ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA

BÜYÜK İSTANBUL TARİHİ

SİYASET VE YÖNETİM - I

CİLT 2

PROJE YÖNETİCİSİ

M. Âkif Aydın

EDİTÖR

Coşkun Yılmaz

BÜYÜK İSTANBUL TARİHİ

CİLT II

İBB KÜLTÜR AŞ.

Maltepe Mahallesi
Topkapı Kültür Parkı
Osmanlı Evleri
Topkapı Zeytinburnu
34010 İstanbul
T: +90 0212 467 07 00
iletisim@kultursanat.org
www.kultursanat.org
ISBN (Takım): 978-605-9132-16-9
ISBN: 978-605-9132-25-1
Seri No: Tarih Serisi - 1
Yayınevi No: 15321

BASKI VE RENK AYRIMI
Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mahallesi,
Soğuksu Caddesi, No: 3
Kağıthane – İstanbul
Tel: 0212 294 10 00
info@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

İcadiye Bağlarbaşı Caddesi
No: 40 Üsküdar 34662 İstanbul
T: +90 0216 474 08 50
isam@isam.org.tr
www.isam.org.tr

İSTANBUL
2015

ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA
BÜYÜK
İSTANBUL
TARİHİ
SİYASET VE YÖNETİM - I

TAKDİM

M. ÂKİF AYDIN
PROJE YÖNETİCİSİ

Bu şehr-i Stanbul ki bî-misl ü bahâdır
Bir sengine yekpâre acem mülkü fedâdır
Nedim

Dünyada İstanbul kadar siyasi, ekonomik, kültürel, stratejik ve hatta dinî bakımlardan tarihe damgasını vuran pek az şehir vardır. İstanbul deyince Roma/Bizans ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik etmiş, iki kıtayı, dolayısıyla iki dünyayı ve iki büyük denizi birleştiren bir şehirden bahsediyoruz. Dünya siyasetine ya bu şehirden veya bu şehrin duruşu dikkate alınarak yön verilmiştir. İstanbul her dönemde dünya ticaretinin gözdesi olan bir şehir olma özelliğini korumuştur. Bu sebepledir ki her dönem İstanbul çok kalabalık bir nüfusu ve zenginliği kendisine çekmiştir.

İstanbul'un önemi ve büyüklüğü bunlarla da sınırlı değil. Doğu Ortodoks kiliselerinin en büyüğü, Rum Ortodoks Kilisesi, Hristiyanlığın Bizans'ta resmen kabulünden beri hep bu şehirde öğretilerine, yönlendirmelerine en fazla değer verilen bir dinî merkez olarak varlığını sürdürmüştür. Yine bu şehir Yavuz Sultan Selim'den itibaren hilafetin kaldırılmasına kadar dört asır İslam hilafetine makar olmuş ve dünya Müslümanlığının gözü ve gönlü hep bu şehre çevrilmiştir.

Bu durum aynı zamanda sivil ve dinî mimarinin en güzide eserlerinin neden bu şehirde toplandığını da izah etmektedir; mimarlar, sanatkârlar en görkemli eserlerini bu şehirde ortaya koyma imkânı bulmuşlar, bunun için çabalamışlardır. Doğu mabetlerinin en eskilerinden birisi olan Ayasofya hâlâ ilk yapıldığı görkemiyle bu şehirde ayakta. Kız Kulesi ve Galata kulesi hala İstanbul'un simge eserlerinden. İslam mimarisinin en göz alıcı eserleri Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Şehzadebaşı, Sultanahmet camileri başta olmak üzere Osmanlı cami mimarisinin en güzide örnekleri hâlâ bu şehrin müminlerine hizmet ediyor. Köprüler, su kemerleri, sarnıçlar ve bentler burada yaşayanların hayatlarını kolaylaştırmak için şehrin muhtelif yerlerine ve civarına damgasını vurmuş medeniyet eserleri. Büyük Saray'ın kalıntıları, Ayvansaray'daki Tekfur Sarayı, Doğu Roma/Bizans, Topkapı Sarayı Osmanlı yönetimin/medeniyetinin izlerini günümüze taşıyor. Özellikle Topkapı Sarayı sergilediği tevazu ve ihtişamla Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı dinamikleri anlatıyor gibi. Boğaziçi ve Adalar Osmanlı saray mimarisinin ve sivil mimarinin en güzel eserlerini bünyesinde taşıyor.

Sadece mimari ve tabii güzellikler değil, kültürel zenginlikler de bu şehre damgasını vurmuştur. İki büyük hukuk sistemi, Roma ve İslam hukuklarının en önemli iki derlemesi *Corpus Iuris Civilis* ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* bu şehirde hazırlandı. Bizans ve Osmanlı kültür ve sanatlarının en güzel eserleri bu şehirde ortaya kondu. İstanbul bütün imparatorluktaki en değerli kültür ve sanat adamlarını kendine çekti, bünyesinde yetiştirdi. Bâkî, Nedim, Nef'î, Şeyh Galip, Yahya Kemal, Necip Fazıl şiirlerini bu şehirde yazdılar. Şeyh Hamdullah, Karahisarî, Kazasker Mustafa İzzet, Hasan Rıza, Sami Efendi en güzel hatlarını burada meşk ettiler. Ortodoks Kilisesi'nin en güzel ilahileri bu şehirde bestelendi. Hafız Post, Buhurîzade Mustafa Itrî, Hammamîzade İsmail Dede Efendi, Zekâî Dede, Sultan III. Selim, Nâyî Osman Dede, Hacı Arif Bey, Tanburî Cemil dinî ve lâdinî en güzel bestelerini bu şehirde yaptılar. Nedim'in bir sengine acem mülkünü feda etmesi bu kültürel zenginlik sebebiyle de olmalı.

İstanbul'un stratejik önemini anlatmaya gerek var mı? Doğu'ya söz geçirmek isteyen Batı, Batı'ya hâkim olmak isteyen Doğu hükümdarlarının gönlünde hep İstanbul'a sahip olmak var olmuştur. Sıcak denizlere inme hayali kuran Kuzey'in hedefinde de Akdeniz'e geçişin anahtarı olan İstanbul vardır. Hz. Peygamber'in Müslümanlara müşterek bir hedef olarak İstanbul'u göstermesi ve sonrasında nice İslam ordularının fetih için bu şehre yönelmesi boşuna değildir. Bu yönleriyle İstanbul'a sahip olmak hem bir mazhariyettir hem de o nisbette bir sorumluluk.

Kabul etmek gerekir ki Cumhuriyet yönetimi biraz başkent Ankara'yı ortaya çıkarmak düşüncesiyle biraz Osmanlı tarihine soğuk bakışının etkisiyle İstanbul'u ikinci plana itmeye, onun ihtişamını ve bir ülke için sunduğu imkânları görmezlikten gelmeye çalıştı. Şehrin imparatorluğun son yıllarında sahip olduğu bir milyon iki yüz bin nüfusun Cumhuriyet'in ilk yıllarında beş yüz bine düşmüş olması hem bu bakışın ve hem de devletin küçülmesinin kaçınılmaz sonucu gibidir. En az bir çeyrek asır şehre ciddi hiçbir yatırım yapılmadı.

Ne var ki İstanbul öyle kolaylıkla ikinci plana atılacak, unutturulacak, ihtişamı görmezlikten gelinecek bir

şehir değildi. 1950'lerden itibaren yavaş yavaş, 1980'lerden itibarense süratli bir şekilde İstanbul, dünya şehirleri arasında hak ettiği yeri almaya başladı. Bugün Türkiye'nin sanayi, iktisat ve ticaret hayatının kalbi bu şehirde atıyor, bünyesinde mevcut üniversiteler, yayın kuruluşları ve her türlü sanat etkinlikleriyle ülkemizin eğitim, kültür ve sanat hayatına burası yön veriyor. Barındırdığı Hristiyan-Bizans ve Osmanlı-İslam medeniyetinin en güzide eserleri, Haliç, Boğaziçi ve Adalar başta olmak üzere sahip olduğu tabiat güzellikleri geçmişte olduğu gibi bugün de İstanbul'un güzelliğine güzellik katmaya devam ediyor.

Evet, böyle bir şehre sahip olmak gerçekten büyük bir mazhariyettir. Fakat aynı zamanda bir sorumluluktur. Onu tarihî, kültürel ve doğa güzellikleriyle birlikte koruma sorumluluğu. Gelecek nesillere güzide bir emanet olarak tevdi etme sorumluluğu. Bu sorumluluk sadece onu korumanın omuzlarımıza yüklediği bir sorumluluk değil, onu şimdiki ve gelecek nesillere bütün yönleri ve zenginlikleriyle tanıtmak da buna dâhildir. Sorumluluğumuzu artıran ve biraz da şehrin büyüklüğüne dikkatimizi bir kez daha çeviren, Marmaray kazıları başta olmak üzere son zamanlarda yapılan arkeolojik kazıların İstanbul'un 8000-8500 yıllık bir tarihinin olduğunu gözlerimizin önüne sermesiydi.

Bu sorumluluk bilinciyle üç yüz kadar bilim adamının desteğini alarak bu şehre, bu şehrin tarihî ve aktüel kimliğine yakışır bir tarihini yazmaya koyulduk. Bu çalışmayı ortaya koyan yönetim ve bilim ekibi kısa zamanda bu çapta bir eseri hayata geçirmek için geceyi gündüze kattı. Bunu yaparken kuru bir siyasi tarih veya sosyal tarih ortaya konulsun istenmedi. On üç ana konu tespit edilerek, tarih öncesinden günümüze kadar İstanbul bütün yönleriyle insanımızın bilgi ve dikkat alanına getirilmek istendi.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi on üç ana bölüm halinde tematik olarak planlandı ve hazırlandı. İlk bölümde "İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri" ve dünya tarihindeki yeri ortaya konmaya çalışıldı. Onları "Topoğrafya ve Yerleşim", "Siyaset ve Yönetim", "Demografi", "Toplumsal Hayat", "Dinî Hayat", "İktisat, Ulaşım ve Haberleşme", "Edebiyat, Sanat ve Kültür", "Mimari", "Eğitim, Bilim ve Teknoloji" bölümleri takip etti. Son bölümde hayatlarını veya hayatlarının büyük kısmını İstanbul'da geçirmiş kültür, sanat ve bilim adamlarıyla yapılan konuşmaları içeren "Hafızalardaki İstanbul" yer aldı

Elinizdeki İstanbul tarihinin bir şehir tarihi olmanın ötesinde özellikler taşıdığının altını çizmek gerekir. Bizans İmparatorluğu döneminde Doğu Roma, Osmanlı İmparatorluğu döneminde geniş Osmanlı coğrafyası bu şehirden yönetildiği ve ona buradan yön verildiği için İstanbul tarihi aynı zamanda önemli ölçüde Bizans ve Osmanlı tarihidir. Çünkü bu şehirdeki gelişmeler her iki imparatorluğu derinden etkilemiştir.

Şurasını da özellikle vurgulamak gerekir. İstanbul tarihi ele alınan on üç ana konuyla ilk defa bu ölçüde siyasi tarihin dışına çıkmış, din, eğitim, bilim, teknoloji, sanat, kültür, iktisat, hukuk tarihi, diğer konuların ve özellikle sosyal tarih araştırmalarının konusu olmuştur.

Eserin ortaya çıkmasında editörümüz Coşkun Yılmaz'ın olağanüstü çabası, günler geceler boyu devam eden mesaisi başat rolü oynadı, şükran borçluyuz. Öte yandan, bölüm editörlerinin ve yayın kurulunun çabaları ile redaksiyon, bilim ve danışma kurulunun katkılarını da burada teşekkürle anmalıyım.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.'nin ısrarlı taleplerinin belirleyici olduğunun altını çizmeliyim. Başından beri İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı Dr. Mimar Kadir Topbaş bu projeyle yakından ilgilendi, destek verdi. Doğrusunu ifade etmek gerekirse böyle ağır bir yükün altına girerken onun desteğine her zaman güveneceğimizi biliyorduk. İstanbul'u geliştirme ve yaşanır bir şehir yapma desteklerine kültür alanında elimizden geldiğince bir katkı düşüncesiyle bu yükü üstlendik. Kitabın, muhtevasının ötesinde elinizdeki şekil güzelliği ve mükemmelliği içinde sunulmasında Kadir Topbaş'ın yakın ilgisinin ve katkısının büyük rolü var. Kendisine şahsım ve İstanbul Tarihi ekibi adına en samimi şükranlarımı sunarım.

Kültür A.Ş.'nin o dönemki genel müdürü Sabri Dereli'nin, sonraki genel müdür Nevzat Kütük'ün her zorluğumuzu aşma yolundaki gayretleri olmasaydı böyle bir projenin gerçekleşmesi mümkün olmayabilirdi.

Şüphesiz şükran duymamız, minnet duygularımızı belirtmemiz gerekenler sadece bunlarla sınırlı değil. Çok geniş bir bilim adamları kadrosuna, kurumlara, kuruluşlara, yetkililere şükran hislerimizi ifade etmemiz gerekir. Teşekkür sayfasında bunların oldukça geniş ama tam olmayan bir listesini vermeye çalıştık. Nasıl ifade edersek edelim layıkı veçhile teşekkürden aciz olduğumuzu belirtmeliyim.

On ciltlik *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*'yle bu şehrin büyüklüğüne layık bir eser ortaya koyabilmiş, onun zenginliklerini ve dünya siyasi, sosyal, ticari ve kültürel tarihindeki yerini gereği gibi belirtebilmişsek kendimizi bahtiyar hissedeceğiz.

Saygılarımla.

ÖNSÖZ

COŞKUN YILMAZ
Editör

“Şehirlerin Sultanı”...

Hiçbir şehir bu tanımlamaya İstanbul kadar layık görülmemiştir... Doğal güzelliğiyle, coğrafi konumuyla, stratejik mevkiiyle, kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış olmasıyla, tarihî geçmişiyle, askerî önemiyle, ticari fonksiyonuyla, dinî merkez oluşuyla, siyasi rolüyle, toplumsal yapısıyla, demografik zenginliğiyle, kültürel renkliliğiyle, bilimsel, kültürel ve hukuki birikimiyle, entelektüel ortamıyla, mimari anıtlarıyla, payitahtlığıyla ve de Boğaz’ı, Haliç’i ve Marmara’sıyla! ...

“İmparatorlar ve Sultanlar Şehri”dir İstanbul... Roma, Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı gibi dünya tarihini şekillendiren büyük imparatorluklara 1600 sene (330-1923) payitahtlık yapmış ve yeryüzünün en uzun ömürlü başkenti unvanını almıştır. Hiçbir şehir, imparatorları/sultanları açısından İstanbul’unki kadar uzun bir listeye ev sahipliği yapmamıştır. 95 Roma/Bizans imparatoru ve 30 Osmanlı padişahı bu şehirde hüküm sürmüştür.

“Payitaht-ı Zemin/Yeryüzünün merkezi”dir İstanbul. Bunda Boğaz’ın etrafında konumlanması yanında, Doğu ve Batı’nın bitiş ve başlangıcını kendi sınırlarında barındırmasının da önemli bir rolü vardır. Jeopolitik konumu, askerî, siyasi ve dinî etkisiyle de “Dünya başkenti”, “Şehirler kraliçesi”, “Belde-i tayyibe/Kutsal belde”, “Ümmü’d-dünya/Dünyanın annesi”... şeklinde isimlendirilmektedir ki, bunlar İstanbul’un konumuna vurgu yapan tanımlamalardan bazılarıdır...

Bir şehir devleti olarak tarih sahnesine çıkan, yolculuğuna imparatorluklar payitahtı olarak devam eden İstanbul, kurucu, inşacı ve kuşatıcı kimliği, farklı tecrübeleri bir arada barındıran bünyesi ve kadim geleneği ile insanlığın sadece geçmişine değil ufkuna da hitap eden en önemli ve dönüştürücü medeniyet merkezlerinden birisidir.

Hristiyanların ilk başkenti İstanbul’dur. İlk Hristiyan imparator Konstantin tarafından ilk Hristiyan imparatorluğun başkenti olarak tasarlanıp geliştirilen İstanbul, Ayasofya başta olmak üzere bu dinin kadîm ve görkemli abidevi yapılarını bünyesinde barındırır. Hristiyanlık tarihinin mühim olaylarının mekânı ve en büyük iki mezhebinden birisinin, Ortodoksluğun kurucu merkezi, patrikhanesinin de ev sahibidir.

İstanbul Müslümanlar için, fethi Hz. Muhammed tarafından müjdelenen, fâtihi ve ordusu övülen, mukaddes bir hedef ve Müslümanlara 400 sene “Dârü’l-hilâfeti’l-aliyye” olmuş, “hilâfet merkezliği” yapmış bir şehirdir. Kudüs hariç hiçbir şehir iki dinin mensupları tarafından burası kadar kutsal kabul edilmemiştir.

Müslümanlar ve Hristiyanlar kadar eski bir geçmişe sahip olmamakla birlikte İstanbul’un Museviler için de ayrı bir önemi vardır. Zorla din değiştirmeye mahkûm edildikleri, bunu kabul etmeyenlerin ise katledildiği veya sürgüne zorlandıkları İspanya, Portekiz ve diğer Avrupa ülkelerinde yaşam imkânı bulamayan Yahudilerin inançlarını özgürce yaşadıkları ve korundukları bir merkez olmuştur İstanbul.

Geçmişten devraldığı beşerî birikimi yeni katılımlarla zenginleştirip, bütün insani renklere kendi iklimlerinde yaşama imkânını sunan, dünyanın en zengin dinî ve etnik çeşitliliğine sahip Osmanlı İstanbul’u, demografik zenginliği, şahitlik ettiği ve sahnesi olduğu olaylar, kültürel renkliliği, farklı inanç mensuplarının yaşamlarındaki serbestlik ve kimliklerini ifade açısından, uzun asırlar din ve mezhep kavgalarıyla yoğrulan Avrupa’nın önde gelen yerleşim merkezlerine kıyasla “Dünyanın Sığınağı” kabul edilmiş bir şehirdir

Tarih sahnesine İstanbul’dan önce, onunla beraber veya daha sonra çıkmış hiçbir şehir, onun mirasıyla ve etkinliğiyle yarışamaz. Hangi metropolün geçmişi binlerce yıllık bir derinliğe sahiptir? Yarımburgaz kazıları İstanbul yakın bölgesindeki tarih izlerini MÖ 800 binlere taşımaktadır. Marmaray çalışmaları sırasında Yenikapı’da yapılan kazıların bulguları ise bizzat Suriçi İstanbul’unun yerleşim tarihini günümüzden yaklaşık 8500 yıl geriye götürmektedir. Bu bulgular ışığında İstanbul, insanlığın etkinliği süreklilik arz eden en eski yerleşim birimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Geçmişte yoğun nüfusu olan, başkentlik yapan veya planlı şehirciliğin ilk örneklerini oluşturan birçok önemli yerleşim merkezi bugün arkeolojik, tarihî ve turistik özellikleriyle gündemdedir. İstanbul ise tarihî derinliği, etkin sürekliliği ve eserleriyle çağdaşları veya sonraki büyük şehirlere kıyasla özel bir konuma sahiptir. Roma döneminde İstanbul ile mukayese edilebilen

veya tarih sahnesinde yer alan Venedik, Cenova, Roma, Sicilya, İskenderiye, Antakya, Beyrut, Bağdat, İznik... benzeri bir devamlılığı sürdürememiştir. Bu durum geçmişleri ve gelecekleri itibariyle Osmanlı İstanbul'uyla mukayese edilebilecek şehirler için de geçerlidir. Londra, Paris, Amsterdam, Viyana, Lizbon, Roma... Halep, Şam, İskenderiye, Kahire, Bağdat, İsfahan...

İstanbul etkin sürekliliğini tarihin her döneminde devam ettirmiş, XV. yüzyılın başlarında sendelemesine, XX. yüzyılın ilk yarısında konum değiştirmesine rağmen yüzyılın ikinci yarısında yeniden yükselişe geçerek dünya metropolleri arasındaki yerini tekrar almıştır. Bu durum, dinamik yapısını her zaman koruyan İstanbul'un kendi küllerinden doğmaya devam ettiğini, geçmişin medeniyet birikimi yanında geleceğin medeniyet tasavvurunda da rol sahibi olduğunu göstermektedir.

İstanbul'u tanımlamak için kullanılan isimlerin listesi bile bu şehrin zenginliğini, tarihî fonksiyonunu, konumunu, renkliliğini, kültür ve inanç iklimini, farklı toplumlar tarafından algılanma biçimini ve iddiasını yansıtmaktadır. Tarihî kayıtlarda bilinen en eski ismi Bizantion olan şehir, 330'da Roma İmparatorluğu'nun merkezi buraya taşınınca Secunda Roma/İkinci Roma ve Nova Roma/Yeni Roma olarak anılmıştır. Araplar için Rûmiyyetü'l-kübrâ, Taht-ı Rûm, Gulgule-i Rûm'dur. İstanbul, İran-Ordu dili için Taht-ı Rûm, Kayser-i Zemin'dir. Şehrin başkentlikten sonraki en yaygın ismi, banisi Konstantin'den hareketle Konstantinopolis'dir. Bunun, Araplar ve Osmanlılar gibi Müslümanlardaki karşılığı Hz. Peygamber'in Fetih hadisinde ifadesini bulan Kostantiniyye'dir ve bu isim, resmî yazışmalarda, literatürde ve sikkelerde varlığını Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar sürdürmüştür. Yazılı kaynaklardaki kullanımı X. yüzyıla kadar uzanan ve Osmanlı fethinden sonra yaygınlaşan İstanbul isminin aslında Konstantinopolis'ten bozma olduğuna; genel kabul görmüş "is-tin-polis" (=şehre) kalıbından geldiğine dair nitelendirmenin, yakışan bir "fantezi"den öteye geçemeyeceğine yeni araştırmalarda işaret edilmektedir. Bu isimlere zaman zaman, İstanbul'dan üretilen, hatta benzetmesi Fatih Sultan Mehmed'e atfedilen "Müslümanın bol olduğu yer" anlamında "İslambol" eşlik etmiş; XV. yüzyılda kimi resmî kayıtlarda görünen İslambol, bazı Osmanlı sultanlarının bastırdığı paraların üzerinde de yer bulmuştur. Yine Hasretü'l-mülûk, Payitaht-ı Saltanat, Tahtgâh-ı Saltanat, Makarr-ı Saltanat, Darü's-Saltanat-ı Aliyye, Dârü'l-hilafe, Dârü'n-nasr, Medînetü'l-muvahhidîn, Deraliyye, Mahrûse-i Saltanat, Dergâh-ı Muallâ, Südde-i Saâdet, Dersaâdet, Âsitâne... Osmanlıların kullandığı isim ve unvanlardan bazılarıdır.

Avrupalılar İstanbul'un Türklerin eline geçmesinden ötürü şehri "Konstantinopolis" yerine "Türkopolis" olarak isimlendirmişse de bu isim yeni mukimleri tarafından kullanılmamıştır. İstanbul'un yukarıdakiler dışında da çeşitli dillerde farklı isimleri vardır. Şehrin adı İskandinav halkları arasında büyük şehir anlamında Miklagrad, Slav dünyasında Çar Şehri anlamında Tsargrad/Carigrad, yine aynı anlamda Grekçe Vasileos Polis, İbranice Kustandina/Kostan'dır. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi okurlarına İstanbul'un farklı milletler tarafından kullanılan ve şehrin tarihteki algısına ve zenginliğine delalet eden uzun bir isim listesi verir.

Sahiplerini emperyal bir güce dönüştüren İstanbul aynı zamanda, XIV-XV. yüzyıllarda Bizans'ta, XIX. yüzyılda Osmanlılarda olduğu gibi, "Devleti Koruyan Şehir"dir. "İstanbul'a sahip olan dünyaya sahip olur" hükmünce egemen güçler, dengelerin sarsılmaması için şehrin el değiştirmemesi yolunda gayret göstermişlerdir. Diğer taraftan İstanbul, kurulduğu andan itibaren bir "esirgemenin" kanatları altında olduğuna inanılan ve bu inancın dua mahiyetinde unvanlara dönüştüğü bir şehirdir. Allah tarafından korunan, himaye edilen anlamındaki "Mahmiye-i İstanbul" veya "Mahrûse-i İstanbul", bunların en çok kullanılanıdır.

Uzayıp giden isim listesine rağmen bu belde sakinleri tarafından "şehir" olarak anılmaktaydı. "Bu gün şehre indin mi?" yakın zamanlara kadar İstanbulluların birbirlerine sordukları sorulardandı. Çünkü burası imparatorluklar başkentidir. En gelişmiş kurumlar, devasa binalar, abidevi mabetler buradadır. Burası siyasi, dinî ve kültürel temsil yeridir. Estetiğiyle, beşerî ilişkileriyle, hukukuyla, örfüyle, alt yapısıyla, imkânlarıyla, yaşam standardıyla hayatın en üst düzeyde devam ettiği yerleşim birimidir. Büyük bir güç ve medeniyet merkezidir. Onun için burası ismi açıkça dile getirilmeye ihtiyaç duyulmayan "şehir"dir ve şehir denince akla İstanbul, "şehrî" denince de İstanbullu gelirdi! Bugün ise tek bir isim hâkimdir: İstanbul.

Modern dünyayı şekillendiren gelişmelere merkezlik eden İstanbul, tarihi boyunca hep talep edilen, belki de yeryüzünde en çok arzulanan, orduların ve sultanların hayallerini süsleyen bir şehirdir. Ediplerin, seyyahların, bilginlerin, müverrihlerin, araştırmacıların en güzel eserlerine konu olan İstanbul'un, tarihin akışı içerisinde karakteristik özelliği "özne" bir şehir oluşudur. Yani sahiplerinin ve şehir sakinlerinin ufuklarını yönlendiren, dünyaya bakışlarını ve hayat tarzlarını belirleyen bir rolü vardır. Uzun tarihinde kısa süreli iniş çıkışları olmuşsa da her zaman dünya sahnesinde varlığını hissettiren ağırlık merkezlerinden birisidir. İstanbul, tarihin yaşandığı ve

yapıldığı, tarihin seyrine tesir eden nice olaylara sahne olmuş, şahitlik etmiş, dünya tarihinde iz bırakmış bir merkezdir.

Bu çerçevede "özne" ya da "etken" bir role sahip şehirlerin ve tarihsel olayların her yeni nesilde, zihnî iklimde ve tarihsel bağlamda tekrar ele alınması, anlaşılması ve konuşturulması gereklidir. Roma ile başlayan, ancak konumunu Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı ile uzun soluklu imparatorluklar merkezi olarak devam ettiren İstanbul'un tarihinin bütüncül bir anlayışla yeniden yazılması, çokça dile getirilen İstanbul merkezli bir dünya tarihi yazımının da ön adımıdır. İstanbul'un tarihini yazmak sadece bir şehrin tarihini ortaya koymak değildir. Aynı zamanda asırların birikimine ve insanlık tarihinin dönüm noktalarına da ışık tutmaktır. Dünya tarihi yazmak nasıl zihnî ve sosyopolitik bir iddianın göstergesi ise şehrin, özellikle de İstanbul'un uzun tarihini yazmak da başlı başına iddialı bir duruştur.

İstanbul'un uzun tarihine dair pek çok kaynak ve araştırma bulunmaktadır. Ancak bunlar bir bütünü tamamlayan parçalar olmaktan ziyade farklı neden ve amaçlarla hazırlanmış, şehrin tarihinden kesitler sunan eserlerdir. Az sayıdaki İstanbul monografisi ise hacim ve kapsam itibariyle sınırlı çalışmalardır. Bilgi ve yorumlarıyla şehrin tarihine önemli katkılar sunan elimizdeki binlerce çalışma dağınık ve parçalı bir görünüş arz etmektedir. Bu durum her veçhesiyle şehrin kapsamlı bir tarihinin yazılmasını zorunlu kılmıştır.

İstanbul'u tarihî bütünlüğü içerisinde ortaya koyan eserlerin yetersizliği, büyük dünya şehirleri hakkında yazılmış tarihlere bakılınca daha da göze batmaktadır. Bugün metropol olan fakat tarihî derinlik ve etkinlik hususunda İstanbul ile mukayese dahi edilemeyecek olan, birkaç yüz yıllık geçmişe sahip New York hakkında onlarca büyük şehir tarihi vardır. Örneğin Edwin G. Burrows ile Mike Wallece'nin yazdığı ve Oxford Üniversitesi'nin yayınladığı Pulitzer ödüllü *Gotham: A History of New York City to 1898* (Oxford 2000) kitabının hacmi 1.500 sayfa civarındadır ve esasen şehrin 200 yıllık tarihini anlatmaktadır. Aynı şekilde çok yeni bir şehir olan Chicago'nun *A History of Chicago* başlıklı 3 ciltlik (Bessie Louise Pierce, Chicago Üniversitesi, Chicago 1937) tarihi, erken sayılabilecek bir tarihte kaleme alınmıştır. XVII. yüzyılda dünyaya adını duyuran Londra'nın ise 45 yıl önce yayınlanan *History of London* isimli 6 ciltlik (Secker and Warburg, London 1971) bir tarihi vardır. Londra ile ilgili ayrıca 1900 yılından başlayıp devam eden ve 45 cildi bulan *Survey of London* isimli bir çalışma da mevcuttur. Roma, Atina, Pekin, Paris, Kahire ve diğer bazı şehirlerin de kendi dillerinde oldukça hacimli tarihleri vardır. Birçok şehrin ansiklopedik tarzda yani maddeler halinde yazılan tarihleri de bulunmaktadır.

Elinizdeki *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, kentin tüm tarihî dönemlerini ele almasıyla alanındaki en hacimli ve kapsamlı çalışma olma özelliğine sahiptir. Yine de İstanbul'un büyük tarihsel birikimi yanında mütevazı bir ilk adım olarak değerlendirilmelidir. Şüphesiz İstanbul, bu eserin hazırlıkları sırasında daha da iyi anlaşılmıştır ki, hakkında çok daha ayrıntıya sahip eserlerin yazımını zaruri kılan bir şehirdir.

İstanbul gibi tarihî derinliğe sahip, hele de bu kadar çok açık uçlu ve birbiriyle bağlantılı temaları olan bir şehrin tarihini yazmak oldukça güç bir iştir. Bunun için, organizasyon kabiliyetinin, planlama becerisinin, imkânların temin edilmesinin ve uzmanlığın yanında içerik ve biçimi ile model olabilecek önerilerin ve örnek çalışmaların devreye girmesi icap etmiş ve böylesi bir çalışmada ilk iş, İstanbul'un uzun tarihini ele almanın yöntem ve modelini belirlemek olmuştur. Zira doğru bir yöntem belirlenemezse ortaya çıkan eserin arzu edilen katkıyı sağlaması da mümkün olamaz. Bu çerçevede *Büyük İstanbul Tarihi*'nin hazırlık safhasında üzerinde en çok durulan konular, ilke ve yöntem meseleleriydi. Ön hazırlıklarını yayın kurulu üyemiz Yunus Uğur'un yürüttüğü bu süreç yayın kurulumuzda etraflıca değerlendirilmiş, bölüm editörlerimizin ve bilim kurulu üyelerimizin fikirlerine müracaat edilmiş, pek çok uzmanın görüş ve önerileri alınmak suretiyle takip edilecek ilkeler ve yöntem belirlenerek özgün bir eser hazırlanmasına gayret edilmiştir. Neticede bu süreçteki tartışmalar ve öneriler hem bu kitabın yazımına hem de genel olarak Türkiye'deki şehir tarihi yazımına önemli katkılar sunmaktadır.

İstanbul tarihi yazılırken "Hangi ilkeler benimsenmeli?" sorusuna cevap olarak şu esaslar tespit edildi. İstanbul "özne" yani "etken" bir şehir olarak ele alınacak, tarihi, devlet ve toplumlarının tarihi ile etkileşimli bir şekilde incelenecek; kapsam olarak İstanbul'un bütün kadimi kucaklanacak, şehrin dünya şehirleri arasında konumu her dönemde mukayeseli bir şekilde ortaya konacak, özellikle şehir tarihçiliğinde tartışılan temaların İstanbul özelindeki tezahürleri çalışılacak, şehirdeki hayat ve ilişkiler zaman ve mekân bağlamları içerisinde ele alınacak ve eser birbirinden farklı düzeylerdeki okuyucu kitlesine hitap edecek bir üsluba sahip olacak.

Bu genel ilkelerden sonra, İstanbul'un tarihi gibi uzun bir dönemi yazma yöntemlerinin tartışıldığı bir

süreç yaşadık. Bu safhada iki yöntem öne çıktı: Birincisi, kronolojinin öncelenmesi ve olaylar ile ele alınan konuların tarihî süreç dikkate alınarak yazılmasıdır. Bu yöntemin güçlü tarafı, İstanbul'un oluşumundan başlayıp günümüze kadarki tarihini dönemlere göre kronolojik bir anlayışla yazmak ve tarihî bütünlüğü anlamak iddiasıdır. Dönemselliği vurgulayan bu usulün zaafı, özellikle çok yazarlı bir kitapta tematik bir bütünlüğün oluşturulamaması, bazı konuların hiç temas edilmeden atlanması sakıncası ve en önemlisi de dönemleri aşan şehirdeki tematik süreklilikleri göz ardı ederek şehrin uzun dönemli kültürünü ve gündelik yaşamını anlamayı zorlaştırmasıdır.

İkinci yöntem ise, temaların öncelemesi ve tarihsel dönemlerin/kronolojinin her temanın kendi özel şartları, süreklilik ve kesintileri dikkate alınarak yazılmasıydı. Her iki yöntemde de, uzun dönemli tarih yazmanın zorunlu kıldığı, dönemlendirmelerin siyasi tarih temelli olma tehlikesi varsa da bu tehlike tematik yaklaşımda nispeten daha azdı. İncelenen konunun farklı yönleriyle ve daha bütünlükçü bir yaklaşımla ortaya konulması hususunda bu yöntem daha dikkate değer kabul edildi. Bu nedenle de, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*'nin yazımında şehrin tarihinde var olan süreklilikleri ve değişimleri takip etmeye daha fazla imkân vermesi nedeniyle bu yöntem tercih edilerek tematik bir şehir tarihi hazırlandı.

Tematik anlayışa göre hazırlanan bu çalışmada konular makaleler halinde yazıldı. Ana makalelerde yeterince üzerinde durulamayan konuların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak detaylar ise çerçeve ve derkenar yazılar ile derinlikli olarak incelenmeye çalışıldı.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin yazımında, modern şehir tarihi yazımı ve Osmanlı şehir tarihi yazım gelenekleri birlikte düşünülerek ana bölümler şu sıralamaya göre belirlendi:

İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri,
Dünya Ölçeğinde İstanbul,
Topoğrafya ve Yerleşme,
Siyaset ve Yönetim,
Demografi,
Toplum,
Din,
İktisat,
Ulaşım ve Haberleşme,
Edebiyat, Kültür ve Sanat,
Mimari,
Eğitim, Bilim ve Teknoloji
Hafızalardaki İstanbul.

Bu bölümleri İstanbul Kronolojisi ve İstanbul Bibliyografyası başlıkları takip etti.

Temaların kendi içindeki kronolojilerinin oluşturulmasında şehrin kimliğini belirleyen ve tarihî akışında dönüm noktasını oluşturan üç dönem esas alınsa da bazı temalarda farklı/aralarında geçişken dönemlendirmeler de yapılmıştır. Bunlar; Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleridir.

İstanbul'un Konstantin tarafından kuruluşundan sonra şehrin tarihindeki en tanımlayıcı ikinci değişim şüphesiz Osmanlılar tarafından fethidir. Bu dönemde şehrin sahipliği, yönetimi, hâkim medeniyet, inanç ve mimarisi bakımından İstanbul yeni bir kimlik ve temsil kabiliyeti kazanmıştır. Cumhuriyet dönemi ise Osmanlı dönemi ile aralarında Bizans ve Osmanlı devri gibi kimlik belirleyici bir geçiş olmasa da şehrin başkentlik konumunu kaybetmesi, yeni idari yapılanmaların merkezinden uzak olması, hatta çeşitli nedenlerden dolayı geri plana itilmesi ve genel olarak demografik, siyasi, sosyal, iktisadi, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin seyri açısından üçüncü bir devir olarak ele alınmıştır.

İstanbul'un, Osmanlı öncesi dönemi muhtelif tanımlama ve tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmalar devam etmekte ve farklı saiklerle farklı tercihlere yol açmaktadır: Roma, Doğu Roma ve Bizans İstanbul'u gibi... Öncekilere oranla daha geç dönemlerde ortaya çıkmasına rağmen "Bizans" tanımlaması özellikle de Doğu Roma'yı nitelemek için XVIII-XIX. yüzyıllarda yaygınlık kazanmış ve geniş kitlelerce kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle elinizdeki eserde, hedef kitle gözetilerek, editoryal tercihlerde "Bizans" isimlendirmesi benimsenmiştir. Fakat yazılarda tek bir isimlendirmeye gidilmemiş, yazarların tanımlamalarına riayet edilmiştir.

Her tema kendi içinde süreklilikler ve değişimler dikkate alınarak dönemlendirilmiş, Antik çağlar, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri mutlak kopuşlar olarak ele alınmamıştır. Üç ana dönemin farklılıkları tartışılmış ve keskin bölümlemelerin mahzurları dikkatten uzak tutulmamıştır. Geçişkenliklere dikkat edilmek ve konusuna göre uygulanmak kaydıyla kronolojik üç dönem anlayışı benimsenmiştir. Bunun yanında İstanbul'un Roma öncesi de incelenmiş, fakat şehrin uzun tarihi düşünüldüğünde antik döneme ait verilerin, bilgi kaynaklarının ve belirleyici gelişmelerin diğer üç devre oranla çok daha az olması nedeniyle dönem merkezli temel bir bölümlendirmeye gidilmemiştir.

Her temanın planlanmasında kendi içindeki öncelikleri ve süreklilikleri dikkate alınmıştır. Ancak bu, her temanın mutlak anlamda diğerlerinden bağımsız

olduğu anlamına gelmemektedir. Mesela doğal afetler Topoğrafya ve Yerleşim bölümünde şehrin fiziki yapısına etkisi itibariyle ele alınırken Toplum bölümünde şehir hayatına tesirleri açısından incelenmiştir. Dolayısıyla aynı tarihte meydana gelen bir olay iki ayrı bölümde ilgili temaya yönelik önceliğiyle ele alınmıştır. Yine Bizans ve Osmanlı toplumlarında din-toplum ilişkisinin tartışılmaz bir içiçeliği bulunmaktadır ve bunu günümüz anlayışıyla sınırlandırmak mümkün değildir. Nitekim temalar belirlenirken de bu iki konunun tarihte birbirinden ayrılıp ayrılmayacağı en çok tartışılan meselelerden olmuştur. Yine hangi konu ele alınırsa alınsın siyaset, iktisat, sanat, diplomasi, törenler vb. alanlarda özellikle de Osmanlı İstanbul'unda dinin toplumda daha belirleyici bir rolü olduğu görülür. Dinî, diğer konulardan veya diğer konuları da dinden tamamen bağımsız ele almak veya dışlamak hatalı bir tarih okuması olacağı gibi eksik veya yanlış sonuçlara ulaşmak gibi temel bir problemi de beraberinde getirecektir. Toplum bölümünün de Din, Siyaset ve Yönetim bölümleriyle kesişen konuları bulunmaktadır. Aynı şekilde İktisat ile Demografi, Ulaşım ve Haberleşme bölümleri veya Mimari, İktisat, Toplum ve Siyaset bölümleri arasında güçlü bağlar bulunmaktadır. Benzer durum daha özel konular için de geçerlidir. Mesela, Dünya Ölçeğinde İstanbul bölümündeki "İstanbul'un Uzun Asrı: Dünya ve Türkiye", Mimari bölümündeki "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması" ile "Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Mimarlık" makaleleri İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri bölümünü daha da zenginleştiren ve tamamlayan bir mahiyete sahiptir. Bu nedenle konular, aralarındaki keskin kopuşlardan ziyade "Hangi temayla ilgisi daha fazla?" sorusuna verilen cevaplara göre tasnif edilmiş olup okuyucunun da bunu dikkate alması önerilir.

Eserin hazırlanmasında ilmî üslubun yanısıra genel okuyucuya hitap edebilecek bir dil kullanılmasına özen gösterildi. Böylece *Büyük İstanbul Tarihi*'nin, alanındaki çalışmalara bilgi, yöntem ve içerik olarak kaynaklık etmesi yanında Türkiye'de ve yurt dışındaki İstanbul derslerinde kullanılabilecek bir metin/kaynak olacağı düşünülerek akıcı, kuşatıcı ve güçlü bir ifade diline sahip olmasına da gayret edilmiştir.

Makalelerde ele alınan konunun doğrudan şehir hayatıyla ilgisinin kurulması, meselenin ana esaslarının ve genel seyrinin aktarılması; tartışma ve ayrıntılara girmekten kaçınılması, konular ele alınırken yeni bulguların, güncel bilimsel sonuçların ve ortak kabullerin yansıtılması; zorunlu olmadıkça dipnot kullanılmaması, dipnotun bir bibliyografya yığınağına dönüştürülmemesi, atıfların en son yayınlara ve ana kaynaklara yapılması, dipnot dışında istifade edilen eserlerin kaynaklar başlığı altında ayrıca gösterilmesi gibi hususlar yazarlarla paylaşıldı. Fakat onların tercihlerine de müdahale edilmedi. Dipnotta kullanılan eserlerin kaynaklar kısmında topluca yer alması sık karşılaşılan bir durum olmakla birlikte, hacmin şişirilmemesi, baskı ve kâğıttan tasarruf amacıyla makale sonlarındaki kaynaklar kısmında sadece dipnotlarda gösterilmeyen eserlere yer verildi.

Kitapta yer alan yazılar üç grupta tanımlanmıştır. Bunlar;

1- Makaleler: Elinizdeki kitabın ana yazılarıdır. Ele alınan konunun çerçevesi ve bölümleri ile ilgili bir girişten sonra, konuyla ilgili ortak kabullerle öncü ve güncel bilgiler verilmiş, ardından önemli bazı soru ve tartışmalar ele alınmıştır. Konular işlenirken İstanbul'un bir şehir olarak merkezde olması, konuların doğrudan İstanbul'u ilgilendiren yönüyle ele alınması önemsenmiştir. Konuyla ilgili çok bilinen temalar, kavramlar, mekânlar ve kişiler makalelerde belirtilmekle birlikte, kişilere indirgenen ve sadece konunun uzmanlarını ilgilendiren tartışmalardan uzak durulmuş, standart olarak genel okuyucu esas alınmıştır.

2- Çerçeve yazılar: Ana makalelerde bahsi kısaca geçen veya geçmeyen fakat dikkat çekilmek istenen önemli konular çerçeve yazılara taşınarak ana makaleden ayırt edilecek bir tasarımla okuyucuya sunulmuştur.

3- Derkenar: Ana konunun anlaşılması için kaynak metinlerden alıntılanmış yazılar olup okuyucuya makale ve çerçeve yazıdan ayırt edici bir tasarımla sunulmuştur.

Tematik on üç ana bölüme ayrılan eser 10 cilt olarak yayınlanmaktadır. İlk bölüm hariç her bölümün girişinde ayrıntılı bir değerlendirme yer aldığından burada bölümler hakkında genel bir değerlendirmeyle yetinilecektir.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin 1. cildi üç bölümden oluşuyor: İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri, Dünya Ölçeğinde İstanbul, Topoğrafya ve Yerleşim.

Kitabın giriş bölümü olarak planlanan İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri'nde şehrin siyasi, zihnî, sosyal, dinî ve imar alanındaki büyük dönüşüm ve buhranları inceleniyor. Tarihî mecrası bir şehir devleti olarak tahkiye ve tahkim edilen İstanbul'un emperyal dönüşümü Roma İmparatorluğu'nun Roma'sına rakip ve alternatif bir başkent olarak inşa edilişiyle başlamış, Osmanlı ile devam etmiş, Türkiye Cumhuriyeti ile resmî olmasa da fiilî iddiasını sürdürmüştür. İstanbul, payitahtı olduğu imparatorlukların üç kıtaya yayılan dünya görüşü ile siyasetlerinin oluşum ve

uygulama merkezi olarak coğrafi, siyasi ve dinî açıdan saha ve süre bakımından en geniş alana ve zamana hükmeden bir şehirdir. Balkanlar, Doğu Avrupa, Afrika, Ortadoğu, Batı Asya, Karadeniz stepleri, Hindistan ve diğer okyanus ötesi bölgelere kadar ulaşan fiilî, siyasi, dinî, iktisadi, askerî nüfuzuyla geniş bir coğrafyanın merkezi olma fonksiyonunu asırlarca sürdürmüştür.

Bu bölüm Halil İnalcık'ın "Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u" makalesiyle başlamaktadır. Bu tercih, dünya tarihçiliğindeki konumu ve İstanbul tarihine katkıları nedeniyle yayın ve editörler kurulunun müellife saygı ve teşekkürünün ifadesidir. Uzun tarihi boyunca büyük dönüşümlere ve gelişmelere sahne olan İstanbul'un geçirdiği en köklü emperyal değişim şehrin Osmanlılar tarafından fethidir. Yazı, İstanbul'un karakterini, temsil kabiliyetini ve değerlerini temelden değiştiren olayın hemen akabinde İstanbul'un büyük dönüşümünü ve Fatih Sultan Mehmed'in rolünü incelemektedir.

Osmanlıların şehirle temaslarına ve fethe kısaca temas eden Halil İnalcık öncelikli olarak 1455 tarihli İstanbul ve Galata tahrir defteri ışığında İstanbul'un demografisini, iskânını, bina stoklarını ve bunların nasıl değerlendirildiğini inceliyor. Akabinde Fatih'in şehri imar faaliyetlerini, İstanbul Bedesteni ve Kapalı Çarşısı'nı, şehrin mimari dönüşümünü sağlayan ve görünür kimliğini şekillendiren külliyelerini, idari yapılanmasını, mahallerini ve nüfusunun gelişimini, yerleşimin yayılışını, dinî ve kültürel dokusunu, güvenliğini, farklı inanç mensuplarının yerleşimini ve toplumsal katmanların ilişkilerini, şehrin alt yapı çalışmalarını, ev tiplerini, şehirde konuşulan Türkçe ve diğer dilleri, ticari faaliyetlerini ve insan gruplarını ele alıyor. "Galata" başlıklı çerçeve yazısında da bu bölgenin Osmanlı idaresindeki gelişimini anlatıyor. Böylece fethin akabinde şehirde yürütülen çok yönlü faaliyetler ile Latin işgaliyle birlikte harabeye dönen ve eski parlaklığını bir daha bulamayan İstanbul'un yeniden dünya sahnesine çıkışında Fatih Sultan Mehmed ve haleflerinin gayretlerinin şehre yansıması okura bu büyük Osmanlı tarihçisinin kaleminden aktarılmaktadır.

Bölümün ikinci makalesi "Medeniyet Harmanının Özne Şehri: İstanbul" başlığını taşımaktadır. Ahmet Davutoğlu tarafından kaleme alınan yazı, şehrin tarih boyunca geçirdiği değişimleri, yerleşimleri, fonksiyonelliğini, simgeselliğini ele alıyor. Tarih okumasını Osmanlı fethi ile aynı asırlarda Avrupalıların ele geçirdikleri şehirlerdeki uygulamaların mukayesesi ile devam ettiren Ahmet Davutoğlu, şehrin medeniyet dönüşümlerindeki rolünü dün-bugün-yarın ilişkisi içerisinde yorumluyor. Mukimlerin şehirdeki medeniyet inşalarının mukayeseli olarak okunduğu yazıda, yazar Osmanlıların fethini, iskân, iktisat, mimari, siyaset, yönetim, kültür ve medeniyet alanındaki faaliyetlerini, bir arada yaşama tecrübelerini Avrupa tarihiyle ile eş zamanlı bir okumayla, özgünlük ve özgürlük açısından değerlendiriyor. İstanbul'un medeniyet tarihindeki kurucu ve taşıyıcı rolünü, tesirlerini ve mirasını Roma-Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi sürekliliği içerisinde değerlendiriyor.

Teorik-kavramsal muhtevasıyla da önemli bir şehir okuması sunan Makale, "Kadimin her aşamasında ve modern dönemde eksen şehir niteliğini koruyan İstanbul'un küreselleşme sürecinde tarihî akışın merkezinde olması kaçınılmazdır. Bu açıdan, İstanbul'un önümüzdeki yüzyıl içinde bir ulaştırma kavşağı, ticaret ve finans merkezi, kültür ve medya odağı olması, yaşayan canlı bir şehrin doğal kaderidir. Ancak bu kaderin hangi ontolojik öz ve mimari/estetik form ile yeniden şekilleneceği bizim tarih karşısındaki belki de en büyük sınavımızdır." diyen müellifin şehre bakışını ve şehrin geleceğine dair tasavvurlarını da yansıtıyor.

Bölümün üçüncü yazısı, "Emperyal Dönüşümlerin Muhteşem Kenti İstanbul" olup, Feridun M. Emecen tarafından kaleme alınmıştır. Yazar burada şehrin büyük dönüşüm ve buhranlarını Bizans'tan başlayıp XIX. yüzyılın başlarına kadarki süreyi kapsayacak şekilde ele almaktadır. Konunun Bizans ve Osmanlı şeklinde iki temel dönemlendirmeye ayrıldığı yazı kavramsal çerçeve ile başlıyor. İstanbul'un coğrafi konumu ve buna göre konuşlanışı, yerleşiminin tarihî izleri, şehrin gelişimi, imar faaliyetleri, başkent olarak planlanması, Hristiyanlık başkenti olarak tasarlanması, başkent Konstantinopolis'in doğu ve batıdaki algısı, şehrin yaşadığı büyük buhranların ve karşı karşıya kaldığı tehditlerin anlatımıyla gelişen konu Bizans İstanbul'undan Osmanlı İstanbul'una geçişin dünyadaki yansımaları ve şehre tesiri ile devam ediyor. Akabinde şehrin dinî, siyasi, sosyal, kültürel, mimari, ticari misyon ve fonksiyonlarına temas edilerek Osmanlı İstanbul'unun aynı zamanda nasıl bir büyük dünya şehrine dönüştüğü konu ediliyor. Osmanlı İstanbul'unun yaşadığı büyük buhranların ve bunların şehre yansımalarının da incelendiği yazıda ayrıca "Kriz ve Dönüşüm Çağının Başkenti" ve "Batılılaşan Payitaht" alt başlıklarıyla şehrin XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla Osmanlı ve dünyadaki gelişmeler doğrultusunda yeniden konumlandırılması ve yapılandırılması da değerlendiriliyor. İstanbul'un emperyal hikâyesinin, yaşadığı büyük buhran ve dönüşümlerin de konu

edildiği yazı, İstanbul'un tarihiyle ilgili farklı bir okuma olarak okurun şehre bakışına ve yeni yaklaşımlarına zemin oluşturmaktadır.

Bölümün dördüncü ve son makalesi İlhan Tekeli tarafından kaleme alınmıştır. Yazar burada, şehrin XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın sonlarına kadarki dönüşümünü anlatıyor. Yazıda İstanbul'un 150 yıllık modernleşme öyküsü üç döneme ayrılmaktadır: "Utangaç modernleşme" diye adlandırılan birinci dönem 1838-1923 arasını kapsamaktadır. Bu dönem, Osmanlıların modernleşme konusundaki adımlarının çekingenliğine işaret etmektedir. 1923-1948 yılları moderniteye cesur bağlılık ve "köktenci modernite projesi"ni uygulama dönemidir. 1948-1980 yılları arasını kapsayan üçüncü devre ise tek parti rejiminden çok partili rejime geçişle birlikte yaşanan "popülist bir modernleşme" dönemidir. Yazının son kısmında "1980 yılı sonrasında modernite projesinin aşınmaya, postmodernist uygulamaların gelişmeye başladığı dördüncü bir döneme" girildiği, 1990'lı yıllarda dünyadaki büyük siyasi değişimle; Doğu Bloku'nun çözülmesiyle İstanbul'un I. Dünya Savaşı sonrasında kaybettiği "dünya kenti" olma fırsatını tekrar kazanıp "tek merkezli bir azman sanayi kentinden, çok merkezli bir kentsel bölgeye geçişi" yaşadığı ifade ediliyor. Şehrin sahip değiştirmeden yaşadığı radikal dönüşümü ve yansımalarını yani son asırdaki hikâyesini ortaya koyan yazı İstanbul'un yakın tarihini şehircilik bakımından ve sosyolojik açıdan değerlendirirken ülkenin siyasi tarihi ile modernleşme tarihini birlikte ele alarak renkli bir şehir okuması sunuyor.

İkinci bölümün konusu Dünya Ölçeğinde İstanbul'dur. Burada İstanbul'un kendi ve dünya şehirleri bağlamındaki önemi ve konumu üzerinde durulmakta; şehrin tarihi, geçmişte ve günümüzde öne çıkan dünya şehirleriyle karşılaştırılmalı olarak okunmaktadır. İstanbul'un konumu, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde çağdaşı dünya şehirleri ile ayrı ayrı mukayese edilmekte, böylece belki de ilk kez İstanbul bu kadar detaylı bir şekilde dünya şehirleri bağlamına oturtulmaktadır.

Topoğrafya ve Yerleşim bölümünde yer alan "Doğal Yapı", "Arkeoloji", "Mekânsal Gelişim ve Topoğrafya", "Doğal ve Beşerî Afetler", "İdari Yapı ve Kartografya" şeklindeki alt başlıklarda İstanbul'un coğrafi yapısı, fiziki özellikleri, yerleşim tarihi ve haritalara yansıması anlatılmaktadır.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin en hacimli konusunu oluşturan "Siyaset ve Yönetim" bölümünün yazıları 2. cildin tamamını, 3. cildin de büyük bir kısmını kapsamaktadır. İstanbul, uzun tarihi boyunca siyasi merkez özelliğini koruyan nadir dünya şehirlerinden birisidir. Bin yılı aşan bir süre Doğu Roma/Bizans'ın, 1453'ten sonra da Osmanlı siyasi kudretinin temsilcisi olarak öne çıkmış, çok geniş bir coğrafyanın tek siyasi hakimi olmuş, başka hiçbir şehirle mukayese edilemeyecek bir siyaset ve yönetim merkezi olarak temeyyüz etmiştir. Şehrin tarihî derinliği içerisinde geçirdiği siyasi gelişmelerin ve yönetim merkezi olma hususiyetlerinin ele alındığı bölüm yazıları şu alt kısımlarda toplanmıştır: "Siyaset", "Kuşatmalar ve Fetih", "Diplomasi", "Hukuk", "Yönetim ve İdari Yapı", "Seçimler", "Törenler".

3. cildin son bölümü Demografi'dir. Şehrin demografisi yani nüfus yapısı kuruluşundan Osmanlıların fethine, fetihten modern nüfus sayımının yapıldığı XIX. yüzyıla, XIX. yüzyıldan Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet dönemi şeklinde kronolojik olarak dört alt bölüme ayrılmıştır. Osmanlı coğrafyasındaki büyük daralmanın sebep olduğu ve İstanbul'un demografisine etki eden XIX. yüzyıldaki göçler ve Cumhuriyet dönemindeki mübadele de bu bölümde ele alınmaktadır. Cumhuriyet dönemi göçlerinin şehrin demografisine etkisi ise Cumhuriyet sonrası İstanbul demografisiyle birlikte incelenmektedir.

4. ciltte Toplum ele alınıyor. İstanbul toplumunun tarihî süreklilik içerisinde ele alındığı bölümde şu alt başlıklar yer almaktadır: "Toplumsal Katmanlar", "Sağlık ve Yemek", "Giyim-Kuşam", "Merasim-Eğlence-Spor", "Sosyalleşme ve Âdâb-ı Muâşeret", "Âfetler ve Sosyal Yardımlaşma", "İstanbul'da Çocuk Olmak ve Spor Yapmak", "İstanbul Bahçeleri", "Suç ve Teftiş".

5. cildin konusunu Din oluşturmaktadır. İstanbul gibi bir şehirdeki dinî anlayışların ve hayatların ortaya konulması aslında inanç sistemlerinin en üst düzey telakkilerini ortaya koymak anlamına da gelmektedir. Bu durum bütün konular için geçerli olmakla birlikte günümüzde din üzerinden yürütülen tartışmalar dikkate alındığında daha bir önem kazanmaktadır. Konu üç alt başlıkla incelenmiştir: "Hristiyanlık", "Musevilik" ve "İslam". İstanbul'un pagan geçmişi de bölümün başında anlatılmaktadır.

6. ciltte İktisat ile Ulaşım ve Haberleşme bölümleri yer almaktadır. Bir taraftan Boğaz'ı kontrol etmesi, Marmara'ya açılması ve Haliç gibi bir iç limana sahip olması diğer taraftan deniz ve karayolu ile Doğu ve Batı'yı, kuzey ve güneyi buluşturması İstanbul'u, tarihinin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir kesişme noktası ve ticari hayatın temel güzergâhlarından birisi yapmıştır. Şehir aynı özellikleriyle ulaşım ve haberleşme açısından

da merkezî bir konuma sahiptir. Ulusal ve uluslararası ilişkiler dikkate alınarak planlanan İktisat bölümünde şu alt başlıklar ele alınmaktadır: "Bizans İstanbul'unda İktisat", "Osmanlı İstanbul'unda İaşe ve Vakıf", "Osmanlı İstanbul'unda Ticaret, Sanayi ve Finans", "Cumhuriyet İstanbul'unda Vakıflar, Ticaret, Sanayi ve Finans".

Bu cildin son bölümü Ulaşım ve Haberleşme'de, İstanbul'un gerek şehiriçi gerekse uzak ve yakın çevresiyle olan ulaşım ve haberleşmesinin tarihî serüveni çeşitli alt başlıklarda anlatılmaktadır. Ulaşım, şartları, araçları ve kurumlarıyla birlikte kara, deniz ve hava ulaşımı şeklinde üç döneme ayrılarak incelenmekte; haberleşme ise, ulaşımın ve haberleşmenin araçlarının mecrası doğrultusunda dönemsel ağları ve yapısıyla ortaya konulmaktadır.

Siyaset ve Yönetim'den sonra kitabın en hacimli bölümü olan "Edebiyat, Sanat ve Kültür" 7. ciltte yer alıyor. İstanbul'un kültürel çeşitliliğini yansıtan bölüm, "Müzik ve Kültürü", "Edebiyat", "Görsel Sanatlar", "Okuma-Yazma ve Kitap Kültürü" alt başlıklarından oluşuyor.

Mimari kitabın 8. cildinde yer alıyor. Şehrin planlama tarihinin de incelendiği bu bölümde "Bizans Dönemi Mimarisi", "Erken Dönem Osmanlı Mimarisi", "XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi", "XVIII. ve XIX. Yüzyıllar Osmanlı Mimarisi", "Osmanlı İstanbul'unun Yapı Bazında Mirası", "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Planlama" ve "Cumhuriyet Dönemi Mimarisi" alt başlıkları yer almaktadır.

9. ciltte Eğitim, Bilim ve Teknoloji konusu değerlendiriliyor. "Eğitim" alt başlığında Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi eğitim faaliyetleri konu edilmektedir. Aynı şekilde "Bilim ve Teknoloji" alt başlığı da üç döneme göre incelenmektedir.

10. ciltte "Hafızalardaki İstanbul" kayıtlara geçiriliyor. Bölümde Semavi Eyice, Mehmet Şevket Eygi, Nevzad Atlığ, Saadettin Ökten, M. Orhan Okay, Hüsrev Hatemi, İnci Enginün, Hilmi Yavuz ve Gülbün Mesara şehir ve şehirli ile ilgili hatıralarını, gözlemlerini, izlenimlerini ve yorumlarını anlatıyor. Turgut Cansever ve Tâhir Olgun da (Tâhirü'l-Mevlevî) dergi sayfalarındaki söyleşi ve yazılarıyla bölüme zenginlik katıyor. Bölüm, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren şehrin ihmaline, yıkımlarına, imarına, kısacası büyük değişmelere şahit olmuş, bu değişmelerde rol almış kültür, sanat, edebiyat ve bilim hayatımızın seçkin simalarının bu sayfalara yansıyan anlatımlarıyla şehrin geçmişi kadar geleceğine de ışık tutacak bir "sözlü tarih" çalışmasıdır. Beşir Ayvazoğlu gibi önde gelen bir edebiyatçı ve kültür adamının gerçekleştirdiği söyleşiler İstanbul tarihi çalışmaları için özgün bir kaynak özelliğine sahiptir.

Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nde, bu temaları iki müstakil çalışma takip etmektedir. Birincisi, "İstanbul'un Kronolojisi", diğeri ise "İstanbul Bibliyografyası"dır.

Böylece eserde İstanbul tarihi süreklilik anlayışı içerisinde ortaya konulmaktadır. Her bölümün, kendi bağlamında İstanbul'un tarihinin okunması açısından bütüncül, hacimli ve hemen hemen ilk okuma çalışması olduğunun altı çizilmelidir. Eser ana temasıyla İstanbul tarihini ortaya koymayı hedeflerken, şehrin tarihi derinliği, etkinliği ve konumu doğrultusunda da ele aldığı konular çerçevesinde Antik Çağ, Roma, Doğu Roma/ Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti tarihine de önemli katkılarda bulunmaktadır.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'ni pek çok şehir tarihinden ayıran ve muhtevanın tamamlayıcı unsuru olarak görülen hususlardan birisi de görselliğidir. İlke, yöntem ve muhtevanın yanında özellikle şehir tarihinin yazımı açısından önemli konulardan birisini de bu husus teşkil etti. Şüphesiz tarihçiliğimizde yazılı belgelerin tartışılmaz bir yeri vardır ve tabiidir. Ancak görsel belgeler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Hâlbuki görsel materyal de yazılı belgeler gibi önemsenmesi gereken kaynaklardır. Bunlar da yazılı belgeler gibi kaynak değeri, bağlam, işlev, söylem, mesaj, temsil, amaç, telif, müellif, dönem, konum vb. ilişkisi dikkate alınarak tarih yazımında değerlendirilmelidir. "Bir resim bin sözcükten fazlasını söyler" diyen Kurt Tucholsky ve "*Afişten Heykel'e Minyatürden Fotoğrafa*" görsel materyalin tarih yazımındaki rolünü inceleyen kitabına *Tarihin Görgü Tanıkları* ismini veren Peter Burke tarihin kaynakları açısından son derece önemli bir konuya temas etmektedirler. Görseller bazen metinlerden çok daha önemlidir ve kelimelerin ifade edemediği veya yetersiz kaldığı, yazılı kaynakların tamamlayamadığı boşlukları tamamlayacak bir mahiyete sahiptir. Okuyucunun tasvir veya tasavvur edemediği bir dünyaya kapı aralayabilmekte, anlatılamayanı anlatma, olanı görme ve tahayyül imkânı sağlayabilmektedir. Görsellerin şahitlik ettiği pek çok konu vardır ve bazı meseleler ancak onların rehberliğinde açıklığa kavuşabilmekte ve görünür kılınabilmektedir.

Bu nedenle eserde görsel materyal önemsendi ve sayfalara yansımasına özen gösterildi. Şehrin, yaşayanların ve yaşananların tarihî serüvenini ortaya koyan haritalara, minyatürlere, gravürlere, resimlere, fotoğraflara, arşiv belgelerine, yazmalara, hat, tezhip, ebru gibi eserlere, süslemelere, mekân-bina görsellerine ve grafiklere yer verildi.

Eserde, bu alanda ciddi bir birikime sahip Uğur Demir'in katkılarıyla 4.000 civarındaki materyal ile şehrin geçmiş yolculuğu görsel olarak da yansıtılmaya, okuyucunun zaman ve mekân tasavvuruna katkıda bulunulmaya gayret edildi. Her görsel kısa açıklamalarla tanımlandı. Ancak eserin hacmi, amacı, muhteva planlaması, zaman ve görsellerin yoğunluğu nedeniyle tahlillere girilmedi. Bu materyalin aidiyeti ve kaynakları belirtilerek dönemi, müellifi ve muhtevası hakkında bilgi edinmek isteyenlere temel referansları sunuldu.

Eseri baştan sona kat eden okuyucu zaman zaman görsellerin tekrarı hissine kapılabilir. Bunun temel nedeni bazı mekânların her dönemde ve pek çok konu ile iç içe olmasıdır. Mesela Ayasofya üç dönemin; Roma/Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet'in buluşma noktasıdır. Bir yönüyle İstanbul tarihinin dönüşüm noktalarının sembolleri Ayasofya'da tecessüm etmiştir. Önce büyük bir imparatorluğun gücünün ve inancının simgesi olarak inşa edilen ulu bir mabed/kilise, sonra şehrin sahip değiştirdiğini gösteren bir simge, yine büyüklüğüne yaraşır bir ihtimamla camiye tahvil ve külliyeye dönüştürme, ve akabinde başkentliğini kaybeden şehrin bu tarihî yapısının müzeye dönüşmesi... Sadece din ve mimaride değil, siyaset, toplum, kültür, sanat, törenler, turizm vb. pek çok konuda İstanbul deyince yolun ucu bir şekilde Ayasofya'ya çıkmaktadır. Yine Topkapı Sarayı, Sultanahmet ve Süleymaniye başta olmak üzere büyük Osmanlı külliyeleri ve meydanlar şehrin hemen her konudaki merkezî gelişmelerine ve dönüşümlerine tanıklık yapan ve sahne olan mekânlardır. İmparatorlukların emperyal fonksiyonunu yüklenmiş törensel gösterilerinin ve siyasette belirleyici gelişmelerin mekânı Hipodrom/Sultanahmet Meydanı... Çevresiyle birlikte bu meydanı çıkarılsa İstanbul'un tarihinin ne kadarının devre dışı bırakılmış olacağının hesabını yababilir miyiz? Tarihin akışına bu tarihî meydan gibi şahitlik etmiş meydan nadir bulunur.

Tabii olarak, kendi içinde görsel bir iddiayı barındıran bu hacimdeki ve konu çeşitliliğindeki bir eserde ister istemez aynı karenin tekrarı tercih edilmese de aynı mekânla ilgili farklı görsellerin kullanımından kaçınmak mümkün olmamıştır. Çok az olmakla birlikte bazı tarihî görsellere, farklı nedenlerden dolayı, birden fazla defa müracaat edildi. Bunun da çarpıcı örneğini Matrakçı Nasuh'un İstanbul planı oluşturmaktadır. İstanbul'un topografik, şehirleşme, mimari ve pek çok açıdan çok önemli bir kaynağı olan bu minyatür/plandan doğrudan atıflar ile coğrafi ve mimari nedenlerden dolayı birden fazla defa istifade edilmiştir.

Şüphesiz İstanbul söz konusu olunca temin edilebilecek görsel materyal bu kitapta yer alan binlerle sınırlı değildir. Şehrin tarihî derinliği görsel zenginliğine, obje ve materyaline de yansımıştır. Burada zaman, mekân, imkân ilişkisi içerisinde temin edilen on binlerce görsel arasından, konulara ve muhtevaya uygunluğu doğrultusunda seçilenler yer almaktadır.

Görsel materyallerin araştırılması, temini, seçimi ve tanımlaması ciddi bir bilgi, birikim, emek, sabır, tecrübe ve yorgunluğu gerektirmektedir. Her görselin kendisinin ve şahitlik ettiği konunun yanında, tespit, temin ve tercih edilişinin de bir hikâyesi vardır. Görsel materyalin önemli bir kısmı dönem eseri olup asırlarla ifade edilen geçmişe sahiptirler. Sayfaları çevirirken okuyucusuna veya seyircisine yeni bir dünya aralayan bir görselin, mekânından sayfalara intikali uzun soluklu, acı ve tatlı hikâyelere kaynaklık edebilmektedir. Bir görsele ulaşmak bazen uzun bir süreyi, ciddi bir takibi ve çeşitli kapıları aşındırmayı zorunlu kılmaktadır. Bazen bir yapı topluluğunun fotoğrafı için on ayrı kurumdan izin almak, hepsinin ayrı ayrı uygun vaktini belirlemek ve ona riayet gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda tarihî eserlerin mecrasından çıkarıldıktan sonra dramatik sahipliğine de işaret etmektedir. İzin alınan yapıların fotoğraflarını çekmek için de ayrı bir mücadele gerekiyor. Bazen görevli bulunmaz bazen açı... Çünkü iyilik olsun diye yapılan ilaveler, avluya konulan aparatlar, köşelere biriktirilen yığıntılar, zamana şahitlik eden ağaçlar, hem duracağınız yeri hem de çekeceğiniz açıyı etkileyebilmektedir.

Bazı yapıların fotoğraflarının çekiminde istenen görüntünün alınamamasına rağmen sonuç mutluluk verici de olabilmektedir. Çünkü sebep sevindirici ve umut vericidir. Bunların başında restorasyon çalışmaları gelmektedir. Fotoğraf çekimleri sırasında daha iyi görüldü ki İstanbul'un tarihî eserleriyle ilgili büyük bir seferberlik var ve belki de İstanbul, tarihi boyunca böyle bir yoğunluğu hiç yaşamadı.

Görselin belgesel değeriyle ilgili algı ve internet teminciliği, emeğin çoğu defa görmezlikten gelinmesine sebebiyet verebilmektedir. Bu materyalin kendisi kadar çözünürlüğü, fotoğraf değeri ve çekim kalitesi de baskı için önem arz etmektedir. Eğer kitabın gecikmesine, yorgunluğun, maliyetin ve tasarım zahmetinin kat be kat artmasına sebebiyet vermesine rağmen proje yönetiminin, tasarım ekibinin ve yayıncı kuruluşun anlayışlı ve müşevvik tavrı ile görsellerle ilgili heyetin sabrı olmasaydı bu materyalin sayfalara aksetmesi mümkün olmazdı. Tabii ki bu görsel zenginliğinin temelini, ilgili kurum mensuplarının yardımları oluşturmaktadır.

Yazılar, yazılışından tasarıma birden fazla safhadan geçmiştir. Bunlar bölüm editörünün, kitabın editörünün, hakemin ve proje yöneticisinin, ilmî redaksiyon heyetinin okuması ve müteakiben donanımlı ve tecrübeli bir heyetin yürüttüğü bibliyografya, tashih, teknik redaksiyon, imla ve tashih kontrolü ile son okuma safhalarıdır. Her safha birbirini takip etmiş, okumalar, grafik ve matbaa ekibinin engin hoşgörüsüyle tasarım safhasında, hatta baskı aşamasında bile devam etmiş, hatalar mümkün olduğunca en aza indirgenmeye çalışılmıştır. Aynı süreç editör, görsel editör, tasarımcı, proje yönetmeni ve resimaltı tanımlamaları ilişkisi açısından görsel materyal için de geçerlidir.

Eser, farklı ülkelerden uzmanların da yer aldığı geniş bir bilimsel kadronun desteğiyle şekillenmiştir. Kitabın hazırlanması safhasında, bölüm editörleri, yayın ve bilim kurulu, danışman ve bilgisine müracaat edilen uzmanların önerileriyle, ilmî yeterlilik esasına dayalı geniş bir yazar listesi oluşturuldu ve bölüm editörlerimizin temasları başta olmak üzere, ilgililerinin gayretleriyle zengin bir kadronun birikimi kitaba yansıtıldı. Neticede 270 bilim adamının derkenarlar hariç 363 yazısı ve tecrübeli bir ekibin temin ettiği görsel materyal ile bu eser hazırlandı. Farklı katkılar da dikkate alındığında kitaba emek veren bilim adamı sayısı 300'e ulaşmaktadır. Bu cildin sonunda yer alan, içindekiler bölümü dikkatlice incelendiğinde dünyaca ünlü, alanında uzman ve nitelikli çalışmalara imza atmış, çok değerli yazarların bu eserin sayfalarında buluştuğu görülecektir.

Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'ni diğer şehir tarihlerinden ayıran hususiyetlerinin başında geniş yazar kadrosu, uluslararası akademik katkılar, görsel materyal zenginliği ve hacmi gelmektedir. Muhteva, tasarım ve baskı materyali itibariyle birbirini tamamlayan ve destekleyen bu çalışma aynı zamanda şehirlerin uzun tarihlerini yazmada bir model önerisi de sunmuş olmaktadır.

Eserin sadece Türkçe değil İngilizce gerçekleşecek neşri ve farklı dillere tercümesinin planlanması, kitabın istifade edilirliğine ve İstanbul'un uluslararası akademik, kültür, sanat ve entelektüel alandaki görünürlüğüne de önemli katkılarda bulunacaktır.

Bu çalışmanın muhtevası kadar basılacağı materyal ve fontları da özenle seçilmiştir. 10 ciltlik bu eser toplam 5.320 sayfadır. Kitabın iç ebadı 24×29 cm'dir. Metinde kullanılan font Ineborg, 10,5 punto, çerçeve yazılarda kullanılan font Neutraface Text, 11 punto, resimaltlarında kullanılan font Neutraface Text, 8 puntodur. Eserin kağıdı dünyanın sayılı prestij kağıtlarından birisi olan GardaPat 13 Klassica 115 gr/m²'dir. Cilt malzemesi Gmund'un sadece cilt kapağı için kullanılan f-color Bütten meerblau, yan kağıtları ise yine Gmund f-color Feinleinen titan'dır. Kapak üzerinde özel seri Kurz yaldızlar kullanılmıştır. Tabi eseri görünür kılan hususiyetlerden birisi de ülkemizin seçkin bir tasarımcısının imzasını taşıması, renk ayrımı ve baskısına gösterilen özendir.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi hacimli bir eser olmasına rağmen eksikliklerden azade değildir. Bunda birden fazla sebep etkendir. Zaman, hacim, uzmanlık, tercihler vb... Bu eser ucu açık bir zaman dilimi anlayışıyla hazırlanmadı. Muhteva ve hacmiyle mukayese edildiğinde bilakis sıkıştırılmış bir takvimle hazırlanmaya gayret edildi. Süre daha ziyade yayıncının da iyi bir eserin oluşması için gösterdiği müsamaha ile yazıların işlenmesi ve tasarım safhasında kısmi bir esneklik kazandı. Şüphesiz ehlinin gerçeğe ışık tutacak ve katkı maksadını güden her değerlendirmesi, eser ve şehrin tarihi için önemli bir katkı olarak kabul görecek ve istifade edilecektir.

Bu kitap, planlanmasından basımına, nitelikli, gayretli, samimi, ülfetli, üretici ve paylaşımcı yüzlerce insanın rol aldığı geniş bir ekibin ortak çalışması olarak okuyucuya sunulmaktadır. Şüphesiz okuyucusunun ilgisiyle zenginleşecek, etkinleşecek ve kalıcı bir esere dönüşecektir. Katkı sahipleri jenerik, teşekkür, içindekiler sayfaları ve ilgili mecralarda şahıs ve kurumsal temsil tanımlamasıyla, gösterilmeye gayret edildi. Ancak her şeye rağmen bu sayfalarda yer alması gerekenlerin zikredildiği ve arzu edilene uygun bir şekilde yansıtıldığı gibi bir iddia da söz konusu değildir. Katkı sahiplerinin müsamahasına sığınırız.

Sözün nihayetine doğru, 40 ciltlik *İstanbul Kadı Sicilleri*'nin neşrinde de, Proje Yöneticisi ve Editör olarak birlikte çalıştığımız M. Âkif Aydın'a hocalığı, nezaketi, sükûneti ve yöneticiliği için müteşekkirim. Onun yöneticiliği bu eserin en önemli imkânlarından birisi oldu.

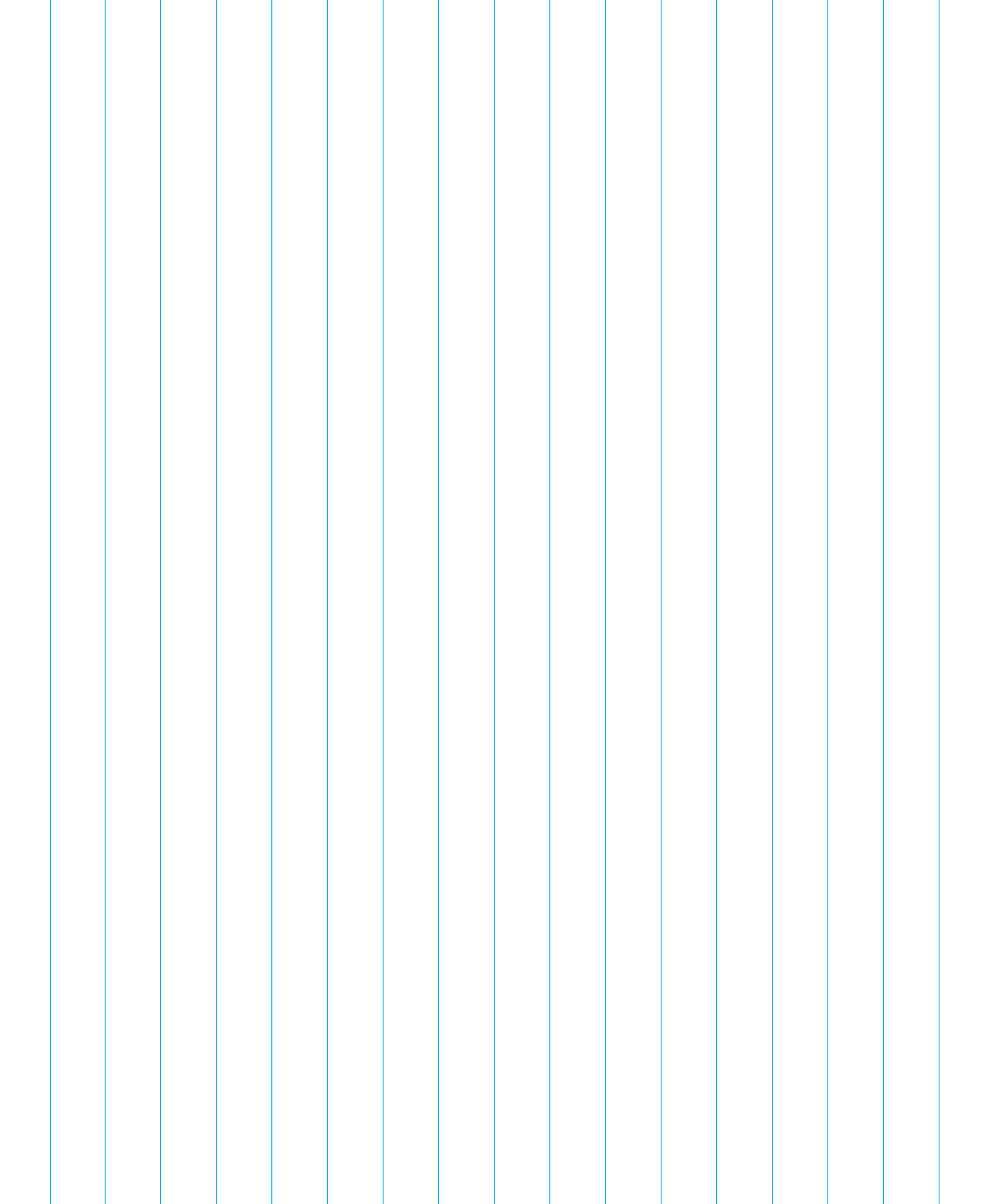
Kitabı çoğu defa metinden ibaret zannederiz. En azından böyle yaygın bir kanaat vardır. Şüphesiz yazılar kitabın olmazsa olmazlarındandır. Ancak, sözü edilen salt yazı değil, adı üzerinde kitaptır ve umumiyetle "eser" olarak isimlendirilmektedir. Eser birden fazla unsurun bir araya gelmesiyle ortaya çıkar. Kitabı sadece metinden ibaret görmek, eserin hukukunu çiğnemektir. Bu sadece kitabın değil yazının da hukukunu ihlaldir.

Kitap, muhtevanın planlanmasından okuyucuya ulaşıncaya kadar her biri bir öncekini anlamlı ve

sonrakini zorunlu kılan bir süreçler topluluğunun ürünüdür. Planlama, yazıların siparişi, redaksiyonu, metin, görsel materyal, font, punto, tasarım, kâğıt, baskı, cilt, okuyucuya ulaştırma ve okunurluluk… bir kitabı tamamlayan, anlamlı kılan ve esere dönüştüren süreçlerdir. Birisinin ihmali önceki adımların etkisini azaltır ve sonraki safhanın gerekliliğini anlamsız kılabilir. Bu kitabın her safhası zamanımıza ve gelecek zamanlara bir eser bırakma hassasiyeti ile planlandı ve takip edildi. Daha iyisini yapmak her zaman mümkündür. Öncelik, işin ruhuna uygun bir anlayışla, zaman, mekân, imkân ve insan ilişkisi içerisinde vicdani sorumluluk hisseden bir yaklaşımla hareket etmektedir. İyisi için gayret edildi ama öncelikten feragat edilmemesine de titizlik gösterildi.

Biliyoruz ki, tarih sadece geçmişe şahitlik etmiyor, zamanına da ayna tutuyor ve bir gün kaybolduğu zannedilen gölgelerin aksi bile karşımıza çıkıyor.

Zaman aynasında aksimizin aydınlık olması temennisiyle…

Eserin hazırlanmasında imla, dipnot ve isimlerin yazılışında ortak bir dil kullanımına özen gösterildi. Ancak bu tercihlerin belirlenmesinde eserin hedef kitlesi esas alındı ve günümüzdeki yazma ve okuma alışkanlıkları da göz ardı edilmedi. Bu anlayışla genel okuyucuya hitap etmek amaçlandığından imlada hafifletme yoluna gidildi.

Tarihî isimlerin yazımında düzeltme işareti (^) kullanımı, hafifletme amacıyla, anlam farklılaşması, sık kullanım ve bilinirlik kıstasına göre muhafaza edilmiş ya da azaltılmıştır. Buna göre;

Fâil kalıbındaki isimlerde düzeltme işareti kullanılmamıştır: Hâlid değil Halid; istisna; Kâmil. Fâil kalıbıyla karışması muhtemel durumlarda feîl kalıbındaki isimlerin yazımında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Latîfî, Nesîmî.

Nisbet -î'si taşıyan isimlerde eser adında geçmesi ya da edebî bir kişilik olması durumlarında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Abdi Paşa, Abdî, *Abdî Tarihi*.

Nisbet -î'si taşıyan isimlerde sadece sondaki uzun ses muhafaza edilmiştir: Osmânî, Buhârî değil Osmanî, Buharî.

Nisbet -î'si, devletler, mezhepler, tarikatların yazımında muhafaza edilmiştir: Abbasî, Hanefî, Nakşibendî.

Arapça kökenli dişil çoğul/cemi müennes isimlerde sondaki uzun "a" gösterilmemiş (müessesat), eril çoğul/cemi müzekker isimlerin sonundaki "i" ise uzun yazılmıştır (müslimin değil müslimîn).

Farsça kökenli isimlerin çoğullarında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Bektaşiyân, dedegân.

Farsça kökenli isimlerde kelimenin başındaki uzun a harfi gösterilmiştir: Âgâh, Âsâfî.

Osmanlı dönemine ait şahıs ve yer isimlerinde "b" ve "d" harfleri korunmuştur: Mahmut, Bayezit değil, Mahmud, Bayezid; Bâb-ı Zaptiye, İhtisap Nezareti değil Bâb-ı Zabtiye, İhtisab Nezareti. Bağdad, Belgrad gibi yer isimleri ise güncel kullanıma göre yazılmıştır: Bağdat, Belgrat.

Şahıs isimleri bir tamlama içinde kullanıldığında güncel kullanıma riayet edilmiştir. II. Mahmut Türbesi, Sultanahmet Camii, Beyazıt Meydanı.

Türkçe ve Arapça tamlama şeklindeki kapı, bab, dar, meydan, pazar, hamam, hisar, kavak, oda, dağ, köy, burun isimleri genelde bitişik olarak, Farisî tamlama şeklinde olanlar ise ayrı olarak yazılmıştır: Altınkapısı, Bâbülferes, Darülfünun, Okmeydanı, Atpazarı, Ağahamamı, Anadoluhisarı, Rumelikavağı, Arzodası, Alemdağı, Kadıköyü, Akıntıburnu. Bâb-ı Fetva; istisna: Bâbıâli.

Kitap isimleri ve alıntı metinler haricinde müennes nisbet eki –iyye değil –iye olarak yazılmıştır: Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*.

Ayn harfi şahıs isimlerinde gösterilmemiş, eser isimlerinde gerekli yerlerde gösterilmiştir: Esad Efendi, *Lu'biyât-ı Osmânî*.

Musiki makamlarının yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin (*DİA*) imlası tercih edilmiştir. Musiki aletlerine nisbet ifade eden kelimelerde sadece sondaki nisbet –î'si muhafaza edilmiştir: ûdî değil udî.

Grekçe isimler I. Konstantinos'tan (ykl. 4. yüzyıldan) itibaren Grekçe transkripsiyon ile yazılmıştır: Buna göre Grekçe transkripsiyonda

-genellikle-

Θ/θ için Th/th (Theodosios);

I/ι için J/j ya da İ/ı değil I/i (Iustinianos);

K/ϰ için C/c değil K/k (Konstantinos);

Ξ/ξ için X/x değil Ks/ks (Aleksandros);

Y/υ için Y/y ve i (Argiros);

Φ/ϕ için Ph/ph değil F/f (Fotios);

X/χ harfi için Ch/ch değil Kh/kh (Khalkedon);

Xϱ ile başlayan kelimelerde Hr (Hrisostomos);

T/ζ için ise Ç/ç değil Tz/tz (Tzetzes) tercih edilmiştir.

Aya, Hagios, St. gibi unvanlar mümkün mertebe Aziz olarak yazılmıştır: Aya İrini, Aziz Georgios.

Bunların dışındaki hususlarda Türk Dil Kurumu'nun www.tdk.org.tr adresinden erişilen Yazım Kılavuzu kullanılmıştır.

Tarihler genelde miladi tarih olarak verilmiş; evrakın ya da eserin üzerinde kayıtlı bir tarih aktarıldığında ya da karşılığı iki miladi yıl ile belirtildiğinde hicri tarih muhafaza edilmiştir.

Şahısların doğum ve ölüm tarihleri, imparatorluk, saltanat vb. görev dönemleri parantez içinde belirtilmiştir: II. Bayezid (1481-1512), Keçecizade Fuad Paşa (d. 1815-ö. 1869).

Geçmişten bugüne çokça isim alan İstanbul'a atıf yaparken genelde yazarın kullanımı korunmuş, sadece Constantinopolis ismi Grekçe yazımda tercih edilen kurallardan dolayı Konstantinopolis olarak yazılmış, Grekçe aslını daha doğru yansıtan Konstantinupolis imlası yaygınlık şartını sağlamadığı için tercih edilmemiştir.

Dipnotlarda geçen kaynaklar ilk geçtikleri yerde tam künye olarak verilmiş olup makalenin sonundaki kaynaklar kısmına alınmamıştır.

Elbette çok farklı ilim dallarından bu kadar geniş bir ilim adamı grubunca kaleme alınan böylesine hacimli bir eserde bazı tutarlılık problemlerinin yaşanması kaçınılmazdır. Yazarların ya da alanın özel imlasının muhafazası gibi sebeplerden kaynaklanan ufak farklılıklar söz konusudur ve bunların da dikkatli okuyucularca mazur karşılanacağı ümit edilmektedir.

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser

a.mlf.: Aynı müellif

AFL.: Archive de L'Association French Lines

AGS, *E*: Archivo General de Simancas, Papeles de Estado

AOH: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

APC: Archivio Proprio Costantinopoli

Ar.: Arapça

Ar.Ott: Archivum Ottomanicum

ASV: Archivio di Stato di Venezia

aş.: Aşağı, aşağıda

AÜ: Ankara Üniveritesi

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

b.: İbn

B.: Receb

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BİK: Bursa İnebey Kütüphanesi

bkz.: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A.AMD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri

BOA, A.DVN.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemi Defterleri

BOA, A.DVN.MKL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı

BOA, A.DVN.NMH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi

BOA, A.DVN.RSK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Ruûs Kalemi

BOA, A.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi

BOA, A.MKT.DV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Deâvî Evrakı

BOA, A.MKT.MHM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı

BOA, A.MKT.MVL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı

BOA, A.MKT.NZD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı

BOA, A.MKT.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı

BOA, AE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emirî Tasnifi

BOA, AE.SMMD.IV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emirî Sultan IV. Mehmed

BOA, BEO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâbıâli Evrak Odası Evrakı

BOA, C.ADL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Adliye

BOA, C.AS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Askeriye

BOA, C.BLD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Belediye

BOA, C.DH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Dahiliye

BOA, C.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Evkaf

BOA, C.İKTS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet İktisat

BOA, C.MF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maarif

BOA, C.ML: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maliye

BOA, C.NF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Nafia

BOA, C.SH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Sıhhiye

BOA, C.SM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Saray

BOA, C.ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Zabtiye

BOA, D.BŞM.BNE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Bina Eminliği

BOA, D.BŞM.BRİ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi

BOA, D.BŞM.BRİ.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi Defterleri

BOA, D.BŞM.BRİ.DES: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi Dosya Envanter Usûlü

BOA, D.BŞM.KSB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kasabbaşılığı

BOA, D.BŞM.MHF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği

BOA, D.BŞM.SHK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Salhane Kâtibliği

BOA, D.BŞM.ZCR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Zecriye Rüsumu

BOA, D.BŞM.ZMT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Zimmet Halifeliği

BOA, DH.EUM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

BOA, DH.EUM.6.Şb: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube

BOA, DH.EUM.MH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi

BOA, DH.EUM.THR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı

BOA, DH.İ.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

BOAİ, DH.İD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

BOA, DH.KMS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri

BOA, DH.MB.HPS.M: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi

BOA, DH.MUİ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı

BOA, DH.SYS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

BOA, DH.TMİK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu

BOA, DH.UMVM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı

KISALTMALAR

BOA, EV.HMH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Haremeyn Muhasebesi

BOA, EV.VKF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Vakfiyeler Evrakı

BOA, HH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun

BOA, HH.VRK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Evrak Odası

BOA, HR.HMŞ.İŞO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı

BOA, HR.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı

BOA, HR.MTV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Evrakı

BOA, HR.TO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı

BOA, İ.AS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Askeriye

BOA, İ.B.K: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul Belediye Kütüphanesi

BOA, İ.DH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye

BOA, İ.DUİT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dosya Usulü

BOA, İ.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Evkaf

BOA, İ.HR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hariciye

BOA, İ.HUS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hususi

BOA, İ.İMT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade İmtiyazat ve Mukavelat

BOA, İ.KAN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Kanun ve Nizamat

BOA, İ.MLU: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Umumi

BOA, İ.MMS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Mahsus

BOA, İ.MSM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Mesail-i Mühimme

BOA, İ.MVL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Vâlâ

BOA, İ.ŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Şehremaneti

BOA, İ.TNF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Ticaret ve Nafia

BOA, KK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kâmil Kepeci Tasnifi

BOA, MAD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler

BOA, MD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri

BOA, MF.ALY: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi

BOA, MF.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubî Kalemi

BOA, MHD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Muahedeler

BOA, ML.MKT.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Mektubî Kalemi Defterleri

BOA, MV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükela Mazbataları

BOA, NFS.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defteri

BOA, PLK.p: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Plan, Proje ve Krokiler

BOA, ŞD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şûra-yı Devlet Evrakı

BOA, T: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Meadin Nezaretlerine aid Evrak

BOA, TŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Teşhir

BOA, Y.A.HUS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Evrakı

BOA,Y.EE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı

BOA, Y.EE.d.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı defterleri

BOA, Y.MTV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

BOA, Y.PRK.ASK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat

BOA, Y.PRK.AZJ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

BOA, Y.PRK.BŞK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı

BOA, Y.PRK.EŞA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

BOA, Y.PRK.HH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa

BOA, Y.PRK.SRN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Serkurenâlık

BOA, Y.PRK.ŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı

BOA, Y.PRK.TKM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

BOA, Y.PRK.TNF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı

BOA, Y.PRK.ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

BOA, ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Zabtiye Nezareti Evrakı

BPOWM: Bombay Prince of Wales Museum

BRIJMES: British Journal for Middle Eastern Studies

bs.: Basım, baskı

BSB: Berlin Staatsbibliothek

BSMES: British Society for Middle Eastern Studies

bşl.: Başlangıç

btş.: Bitiş

BTTD: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

BZ: Byzantinische Zeitschrift

c.: Carta

c.: Cilt

C.: Cemaziyelahir

Ca.: Cemaziyelevvel

CAMSM: Cambridge Arthur M. Sackler Museum

çev.: Çeviren

d.: Doğum tarihi

DBİst.A: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi

DCBL: Dublin Chester Beatty Library

D-DAI-IST: Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi

der.: Derleyen

KISALTMALAR

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

dn.: Dipnot

DOP: Dumbarton Oaks Papers

DSLB: Dresden Sachsische Landesbibliothek

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

DTCFD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

DÜİFD: Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

ed.: Editör, edisyon

EFAD: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi

EHR: The English Historical Review

EI² (İng): *The Encyclopedia of Islam (new edition)*

EÜ.: Ege Üniversitesi

F.: Farsça

fil.: Filza

fl.: Fluorished/Faal olduğu dönem

fol.: Folio

fot.: Fotoğraf

G.S., G.S.: Geographical Section General Staff

GDAAD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

gr.: Graecus

HGM: Harita Genel Müdürlüğü

HP. ARC.: Henri Prost Archives

HTR: Harvard Theological Review

HUM: Harita Umum Müdürlüğü

IJMES: International Journal of Middle East Studies

IJTES: International Journal of Turkish Studies

Isl.: Der Islam

İA: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)

İBB: İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İBBŞM: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi

İFM: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

İRHM: İstanbul Resim Heykel Müzesi

İSO: İstanbul Sanayi Odası

İst.A: İstanbul Ansiklopedisi (Reşat Ekrem Koçu)

İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi

İŞS: İstanbul Şer'iye Sicilleri

İTED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi

İTO: İstanbul Ticaret Odası

İTSO: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası

İÜ: İstanbul Üniversitesi

İÜ Ktp.: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi

JA: Journal Asiatique

JEH: Journal of Ecclesiastical Studies

JRS: The Journal of Roman Studies

JTS: Journal of Turkish Studies.

KMM: Konya Mevlana Müzesi

krş.: Karşılaştırınız

Ktp.: Kütüphane, kütüphanesi

L.: Şevval

LACMA: Los Angeles Country Museum of Art

LBL: Londra British Library

LNG: Londra National Gallery

M.: Muharrem

MB: Merkez Bankası

md.: Madde

MEJ: The Middle East Journal

MES: Middle Eastern Studies

MTM: Milli Tetebbular Mecmuası

MÖ: Milattan önce

MS: Milattan sonra

MSA: TBMM Milli Saraylar Arşivi

MSÜRHM: Mimar Sinan Üniversitesi İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu

MÜ: Marmara Üniversitesi

MÜİFD: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

MÜTAD: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi

MW: The Muslim World

N°: Numara

N.: Ramazan

NMET: New York Metropolitan Museum of Art

NPL: New York Public Library

nr.: Numara

nşr.: Neşir, neşreden

OAM: Oxford Ashmolean Müzesi

OBL: Oxford Bodleian Library

OM: Oriente Moderno

Osm.Ar.: Osmanlı Araştırmaları

OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

ö.: Ölüm tarihi

PBN: Paris Bibliotheque National

pr.yön.: proje yöneticisi

Pub.: Published

r.: Recto

R.: Rebiülahir

Ra.: Rebiülevvel

REB: Revue des Etudes Byzantines

reg.: Registro

RH: Revue Historique

RTM: Resimli Tarih Mecmuası

s.: Sayfa

S.: Safer

s.nşr.: Sadeleştirilmiş neşir

SBFD: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

SDC: Senato, Dispacci Costantinopoli

St.I: Stvdia Islamica

STAD: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi

sy.: Sayı

SYEK: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi

Ş.: Şaban

T.: Türkçe

TA: Türk Ansiklopedisi

TAD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

TCTA: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

KISALTMALAR

TD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

TDA: Türk Dünyası Araştırmaları

TDEA: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi

TDEAD: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

TDED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

TDl.: Türk Dili

TED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

TFA: Türk Folklor Araştırmaları

TİD: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi

TİEM: Türk İslâm Eserleri Müzesi

TK: Türk Kültürü

TKDB: Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni

TM: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası

TOEM: Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası

ts.: Tarihsiz

TSM: Topkapı Sarayı Müzesi

TSMA: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TSMA, D: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter

TSMA, E: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak

TSMK: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

TSMK, A.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed

TSMK, B.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü

TSMK, CY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Cilt ve Yazı Araçları

TSMK, E.H.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi

TSMK, H.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine

TSMK, H.E.A.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Halil Edhem Arda Koleksiyonu

TSMK, HS.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet

TSMK, R.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü

TSMK, YB.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Basmalar

TSMK, YY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Yazmalar

TT: Tarih ve Toplum

TTK: Türk Tarih Kurumu

TTK Belgeler: Türk Tarih Kurumu Belgeler

TTK Belleten: Türk Tarih Kurumu Belleten

TTK Bildiriler: Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler

TUBA: Türklük Bilgisi Araştırmaları

tür.yer.: Türlü yerde, birçok yerde

TY: Türkçe Yazmalar

UUL: Uppsala University Library

v.: Verso

v.dğr.: Ve diğerleri

Vat. gr.: Vaticanus graecus

vb.: Ve benzerleri, ve başkaları

VC: Vigiliau Christianae

VD: Vakıflar Dergisi

vd.: Ve devamı

VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi

VML: Venedik Marciana Library

VÖNB: Viyana Österreichische Nationalbibliothek

vr.: Varak

WFGA: Washington Freer Gallery of Art

WZKM: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

YA: Yurt Ansiklopedisi Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını

ykl.: Yaklaşık

yuk.: Yukarı, yukarıda

Z.: Zilhicce

Za.: Zilkade

ZDMG: Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ZKG: Zeitschrift für Kirchengeschichte

KİTAP KISALTMALARI

A. Cevad: *Tarîh-i Askeriyye-i Osmanî*, Paris, 1882.

Aelst: Peter Coeck Aelst, *The Turks in MDXXXIII, A Series of Drawing Made in that year at Constantinople*, London 1873.

Allom: Thomas Allom, *Constantinople and the scenery of the seven Curches of Asia Minor*, London-Paris 1838.

Ârifi, *Süleymannâme*: Fethullah Ârifi, *Süleymannâme*, 1558, TSMK, H. 1517.

Bartlett: W.H. Bartlett, *The Bosphorus and Danube*, London 1850.

Broquiere: Bertrandon de La Broquière, *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle*, Paris 1892.

Brindesi: Jean Giovanni Brindesi, *Les Anciens Costumes*, Paris 1855.

Bruyn: Corneille Le Bruyn, *Reisen van Cornelis de Bruyn*, Delft 1698.

Cange: Charles du Fresne du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata: prior familias ac stemmata imperatorum Constantinopolianorum, cum eorundem Augustorum nomismatibus & aliquot iconibus: praeterea familias Dalmaticas & Turcicas complecticur: alter descriptionem urbis Constantinopolitanae, qualis extitit sub imperatoribus Christianis*, Brüksel 1680.

Castellan: A.L. Castellan, *Moeurs, usages, costumes des Othomans et abrégé de leur Histoire*, Paris 1812.

Coignard: Joannis Baptist Coignard, *Imprerium Oriantale five Antiquitates Constantinopolitanæ*, Paris 1711.

Cumhuriyet Devrinde İstanbul: İstanbul 1949.

d'Ohsson: Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau general de L'Empire Othoman*, I-III, Paris 1787-1820.

Dallaway: James Dallaway, *Constantinople ancient and modern*, London 1797.

Diez-Glück: Ernst Diez, Heinrich Glück, *Alt-Konstantinopel:*

Hundertzehn photographische Aufnahmen..., München-Passing 1920.

Ferriol: De M. De Ferriol, *Recueill de cent estampes representant differentes nations du Levant*, Paris 1714.

Flandin: Eugene Napoleon Flandin, *L'Orient*, Paris 1853.

Fossati: Chevalier Gaspard Fossati, *Ayasofia Constantinople, as recently restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid*, London 1854.

Gilles: Pierre Gilles, *The Antiquities of Constantinople*, London 1727.

Gouffier: Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Gréce*, I-II, Paris 1782-1822.

Guer: M. Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique*, Paris 1747.

Gurlitt: Cornelius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1912.

Hünernâme: Seyyid Lokman, *Hünernâme*, 1584-1589, I-II, TSMK, H., 1523-1524.

İntizâmî: İntizâmî, *Surnâme-i Hümâyûn*, 1587, TSM, H. 1344.

İstanbul'un Kitabı 1: İstanbul, ts.

Jouannin: M.J.M. Jouannin, *Turquie*, Paris 1853.

Levnî, *Albüm:* Levnî (Abdülcelil Çelebi), *Albüm*, 1720-1730, TSMK, H. 2164.

Lewis: John F. Lewis, *Lewis's Illustrations of Constantinople made during a residence in that city & in the Years 1835-6*, London 1836.

Lokman, *Selimhannâme:* Seyyid Lokman, *Şehnâme-i Selim Han/ Selimhannâme*, 1581, TSMK, A. 3595.

Lorichs: Melchior Lorichs, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen*, München 1902.

M. Fuad: M. Fouad, *Souvenirs de Constantinople*, baskı yeri yok, ts.

Mahmud Raif, Mahmud Raif, *Tableau des nouveaux reglements de l'Empire Ottoman*, İstanbul 1798.

Mamboury: Ernest Mamboury, *Istanbul touristique*, İstanbul 1951.

Mamboury-Wiegand: Ernest Mamboury-Theodor Wiegand, *Die Kaiserpalaste von Konstantinopel*, Leipzig 1934.

Marsigli: Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato Militare dell'Impreio Ottomanno/L'etat militare de l'empire Ottoman*, Amsterdam 1732.

Matrakçı: Matrakçı Nasûh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, İÜ Ktp., 5964.

Maxwell: Sir William Stirling Maxwell, *The Turks in MDXXXIII, A Series of Drawings made in the Year at Constantinople by Peter Coeck Aelst*, London 1873.

Mayer: Luigi Mayer, *Interesting Views in the Ottoman Dominions in Europe and Asia*, London 1810.

Mecmûa: Yâhya Âğâh Efendi, *Mecmûatü'z-zerâif sandûkatü'l-maarif*, SYEK, Nuri Arlasez, nr. 2492; Hakkı Tarık Us Ktp., nr. 13400.

Mehmed Arif: Mehmed Arif, *Ta'rîfât-ı Eşkâl-i Elbise-i Atîka*, Paris, ts.

Melling: Antoine-Ignace Melling, *Le Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, Paris 1819.

Mèry: Joseph Mèry, *Constantinople et la mer noire*, Paris 1855.

Miller: Alexander Miller, *The Costume of Turkey Illustrated by a series of engravings, with descriptions in English and French*, London 1802.

Millingen: Alexander van Millingen, *Constantinople*, London 1906.

Moreno, Moreno, *Viage à Contantinopla en el Ano de 1784*, Madrid

Mornand, Joubert et F. Mornand, *Turquie et de la Russie*, Paris 1854

Motraye: Aubry de La Motraye, *A. de La Motraye's travels through Europe, Asia and into part of Africa*, London 1723.

Nâdirî, *Dîvan:* Nâdirî, *Dîvan*, 1605, TSMK, H. 889.

Nâdirî, *Şehnâme:* Nâdirî, *Şehnâme*, 1620, TSMK, H. 1124.

Pardoe: Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1835.

Pertusier: Charles Pertusier, *Atlas des promenades pittoresques dans Constantinople et sur rives du Bosphore*, Paris 1817.

Preziosi: Amedeo Preziosi, *Stamboul*, Paris 1858.

Raymond: Alexandre M. Raymond, *l'Art islamique en Orient*, Prag 1924.

Salutis: Camillie Rogier, *La Turquie, moeurs et usages des orientaux*, Paris 1848.

Salzenberg: W. Salzenberg, *Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel*, Berlin 1854.

Schedel: Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, Augsburg 1497.

Schranz: J. Schranz, *Le Bosphore et Constantinople, dessiné d'après nature*, Paris 1855.

Şehinşâhnâme: Seyyid Lokman, *Şehinşâhnâme-i Murâd-ı Sâlis/ Şehinşâhnâme*, 1597-1598, TSMK, B. 200.

Şekâik: İsâmüddin, Ahmed b. Muslihiddin Mustafa Taşköprizâde, *Şekâik-i Nu'mâniyye*, 1620, TSMK, H. 1263.

Taeschner: Veröffentlicht von Franz Taeschner, *Alt-Stambuler Hof- und Volksleben*, Hannover 1925.

Thomas Shaw: Thomas Shaw, *Travels, or Observations relating to several parts of Barbary and Levant*, London 1757.

Urbium: Theophilum Urbium, *Türkisches Stadt-Büchlein*, Nürnbeg 1664.

Vavassore: Giovanni Andrea Vavassore, *İstanbul Haritası*, TSMK, YB. 3854.

Vehbî, *Surnâme:* Vehbî, *Surnâme*, 1727, TSMK, A. 3593.

Walsh: Robert Walsh, *Constantinople and the scenery of the seven churches of Asia Minor*, London 1839.

Yıldız Albümleri: II. Abdülhamid devri fotoğrafları, İÜ. Nadir Eserler Kütüphanesi

Zenânnâme: Fâzıl Enderûnî, *Hûbânnâme ve Zenânnâme*, 1793, İÜ Ktp., 5502.

Zonaro: Adolphe Thalasso, *Déri Séadet ou Stambul porte du Bonheur*, Paris 1908.

SİYASET

VE

YÖNETİM - I

Coşkun Yılmaz ı Feridun M. Emecen

GİRİŞ: SİYASET VE YÖNETİM

İstanbul, uzun tarihi boyunca siyasi açıdan merkeif özelliğini koruyan nadir dünya şehirlerinden biridir. Bir şehir devleti olarak başlayan tarihi macerası, onun zaman içerisinde doğrudan bir payitaht halinde yeni baştan şekillendirilmesi sonucu devamlılık arz eden bir sürece dönüşmüş, İstanbul başkentliğini yaptığı imparatorlukların üç kıtaya yayılan emperyal siyasetlerinin ve dünya görüşlerinin ana uygulayıcı merkezi haline gelmiştir. Bu anlamda İstanbul'un siyaset ve yönetim merkezi olma özelliği benzeri başka hiçbir şehirle mukayese edilemeyecek ölçüde belirginleşmiştir. İstanbul, kadim dünyanın ana merkezleri düşünüldüğünde, bir ölçüde modern dönemin ilk ayak izlerini teşkil ettiği açık olan Roma merkezli imparatorluğun üç kıtaya yayılan siyasi gücünü temsil eden payitahtı ile karşılaştırılabilecek bir siyasi güce sahip olarak hemen her çağda dikkatlerin üzerinde toplandığı büyük bir metropol olmuştur. Şehir devletinin merkezi olmaktan çıktığı ve Roma İmparatorluğu'nun önce ikinci merkezi sonra da ana merkezi özelliği kazandığı dönemler, hiç şüphe yok ki İstanbul'un bizatihi siyasi yapısını belirleyen gelişmelerin yaşandığı zaman dilimlerini oluşturmuştur. Küçük Byzantion kentinin zamanla siyasetin ana mihveri haline gelişinde, ilk Hıristiyan imparatorluğunun ihtişamlı başkenti yapılışı belki de en önemli gelişme olarak öne çıkmıştır. Böylece aslında Roma geleneklerinden beslenen ama zamanla kültürel açıdan Ortodoksluğun da tesiriyle Helenist ögelerin ağır basacağı bir kente dönüşen İstanbul, kurucusunun adıyla "Konstantin'in şehri/Konstantinopolis" iken halkın bu siyasi ve yönetim merkezi olma özelliğine vurgu yaparak ifade ettiği "şehre/istin-poli" diye anılmaya başlanacaktır. Zira halkın nazarında "şehir" sadece ve sadece İstanbul için kullanılır olmuştur, çünkü burası imparatorluğun başkentidir, kozmopolit yapıya sahiptir, en gelişmiş kurumlar, devasa binalar, büyük mabetler burada yer alır, burası dini temsil yeridir ve hepsinden mühimi bir siyasi güç merkezidir. Böyle bir özelliğe ait hangi yerleşim birimi gerçek anlamda bir "şehir" olabilir? Bu ayrıcalık sadece ve sadece imparatorluğun muhteşem payitahtına aittir, onun için burası "şehir"dir.

Doğu Roma/Bizans mirasını payitaht ve siyasi yönetim merkezi olma özelliği kapsamında devralan Osmanlı Türkleri için de durum değişmemiştir. Onlar burayı hem "Kostantiniye" hem de halk dilinde yaygınlaşan, hatta Müslüman Arap dünyasında da daha X. asırdan itibaren kullanılan "İstanbul" diye anmışlardır. İstanbul'un ismi kadar siyasi gücünde de bir değişim olmamıştır ve siyasi kuvvetinin özellikleri Osmanlı döneminde daha vurgulu hale getirilmiştir, ama bu defa şehir, farklı bir dinin temsilcilerinin geliştirdiği onlara has bir emperyal zihniyeti yansıtmaya başlamıştır. Vaktiyle siyasi gücünün doruk noktası, Doğu dünyasına doğru daha zayıf bir vasıf gösterirken İstanbul için şimdi yeni sahiplerinin elinde Afrika, Arap Yarımadası, Batı Asya ve Karadeniz steplerine, hatta denizaşırı ülkelere kadar yayılan bir siyasi nüfuz alanı ortaya çıkmış ve İstanbul, bütün bu geniş coğrafi sahanın tek siyasi merkezi olarak büyük bir önem kazanmıştır. Osmanlı İstanbul'u bu anlamda bin yılı aşkın Doğu Roma/Bizans dönemindeki halinden çok daha güçlü bir kimlikle, 1453'ten itibaren Osmanlı siyasi kudretinin tek temsilcisi olarak sivrilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte payitahtlığını kaybetmesine ve bir süre sessizliğe terk edilmesine karşın, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden bir kıpırdanış sürecine girerek, resmen olmasa da fiilen mensubu bulunduğu ülkenin en önemli merkezi olduğunu hatırlatmış, büyük projeler, organizasyonlar ve muhtelif hamlelerle dünyanın sayılı metropolleri arasında yerini almıştır.

İstanbul'un tarihi zaman dilimleri içerisinde geçirdiği siyasi gelişmelerle idari merkez olma hususiyetlerini inceleyen bu bölümde, tam da belirtilen bu konuları ortaya koyacak ana dönüşüm noktaları ele alınmıştır. Buradaki amacımız bu büyük imparatorluk payitahtının "başından geçen" siyasi hadiseleri, yönetim özelliklerini, siyasete bağlı diplomasiyi, hukuk düzenini ve tabii siyasi güç gösterisi ve bir ölçüde meşruiyet aracı olarak da törenleri hayli çeşitlendirilmiş ilgili konu başlıklarıyla anlatarak, bu kentin uzun tarihini ilmi ölçülere sadık kalarak hatırlatmak ve bilgilendirici bir kesit sunmaktır. Bu maksatla bölümümüz altı ana başlık altında toplanmıştır. Siyasi olayların konu edildiği ilk bahiste kronolojik çerçeveye riayet ederek kentin ilk ortaya çıkışından itibaren karşı karşıya kaldığı siyasi hadiseler ele alınmıştır. İstanbul'un Türkler tarafından fethinden önceki tarihi olaylar iki ana makalede özetlenirken kentin siyasi durumunu derinden etkileyen belli başlı olaylar içinde öne çıkan Üsküdar Savaşı ile Nika Ayaklanması birer çerçeve yazı olarak sunulmuş, Bizans tarihi içindeki yaklaşık elli yıllık bir kesintiyi ifade eden Latin dönemi ise müstakil bir yazıya konu olmuştur. Tarihi 8.500 yıl öncesine gittiği artık kesinleşen suriçi İstanbul'unu esas alan bu yazılar, dinamik bir tarihi arka planı anlamak bakımından son derece önemlidir. Burada dikkati çeken hususlardan birisi de Byzantion kent devletinin oluşumu ve siyasi ağırlığının durumudur. Doğu Roma İmparatorluğu'nun teşkiliyle oluşan Konstantinopolis imajı, Byzantion'u tamamen gölgesinde bırakmış, ama ilginç şekilde bu ad ileride Bizans şeklinde Doğu Roma'yı kasteden bir terminolojiye inkılap etmiştir. Bizans kullanılışının da tarihi ve siyasi bir zemini olduğunu gözden uzak tutmamak lazımdır. İstanbul'u aldıktan sonra Fatih Sultan Mehmed'i "Roma imparatoru" değil de "Bzantii imperatoris/Bizans imparatoru" olarak tanımlayan çağdaş kayıtların varlığı bu anlamda ilginçtir. Bir bakıma bu tür kayıtlar, ustalıklı bir şekilde Bizans ile Roma'yı birbirinden ayırıp Fatih Sultan Mehmed'i kendine has bir kent devletinden -Roma mirası dışında- büyüyen bir imparatorluğun sahibi olduğunu ima etmeye çalışıyordu. Bizans kavramı siyasi anlam itibarıyla daha çok Helenistik unsurlarla bezenmiş görünüyordu, ama bazı araştırmacılar bunun yerine Doğu Roma İmparatorluğunu tercih etmeye başladılar. İşte en azından yaşanan bu sürecin siyasi alt yapısını bu bölümden anlamak mümkün olmaktadır.

Siyasi olaylar bahsinin asıl ağırlığının Osmanlı hakimiyeti ve sonrasındaki döneme verilmesi anlayışla karşılanmalıdır. Zira bugünkü İstanbul'u oluşturan temel özelliklerin esaslı ölçüde 1453'ten sonraki dört yüz yıl içinde husule gelmiş olduğuna şüphe yoktur. Bu Osmanlı geçmişini siyasi olaylar çerçevesinde ele almak sadece kentin o dönemdeki fiziki ve sosyal unsurlarını değil zamanımıza yönelik vurguları da fark etmek açılarından son derece önemli gözükmektedir. Esasen yakın tarihe yaklaştıkça bu ehemmiyet zamanımızı daha da ilgilendirecek tarzda giderek artmaktadır. Osmanlı dönemi İstanbul'undaki siyasi gelişmeler ele alınırken öncelikle kentin tarihinden ana kesitler sunmak gerekti. Bu anlamda siyasi olayların klasik dönemlerden itibaren Osmanlı Devleti'nin son asrına kadar konu bütünlüğü içinde kronolojiye sadık kalınarak anlatılması elzemdi. Bu bakımdan 1453'ten 1826'ya kadar olan kısım Osmanlı klasik dönemini genel anlamda ihtiva ettiği için böyle bir ayırımla Osmanlı İstanbul'unun ilk makalesi kaleme alındı, onu payitaht olarak yaşadığı son yüzyıldaki olaylar zinciri izledi. Şüphesiz ki kentler devletler gibi kesintiye uğrayan bir siyasi geçmişten çok süreklilik gösteren yapı arz ederler. Siyasi rejim değişiklikleri kentleri fiziki açıdan şüphesiz etkileyebilir, sosyal yapı üzerinde de köklü bir farklılaşmaya yol açabilir, fakat yerleşim ve coğrafya açısından bir sabite söz konusudur. Bununla beraber İstanbul'un Osmanlı geçmişi, Cumhuriyet döneminde aynı süreçleri çok radikal şekilde yaşamadı. Zamanımızın İstanbul'unun, kökleri ana hatlarıyla Osmanlı ve biraz daha zayıf şekilde Doğu Roma/Bizans mirasına dayanmaktadır. Bundan dolayı Osmanlı geçmişinin Cumhuriyet yıllarının siyasi olaylarıyla eklemlenmesi

kaçınılmaz bir gereklilik olarak görülmüştür. Kronolojik anlatımlar dışında bunları bütünleyen iki yazıdan ilki siyasi anlamı büyük olan isyanları, diğeri ise bu tür gelişmeler karşısında İstanbul halkının tavırlarını konu almıştır. Zira gelişen olayların sadece idareyi ilgilendiren bir yanı yoktur ve ayrıca bunlar sadece askerin karıştığı, idarecilerin ön planda olduğu vukuatlar da değildir; aynı zamanda temelde halka dayalı yahut halkı derinden etkileyen olaylar silsilesidir. Böyle bakıldığında payitahtta yaşayan halkın durumu özel bir yazıya konu olacak derecede öne çıkar. Nihayet bu kısım İstanbul tarihinin spesifik dönüm noktaları olan büyük hadiselerin çerçeve yazılarıyla süslenmiş bulunmaktadır.

Siyasi olaylar kısmı için İstanbul'un kuşatma ve fethi konusu hiç şüphe yok ki ayrıca değerlendirilmesi gereken bir önemi haizdir. Bu düşünceyle siyaset kısmının özel bir parçası olarak "kuşatmalar ve fetih" başlığı altında, şehrin geçirdiği muhasaralar tarihi süreç içinde ayrıca incelenmiştir. İstanbul uzun tarihi boyunca pek çok kavmin ilgisini çekmiş, buna bağlı olarak bu efsunlu, farklı ve zengin şehre yönelik ihtiraslar giderek daha da artmıştır. İstanbul'un bir ölçüde dini vurgularla bezeli kehanetlere konu olması, ilk Hristiyan başkent oluşunun ve o zamana kadarki en büyük Hristiyan mabedinin inşasının da etkisiyle kutsi bir hava kazanması, giderek ona ayırt edici bir vasıf sağlamıştır. O kadar ki şehir kötü kehanetlerin başlıca konusunu teşkil etmiş, üstelik bunlar bu büyük şehri dini atıflarla kutsal bir hava vererek arzulayanlar tarafından da paylaşılmıştır. İslamiyet'in ortaya çıkışıyla kutsi bir hedef olarak gösterilmeye başlanan ve bilahare fetih hadislerine konu olan "Kostantiniye", daha sonraki Müslüman devletlerin hükümdarlarınca ulaşılması gereken bir nevi "Kızılelma"ya dönüşmüştür. Fakat ilginç şekilde Müslüman Arapların kenti kuşatma altına almaya başladıkları asırlardan itibaren de buranın "meşum bir yer olduğu ve fethi halinde kıyametin kapılarının aralanacağı" düşüncesi "melhame" hadisleri literatürüyle desteklenen bir anlayışın gelişmesine yardımcı olmuştur. Tam da bu noktada İstanbul'un tarih boyunca geçirdiği kuşatmalar ve sonunda fethi geniş şekilde anlatılırken ayrıca söz konusu düşüncelerin nasıl yeşerdiğini ve İstanbul algısı üzerinde ne şekilde bir rol oynadığını konu alan bir makale de buraya eklenmiştir. Bunu fethi farklı bir zaviyeden anlatan ve hadiseye tanıklık ettiği sanılan bir tarihçi ve eseriyle ilgili çerçeve yazı izlemiştir. Yine İstanbul'un nasıl alındığıyla (barış yoluyla mı yoksa savaşla mı?) ilgili hayli ateşli tartışmalara değinen bir başka çerçeve yazısını da burada bulmak mümkündür. Bu bölümde İstanbul'un fethine geniş ve ayrıntılı şekilde yer verilme gerekçesi ise fethin İstanbul'un uzun tarihinde yeni bir dönemi, yani Osmanlı asırlarını başlatmasıdır.

İstanbul'da cereyan eden siyasi olaylar, aynı zamanda diplomatik ilişki ağının güçlü bir şekilde ikamesine zemin hazırlamış görünmektedir. Payitaht olma hususiyeti her dönem kentin ana görünüşünü etkilediği için buradaki diplomatik gelişmelere, elçilerin ziyaretlerine ve intibaları na özel bir yer vermek gerekmiştir. Bizans İstanbul'una gelen elçilerin kent hakkındaki çoğu şaşkınlıkla dolu ihtişamı yansıtan anlatımları kentin bir payitaht olarak çevre ülkelerde nasıl bir etkiye sahip bulunduğunu anlamayı kolaylaştıracaktır. Osmanlı hakimiyeti döneminde de büyük bir imparatorluk merkezi olmanın getirdiği siyasi ilişki ağları itibarıyla buranın bir diplomasi merkezi olması adeta tam anlamıyla taayyün etmiştir. Mevzu ile ilgili yazılar payitahtın bu özelliklerini ortaya koymaktadır. Bu kısımda ayrıca İstanbul'un herkesin arzu ettiği bir şehir olmasının yanında emperyal bir merkez olarak her yerin kendisine tabi olması gereken bir başkent hüviyetine dahi değinilmiştir. Ayrıca Cumhuriyet döneminde diplomasideki konumunu da ayrı bir yazıda ele alınarak bu alanda da şehrin tarihi sürekliliği ortaya konulmak istenmiştir.

Siyaset ve diplomasi ile ilgili makaleleri, payitahtın bir yönetim merkezi olarak nasıl bir ayrıcalık ve özellik kazanmış olduğu sualini cevaplayan yazılar takip etmiştir. Haliyle bu kısımdaki yazılar yine kronolojik bir çerçevede sıralanmıştır. Bizans İmparatorluğu dönemindeki yönetim merkezi olma hususiyeti yanında Osmanlı döneminde payitahtın ne şekilde idare edildiği veya buranın koca bir imparatorluğu nasıl yönettiği konusu, siyasetin ayrılmaz bir parçası olarak yönetim kısmında yer bulmuştur. Devasa bir impa-

ratorluğu idare eden kıtaların buluşma noktasındaki payitaht, Osmanlı döneminde Bizans İmparatorluğu sırasındaki durumuna nispetle, hayli yüksek bir ilgi odağı haline gelmiş, idari düzenlemeler çok geniş toprakları ilgilendiren bir yönelime hitap etmiştir. Üstelik burası bir dönemden itibaren de bütün Müslümanların kabul edeceği "hilafet" merkezi konumu kazanacaktır. İstanbul'un hilafet merkezi olmasının anlamı, hiç şüphesiz bütün İslam dünyasının ana siyasi odağı olarak görünmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu yanı özellikle Kanunı döneminden itibaren giderek daha kuvvetli vurgularla belirmiş gözükür. Bununla ilgili yazıda hilafet merkezi olmasının aşamaları, dinı ve felsefi anlamı ele alınmıştır.

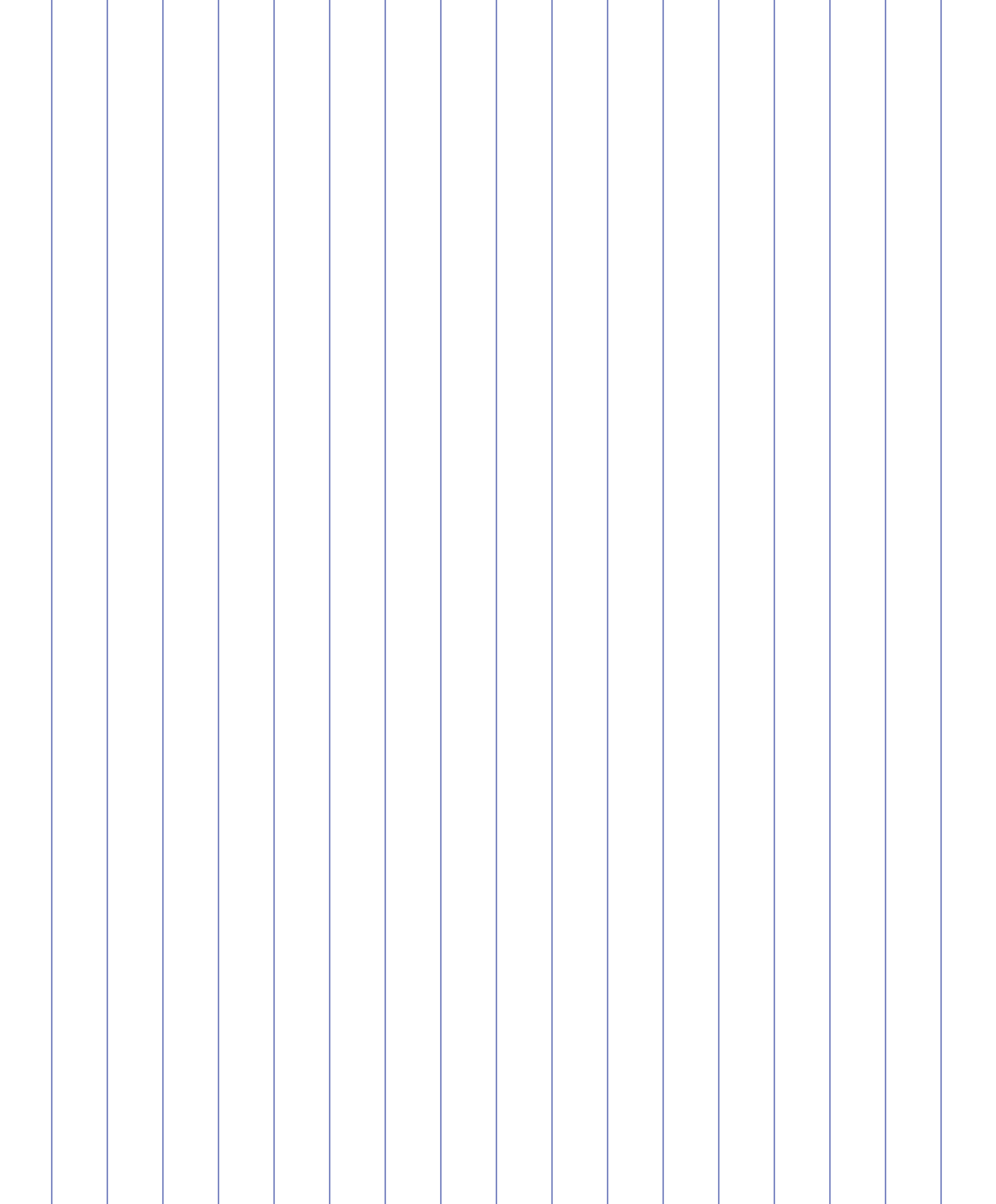
Siyaset yönetimin en önemli konularından birisi de şüphesiz hukuktur ve İstanbul tarihi içerisinde hukuki bir merkez olarak da öne çıkmaktadır. Şehir, Roma dönemi Konstantinopolis'i hukuk sisteminde önemli bir yere sahip Roma hukukunun ve dinı hukuk açısından bunların temessülü itibarıyla yapılan çalışmaların ve uygulamaların da ana mekanını oluşturmuştur. Bu özelliği onun Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olduğunda bu defa daha farklı bir şekilde hukukun tatbik ve tedvininde, örfi hukuk sisteminin oluşturulup yazılı hale getirilmesinde, ana merkez olmasının da rolüyle, daha da öne çıkmıştır. Cumhuriyet dönemindeki hukuki eğitim ve yapılanma konusu da ihmal edilmeyerek şehrin hukuk tarihi ve hukuk tarihindeki rolüne dikkat çekilmiştir. Bütün bu konular iki ana makalede ele alınmış, ayrıca özel olarak Divan-ı hümayunun bir "yüksek mahkeme" gibi imparatorluğun her yöresinden gelen dava ve şikayetlerin dinlenerek sonuca bağlandığı bir yer olduğu bilindiği için buranın bir çerçeve yazı halinde tanıtılması da gerekmiştir. Bunu bir başka çerçeve yazı olan İstanbul'daki mahkeme kararlarının kaydedildiği böylece önemli bir hukuki tatbikatı sosyal, ekonomik, siyasi birçok yönden anlamayı sağlayacak olan şer'iye sicilleri ve bu sicillerden seçmelerle oluşan 40 ciltlik yayının tanıtımı izlemiştir.

Osmanlı dönemindeki İstanbul'un kent idaresinin de incelenmesi zaruri olmuştur. Çarşı, pazar idaresi ve bunu sağlayan birimler, güvenlik meselesi, modern çağlara girilirken husule gelen değişimlerden kentin idari anlamda nasıl yeni bir düzenlemeye tabi tutulduğu gibi pek çok konu bu bölümde yer bulmuştur. Uzun Osmanlı asırları boyunca klasik dönem anlayışındaki derin bir kırılmayı ifade eden Tanzimat Devri'ndeki Batılı tarzda modern idari uygulamalar, bugünkü kentin bu anlamdaki yönetimi açısından son derece önemli bir temel atmıştır. Bu bakımdan bu kısım hem idare eden hem de idare edilen bir payitahtı ele almaktadır. Cumhuriyet döneminde belediye ve vilayet kapsamında şehrin yönetimi ve idari yapılanmasındaki gelişmeler de ihmal edilmemiştir. Ana yazılar yanında bu kısımda, idare eden kentteki idare alanları yahut resmı mekanlar birer çerçeve yazıya konu olmuştur. Bizans dönemindeki idare mekanlarını Osmanlı hakimiyeti kurulduktan sonrakiler izlemiş, "dünyayı yöneten bir mekan olarak" Topkapı Sarayı, modern çağın simgeleri Dolma bahçe ve Yıldız sarayları çerçeve yazısı olarak bu kısımda yer almıştır. Bu kısma idarecilerin eklenmemesi bir eksiklik olacağından valiler ve belediye başkanları listesine de yer verilmiştir. Bu bölümün son iki yazısı ise şehrin idari yapısıyla ilgilidir. Osmanlı İstanbul'unun yönetiminde Nahiye ve Mahalle yapılanması esas alınmış olup, özelikle XIX. yüzyılın ortalarına kadar şehir yönetiminin en önemli birimleri olup görevlileriyle, sözlü ve yazılı kurallarıyla köklü bir şehir yönetim anlayışını yansıtmaktadır. Fetih'ten Cumhuriyet'e İstanbul'un nahiye ve mahallelerini konu alan yazıda bu iki idari birimin yapısı, sayısal gelişimi ve yönetimi ele alınmaktadır. Cumhuriyet dönemin idari yapılanması ise ilçelerin idari tarihçesini, yönetimini ve nüfus yapısını konu alan İstanbul'un İlçeleri yazısında incelenmektedir.

istanbul'un siyasi ve yönetim özelliğini kavuşturan seçimler, aslında sadece kentin değil kozmopolitleşen/metropolleşen bu devasa şehrin bütün Türkiye'de taşıdığı siyasi renkleri ortaya koyması bakımından önemli görülmüş ve Osmanlı döneminden 2014'e kadarki seçim tarihi ele alınmıştır.

Siyaset ve Yönetim Bölümü'nün son kısmı ise siyasi imajla yakından ilgili resmı törenlerin tafsilidir. Payitaht olan kentler aynı zamanda resmı seremonilerin özel bir önem verilerek gerçekleştirildiği yerlerdir. İmparatorluklar, hanedan ve devletin bütün ihtişamını bu tür törenler vasıtasıyla kamuoyuna gösterirler, bu aynı zamanda yönetici zümre için bir nevi meşruiyet aracı gibi de mütalaa edilir. Roma gibi Konstantinopolis de bu ihtişamın sergilendiği ender şehirlerarasında yer alır. Bunlar içinde hiç şüphe yok ki dinı törenler özel bir önem kazanır. İlk Hristiyan bir payitaht olarak Doğu Hristiyanlığına has geleneklerin yaşatıldığı bir kent olan İstanbul'un bu yönü burada bir yazıya konu edilmiştir. Osmanlı dönemi için de dinı törenler kadar hanedanın kendisini gösterdiği merasimlerin zikredilmemesi önemli bir eksiklik olarak görüldüğünden, padişahların tahta çıkışları ve kılıç kuşanmaları ile Osmanlı padişahının görünürlülüğü, padişah ve halk ilişkileri açısından önemli olan Cuma selamlığıyla alakalı birer yazı yanında genel olarak Osmanlı dönemindeki törenleri ele alan bir başka ana yazıya burada yer verilmiştir.

Sonuç itibarıyla *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihinin* en önemli yönlerinden birini teşkil edecek olan Siyaset ve Yönetim bölümü, İstanbul'un daha çok bir idare merkezi olarak bütün imparatorluk sathında oynadığı rolle mütenasip bir çerçevede planlanmış bulunmaktadır. Böyle bakıldığında siyasi olaylar ve idari özellikler ile ele alınan başkent hem Bizans hem de Osmanlı İmparatorluğu için neredeyse bütün bir "imparatorluk tarihini" sırtlamış bir özellik arz eder. Yani başkent aynı zamanda her iki imparatorluğu siyasi, idari açıdan temsil eder, neredeyse onların ana mihverini, omurgasını oluşturur. Böylece bir bakıma her iki imparatorluğu anlamak için payitahtı her yönden incelemek hususi bir önem kazanır. Özellikle konu siyaset ve idare olunca imparatorluk sathı adeta tek bir merkezle bütünleşmiş bir görünüm sergiler. Bu kısımda yer alan yazılar söz konusu manzarayı görebilmek ve daha iyi anlayabilmek için tematik bir zemin sunma amacı taşımaktadır.

SİYASİ OLAYLAR

İSTANBUL'UN ANTİK ÇAĞ SİYASİ TARİHİ:

BYZANTİON'DAN KONSTANTİNOPOLİS'E

MURAT ARSLAN*

Bütün ünlü kentlerin kuruluşları, tarihî verilerle kanıtlanamayan şiirsel ya da mitolojik hikâyelerle süslenmiştir. Bu çeşit öykülerde çoğu zaman efsanenin nerede bitip tarihin nerede başladığı belli olmaz. Zira mitoloji ile tarih bir defa birbirine karışmaya görsün, ondan sonra bir daha onları birbirinden ayırmak kolay olmaz. Byzantion'un efsanevi kurucusu "Byzas" ve kuruluş süreci bağlamında, Megaralı göçmenlerin/kolonizatörlerin yöredeki etkinliklerini konu edinen anlatılar/söylenceler/mitolojik aktarımlar bu türden bir sorun alanının tasviri için uygun birer örnek oluştururlar. Antik Çağ mitografları açık ve doğal bir şekilde olaylara *prohellenik* bakış açısıyla yaklaştıklarından göze çarpan bir şekilde bölge üzerinde Helen varlığını meşrulaştıracak bir yaklaşım sergilerler. Modern araştırmalarda etraflıca irdelenmeksizin sıklıkla görülen bu önkabul, yörede ikamet eden otokton halkları görmezden gelmek anlamına gelir. Bununla birlikte, Eski Çağ bilimlerinin farklı alanlarından temin edilen sınırlı sayı ve içerikteki veri Khalkedon'u MÖ 685, Byzantion'u ise MÖ 668 yılında kolonize eden Megaralıların, bölgede şu ya da bu şekilde örgütlenmiş otokton toplulukların inisiyatifleri çerçevesinde var olabildikleri görüşünün de dikkate alınmasını zorunlu kılar. Aslında, aksi yönde bir eğilim yörenin yerel topluluklarını yok saymak anlamına gelebilir ki bu durum tarihî yansızlığa ters düşen bir yaklaşım tarzıdır.

Gerçekten de, İstanbul'un tarih sahnesine çıkması herhangi bir kehanetin ya da efsanevi bir kahramanın başından geçen serüven dolu ya da trajik kaynaklı söylenceler perspektifinden kavranılamaz. Bilakis Arkaik dönemin sosyal, politik ve ekonomik yapısının dayattığı bir zorunluluk olarak algılanabilir. Hiç kuşkusuz bu zorunluluğu Ege kültür coğrafyasının, MÖ VII. yüzyılın ilk yarısında gereksinim duyduğu ham madde kaynaklarını Karadeniz'in verimli toprakları ve maden yataklarından karşılaması oluşturmaktaydı. Bu sürecin İstanbul'dan bağımsız düşünülmesi, kentin jeostratejik konumu itibarıyla pek de mümkün değildir.

Ege kültür coğrafyasının MÖ VII. yüzyılda giderek kuzeye doğru genişleyen etki alanının Marmara, Boğazlar ve Karadeniz'in iktisadi, idari, siyasi ve sosyal yaşamında birtakım değişiklikleri beraberinde getirdiği görülmektedir. MÖ VII. yüzyılın ilk yarısında Megara teşebbüsüyle kurulan kolonilerde izlendiği üzere Byzantion ve Khalkedon'da da ana kente benzer oligarşik/aristokratik yönetim şeklinin hâkim olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, zaman içinde Küçük Asya, Adalar ve Hellas'ın değişik kentlerinde -Miletos (Balat), Atina, Samos (Sisam), Mitylene (Lesbos), Korinthos, Megara- olduğu üzere Byzantion'da yönetim tiranlar tarafından ele geçirilir. Yine de, kentte tiranlık rejiminin tam olarak ne zaman kurulduğunu tespit etmek için eldeki bilgiler yeterli değildir. Hâlihazırdaki veriler Klasik Dönem'in başında (MÖ VI. yüzyılın son çeyreğinde) kentin, Pers Kralı I. Darius'la müttefik olan Ariston adlı bir tiran tarafından yönetildiğini ortaya koymaktadır. Darius'un MÖ 512 yılındaki İskit seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından sefer sırasında takındıkları olumsuz tavırdan mı; yoksa olası bir İskit istilasında taraf değiştirebilecekleri ihtimalinden midir bilinmez, kralının bölgeye ve bazı eski müttefiklerine karşı tutumu değişir. Bu yüzden Byzantion, MÖ yaklaşık 511 yılında Marmara ve Gelibolu Yarımadası'ndaki birçok yerleşim ile Lemnos (Limni) ve Imbros (Gökçeada) adalarıyla birlikte kralın kıyı bölgelerinin komutanı (Daskyleion Satrabı?) Otanes tarafından kuşatılarak ele geçirilir ve yağmalanır. Bu süreç zarfında, Ariston'un akıbetine, Byzantion'daki tiranlık rejiminin ne zaman ve ne şekilde son bulduğuna dair elimizde şu an için kesin bilgi yoktur.

Kent yönetiminin bir tek kişinin egemenliği altında toplandığı tiranlık rejiminin/idaresinin, Hellas ve Küçük Asya'nın bazı kentlerinde oligarşiden,

* Akdeniz Üniversitesi

demokrasiye geçiş basamağını oluşturduğu genel kabul görür. Byzantion da Ariston'un tiranlığından sonra, dönemin siyasi konjektürüne uyarak demokratik sistemini benimsemiş olsa gerektir. Ariston'un tiranlığının ardından, Byzantion'da dönemin siyasi koşullarının da zorlayıcılığıyla demokratik yönetim organlarının işlerlik kazanmış olabileceği akla yakındır. Bu dönem içerisinde, Byzantion MÖ 499 yılında ivme kazanan ve bölgelerarası bir niteliğe dönüşen Ionia Ayaklanması'na destek verir. İsyanın bastırıldığı MÖ 494 yılından sonra tıpkı bir grup Khalkedonlunun ülkelerini terk edip Karadeniz'e yelken açarak Mesembria kentine yerleşmek zorunda kaldıkları gibi Byzantionlular için de şu ya da bu şekilde benzer bir durum söz konusu edilebilir görünmektedir. Nitekim geride kalanlar, Pers donanmasının çekirdeğini oluşturan Fenikeliler tarafından şiddetli bir şekilde cezalandırılır ve Pers boyunduruğu altına girer.[1]

Pers hâkimiyeti Byzantion'un MÖ 478 yılında Spartalı komutan Pausanias tarafından ele geçirilmesine değin devam eder.[2] Beklenilenin aksine Pausanias'ın Byzantion'u Pers egemenliği altından kurtarması halkın özgür kılınması adına kayda değer bir değişim sergilemez. Zira Spartalı komutan Byzantion'u bağımsızlığına kavuşturmaktan ziyade burada konuşlanarak kenti 7 ay süresince tiranvari bir şekilde yönetir. Pausanias'ın kentten uzaklaştırılmasının ardından Atinalı komutan ve devlet adamı Aristides'in önayak olmasıyla Attika-Delos Deniz Birliği adı altında aynı Spartalıların Peloponnesos (Mora) Yarımadası'nda oluşturduğuna benzer bir konfederasyonun temelleri atılır. Bu bağlamda Byzantion, Atinalılar tarafından Perslere karşı MÖ yaklaşık 477 yılında oluşturulan Birinci Attika-Delos Deniz Birliği'nin ilk üyeleri arasında yer alırlar. Bu süreç aynı zamanda Byzantion'da kültür, siyasal ve sosyal yaşamın yeniden canlanmasında itici gücün temel referans noktasını oluşturur.

MÖ 440 yılındaki kısa süreli başkaldırı sayılmazsa, Peloponnesos savaşlarının ikinci evresine kadar Byzantionluların Atinalılarla ittifakı devam etmiştir. Özellikle MÖ 426 yılında Atinalılar ile Byzantionlular arasındaki ticari ilişkilerin son derece geliştiğine tanıklık edilir. Öyle ki söz konusu döneme ilişkin yazılı belgeler, Atinalıların Byzantionluların gelişen ticari ilişkilerini sınırlamak, stabilize etmek ve tek yanlı bir bağımlılık süreci yaratmak amacıyla kentin üçüncül merkezlerle yaptığı tahıl ihracatına kota koyduklarını ortaya koyarlar.[3] Bu durum, aynı zamanda Attika Delos-Deniz Birliği kisvesi altında Atinalıların Byzantion'un ekonomisini tamamen kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmalarına ve birlik üyelerinin iç işlerine karışmalarına dair örnek teşkil eder.

MÖ yaklaşık 413/412 yılına gelindiğinde oligarşi yanlılarının teşviki ve Lakedaimonların askerî desteğiyle Byzantion ve Khalkedon'un Attika-Delos Deniz Birliği'nden ayrıldığı görülür. Bu politik dönüşüm kentlerin iç dinamiği ve yönetim sisteminde de kendini gösterir. Oligarşi yanlıları güçlenir ve kent atanmış Spartalı vali [*harmostes*] tarafından yönetilir. Gene de bu süreç uzun sürmez. Aralarında Alkibiades'in de bulunduğu Atinalı generaller MÖ yaklaşık 409/408 yılında Khalkedon ve Byzantion'u yeniden Atina tarafına geçmek zorunda bırakırlar. Bu durum en basit ifadeyle kentlerde her şeyin eski hâline dönmesi ve Atina yanlısı demokratların yönetimi ele geçirmesi anlamına gelir.

Byzantion ve Khalkedon, Spartalı komutan Lysandros tarafından MÖ 405 yılında ele geçirilince Lakedaimonlarla müttefik olan diğer kentler gibi demokrasi, oligarşiyle yer değiştirir. Kent, MÖ 389 yılına kadar müttefikliği altındaki Spartalı valilerin keyfi ve baskıcı idareleri altında oligarşi yanlılarınca yönetilir. Bu süreç oligarşik yönetiminden rahatsızlık duyan kentteki siyasi elitin doğrudan ya da dolaylı olarak Atina ile bağlantıya geçmesi ve kentin Thrasybulos tarafından ele geçirilmesiyle sonlanır. Byzantion'da demokrasi taraftarlarının öngörüleri kentin otonomisini kazanmaya giden bir yola girmeye sevk eder. Zira MÖ 387 yılında Helenler ile Pers kralı arasında imzalanan Antalkidas Barışı uyarınca Byzantion otonom ve tam anlamıyla özerk olurken Khalkedon Pers hâkimiyeti altına girer.

Byzantion sikke basımları, kentin MÖ IV. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı Anadolu'da Kyzikos (Erdek), Efes, Samos, Knidos (Datça), Rodos, Iasos (Kıyıkışlacık) ve belki de Lampsakos'un (Lapseki) katılımıyla kurulan bir ittifakın/birliğin üyesi olduğuna işaret eder. Ne var ki Antalkidas Barışı'nın yürürlüğe girmesinden 2 sene sonra feshedilmesinin ardından Byzantion'un MÖ 378 yılında vergi vermemek ve kentin özerkliğine hiçbir koşulda dokunmamak kaydıyla İkinci Attika-Delos Deniz Birliği'ne tekrar üye olduğu görülmektedir. Ancak bu üyelik de uzun soluklu olmaz. Kent, MÖ yaklaşık 364/363 yazında Epameinondas yönetiminde

1 Hdt. VI. 33.

2 Thuk. I. 94. 1-2; 128. 5; Diod. XI. 44. 3; Corn. Nep. IV. 2. 2 "*Pausanias*".

3 *IG* I³ 61; *SIG*³ 75; *SEG* III 10.

1-2-3 MÖ V-IV. yüzyıllara ait Byzantion kenti sikkeleri (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

bölgede söz sahibi konuma gelen Thebai'le yakın ilişkiler geliştirir. Bu durumu tehdit olarak algılayan Atinalılar, Karadeniz'den kentlerine erzak sevkiyatını güvence altına almak amacıyla, ykl. MÖ 363 yılında amiralleri Timotheos komutasındaki tam teşkilatlı bir donanmayı bölgeye sevk ederler. Timotheos, Byzantion'u silah gücüyle ele geçirerek zorla da olsa kentin Atinalılarla olan müttefikliğine devam etmesini sağlar. Bu zoraki bağlaşıklık MÖ 357-355 yılları arasında 3 sene boyunca devam eden Müttefikler Savaşı'nın sonunda, Byzantion'un, Rodos, Kos, Khios (Sakız) adalarıyla birlikte, bu kez Atinalıların da onayıyla İkinci Attika-Delos Deniz Birliği'nden ayrılmasıyla neticelenir.[4]

MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısına geçiş sürecinde, Byzantion'un kendi bölgesi içinde etkinlik alanını geliştirme çabasına tanıklık edilir. Bu yönüyle, MÖ 354-353 yılında kent, Selymbria (Silivri) ve Perinthos (Marmara Ereğlisi) istikametinde yaptığı politik birlik/ortak vatandaşlık [*sympoliteia*] anlaşmalarıyla topraklarını genişletir. Ortak demokratik bir düzen üzerinde komşularıyla *sympoliteia* kurmaları, söz konusu dönemde demokrasinin Byzantion'da iyice kurumsallaştığına delalet eder. Bu durum Byzantion yönetiminin ilgisini kendi coğrafyasına çevirerek burada ortak yönetim modelleri geliştirme çabaları aynı zamanda kentte demokratik yönetim eğilimlerinin kurumsallaştığı yolunda açık belirtiler taşır. Diğer yandan giderek artan Trak akınları karşısında bunalan Byzantion'un dönemin yükselen gücü Makedonya Kralı II. Filippos'la yakınlaştığı görülür. Ne var ki iki eşit olmayan gücün kısa süreli ittifakından sonra, II. Filippos ile anlaşmazlığa düşmeleri Byzantion'a pahalıya patlar. MÖ 340-339 yılında Perinthos ve Byzantion, Makedonya kralı tarafından tehlikeli bir şekilde kuşatılır.[5]
II. Filippos'un bölgede yarattığı tedirginlik ile Byzantion'un gözden çıkarılamayacak derecede önemli stratejik konumu kentin siyasal elitinin şu ya da bu şekilde eski müttefiklerini yanına çekmesini zorunlu kılar. Nitekim II. Filippos karşısında zor günler geçiren Byzantion ve Perinthos, ancak Atinalılar, müttefikleri ve Pers kralının yardımıyla bu ablukalardan kurtulmayı başarırlar. Kent ve teritoryumuna büyük zarar veren bu kuşatma sırasında otonomilerini muhafaza eden Byzantionlular, çok geçmeden sahip oldukları bereketli topraklar, gelişkin ticari emtia hacimleri ve deniz ürünlerinden sağladıkları gelirler sayesinde kısa zamanda eski refah düzeyine kavuşmayı başarabilirler.

Helenistik Dönem'le birlikte, Büyük İskender'in ölümünden sonra halefleri [*diadokhoi*] arasındaki mücadeleler sırasında Byzantion da aynı Kalkhedon gibi otonomisini korumaya çabalar. Kentin önceleri Antigonos Monofthalmos ve oğlu Demetrios ile iyi ilişkiler içinde olduğu gözlemlenir. Uyguladığı öngörülü strateji sayesinde Antigonos'un MÖ 301 yılında Ipsos Muharebesi'nde Lysimakhos tarafından yenilip öldürülmesinin ardından, Lysimakhos Krallığı ile ittifak hâlinde olan bağımsız bir kent olma statüsünü korur. Antigonos'la olan münasebetlerine işaret eden epigrafik belgeler ve antik kaynakların yanında aynı döneme ve sonrasına ait ölümünden sonra basılan [*posthumus*] Lysimakhos

4 Isok. *de Pac.* 16 [162]; *Antid.* 63-64 [323]; Diod. XVI. 22. 2.

5 Dem. *Cor.* XVIII. 71 [248]; 87 [254]; Diod. XVI. 76. 3. *sum.* 74-77; Iust. IX. 1. 2.

darpları kentin izlediği denge politikasıyla Ipsos Muharebesi'nin sonuçlarından pek az zararla kurtulduğu yolunda ipuçları sunar.

Lysimakhos'un MÖ 281 yılında Kurupedion Muharebesi'nde eski müttefiki Seleukos tarafından öldürülmesinin akabinde Byzantion, Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi) ile yakınlaşır. Bu durum kentin Antigonos ve Lysimakhos'la geliştirdiği siyasi ilişkiler ağını Seleukos Krallığı'na karşı kurmadığına delalet eder. Öyle ki Khalkedon, Tieion (Filyos/Hisarönü) ve Kieiros (Konuralp) ile Mithradates Hanedanlığı'nın kurucusu I. Mithradates'in(?) katılımıyla Seleukos ve ardından oğlu I. Antiokhos'a karşı Kuzey İttifakı'nı oluştururlar. Seleukos'un Kurupedion Muharebesi'nden 7 ay sonra Ptolemaios Keraunos tarafından öldürülmesinin ardından Byzantion ve Herakleia Pontike, Ptolemaios'u desteklerler.

Kuzey İttifakı'nın MÖ 280-251 yılları süresince kentler ve bölgelerarası ilişkilere yön verdiği gözlenir. Söz konusu tarihler arasında iki temel sorun alanı, ortaya çıkarttığı etkileri itibarıyla diğerlerinden belirgin bir biçimde ayrılır. Bunlardan en yıkıcı olanı Galat akınlarıdır. Byzantionlular nasıl bir strateji izlemeleri konusunda daha siyasi ve askerî çözüm üretemeden onları kendi topraklarında bulurlar. Gerçekten de Galatlar, MÖ yaklaşık 278 yılında geçtikleri yerleri âdeta bir çekirge sürüsü gibi yağmalayarak Byzantion teritoryumunu baştan sona tahrip ederler. Kısa süre sonra topraklarını talan eden Galatların Bithynia Kralı I. Nikomedes'in davetine uyarak Byzantion ve diğer Kuzey İttifakı kentleriyle anlaşıp[6] Küçük Asya'ya geçmeleri kentin rahat bir nefes almasına yetmez. Byzantionlular kentlerinin kuzeybatısından Karadeniz'in batı kıyılarına kadar uzanan bir alanda Tylis Krallığı'nı kuran Galatlara teritoryumlarını yakıp yıkmamaları için haraç verirler. Böylelikle, parayla da olsa hem kentlerinin hem de egemenlikleri altında bulunan kırsal alanların güvenliğini sağlarlar.

Kuzey İttifakı'nın görünen ikinci eylem alanını, Seleukos Krallığı'nın bölgeyi hedef alan yayılımcı politikalarına karşı izledikleri direniş mücadelesi oluşturur. Gerçekten de askerî ve diplomatik manevralarla Kuzey İttifakı üyeleri ve müttefikleri Byzantion'un -Seleukos krallarından önce I. daha sonra da II. Antiokhos tarafından kuşatıldığında- kurtulmasında önemli rol oynamışlardır. Bu yüzden MÖ 266 yılında Byzantion üzerine yürüyen I. Antiokhos ile aralarında Pergamon valisi Filetairos, Rodoslular ve Kyzikosluların yer aldığı müttefikleri, kent üzerinde amaçları doğrultusunda herhangi bir başarı elde edemezler. MÖ yaklaşık 251 yılında ise, II. Antiokhos kuvvetli bir donanmayla Byzantion üzerine bir sefer düzenlediğinde Mısır Kralı II. Ptolemaios ve Herakleia Pontike'den aldığı destekler sayesinde kent kuşatmaya direnebilir. Özellikle Herakleialıların Byzantion'a gönderdikleri 40 gemilik donanma savaşın her iki taraf için karşılıklı tehditlerden öteye geçmemesini sağlar.[7]

Hâlihazırdaki tarihsel veriler Kuzey İttifakı'nın bölgesel nitelikli iki temel işlevinin de tespit edilmesine olanak sunar. Bunlardan ilki birlik üyelerinin kendi aralarındaki ilişkileri dengelenmesinde görülür. MÖ yaklaşık 265 yılında Kallatisliler (Magnalia) ve Istrialılar (Istere) arasında anlaşmazlıklar baş gösterdiğinde Byzantionlular ile Herakleialıların sergiledikleri tavır buna örnek verilebilir. Birliğe dâhil olmamakla birlikte bölge üzerinde söz sahibi olan merkezî güçlerin iç çekişmelerini ortak çıkarlar doğrultusunda biçimlendirme çabası da Kuzey İttifakı kentlerinin diğer bir etkinlik alanını oluşturur. MÖ yaklaşık 255 yılında Bithynia Kralı I. Nikomedes'in çocukları arasında taht kavgaları başladığında Byzantion ile Herakleia Pontikeliler bu duruma müdahil olmuş ve Herakleia kentinin arabuluculuk etmesiyle savaş son bulmuştur.

MÖ 250-220 yılları arasında Byzantionluların gerek Galatlara ve Trakyalılara ödedikleri yüklü miktarda haraç gerekse Karadeniz ticaretinden elde ettikleri kazancın giderek azalması kenti yeni gelir kaynakları arayışına sevk eder. MÖ 220 yılında Bosporos'tan geçen gemilerden

6 Memnon XIX. 2.

7 Memnon XXIII.

vergi alma girişimi üzerine Rodoslular ve Bithynia Kralı I. Prusias'a karşı savaşmak zorunda kalınca kent oldukça sıkıntılı anlar yaşar. Sonunda Tylis Kralı Kauaros'un araya girmesiyle Bithynia kralıyla savaşa son verilir. Boğaz'dan geçen gemilerden aldıkları vergiyi kaldırmayı kabul edince Rodoslularla da anlaşma sağlanır.[8]

MÖ III. yüzyılın son çeyreği ile MÖ II. yüzyıllar arasındaki süreç Byzantion tarihi açısından kritik bir noktada durur. Bu süreçte Romalıların şekillenmeye başlayan doğu politikası, özellikle MÖ II. yüzyılda Hellas, Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki siyasi dengeleri bir hayli değiştirmiştir. Bu politikanın temel taşlarını Helenistik krallıklar oluşturuyordu. Romalılar öncelikle Hellas ve Asya'nın hâkim güçleri olan ve giderek gelişen Makedonya ile Seleukos krallıklarının yetki sahasını küçülterek onları Pergamon, Bithynia ve Mithradates hanedanlıkları gibi ufak bölgesel krallıklar hâline getirmeyi planlıyorlardı. Bu şekilde Hellenistik krallıklar arasındaki güçler dengesini [*status quo*] koruyarak krallıklar üzerinde diledikleri zaman istedikleri politikayı dikte ettirecek mutlak otorite hâline gelmeyi amaçlıyorlardı. Bu doğrultuda öncelikle bağımsız kentleri, yöresel birlikleri ve bölgesel krallıkları kendilerine bağlamak amacıyla onların özerkliğini tanıdılar. Helenistik krallıkların ve bağımsız kentlerin *patron*u ve hamisi sıfatıyla ortaya atılarak onlarla müttefik oldular. Aynı zamanda bireysel kent devletleri ile adaların özgürlük ve otonomilerini onayıp bazı kentlere ve tapınaklara dokunulmazlık hakkı bahşederek popülerlik kazandılar. Olaylara Byzantion perspektifinden bakıldığında Roma, Makedonya ve Seleukosların bölgeyi hedef alan iktidar mücadeleleri onları incelikli bir siyaset gütmeye zorlamıştır. Dönemin askerî ve idari gelişmeleri göz önüne alındığında Byzantion'un dış politikasında Roma'yla olan devletlerarası yüksek düzeyli diplomatik meselelere özel bir ihtimam gösterdiği söylenebilir. Bu durum Makedonya Krallığı'yla olan ilişkilerde öylesine belirgindir ki Byzantionlular I. Makedonya Savaşı sırasında barışın yapılmasını sağlayan güçler arasında bulunurken II. ve III. Makedonya savaşları sırasında taviz vermeksizin Roma saflarında yer almışlardır. Ancak Roma ve Makedonyalılar MÖ 191-190 yılında bölgede üçüncü güç olan Seleukos Krallığı'nı ortak düşman belirlediklerinde Byzantionlular da koşulsuz bir şekilde V. Filippos'la birlik olabilmişlerdir. MÖ 184 yılına gelindiğinde Byzantionlular ile V. Filippos arasındaki bu yakınlaşma Amadokos önderliğindeki Trakya kabilelerinin Perinthos ve Byzantion teritoryumunu yağmalaması sırasında yeniden ortaya çıkar. Zira o zaman Roma müttefiki V. Filippos, Byzantionlulara yardım ederek bölge ve kent üzerindeki Trak baskısına son verir.[9]

Tüm bu olaylar kısaca özetlenecek olursa Byzantion ile Makedonya Krallığı arasındaki ilişkiler söz konusu olduğunda ana eklemin daima Roma olduğu açıkça görülür. Nitekim MÖ 146 yılına gelindiğinde formal olmayan bu bağlaşıklık Byzantion'un müttefik kent [*civitas foederata*] sıfatıyla Roma'ya bağlanmasıyla sonlanır.[10]

Byzantion ile Roma bağlaşıklığı MÖ 133-129 yılları arasındaki Aristonikos İsyanı'nın bastırılması; MÖ 101 yılındaki korsanlara karşı girişilen savaş ve Mithradates-Roma savaşları boyunca kentin Roma'ya karşı sorumluluklarını yerine getirmesiyle MÖ I. yüzyılda kuvvetlenerek devam etmiştir.

Bununla birlikte bu süreç her zaman Byzantionlular açısından Roma ile münasebetlerinin istenilen düzeyde gittiğini göstermez. Öyle ki MÖ 63-58 yılları arasında Byzantion'da baş gösteren iç karışıklıklar sırasında Roma'nın sürgünleri kente geri göndermek suretiyle aleni bir şekilde kentin iç işlerine müdahil olduğu gözlemlenir. Benzer bir durum MÖ 57-56 yılları arasındaki olaylar zinciriyle de belgelendirilebilir. Makedonya valisinin Roma halkı ve *Senatus*'u tarafından özgürlüğü tanınan kenti yağmalayarak yurttaşlara kötü muamele etmesi pek az şüphe edilebilecek şekilde bu ilişkinin zaman zaman Byzantion aleyhine geliştiğini kanıtlar. Burada MÖ 49-48 yılındaki Roma İç savaşları ve Caesar'ın ölümünden sonraki destabilasyon dönemi Byzantion'un Romalılarla olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmesine neden olduğu da eklenebilir. Bu sürecin Byzantion idaresinde yarattığı hoşnutsuzluğun en temel belirtileri, Cicero'nun tüm gayretine karşın, MÖ yaklaşık 44-43 yılında Byzantionluların ünlü hatibi/devlet adamını onurlandırmaktan kaçınmasında doruk noktasına ulaşır.[11]

Roma İmparatorluğu döneminin başlamasıyla birlikte, Roma Barışı'nın [*pax Romana*] düşmanlıkları öteleyen kisvesinden yararlanan Byzantion, belli özerkliğe sahip özgür bir kent [*civitas libera*] olarak kendi yasalarını yapma hakkına sahip biçimde yaşar. Ancak Avrupa'da olmasına karşın bir süre sonra Bithynia eyaletine bağlanarak vergi vermeye zorlanır. Romalıların Traklara karşı verdiği savaşlar sırasında zayıf düştüğünden İmparator Claudius (MS 41-54) tarafından

8 Polyb. IV. 52. 6-9.

9 Polyb. XXII. 12. 4; Liv. XXXIX. 35. 4.

10 Cic. *de prov. Cons*. III. 5 dn. *d*.

11 Plut. *Cic*. XXIV. 6-7.

beş yıllık vergi muafiyeti tanınır. İmparator Vespasianus (MS 68-79) tarafından Latinleştirilerek otonomisi elinden alınır ve tam anlamıyla Roma İmparatorluğu'na bağlanır. Ancak kent en büyük talihsizliği, MS 193 yılında patlak veren Roma iç savaşı sırasında Septimius Severus ile Pescennius Niger arasındaki taht mücadelesinde Niger'in tarafını tutma gafletinde bularak yaşar. Yaklaşık 3 sene boyunca kuşatıldıktan sonra teslim olması kaderini değiştirmez. Septimius Severus tarafından tüm egemenlik onurundan yoksun bırakılır; yağmalanarak, dörtgen değirmen taşlarından yapılmış yüksek tahkimli surları yerle bir edilir. Dönemin bazı tarihçileri[12] "sur yıkıntılarını ve kalıntılarını görenlerin, onu yapanlara da yıkanlara da aynı şekilde hayret ettiklerini" belirtir. Böylelikle bir zamanlar boğazın incisi olan kent tam anlamıyla yerle bir edilerek köy statüsüne indirgenir ve Perinthos'a bağlanır.

Byzantion, MS 197 yılında Severus'un oğlu (Caracalla) Antoninus tarafından büyük ölçüde imar edildiğinden "Augusta Antonina" adını alır. Ancak bu ad, Septimius Severus yaşadığı sürece (MS 211 yılına kadar) ve sonrasında bir süre -MS 217 yılında Caracalla ölünceye değin- kullanılır. Kent, MS 258-269 yılları arasında Got ve Herulianların akınları; MS IV. yüzyılın ilk çeyreğinde, MS 312 yılında Maximinus-Licinius ve MS 324 yılında Licinius-Constantinus arasındaki savaşlar sırasındaki kuşatmalarda oldukça tahribata uğrar. Gene de Byzantion'un önemini kavrayan Roma İmparatoru Constantinus tarafından MS 324-330 yılları arasında görkemli bir şekilde yeniden kurularak kente Yeni Roma, "Nova Roma" ve çiçek açmış ya da çiçek anlamındaki "Anthusa" ismi verilir. Ancak imparatorun ölümünden sonra bu ad Konstantinopolis'e dönüştürülür. Böylelikle yanlışlıkla [*de falso*] modern tarihçiler tarafından "Bizans" şeklinde adlandırılan Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak tarihte bin yıldan fazla sürecek yeni bir çağın kalbinin attığı kent konumunu alır.

KAYNAKLAR

Arslan, M., *İstanbul'un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler,* İstanbul 2010.

Cic. *de prov. Cons.* (= Cicero, *De Provinciis Consularibus*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *De Provinciis Consularibus,* çev. R. Gardner, Cambridge - London 1999.

Marcus Tullius Cicero, *Konsüllük Eyaletleri Hakkında,* çev. Ü. F. Telatar, İstanbul 2004.

Corn. Nep. *Paus.* (= Cornelius Nepos, *Pausanias*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *On the Great Generals of Foreign Nations,* çev. J. C. Rolfe, Cambridge - London 2005.

Dem. *Cor.* (= Demosthenes, *de Corona*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Demosthenes, *Orations* XVIII-XIX. *De Corona; De Falsa Legatione Vol, II,* çev. A. Vince ve J. H. Vince, Cambridge - London 1999.

Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheke Historike*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily,* çev. H. Oldfather, c. 1-6; çev. C. L. Sherman, c. 7; çev. C. Bradford Welles, c. 8; çev. R. M. Geer, c. 9-10; çev. Francis R. Walton, c. 11-12. Cambridge – London I. c. (2004); II. c. (2006); III. c. (2000); IV. c. (2002); V. c. (2001); VI. c. (2001); VII. c. (2001); VIII. c. (2003); IX. c. (1984); X. c. (2002); XI. c. (1999); XII. c. (2001).

Hdt. (= Herodotos, *Historiae*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Herodotus,* çev. A. D. Godley, IV c. Cambridge - London I. c. (2004); II. c. (2000); III. c. (2006); IV. c. (2001).

Herodotos, *Herodot Tarihi,* çev. M. Ökmen ve A. Erhat, İstanbul 1991.

Herodian. (= Herodianos)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodian, *History of the Empire,* çev. C. R. Whittaker, II c., Cambridge - London I (2002); II (1970).

IG *Inscriptiones Graecae, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae ed. maior: I-IV., VII., IX., XI., XII., XIV.*, Berlin 1873-1939.

Iust. (= Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*).

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus,* çev. J. C. Yardley ve R. Develin), Atlanta 1994.

M. Ivniani Ivstini, *Epitoma Historiarvm Philippicarvm Pompei Trogi. Accedvnt Prolongi in Pompeivm Trogvm;* ed. O. Seel, Stutgard 1972

Isok. (= Isokrates)

Antid. (= *Antidosis*) *de Pac.* (= *de Pacem*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Isocrates,* çev. G. Norlin, II c., Cambridge I. c. (2000); II. c. (2000).

Memnon (= Memnon)

Kullanılan Metinler ve Çeviriler: *Memnon,* ed. K. Müller, *FGrHist*. III 536, Paris 1853.

12 Herodian. III. 1. 7.

BİZANS İSTANBUL'UNDA SİYASİ GELİŞMELER

MUSTAFA DAŞ*

GİRİŞ: KONSTANTİNOPOLİS'TE SİYASETİN AKTÖRLERİ ÜZERİNE GÖZLEMLER

Tarihî yarımada üzerinde İmparator I. Konstantinos (324-337) tarafından kurulan ve sonraları Konstantinopolis adını alan İstanbul'un 11 Mayıs 330'da Roma İmparatorluğu'nun başkenti ilan edilmesi hem şehrin hem de imparatorluğun tarihinde yeni bir dönemi açmıştır. Birçok araştırmacı Roma İmparatorluğu'nun Bizans'a dönüşmesinin başlangıcı olarak bu tarihi esas almaktadır. İstanbul'un başkent olması şehri âdeta imparatorlukla özdeşleştirmiştir. Bin yıldan fazla bir süre hayatta kalan Bizans İmparatorluğu'nu tarihi boyunca İstanbul temsil etmiştir. İmparatorluğun kaderini belirleyen siyasi kararlar burada alınmış ve uygulamaya konulmuştur. Bizans siyasetine yön veren ana aktörler de hiç şüphe yok ki bu kentte yaşamıştır.

Bu aktörlerin başında Doğu Roma/Bizans imparatoru ilk sırayı almıştır. I. Konstantinos'tan itibaren Bizans'ta imparator, sözü ve emirleri kanun sayılan, her şeyin mutlak hâkimi, ordunun başkomutanı, kanun koyucu ve en büyük yargıç, dinî ve siyasi tek otoritedir.[1] Başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun genelinde siyasi gelişmeler onun karar ve icraatları doğrultusunda şekillenmekteydi.

Bizans'ın İstanbul aristokrasisi siyaseti belirleyen önemli güç odaklarından biriydi. Başta senato olmak üzere devlet kurumlarının çoğu aristokrasi tarafından idare ediliyordu. Üst düzey askerî makam ve mevkileri de genelde elinde bulunduran aristokrasi, imparatorun seçilmesi gibi siyasi konular başta olmak üzere devletin ekonomik, mali ve dış siyasetinin belirleyicisi ve uygulayıcısı olarak ön plana çıkmaktaydı.

Ordu ve askerî sınıf, Bizans siyasetinin bir diğer önemli aktörüydü. İstanbul'da imparatorun taçlanmasında bir nevi ordunun onayı önemliydi. Şehirde yaşanan isyanların bastırılması, siyasi darbelerin başarıya ulaşması ya da önlenmesinde ordunun rolü belirleyiciydi.

Bizans Kilisesi ve ruhban sınıfı özellikle dinî hayata ilişkin kararların alınmasında, uygulanmasında etkin bir güce sahipti. İstanbul patriği her ne kadar imparator tarafından atansa da gerektiğinde imparatoru aforoz edebiliyordu. Halk üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan İstanbul Kilisesi gerektiğinde kitlelere hükmederek imparatorun siyasetini değiştirebiliyordu.

Bizans döneminde İstanbul halkı da siyasi gelişmelerde söz sahibi bir güçtü. İmparatorunun mutlak otorite sahibi olmasına ve yetkilerine herhangi bir sınır konulmamasına rağmen, onun adaletle halkını yönetmesi, Hristiyan inancı doğrultusunda yaşaması, gelenek ve göreneklere saygılı olması halkın en büyük beklentisiydi. İmparatorun adaleti, sadece hukuk alanında değil tebaasına uyguladığı vergi politikasında da gözetmesi gerekirdi. İmparatorun siyaset ve icraatında adaletten sapması hâlinde İstanbul halkı bazen yalnız bazen de diğer siyasi güç odaklarıyla birlikte hareket ederek onun adil olmayan tavır ve uygulamalarına muhalefet ederlerdi. Bu karşı çıkış bazen İstanbul'u derinden sarsan isyan ve ihtilal hareketleri olarak görülmekteydi.

Bizans döneminde İstanbul'daki halk *Demos* veya *Dem* denilen halk partileri vasıtasıyla örgütlenmişlerdi. Sembolleri olan flamaların renklerine göre Maviler ve Yeşiller adıyla bilinen iki partinin bünyesinde toplumun en üst düzeydeki aristokratından en alt sınıfındaki kölesine kadar bütün insanlar yer alabiliyorlardı. Zamanımızın siyasi partileri, sivil toplum örgütleri ve spor kulüplerinin bazı niteliklerine sahip olan Bizans demosları gücünü her zaman İstanbul Hipodrom'unda gösteriyordu.[2]

* Dokuz Eylül Üniversitesi

1 Andre Guillou, *La Civilisation Byzantine*, Paris 1990, s. 95-100. Bizans İmparatoru ve sarayı için bkz. Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul, ts.

2 Halk hizipleri ve bu hiziplerin çıkardığı en büyük isyan, Nika Ayaklanması için bkz. bu bölümde: Geoffrey Greatrex, "Nika İsyanı". Ayrıca bkz. Alan Cameron, *Circus Factions, Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976.

1- İmparator Konstantinos (Ayasofya)

Bizans İstanbul'unda siyasetin gündemi birkaç önemli ana konu etrafında belirleniyordu. Bunlardan biri din olmuştur. Hristiyan inancına ilişkin tartışmalar, alınan kararlar ve bu kararların uygulanmasında başta İstanbul halkı olmak üzere Bizans'ın bütün kurum ve kuruluşları son derece hassastı. Hristiyanlığın serbest bırakılması ve imparatorluğun Hristiyanlaşmasında belirleyici olan I. Konstantinos zamanında ünlü din âlimi Eusebios, Bizans iktidarının başında bulunan imparatorun konumunu şöyle ifade ediyordu: "İmparator bir çoban ve bir baba olarak insanlığı yönettiği kadar, yeryüzünde çobanlık yaptığı toplumun karşısında Tanrı'nın biricik temsilcisidir. Bu hâliyle imparator, Tanrı'nın öteki dünyada oynadığı role bu dünyada sahiptir."[3] Tanrı'nın tek temsilcisi olan imparator kiliseyi vesayeti altında bulundurmaktadır. Siyasetin bir diğer önemli aktörü olan kilisenin başı patriği, imparator atamaktadır. İmparator konsile yani ruhani meclise başkanlık etmekte ve kararları tasdik edip uygulamaya koymaktadır. Nitekim Hristiyanlık tarihinin ilk konsili olan ve Hristiyanlığın amentüsünün belirlendiği 325'teki İznik Konsili'ne İmparator I. Konstantinos başkanlık etti. Dinî meselelerde imparatorun izlediği siyaset karşısında İstanbul halkının tavrı belirleyici oldu. İmparatorun mutlak üstünlüğüne rağmen halk ve kilisenin rıza göstermediği bir kararın uygulanma şansı bulunmuyordu. Bizans tarihi boyunca dinî meseleler ve imparatorluk yönetiminin dinî siyaseti dolayısıyla İstanbul'da halk arasında dinî kamplaşmalar ve çatışmalar hiç eksik olmamıştır. İleride değinileceği gibi bir dönem İstanbul'da Monofizit-Diofizit çekişmesi yaşanırken bir başka dönemde ikona (dinî tasvir) taraftarları ve karşıtları karşı karşıya geldi. Bizans'ın çöküş dönemindeyse Roma ve İstanbul kiliselerinin birleşmesine yönelik tartışma ve kutuplaşma halkı ikiye böldü. Fakat belirtmek gerekir ki, İstanbul'un Bizanslı halkı arasında daima Ortodoks Hristiyanlığın savunucuları galip geldi.

İstanbul'da Bizans imparatorluk tahtının el değiştirmesi yani iktidarın devredilmesi tüm siyasi aktörlerin iradelerini gösterdiği büyük bir siyasi gelişmeydi. Başta İstanbul aristokrasisi olmak üzere seçkinlerin ve devlet ileri gelenlerinin katıldıkları resmî törenle tahta kimin çıkacağı ilan edilir ve İstanbul patriği, Ayasofya'da düzenlenen dinî merasimle imparatora taç giydirirdi. Ordunun ve İstanbul halkının yeni imparatoru Hipodrom'da alkışlamasıyla artık yeni imparatorun iktidarı meşruiyet kazanmış sayılırdı. Bizans iktidarının el değiştirmesi sırasında Bizans hukukuna, geleneklere, teamüllere, Hristiyanlık inancının gereklerine saygı gösterilmesi beklenirdi. Aksi durum, başta İstanbul halkı olmak üzere Bizans siyasetini belirleyen güçlerin sert tepkisine yol açardı. Bizans siyasi yaşamında ve İstanbul'daki siyasi gelişmelerde bu tepkilerin büyük yeri vardı.

Konstantinos'tan Anastasios'a Başkentte Siyasal Krizler

İstanbul'da ilk kanlı siyasi çekişme Büyük Konstantinos'un 337'de ölümü üzerine geriye kalan üç oğlu, en büyük II. Konstantinos, ortanca II. Konstantios ve küçük I. Konstans'ın arasında yaşandı. Ortanca oğul İstanbul'a çok yakın olduğu için babasının vefatı üzerine derhâl şehre gelip duruma hâkim oldu. Cenaze merasimini bizzat yöneten II. Konstantios, sergilediği tavır ve davranışlarla halkın gönlünü kazandı. Muhtemelen halkın ona meyletmesi nedeniyledir ki, büyük oğul II. Konstantinos veliaht olmasına rağmen üç kardeşin

3 Louis Bréhier, *Les Institutions de l'Empire Byzantin*, Paris 1970, s. 11-16.

2- I. Theodosios adına basılan altın sikke (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

3- Arkadios adına kesilen sikke (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

hepsi "augustus" (imparator) olarak ilan edildi. Üç kardeş siyasi rakipleri olarak, ölen imparatorun üvey kardeşleri Iulius Konstantios ve Dalmatios'un kendilerine tehdit oluşturacaklarını düşünüyorlardı. Onları bertaraf etmek için öncelikle İstanbul halkını kazanmaya yönelik çabalar gösterdiler. Halk arasında bir söylenti özenle yayıldı. Güya Büyük Konstantinos öldüğünde avucunda bir kâğıt bulunmuştu ve kâğıtta onu üvey kardeşlerinin zehirledikleri yazılıydı. Tamamen düzmece olan bu söylentiyle İstanbul kamuoyunu yanlarına alan Konstantinos'un oğulları, üvey amcalarını aileleriyle birlikte katlettiler. Bu katliamdan sadece Iulius Konstantios'un oğlu ve ileride tahta çıkacak olan Iulianos Apostate yaşı küçük olduğu için kurtulabildi.[4]

Bizans İmparatorluğu'nda iktidara sahip olan üç kardeşten II. Konstantinos 340 yılında, I. Konstans 350'de ve en sonunda II. Konstantios da 361'de öldü. Aileden tahta geçebilecek varis bulunmadığından Iulianos Apostate, Bizans tacına sahip oldu. Onun Bizans iktidarını sahiplenmesi sırasında muhalefetle karşılaşmadığı görülmektedir. İmparatorluğun batı tarafını idare ederken gösterdiği kahramanlık İstanbul'da aristokrasi ve halk arasında hayranlık uyandırmıştı. Ordu da zaten kendisini destekliyordu. Dolayısıyla ölümünden önce II. Konstantios'a karşı isyan etmiş olması umursanmadı. İmparatorluk tacını taktıktan sonra müteveffa imparatorun cenazesi için Havariyyun Kilisesi'nde törene katıldı. Bu onun kiliseye son defa girişiydi. Iulianos kısa saltanatı sırasında ilk başta yaptığı icraatlarla İstanbul halkının sevgisini kazandı. Sarayda gereksiz yere sayısı artırılmış birçok görevliyi kovdu. Devletin idari yapısını düzenleyerek bürokrasiyi azalttı. Devlet görevlilerinin şatafatlı yaşamlarına son verdi. Aldığı önlemlerle yapılan israfları durdurdu ve hazinenin dolmasını sağladı. Bütün bunlar halkın ona karşı saygı duymasını ve ona bağlanmasını sağladı. Fakat Iulianos'un pagan olması ve bir süre sonra da Hristiyanlığı yasaklayıp Hristiyanlara karşı baskı ve şiddete yönelmesi halkın sevgisini nefrete dönüştürdü. Halk ona Apostate yani "dinsiz, dönek" lakabını taktı. 363'te ölümüyle birlikte Bizans'ta Hristiyan karşıtı siyaset son buldu ve sonraki dönemde putperestlik yasaklanırken Hristiyanlık kesin zaferini ilan etti.[5]

Erken Bizans döneminde dış gelişmeler ve komşu kavimlerle münasebetler İstanbul'u etkileyen önemli gelişmelerden bir kısmını oluşturmaktadır. Dış kaynaklı bu gelişmeler İstanbul'da, Germenlerin göçü örneğinde olduğu gibi bazen siyasi ve toplumsal yaşamı daha fazla etkilerken bazen de Hun fetihlerindeki gibi şehrin fiziki yapısını daha fazla etkilemiştir. Kavimler Göçü denilen büyük demografik hareketle birlikte yerlerinden oynayan Germen kavimleri Tuna'nın güneyine geçerek Balkanlar ve Batı taraflarında imparatorluk topraklarına göç ettiler. 378'de Germen

4 Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, İstanbul 2008, s. 75-76.

5 Iulianos dönemi gelişmeleri ve özellikleri için bkz. Nezahat Baydur, *İmparator Julianus*, İstanbul 1999.

kavimlerinden Vizigotları durdurmak isteyen İmparator Valens, Edirne yakınlarında yapılan savaşta hayatını kaybetti. İmprator I. Theodosios (379-395) radikal bir karar almak zorunda kaldı ve Vizigotların ülke topraklarına yerleşmelerine izin verdi. Bunun sonucunda Germen unsuru kısa sürede İstanbul'da etkin bir hâle geldi. Bizans ordusu hızla Germenleşti. Bizans sarayı ve idari mekanizmalarında görev alan Germenler âdeta imparatorluk yönetimini ele geçirdiler. Germen etkisi o denli kuvvetliydi ki bir süre sonra Bizans imparatorunun kim olacağına dahi onlar karar vereceklerdi. İstanbul halkının nazarında Germenler her zaman için "barbar" olarak kaldı. Fakat Germenlerin sahip oldukları ezici askerî güç başta halk olmak üzere Bizans siyasetine yön veren unsurların sesini kısıyordu.[6]

İmparator I. Theodosios döneminde de Bizans siyasetinin değişmeyen gündem maddelerinden bir diğeri dinî hayattaki gelişmelerdi. Hz. İsa'nın insan olarak doğduğunu iddia ederek onun tanrıyla aynı özden olmadığını savunan Arius'un öğretisi 325'teki İznik Konsili'nde mahkûm edilmişti. Fakat imparatorluğun her tarafında olduğu gibi İstanbul'da da halk arasında Ariusçular ve karşıtları olmak üzere ortaya çıkan bölünmüşlük giderilememişti. Ayrıca Teslis'teki Kutsal Ruh'un niteliği üzerine de tartışmalar canlı biçimde yapılıyordu. Başkentteki halk, bu tartışmalarla o denli ilgiliydi ki yapılacak olan konsile katılmak üzere gelen ruhaniler çarşıda, pazarda hatta hamamda teoloji tartışmalarının yapılmasından dolayı şaşkınlık geçirmişlerdi.[7] Mayıs 381'de İstanbul'da toplanan ikinci konsilde Ariusçuluk bir kez daha mahkûm edildi. İznik kararları yeniden onandı. Bu arada İstanbul Patrikliği hiyerarşide Roma'dan sonra ikinci sıraya yükseltildi. Bu durum İstanbul'u diğer dinî merkezlerin önüne geçirirken başkent olarak şehrin dinî alanda ağırlığı ve itibarını artırıcı nitelikteydi. İmparator I. Theodosios'un 395 yılında ölmeden önce imparatorluğu iki oğlu arasında paylaştırması sadece idari bir tasarruf olup devletin bütünlüğü ve birliği düşüncesinden vazgeçilmediği için gerek İstanbul halkı gerekse diğer siyasi güçler tarafından yadırganmamıştı.

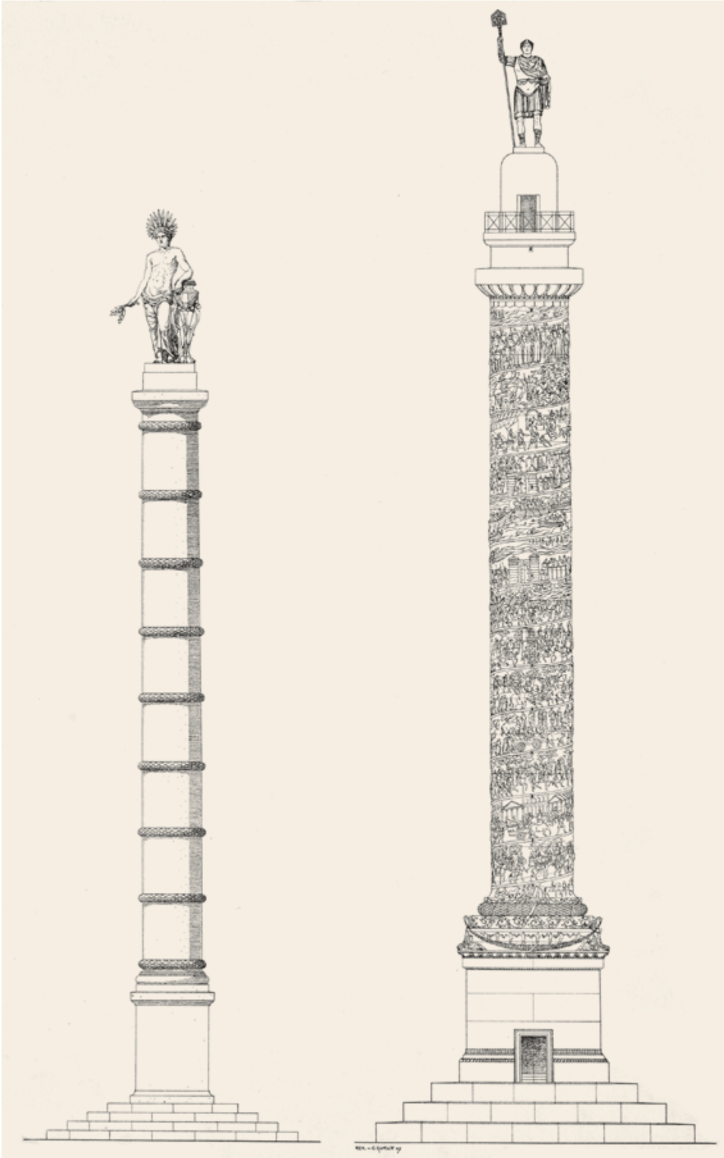

4- İmparator Arkadios (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

İmparatorluğun doğu tarafını yöneten İmparator Arkadios 397 yılında boş bulunan İstanbul patriklik makamına Aziz Ioannes Hrisostomos'u atadı. Sadeliği seven, gösteriş ve israftan uzak duran, açık fikirli, etkili bir hatip ve karizmatik bir özelliğe sahip olan Hrisostomos, kısa sürede İstanbul halkının hayranlığını kazanıp kitleleri harekete geçirebilen bir lider oldu. Patrik Hrisostomos, siyasi iktidar karşısında dik durması ve hatta gerek gördüğünde imparator ve imparatoriçenin tavırlarına açıkça cephe almasıyla tanındı. 399 yılında Ostrogotlarla birleşen ordu komutanı Gainas isyan edip imparatorun sadık adamlarından Eutropios'un kendisine teslimini istedi. Başmabeyinci Eutropios'un tahakkümünden bıkmış olan İmparatoriçe Eudoksia'nın teşvikiyle İmparator Arkadios onu asilere teslim etmeye karar verince, Eutropios, Ayasofya'ya sığındı ve Ioannes Hrisostomos'tan kendisini kurtarmasını istedi. Askerler Ayasofya'yı kuşatıp Eutropios'u teslim almak isteyince patrik buna şiddetle karşı çıkarak reddetti. Bir süre sonra Patrik Hrisostomos, imparator ve imparatoriçeye karşı tavrını sertleştirdi. Patrik, özellikle İmparatoriçe Eudoksia'nın gösteriş merakını, aşırıya kaçan tavırlarını ve savurganlığını eleştirmekte ve halkın nazarında imparatorluk ailesinin itibarını sarsmaktaydı. Bu duruma daha fazla tahammül göstermeyen İmparator Arkadios,

6 M. V. Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, çev. Maide Selen, İstanbul 1999, s. 31-36; Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a*, çev. Z. Zühre İlkgelen, İstanbul 2000, s. 47 vd.

7 Konsillerle ilgili geniş bilgi için bkz. bu kitabın "Dinî Hayat" bölümünde: Turhan Kaçar, "Pagan Byzantion'dan Hristiyan Konstantinopolis'e: Fetih Öncesi İstanbul'da Din ve Toplum", *Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt 5.

5- İmparator Konstantin ve Arkadios Sütunu (Gurlitt)

6- Avrat Pazarı'ndaki Arkadios Sütunu üzerindeki temsili çizimler (Gurlitt)

403 yılında Hrisostomos'u sürgüne gönderdi. Bu çok sevilen patriğin başkentten uzaklaştırılması ve sürgün cezasına çarptırılması halkın şiddetli tepkisine neden oldu. Ülkenin farklı köşelerinden gelen Hrisostomos'un müritleri İstanbul'daki taraftarlarıyla birleşerek başkentin caddelerinde gösteriler yaptılar. Bu sırada İstanbul'da deprem oldu ve bunu takip eden günlerde imparatoriçe düşük yaptı. Tüm bunların tanrısal bir işaret olduğuna hükmeden imparator, gazaba uğramaktan endişe ederek sürgüne gönderilen Hrisostomos'u geri çağırıp makamına iade etti. Fakat patrik, eleştirilerine yine devam edince yine görevinden azledilerek sürgüne yollandı. Fakat halkın tepkisi de sert oldu ve İstanbul'da çıkan ayaklanmada Ayasofya yandı. Ioannes Hrisostomos 407 yılında sürgünde Tokat yakınlarında öldü.[8]

Bizans İmparatorluğu V. yüzyılın ilk yarısında Hun ilerleyişinin hedefi oldu. Bu dönemde İstanbul nüfusu hızlı bir artış göstermiş ve kent artık Konstantinos döneminde inşa edilen surların dışına taşmıştı. Halkı ve şehri korumak için yeni bir sur inşası önemli bir ihtiyaç olarak görülünce İmparator II. Theodosios (408-450) harekete geçti ve günümüzdeki kara surlarını inşa ettirdi. Onun bu güvenlik politikası halk nazarında tam ittifakla desteklendi. 450 yılında Theodosios'un ölümü üzerine İstanbul'da iktidar değişimi meşruiyet dâhilinde gerçekleşti. Daha önceleri imparatora vasilik yapan ve iktidarda ağırlığı olan ablası Pulkheria, ordu komutanlarından Markianos'la evlenerek onun Bizans tahtına oturmasını sağladı.

Markianos (450-457) döneminde ve sonrasında İstanbul'daki siyasete damgasını vuran hadise 451'de Kadıköy'de altı yüz din adamının katıldığı konsilin toplanması oldu. Hristiyan ruhbanlarının bir kısmı Hz. İsa'nın hem insani hem de tanrısal varlık değil,

8 Turhan Kaçar, "Ioannes Chrysostomos'un Düşüşü: Doğu Roma Başkentinde Din ve Politika", *TTK Belleten*, 2003, c. 67, sy. 250, s. 745-770.

doğrudan doğruya tanrısal nitelikte bir varlık olduğuna inanmaktaydılar. Ayrıca Hz. Meryem'in insan doğuran mı yoksa tanrı doğuran mı olduğu yönünde tartışmalar yaşanmaktaydı. Hz. İsa'nın niteliği ve diğer dinî konulardaki tartışmalar, Ekim 451'de Kadıköy'de yapılan bir konsilde ele alındı. Burada alınan kararlarla bugünkü Ortodoks Hristiyanlığın zemini oluşturuldu. Hz. İsa'da tek bir tabiat yani tanrısallık gören Monofizit inanç reddedildi ve Hz. İsa'nın hem insan hem tanrı olduğu, onun tanrı baba ile aynı özden oluştuğu yani Diofizit yorum kabul edildi. Monofizit ve Diofizitler arasındaki mücadele sonraki iki asır boyunca Bizans siyasetinde etkisini sürekli gösterdi. Tahta geçen imparator ve yakınlarının benimsedikleri inanca göre bir tarafın diğerini tasfiye etmesi İstanbul halkının hassasiyet gösterdiği konulardan biri oldu.[9]

İstanbul halkının hassas olduğu bir başka konu da devletin yeniden Germen sorunuyla yüz yüze kalmasıydı. Halk, Markianos'un ölümünden sonra imparator olarak kimin taçlanacağına ordunun karar vermesini beklemekteydi. Bu sırada İstanbul'da çok nüfuzlu bir konumda bulunan Aspar Alan gücünü artırmıştı. Doğu Ordusu Komutanı ve Konsül olan Aspar, bu gücü ordudaki Germenlerden almaktaydı. Kendisi imparatorluk tahtına otursa onu engelleyebilecek hiçbir güç yoktu. Fakat o, kukla gibi yöneteceğine inandığı yardımcılarından biri olan I. Leon'u tahta çıkartmayı tercih etti. İmparator I. Leon (457-474) bir süre sonra Aspar'ın tahakkümünden bıktı ve ona karşı cephe aldı. İmparator, İstanbul'daki Germen etkinliğini dengeleyebilmek için Isaurialıları kullanmayı düşündü. Savaşçılık ve cesaretleriyle tanınan Isaurialılar ismini Zenon olarak değiştiren liderlerinin başkanlığında 466'da İstanbul'a kalabalık kitleler hâlinde getirildiler. Zenon önce imparatorluk muhafız birliğinin komutanlığına sonra da ordunun başkomutanlığına atandı. İmparator onu kızı Ariadne ile evlendirerek daha da güçlü bir konuma gelmesini sağladı.

Zenon, komuta ettiği askerî güç ve imparatorun sağladığı destekle kısa sürede imparatorluk yönetimi ve İstanbul'daki Germen tahakkümünü bitirdi. Aspar ve

9 George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1984, s. 53-55.

7- İmparator Theodosios (Dikilitaş)

oğlu bir isyan bahanesiyle ortadan kaldırıldı. İstanbul'da Aspar'a bağlı Germenler de bu sırada tasfiye edildiler. Başkentten sonra Balkanlar'da bulunan Germen Ostrogotların da batıya yöneltilmesiyle İmparatorluğun doğu kanadı Germen tehlikesini tamamen atlattı. İstanbul'da imparatorluk yönetimi Germen baskısından kurtulmuştu ama şimdi de Isaurialıların nüfuzu altına girmişti. İmparator I. Leon 473'te öldüğünde torunu Leon'dan (Ariadne ve Zenon'un oğlu) başka tahta çıkacak kimse yoktu. Çocuk imparatorun babası ve vasisi olarak Zenon bütün yetkileri kullanmaya başladı. Dokuz ay sonra çocuk imparator ölünce Zenon, Bizans tacının rakipsiz sahibi oldu. İstanbul aristokrasisi, halk ve kilise, Isaurialı birinin tahtta bulunmasından hiç memnun olmamışlardı. Isaurialılar, Germenler gibi yabancı değillerdi, imparatorluğun egemenliğindeki halklardan biriydiler. Fakat onların kaba saba tavırları ve Roma-Grek asıllı olmayışları İstanbul halkının onlara yabancı, "barbar" olarak bakması için yeterli gerekçeydi. İmparator Zenon (474-491) İstanbul halkının ve Bizans kamuoyunun kendilerini dışlayıcı tavırlarını hiç umursamadan Isaurialı kabile şeflerini İstanbul'da imparatorluk yönetiminin önemli mevkilerine getirdi. Saray muhafızlarını Isaurialılardan seçti. Zenon'un en büyük güvencesi Bizans başkentinde en etkili silahlı kuvvet olan Isaurialı askerî birliklerdi. Bununla birlikte Zenon, müteveffa kayınpederi Leon'un eşi İmparatoriçe Verina'nın şahsında kuvvetli bir muhalefetle karşılaştı. Torunu Leon'un ölümünü şüpheli bulan ve İstanbul'da Isauria tahakkümünün tesis edilmesinden hiç hazzetmeyen Verina, saray darbesi yapmak üzere harekete geçti.[10]

Bizans siyasi strateji ve entrikalarının ustaca hazırlandığı yer genelde saray olmuştur. İmparator Büyük Konstantinos tarafından şimdiki Topkapı Sarayı'nın bulunduğu yerde inşa edilen Bizans sarayı zamanla yeni yapılarla genişleyerek günümüzde Sultanahmet Camii'nin bulunduğu alana kadar yayılmış ve Büyük Saray adını almıştı. Bizans Büyük Sarayı imparatorluk siyasetinin en başında olan aktörleri çıkartan hanedanın mekânı olarak her zaman önemliydi. Burada siyaset tasarlanır ve uygulama stratejileri belirlenirdi. Siyasetin ve siyasi stratejilerin en önemli uygulama yeriyse Hipodrom'du. Büyük Konstantinos, İstanbul'daki Hipodrom'u Roma'daki Kolezyum'dan ilham alarak inşa ettirmişti. Yaklaşık 50.000 kişilik kapasiteye sahip olduğu düşünülen İstanbul Hipodromu son derece görkemli bir bina olarak inşa edilmişti. Hipodrom'un orta çizgisini belirleyen Dikilitaş, Yılanlı Sütun ve Theodosios Anıtı günümüze kadar ulaşmış olup Sultanahmet Meydanı'nı süslemektedir. İstanbul Hipodrom'unda gladyatör dövüştürülmez, atlı araba yarışları yapılırdı. At ve atlı araba yarışlarının yapılması İstanbul halkı için bir tutkuydu. Hipodrom ve atlı araba yarışlarının anısı Osmanlı döneminde de canlı tutularak buraya Atmeydanı adı verildi.

Halk yeni tahta çıkan imparatoru burada alkışlayarak bir nevi onun tahta çıkışının meşru olduğunu ilan ediyordu. Demoslar vasıtasıyla halk, Hipodrom'da imparatordan ve imparatorluk yönetiminden beklentilerini dile getirir, memnuniyetini ya da şikâyetini ifade ederdi. İmparator da emir, yasak ve dileklerini yine Hipodrom'da halka duyururdu. Dolayısıyla Hipodrom siyasi iktidarla halkın doğrudan temas ettikleri ve birbirlerine karşı tavır ve güçlerini gösterdikleri yer olması bakımından son derece önemliydi.[11]

İmparatoriçe Verina'nın 474'te Zenon'a karşı planladığı darbenin uygulama yeri de Hipodrom oldu. Zenon, Hipodrom'da oyunları izlerken kendisine ordu, senato ve halkın birleşerek onu tahttan indirmeye karar verdiklerine dair mesaj ulaştırıldı. Zenon bu haberi şüpheyle karşılasa da riski göze alamayarak ailesiyle ve hazinesiyle birlikte kabilesinin ata yurdu olan Taşeli

10 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford 1964, c. 1, s. 22 vd.

11 Gilbert Dagron, *L'hippodrome de Constantinople: Jeux, Peuple et Politique*, Paris 2011.

(Mersin-Silifke yöresi) bölgesine kaçtı. İmparatoriçe Verina, Zenon'u İstanbul'dan kaçmaya zorlamakla başarıya ulaştığını düşünse de Bizans tahtına oturan kardeşi Basilikos (474-476), Verina'nın taht adayı Patrikios'u idam ettirdi. İstanbul halkı başlangıçta Basilikos yönetimine umutla yaklaştı, fakat yeni imparator başkentte kalan tüm Isaurialıları katlettirdi. Halkın nazarında Isaurialılar her ne kadar sevimli olmasalar da yapılan katliam İstanbullular tarafından nefretle karşılandı. Basilikos yönetimine duyulan güven sarsıldı. 476'da pazar yerinde başlayan bir yangın İstanbul'da büyük tahribata yol açtı. Iulianos Apostate tarafından kurulan kütüphane ve çok sayıda değerli eserin bulunduğu Lausos Sarayı yanan yapılar arasındaydı. Bu yangını halk, Basilikos'un zalim yönetimine karşı takdir-i ilahinin bir uyarısı olarak değerlendiriyordu. Kamuoyu desteğini yitirmiş olan Basilikos yönetimine karşı devrik imparator Zenon, karşı harekete girişmekte gecikmedi. 476'da Isaurialı silahlı kuvvetlerin eşliğinde yeniden İstanbul'a dönerek kaybettiği tacını tekrar başına taktı.

Zenon, imparatorluğunun ikinci döneminde çok daha güçlü ve mutlak hâkim durumdaydı. Bununla birlikte özellikle İstanbul aristokrasisi Isaurialıları hiçbir biçimde kabullenemediler ve onları yarı barbar olarak görmeye devam ettiler. İmparatoriçe Verina, soylular ve halk, Zenon yönetimine daima muhalif oldu. Bu muhalefetin neden olduğu baskı, iç sorunlar ve imparatorluğun doğusunda yaşanan gelişmeler dolayısıyla Zenon, 476'da Ostrogotların Batı Roma'yı ortadan kaldırmalarına tepki gösteremedi. Zenon'un Isauria eyaletine ayrımcılık yaparak hazineden sürekli bu bölgeye para aktarması muhalefetin gittikçe tutumunu sertleştirmesine yol açtı. Muhalefetin tepkisi imparatorun hayatına kasteden bir suikast boyutuna kadar ulaştıysa da Zenon, bu darbeyi atlattı. 482'de imparatorun en yakın adamlarından ordu komutanı Illus'a karşı Hipodrom'a girerken suikast yapıldı. Suikastın azmettiricisinin Verina olduğu anlaşılınca yaşlı imparatoriçe Isauria'da bir kaleye sürgüne gönderildi. 484'te sürgünde ölünce İstanbul'da başsız kalmış olan muhalefet de etkisiz hâle geldi. Bununla birlikte İstanbul halkı ve aristokrasisi önce Germenler sonra da Isaurialıların imparatorluk yönetimindeki tahakkümlerinden bıkıp usanmışlardı. 491'de İmparator Zenon öldüğü zaman haberi duyan halk büyük kalabalıklar hâlinde sarayın önünde toplandılar. Dul imparatoriçe sarayın balkonundan görününce halk karşısında diz çöktü ve sessizce ölüm acısına ortak oldu. Fakat İstanbul'da yıllardır devam eden iktidar kavgalarına ve katliamlara halkın dayanacak tahammülü kalmamıştı. Bu kavgaların ve katliamların nedeni olarak halk arasında Bizans tahtına çıkanların Roma-Bizans asıllı olmayışları görülmekteydi. Sarayın önünde toplanan halk duayı tamamlayınca birden: "İmparatorluğu bir Ortodoksa verin! İmparatorluğu gerçek bir Romalıya verin!" diye bağırmaya başladı. Bu gösterinin anlamı açıktır, artık İstanbul'un Bizanslı halkı ne Germen ne de Isaurialı birini imparator olarak görmek istiyordu. Bir süre sonra halk imparatorluk müşaviri Anastasios'un adını zikretmeye başladı. "Anastasios tahta çıkmalıdır." sedaları saraydan duyuldu. Halkın bu talebini görmezden gelemeyen İmparatoriçe Ariadne, Anastasios ile evlenerek Bizans iktidarını onun ellerine teslim etti.[12]

Başkentin Siyasal Krizlerinde Gruplar ve Mekânlar

İmparator Anastasios'un (491-518) ilk icraatı Isaurialıları İstanbul'dan atmak için tedbirler almak oldu. Fakat neredeyse kırk yıldır İstanbul'da bulunan Isaurialılar imparatorluk yönetiminin önemli makamlarını ellerinde bulunduruyorlardı. Onların kansız biçimde şehirden atılması imkânsız görünüyordu. İmparator önce Isaurialılara bahşedilen tahsisata ve mali ayrıcalıklara son verdi. Durumlarını tehlikede gören Isaurialılar, Zenon'un kardeşi Longinus'un etrafında toplandılar. İktidarın kendilerinden gasp edildiği iddiasıyla İstanbul'da ayaklanan Isaurialılar, kamu binalarına saldırdılar. Hipodrom'un büyük bir bölümü ayaklanma sırasında tahrip oldu. Fakat Anastasios'a bağlı kuvvetler halk desteğinden yoksun olan Isaurialı asilerin isyanını kanlı biçimde bastırdı. Zenon'un tüm aile fertleri sürgüne gönderildi ve sağ kalan Isaurialıların tamamı İstanbul'dan kovuldu. Böylece başkent artık huzura kavuşurken Isaurialı isyanı Anadolu'da bir süre daha devam etti.

İstanbul'da Isauria istikrarsızlığının sona ermesi ve Anastasios'un, izlediği mali politikayla şehirdeki tüccar ve zanaatkârlara yönelik vergi indirimleri yapması başlangıçta kamuoyunda büyük bir memnuniyetle karşılandı. Fakat tüm olumlu gelişmeler İmparator I. Anastasios'un dinî alanda izlediği siyaset nedeniyle yaşanılan hayal kırıklığının gölgesinde kaldı. Anastasios, İstanbul'da halkın büyük çoğunluğunun ve Kilise'nin sapkın saydığı Monofizit mezhebe meyletmişti. İstanbul patriklik makamına Monofizit bir ruhbanın atanması tepkiyle karşılandı. İmparatorluğun batıdaki topraklarında bu nedenle kargaşalıklar yaşandı. Bunun üzerine Anastasios, art arda atadığı iki Monofizit patriği de azletmek zorunda kaldı.

12 John Julius Norwich, *Byzantium: The Early Centuries*, New York 1989, s. 183.

Anastasios'un Monofizitleri kayıran siyaseti karşısında İstanbul'da ayaklanmalar yaşandı. 493'te imparator Hipodrom'da locasında bulunuyorken Diofizitler tarafından taş yağmuruna tutuldu. İstanbul sokaklarında gösteriler ve taşkınlıklar yaşandı. İmparator ve imparatoriçenin yıkılan, tahrip edilen heykelleri sokaklarda sürüklendi. Fakat bu olaylara imparatorluk kuvvetleri anında ve sert biçimde karşılık vererek isyanı bastırdılar. 501 yılında yine Hipodrom'da imparator yandaşı olan Yeşillerle muhalifi olan Maviler arasında çatışma çıktı. Maviler daha ziyade toplumun orta ve üst sınıfların mensuplarından oluşup Diofizit taraftarlarıyken Yeşiller tüccar, zanaatkâr, işçi, memur ve fakir kesimlerce desteklenmekteydi ve Monofizit itikadı benimsiyorlardı. Siyasi iktidarın kendilerini kayırmasından cüret bulan Yeşiller, gösteri ve eğlencelerin yaşandığı bir sırada Mavilere saldırdılar. Çıkan çatışmalarda imparatorun gayrimeşru oğlu da öldürüldü. Bu kalkışma hareketini de imparatorluk güvenlik kuvvetleri bastırdı.[13]

İmparator Anastasios'un yaşlanmasına paralel olarak Monofizit inanca bağlılığı daha da arttı. Ayasofya'da okunan kilise ilahisinde Monofizit itikate göre yaptırdığı değişikliğe Diofizit taraftarı ruhbanlar ve Maviler şiddetle karşı çıktılar. Mavilerin önderliğinde halk, sokaklarda gösteriler yaparak imparatoru istemediklerini ilan ettiler. Ayasofya ve Büyük Saray'ın önünde uzanan Forum Augusteum, buradan başlayan Mese adlı cadde ve bu cadde üzerindeki Forum Constantinus (Çemberlitaş Meydanı), Forum Tauri (Beyazıt Meydanı) ve Forum Bovis (Aksaray) halkın gösteriler yaptıkları alanlardı. Mese, Aksaray'dan sonra Yedikule'ye kadar uzanmaktaydı. Burası imparatorların şehre girişlerinde tören ve kutlamaların yapıldığı yerdi. Halkın protesto veya destek için toplandıkları alanlar Augusteum ve özellikle de Hipodrom idi. İstanbul'un kuruluşundan sonra Bizans yaşadığı sürece bu alanlar ve özellikle Hipodrom Bizans'ta siyasetin kalbinin attığı yerler oldu. 4 Kasım 512'de yapılan gösterilerin ertesi günü on binlerce insan Hipodrom'da toplandı. İmparator aleyhine atılan sloganlar bir süre sonra "Bütün dinsizler yok edilecek!" bağırışlarına dönüştü. Hipodrom'dan çıkan on binler şehre dağılarak Monofizit inançta olanların evlerini ve mülklerini ateşe verdiler. İki gün boyunca İstanbul sokaklarına hâkim olan zincirinden boşanmış kitleler katliamlar yaparak binlerce Monofizit'i öldürdüler. İsyanı Anastasios'un soğukkanlı tavrı söndürdü. Anastasios, Hipodrom'u dolduran 20.000'den fazla asinin karşısında çıkıp sakince başındaki imparatorluk tacını ve sırtındaki erguvan renkli imparatorluk kaftanını çıkardı. Sonra halka hitaben çok etkileyici bir konuşma yaptı. Artık imparatorluğu bıraktığını kimi istiyorlarsa onu söylemelerini, kendisinin imparator olarak görevde kalması arzu ediliyorsa isyankârlığın bitirilmesini istedi. Hitabeti etkileyici ve ikna ediciydi, bu konuşma karşısında ayaklanma kendiliğinden sona erdi.

İmparator, Hipodrom'daki konuşmasından sonra sarayına dönerken devlet otoritesine karşı gelenleri cezasız bırakmamaya da kararlıydı. Askerî birlikler, Hipodrom çevresinde gerekli tedbirleri almışlardı. Hipodrom'un çıkış noktalarında sıkı kontroller yapılarak halk arasında ayaklanmaya liderlik yapanlar yakalanıp kılıçtan geçirildi.[14]

Anastasios'un dinî siyaseti halefi I. Iustinos döneminde (518-527) değişime uğradı. Monofizit inancı desteklemenin çoğunluk tarafından reddedildiğini gören ve bunun sakıncalarını iyi bilen Iustinos, Kadıköy Konsili'nde alınan kararları uygulayarak, bu şekilde İstanbul halkıyla birlikte ruhban sınıfının desteğini kazanmaya çalıştı. Anastasios tarafından sürgüne gönderilen ruhbanlar geri çağrıldığı gibi Monofizit taraftarı görevliler de makamlarından azledildiler. İstanbul tarihinin en büyük isyan hareketlerinden biri İmparator Iustinianos (527-565) döneminde yaşandı.[15] Bu isyanın temel nedeni dinî değil mali politikalardı. Halkın ağır vergilerle ezilmesi karşısında 532 yılında Hipodrom'da Maviler ve Yeşiller birleşerek isyan ettiler. İstanbul günlerce kan ve ateş içerisinde bırakıldı. Resmî binalar, aristokratlara ait meskenler yakıldı.[16] Tahrip olan yapılardan biri de Ayasofya idi. İsyan güçlükle bastırıldıktan sonra Iustinianos, İstanbul'u âdeta yeniden kurmak zorunda kaldı. Bu arada da günümüze kadar ulaşan ünlü mabet Ayasofya da yeniden inşa edildi.

VII. yüzyılın hemen başında İstanbul, ordunun önderliğinde gerçekleşen bir ihtilal hareketine sahne oldu. İmparator Maurikios (582-602) döneminde doğuda ve batıda yapılan savaşlar dolayısıyla çok büyük masraflar yapılmıştı. Sivil idarenin müsrif tutumu bu masraflara eklenince devlet hazinesi boşaldı. Tasarruf maksadıyla orduya ayrılan tahsisat dörtte bir oranında azaltıldı. Askerlerin maaşlarının azalması ve onlar için şartların ağırlaşması genel bir memnuniyetsizliğe yol açtı.

13 Norwich, *Byzantium*, s. 183-187.

14 Norwich, *Byzantium*, s. 187.

15 İmparator Iustinianos dönemi ve Nika İsyanı için en önemli kaynak eser: Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, İstanbul 2001.

16 Nika İsyanı için bkz. bu bölümde: G. Greatrex, "Nika Ayaklanması".

8- Anastasios adına kesilen sikkeler (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

Bu arada 599'da Avarlar tarafından esir alınan 10.000 Bizanslının katledilmesi imparatorluk yönetimine olan tepkileri daha da arttırdı. İstanbul'da imparatora karşı halk partileri ateşli gösteriler yaptılar. Diğer taraftan imparator ordunun kışlık üslerine dönmesine de izin vermedi. Böylece aileleriyle görüşme imkânı da kalmayan askerler için yaşam daha da zorlaştı. Bu durumda da isyan eden askerler kendilerine Fokas'ı lider seçerek ayaklandılar ve İstanbul üzerine yürüdüler.

İmparator tahtını ve İstanbul'u savunmak için tedbirler almaya çalıştı. Maviler ve Yeşillerle temas kurarak isyan eden orduya karşı onların desteğini umuyordu. Fakat daha önce tasarruf için İstanbul'da bedava ekmek dağıtımına son verilmesi ve Hipodrom'da gösterilerin yasaklanması Maviler ve Yeşiller tarafından imparatorun cimriliği ve beceriksizliği olarak görülmüştü. Hatta 601'de bir ayini yaya olarak izleyen imparatora karşı gösterilen tepkiler neredeyse taşlama noktasına ulaşmıştı. 602 kışı İstanbul'da çok çetin geçmişti. Yiyecek kıtlığı halk için dayanılmaz raddeye vardı. Böyle bir ortamda halk partileri, isyan etmiş ordudan yana tavır aldı ve kalabalık kitleler Büyük Saray'ın önünde toplanarak imparatorun tahtı terk etmesi için haykırdılar. Ordu ve halkın ortak hareketi karşısında İmparator Maurikios ailesiyle birlikte İstanbul'dan kaçtı. İstanbul'da patrik; senato temsilcileri yani aristokrasi ve halk partilerinin temsilcileri bir heyet oluşturarak, isyan etmiş bulunan orduyu ziyaret edip Fokas'ın tahta oturmasını teklif ettiler. O, bu teklifi kabul etti ve böylece tarihte ilk defa bir asi, mevcut imparatoru tahtından indirerek imparatorluk tacına sahip oluyordu.[17]

Fokas'ın (602-610) imparatorluğu tam bir tedhiş ve baskı yönetimi oldu. Rakiplerine veya muhalif gördüğü kimselere karşı son derece sert bir siyaseti benimseyen Fokas, kısa sürede halkın nefret ettiği bir hükümdara dönüştü. Eski imparatora yakın gördüğü ve ilerde kendisi için muhalif olabilecek ordu komutanlarını idam ettirdi. Bu arada eski imparator Maurikios'un eşi Konstantina sarayda tertiplediği bir komployla Fokas'ı ortadan kaldırmak istedi. Fakat suikastı boşa çıkartan Fokas, komploya karışanları, Konstantina'yı ve üç kızını öldürttü. Şiddeti siyasetinin tek aracı olarak gören Fokas, İstanbul aristokrasisinin de kendisine tehlike yaratacağını düşünerek bazı senatörleri idam ettirdi. Fokas, siyasi rakip gördüklerine şiddet uygularken İstanbul halkını yanına çekmeyi de beceremedi. İstikrasızlık ve tedhiş karşısında ayaklanan halk partileri İstanbul'da bir kez daha kamu binalarına saldırdı ve saraya yürüyerek protestolarda bulundular. İç sorunlar ve ordunun zayıflaması İran'la yapılan savaşların başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açtı. İran ordusu Kadıköy'e kadar ulaştı. Başkent ve ülke genelinde yaşanan kargaşaya Kuzey Afrika'da Kartaca Genel Valisi Herakleios kayıtsız kalmadı. Önce İstanbul'a bölgeden gönderilen hububatı kesti sonra da donanmasıyla harekete geçip Selânik'e ulaştı. Buradan yürüyüşle İstanbul'a geldiğinde Fokas karşı koyamadı ve kaçmaya çalışırken yakalandı. Herakleios onu halka teslim etti. İdamları ve tedhiş politikasıyla herkese korku salmış olan Fokas, Hipodrom'da halk tarafından linç edilerek öldürüldü.[18]

17 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 77.

18 Auguste Bailly, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Haluk Şaman, İstanbul 2006, s. 79-81.

9- İmparator Iustinianos adına basılan para (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

İmparator Herakleios (610-641) döneminde İstanbul'da siyasi aktörlerin nispeten imparatorluk yönetimi etrafında birleştikleri istikrarlı bir yönetim yaşandı. İran'la yürütülen savaşlar, 626'da Avarların İstanbul kuşatması, Müslümanların fetihlere başlamaları gibi gelişmeler Bizans siyasetinde ön plana çıktı. Avarların İranlılarla ittifak hâlinde İstanbul'u kuşatmaları sırasında, başkentte halk partileri, ruhbanlar, aristokrasi ve askerî güçler birlikte savunma yaptılar. İmparatorluk yönetiminin gerçekleştirdiği askerî ve idari reformlar halk tarafından memnuniyetle karşılandı. Bununla birlikte İmparator Herakleios'un özel hayatı özellikle ruhban sınıfı ve halk arasında eleştirilere uğradı ve öfkeyle karşılandı. İmparator, ilk eşi Eudokia ölünce yeğeni Martina ile evlendi. Geleneklere, sivil ve kilise kanunlarına aykırı olan bu evlilik gayriahlaki olduğundan halkın da tepkisiyle karşılandı. Bu tepkileri umursamayan ve özellikle 641'de imparatorun ölümünden sonraki siyasi gelişmelerde rol oynayan İmparatoriçe Martina, İstanbul'un Bizans tarihinde en çok nefret edilen kişilerinden biri oldu.

Konstantinopolis'in Karanlık Yüzyıllarında Askerî Darbeler ve Resimler

İmparator Herakleios'un ölümü üzerine tahta oğulları III. Konstantinos ve Heraklonas birlikte geçtiler. Martina öz oğlu Heraklonas'ın yaşının küçük olduğu bahanesiyle onun vesayetini üstlendi. Bu durum zaten nefretle dolu olan İstanbul aristokrasisi ve halkın daha da öfkelenmesine yol açtı. Martina'nın büyük bir hırsla devlet işlerini çekip çevirmek istemesi ve yabancı elçileri kabul edip emirler vermesi İstanbul'da öfkeyi doruğa çıkardı. Kısa bir süre içerisinde de III. Konstantinos hastalanarak öldü. Fakat halk onun üvey annesi Martina tarafından zehirlendiğine inanıyordu. III. Konstantinos'un oğlu II. Konstans henüz on bir yaşındaydı. Doğu orduları komutanı Valentinos, II. Konstans'ın hamisi olarak İstanbul'da Martina'nın karşısına çıktı. Çeşitli ithamların ve halkın nefretinin hedefindeki Martina, iktidarı koruyabilmek için birçok teklifler yaparak Valentinos'la uzlaşmayı denedi. Fakat Valentinos, senatonun da desteğiyle Martina ve Heraklonas'ı tutuklattı ve bir daha iktidara talip olmamaları için Martina'nın dili, Heraklonas'ın da burnu kesildi. Devrik ana-oğul Rodos'a sürgün edildiler.[19]

Herakleios Hanedanı döneminde senato, İstanbul'da iktidarı ve siyaseti belirleyen kurum olarak güçlendi. Özellikle çocuk yaşta imparator olan II. Konstans (Sakallı) (641-668) zamanında imparatorun hamisi olarak kendini gösteren senato, devlet yönetiminde kararların alınıp uygulanmasında belirleyici bir güce sahipti. Kendilerini tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak gören ve mutlak yetkiye sahip addedilen Bizans imparatorlarının senatonun devlet yönetiminde belirleyici güce dönüşmesini içlerine sindirmeleri elbette beklenilmezdi. Nitekim II. Konstans da ergin yaşa ulaşınca İstanbul'da senatonun etkinliğine set çekmeye çaba gösterdi. 663 yılında İmparator II. Konstans'ın devletin başkentini İstanbul'dan Sicilya'ya nakletmek istemesinin gerekçelerinden biri de İstanbul'da siyasetini senatörlerin vesayetinden kurtarmak olmalıdır. İmparator, Batı'daki gelişmeler, özellikle Sicilya ve İtalya üzerindeki Müslüman Arap tehdidi bahanesiyle Bizans'ın başkentini Sicilya'da bulunan Syracusa'ya nakletmeye karar verdi. İstanbul'u terk ederek Selânik üzerinden İtalya'ya geldi ve Roma'da bir süre kaldıktan sonra Sicilya'ya ulaştı. Burada ne olup bittiği çok fazla bilinmiyor ama 15 Eylül 668'de II. Konstans bir suikast sonucu öldürüldü. Bu suikastı büyük ihtimalle İstanbul aristokrasisi gerçekleştirdi ve bu darbeyle Bizans'ta iktidar bir kez daha değişti.

Bizans başkenti İstanbul'da iktidar değiştiren bir diğer darbe 695 yılında yaşandı. Bu sırada tahtta bulunan İmparator II. Iustinianos (685-695) zengin aristokrasiye yönelik izlediği vergi politikası ve Balkanlar'dan Anadolu'ya zorunlu göçle iskân siyaseti nedeniyle tepki

19 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 105-106.

çekmekteydi. Araplar ve Bulgarlarla yapılan savaşların masrafları, imparatorun keyfî biçimde yaptırdığı büyük inşa giderlerini, hazinede para kalmadığı için İstanbul aristokrasisinin üzerine yıkması darbenin fitilini ateşledi. Keyfî vergilere direnen asiller zindanlara atıldı. Mavilerin önderliğinde ayaklanan İstanbul halkı, imparatoru tahttan uzaklaştırıp tutukladı. Aristokrasinin tercihiyle asker kökenli Vali Leontios (695-698) imparator ilan edildi. Yeni imparator Ayasofya'da taçlandıktan sonra Hipodrom'da halkın karşısına çıktı ve alkışlandı. Bu sırada Hipodrom'u hıncahınç dolduran halk II. Iustinianos'un cezalandırılması için tezahürata başladı. Iustinianos zincire vurulmuş hâlde kalabalığın huzuruna getirildi ve burnu kesilerek Kırım'a sürgün edildi.[20]

Araplar karşısında uğranılan başarısızlıklar İmparator Leontios'un da sonunu hazırladı. 697 yılında Müslümanlar Bizans'ın Kartaca eyaletini zapt ettiler. Bizans donanma komutanı başarısızlığından dolayı cezalandırılmaktan korkarak isyan etti. Donanma İstanbul'a ulaşınca Yeşiller, asilerin yanında yer alarak onların şehre girmelerini sağladılar. Donanma komutanı, III. Tiberios (698-705) adıyla Bizans tahtının sahibi oldu. Devrilen Leontios, selefine yaptığıyla kendisi de karşılaştı ve burnu kesilerek manastıra kapatıldı.

Bu arada Kırım'da sürgünde bulunan Kesik Burunlu II. Iustinianos, buradan kaçarak Bulgarlar nezdinde yeni müttefikler buldu. Bulgar Hanı Tervel'in verdiği kuvvetlerle İstanbul üzerine yürüyen II. Iustinianos surların önünde İstanbul'dakilerden hakkı olan tahtın kendisine verilmesini istedi. Bu talebi alaya alınarak hakaretle karşılık verildi. Bunun üzerine geceleyin birkaç askerle şehre gizlice girmeyi başaran II. Iustinianos, imparatorluk pelerini giyerek sokaklarda dolaşınca şehirde muazzam bir panik yaşandı. İmparator Tiberios durumu öğrenince Bulgar ordusunun surları aşarak kente girdiğini sandı ve kaçtı. Iustinianos'un İstanbul'da taraftar kitlesinin de olduğu anlaşılıyor. Zira onların yardımlarıyla şimdiki Ayvansaray'da bulunan Blakhernai Sarayı'na sahip olmayı başardı. Böylece II. Iustinianos'un (705-711) Bizans başkentinde ikinci imparatorluk dönemi başlamış oldu. Diğer taraftan uzuv kesmenin iktidara çıkmaya ve siyasi mücadele vermeye engel olmadığı da böylece anlaşılmış olundu. Bundan sonra Bizans siyasetinde, hanedan mensuplarını siyasetten dışlamak maksadıyla uzuv kesme uygulamasına son verildi.

İkinci imparatorluk döneminde II. Iustinianos, taraftarlarına karşı oldukça cömert davranırken düşmanlarına karşı da en zalimane yöntemlere başvurdu. Kaçarken yakalanan sabık İmparator Tiberios ve yedi yıl önce Iustinianos'u deviren Leontios, Hipodrom'da halkın hakaretlerine maruz bırakıldıktan sonra idam edildiler. Birçok yüksek rütbeli subay İstanbul surlarından atılmak suretiyle infaz edildi. Leontios'u taçlandırmış olan Patrik Kalinikos'un gözleri oyuldu. İmparator bunlarla yetinmedi ve hükümdarlığı süresince kıyıcılığından dolayı kendine "zalim" (tiran) sıfatı takıldı. Bizans imparatoru içeride intikam alma siyasetine kendisini öylesine kaptırdı ki Müslümanların muzafferane ilerleyişlerini dahi umursamadı. Devleti asıl tehdit eden Araplarla mücadele etmek yerine Ravenna'ya intikam seferi düzenleterek burayı kana ve ateşe boğdu. 711'de benzer bir seferi Kırım'a karşı organize etti. Fakat onun zalimlikleri karşısında ordu ve donanma daha fazla sabredemedi ve isyan çıktı. Bu isyan Hazarlar tarafından da desteklendi. Ermeni asıllı Bardanes imparator ilan edildi. 711 başlarında donanma ile İstanbul önlerine gelince zalimin zulmünden bıkan halk, şehrin kapılarını ona açtılar. II. Iustinianos, subaylarından biri tarafından başı kesilerek öldürüldü; kafası teşhir için Roma ve Ravenna'ya gönderildi. Aile fertleri de kimsenin taht iddiasına kalkışmaması adına katledildi. Böylece Bizans'ın Herakleios Hanedanı sona erdi.[21]

Bizans tarihinde VIII. yüzyıldan IX. yüzyılın ortalarına kadarki yaklaşık yüz elli yıllık döneme ikonoklast (tasvir kırıcılık) hareketi damgasını vurmuştur.[22] İkona denilen dinî içerikli objelere ve röliklere karşı tapınmanın yasaklanması Bizans İmparatorluğu'nun her köşesinde ve her alanda önemli gelişmelere yol açtığı gibi İstanbul da bu büyük dinî içerikli çatışmadan nasibini aldı. Bir buçuk asır boyunca Bizans siyasetinin ana gündem maddesi de tasvirler etrafında belirlendi. İstanbul'da, Bizans tacının el değiştirmesi, patriklik gibi önemli makamlara atamalar, ihtilal ve darbe hareketleri, gündelik hayat hemen her şey, tasvir kırıcılık meselesi merkezinde cereyan etti. İktidarın tasvirlere yönelik siyaseti İstanbul'da halk arasında ikonoklast (tasvir kırıcı) ve ikonodul (tasvir yandaşı) olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu kutuplaşma uzun süre İstanbul'da istikrarsızlık ve anarşinin yaşanmasına yol açtı. İkona taraftarları olan koyu Ortodoks çevreler başta askerler olmak üzere İkonoklast iktidar yanlılarına karşı cinayetler ve suikastlar tertip ettiler. Buna karşı

20 Louis Brehier, *Vie et Mort de Byzance*, Paris 1969, s. 68.

21 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 133-134.

22 Bkz. bu kitapta T. Kaçar, "Pagan Byzantion'dan Hristiyan Konstantinopolis'e".

İkonoklast iktidarlar ve tasvir karşıtları, özellikle İkonodul olarak görülen manastırlar ve ruhbanlara karşı baskı ve yıldırma siyaseti takip ettiler. İstanbul'da sur içindeki manastırların birçoğu bu dönemde kapatıldı ve direnen keşişler hapse atıldılar veya sürgün edildiler. Şehirde çok zengin ve değerli sanat eserlerini barındıran kutsal mekânlar birçok kez yağmalandı. Amorion Hanedanı döneminde (820-867) tasvir kırıcı hareketin kesin olarak son bulmasıyla birlikte Bizans'ta siyasi faaliyetlerde hem aktörler hem de gündem farklı mecralara sürüklendi.[23]

Konstantinopolis'te Politika ve Kadın

Bizans'a yükselme çağını yaşatan Makedon Hanedanı döneminde (m. 867-1025) çocuk yaşta taht varislerine vasilik etmek gerekçesiyle iktidarı ellerine geçirmek isteyen naipler İstanbul'da yeni siyasi gelişmelerin yaşanmasına neden oldular. Bizans tahtı için naiplik konusunda ilk sorun İmparator Aleksandros'un ölümü (ö. 913) dolayısıyla baş gösterdi. Tahtın tek yasal sahibi VII. Konstantinos Porfirogennetos henüz yedi yaşında bir çocuktu. Ona kimin naiplik yapacağı konusundaki sorun, patriğin başkanlığında bir heyet oluşturularak çözüldü. Bu heyetin dışında bırakılan İmparatoriçe Zoe Karbonopsina kanunen naipliğin kendine verilmesi gerektiğini belirterek muhalefet etti. Bunun üzerine naiplik heyeti ilk iş olarak İmparatoriçe Zoe'nin tutuklanması ve saçları kazıtılarak manastıra kapatılması kararını aldı. Patrik Mistikos, naipler heyetinin başında olmasına rağmen Bizans iktidarına bir askerin sahip olmasının daha iyi olacağını düşünmekteydi. Bu maksatla Anadolu'da bulunan ordu komutanlarından Konstantinos Dukas'ı İstanbul'a davet etti. Patriğin gücünü abartmış olan Dukas, iktidara sahip olacağından emin biçimde İstanbul'a saraya geldi. Fakat İstanbul aristokrasisi patrik gibi düşünmüyordu. İhtiyatsız biçimde savunma tedbiri almayan Dukas daha saraya girer girmez direnişle karşılaştı. Çıkan çatışmada adamları ve kendisi katledildi. Dukas olayından kısa bir süre sonra naipliği araç olarak kullanıp Bizans tahtına sahiplenmek isteyen bir başka aday sınırların ötesinden kendini gösterdi. Bulgar Kralı Simeon ordusuyla İstanbul surları önünde kamp kurdu ve naipler heyetine haber göndererek amacının görüşmelerle sorunu çözmek olduğunu belirtti. Patrik Mistikos başkanlığındaki naiplik heyeti Kral Simeon ve iki oğlunu İstanbul'a davet ettiler. Sarayda ağırlanıp onuruna ziyafetler tertip edilen Simeon, ödenmemiş olan haracın verilmesi ve kızlarından biriyle naiplik heyetinin vesayetindeki İmparator VII. Konstantinos'un evlenmesini istedi. Kralın amacı kayınpeder olarak Bizans İmparatorluğu üzerinde hak sahibi olmaktı. Bunun bilinmesine rağmen talepleri kabul edildi ve Bulgar kralı İstanbul'dan ayrıldı. İstanbul'da aristokrasi, ordu ve halk, Patrik Mistikos'a günden güne tepki göstermeye başladı. Dukas olayının azmettiricisi olarak zaten eleştirilen patrik, Bulgar kralına aşırı taviz vermekle suçlanmaktaydı. Kanun ve geleneklere bağlı İstanbul halkı meşruiyet konusunda da her zaman hassasiyet göstermekteydi. Patriğin, Makedon Hanedanı'na karşı düşmanca yaklaşımları meşruiyetin ihlali olarak görülüyordu. Patrik Mistikos'un başkanlık yapmakta artık yeterli olamayacağına hükmeden İstanbul aristokrasisinin etkili olduğu naiplik heyeti manastıra kapatılan İmparatoriçe Zoe'yi geri çağırdı ve patriği başkanlık görevinden azletti. Siyasetin dışına itilen Patrik Mistikos sadece dinî göreviyle yetinmek durumunda kaldı.

İmparatoriçe Zoe başkanlığındaki heyet yönetimde her ne kadar başlangıçta Müslümanlara karşı kazanılan bir askerî zaferden dolayı başarılı görünse de Bulgarlarla yapılan savaşlar İstanbul'da siyasi durumu derinden etkiledi. 917 yılında Bulgarlara karşı yapılan savaş başarısızlıkla sonuçlanınca kara ordusu komutanı Leon Fokas ve donanma komutanı Romanos Lakapenos birbirlerini suçladı. Yenilginin esas sorumlusu Fokas olmakla birlikte imparatoriçe ona duyduğu zaafın etkisiyle Romanos Lakapenos'u suçladı. Hatta saraya alınan Leon Fokas, imparatoriçenin müşaviri yapıldı. Bu durum kamuoyunda tepkiyle karşılandı ve Fokas'ın on üç yaşındaki meşru imparator VII. Konstantinos'u ortadan kaldıracağı ve tahta geçeceği dedikodusu yayıldı. İstanbul'da etkili olan kimi şahsiyetlerin ricasıyla meşru imparator VII. Konstantinos'u korumak üzere donanma komutanı Romanos Lakapenos şehre davet edildi. Bu durumdan tedirgin olan İmparatoriçe Zoe, bütün üst düzey idarecileri ve komutanları toplantıya çağırdı. Toplantıda beklenilmeyen kararlar alındı ve İmparatoriçe Zoe'nin vesayetinin bittiği ilan edildi. Yeni bir naipler heyeti teşkil edildi ve heyette Patrik Mistikos ve komutanlardan Stefanos yer alırken Romanos Lakapenos dışlandı. Bu duruma tepki gösteren Lakapenos, donanmayla Mart 919'da Haliç'e demir attı. Kendisine bağlı birliklerle sarayı basarak darbeyi gerçekleştirdi ve naipler heyetini dağıtıp yönetime el koydu. Meşruiyetin Bizans halkı için ne kadar önemli ve hassas bir konu olduğunu çok iyi bilen Lakapenos doğrudan imparator unvanını alamadı. Bunun yerine kendisini meşru imparator VII. Konstantinos'un ve imparatorluğun

23 Bailly, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 119-148.

ÜSKÜDAR SAVAŞI VE KONSTANTİNOPOLİS'İN DOĞUŞU

TURHAN KAÇAR*

Constantinus autem ex se Byzantium Constantinopolim nuncupavit ob insignis victoriae memoriam. Quam velut patriam cultu decoravit ingenti et Romae desideravit aequari.
(Bu muhteşem zaferin anısına, Constantinus Byzantion şehrine kendi adını vererek Constantinopolis olarak değiştirdi ve sanki kendi şehriymiş gibi bu kenti büyük bir ihtişamla süsledi ve bu kentin Roma'nın eşiti olmasını arzu etti. (*Origo Constantini Imperatoris*, 6.30)

İmparator Konstantinos'un ölümünden birkaç yıl sonra onun hayatını yazan anonim bir yazar, Konstantinopolis kentinin kuruluşunu imparatorun 324 yılının sonbaharında kazandığı Üsküdar (Hrisopolis) Savaşı anısına olduğunu yazmaktadır. Bu savaş, o zaman "eş imparatorlar" olan Konstantinos ile Licinius arasında aynı yılın Temmuz ayında yapılan Hadrianopolis (Edirne) Savaşı'nın devamı ve son aşamasıydı. Burada, Byzantion'un yeniden düzenlenerek Konstantinopolis olarak ortaya çıkışında dönüm noktası olan Üsküdar Savaşı'nın sebep ve sonuçları ele alınacak ve söz konusu savaşın İstanbul kent tarihindeki öneminden dolayı betimsel bir anlatısı sunulacaktır.

Roma İmparatorluğu'nun batısının imparatoru Konstantinos ile doğusundaki Licinius'u 324 yılının Eylül ayında Üsküdar'da karşı karşıya getiren karmaşık ilişkiler zinciri aslında yaklaşık on yıl önce 313 yılı başlarında Milano'da başladı. Şubat 313 tarihinde Milano'da buluşan Konstantinos ve Licinius burada Roma İmparatorluğu'nu nasıl yönetmeleri gerektiği hususunda bir anlaşma yaptılar ve hatta Konstantinos, kız kardeşini Licinius ile evlendirdi ve akraba oldular. Milano buluşmasında imparatorluğun Balkan topraklarının kahir ekseriyeti Licinius'un kontrolünde bırakıldı, Konstantinos'a ise İtalya ve batıdaki topraklar kaldı. Ancak Konstantinos, imparatorluğun tamamına hâkim olmak istiyordu ve çok geçmeden Licinius ile ilişkilerin gerilmesine yol açan bazı idari girişimlerde bulunduğu zaman ilk çatışma başladı. Bu çatışma kısa sürede iki imparator arasında savaşa yol açtı ve 8 Ekim 316'da Cibalae (Hırvatistan'da Vinkovci) yakınlarındaki savaşı kaybeden Licinius önce Sirmium'a (Sremska Mitroviça) ordan da Serdica'ya (Sofya) çekildi. Licinius bu savaş sonrasında, Balkanlar'daki kontrolünü büyük ölçüde kaybetti. Yapılan barış ile beraber, Licinius karargâhını İzmit'e (Nikomedia) nakletti ve 324 yılındaki nihai savaşa kadar, yedi yıl burada kaldı.

İki "eş imparatoru" 324 yılında Üsküdar Savaşı'na sürükleyen faktörler arasında Hristiyanlık da vardı. İskenderiye'de Papaz Arius'un yol açtığı ilahiyat tartışması nedeniyle toplanan kilise konsillerinin Licinius tarafından yasaklanması, Konstantinos'u Hristiyanların savunucusu hâline getirmişti. Konstantinos, 320'li yılların başında Serdica'da yaptığı bir konuşmada Licinius'u önceki Hristiyanlık karşıtı imparatorlarla karşılaştırarak âdeta imparatorluğun doğu yarısındaki Hristiyanları Licinius'a karşı kışkırtıyor ve savaş için bahane arıyordu. Beklediği fırsat 323 yılında geldi. O yıl, Konstantinos Selânik'te iken bir grup Sarmat savaşçısı Tuna'yı

1- Büyük Konstantinos (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

geçerek Trakya ve Moesia'yı yağmalamaya başladılar. Olanları duyan Konstantinos, Sarmatlara karşı bizzat sefere çıktı ve onları Tuna'nın kuzey kıyısına atıncaya kadar izledi. Konstantinos'un Sarmatlara karşı düzenlediği sefer sırasında, Licinius ile olan sınıra kasıtlı olarak saygı göstermedi ve ordusu zaman zaman sınır ihlalleri yaparak, Licinius'un topraklarına girdi. Bu sınır ihlallerinden rahatsız olan Licinius, Konstantinos adına basılan paraların doğuda dağıtılmasına müsade etmedi. 324 yılında son aşaması Üsküdar'da tamamlanan savaşlar dizisinin tarihsel arkaplanı işte kısaca böyleydi.

Licinius ile Konstantinos arasındaki nihai savaşın ilk kara bölümü Edirne'de (Hadrianopolis) Meriç (Hebrus) Nehri kenarında yapıldı. Licinius, savunma pozisyonu alarak Meriç Nehri'nin doğu kıyılarını tutmuştu, Konstantinos ise karşıda batı kıyısındaydı. 3 Temmuz 324'te Konstantinos nehri geçmeye karar verdi. Licinius, buna direnemeyince savaşı kaybederek geceyle birlikte Byzantion'a çekildi ve ertesi gün ordusunun önemli bir kısmı Konstantinos'a teslim oldu. Bu arada Licinius'un Çanakkale Boğazı'nı kontrol etmekle görevlendirdiği donanması, Konstantinos'un oğlu

* Pamukkale Üniversitesi

hamisi (*basileopator*) ilan etti. Bir süre sonra da kızı Helena ile VII. Konstantinos'u evlendirdi ve imparatorun kayınpederi olarak vesayetini daha da pekiştirip kendisini ortak imparator ilan etti.[24] Artık I. Romanos Lakapenos'la (920-944) Bizans tarihinde yeni bir dönem başladı. Bundan sonra Bizans siyasetinin belirleyici aktörü askerî aristokrasi ve ordu oldu. İstanbul'da Bizans tahtına kimin oturacağına karar veren ve Bizans siyasetini sürükleyen askerî aristokrasi bu konumunu uzun süre muhafaza etti.

İmparator I. Romanos Lakapenos, Bizans tarihinin dirayetli ve başarılı hükümdarlarından biri oldu. İstanbul'da gerçekleştirdiği askerî bir darbeyle iktidara gelmişti, bir hükûmet darbesiyle de tahtını kaybetti. Fakat bu darbeyi yapan ordu ya da aristokrasi değil bizzat imparatorun öz oğullarıydı. Yaşlanmakta olan İmparator Romanos kendisinden sonra oğulları Stefanos ve Konstantinos'u Bizans iktidarına sahip olmak için yeterli görmüyordu. Bu nedenle halefi olarak meşru İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos'u düşündü. Bu durumda kendilerini tehlikede gören kardeşler ortaklaşa hareket ederek 944'te darbeyle tahttan uzaklaştırdıkları babalarına keşiş elbisesini zorla giydirip onu Kınalıada'da manastıra kapattılar. Fakat Stefanos ve Konstantinos Lakapenos kardeşlerin hesabı tutmadı. İstanbul halkı ve aristokrasi meşruiyetten ayrılmadılar ve tahtın gerçek sahibinin VII. Konstantinos olduğu kararı şiddetle savunuldu. Stefanos ve Konstantinos tutuklanıp Kınalıada'ya babalarının yanına gönderildi. Böylece yıllarca vesayet altında kalan VII. Konstantinos Porfirogennetos en nihayetinde otuz dokuz yaşında tek başına Bizans tacına sahip oldu ve ölümüne (ö. 959) kadar hükümdarlık yaptı.

İstanbul'da Bizans tahtının naiplik yoluyla başka bir kudretli ele teslim edilmesinin bir örneği de 963 yılında gerçekleşti. İmparator II. Romanos, bu tarihte vefat edince İmparatoriçe Theofano iki küçük oğlu II. Basileios ve VIII. Konstantinos'la dul kaldı. İmparatoriçe çocuklarına naip olarak iktidarı yürütemeyeceğini kısa sürede anladı. Kendisi genç ve tecrübesiz olup Bizans siyasetinin inceliklerini kullanabilecek ehliyette değildi. Theofano, bir koruyucuya, kendisine ve çocuklarına zarar vermeyecek ve onların haklarını gözetecek dirayetli birine ihtiyacı olduğunun bilincine varacak kadar da zeki idi. Dönemin güçlü devlet adamlarından ve sarayda nüfuz sahibi olan hadım Iosef Bringas naipliğin kendine verilmesi için imparatoriçeyi etkilemeye çalıştı. Fakat Theofano, o günlerde Müslümanlardan Girit'i alarak Bizanslıların kalbini de fethetmiş olan meşhur General Nikeforos Fokas'ı naip olarak seçti ve onu başkente davet etti. Bu seçime karşı çıkan Bringas bir grup aristokratın da desteğiyle generali tutuklatmaya kalkıştıysa da başarılı olamadı. Girit fatihi Nikeforos'a sadece aristokrat kesimler değil, aynı zamanda İstanbul halkı da büyük destek verdi. Fakat buna rağmen Bringas şiddetle direndi. 14 Ağustos'ta İstanbul'a giren Nileforos Fokas iki gün boyunca kanlı sokak çarpışmaları yaparak direnişi kırabildi ve 16 Ağustos'ta Ayasofya'da taç giydi. Bir süre sonra da İmparatoriçe Theofano ile aralarındaki yaş farkını dikkate almaksızın evlendi ve böylece iktidarında bir meşruiyet sorununun yaşanmasını önlemiş oldu. Nikeforos Fokas, hükümdarlığı boyunca büyük askerî başarılara imza attı, komşularına karşı büyük zaferler kazandı. Fakat bu başarılarına rağmen halk tarafından sevilen bir hükümdar olmadı. Devletin kaderini ordunun çıkarlarına bağlayan bir yönetim anlayışını benimsemiş olan Fokas, büyük askerî seferlerinin masraflarını vergi yükünü ağırlaştırarak çıkartmak istedi. İmparatorun askerî rejimi halkı bunaltınca 967'de öfke sokaklara taştı ve İstanbul halkı uygulanan ağır vergi politikasını protesto etmek için caddeleri ve meydanları doldurdu. Halkın isyanının tehlikeli boyuta ulaşması güçlükle önlenebildi. Ortam yatışınca Nikeforos, protestolar sırasında hayatına kastedildiği bahanesiyle bir kadın ve kızını diri diri yaktırdı. Bu, İstanbul halkına taşkınlık yapmamaları için bir gözdağı idi. Bununla birlikte hayat pahalılığının günden güne ağırlaşması ve paranın ayarıyla sıkça oynanması karşısında halkın yönetime olan tepkisi sürekli canlı kaldı. Nikeforos Fokas yönetiminin sonunu getiren halkın nefreti değil, yakın arkadaşı Ioannes Tzimiskes ve eşi Theofano'nun ihanetleriyle gerçekleşen saray darbesi oldu.[25]

Ordu komutanlarından Ioannes Tzimiskes başarılarıyla dikkat çeken ve sevilen bir asker idi. İmparatoriçe Theofano bu komutanla karşılaşınca ona âşık oldu. Ioannes Tzimiskes de imparatoriçenin ilgisini karşılıksız bırakmadı. Durumdan şüphelenen Nikeforos, Tzimiskes'i çeşitli bahanelerle görevler verip İstanbul'da uzak tutmaya, görevli olmadığı zamanlarda da Kadıköy'de bir köşkte ikamet etmesini sağlamaya çalıştı. Fakat Ioannes Tzimiskes ve Theofano, devlet görevlisiyken Nikeforos tarafından atılan kimi muhalif komutanlar ve saraydaki hadım görevlilerinin yardımlarıyla imparatora karşı ustaca bir suikast planı hazırladılar. 10 Aralık 969 gecesi Kadıköy'den adamlarıyla

24 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Brehier, *Vie et Mort de Byzance*, s. 134-137.

25 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 271-272.

Crispus komutasındaki deniz gücüne yenilmişti. Konstantinos'un donanması böylece Marmara'ya oradan da Byzantion önlerine geldiği zaman, donanmayı gören Licinius, Byzantion'u elinde tutamayacağını anlayarak, ordusunun çoğu ve hazinesiyle birlikte Khalkedon'a çekildi. Hem karadan hem de denizden Byzantion'u kuşatan Konstantinos ise, Licinius'un karşı kıyıya çekildiğini görünce, güvenli bir şekilde karşıya geçmek için zaman kollamaya başlamıştı. Bu arada Licinius'un boşalttığı Byzantion, kapılarını Konstantinos'a açmamıştı. Licinius'un Anadolu yakasını tutma çabası işe yaramadı, çünkü donanması ile Byzantion önlerinde buluşan Konstantinos, ordusunu Khalkedon'dan kuzeye doğru yaklaşık 200 *stadia* (ykl. 35 km) uzakta bir noktadan, Karadeniz'in ağzına yakın bir yerden karşıya geçirmeyi başardı. Burası bir tapınaktan dolayı "Kutsal Mekân" olarak anılıyordu. Coğrafyacı Strabon'un da bahsettiği bu tapınak, Boğaz'ın Anadolu yakasının Karadeniz'in ağzına yakın bir yerine kurulmuş olan Khalkedonluların tapınağıydı.

Konstantinos, ordusunu, karaya çıktığı noktadan itibaren bugünkü Beykoz sırtlarından etraftaki tepelere yayarak güneye doğru ilerlemeye başladı. Licinius artık Bithynia'nın da Konstantinos'un eline geçmek üzere olduğunu görünce, Got kökenli bir prensin komutasındaki yedek ordusunu da savaş meydanına sürerek, bütün kuvvetlerini Khalkedon'dan kuzeye doğru harekete geçirdi. Savaş, 18 Eylül 324'te Khalkedon ile Kutsal Alan arasında yer alan Üsküdar'da (Hrisopolis) yapıldı. Kaynakların bildirdiğine göre, Licinius'un askerlerinden 25.000'i öldürüldü, bir kısmı kaçtı bir kısmı da Konstantinos'a teslim oldu. Savaşın Konstantinos tarafından kazanıldığını gören Khalkedonlular hemen kapılarını Konstantinos'a açtılar. Khalkedonlular gibi Byzantionlular da savaşın Konstantinos tarafından kazanıldığını görünce, muhtemelen 130 yıl önceki Septimius Severus ve Niger arasındaki savaşta kaybedenin yanında olmalarının acı anılarını da hatırlayarak derhâl kapılarını Konstantinos'a açtılar. Böylelikle Konstantinos hem Byzantion'un hem de Hristiyanlığın ve dolayısıyla gelecekteki Avrupa'nın kaderini belirleyen Hrisopolis Savaşı'nı kesin bir şekilde kazanmış oluyordu. Konstantinos çok geçmeden imparatorluğun Balkanlar'da ve doğuda İran sınırında yaşadığı sorunlara Byzantion gibi stratejik bir noktadan daha rahat müdahale edebileceğini anladı ve 1 Kasım 324'te Byzantion'un yeni bir başkent olarak genişletilmesini kararlaştırdı.

Zosimus ve Sozomenus gibi V. yüzyıl kaynakları ise Konstantinos'un, Hrisopolis Savaşı'ndan sonra, kendisine başkent olarak evvela Troya'yı seçtiğini ancak daha sonra fikrini değiştirip Byzantion'da karar kıldığından söz etmektedirler. Hatta Sozomenus, Troya'daki genişletme çalışmalarına ait kalıntıların, V. yüzyılda hâlen görülebilir durumda olduğunu belirtmektedir. Zosimus ise, Konstantinos'un yeni başkent arayışının gerisindeki nedenin, sarayda patlak veren bir skandal olduğunu, ancak Troya yerine Byzantion tercihinin ise, stratejik olduğuna işaret eder (Zosimus, *Historia Nova*, 2.30). Byzantion'un Konstantinopolis'e dönüşümü hakkında mitolojik içeriğe sahip kayıtlar da vardır. Bir Orta Çağ rivayetine göre, Konstantinos, Khalkedon'u yeni başkent niyetiyle tahkim etmeye başladığı zaman bir kartal, inşaatta kullanılan taşlardan birini alır ve Byzantion'a götürür. Bunu ilahi bir işaret sayan Konstantinos ise hemen tercihini Byzantion'dan yana kullanır.

Kaynaklar içerisinde, sadece *Origo Constantini Imperatoris*'in kaydının gerçeğe daha yakın olduğunu belirtmeliyiz, çünkü Hrisopolis zaferinin anısına, adı değiştirilen Byzantion'u yenileme çalışmalarının 324 yılı sona ermeden başladığını başka kaynaklar teyit etmektedir. Konstantinos'un amacı Konstantinopolis'i Roma'nın alternatifi yapmaktı, bunun için kenti özellikle Ege adalarından getirilen anıtlarla süsledi, Küçük Asya'nın her yerinden insanları Konstantinopolis'e çağırdı. Bir kaynağa göre, Konstantinos kent için öylesine harcama yaptı ki neredeyse hazineyi iflas ettirdi. Konstantinopolis'te bir senato ihdas edildi ve bu senatonun üyeleri *clari* olarak anıldı, ancak Roma'daki senatörler *clarissimi* (en muhteşem) olarak anılıyorlardı. Netice olarak Üsküdar Savaşı, Konstantinopolis'in neredeyse gelecek bin yılda Balkanlar'ı ve Akdeniz dünyasını yöneten bir merkez olmasında belirleyici olmuştur, çünkü savaşı Licinius kazansaydı, yeni bir başkente ihtiyacı olmayacaktı, zira sarayını çoktan imparatorluğun doğu yarısının merkezi İzmit'e kurmuştu.

KAYNAKLAR

Barnes, T.D., *Constantine and Eusebius*, Cambridge 1981.

Kaçar, Turhan, "Üsküdar Savaşı ve Bizans'ın Temelleri", *Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003, Bildiriler*, ed. Zekeriya Kurşun v.dğr., İstanbul 2004, c. 1, s. 21-28.

Millar, F., *The Emperor in the Roman World*, London 1992.

"Origo Constantini Imperatoris", Valesius Seçkileri, çev. Turhan Kaçar, İstanbul 2008, s. 28-45.

Pears, E., "The Campaign against Paganism A.D. 324", The English Historical Review, 1909, sy. 93, s. 1-17.

bugün Sirkeci'de bulunan Saray limanına gizlice gelen Tzimiskes, imparatoriçenin dairesine sızdı ve odasında hiçbir şeyden habersiz uyumakta olan Nikeforos Fokas'ı öldürdü. Sabah İstanbul'da haber duyulduğu zaman halk kalabalık gruplar hâlinde sarayın önünde toplandı. Bizanslılar nefret ettikleri Nikeforos'un öldürülmesinden memnuniyetlerini Ioannes Tzimiskes lehine yaptıkları tezahüratla gösterdiler. Bizans iktidarı son on yıl içinde ikinci defa bir ordu komutanının eline geçmiş oldu. Fakat Ioannes Tzimiskes'in imparator olarak taçlanması konusunda Patrik Pluektos iki önemli engel koydu. Patrik, Tzimiskes'in Theofano ile evlenmelerine müsaade etmeyeceğini ve Theofano'nun cinayete ortak olmasından dolayı bir daha İstanbul'a dönmemek üzere sürgüne gönderilmesini istedi. İkinci olarak da Tzimiskes'in cinayet günahından arınması için Nikeforos'un öldürülmesine karışanların idam edilmesi gerektiğini ileri sürdü. Ioannes Tzimiskes'in iktidar hırsı aşkına galip geldi ve iktidarı paylaşmayı düşünmediği Theofano'ya rahibe elbisesi giydirerek Kınalıaa Manastırı'na kapattırdı. Patriğin ikinci şartı için de adamlarından bir kısmını feda etmekten çekinmedi. Tutuklanan bazı işbirlikçileri sabık imparatorun katilleri olarak yargılanıp idam edildiler. Böylece günahları bağışlanan Ioannes Tzimiskes, 969 Noel günü Ayasofya'da Patrik Pluektus'un elinden imparatorluk tacını giydi. Ioannes Tzimiskes özellikle İstanbul halkının imparatorluk yönetimine güven duyması ve desteğini sürekli sağlaması için popülist icraatlara sıkça başvurdu. Uzun zamandır süren kıtlığın onun zamanında bitmesi kendisi için ayrı bir şans oldu. Patriğin tavsiyesi ile şahsi servetinden kıtlıktan zarar görenlere dağıttırdı. Üsküdar'da cüzamlılar için bir hastane açtırdı ve kendisi burayı sıkça ziyaret ederek hastalarla bizzat ilgilendi. Böylece kısa süre içerisinde halkın nazarında eli kanlı katil imajının yerini müşfik ve halkını her şeyin üstünde tutan imparator imajı aldı. İmparator Ioannes Tzimiskes'in şu sözleri onun izlediği siyaset ve yönetim tarzındaki ilkelerini yansıtmaktadır: "Ben hayatta iki kudret tanıyorum: Papazlık ve imparatorluk. Dünyanın yaratıcısı, bunlardan birine ruhlarla ilgilenmeyi, ikincisine ise vücutlar üzerinde hâkimiyet tevdi etmiştir. Her iki kudret herhangi bir zarara uğramadığı takdirde dünyada huzur ve refah hâkim demektir."[26]

Asker imparatorlar Nikeforos Fokas ve Ioannes Tzimiskes'in hükümdarlıklarında Bizans tacının yasal varisleri olan II. Romanos'un oğulları; Basileios ve Konstantinos resmî törenlerde gözüken ikinci plandaki aktör durumundaydılar. 976 yılında Ioannes Tzimiskes aniden ölünce iktidara geçebilecek onlardan başka kimse bulunmuyordu. Kardeşlerden Konstantinos, dünyevi zevkler peşinde koşan ve taht hırsı olmayan bir tabiata sahipti ve ağabeyi Basileios'un tek başına imparatorluk yetkilerini kullanmasına itiraz etmedi. Böylece Bizans'a ikinci altın çağını yaşatan II. Basileios'un (976-1025) kırk dokuz yıllık saltanatı başladı. Başlangıçta II. Basileios, amcası ve sarayın Başmabeyincisi hadım Basileios Lakapenos'un himayesi ve tecrübesi sayesinde imparatorluğu yönetti. Fakat yaşlı devlet adamı Lakapenos, evladı olarak gördüğü II. Basileios'u yönetimde âdeta gölgede bıraktı ve her alanda kararlar alıp uygulayan tek otorite hâline dönüştü. İmparator bu duruma uzun süre sessiz kaldı ve devlet yönetiminde tecrübe kazanmayı sabırla bekledi. Bu arada amcasının etkisiyle ordunun üst düzey komutanlarından Bardas Skleros'un darbe yapacağını düşünerek onu Mezopotamya bölgesine askerî vali atadı. Amacı bu komutanın yaratabileceği tehdidi İstanbul'dan uzakta tutabilmekti. Fakat Bardas Skleros, Anadolu'ya geçince ordu onu imparator ilan etti ve Bardas Skleros başkent İstanbul'a yöneldi. Bizans başkentinde asiyi durdurabilecek yeterli kuvvet bulunmuyordu ve durum II. Basileios açısından nazik görünüyordu. Başmabeyinci Lakapenos, daha önce isyan ederek gözden düşmüş olan Bardas Fokas'ı asi Skleros'a karşı kullanmayı düşündü. Fokas, imparatora sadakat yemini ettikten sonra deniz yoluyla Suriye'ye gitti ve oradan Anadolu'ya geçerek kuvvetli bir ordu topladı. İstanbul'u sıkıştırmakla meşgul olan Bardas Skleros kendisine yönelik tehdidin Anadolu'dan geldiğini görünce İstanbul surları önünden ayrılmak zorunda kaldı. 980 yılında Amorion yakınlarında Fokas, Bizans tahtının peşinden koşan Bardas Skleros'u ağır yaralayınca asinin ordusu dağıldı. Bu şekilde II. Basileios, ordunun kendisine karşı düzenlediği darbeden kurtulabildi. Beş yıl sonra imparator, iktidarını paylaşmak zorunda kaldığı amcası hadım Basileios Lakapenos'tan da kurtulma fırsatını yakaladı. Geçen zaman zarfında II. Basileios, orduya hükmeden askerî aristokrasiyi kendine bağlamayı başardı. İstanbul'da sivil makamları elinde bulunduran aristokrasi de onun sadık destekçileriydi. Kiliseyle de imparatorun ilişkileri üst düzeydeydi. Devlet idare mekanizmasında ve dışişlerinde tüm dizginler artık imparatorun elindeydi. Lakapenos ise kendinden emin biçimde imparatora çocuk muamelesi yapmaya devam etmekte ve işleri tek başına keyfince yürütmekteydi. Hatta iktidara geçmesi için Bardas Fokas'la gizlice haberleşip planlar yapıyordu. Bu arada Başmabeyinci Lakapenos'un üzerine geçirdiği

26 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 272.

10- İmparator Marcellus Leo anıtı (Gouffier)

servetler dolayısıyla İstanbul kamuoyunda büyük memnuniyetsizlik de oluştu. İmparator II. Basileios bu fırsatı kaçırmadı, Basileios Lakapenos'un sarayı bir sabah imparatorluk kuvvetlerince sarıldı ve yaşlı mabeyinciye kimse sahip çıkmadı. Tutuklanan Lakapenos, İstanbul'a bir daha geri gelmemek üzere sürgüne gönderildi.[27]

İmparator II. Basileios'un iktidarına yönelik daha tehlikeli darbe girişimleri de yaşandı. 986 yılında Bulgarlar karşısında Bizans imparatorluk kuvvetleri mağlup olunca, bu durumu tahtı ele geçirmek için kullanmak üzere Bardas Skleros bir kez daha isyan etti. Müslümanlardan da yardım alan Bardas Skleros, Anadolu'da devlet için tehlikeli hâle gelince daha önce onun isyanını bastırmış olan Bardas Fokas bir kez daha Anadolu'ya ona karşı gönderildi. Fakat o son dönemlerde kendisine yapılan ithamlardan dolayı gizlice geliştirdiği husumetle hareket ederek, imparatorluk karşısına ikinci bir asi olarak çıktı. Anadolu'da kendisini destekleyen birlikler Fokas'ı imparator ilan ettiler. Fokas bir tertiple anlaşma süsü vererek diğer asi Skleros'u tutuklattı. Böylece o tek rakip olarak, II. Basileios'u devirmek üzere kalabalık ve güçlü bir orduyla İstanbul'a doğru yürüdü. Yolda ordusunu ikiye ayıran Fokas, ordunun yarısını Üsküdar'da mevzilendirdi diğer yarısıyla Çanakkale'ye giderek oradan Trakya'ya geçmeyi ve İstanbul'u hem kara tarafından hem de Üsküdar üzerinden zorlamayı planladı.

İmparator II. Basileios'un İstanbul'u ve tahtını savunmak için emrinde yeterince kuvvet bulunmuyordu. Gerçi donanma Haliç'teydi, ama mevcut komutanların da Bardas Fokas ile işbirliği içerisine girmeleri muhtemeldi. Bu durumda Bizans İmparatoru dış yardım aramak zorunda kaldı. Kiev Rus Prensi Vladimir'e müracaat ederek yardımcı kuvvet istedi. Vladimir yardım talebini, imparatorun kızı Anna'yı kendisine eş olarak vermesi şartına bağladı. Bu şart Bizans iç ve dış siyasetinde köklü bir değişim anlamına geliyordu. Şimdiye kadar kutsal ve herkesin üzerinde kabul edilen hanedan mensubu bir prensesin bir barbara verilmesi görülmüş bir şey değildi. Çaresiz durumdaki İmparator, Vladimir'in üç hanımı ve sayısız odalığı bulunmasını bile bile bu şartı kabul etti. Rus prensi 6.000 kişilik bir yardımcı kuvveti İstanbul'a ulaştırdı. 989 Şubat'ında imparator, kendi muhafız birlikleri ve Rus askerleriyle bir gece Üsküdar'a gizlice çıkarak Bardas Fokas'a bağlı kuvvetlere ani bir baskın yaptı. Asi askerlerin çoğu kılıçtan geçirildi. Çanakkale yakınlarında Bardas Fokas'ın komutasındaki asi kuvvetlerle yapılan savaş imparatorun başarısıyla sonuçlandı ve asi Fokas öldürüldü. İmparator II. Basileios en tehlikeli rakibinden bu şekilde kurtuldu fakat kurtuluşunu borçlu olduğu Rus Vladimir'e kızını vermekte tereddüt ediyordu. İstanbul kamuoyu böyle bir evliliği skandal olarak nitelerken kilise de bu nikâha hiç hoş bakmıyordu. Bu sürünceme karşısında tepki gösteren Vladimir, Kırım civarında Bizans nüfuz alanına baskınlar

27 Brehier, *Vie et Mort de Byzance*, s. 150-151.

yapınca Prenses Anna, Kiev'e gönderildi. Bu tür temaslar ve diğer yakınlaşmalar sonrasında Kiev Prensliği'nin Hristiyanlaşması İstanbul'un dinî bakımdan nüfuz alanını genişletmek gibi bir sonucu da oldu.[28]

Konstantinopolis'te İmparatorlar ve Aristokratlar

Bizans iktidarında artık durumunu sağlamlaştıran II. Basileios, bundan sonraki dönemde hem içte hem de dışta büyük başarılar ve zaferler kazandı. İmparatorluk onunla muazzam bir yükselme devri idrak etti. Bu başarının faktörlerinden biri de İmparator II. Basileios'un başta İstanbul'daki aristokratlar olmak üzere ülkedeki aristokrasiye karşı izlediği siyasettir. Anadolu'da büyük topraklara sahip olan aristokratların emirlerinde binlerce kişiyi çalıştırmaktaydılar. Skleros ve Fokas'ın isyanları sırasında bu aristokratlardan birçoğu asileri destekledikleri için imparatorluk yönetimi zor anlar yaşamıştı. II. Basileios türlü bahanelerle bu aristokratların mallarını birer birer müsadere ederek hazineye kattı. Bu şekilde maliyeyi güçlendirirken potansiyel tehditleri de bertaraf etmiş oldu.

İstanbul aristokrasisi sahip oldukları makamlara göre sivil ve asker olmak üzere iki grupta mütalaa ediliyordu. Sivil aristokratların birçoğu İstanbul'da ikamet edip çeşitli unvanlarla devlet makamlarını ellerinde tutarlarken onların zenginlik kaynakları olan toprakları Anadolu ya da Balkanlar'daydı. Bunlar iktidarla ilişkilerinde sürekli kendi çıkarları lehine imtiyazlar elde etmeye uğraşıyorlar ve vergi muafiyetleri talep ediyorlardı. Ordu ve donanmada komutanlıkları ellerinde bulunduran askerî aristokratlar ise askerî sınıf lehine düzenlemeler istiyorlardı. İmparator II. Basileios her iki aristokrat zümre arasında ustaca bir denge sağlarken, özellikle sivil aristokrasinin mali ayrıcalık taleplerini kabul etmedi ve vergi yükünün askerî aristokrasi üzerine yıkılmasına engel oldu. Diğer taraftan ülke genelinde devlete asker sağlayan küçük arazi sahibi köylüyü, koruyucu tedbirler aldı. Büyük arazi sahibi aristokratların ve kilisenin küçük arazisiz olan köylülerin topraklarını yutmalarına izin vermedi. Bizans vergi sisteminde eskiden beri uygulanmakta olan sisteme göre köylülerden biri vergisini ödeyemezse komşuları bu vergiyi ödemekle yükümlü tutuluyorlardı. Bu usulde değişiklik yapan II. Basileios, küçük toprak sahibi köylünün ödeyemediği vergiyi büyük arazi sahibi olan aristokratların ödemesini emretti. Bu durumu İstanbul aristokrasisi Patrik Sergios'un da katılımıyla protesto etse de imparator aldığı karardan dönmedi. Böylece imparatorluk yönetimi hem vergilerin düzenli biçimde hazineye akmasını sağladı hem de her zaman için güçlü bir devlet ordusunu sahip oldu. II. Basileios'un başarısının arkasında bulunan en önemli faktörlerden biri şüphesiz aristokrasi arasında dengeyi gözetmekle birlikte askerî aristokrasiye daha fazla dayanması ve askerî sistemin temeli sayılan küçük arazi sahibi köylüyü korumasıydı.[29]

11- İmparatoriçe Zoe (Ayasofya)

XI. yüzyılda Bizans siyasetinde hem iç gelişmeler hem de dış gelişmeler bakımından çok önemli değişimler yaşandı.[30] Öncelikle 1025'te II. Basileios'un ölümü İstanbul'da siyasetin altüst olmasına yol açtı. İmparatorun hiç çocuğu yoktu ve hanedanın tek erkek temsilcisi olarak on yıllardır ağabeyinin gölgesinde varlığı hissedilmeden yaşayan VIII. Konstantinos (1025-1028) Bizans tahtına çıktı. Silik bir şahsiyet olan Konstantinos, devleti idare etmekten çok temsil etmekle yetindi ve idari işleri

28 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*,, s. 282-283.

29 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 284-285, 296.

30 *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, haz. Işın Demirkent, Ankara 1992. Bu yüzyıldaki siyasi gelişmeler için önemli bir kaynaktır.

ileri gelen devlet adamlarına bıraktı. İmparator son günlerinde kendisinden sonra tahta oturacak oğlu olmadığından kızlarından birini evlendirerek veliaht belirleme yolunu tercih etti. Artık bundan sonra Bizans siyaseti ve iktidarında kadınlar daha etkin olarak rol oynayacaklardı.[31] Sivil aristokrasinin temsilcilerinden biri olan İstanbul Eparkhosu (Valisi) Romanos Argyros'la kızı Zoe'yi evlendirdi. İmparatorun ölümünden sonra İstanbul'da taç giyen III. Romanos (1028-1034) sivil aristokrasinin etkisiyle Bizans'ı derinden etkileyen kararlar aldı. Büyük arazi sahibi zenginleri daha da zengin edecek uygulamalar yaparak, aristokratların ödenmeyen vergileri tanzim etme yükümlülüğüne son verdi. Bu karar küçük arazi sahiplerinin ağır vergileri ödeyemeyince topraklarını aristokratlara satmalarına ve kendi arazilerinde topraksız ırgatlar konumuna düşmelerine sebep olduğu gibi onlar artık devlete asker de sağlayamadılar. Devlet ordusu sisteminden mecburen ücretli ordu sistemine dönmek gerekti. İstanbul'da sivil aristokrasinin hamisi gibi hareket eden Romanos Argyros'un iktidarı çok uzun olmadı. Sarayda hazırlanan bir entrika hem imparatorun hayatına mal oldu hem de iktidar değişti. İmparatoriçe Zoe, yaşlanmakta olan Romanos'a ilgisini kaybetti ve sarayda hadım görevlilerden Ioannes Orfanotrofos'un entrikasıyla tanıştığı hadımın kardeşi Mikhael'e âşık oldu. Sarayda Romanos Argyros bir cinayete kurban gitmesine rağmen entrikanın ustaca hazırlanmış olmasından dolayı olsa gerek kimseden bir itiraz gelmedi ve Zoe, Mikhael'le evlenerek Bizans tacını ona sundu. İmparator IV. Mikhael (1034) mevcut hükûmet uygulamalarında bir değişiklik yapmayarak sivil aristokrasi ve senato üyelerini memnun etme siyaseti takip etti. Fakat onun ve amcası Ioannes Orfanotrofos'un kişisel çıkarlarını gözetmeleri ve akrabalarına devlet hazinesini âdeta soydurtmaları halkın tepkisini çeken icraatlarıydı. Ölümü üzerine sarayda ipleri ellerinde tutan hadım Ioannes, Zoe'nin bu defa yeğenlerinden Mikhael Kalafates ile evlenmesini sağladı. V. Mikhael Kalafates (1041-1042) ilk iş olarak amcası hadım Ioannes'i sürgüne gönderdi. İcraatlarıyla İstanbul'da herkesi darıltmış olan Ioannes için kimse kılını bile kıpırdatmadı. Bundan aldığı cüretle V. Mikhael, İmparatoriçe Zoe'yi manastıra kapatınca hiç beklemediği bir tepkiyle karşılaştı. Zoe gibi kişilik yönünden çok saygın görülmeyen biri bile söz konusu olsa yasa, gelenek ve teamüllere vazgeçilmez değerler olarak sıkı sıkıya bağlı İstanbul halkı, aristokrasisi ve kilise birleşti. Hanedana sadakat duygusuyla hareket eden İstanbul'daki tüm güç odakları, alt tabakadan gelerek Bizans tahtına çıkma şansını yakalamış olan Mikhael Kalafates'in bir imparatoriçeyi hiçe saymasının bedelini ona ağır ödetti. Tahttan atılan Mikhael'in gözlerine mil çekildi. Darbe sonrası Bizans iktidarı bir süre İmparatoriçe Zoe ve Theodora'nın ortak yönetiminde kaldı. Fakat aralarındaki geçimsizlik kısa sürede yeniden bir imparator bulmanın gerekliliğini ortaya koydu. Yine evlenmek yoluyla iktidarı belirlemekten başka çözüm bulunamadı ve izdivaç tutkunu Zoe, İstanbul'un sivil aristokrat senatörlerinden IX. Konstantinos Monomahos'a (1042-1055) nikâh kıyarak onu Bizans tahtına çıkardı.[32]

Bizans IX. Konstantinos ile birlikte yönetimde istikrarı sağladı fakat sivil aristokrasiden gelen Monomahos, büyük arazi sahibi asiller lehine imtiyazlar tanımaya devam etti. Mali ve idari birçok imtiyaz elde eden aristokrasi günden güne feodal olarak güçlenirken köylü ve alt sınıfların durumları ağırlaşıyordu. Vergi yükü fakirlerin üzerine daha fazla bindirilirken devlet hazinesi yeterli geliri elde edemiyor ve askerî sistem de büyük bir çöküş yaşıyordu. İmparator IX. Konstantinos döneminde kendisinin de senatör olması dolayısıyla sivil aristokrasi arasında senatör sayısının artması şaşırtıcı olmadı. Fakat VII. yüzyıl öncesinde Romalı geleneklerin hâlâ etkili olduğu dönemde son derece işlevsel olan, İstanbul'da siyasi karar ve icraatların yapılmasında bir aktör konumunda bulunan Bizans senatosu, sonraki devirlerde niteliğinden çok şey kaybetmişti. Zamanla imparatorun bir danışma meclisi hâline dönüşmüştü. Bununla birlikte devlet kadrolarına tecrübeli adamlar sağlaması ve karşılaşılan sorunlara siyasi çözümler bulması bakımlarından Bizans senatosu İstanbul'da saygın bir kurum olarak kabul ediliyordu. Oysa Makedon Hanedanı döneminde imparatorların mutlak egemenliğinin parıltısı altında silikleşen senato artık sadece sembolik bir anlamı olan kurum hâline geldi. Son iki asırdır genelde sivil aristokratların senatör unvanını taşıdıkları ve bu unvanın onursal olmaktan başka bir anlamının kalmadığı görülmektedir. Başkentte sivil aristokrasiye mensup imparatorlar egemen oldukça İstanbul'da sivil memuriyetleri elinde bulunduran herkese senatör olmanın yolu da açıldı. Senatör sayısında olağanüstü artış olurken senatonun yönetim ve siyasetteki ağırlığı bu artışa paralel olarak güçlenmedi. Senato önemsiz ve dekoratif bir görünüme büründü.

XI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nda tüm

31 Barbara Hill, *Bizans İmparatorluk Kadınları: İktidar, Himaye ve İdeoloji*, çev. E. Gökteke Tut, İstanbul 2003.

32 Hill, *Bizans İmparatorluk Kadınları*, s. 51-52.

dengeleri değiştiren gelişmelerden biri de hiç şüphesiz kiliseler arasında yaşanan büyük ayrılıktır. İstanbul Patrikliği ve Roma Papalığı arasında öteden beri bir üstünlük mücadelesi yaşanmaktaydı. Bu mücadele onların zaman zaman içerisine düştükleri dinî konulardaki anlaşmazlıkları çözmelerini engelliyordu. Özellikle Hristiyan ilahiyatındaki "Kutsal Ruh"un niteliği onların arasındaki en büyük anlaşmazlık konusuydu. 1054 yılında anlaşmazlığı çözümlemek için İstanbul'a gelen Papalık elçileri yaptıkları görüşmelerden olumlu bir sonuç alamadılar. Anlaşmazlıktan İstanbul Patriği'ni sorumlu tutarak Ayasofya'nın mihrabına Patrik Kerullarios ve İstanbul Kilisesi'ni aforoz eden bir yazıyı bırakıp gittiler. Buna karşılık Kerullarios da papa ve Roma Kilisesi'ni sapkın sayarak aforoz etti. Büyük Schisma yani ayrılık olarak adlandırılan bu olayla Hristiyan dünyası Ortodoks ve Katolik olmak üzere bir daha birleşmemek üzere ikiye ayrılmış oldu. Ortodoksluk kısa sürede Bizans halkı için en önemli değer hâline geldi. Ortodoks inanca sahip olmak sadece İstanbul halkı için başta imparator ve patrik olmak üzere en üst kademeden en alttaki köleye kadar insanların varlıklarını anlamlandıran olgu olarak görüldü. Bizanslılar için insan olarak yaşamalarının, var olmalarının sebeb-i hikmeti Ortodoksluk idi. İşte bu prensip yani Ortodoks olmak ve Ortodoks inanç doğrultusunda siyaset yapıp hükûmet sürmek artık Bizans için vazgeçilmez bir değerdi.[33]

Konstantinopolis'in Yabancı Aktörleri: Peçenekler, Selçuklular ve Haçlılar

XI. yüzyılın bir diğer önemli gelişmesi Anadolu'ya Türk akınları ve yerleşmesinin başlamasıdır. 1030'lu yıllarda doğu sınırlarında görülen Selçuklu Türkleri kısa zaman zarfında düzenledikleri büyük akınlarla Anadolu'da Bizans hâkimiyetine ağır darbeler vurdular. Sivil aristokrasiden gelen imparatorların izledikleri siyasetin kötü etkileri Türk akınlarıyla birlikte kendini gösterdi. Askerî aristokrasinin ihmal edilmesi ve devlete asker sağlayan küçük arazi sahibi köylülerin feodalleşmiş (tekfur hâline dönmüş) aristokrasinin mülklerinde ırgat konumuna gelmeleri, Bizans askerî sistemini çökertmişti. Bizans imparatorluk yönetiminin etkisini yitirmiş bu askerî yapıyla, imparatorluk için hayati önemi bulunan Anadolu'yu Türklere karşı savunması mümkün görünmüyordu. Bu çaresiz durum karşısında İstanbul'da çözüm olarak siyaset değişikliğine gitmek gerekti. İmparatorluğu ancak asker kökenli bir aristokrat kurtarabilirdi. Bu zorunluluk ve çaresizlik ordunun saygın generallerinden ve Anadolu aristokrasi sınıfından Romanos Diogenes'i iktidara taşıdı. İmparator X. Konstantinos Dukas (1059-1067) öldüğünde oğulları çocuk yaştaydılar. İmparatoriçe Eudoksia naip olarak çocukları adına hüküm sürmek istedi. Fakat artık devlette askerî yönü ağır basan kudretli bir yönetimin kurulmasını isteyen askerî aristokrasinin muhalefeti daha etkili biçimde sesini yükseltiyordu. Bu muhalefete Patrik Ksilifinos da katılınca imparatoriçe gerçeği kabul etmek zorunda kaldı ve General Romanos Diogenes'le evlendi. Böylece uzun bir aradan sonra Bizans tahtına yine asker kökenli bir imparator oturdu. Romanos Diogenes (1068-1071) samimiyetle durumu düzeltmeye çalıştı. Fakat askerî ve mali sistem o kadar değişmiş ve sivil-asker aristokrasi arasındaki denge o denli bozulmuştu ki kısa sürede bu olumsuzlukları giderecek siyasi çözümler üretebilmenin imkânı yoktu. 1071'de Malazgirt'te Bizans'ın uğradığı mağlubiyet Anadolu'yu ebediyen Türklerin yurdu hâline getirirken İstanbul'da Bizans yönetiminde de bir kaos devrini başlattı. Bizans ordusunun generalleri birbiri ardınca iktidara gelebilmek için darbeler yaptılar. İstanbul'da tahta çıkabilmek için ayaklanan generallerin Türklerden askerî yardım almaları ve İstanbul'daki aristokrasi başta olmak üzere halkın bu duruma tepki göstermemesi yaşanan kaos ortamı veya Bizans'ın içine düştüğü zaafla izah edilebilir. Malazgirt sonrasında İstanbul'da taç giyen İmparator VII. Mikhael Dukas (1071-1078) yönetimine karşı darbe yapmak isteyen General Nikeforos Bruennios, Türklerden bir hayli yardım almıştı. 1077'de onun darbesi başarısızlıkla sonuçlandı ve gözlerine mil çekildi. Ertesi yıl General Nikeferos Botaniates, Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'tan aldığı yardımla İstanbul'da ihtilali gerçekleştirdi ve Bizans tahtına oturdu. Fakat onun da imparatorluğu uzun sürmedi. İstanbul aristokrasinin geniş desteğini sağlayan Aleksios Komnenos başkente girmeyi başardı ve Botaniates'i devirdi.[34]

İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) Bizans yönetiminde hem kendi hanedanını kurmayı başardı, hem de uzun sürecek bir istikrar dönemini başlattı. Komnenoslar çağının ilk dünya çapındaki büyük gelişmesi şüphesiz İstanbul'u da derinden etkileyecek olan Haçlı Seferleri'dir. Aleksios, Türklere karşı Batı Hristiyan

33 Bizans'ın vazgeçilmez ideolojik değerleri için bkz. Helene Ahrweiler, *L'ideologie politique de l'Empire Byzantin*, Paris 1975.

34 Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et Contestation à Byzance (963-1212)*, Paris 1996, s. 90, 352-355.

NİKA AYAKLANMASI

GEOFFREY GREATREX*

Nika Ayaklanması 532 yılının Ocak ayında Konstantinopolis'te neredeyse İmparator Iustinianos'un (527-565) tahtını kaybetmesiyle sonuçlanacak olan geniş çaplı karışıklığa verilen isimdir. Ayaklanmanın "Nika" adıyla anılmasının sebebi şehir Hipodrom'undaki araba yarışlarının hayranlarının çığlıklarıdır: İzleyiciler tuttukları araba sürücülerinin galip gelmeleri için "Galip gel!" veya "Muzaffer ol" anlamına Grekçe "Nika" [*Zafer*] diye bağırıyorlardı. Kadim zamanların sonlarına doğru Roma İmparatorluğu şehirleri sakinlerinin büyük bölümü Hipodrom'daki yarışların iptila derecesine varan takipçileriydi; gladyatör dövüşleri ve sürek avı Iustinianos'un tahta çıkmasından önce yasaklanmış ve böylece araba yarışları ve sessiz tiyatro oyunu [*pandomima*] halk eğlencesinin belli başlı kaynakları hâline gelmişti. Konstantinopolis Hipodrom'undaki yarışları aynı anda yaklaşık 100.000 seyirci izleyebiliyordu. Yarışlara dört büyük takım katılıyor ve bunlar isimlerini renklerinden alıyordu: En seçkinleri Maviler ve Yeşillerdi, fakat bunların yanında Kırmızılar ve Beyazlar da vardı. Bu takımların destekçileri sürekli olarak hem kendi aralarında hem de ara sıra zabıta güçleriyle yumruk yumruğa kavga ediyorlardı. Eskiden taraftar topluluklarının (veya hiziplerinin) belli dinî veya itikadi görüşleri veya bir toplumsal kesim gibi daha geniş alaka yahut menfaatleri temsil ettiği düşünülüyordu, ancak şimdi bunların nüfusun bütünü içinden çıktığı ve kendi tuttukları takımlarına bağlılık duygusuyla bir araya geldikleri

1- İmparator Iustinianos (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

daha muhtemel görünmektedir. Bu takımların mensuplarının imparatorluğun bir ucundan diğerine birbiriyle irtibatı vardı ve bazı durumlarda Hipodrom'un özel kısımlarının bunlara tahsis edildiği aşikârdır; aynı zamanda bunların mali ve siyasi çıkarları da vardı. İmparatorun kendisi bu hiziplerin çekişmelerinin üzerinde değildi. Mesela II. Theodosios (408-450) Yeşilleri tutuyordu, hem I. Iustinos'u (518-527) hem halefi Iustinianos'u (527-565) ise genellikle Maviler destekliyordu. Bir imparator büyük hiziplerden birine arka çıkarak kendisine nüfusun önemli bir unsurunun desteğini sağlayabiliyordu. Dolayısıyla Anastasios (491-518) dönemi sırf Kırmızıları tuttuğu ve böylece hem Mavileri hem Yeşilleri karşısına aldığı için başkalarından daha gürültülü geçmiştir.

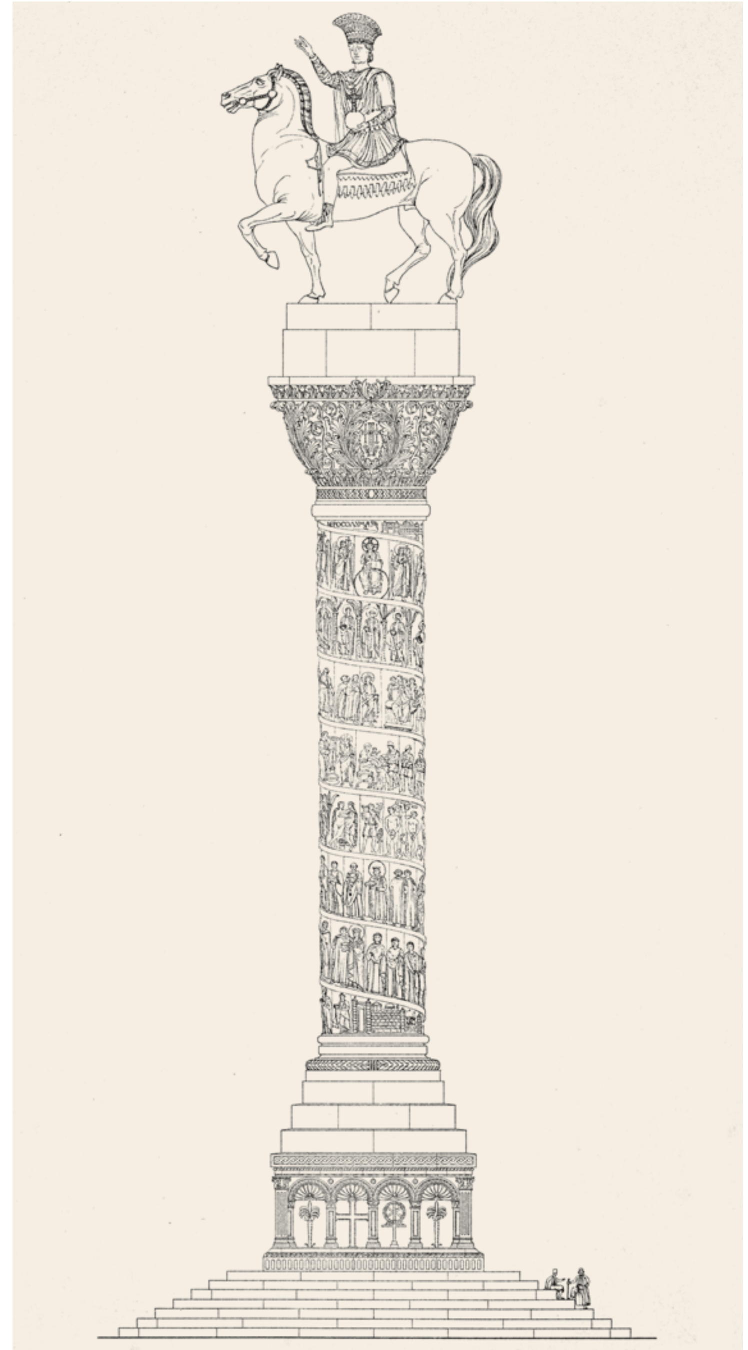
532 Ayaklanması'nın ortaya çıkışında Hipodrom'un önemli bir yeri vardır. İmparator burada tebaasının karşısına çıkıyor, onlar da dert ve şikâyetlerini imparatora burada duyurabiliyorlardı. Ahali hiziplerin hep bir ağızdan belli bir teraneyle düzenli bir şekilde tekrarlayarak nazarı dikkatine getirdiği dilek ve şikâyetlerine imparatorun kulak vermesini bekliyordu. Sözgelimi onlar bu suretle bir devlet memurunun görevden alınmasını isteyebiliyor veya gıda maddelerinin fiyatları hakkındaki şikâyetlerini dile getirebiliyorlardı. İmparator da bir dileği yerine getirerek veya tam

* Ottawa Üniversitesi

dünyasından yardım arama politikasını izledi. Onun yardım talebi çok farklı biçimde yankı buldu. Katolik Hristiyan dünyası Bizans'a yardım etmek yerine kutsal toprakları geri alma gerekçesine sığınarak Müslüman dünyasını Haçlı Seferi'yle işgal etmeye kalkıştı. Haçlı ordularının XI. yüzyılın sonlarında Bizans topraklarına ve Ortadoğu'ya gelmeleri bu coğrafyada büyük siyasi-askerî sonuçlar doğurduğu gibi zihinlerde ve değer yargılarında da muazzam ölçüde değişimlere yol açtı. Katolik Haçlılar Avrupa'da Bizans topraklarına girdikleri andan Antakya'da Bizans ülkesini terk ettikleri ana kadar Ortodoks Bizans halkına ağır baskı ve zulüm yaptı.

Haçlılar karşısında Bizans kamuoyunun duyduğu hayal kırıklığı ve öfke, Haçlı komutanlarının Antakya gibi kentleri Bizans'a teslim etmemeleri nedeniyle daha da büyüdü. İstanbul'daki Bizans halkı, Haçlılar karşısında daha farklı bir nedenle endişeye kapıldı. İlk Haçlıların Bizans başkentine gelmelerinden itibaren İstanbul'un zenginliği, ihtişamı ve büyüklüğü Haçı kabul eden herkesi âdeta büyüledi. Böylesine güzel ve zengin bir şehre sapkın saydıkları Ortodoks Bizanslıların sahip olmaları Katolik Latinleri kıskandırıyordu. Latin Haçlılar arasında İstanbul'a sahip olma fikri daha ilk andan itibaren kendini gösterdi. Bunun bilincine varan İstanbul halkı kendilerini sürekli bir Haçlı tehdidi altında hissetti. İstanbul kamuoyunda duyulan bu korkunun boşuna olmadığı bir süre sonra anlaşılacaktı.

İstanbul'a sahip olma olgusu tıpkı Ortodoks olma gibi Bizanslılar arasında çok önceden hissedilen manevi bir değerdi. Bizanslı biri için İstanbul sıradan bir başkent ya da bir şehir değildi. O her şeyden önce doğru inanç olarak kabul ettikleri Ortodoksluğun merkeziydi. Varlıklarının biricik nedeni olan doğru imanın başındaki patrik İstanbul'da Ayasofya'da bulunuyordu. Kent kutsaldı ve bu kutsal kenti tanrının annesi kabul ettikleri Hz. Meryem'in koruduğuna inanıyorlardı. Bizanslılara göre Hunlardan beri yüzyıllar boyunca birçok yabancı millet ve devletin İstanbul'u düşürmek için yaptıkları savaşlar, Hz. Meryem'in mucizeleri sayesinde Bizanslıların üstünlüğüyle sonuçlanmıştı. I. Konstantinos'tan beri büyük imar faaliyetleriyle muhteşem yapılarla donatılan, sarayları, kiliseleri, caddeleri, forumları, manastır ve eğitim kurumlarıyla göz kamaştıran, sağlam surlarıyla müthiş bir savunma sistemine sahip olan, her tarafından zenginlik fışkıran, kalabalık ve zengin bir nüfus barındıran, tanrısal güçlerce korunan İstanbul'a sahip olma fikri Bizanslıların kimlik ve kişilikleriyle özdeşleşmişti. Ortodoksluklarıı ve başkentlerine dokunulması onlar için yok olmakla aynıydı. Bizans kamuoyunda kutsallık arz eden işte bu iki

12- Iustinianos Sütunu (Gurlitt)

değer, elbette Komnenoslar çağında İstanbul'da siyasetin de gözettiği vazgeçilmez değerler hâlinde görünüyordu.[35]

Komnenoslar döneminin istikrarlı yönetimi, Komnenosların son büyük İmparatoru I. Manuel'in 1180'de vefatıyla çalkantılı bir hâl aldı. Manuel'in varisi olan II. Aleksios on iki yaşındaydı ve naipliği annesi İmparatoriçe Maria aldı. Antakyalı bir Latin olan Maria doğal olarak Latin taraftarı bir siyaset takip etti.
Bu naiplik yönetiminde başta Venedikliler olmak üzere Latin tüccarlar çeşitli ayrıcalıklar elde ederek

35 Ahrweiler, *L'ideologie politique de l'Empire Byzantin*, s. 60-67.

yerinde bir tevazu jestiyle onların takdirini kazanabiliyordu. Nitekim Anastasios, Kasım 512'de saraya bitişik imparatorluk locasında (*kathisma*) üzerinde kraliyet remizleri olmaksızın görünerek halkı teskin etmişti. Böylece imparator ile halk arasında Hipodrom'da cereyan eden duygusal teatiler için bir tür teamül hâlini almış bir tören teessüs etmişti. Bu törende her iki tarafın da oynayacak rolü vardı ve her biri kendi konumunu muhafaza etmek için dikkatle hareket etmek zorundaydı.

Hiziplerin fanatizm derecesindeki aşırı destekçileri, Nika Ayaklanması'ndan önceki on yıllar içinde giderek büyümüş ve daha pervasız hâle gelmişti. İmparator Anastasios bunların yarattığı şiddeti bastırmak için sert önlemler almış ve bu önlemler bir ölçüde onların taşkınlıklarını azaltmıştı. Fakat I. Iustinos döneminde aynı sıkıntılar yeniden patlak verdi. Anlaşılan Iustinianos Mavileri destekliyor ve onları cezai müeyyidelerden kısmen muaf tutarak yasaları çiğnemelerine müsaade ediyordu. Bu muhtemelen amcasını takiben tahta çıkacağı zaman, Mavilerin desteğini yanına çekme düşüncesinin bir sonucuydu. Ne var ki Iustinianos tahta çıktıktan sonra, eski destekçilerinin kendisinden uzaklaşma riski yaratacak kadar sert bir tutum takındı.

Nika Ayaklanması sadece İmparator Iustinianos'u neredeyse tahtından etmekle sonuçlanacağı için değil, fakat aynı zamanda bu türden başka kargaşalara nazaran daha iyi belgelendiği için de daha fazla dikkat çekmiştir. Iustinianos'un İtalya ve Kuzey Afrika'daki fetihlerini ve doğu sınırındaki savaşlarını anlatan tarihçi Kaisareialı Prokopios isyan sırasında kumandan Belisarius'un hukuk müşaviri olarak Konstantinopolis'te bulunuyordu. Prokopios her ne kadar peşin hükümlü de olsa, olayları bir görgü tanığı olarak anlatır. Keza aynı zamanlarda yaşamış olan vakanüvis Ionnes Malalas, ayaklanmaya dair tafsilatlı bir izahat sunar ve anlattıkları daha sonraki döneme ait iki vekayiname, *Chronicon Paschale* ve Theofanes kroniği tarafından tamamlanabilir. Bu son iki vekayiname elimizdeki Malalas metninde kayıp olan bazı unsurları da içinde barındırır. Suriyeli tarihçi Mytileneli Düzmece-Zachariah tıpkı *Comes* Marcellinus'un Latince vekayinamesi ve Lydialı (Lidyalı) Ioannes'in daha umumi eseri *Roma Devletinin Yüksek Görevlileri Üzerine* gibi destekleyici ve tamamlayıcı nitelikte birkaç ayrıntı sunar.

10 Ocak 532'de Konstantinopolis Valisi Eudemonos, yedi taraftarı Sykai'de (Galata) cinayet sebebiyle idam ettirdi. Mavi ve Yeşillerden birer taraftar asıldıkları ipin kopması sebebiyle kurtuldu. Bunlar kaçırıldı ve civardaki bir manastıra yerleştirildi, daha sonra burası askerlerce kuşatıldı. 13 Ocak Salı günü Hipodrom'un taraftar grupları kaçakların affedilmelerini istediler, fakat Iustinianos cevap vermedi. Bu yüzden yarışların sonuna doğru Maviler ve Yeşiller "Nika" naralarıyla birleştiler ve öfkeyle sağa sola saldırmaya başladılar. İmparator ve maiyeti zor bela saraya sığındı. Akşam hiziplerin mensupları bu iki taraftarın serbest bırakılmasını sağlayamadığı için Vali Eudemonos'un karargâhını ateşe verdi. Bunun üzerine imparator oyunları çarşamba günü devam ettirerek gerginliği düşürmeye çalıştı fakat kalabalıklar imparatorun bu kararına Hipodrom etrafındaki alanı ateşe vererek cevap verdi. Muhtemelen Iustinianos'un hiziplerin (nispeten önemsiz) talebini cevaplamayı ihmali veya doğrudan isyancıların üzerine askerî birlikleri göndermekte zafiyeti bir zayıflık işareti olarak yorumlandı ki bu belki de hadiselerin aldığı seyri açığa kavuşturur.

İsyancılar bu noktada yeni talepler ileri sürdüler ve Vali Eudemonos'un, muhafız kıtası komutanı Kappadokialı Ioannes'in ve *quaestor* (hukuk müşaviri) Tribonianus'un azlini istediler. Bu tür azil talepleri yeni bir şey değildi ve böyle bir durumda ise, Iustinianos'un yüksek zümreden muhaliflerinin işin içine karışmış ve olayların seyrinde perde gerisinden etkili olduklarına delalet edilebilir. Yine de imparator talepleri kabul etti ve acilen üç yeni yüksek memur atadı. Ancak hizipler sakinleşmedi ve ayaklanma devam etti. Bunun üzerine imparator, kaybolan düzeni yeniden tesis etmek için Belisarius ve kuvvetlerini asilerin üzerine gönderdi. Her ne kadar Belisarius kuvvetleri asilere ağır kayıplar verdirdiyse de başkentin kalabalık sokaklarında savaşmaya alışkın olmayan askerler için kontrolü yeniden ele geçirmek mümkün olmadı. 15 Ocak Perşembe günü kalabalık bir topluluk İmparator Anastasios'un en küçük yeğeni Probus'u imparator ilan etti, ancak Probus'un evde olmadığı anlaşılınca evi ateşe verildi. Sokak çatışmaları 16 Ocak Cuma günü de devam etti ve şehir merkezinin büyük bölümünün tahribiyle sonuçlandı. Bu arada Iustinianos Thrakia'dan daha fazla kuvvet çağırdı ve 17 Ocak Cumartesi günü asilerin üzerine sevk edildi ki neticede şehrin gördüğü zarar ve yıkım daha da arttı.

Cumartesi akşamı Iustinianos, Anastasios'un o zamana kadar imparatorluk sarayında kalmış olan diğer iki yeğeni, Hypatius ve Pompeius'u saraydan çıkardı. Bu şaşırtıcıydı, çünkü bu ikisi

zenginleştiler ve İstanbul'daki Latin kolonisini güçlendirdiler. İmparatorluk ordusuna büyük sayıda Latin ücretli birlikleri istihdam edildi. Ayrıca tipik Batılı feodal gelenekten gelen Maria, sivil aristokrasinin feodal biçimde güçlenmesine de yardımcı oldu. İstanbul halkı, Maria ve Latin taraftarı yönetimine son derece tepkiliydi. Naiplik yönetimine muhalefet edenler Komnenos ailesinden Karadeniz tarafında valilik yapmakta olan Andronikos'u duruma el koymaya çağırdılar. Batı yanlısı siyasete karşı olup feodal aristokrasiye de düşman olan Andronikos Komnenos, 1182 ilkbaharında Kadıköy'e gelip kamp kurdu. Naiplik yönetimi karşı koymak istediyse de İstanbul'daki donanma Andronikos'tan yana tavır alınca darbe başarıya ulaştı. Naiplik yönetiminden kurtulmanın coşkusuyla ve Latinlere duyulan kinin ateşiyle İstanbul'da halk şimdiki Sirkeci-Unkapanı arasında bulunan Latin mahallelerine saldırdı. Mayıs 1182'de İstanbul'da korkunç bir Latin kıyımı gerçekleşti ve Latinlerin servetleri yağma edildi. Bir süre sonra sevinç çığlıkları arasında İstanbul'a giren I. Andronikos Komnenos önce naip sıfatıyla yönetimi ele geçirdi. Bizans'ta alışkanlık olduğu üzere naiplik taçlanmak için bir araçtı ve o da bir yıl sonra taçlanarak imparatorluk tahtına oturdu. I. Andronikos Komnenos (1183-1185) siyasetini ölçüsüz bir şiddet uygulamasına dayandırdı. Kendi kudretini sınırsız kabul eden Andronikos, özellikle feodal aristokrasinin İstanbul'da gücünü kırabilmek için en zalimane yöntemlere yöneldi. İnfazlar ve suikastlar birbirini izledi. Devlet memuriyetlerinin parayla satın alınması usulünü kaldırarak aristokrasinin devlet kademelerine sahip olmasının önünü kapamaya çalıştı. Onun bu tedhiş, zulüm ve şiddete dayalı siyasetine İstanbul halkı daha fazla dayanamadı. Kısa bir süre önce kurtarıcı olarak alkışladıkları Andronikos'a karşı büyük bir halk ayaklanması patlak verdi ve Eylül 1185'te isyan eden İstanbul halkı İmparator I. Andronikos'u sokak ortasında linç ederek devirdi.[36]

İstanbul'daki feodal aristokrasi Bizans iktidarını Angeloslar Hanedanı'nın ellerine bıraktı. Bu dönemde (m. 1185-1204) de başkent İstanbul'da saray entrika ve darbeleri, tahtın el değiştirmesi için ihtilaller birbirini izledi. İktidar hırsıyla hareket eden II. Isaakios ve oğlu IV. Aleksios'un İstanbul'da yürüttükleri mücadele başarısızlıkla sonuçlanınca ülke dışından yardım arayışına girdiler. Bu sırada amacından sapmış olan ve Zara'yı kuşatmakla meşgul durumdaki IV. Haçlı ordusuna ulaşan Aleksios, kendisinin Bizans tahtına çıkmasına yardımcı olunması hâlinde Haçlılara çok büyük vaatlerde bulundu. Haçlılar elde edecekleri servetlerin hayaliyle İstanbul önlerine geldiler. Bilindiği üzere Bizans'taki taht mücadelesi İstanbul'un Latinler tarafından işgali sonucunu doğurdu.[37]

İstanbul'un Latinlerce işgali ve Bizans İmparatorluğu'nun dağılması Ortodoks Hristiyanların düşünce dünyalarında silinmez izler bıraktı. Ortodoks-Katolik ayrımı artık geri dönülmez olarak kesinleşti. Ortodoks Bizanslılar için Katolik Latinler, Müslüman Türklerden daha zalim ve korkunç düşmanlar idi. İstanbul'un Katoliklerin eline geçmesi Bizanslılar için kıyametle eş değerdi. Tanrı'nın kutsadığı şehir kirletilmiş, varlıklarının nedeni olan inançlarının kutsal mabetleri ellerinden alınmıştı. Öyle ki Bizanslılar artık güneşin bile doğmayabileceğine inanıyorlardı. Varlıklarını, inançlarını, kimliklerini koruyabilmek, doğru inancı kutsal yurdunda yeniden ihya ederek Tanrı'nın takdirini kazanmak onlar için artık vazgeçilmez kutsal bir hedef oldu. Bu hedefe de "Megali İdea" (Büyük Ülkü) denildi. Maddi ve manevi tüm güçlerini seferber ederek İstanbul'u Latinlerden kurtarıp "Megali İdea'yı" gerçekleştirmek artık Bizans siyasetinin ana hedefi idi.[38]

İstanbul, Latin işgalinden kurtarıldığında (1261) devletin başında çocuk yaşta bir Laskaris ve onun adına naip olarak devlete hükmeden Mikhael Palaiologos vardı. Bizans siyasi yaşamında sıkça karşılaşılan hadise yine vuku buldu. Şehrin kurtarılışının coşkusu içerisinde küçük Laskaris kör edilip tahttan uzaklaştırılırken VIII. Mikhael Palaiologos (1261-1282) kurtarıcı imparator olarak taçlandı. Laskarislerin hunharca iktidardan uzaklaştırılması siyaseten elbette tepkiyle karşılandı, özellikle Patrik Arsenios imparatoru aforoz edip ona açıkça karşı çıktı. Arsenios, imparatorluk yönetimi tarafından görevinden azledildi fakat İstanbul'da Arseniosçu küçük ama sert bir muhalefet uzunca bir süre varlığını devam ettirdi. Palaiologoslar döneminde Bizans siyasetinin ana temasını "union" yani Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birleştirilmesi meselesi teşkil etti.

İmparatorluğu Kurtar(a)mayan Siyaset: Konstantinopolis'in Düşüşü

İstanbul'un kurtarılıp Bizans İmparatorluğu'nun yeniden ihyasından sonra Bizans siyaseti tek bir hedefe kilitlendi: İstanbul'u ve imparatorluğu Batı

36 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 370-372.

37 Bkz. Filip van Tricht'in bu bölümde yanılanan "Latin İşgali ve İstanbul'da Latin Dönemi" yazısı.

38 Ahrweiler, *L'ideologie politique de l'Empire Byzantin*, s. 107-114.

2- Hipodrom'da yapılan yarışmalar (Dikilitaş)

açıkça taht için muhtemel rakipler arasındaydı; ilk başta bu iki kardeş, imparatorun Hipodrom'da bir araya gelmiş olan isyancıları bertaraf etmesini kolaylaştırmak için asilerle birlikte hareket etmeyi kabul etmiş olabilirler, fakat kesin bir yargıda bulunmak imkânsızdır. 18 Ocak Pazar akşamı Iustinianos hükümdarlık tacı olmaksızın Hipodrom'da göründü ve halkın affını talep etti. İmparatorun bu hareketi kalabalığın bir bölümünün desteğini kazandı fakat başkaları bunu zayıflık olarak görüp sataşma ve küfürlerle karşıladı. Iustinianos bu yüzden Hipodrom'dan çıkmak zorunda kalırken başka taraftarlar Hypatius'un etrafında toplandı ve kendisine hemen oracıkta uydurma bir imparatorluk kıyafeti giydirdiler. Hypatius ardından Hipodrom'daki imparatorluk locasına oturdu. Iustinianos bu noktada şehri terk etmeyi düşünüyordu; belki kaçarak fakat belki de daha ziyade başlatmak üzere olduğu katliamla ilişkilendirilmemek için. Fakat ne olursa olsun gitmedi; Prokopios, imparatorun karısı Theodora'nın heyecanlandırıcı bir konuşma yaparak onun azmini pekiştirdiğini iddia etmektedir. Bunun yerine, düzeni yeniden sağlamak için birkaç komutana, halkın Hypatius'u imparator ilan etmek amacıyla toplandıkları Hipodrom'a girme emri verildi. Aynı zamanda hadım (general) Narses, Iustinianos'u desteklemeleri için hiziplere para dağıttı.

Saldırının kumandanlığını Belisarius üstlendi. Belisarius, Hypatius'un etrafında toplanan askerlerden dolayı Hipodrom'daki imparatorluk locasına saray üzerinden giremediyse de, farklı bir yoldan girdi ve gün sonunda arkasında 30.000 ölü bırakacak olan bir katliam böyle başladı. Takip eden 19 Ocak Pazartesi günü, Hypatius ile Pompeius idam edildi ve isyana karışmış olan senatörlerin mal varlıklarına el konuldu. Hemen akabinde şehir merkezinin yeniden inşası için tasarılar hazırlandı. Bölgenin inşası gerçekten o kadar büyük bir hızla gerçekleştirildi ki kimi uzmanlar Iustinianos'un ayaklanmayı sadece muhalefeti sindirmek için değil fakat hırslı inşaat tasarılarına meydan açmak için kışkırttığını bile ileri sürdüler.

KAYNAKLAR

Bell, P., *Social Conflict in the Age of Justinian: Its Nature, Management and Mediation*, Oxford 2013.

Dagron, G., *L'Hippodrome de Constantinople: Jeux, Peuple et Politique*, Paris 2011.

Evans, J.A.S., *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*, Westport, CT, 2005.

Greatrex, G., "The Nika riot: a reappraisal", *Journal of Hellenic Studies*, 1997, sy. 117, s. 60-86.

Leppin, H., *Justinian: Das Christliche Experiment*, Stuttgart 2011.

16- Ioannes Komnenos (Ayasofya)

Latin tehdidinden korumak. Maddi ve manevi tüm imkânlar buna harcandı. Fakat Papalık liderliğindeki güçlü Latin tehdidi ciddiyetini hissettirince Mikhael Palaiologos yönetiminde Bizans, Batılılarla kiliseleri birleştirmeyi ve papalığın manevi üstünlüğünü tanımayı müzakereye açtılar. Katolik inancı kabul etmek ve Papa'ya bağlanmak fikri ise Bizans ahalisini dehşete düşürüyordu. İmparatorun bu müzakereleri başlatması bile Latin korkusunun iliklere kadar işlediği ve Ortodoks inancın kalbi sayılan İstanbul'da büyük endişe ve tepkiye neden oluyordu. 1274'te İmparator VIII. Mikhael çaresizlikten *union*u kabul edip Katolik olarak vaftiz olunca Bizans ülkesinin genelinde olduğu gibi İstanbul halkı da bunu büyük bir infialle karşıladı. Kendi Ortodoksluğuna sıkıca bağlanan halk ve kilise, imparatorun bu kararını tanımadılar. Papaya boyun eğen imparatorun Ayasofya'ya girmesi bile yasaklandı. Halk arasında artık ona imparator dahi denilmiyor aşağılamak, küçümsemek için "Latinofron" yani Latin kafalı olarak adlandırılıyordu. İstanbul'da halk arasında union karşıtları ve yandaşları olmak üzere iki grup ortaya çıktı. Çoğunluğu oluşturan muhalefete karşı ağır bir sindirme siyaseti izlendi. Sürgünler, zindanlara atılma ve mülklerin müsadere edilmesi gibi cezalandırmalara rağmen İstanbul halkı büyük çoğunlukla Ortodoksluğunu korudu. *Union*un sadece imparatorun şahsından ibaret kaldığını gören Katolik Latin dünyası hayal kırıklığı yaşarken imparatorun siyaseti de iflas etmiş görünüyordu. VIII. Mikhael, *union*la Latin tehdidini bertaraf etmek istemiş fakat durumda bir değişiklik olmamıştı. Şimdi üstelik halkı da onun bu siyasetinin şiddetle karşısındaydı.[39]

Bizans'ın son hanedanı Palaiologoslar (1261-1453) döneminde İstanbul'da iktidar mücadeleleri ve hükûmet darbeleri sıkça yaşandı. Fakat bu iç darbe hareketleri özellikle XIV. yüzyılda artık Türk fetihlerinin gölgesinde cereyan etti. Bizans'ın Bitinya bölgesini fethederek ilerleyişe başlayan Osmanlılar kısa sürede tüm Marmara bölgesini zapt ettiler. Sonra da Rumeli'ne geçerek Trakya ve Balkanlar'ı fethedip Bizans'ı İstanbul'dan ibaret güçsüz bir devlet konumuna getirdiler. Bu süreç içerisinde İstanbul'da bu ihtilal ve darbe hareketlerinde belirleyici olan aktörler ne aristokrasi ne İstanbul halkı ne de kilisedir. Bu hareketlerin başarısı ya da başarısızlığı artık tamamen dış güçlere bağımlıdır. İmparator II. Andronikos (1282-1328) döneminde torun III. Andronikos'un isyanı Bizans'ın ekonomik ve askerî gücünü bitirdi. 1341-1355 arasında Kantakuzenos ile V. Ioannes arasındaki iktidar mücadelesindeyse perde gerisinde Türkler ve Sırplar vardı. Orhan Bey'in taht adayı Kantakuzenos, Türklerin yardımıyla hüküm sürebildi. V. Ioannes'in (1355-1391) döneminde oğlu IV. Andronikos, Sultan I. Murad'ın himayesinde isyan edip kısa bir süre hüküm sürebildi. İmparator V. Ioannes, tahtında kalabilmek için Sultan I. Murad'a haraç ödemeyi kabul etmek zorunda kaldı.

Palaiologoslu hükümdarlar Bizans'ı çevreleyen dış tehditler karşısında başarısız olurlarken içeride yaşanan sorunlara da çözüm getiren politikalar

39 Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1999, s. 62-76.

geliştiremediler. Bilhassa Türk fetihleri dolayısıyla uğranılan toprak kayıpları neticesinde tüm XIV. yüzyıl boyunca İstanbul'a yoğun bir göçmen akını yaşandı. Büyük kalabalıklar hâlindeki bu göçmenlerin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını giderecek hiçbir önlem alınamadı. Bu durum karşısında tepkili olan Hristiyan halk, Türk yönetimini bir alternatif olarak görmeye başladı. Kendilerine yaşam garantisi sunan ve dinî hürriyet tanıyan Osmanlı sultanlarının ülkesi, öz yönetimlerinden memnun olmayan Bizanslılar için iltica mekânı oldu.

XV. yüzyılın başlarında Osmanlıların Fetret Devri'ni yaşamalarından dolayı Bizans bir süre daha ayakta kalabildi.[40] Sultan II. Murad döneminde, İstanbul üzerinde Osmanlı baskısı artınca Bizans siyaseti çareyi yine unionda ve Latinlere dayanmakta buldu. 1439'da Floransa'da Bizans yönetimi ve Latinler bir kez daha kiliselerin birleşmesi için anlaştılar. Fakat daha önce olduğu gibi bu anlaşma da sadece kâğıt üzerinde kaldı. İstanbul'da Latin taraftarı olarak bilinen sınırlı sayıda kimse bu unionu kabul edip Ortodoksluktan vazgeçerken, halkın ezici çoğunluğu uinonu reddetti. Bizans'ın son döneminde uniona karşı olanlar "Türkofil" yani Türk taraftarı olarak adlandırılırlarken, onların sıkıca sarıldıkları siyasi tercih şu ifadelerle dile getirilmekteydi: "İstanbul'da Latin külahı görmektense Türk sarığını görmeyi tercih ederim."[41]

Sonuç itibarıyla Bizans İstanbul'unda tarih boyunca yaşanan siyasi gelişmelerde imparator ve saray, aristokrasi, ordu, kilise ve ruhban sınıfı aktörler olarak rol oynarlarken, İstanbul halkı bu siyasi uygulamaların etkilerini doğrudan üzerinde hisseden kitle olarak, verdiği tepkilerle siyasetin sonucunu belirlemiştir. İstanbul'da darbe ve ihtilallerin en başta gelen gerekçesi iktidarın el değiştirmesi meselesiydi. Meşruiyetten sapılması hâlinde halk ve diğer siyasi aktörler şiddetle muhalefet ederlerdi. Bu muhalefet bazen yıkıcı bir isyana dönüşebiliyordu ve bu tür isyanların İstanbul'un hem fiziki hem de toplumsal dokusunu değiştirebilen sonuçları da olmuştur. Dinî inançlara yönelik takınılan siyasi tavır, yönetimde meşruiyet ilkesine uyulup uyulmaması, dış etkenler, iktidarın ekonomik-mali politikaları Bizans başkenti İstanbul'da siyasi olayların niteliğini belirleyen faktörlerdi.

40 Bu dönem için bkz. *Yorgios Sfrancis'in Anıları -Chronicon Minus-*, çev. Levent Kayapınar, İstanbul 2009.

41 Mustafa Daş, *Bizans'ın Düşüşü*, İstanbul 2006, s. 171-185.

KAYNAKLAR*

Balivet, Michel, "Le Personnage du turcuphile dans les sources byzantines anteriueres au Concile de Florance (1370-1430)", *Travaux et Recherches en Turquie*, Paris 1984, c. 2., s. 31-48.

Balivet, Michel, *Byzantins et Ottomans: Relations, Interactions, Succession*, İstanbul 1999.

Barker, Ernest, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, çev. Mete Tunçay, İstanbul 1995.

Bizans, *Cogito*, 1999, sy. 17.

Brehier, Louis, *La Civilisation Byzantine*, Paris 1970.

Dagron, Gilbert, *Constantinople Imaginaire*, Paris 1984.

Demirkent, Işın, *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul 2005.

Demirkent, Işın (haz.), *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Ankara 1992.

Doukas, *Tarih. Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008.

Ducellier, Alain, *Byzance et le Monde Orthodoxe*, Paris 1989.

Ducellier, Alain, *Chretiens d'Orient et Islam au Moyen age VIIe-XVe Siecles*, Paris 1996.

Ducellier, Alain ve Michel Balard, *Konstantinopolis 1054-1261*, çev. (?), İstanbul 2002.

Herrin, Judith, *Bizans. Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2010.

Komnena, Anna, *Aleksiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1986.

Laiou, Angelik E., *Constantinople and the Latins: the Foreing Policy of Andronicus II*, Cambridge 1972.

Lemerle, Paul, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün, İstanbul 1994.

Mango, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2007.

Seidler, G. L., *Bizans Halk Hareketinin İdeolojik Kökenleri*, çev. Mete Tunçay, İstanbul 1999.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

KONSTANTİNOPOLİS'TE LATİN İDARESİ

(1204-1261)

FILIP VAN TRICHT*
ÇEVİRİ: AHMET AYDOĞAN-TURHAN KAÇAR

Konstantinopolis'in Zaptı

Konstantinopolis'in 1204'te Haçlılar tarafından ele geçirilmesinin sebepleri ve sonuçları hakkında çok çeşitli görüşler mevcuttur. Şehrin zaptının "insanlığa karşı işlenmiş en büyük cürüm" ve bir "katliam" olduğu söylenmiş ve yüzyıllar boyu süren Latin-Bizans husumetinin sonucu, Bizans'a karşı bir Batı komplosunun –papalık, Alman veya Venedikli- neticesi olarak görülmüştür. Ne var ki bazıları da 1204'ten önce Latin ve Bizans dünyaları arasındaki yaygın hoşnutsuzluğu bir tarafa bırakarak arızi ve tesadüfi mahiyette birçok amil ve saike dikkat çekmişlerdir. Onlara göre IV. Haçlı Seferi'ni Bizans başkentinin kapılarının önüne getiren nihai sonucu bu amiller doğurmuştur. Ancak her hâlükârda Bizans'ta doruk noktasına varmış olan temel istikrarsızlık -tahta veraseti düzenleyen bağlayıcı kuralların yokluğu- anahtar hüviyetine sahip bir amil olarak vurgulanmalıdır.

Gerçekten de Haçlıların önderlerini sefere çıkarken kendilerine hedef olarak seçtikleri İskenderiye yolundan döndürüp mali vb. bedeller karşılığında Konstantinopolis'e 1202'de şahsen davet etmiş olan IV. Aleksios Angelos idi. Kardeşi III. Aleksios tarafından tahttan indirilip gözleri kör edilmiş olan Aleksios Angelos, II. Isaakios'un oğlu olması hasebiyle taht üzerinde hak iddia ediyordu. Venedik ile yapılan iyi düşünülmemiş bir taşıma anlaşması sebebiyle kendilerini son derece sıkıntılı bir durum içinde bulan bu prensler -Flandre/Hainault kontu IX/VI. Baudouin, Blois Kontu Louis, Saint Pol Kontu IV. Hugh- teklifi memnuniyetle kabul ettiler ve kendi himayeleri altında olan birini tahta oturtmayı başardılar. Ne var ki IV. Aleksios Angelos'un birkaç ay sonra öldürülüp yerine V. Aleksios Mourtzouflos'un geçirilmesi üzerine, Haçlı önderlerine şehri bizzat ele geçirip yönetmekten başka bir seçenek kalmadı. Bu arada Venedik Dukası Enrico Dandolo'nun seferin önde gelen liderlerinden biri olmasında da ifadesini bulduğu üzere, Venedik'in Bizans'taki ticari çıkarlarının korunup gözetilmesi süreç içerisinde önemli bir mülahaza olmuş olmalıdır.

Batılıların 12 Nisan'da Konstantinopolis'i ele geçirmesinden sonra, teslim olmayı reddeden bir şehir için o dönemde âdet olduğu üzere, üç gün süren bir yağma ve talan başladı. Niketas Khoniates gibi dönemin Bizans yazarları feryat edip ağıtlar yaktılar ve istilacıların azgın, taşkın ve rezilane davranışlarını kınayıp sanat eserlerinin yakılıp yıkılmasını lanetlediler. Ancak buna mukabil daha sonraki dönemin vekayiname yazarı Georgios Akropolites, başkentin sadece zapt edilmiş bir şehrin kaderini yaşamış olduğunu serinkanlılıkla kaydeder. Şehir, fiilen zapt edilmezden evvel, askerî operasyonlar bağlamında birbirini takip eden üç yangından zaten büyük zararlar görmüştü. Dolayısıyla şehrin üçte birinin ya da yarısının yanmış olduğu yolundaki eski görüş artık abartılmış görünmektedir. Yakın zamanlarda yapılan araştırmalar şehrin kapladığı alanın ancak altıda birinin bu yangınlardan küçük veya büyük ölçüde zarar gördüğünü, Haliç kıyısındaki yoğun iskân alanlarının da buna dâhil olduğunu tahmin etmektedir.

Bu olaylar büyük ölçüde toplumun yüksek kademelerinin bir bölümüyle (imparatorluk seçkinleri, sivil bürokrasi ve ruhban sınıfının önde gelenleri) sınırlı olduğu anlaşılan bir toplu göç hareketine (*exodus*) yol açtı ve bunun abartılmaması gerekir. Bazıları geri dönmemek üzere kaçıp, Nikaia (İznik), Trebizond (Trabzon) ve Epiros'ta (Mora) kurulan Bizans devletlerine yerleştiler; bazıları ise Bulgaristan veya Konya'ya gidip buralarda sürgün yaşadılar. Ancak bir kısmı da kargaşa ve düzensizlik sona erdikten sonra geri dönmeyi tercih etti. Mesela yukarıda sözü edilen ve eski bir *logothetes ton sekreton* olan Khoniates, altı aylığına geri döndü ancak, yeni Latin İmparatorluğu'nun idare mekanizması içinde bir iş bulamadığı için neticede Nikaia'ya gitti.

* Gent Üniversitesi

1- Latin istilasında Venedik yönetim merkezi olan Pantokrator Manastırı/Zeyrek Camii (Gurlitt)

Latin İmparatorlar, Bizans Saray Mensupları ve Venedikli Podestàlar

Feodalleşmiş ve hükmettiği coğrafyanın sınırları hatırı sayılır derecede küçülmüş bir imparatorluğun başkenti olarak Konstantinopolis bundan böyle imparatorluğun hâkimiyet alanı içindeki merkezî yerinin bir bölümünü kaybederek öncekinden daha az önemli bir rol oynayacaktı. Bu sözde Latin İmparatorluğu, yaklaşık 1224 yılına kadar, Selanik'ten Küçük Asya'nın kuzey batısına, Peloponnesos'tan (Mora Yarımadası) Rodop Dağları'na kadar uzanıyordu. Fakat bu tarihten sonra -ve Nikaia ile Epiros'un ama aynı zamanda Bulgaristan ve Moğolların da başarılarına bağlı olarak- bu alan büyük ölçüde başkentin doğrudan hinterlandı ve Güney Yunanistan'daki çok sayıdaki muhtar prenslikler ile sınırlı kaldı.

Mart 1204'te yapılmış bir anlaşmanın şartlarına göre başkent iki kısma bölünmüştü. Sekizde beşi –Mese'nin [bugünkü Divanyolu Caddesi] batı ve güney kısmı– Latin İmparatorluğu'nun, sekizde üçü –Haliç etrafındaki kısım– Venediklilerin yetki sahası içine giriyordu. Başlangıçta imparatorluk yönetiminde, önemli ölçüde idari devamlılık sağlanmış görünmektedir. Aynı dönemde yaşamış ve her şeyden şöyle böyle haberi olan Cistercium tarikatı üyesi Parisli Gunther şehirdeki övgüye değer her türlü kanun ve müessesenin muhafazasına çalışıldığını ifade eder. Bizanslılaşmış İtalyan Dominikos Manios'un *eparkhos*luğu ile, büyük şehir idaresinin, Latin hâkimiyeti altında olduğu ispat edilmiş görünmektedir. Ayrıca ihtisaslaşmış birkaç mahkemenin de başlarda faaliyetine devam ettiği sonucuna varılabilir, fakat 1225'ten sonra imparatorluğun daralmasının beraberinde getirdiği şartlar içerisinde bunlar 1261'e kadar ilga edilmiştir. 1232'de bir Bizanslı Theodora'nın Papa IX. Gregorius'a başvurusunun da gösterdiği üzere mahallî medeni hukuk hükümleri sürdürülüyordu.

Hiç kuşkusuz yenilik vardı. Ceza hukukunda Batı'ya mahsus muhakeme usulleri (düello, işkence ile yargılama) yürürlüğe konulmuştu. Bunlar mahallî nüfusun bir kısmının hoşnutsuzluğuna sebep olmuş, ama aynı zamanda her nasılsa komşu Nikaia'ya da yayılmıştı. Mamafih idari devamlılık fikrini destekleyen önemli bir delil yahut mülahaza da Konstantinopolis'in Nikaia tarafından geri alınmasını müteakiben VIII. Mikhael Palaiologos'un büyük reformları hayata geçirmemiş olmasıdır. Bu çerçeve içerisinde Latin imparatorlar tarafından başka yönetim alanlarında (mesela saray terminolojisi) da en azından kısmi bir süreklilik tercih edildiği kaydedilmelidir. Ayrıca bu dolaylı olarak siyasi kadronun da bütünüyle Latinlerden teşekkül etmediği anlamına gelir. Ünlü soylu ailelerin (mesela Angelos,

Branas, Laskaris, Filokales, Pyrros, Tornikes) üyeleri Konstantinopolis saray seçkinlerinin bir bölümünü oluşturmaya devam etti. Önemli Latin aileler arasında ise Béthune, le Bréban, Cayeux, Merry ve Toucyler vardı.

Her ne kadar 1225 yılından sonra kaynaklar kıtlaşmışsa da, imparatorlar şehrin sembolik ve ideolojik veçhesinin şuurunda olduklarını göstererek başkentlerini renklendirip süslemeye devam ettiler. İmparator Flanders/Hainaultlu Henri en az bir kilise –İskandinav toplumundan Vikingler için Aziz Thorlac Kilisesi– inşa ettirdi ve iki tanesini de (yeniden) kurdurdu: Eski Bizans misafirhanesi (*ksenon*) olan Aziz Samson –artık yeni mahallî bir askerî birliğin karargâhına döndü– ve Courtenaylı Robert'in desteği ile ayakta durabilen *Sancta Maria Sancti Angeli* Cistercium Manastırı. Hatta kardeşi II. Baudouin bile, her ne kadar sürekli olarak para sıkıntısı içindeyse de, *Kharisios* Kapısı yakınında Aziz Gregorius'a adanmış Bizans üslubunda (küçük) bir kilise inşa ettirerek şehrin üzerine kendi imparatorluk damgasını bırakmaya özen gösterdi. Bu kilise, bir XIV. yüzyıl Bizans yazarı tarafından "güzel" diye tanımlanmıştır. İmparatorlar, şehrin istihkâm mevkileri için de yatırım yapıyorlardı. 1259'ta Galata tahkim edildi ve II. Baudouin'in şehir surlarının durumunu bizzat teftiş ettiği bilinmektedir. İmparatorluk sarayları -Büyük Saray (Boukeleon) ve Blakhernai Sarayı- her ne kadar sonraki yıllarda ihmal kurbanı olmuş ise de 1261'e kadar kullanımda kaldı. Mamafih hükümranlık döneminin son bölümünde II. Baudouin, çok sayıda binanın çatılarındaki kurşunu satmak zorunda kalacaktı.

Şehrin Venediklilerin yetki alanı içindeki bölümü -Venedik dukasının temsilcisi olan- *podestà*nın[2] ve onun yardımcılarının (müşavirler, yargıçlar, savcılar, yüksek rütbeli devlet memuru ve noterler) otoritesi altında idi. İdari ve adli yapılar büyük ölçüde buraya ana kentten taşınmıştı. Yüksek rütbeli görevliler arasına anlaşılan Bizans'tan hiç kimse dâhil edilmemiştir. Daha aşağı kademelerde ve bu arada maliye yönetimde ise Bizanslılar kaçınılmaz olarak istihdam ediliyordu. *Pantokrator Manastırı*, Venedik yönetim merkezi olarak hizmet ediyordu. Her ne kadar Venediklilerin kontrolünde olan bölge, muhtar ve müstakil bir birim idiyse de, imparatorluk yetkilileri ile Venedikliler arasında, mesela askerî, idari ve mali meseleler ile ilgili olarak (yani tarafları veya konusu itibarıyla birden fazla mahkemenin yetki sahası içine giren davalar, şehirdeki yabancı kolonilerden alınan vergiler gibi) yakın bir eşgüdüm ve işbirliğinin olduğu açıktır. Bundan başka, *protovestiarios* I. Cono Béthune gibi Venedik kesiminde sarayları olan imparatorluğun yüksek rütbeli devlet adamları da Venedik mahkemelerinin yetki sahasının dışında tutulmuş olmalılar.

2 [*podestà*: Ortaçağ İtalyan kentlerinde en yüksek mülki ve adli yetkiye sahip yargıç/yönetici. E. İta. *podestate*; Lat. *potestas*; güç, iktidar.]

Uyum, Kültürel Etkileşim ve Gerilim

Konstantinopolis'te Batılıların mevcudiyeti muhtemelen hiçbir zaman birkaç binden fazla bir rakama ulaşmadı: İznik'teki Bizans hanedanı, kenti yeniden ele geçirdikleri sabah (25 Temmuz 1261) şehirden 3.000 civarında Latin kaçmıştı. Bu Latin azınlık ile birkaç yüz bin Bizanslı arasındaki ilişkiler uyum ve hatta karşılıklı kültürel etkileşim açısından tarif edilebilir. Siyasi düzeydeki işbirliğinin karma evlilikler ile toplumsal plandaki temeli sağlamlaştı. Mesela *Kaisar* Theodore Branas kızını kral naibi Toucyli Narjot ile evlendirdi. Bir diğer kral naibi Cayeuxlu Anseau, Nikealı müteveffa I. Theodoros'un kızı I. Eudokia Laskaris ile evlendi. *Megas doux* Filokales'in Venedikli Navigaioso ailesiyle bir kan bağının olduğu anlaşılmaktadır. Clermontlu Lady Isabelle (ykl. 1228-1233) Angelos imparatorluk ailesinin bir üyesi ile evlendi. Bizzat İmparator Robert'in de Bizanslı bir kadın ile evlendiği anlaşılmaktadır. Toplumsal katmanlar arasında birkaç adım daha aşağı inildiğinde Latin-Bizans evlilikleri ile de karşılaşılıyordu. Çok sayıda Venedikli tüccar Rum kadın almıştı. Bunların zürriyetine *gasmouloi* deniyordu ve bazıları 1261'den sonra VIII. Mikhael tarafından paralı asker olarak değerlendirildi. Bu karşılıklı evliliklerin hangi ölçekte gerçekleştiği hususunda tam bir kesinlik olmamakla beraber Toucyli Philip gibi bu tür karma bir nesebe sahip birisinin kral naibi olması gibi bir olay, şehir nüfusunun bileşenleri arasında yakın ve elverişli münasebetlerin tesisine hatırı sayılır derecede katkıda bulunmuş olmalıdır.

Elbette din bahsi her iki zümre arasında bir gerilim ve çatışma kaynağı olabiliyordu. Haçlı önderleri ve Papa III. Innocentius 1204-1205'te Bizanslı patriğin görevine son verip yerine bir Latin patrik atadılar -Venedikliler Mart anlaşmasının şartlarına uygun olarak patriklik siyasetinde baskın bir rol oynadılar- ve Batılı rahip zümresi önemli kilise ve manastırların birkaç düzinesini devraldılar. Bu şartlar muvacehesinde -ve Papa III. Innocentius'un bir Latin papanın yanı başında Bizanslı bir patrik fikrini reddetmesinden ötürü- çok sayıda Bizanslı rahip başkenti terk edip başta sürgünde bir Bizans patrikliğinin tesis edildiği Nikaia (1208) olmak üzere değişik bölgelere yerleşmeyi tercih etti. Başka birçok kilise kurumu Bizanslıların elinde kaldı -Ayasofya

2- Latin istilasında yağmalanan Ayasofya (Fossati)

gibi- başkaları da Latin-Bizans kökenli rahiplerin ortak yönetimine bırakıldı. Bazı kiliseler bu süre içerisinde gelişip serpildi; mesela hayırseverleri arasında birçok Latin baronun bulunduğu ve 1230'larda imparatora önemli miktarda para yardımında bulunabilecek durumda olan Le Perchay St. Mary Cistercium Manastırı ya da Bizans'ın daha geniş hâkimiyet alanları (Nikaia, Sırbistan) içinde temaslar kurup sürdürebilecek imkânlara sahip olan Bizans *Theotokos Evergetis* Manastırı bunlardandır. Diğerleri çok geçmeden veya bir müddet sonra kendilerini çeşitli güçlük ve sıkıntılar içerisinde buldu; mesela başrahibinin 1220'de gelirlerinin azaldığından şikâyet ettiği Latin Kutsal Havariler Kilisesi veya şehri 1231 ve 1237'de vurmuş olan depremlerin birinden sonra İmparator III. Ioannes Batatzes'ten çok ihtiyaç duyduğu parayı kabul etmiş olan Petra'daki Bizans Aziz Ioannes Prodromos Manastırı bunlar arasındadır.

Roma ve Bizans kiliseleri arasındaki dinî ihtilaf ve bölünmeyi ortadan kaldırıp bu iki kiliseyi yeniden birleştirmeye dönük bazı teşebbüslerde bulunuldu. Bu dönem boyunca papalık temsilcileri ile önce Konstantinopolis daha sonra Nikaialı kilise yetkilileri arasında müteaddit müzakereler düzenlendi. Roma bakış açısından, Bizans'ın papalığın üstünlüğünü kabulü en önemli ve vazgeçilmez şarttı, mamafih bu talep hiçbir zaman kabul görmedi. Nikaialı piskoposlar II. Theodoros Eirenikos ile II. Germanos'un yazışmaları göstermektedir ki başpiskoposluk rahipleri ile halkın bir bölümü sürgündeki patriklere sadık kalırken, bir başka bölümü papalığa boyun eğmeyi kabul etmiş ve Latin kilise hiyerarşisi ile işbirliğini tercih etmiştir. Mesela boşanma kararını elde etmek için yaklaşık 1232'de Papa IX. Gregorius'a başvurmuş olan daha önce sözü geçen Theodora ya da II. Baudouin'in maiyeti arasındaki Rahip Demetrios, bu ikinci zümreye örnek olarak gösterilebilir. Bundan başka çok sayıda Rum Fransisken tarikatına intisap etti; bu da göstermektedir ki sadece fayda ve çıkar mülahazalarına dayalı bir uyuşma ve uzlaşma değil

3- İstanbul'da Latin istilası devrinde basılan sikkeler (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

fakat karşılıklı kültürel etkileşim için de zemin ve imkân mevcuttu.

Elbette Latin-Bizans farklılıkları sürgündeki patriklere sadık kalan Bizanslılar için ciddi sorunlara yol açabiliyordu. Daha sonraki dönemde Nikaialı siyaset adamı ve vekayiname yazarı George Akropolites'in ailesi bunlar arasındaydı. Papalık elçileri ve Latin piskoposlar 1230'ların başına kadar papalığa boyun eğmeyi reddeden Bizanslı rahiplere, kiliselerini kapatarak ve kendilerini hapse atarak zaman zaman işkence ettiler. Ne var ki bu tür büyük ölçekli eylemlerin oldukça istisnai bir hüviyet arz ettiği ve her zaman dünyevi iktidar sahiplerinin desteğini kazanamadığı anlaşılmaktadır: İmparator Henri 1213'te papalık elçisi Pelagius'un istekleri hilafına kiliseleri yeniden açtı. Bizanslı meslektaşları üzerinde Latin rahipler tek tek de baskı ve tazyik icra edebiliyorlardı: Yaklaşık 1234/1240'ta Dominiken rahipler "hamursuz tartışmalarında" Aziz Mamas Manastırı *hieromonachos*u Lukas'ı Latin görüşünü kabul etmeye zorladılar. Buna karşılık 1237 civarında Rumlar da şehirdeki kutsal şövalyeler birliğinin malları için görünüşe göre tehlike arz ediyordu. Fakat dinî düzeydeki ilişkilerin aynı zamanda daha gevşek veya rahat olduğu da vaki idi: Efes Başpiskoposu Nikolas Mesarites, kilise birleşme müzakereleri çerçevesinde 1214'te şehre girdiğinde Latinlerden ve Bizanslılardan aynı coşkulu karşılamayı gördü ve kutsal kalıntıların batıya taşınmasını -ki bu kendi başına kan davasının tohumlarını atmış olmalıdır- belgeleyen kaynaklardan Latinlerin Bizans dindarlığını takdir ettikleri çıkarılabilir.

Bunun dışındaki dinî mezhep yahut tarikatlar ile ilgili olarak pek fazla bir şey bilinmemektedir. 1250'lerde de bir Ermeni cemaati mevcuttu. 1205'te İmparator Henri, şehrin bir yıl önce maruz kaldığı nüfus kaybını telafi etmek için Kuzeybatı Anadolu'daki Troad bölgesinden (Biga Yarımadası) çok sayıda müttefik Ermeni'yi Konstantinopolis'e naklettirdi. 1253'te başkenti ve imparatorluk sarayını ziyaret eden Fransisken seyyah ve misyoner Rubroucklu William, Yakın Doğu'nun mukadder akıbeti ile ilgili bir Ermeni kehaneti ile karşılaşmıştı. Kehanet, Latinler ile Ermeniler arasında karşılıklı münasebet ve iyi ilişkiler öngörüyordu. Keza bir Yahudi cemaati de tespit edilmiştir; Yahudiler o zaman da Rabbanîler ile Karaimler ya da Karaîlerden müteşekkildi. 1203'te bir yangında harap olmuş olan Galata'daki semtlerinden alınıp tarihi yarımadada yeniden iskâna tabi tutulmuş olabilirler. Bundan başka şehirde bir Müslüman mevcudiyeti de vardı, bu konuda Konstantinopolis ile Konya Selçuk sultanları arasındaki diplomatik ve ticari temaslar açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır. 1230'ların başında Sézanneli Dominiken Petrus'un bir Müslüman münzeviyi Hristiyanlığa döndürdüğü söylenir.

Kültürel ve Ekonomik Dinamikler

Latin Konstantinopolis'inin kültürel boyutu böyle bir şeyin bahis konusu edilemeyeceği ya da fiilen mevcut

olamayacağı sebebiyle büyük ölçüde ihmal edilmiştir, fakat bu kadar karanlık bir tablo çizmek için bir sebep yoktur. İmparatorluk sarayı başka şeylerin yanı sıra şehri canlandırıcı kutlamalar için çok sayıda vesile bulmaya devam etti: Karma Latin-Bizans usulü taç giyme merasimleri, evlilikler, dinî geçit törenleri, askerî galibiyetlerden sonra zafer alayları, vs. Bundan başka şehir en azından Batı hâkimiyetinin ilk on yılı boyunca Bizans'ın dışarıdaki hâkimiyet alanı içinde bir cazibe merkezi olmayı sürdürdü: Müstakbel Novgorod Başpiskoposu Antonius muhtemelen 1210 civarında, Macar Kralı II. Andreas 1217'de, Rus Polotsk piskoposu 1218'de, Macar Veliaht Prensi (IV) Bela 1221'de, Sırp Başpiskoposu Aziz Sava 1235'te şehri ziyaret etti. Batılı ziyaretçiler -Haçlılar, hacılar, elçiler, temsilciler ve diğerleri- de elbette şehre ve hiç kuşkusuz öncekine nazaran daha büyük sayılarda geldiler. 1223'te İngiliz vekayiname yazarı Coggeshalllı Ralph böyle bir seyyahın rivayetleri temelinde başkenti hâlâ oldukça zengin diye tasvir edebiliyordu.

Şehirde ilmî ve fikrî hayat her ne kadar kısmen Latinleşmiş ve belli bir ölçüde gerilemiş ise de 1204'ten sonra hemen duruvermedi. Hem imparatorluk ordularının kumandanlarından Geoffrey de Villehardouin [*Histoire de l'Empire de Constantinople*] hem de imparatorluk rahibi Henri Valenciennes imparatorluğun ilk yıllarına ışık tutan kronikler yazdılar. XIV. yüzyıl Bizans kronikleri pasajlarından bize ulaşmamış olmakla beraber Grekçe tarih yazımı ile ilgili metinlerin veya methiyelerin de kaleme alındığı çıkarılabilir. Niketas Khoniates'in *Historia*'sının bir versiyonu her hâlükârda şehirde dolaşıyordu. Kral naibi Cono Béthune ve az önce söz edilmiş olan Valenciennes ile birlikte şehirde lirik ve teatral eserlerin yazarları vardı. Latin Konstantinopolis kısmen de olsa bir Norman şövalyelik efsanesi *Gui de Warewic*'e esin kaynağı oldu. Kutsal kalıntıların bağışlanması, satımı veya çalınması çerçevesinde sahih bilgiyi Rum rahiplerden elde eden Latin yazarlar tarafından azizlerin hayat hikâyelerini konu alan çok sayıda metin kaleme alındı.

Latin-Bizans farklılıkları çerçevesi içinde münakaşalı ilahiyat kitapları, mesela bir Dominiken rahip tarafından hamursuz tartışmasına dair bir Grekçe risale (ykl. 1214) ve *Contra Graecos* bir kitapçık (1250 civarı) telif edildi. Astroloji hayli yaygındı (krş. II. Baudouin'in yıldız haritası), beri yandan Dioskorides'in *De Materia Medica*'sının bir nüshasına düşülmüş Latince çıkma ya da haşiyelerin de gösterdiği üzere keza tıp ilmine de bir ilgi vardı. Latin rahipler, kadim felsefi eserler ve kilise babalarının metinleri için Rum kütüphanelerinde araştırmalar yaptılar. Bunların dışındaki bilimler (bilhassa mantık, matematik, fizik) geriledi; 1244 civarında Nikaialı ilim adamı Nikeforos Blemmydes'in hem Konstantinopolis hem de sair Bizans şehirlerinde bu ilimlerde karşılaşılan gerilemeler hakkında feryat figan etmesi bunu göstermektedir. Genç Gregorios Akropolites gibi Bizanslılar hâlâ okulda iyi bir dilbilgisi eğitimi alabiliyorlardı, fakat daha sonraki yıllarda yüksek eğitim ile ilgili olarak merkezî sistem ya da imparatorluk himayesine dair günümüze ulaşmış herhangi bir iz ya da emare mevcut değildir. Mamafih II. Baudouin'in maiyetinde daha sonraki dönemin tarih yazarı Gregorios Pakhymeres'in fikrî ve ilmî yeteneklerine büyük değer verdiği Ioannes Fylaks diye birisi vardı.

Benzer şekilde bu dönemde sanatlar, büyük gelişme göstermediler, ama kesinlikle bir sanat faaliyeti vardı. Daha önce sözü geçtiği üzere müteakip imparatorlar birkaç kilise yaptırdı ve tamir ettirdi. Venedikliler *Pantokrator* Kilisesi'ni renkli camlı pencereler ile süslediler. Ayasofya birbirini izleyen deprem dalgaları sebebiyle hareketli payandalarla güçlendirildi. Mosan okulunun bir ustası olan kuyumcu Gerard, İmparator Henri için altından harikulade bir kutsal eşya mahfazası yaptı. Mahallî Aziz Francis Kilisesi içindeki bir şapel koruyucu azizin hayatını resmeden bir freskler dizisi ile süslendi. 1250'lerde mahallî Latin seçkinler için güzel yazı ile tezyin edilmiş çok sayıda el yazması hazırlandı. Ioannes Aleksis isimli birisi 1250 civarında *Theotokos tes Varaggiotisses* Kilisesi'ne böyle bir el yazması İncil bağışladı. Sırp Başpiskoposu Aziz Sava 1220'de Konstantinopolisli ressamları Zika Manastırı'nın tezyini için topladı ve 1235'te şehirdeki vasıfları belirtilmemiş Bizanslı sanatkârları çalıştırdı.

Yakın zamanlara kadar yaygın olan varsayıma bağlı olarak 1204'ten sonra Konstantinopolis'in, imparatorlarının, seçkinlerinin ve tüccarlarının maddi imkânlarının kıt ve yetersiz olduğu kabul ediliyordu. Buradan da lüks malların imalatının fiilen sona erdiği sonucuna varılıyordu. Mamafih bu görüş düzeltildi: II. Baudouin bile sanatkârları himaye edecek ve lüks girişimleri destekleyecek maddi imkânlara sahipti -bir kilisenin, emsalsiz bir imparatorluk teknesinin inşası- ve bilhassa 1240'lar ile 1250'ler zenginleşen birçok Venedikli tacirle bir iktisadi gelişme dönemi oldu. Venedikliler; Mısır, Suriye ve Filistin başta olmak üzere uzun mesafe ticarette uzmanlaştılar. 1220'de genişleyen ticaret, *podestà* Tiepolo'nun yeni bir *fondaco* inşa ettirmesini zorunlu kıldı.

4 - Latin işgalinde Konstantinopolis'te ölen Latin kumandan Henricus Dandolo'nun mezarı (Ayasofya)

Şimdi siyasi bakımdan parçalanmış Bizans, hâkimiyet alanında iktisadi merkeziyetin kaybını telafi etmek için ve Latin İmparatorluğu'nun daha sonraki yıllarda gerilemesi sebebiyle daralan mahallî pazar sebebiyle, Venedikliler aralarında anlaşma bulunan Konya sultanlığı ve daha da önemlisi Karadeniz bölgesi (köle, kürk, hububat) gibi yeni pazarlara da açıldılar. Bizanslı tacirler, müteşebbisler ve zanaatkârlar ister Konstantinopolis isterse hinterlandında üretilmiş olsun şehrin gıda maddeleri, mamul emtia ve ham madde ihtiyacını tedarikte başı çekmiş olmalılar. Her ne kadar sonraki yıllarda kuşkusuz iyice azalmış bir ölçekte de olsa lüks maddelerin imalatı da devam etti. Başkalarının yanı sıra mesela ipek ticareti ve kitap tezyinatı tespit edilmiştir. Venediklilerin semtinde Rumlar İtalyan komşuları ile iç içe yaşıyorlardı, mesela Rumlar, Grado patrikliğinden arazi parçaları kiralamışlardı. Şehrin canlı ekonomisi Venedikli, Pisalı, Amalfili, Anconalı, Lombardialı, Toskanalı ve ayrıca Yunanistanlı göçmenleri 1261'den kısa bir süre öncesine kadar kendine çekmeye devam etti.

Sonuç

Konstantinopolis'in 1204-1261 yılları arasındaki tarihi, bilhassa Latin İmparatorluğu'nun yüksek emeller peşinde koşan hegemon konumunu kaybettiği 1220'lerden sonra, Bizans hâkimiyet alanı içinde siyasi ve kültürel yönden daralma ve iktisadi bakımdan merkezîlik vasfını kaybetme ile nitelenmektedir. Bununla beraber şehir bilhassa imparatorluk kenti olarak ideolojik statüsünü korudu ve bu suretle her zaman hatırı sayılır derecede öneme sahip bir oyuncu olarak kaldı. Ayrıca 1204'te zapt edilmesinin hemen ardından ekonomisi de yeniden canlandı ve kısmen yeni şartlara intibak etti. Şehir bundan başka Latinlerin ve Bizanslıların -çatışma ve gerilimin ortasında- değişik tarzlarda (yönetim, ekonomi, din, vs.) yakın işbirliği yapıp birbirlerini etkileyebilecekleri bir laboratuvar işlevi gördü. Bu süreç kimliklerin ve bağlılıkların kısmen bulanıklaşıp belirsizleşmesiyle nihayetlendi. Böyle bir tecrübe, –1235-1236 ile 1259-1260'taki topyekün kuşatmaların başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından– Latinlerin askerî birliklerinin ve Venediklilerin donanmasının Daphnousia Adası'na yağmaya çıktıkları bir sırada, emrindeki küçük bir ordu ile Nikaialı General Aleksios Strategopoulos gece vakti bir gerilla saldırısıyla (süreç içerisinde kenti dört farklı yerden ateşe verdi) Şehirlerin Kraliçesi'ni ele geçirmeyi başardığında neredeyse tesadüfi bir şekilde birdenbire sona erdi. Ne var ki bu son unsur, VIII. Mikhael'in Konstantinopolis'i (yeniden) inşa siyasetini tartışan çağdaş yazarların çok az ilgisini çekmiş bir olgudur.

KAYNAKLAR

Arkel-De Leeuw van Weenen, A. van ve K. N. Ciggaar, "St. Thorlac's in Constantinople, Built by a Flemish Emperor", *Byzantion*, 1979, c. 49, s. 428-446.

Carile, A., *Per una storia dell'impero latino di Constantopoli (1204-1261)*, Bologna 1978.

Dondaine, A., "Contra Graecos. Premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient", *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 1951, c. 21, s. 320-446.

Dufrenne, S., "Architecture et décor monumental d'art byzantin à l'époque de l'empire latin de Constantinople (1204-1261)", *Byzantinische Forschungen*, 1972, c. 4, s. 64-75.

Gilles, E., “Men of France? Boundary Crossing in Constantinople in the 1240s”, *Center and Periphery: Studies on Power in the Medieval World in Honor of William Chester Jordan*, ed. K. L. Jansen-G. Geltner ve A. E. Lester, Leiden 2013, s. 211-221.

Jacoby, D., “The Venetian Government and Administration in Latin Constantinople, 1204-1261: A State within a State”, *Quarta Crociata: Venezia, Bisanzio, Impero latino*, ed. G. Ortalli, G. Ravegnani ve P. Schreiner, Venise 2006, c. 1, s. 19-79.

Jacoby, D., “The Economy of Latin Constantinople, 1204-1261”, *Urbs Capta: La Quatrième Croisade et Ses Conséquences-The Fourth Crusade and its Consequences,* ed. A. E. Laiou, Paris 2005, s. 195-214.

Janin, R., “Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine”, *Etudes Byzantines*, 1944, c. 2, s. 134-184.

Langdon, J.S., “The forgotten Byzantino-Bulgarian Assault and Siege of Constantinople, 1235-1236 and the Breakup of the Entente Cordiale between John III Ducas Vatatzes and John Asen II in 1236 as Background to the Genesis of the Hohenstaufen Vatatzes Alliance of 1242”, *Byzantina kai Metabyzantina*, 1985, c. 4, s. 105-135.

Longnon, J., *L’empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949.

Macrides, R., “Constantinople: the crusader’s gaze”, *Travel in the Byzantine World* , ed. R. Macrides, Aldershot 2002, s. 193-212.

Madden, T. F., “The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203-1204: A Damage Assessment”, *BZ*, 1991-1992, c. 84-85, s. 72-93.

Richard, J., “The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204-27)”, *Mediterranean Historical Review*, 1989, c. 4, s. 45-62.

Saint-Guillain, G., “Sainte-Marie du Perchay, abbaye cistercienne à Constantinople”, *Puer Apuliae. Mélanges offerts à Jean-Marie Martin*, ed. E. Cuozzo-V. Déroche-A. Peters-Custot-V. Prigent, Paris 2008, c. 2, sy. 2, s. 593-603.

Sevcenko, I., “A Byzantine Inscription from the Period of the Latin Domination in Constantinople”, *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles,* ed. D. K. Kouymjian, Beyrouth 1974, s. 383-386.

Tricht, Filip van, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)*, Leiden 2011.

Weitzmann, K., “Constantinopolitan Book Illumination in the Period of the Latin Conquest”, *Gazette des Beaux-Arts*, 1944, c. 25, s. 193-214.

Wolff, R. L., *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, London 1976.

Winsor, E., *Preaching to Byzantium: Contantinople the Friars Minor and the Latin Empire; Reconsidering the Frescoes at Kalenderhane Camii*, Chapel Hill 2003.

İSTANBUL'DA SİYASAL OLAYLAR KRONOLOJİSİ

(1453-1826)

FİKRET YILMAZ*

1453 yılında fethedildikten sonra yeniden yapılandırılan İstanbul'da 1826'ya kadar süreklilik arz eden iktidar rekabeti ve siyasal nedenlere bağlı olarak yaşanan krizler, gerilimler ve isyanlar şehrin gündelik hayatını etkileyen faktörlerin başında yer alır. Bu olayların içinde kardeş katliyle ilgili olanlar, şehzadelerin arasındaki taht rekabetleri, yeniçerilerin ve diğer kapıkulu sınıflarının (sipah, silahtar ve diğer dört bölük halkı) ayaklanmaları ve aralarındaki çatışmaları, İstanbul'da sıradan insanların gündelik hayatını, ticareti, şehrin ihtiyaçlarının sağlanmasını olumsuz yönde etkileyen başlıklar olarak belirtilebilir. Yaşanan olaylar sonunda gerçekleşen taht değişiklikleri olduğu gibi padişahlar, sadrazamlar, şeyhülislamlar ve yüksek bürokrasinin diğer mensuplarının ölümüyle sonuçlananlar da vardır. Aynı şekilde, öldürülen sıradan insanlar, evleri yakılan veya yağmalanan, bir ayaklanmada bütün mal varlığını kaybeden esnaf da bütün bu olayların muhatapları arasında yer alıyordu. Şehirde gündelik hayatın dinamikleri ve tüm bu çatışmalardan insanların etkilenmemesi kaçınılmazdı. Elbette görünürdeki sebeplerin arkasında hizipler arası çekişmeler kadar zaman zaman kurulan ittifakların veya küçük çaplı savaşlara dönüşen rekabetlerin olduğunu da belirtmek gerekir.

Daha şehrin fethinin üzerinden çok geçmeden iktidar yetkisini elinde bulunduranların arasındaki rekabetin filizlendiği açıkça izlenebilmektedir. İstanbul'un fethinden sonra alınan önlemlerden biri de muharip sınıfların denetim altına alınmasına yönelik tedbirlerdir demek mümkündür. Muharipler için düzenlenen şenlikler ve ziyafeti takiben verilen emirle ordunun şehirden ayrılması, bu açıdan belirtilmeye değer görünüyor. İstanbul'un muhafazası için bırakılan 1.500 yeniçeri dışında, şehirde muharip sınıflardan kimsenin kalmaması sağlanmıştı. Onların da silahlı olarak şehirde dolaşmaları yasaklanmıştı. Bu tedbir, hem şehre göçleri teşvik edilen Müslim ve gayrimüslimlerin tereddütlerini gidermek açısından hem de siyasal refleksleri bilinen kapıkullarının kontrolü bakımından alınmış bir önlem olarak değerlendirmeye müsaittir. Ancak benzer önlemlerin, kapıkullarının siyasal etkilerini dizginlemeye ve İstanbul'un hayatında belirleyici rollerini yönetilebilir seviyede tutmaya yetmeyeceği çok geçmeden görülecekti. Fetihten sonra İstanbul'u derinden etkileyen ilk büyük kriz 1481 yılında Fatih Sultan Mehmed'in ölümünün ardından meydana geldi. İstanbul'un mamur bir başkente dönüşmesi işlemleri sonunda henüz canlanmaya başlayan şehir, 1481 yılı Mayıs ayında yaklaşık olarak bir ay süren büyük bir kaosun içine sürüklendi. Aslında yaşanan iki boyutlu bir krizdi. Osmanlı tahtının sahibi ve İstanbul'un fatihi vefat ettiğinden bir taraftan şaşkınlık ve üzüntü yaşanıyor diğer taraftan da onun kaybının ardından başlayan iktidar rekabeti; devleti, şehri ve halkın gündelik hayatını durduruyordu. Bu hengâmede Fatih'in cenazesi bile geç gömülmüş; 3 Mayıs'taki vefatından günler sonra 22 Mayıs'ta toprağa verilebilmişti.

Hasta olmasına rağmen ordunun başında sefere çıkan padişah, İstanbul'dan çok uzaklaşamadan 3 Mayıs'ta Gebze yakınlarındaki Hünkâr Çayırı'nda vefat ettiğinde Sadrazam Karamanlı Mehmed Paşa, padişahın ölümünü askerden saklayarak tedavi amacıyla İstanbul'a dönüleceğini duyurdu. Aynı zamanda Amasya'daki Şehzade Bayezid ile Konya'daki Şehzade Cem'e ulaklar çıkarttı ve babalarının öldüğünü bildirerek başkente davet etti. Fatih Sultan Mehmed'in hazırlattığı kanunnamenin tedvini yapılalı henüz çok geçmediğinden, saltanat veraseti konusundaki maddenin yazılmasından sonra ilk defa padişah değişikliği olacaktı. Kanunnamenin bu maddesine göre veliahtlık kurumu oluşturulmamış ve şehzadelerin hepsine taht yolu açık bırakılmıştı. Dolayısıyla tahta kimin geçeceği belirlenmemiş ancak padişah olmayı başaran şehzadenin kardeşlerini katledebileceği açıkça yazılmıştı. Bu nedenle tahtı kaybeden şehzade, öldürüleceğini bildiğinden rekabetin çok çetin geçeceği tahmin

* Bahçeşehir Üniversitesi

1- Cem Sultan (*Meşairüş-şuarâ*)

ediliyordu. Ayrıca her şehzadenin taraftarları vardı ve onlar da kendilerini bağlı gördükleri şehzadenin tahta çıkması için kıyasıya rekabet edecekti. Sadrazam ve diğer devlet erkânı cenaze ile başkente doğru hareket ettiğinden, Kapıkulu Ocakları ve özellikle yeniçerilerin bu süreçte yaratacağı tehlikeyi öngören sadrazam, yol boyunca askerin İstanbul'a ulaşmasını engelleyecek tedbirler almayı ihmal etmedi. Cenazeyi padişahın hasta olduğu ve tedavi edilmesi gerektiğini ilan ederek İstanbul'a sokmayı başaran Sadrazam Karamanlı Mehmed Paşa'nın askerin Üsküdar'dan İstanbul'a geçmesine mani olmak maksadıyla önlemler aldığı da biliniyor. Ayrıca İstanbul kapılarının güvenliğini sağlayacak tedbirler almayı da ihmal etmedi ve şehirde bulunan acemi oğlanlarını görevlendirerek şehir dışına çıkarttı. Sadrazam Karamanlı Mehmed Paşa ve taraftarları, Şehzade Cem'in Osmanlı tahtına geçmesini istiyordu. Buna mukabil eski sadrazam ve o sırada İstanbul muhafazasına memur edilmiş olan İshak Paşa, yeniçeriler, damatları Hersekzade Ahmed Paşa ve Sinan Paşa gibi rical mensupları ise Şehzade Bayezid'in tahta geçmesini istiyorlardı. Bu grup, Şehzade Cem'e gönderilen ulağı yakalamışlar ve yeniçerilerin şehre dönmelerini sağlamak için padişahın ölümünü duyurmuşlardı. Yeniçeriler akın akın buldukları her türlü deniz vasıtasıyla Maltepe'den, yol üzerindeki diğer iskelelerden ve Üsküdar'dan İstanbul'a geçtiler. O günleri gören Neşrî'nin

2- II. Bayezid. Minyatürün üzerindeki metin: "Sultan Bayezid-i Veli Sahibü'l-Hayrat ve'l-Hasenat" (TSM)

deyimiyle: "İstanbul'a geçib Nişancı Paşa'nın başın kesdiler... Aç kurt koyuna nice koyulursa İstanbul'a şöyle koyuldular." Fatih'in hekimi Yakub Paşa da öldürülenler arasındaydı. Öldürülen sadrazamın konağı, Yahudi mahalleleri, Venedikli, Cenovalı ve Floransalı tüccarların mağazaları başta olmak üzere daha birçok konak ile dükkân yağmalandı. Olayların önüne geçmek için askere bahşiş dağıtılması yanında Şehzade Bayezid gelinceye kadar vekâleten on bir yaşındaki oğlu Korkud'un tahta çıkartılması, başta yeniçeriler olmak üzere taraftarlarını sakinleştirdi. Küçük Şehzade Cem'in saltanatı kaybettiği belli olmuştu. Böylece olaylar ve yaşanan krizin asıl sebebinin, Cem taraftarları tasfiye edilerek, Bayezid'e taht yolunu açmak olduğu açıkça anlaşılmıştı. Şehzade Bayezid, bu koşullar sağlandıktan sonra maiyeti ile birlikte şehre geldi, oğlu Korkud'dan tahtı devralarak, padişah oldu ve babasının cenazesini defnetti.

3- Yavuz Sultan Selim (Seyyid Lokman, *Kıyâfetü'l-insaniye fi şemâilü'l-Osmâniye*, (TSM)

II. Bayezid'in saltanatı (1481-1512) İstanbul açısından hem sakin hem de son derece sıkıntılı bir dönem olarak tasvir edilebilir. Babasının ölümünden hemen sonra şehrin yağmalanması ve yaklaşık bir ay süren şiddet döneminin ardından 1481-1495 arasında başkentin elini kolunu bağlayan Şehzade Cem olayı siyasal açıdan, Bayezid'in tahta çıkmasından sonra yaşanan büyük depremlerin tahribatı diğer yandan, Osmanlı başkentinin yaşadığı sıkıntılı sürecin önde gelen sebepleri olarak belirtilebilir. Depremlerin yıkımını iyileştirmek için girişilen büyük çaplı imar sürecine ek olarak, saltanatının son yıllarında oğullarının üçünün birden taht iddiasıyla kendisine karşı mücadeleye girişmesi ise bir diğer krizdir. "Küçük kıyamet" denilen deprem ve yangın gibi afetler hariç diğer hepsinin siyasal nitelikli olduğunu unutmamak gerekir.

II. Bayezid'in üç oğlu Korkud, Ahmed ve Selim'in babaları ve birbirlerine karşı giriştikleri mücadelenin sonunda kazanan Selim oldu. Korkud'un gizlice İstanbul'a gelerek, Yeniçeri Ocağı'na sığınması yeniçerilerin desteğini kazanmasına yetmedi; kendisine saygı gösterildi ama desteklenmedi. Babası tarafından desteklenen Şehzade Ahmed ise silahlı maiyetiyle Üsküdar'a kadar geldi ancak yeniçeriler ve Selim'i destekleyen devlet ricalinin itirazları nedeniyle İstanbul'a giremeden geri döndü. Onun padişahlığına itiraz edenler Şahkulu isyanında Türkmenlere karşı yürütülen mücadelede başarısız olmasını ileri sürdüler. Şehzade Ahmed'in padişahlığına itiraz eden yeniçerilerin ayaklanması İstanbul'da hayatı yine durdurmuştu. 22 Eylül'de yeniçeriler, çeşitli kollara ayrılarak rical konaklarını bastılar. Bu çerçevede Mustafa Paşa Konağı başta olmak üzere Müeyyedzade Abdürrahim, Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa, Nişancı Tacizade Cafer Çelebi'nin konakları basıldı ve yağmalandı. Elbette bu konakların bulundukları mahalleler de yağmadan payına düşeni aldı. Sonuçta taht mücadelesini Şehzade Selim kazandı ve 1512-1520 yılları arasında süren hükümdarlığı başladı.

4- Kanunî Sultan Süleyman (*Hünernâme*)

Selim'in kısa süren saltanatı (1512-1520), Orta Doğu'da köklü değişiklikler yaratmakla kalmadı, bundan Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisi de derinden etkilendi. Mısır seferinden sonra başta eski gücü ve prestijinden çok uzak olsa da Halife Mütevekkil, ailesi ve akrabaları ile son Mısır hükümdarının oğlu, Memlük ümerasından bazıları, Kahire'nin Şafiî kadısı yanı sıra önde gelen âlimlerinin İstanbul'a getirildiği biliniyor. Bunlara ilaveten içlerinde Hristiyan ve Yahudilerin de bulunduğu 1.000 kişiye yakın Kahire eşrafı da İstanbul'a nakledilmişti. Bunların içinde zanaatkârlar ve mimarlar gibi vasıflı insan gücü de vardı. Ayrıca, Memlük Devleti'nin tarih ve teşkilatına dair kitaplar da İstanbul'a getirildi.

Bu sırada, Halife Mütevekkil'in kendisine emanet edilen emvale el koyduğu gerekçesiyle, akrabaları tarafından şikâyet edildiği için Yedikule'ye hapsedilmesi özel olarak belirtilmelidir. Bu konuda İstanbul halkından, kapıkulu askerlerinden, ulemadan ve ricalden tepki gösterildiğine dair hiçbir işaret yoktur. Hilafetin o yıllarda önemi ve etkisini yitirdiğinin en önemli göstergesi bu bağlamda aranabilir. En azından Müslüman ahalinin ve ulemanın tepki göstermemesi, hilafet kurumu ve Osmanlı siyasal yapısı arasındaki etkileşimin inanç meselesinden daha çok, iç ve dış ilişkilerdeki meşruiyet bağlamında aranması gerektiği hakkında bir işaret olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda halifenin İstanbul'a getirilmesi onun bir başka Müslüman hükümdar elinde Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılmasını engellemeye yönelik siyasal bir icraat olarak okunabilir. Koşullar istikrarlı hâle geldikten sonra halifenin, Kanunî Sultan Süleyman tarafından izin verilerek Mısır'a geri döndüğü belirtilmektedir. Zaten bu andan itibaren Abbasî halifelerinin soyundan gelenlerin eskisi gibi Müslüman ülkeler arasındaki ilişkilerde ve ahali arasında etkili olduklarına dair herhangi bir iz görülmesi de söz konusu değildir.

Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde İstanbul nispeten daha sakin bir dönem yaşadı ancak bu süreçte de İstanbul hayatını etkileyen olaylara rastlanmaktadır. 25 Mart 1525'te yeniçeriler, sefere çıkılmaması ve kendilerinin ganimet gelirinden mahrum kalmalarını gerekçe göstererek ayaklandılar. Vezirlerden Ayas Paşa'nın ve diğer rical konaklarından bazıları, Yahudi mahalleleri ve gümrük yağmalandı. İsyanın elebaşıları idamla cezalandırılsa da askerin kışlalarına dönmeleri için para dağıtılması gerekti. Kanunî zamanında İstanbul'u ve hemen hemen bütün imparatorluğu derinden etkileyen olaylar ise şehzadelerin öldürülmesiyle biten taht rekabeti idi. Hem babaları ile hem de kendi aralarında rekabet eden şehzadelerden Mustafa ve Bayezid ile onun çocukları bu süreçte hayatlarını kaybettiler. Şehzade Mustafa'nın entrika ve komplo kokan katlinden sonra halkın büyük

5- İstanbul (TSM)

C
E
PERA
Mare nigrum
S. Sophia

6- Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'nın idamdan sonra naaşının çadırının önünde teşhiri (*Hünernâme*)

7- Kanunî Sultan Süleyman'ın isyan eden oğlu Şehzade Bayezid'e beddua etmesi (*Hünernâme*)

bir teessür yaşadığı konusunda kaynaklar görüş birliği sergiliyor. Tepkiler nedeniyle Sadrazam Rüstem Paşa'nın kısa süreli de olsa görevden alındığı ancak çok geçmeden yeniden aynı göreve getirildiği biliniyor. Şehzade Bayezid'in diğer Şehzade Selim ile girdiği mücadeleyi kaybetmesi ve çocuklarıyla İran'a sığınması ise Osmanlı başkenti ve hâkimiyeti altındaki ülkelerde yankı bulan bir gelişmeydi. Şehzade Bayezid, babasından af dilemesine rağmen, çocuklarıyla birlikte İran'da boğduruldu. Hem bu olay hem de Şehzade Mustafa'nın isyan etmediği hâlde böyle bir harekete kalkışacağı şüphesiyle boğdurulması, şehzadelerin katledilmesine karşı yaygın bir tepkinin oluşmasına neden oldu.

II. Selim (1566-1574) babasının vefatı üzerine tahta çıktığında cülus bahşişi vesilesiyle kapıkulunun ilk muhalefetiyle de karşılaşmış oldu. Babasının seferde ölmesi nedeniyle cenazeyi İstanbul dışında karşılayan Sultan Selim'in yolu, Edirnekapı'dan şehre girdikten sonra yer yer kesildi ve saraya gidişi engellendi. Yeniçeriler ve diğer kapıkulu mensupları, nasihat ederek geri çekilmelerini isteyen devlet ricalini dinlemediler hatta tartakladılar. Cülus bahşişleri ve terakkilerinin ödenmesini garanti altına almak istiyorlardı. Nihayet bahşişler ve terakkilerin verileceği, bir buyrukla duyurulduktan sonra eylemlerinden vazgeçtiler.
III. Murad'ın (1574-1595) ilk saltanat yılında ise babası dönemindeki mali uygulamalardan birinin hesabını sormak üzere ayaklanan kapıkulu sipahileri, halktan kitleler ve özellikle esnaf tarafından desteklenmişti. Çünkü II. Selim zamanında Yahudi sarrafların Osmanlı altınını ülke dışına sattıklarını iddia ediyorlardı ve bu nedenle ortaya çıkan pahalılıktan şikâyetçiydiler. Fiyat artışları, hem esnafı zarara sokuyor hem de sipahiler alım güçlerinin düşmesinden ötürü kendilerine

daha az para ödendiğine inanıyordu. Aynı sorundan mustarip olan bu kitle, saraya yönelerek görülmemiş bir eylem yaptılar ve Divan-ı hümayunu bastılar. Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, kapıkulu sipahilerini taleplerinin yerine getirileceğini belirterek ikna edebildi. Ancak bu sorun geçici bir durum olmayacak, aksine süreklilik kazanacaktı. Çünkü Akdeniz havzasında ve ona eklemlenen çevre ülkelerde yaşanmaya başlayan fiyat artışları ve enflasyon, uzun süre boyunca Osmanlı Devleti ve toplumunu da etkisi altına alacaktı. Özellikle İspanyollar tarafından yeni bulunan Amerika kıtasından aktarılan altın ve gümüş nedeniyle tüm Akdeniz coğrafyasında sirküle olan değerli madenlerin artması piyasada talep patlamasına neden olmuştu. Buna mukabil üretim teknolojisinde artan talebi karşılayacak hızda değişim olamadığından, aynı miktardaki mala karşılık sirkülasyonda daha fazla para bulunuyordu. Mal miktarı ile para emisyonundaki denge, talep lehine bozulmuştu. Bu da kaçınılmaz olarak malların fiyatlarını artıran bir etki yaratıyordu. Resmî narh fiyatlarıyla piyasa fiyatları arasında ciddi farklar oluşmaya başlamış, piyasa fiyatları yükseldiği için narhlar anlamsız kalmıştı. Osmanlı mali sisteminde piyasanın dengesi daha çok ayni ekonominin gereklerine göre yapılandırıldığından, ekonominin hızla moneterleşmesiyle tüm dengeler altüst oldu. Sorunu önlemek için Osmanlı akçesi içindeki değerli maden oranını düşüren bir uygulamaya başvuruldu ve 1585-1586 yılları arasında yüksek oranlı bir devalüasyon yapılarak piyasadan değerli maden miktarı geri çekilmek istendi. Bu işlem sonunda piyasaya sürülen mağşuş akçeler ulufe ödemelerinde de kullanıldığından sorunu hafifletmek yerine büyük bir isyanı tetikledi. 1589 yılında ulufelerinin züyuf akçe ile ödenmesine itiraz ederek ayaklanan yeniçeriler ve sipahiler, esnafın kabul etmediği sikkeleri kendilerinin de kabul etmediklerini duyurdular. Bu sırada ilk defa bu konudan sorumlu gördükleri görevlilerin kellesini istemeleri ise vurgulanması gerekli bir taleptir. Padişahın musahibi de olan Rumeli Beylerbeyi Doğancı Mehmed Paşa ile defterdar idam edildi. Padişah bu talebe direnmek istemiş ancak "Yerine padişah buluruz" tehdidiyle ve devlet erkânının tavsiyesiyle istemeden de olsa, isyancıların isteğini yerine getirmişti. Bu isyanın bastırıldığı günlerde çıkan yangın ise bir gün bir gece sürmüş ve büyük bir alan yanmıştı. Şaşırtıcı olan ise, önceden görüldüğü üzere yangınları söndürmeleri beklenen yeniçerilerin bu kez yangından istifade ederek, yağmaya girişmeleriydi. Bütün bu felaketleri izleyen veba salgını ise, pek çok İstanbullunun ölümüne sebep olmuştu. 1591 Ocak ayında iki kez yeniçerilerin ayaklanması, 1592 yılının Nisan ayında Ayasofya civarında çıkan yangın, Temmuz ayında yeniden yükselen veba şehrin birbirini takip eden felaketlerle dolu günlerinin nasıl geçtiği konusunda fikir vermeye yeterlidir. İstanbul halkı vebaya karşı çaresiz kaldığından Alemdağ'da toplu duaya çıkmıştı.

8- III. Murad (TSM)

Züyuf akçe ile maaş ödenmesi nedeniyle çıkan isyanlara 1593'teki ayaklanma da eklendi. Yeniçerilerin ulufeleri nominal olarak tam verildiği hâlde kendilerine reel olarak noksan ödeme yapıldığının farkında olan ve doğal olarak bundan şikâyet eden kapıkulu sipahileri sarayı bastılar. Taleplerine bakıldığında sadece ekonomik sebeplerle değil, siyasal sebeplerle de hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Çünkü Sadrazam Siyavuş Paşa ile başdefterdarın yanı sıra haremden kethüda kadınının da öldürülmesi isteniyordu. Sarayın içine sirayet ederek ikinci avluda devam eden isyanı bastırmak ve başkaldıran grubu saraydan attırmak için ilk kez kapıkulu taifesinin bir kısmı diğerlerine karşı kullanıldı. III. Murad'ın emriyle Enderunlular ile Baltacılar Ocağı, kapıkulu sipahilerine karşı harekâta girişti ve olayı bastırdılar.

9- Sokollu Mehmed Paşa'ya suikast düzenlenmesi (Rycaut)

Çatışma sırasında 300 civarında can kaybı yaşandığı belirtilmektedir. Kapıkulu ocakları arasına giren husumet, ilerleyen süreçte merkezdeki bu önemli gücün sürekli çatışmasına dönüştü ve hem İstanbul hayatını hem de iktidar çekişmelerinin dinamiklerini etkiledi. Nitekim 1595 yılında ulufe dağıtımı sırasında çıkan olaylar, yeniçeriler ile kapıkulu sipahileri arasındaki sürekli çatışmanın âdeta kurumlaşmasına sebep oldu. Çünkü kapıkulu sipahiliği vaat edilerek, Gence seferine götürülen kuloğulları, verilen söze rağmen ocağa alınmamalarına itiraz ediyordu. Ulufeleri geciken sipahiler ile talepleri karşılık bulmayan kuloğulları birleşerek İstanbul'da gösteriler yapmaya başladılar. Saraydan dönen vezirlerin önünü kestiler. Bütün bu olaylar İstanbul hayatını etkilediğinden çözüm bulmak gerekiyordu ve bulunan çözüm kapıkulları arasındaki çatışmayı geri dönülmez bir noktaya taşıdı. III. Murad, kapıkulu sipahileri ve kuloğullarının üzerine yeniçeri birliklerini gönderttti. III. Murad döneminde İstanbul'u derinden etkileyen bir olay da, kardeş katli hususuna yeni bir halkanın eklenmesi ve III. Murad'ın beş erkek kardeşinin boğdurulması emrini vermesidir. 1579 yılında, başarılı Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın uğradığı suikast sonucu öldürülmesi ise III. Murad döneminin önemli olaylarındandır.

III. Mehmed (1595-1603) döneminde de benzer çatışmalar devam ederken, cülus sonrası gerçekleşen şehzadelerin boğdurulması uygulamasını bu padişahın da sürdürmesi, kardeş katli meselesini artık başkentin tartıştığı konular arasına soktu. Bu çerçevede harem ve sarayın da dışarıdaki gruplarla kurduğu ittifaklar veya giriştiği rekabet, iktidar çekişmesinin genişlemesine ve kurumlaşmasına önemli ölçüde katkıda bulundu. Kuşkusuz bu durum, İstanbulluların hayatını derinden etkileyecek bir sürecin yaşanmasına zemin hazırlıyordu. Hizipler ve siyasetin tarafları, çıkarlarına uygun talepleri artık doğrudan dillendirecek şekilde hareket etmeye başlamıştı. Bütün bunlar belki çağın gereklerine uygun dönüşümlerdi ancak, geleneksel siyaset anlayışı ve yapıları yerine, artık önlenemez şekilde kendini dayatan siyaset pratiğini legalize edecek hukuksal düzenlemeler yapılamadı veya siyasal davranış kalıpları meşruiyet kazandıktan sonra mecburen yeni düzenlemeler yapılabildiğinden gecikmiş iyileştirme girişimleri sorunları çözmeye yeterli

olamadı. 1600 yılında aslında sarayın ve haremin aracısı konumundaki Kira Kadın'ın olayı, harem ile vüzera ve kapıkulları arasındaki çatışmadan patlak vermişti. Padişah kadınları ve validesine yönlendirilemeyen eleştiriler, bir bakıma aracı konumundaki Kira Kadın'a yöneldi. Safiye Sultan'ın III. Mehmed'den kendi konumunu kullanarak aldığı hizmet defterlerinde kayıtlı gelirlerin, Kira Kadın eliyle tevzi edilip işlettirildiğini bilenler olsa da en sonunda kapıkulu sipahilerinin bu uygulamayı protesto ederek yüksek sesle dile getirmeye başlamalarından sonra açıkça tartışılan bir konuya dönüşebildi. Sipahiler, Kira Kadın'ın öldürülmesini talep ederken bundan sonra Safiye Sultan'ın bu tür işlere karıştırılmamasını da ihtar ettiler. Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin de sipahileri desteklediği ayaklanma sürecinde Kira Kadın, parçalanarak öldürüldü ve aynı akıbete uğrayan bir oğlu ile birlikte cesetleri Atmeydanı'na (Sultanahmet Meydanı) atıldı. İlginç olan, yabancı gözlemcilere göre, İstanbul Yahudileri bu olaya hiç üzülmemişler, hatta sevinmişlerdi. Bu olayın üzerinden çok geçmeden kapıkulu sipahilerinin ayaklanması sırasında yeniçeriler ile aralarındaki çatışma artık iyileştirilemez bir noktaya geldi. Sipahilerin padişahı ayak divanına çağırmaları da ilk defa bu olay sırasında gerçekleşti ve idari bir gelenek bozuldu veya bir başka açıdan söylemek gerekirse, zorla değiştirilmiş oldu. Padişahın, baskıyla kapıkullarının talebine boyun eğmesi ve ayak divanına çıkması ilk kez oluyordu ve iktidar ilişkilerinde kul taifesinin de siyasal araçlarından biri olarak işlev kazanıyordu. Çünkü bu olaya değin, ayak divanlarının padişahların talebiyle toplanması âdettendi. Bu sırada isyancılar ve onların arkasındaki hiziplerin hedefi hâline gelmiş olan Darüssaade ve Bâbüssaâde ağaları idam edildi. İsyan, sarayın dışına da yansıdı ve sadrazamın konağına yürüyen sipahilerin korkusundan İstanbul halkı ve hayatı ziyadesiyle etkilendi. Bütün bunları Belgrat'ta haber alan seferdeki sadrazam, Yeniçeri Ocağı'na sığındı ve canını bu yolla kurtardı. Ancak buna uzun müddet sevinmeye fırsat bulamadı ve Yeniçeri Ocağı'nın desteğini almasına güvenerek sergilediği davranışlar padişahın tepkisini çektiğinden, 16 Ekim 1603'te idam edildi.

Kardeş ve evlat katli III. Murad (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603) zamanlarında da uygulandığından, bu soruna tepki gösterenlerin ve karşı çıkanların sayısının arttığı söylenebilir. Ayrıca ciddi tıkanıklıklara sebep olabileceği de anlaşılmıştı. Ölümünden kısa bir süre önce on dokuz yaşındaki büyük şehzadesi Mahmud'u boğduran III. Mehmed, 1603'te vefat ettiğinde yerine geçen Şehzade Ahmed çocuk yaştaydı

10- I. Ahmed (TSM)

ve henüz sünnet bile edilmemişti. Tahta oturduktan on dört gün sonra sünnet edildi ve eğlenceler tertiplendi. İstanbullular şehzadelerin debdebeli sünnet düğünü törenlerine alışkındılar ancak ilk defa bir padişahın sünnet şölenine katılıyorlardı. Aslında yeterince zor olan mevcut olumsuzluklara, kelimenin tam anlamıyla hanedan krizi de eklenmişti. Yönetimde daha etkin olmak için çekişen hiziplerin arasındaki rekabetin sertleşmesini kaçınılmaz hâle getiren koşullar ortaya çıkmıştı. Bundan sonra I. Ahmed (1603-1617) döneminden başlayarak, tahta çıkan oğulları Mustafa, Osman, Murad ve İbrahim ile torunları zamanında gerilim ve rekabet, sıklıkla krizlere dönüşerek, hem İstanbul'un hayatını hem de imparatorluğun genelini derinden etkiledi.

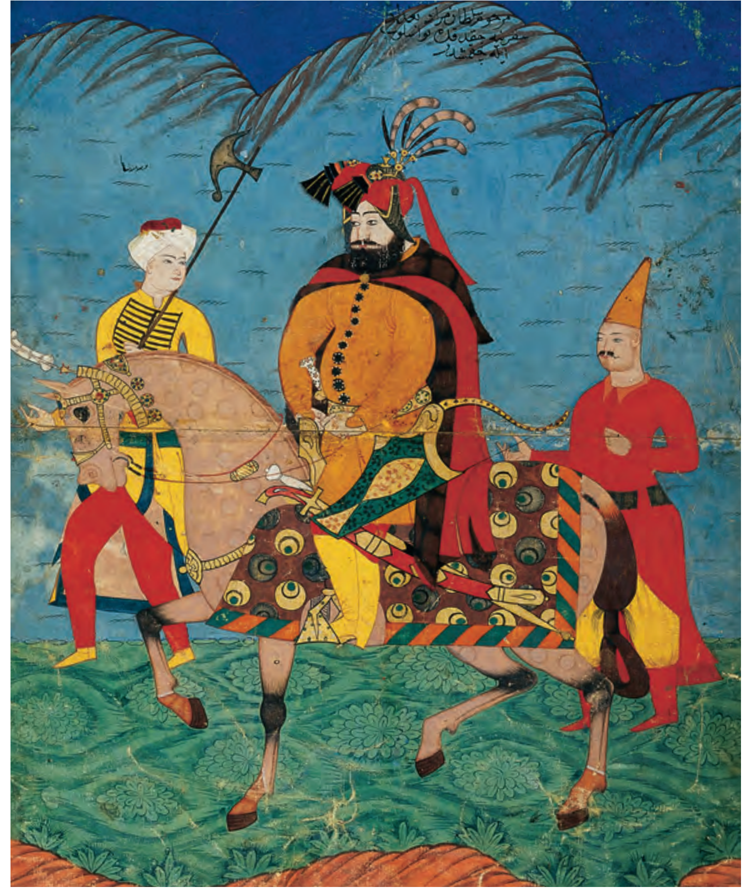
I. Ahmed zamanında, 1605 yılında kapıkulu ocaklarıyla ilişkisi kesilmiş olan eski bölük ağaları yeniden ocağa alınmaları için sipahileri de yanlarına alarak, Divan-ı hümayun'u bastılar. Sonuç aldıklarını söylemek mümkündür çünkü geçmişteki suçları bağışlanarak hepsi sefere gitmek şartıyla ocağa kabul edilmişlerdi. Arkasından yeniçeriler ve sipahiler, ulufe

11- II. (Genç) Osman (TSM)

bahanesiyle ayaklandı ancak sonuç elde edemediler; elebaşıları cezalandırıldı. I. Ahmed (1603-1617) öldüğünde, artık hanedan krizi ile bütünleşmiş olan diğer sorunların yarattığı kaos İstanbul'u teslim almıştı. Başkentin son derece sıkıntılı geçecek yılları başlıyordu. I. Ahmed öldüğünde tahta oğullarından birisi değil, yarı meczup ve hastalıklı kardeşi Mustafa çıkartıldı. Bu tercih, evlat ve kardeş katlini engellemek adına, saltanat verasetini değiştirerek ekberiyet sistemine geçişin ilk adımı olması bakımından önemlidir. Böylece şehzadelerden hangisinin padişah olacağı belirlendiğinden, veliahtlık kurumunun oluşturulması amaçlanıyordu. Dolayısıyla diğer şehzadelerden başka, tahttaki padişahın kendi çocuklarını da boğdurmaması sağlanmış olacaktı. Ancak kısa süre sonra Mustafa tahttan indirildi ve yerine II. Osman (1618-1622) padişah oldu. II. Osman, değiştirilmek istenen kardeş katli uygulamasını canlandırdı ve kardeşini boğdurttu. Bu konuda istediği fetvayı vermeyen Şeyhülislam Esat Efendi'nin tavrından anlaşılacağı üzere ulema, hukuken kardeş katlini onaylamıyordu. II. Osman'ın kısa saltanatında uygulamak istediği reformlara karşı çıkanların baskısı büyük bir patlamaya dönüştü. 1621 yılında Boğaz'ın donmasına sebep olan soğukların etkisiyle fiyatların artması da, İstanbul halkının yaşamını zorlaştıran bir başka unsur olduğundan padişaha yönelik muhalefetin genişlemesine dolaylı olarak katkıda bulunmuştu. Onun dört yıllık saltanatı, 1622'de büyük bir ihtilal ile tahttan indirilmesi ve ilk defa bir padişahın öldürülmesine kadar uzanan görülmemiş olaylarla sona erdi. Bu olaylar sırasında İstanbul'da can güvenliği kalmadığı gibi üst yönetim tamamen parçalandı. Esnaf, korkusundan işyerlerini açamaz oldu ve halk, evinden dışarı çıkamayacak raddeye geldi. Şehri terk edenler bile vardı. Yatışmış göründüğü anlar olsa da yeniden alevlendiği için süreklilik arz eden bir kaos yaşandı. İlk kez bir padişah açıkça herkesin gözü önünde hakaretler edilerek, Yedikule'ye nakledilip orada öldürüldüğünden, İstanbul ahalisi şaşkınlık içindeydi. Doğal olarak padişah öldürecek kadar güçlenen güruhların yapabileceği şenaatten İstanbullular sinmişti. Şehrin üzerine "haile-i Osman" tedirginliği ve şaşkınlığı çökmüş; olayların biri dinmişken bir diğeri patlak veriyordu. Kanlı taht değişikliğinin üzerinden altı ay geçmesine rağmen gündelik hayatın normale dönememesinde padişahın katledilmesinin etkisi vardı ve bunun hesaplaşması devam ediyordu. Artan gerginlik yeni bir ayaklanma doğurdu. Yeniçerileri padişah katili olmakla suçlayan Abaza Mehmed Paşa, İstanbul üzerine yürürken, kapıkulu sipahileri kendilerine sultan katili denildiğinden rahatsızlıklarını belirterek, asıl suçlular ile ön ayak olanların cezalandırılmasını istiyorlardı. Divan-ı hümayun önünde ve şehrin mecma-ı nas olan yerlerinde bu isteklerini dillendiriyorlardı. Bu talep padişah katlinin sorumlusu olarak yeniçerileri işaret etme anlamı taşıdığından yeniçeriler ile sipahilerin arasındaki gerilim, savaşa dönüşecekken son anda engellenebildi ve eski Sadrazam Kara Davud Paşa ile II. Osman'ın katlinden sorumlu tutulanlar idam edildi. Bu olayların akabinde Mere Hüseyin Paşa'nın sadrazamlığa tayin olabilmek için askeri ayaklanmaya teşvik ettiği ve Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa'yı çekilmeye zorladığı da dile getirilmektedir. Mere Hüseyin Paşa'nın sadrazamlığa tayini gibi atandıktan sonra yaptığı icraatlar da tartışma yaratmıştır. Fütursuzca hazinedeki nakit parayı yandaşlarına dağıtmış, Rumeli beylerbeyini divanda dövdürerek

öldürtmüş ve bir kadıyı da falakaya yatırtıp dayak attırmaktan çekinmemişti. Bütün bu olaylar İstanbul'un iaşesinin temininden güvenliğine, ticaretin düzenli işleyişine ve devlet yönetimine kadar her türlü süreci olumsuz etkilemiştir. Şehir halkının huzurunun kaçması bu koşullarda son derece doğaldır. Zaten sadrazam tarafından dövdürülen kadıya destek olan ve sadrazamın uyguladığı şiddete karşı çıkan ulema sınıfı mensupları bir kadıya alenen dayak attırmayı kabul edemeyeceklerini duyurarak Fatih Camii'nde toplandılar ve bu durumun cezasız kalmamasını istediklerini beyan ettiler. İlmiye mensupları ilk kez böyle bir eylemde bulunuyordu. İçlerinde Bostanzade Yahya Efendi başta olmak üzere tanınmış âlimler, müderrisler ve kadılar vardı. Sadrazamın kâfir ve kanının helal olduğunu belirten fetvalar verdiler. Ancak, sonuç umdukları gibi olmadı ve sadrazam acemi oğlanları ile birlikte, bu görevi kabul eden bazı yeniçerilere camiyi bastırdı. Camiden ayrılmayıp direnenlere ateş açıldı; kayıtlara göre on dokuz ilmiye mensubu öldürülerek cemiyetleri dağıtıldı. Sağ kalanların bazıları ve ulema içinden bu olayı teşvik ettiğinden şüphe edilenler ise sürgün edildi. Mere Hüseyin Paşa'nın icraatlarını Yeniçeri Ocağı destekliyordu ve bu ittifakın bir amacının da kapıkulu sipahilerini ortadan kaldırmak olduğu belirtilir. Bunu öğrenen sipahiler, divanı bastılar ve Mere Paşa'yı azlettirdiler; devrik sadrazam bir süre sonra idam edildi. Kapıkulu sipahileri mertebe ve protokol olarak yeniçerilerden daha önde ve padişahın en yakınındaki muharip gruplar olduğundan daha prestijliydiler. Sipahiler ve silahtarlar ile kalan dört bölük halkı padişahın savaşta koruması gibi görevler yaptığından sipah ve Silahtar Ocağı mensuplarının yükselmelerinde de avantajlı oldukları söylenebilir. Bu durum yeniçeriler ile aralarındaki rekabetin doğal sebeplerindendi ancak siyasal sebepler bunun üzerine eklenince aralarındaki gerilim sürekli bir çekişmeye dönüşmüştü. Sipah taifesinin kaldırılmasına yönelik bir hazırlık olduğu iddiası, yaşanan çekişme ve rekabetin bir sonucuydu. Bütün bunların ayyuka çıkmasında Padişah I. Mustafa'nın akıl sağlığı yerinde olmadığından, validesi ve ocak ağalarının yönetimi ellerinde tutmalarının etkisi vardı. Ayrıca eldeki nakit paranın veya hazineye teslim edilen gelirlerin, muhalifleri tatmin etmek için yerli yersiz dağıtılmasından ötürü hazine boşalmış ve Anadolu'da isyanlar sürdüğü için İstanbul'un iaşesinde kesintiler yaşanmaya başlamıştı. Bütün bunlar doğal olarak halkın ve esnafın hoşnutsuzluğuna sebep oluyordu. Bu gidişat padişah değişikliğini kaçınılmaz

12- IV. Murad (TSM)

hâle getirdiğinden, on bir yaşındaki IV. Murad'ın (1623-1640) tahta çıkartılması konusunda kapıkulu ocaklarıyla cülus bahşişi istemeyeceklerine dair anlaşmaya varılmıştı. Verilen söze rağmen padişah değişikliği gerçekleştikten kısa bir süre sonra kapıkulu ocakları, bahşiş talep etmeye başladılar ve bunun için nümayişler düzenlediler. Cülus bahşişini ödemek için saraydaki altın ve gümüş avani ile Enderun hazinesindeki değerli eşyalar darphaneye verilerek, gerekli para bastırıldı ve ödemeler yapılabildi.

Siyasal çekişmeler dışında salgın hastalıklar da İstanbul'da hayatın akışını sekteye uğratan önemli bir unsurdu. 1625 yılı yazında patlayan vebadan ölenlerin sayısı günde 1.000 kişiye ulaşınca İstanbullular çaresizlikten Okmeydanı'ndan toplu duaya çıkmışlardı. Bu yetmezmiş gibi eylül ayında da sipahiler, ulufe meselesinden yeniden ayaklandılar. 1631 yılında iç güvenlik önlemleri için Anadolu'da bulunanlar ile İran cephesindeki kapıkulu askerleri İstanbul'a geri döndüğünde şehirde yeni bir ayaklanma dizisi başladı. İlkinde, 10 Şubat 1632'de saraya yürüdüler ve padişahı ayak divanına çağırdılar. Sarayı işgal edenlerin çoğunluğu kapıkulu sipahisiydi, fakat içlerinde esnaftan ve halktan katılımcılar da vardı. Askeri yönlendiren ise sadaret

13- Sultan İbrahim

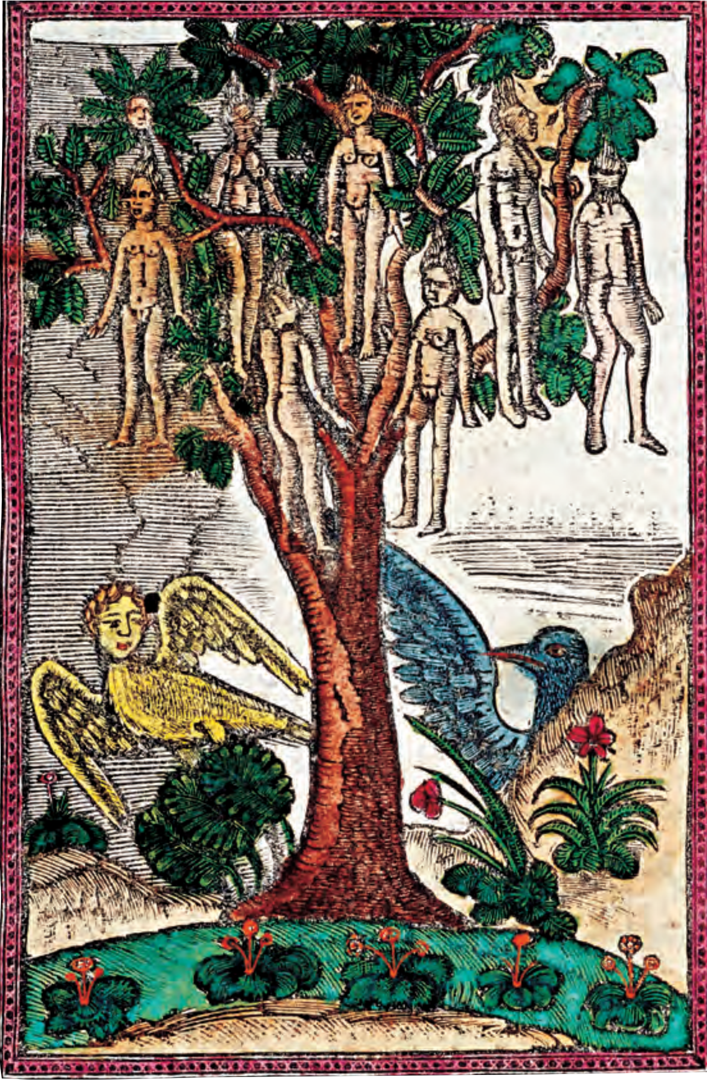
kaymakamı Topal Receb Paşa idi. Sadrazam olmak isteyen, valide sultan ve ulema ile de işbirliği yapan Receb Paşa'nın yönlendirdiği kitle, padişahın çevresindeki on yedi kişinin idamını istiyorlardı. Bunların içinde padişahın musahibiyle eski sadrazam ve sevilen bir devlet adamı olan Hafız Ahmed Paşa da bulunuyordu. Musahibi ve Ahmed Paşa'yı isyancılara vermek zorunda kalan padişah, son derece müteessir bir şekilde paşanın parçalanarak öldürüldüğünü öğrenecekti. Yaklaşık bir ay sonra benzer şekilde yine saray basıldı ve tekrar ayak divanı talep edildi. Kafes dairesindeki şehzadelerin can güvenliğine karşılık teminat istediler ve padişahın sözünün yetmeyeceği için mutlaka kefil talep ettiler. Topal Receb Paşa ile Şeyhülislam Ahîzade Hüseyin Efendi, şehzadelere kefil oldu. Bu olay IV. Murad'ı son derece rahatsız eden sürecin son damlalarından biriydi ve bunun hıncını daha sonra ikisini de boğdurtarak çıkaracaktı. Artık tahta çıktığı yıllardaki gibi küçük bir çocuk değildi. Müdahale edilmesi gereken çok sayıdaki taşkınlık ve kuralsızlık İstanbul'u ve sarayı esir almış gibiydi. Ramazan ayı olmasına rağmen içki içerek sokaklarda dolaşan, dükkânları yağmalayan, halktan haraç alan isyancıların tasallutundan gündelik hayat felç olmuştu. Ramazan Bayramı'nda eski bir ocak geleneği olduğu ileri sürülerek sokaklarda, meydanlarda salıncaklar kurup veziriazamdan sıradan insanlara kadar herkesin pişkeşler getirmeleri isteniyordu. İnsanlar korkusundan paradan kumaşa kadar her türlü haracı hediye adı altında götürmek zorunda kalabiliyordu. Taşkınlık ve başıbozukluğun sınırı yok gibiydi, yer yer kadınlar ve çocukların tecavüze uğradığı bile görüldü. Bütün bu olayların İstanbul'u yaşanmaz bir hâle getirdiği sırada padişah, bu kez kendisi bir ayak divanı topladı. Bu toplantıda devlet ricali ile birlikte ocak ağalarıyla bir anlaşma yaparak onlardan yağma ve soygunları durduracaklarına, kimseye saldırmayacaklarına ve emirlere uyacaklarına dair söz aldı. Bu aşamadan sonra IV. Murad'ın (1623-1640) sert önlemlerle yürüttüğü saltanatı başladı. İsyancıların önderleri ve bu sırada pek çok devlet görevlisi ile sıradan İstanbullular da bu yasaklara uymadıkları gerekçesiyle boğduruldu. İstanbullular bu kez devletin asayiş gerekçesiyle uyguladığı baskıya maruz kaldı. İstanbul bu kez de padişahın uyguladığı sert tedbirler sebebiyle diken üstünde yaşamaya başladı. Rüşvet töhmetiyle veya görevini yerine getirmediği için öldürülen kadılar ve kapıkulu mensuplarından başka, şeyhülislam ile sadrazam da onun hışmından kurtulamadı. Osmanlı tarihinde ilk kez bir şeyhülislam, padişah buyruğuyla boğdurulmuştu. Henüz oturmamış olan veliahtlık sistemini benimsemediğini üç kez kanıtladı ve eski uygulamaya devam ederek üç kardeşini de boğdurdu. Geriye sadece yıllardır kafes dairesinde kalan ve dengesizliğinden ötürü "Deli" lakabıyla anılacak olan İbrahim kalmıştı. Hanedan krizi devam ediyordu.

Sultan İbrahim (1640-1648) döneminde ise rüşvetin, iltimasın ve sarayda padişahın yarattığı skandalların İstanbul halkı arasında yankılandığı bir dönem yaşandı; mahrem konular bile dışarıya taşabiliyordu. Elbette halk arasında bu konuların konuşulması, yasaklanmakla birlikte faaliyetlerini gizlice yürüten kahvehaneler ve meyhanelerde tartışılması nedeniyle tepki topladığı ve bunun yaygınlaştığı tahmin edilebilir. Ancak şaşırtıcı bir şekilde sipahi ve yeniçerilerden önemli bir karşılık görülmedi. Bu yaklaşık dört yıl devam etti. Sonunda üst yönetimin Edirne'de olduğu bir sırada 15 Temmuz 1644'te sipahiler ve yeniçerilerin bir kalkışma başlatacakları şayiası yayıldı. Bunu halkın ve yöneticilerin tepkisini görmek için ocaklıların yaydığı sanılıyor. İsyan şayiası çıktığında bütün hayat bir anda normal seyrinden çıktı ve insanlar evlerine yiyecek stoklamaya başladığından fiyatlar yükseldi. Aslında isyan olmadı ama İstanbul halkının yaşananlardan hem ne derecede etkilendiğini hem de geçen dört yıllık sürede oluşan birikimin hangi raddeye vardığını göstermesi bakımından bu olay önemlidir. Ayaklanma olacağının dedikodusu bile hayatı durdurmaya

14- Orta çavuş, Çorbacı, Odabaşı, Saka, Bayraktar, İmam, Harbacı, Mumcu, Oda nevbetçisi (A. Cevad)

yetmişti. Fakat olaylar her zaman şayia düzeyinde kalmıyordu. Sultan İbrahim'in (1640-1648) saltanatını bitiren müdahale, sonuçları itibarıyla İstanbul ve Osmanlı tarihi bakımından dikkat çekicidir. Sultan İbrahim zamanında sarayda yaşananların yarattığı tepki, padişahın keyfî ölüm emirleri vermesi, dengesiz uygulamaları, giderek artan rüşvet ve usulsüzlükler karşısında ulema ile anlaşan ocak ağaları, padişahı indirmek için bir hazırlık başlattılar. İstanbul'daki âlimler, kapıkulu ağaları ve bölükbaşıları Fatih Camii'nde toplandılar ve durumu görüştükten sonra Orta Cami'ye geçtiler. Aralarında Sofu Mehmed Paşa'yı sadrazam seçerek, saraya gönderdiler. Bu sırada İstanbul'un karadan ve denizden bağlantılarını da kesmişlerdi. Padişahın uygulamalarından sorumlu görülen ve onu destekleyen eski Sadrazam Damat Ahmed Paşa öldürüldü. Sultan İbrahim'e de tahttan indirileceği, bu nedenle direnmemesi uygun bir dille anlatılmak üzere temsilci gönderildi. Sultan İbrahim direndiyse de sonuç alamadı ve Ağustos 1648'de tahttan indirilerek yerine çocuk yaştaki oğlu Mehmed (1648-1687) cülus ettirildi. Kapatıldığı dairede avaz avaz bağıran sabık Sultan İbrahim'i kapıkulu sipahilerinin yeniden tahta çıkaracağı şayiası yayılınca on gün sonra Sultan İbrahim boğduruldu. İkinci kez bir padişah öldürülmüştü. Bu gelişme ve sonrasında yaşananlar Osmanlı siyasal düzeninde ciddi değişikliklere sebep oldu. İbrahim'in öldürülmesinin ardından başlayan bir dizi olay, 1656 yılında Köprülü ailesinin yönetimi başlayıncaya kadar devam etti. Öyle ki İbrahim'in hal'inden sonra aynı yıl içinde, 1648'de Sultan Ahmet Camii ve Atmeydanı, sipahiler ile yeniçeriler arasında âdeta bir savaşa sahne oldu. Halktan ve her iki taraftan yüzlerce insan öldü. Ertesi yıl sipahiler, ulufeleri zamanında verilmediği için ayaklandılar. İstanbul halkına salınan avarız ile Dersaadet ve Galata çarşılarındaki esnaftan toplanan paralarla ulufe ödendi ve sipahilerin isyanı yatıştırıldı. Ancak İstanbul

15- Temsilî Vakvak Ağacı (*Tarih-i Hind-i Garbî,* Müteferrika Baskısı)

halkı ve esnafı bütün bu süreçten çok etkilendiğinden benzer gerekçelerle yeniden para talep edilmesi nedeniyle 1651 yılında isyan etti. IV. Murad'ın damadı olan Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın saldığı avarız ve salyaneyi ödemek istememeleri bir yana, ayarı bozuk züyuf akçeleri halis akçelerle değiştirmek ve finansman açığını kapatmak isteyen paşanın talebi geri tepti. İlk defa esnaf ve halk, katılımcı değil doğrudan doğruya kendilerinin yarattığı bir isyanla devletten gelen taleplere karşı çıktılar. 1654'te ise meşhur Abaza Mehmed Paşa'nın akrabası olan ve yine onun gibi Anadolu'daki Celalî gruplarının desteklediği İbşir Mustafa Paşa, yanına topladığı eyalet askerleri ve Celalîlerden devşirdiği kuvvetlerle İstanbul'a yürüdü. Yarattığı baskının izalesi için İbşir Paşa sadrazam tayin edildi. İbşir Paşa'nın maiyetindekiler, yeniçerilerle anlaşıp İstanbul sokaklarında kapıkulu sipahileriyle çatışmalara giriştiler. Yine çarşı ve pazarlar yağmalandı. Üsküdar'dan Dersaadet'e geçen sipahilerin desteğini alan kapıkulu sipahileri, karşı ayaklanma ile bu olayları durdurup İbşir Paşa'yı da idam ettiler. 28 Şubat 1655'te ise Girit'ten dönen ve birikmiş ulufelerini isteyen yeniçeriler, topçu ve cebeci sınıflarının da desteğini alarak Atmeydanı'nda bayrak açtılar. Çok geçmeden sayıları 5.000 kişiye ulaştı. Beş altı gün içinde kitle iki katına çıkmıştı. Ayaklananlar isteklerini bir dilekçe ile saraya gönderdi ancak olumlu karşılık bulamayınca altmış kişiye varan bir idam listesi hazırladılar. Padişah, Alay Köşkü'nde topladığı ayak divanında şeyhülislamı azletti ve saray ağalarının ikisini, isyancılara teslim ettirerek daha büyük bir arbedenin çıkmasını önledi. Buna mukabil sonradan olayların soruşturulması esnasında sert önlemlere başvurularak, elliden fazla yeniçeri ve sipahi idam edildi. Bu olaylar sırasında, yaklaşık olarak on üç gün İstanbul'da hayat durdu.

1656 yılındaki Çınar Olayı ise İstanbul'da yaşanan ünik olaylardandır. Öldürülenlerin cesetleri Sultanahmet Meydanı'ndaki çınar ağacına asıldığından bu isimle anılır ancak daha çok Doğu mitolojisinde meyvesi insan olan vakvakiye ağacından esinlenilerek; "Vak'a-i Vakvakiye" ismiyle tanınmıştır. İstanbul tarihinde iz bırakan bu olay, birbirini takip eden iktidar krizleri sırasında çıkmış ve âdeta gruplar arasındaki rekabetin hangi boyuta ulaşabileceğinin çarpıcı örneklerinden biri olmuştur. Olaylara hâkim olmaktan aciz Sadrazam Süleyman Paşa, 1656 yılında görevden çekildiğinde yerine şaşırtıcı bir hatt-ı hümayunla Girit Serdarı Deli Hüseyin Paşa tayin edilmek istenmişti. Ancak paşaya gönderilen hatt-ı hümayun, son derece muğlak bir dille yazılmıştı ve "Eğer Girit'te kalman gerekiyorsa ve ayrılman sorun çıkaracaksa görevine devam et, yok eğer ayrılmandan dolayı boşluk doğmayacaksa İstanbul'a gel." anlamında bir içeriğe sahipti. Deli Hüseyin Paşa'ya bu talebi belirsiz hatt-ı hümayun gönderilirken, sadaret kaymakamlığına Zurnazen Mustafa Paşa tayin edilmişti. Ancak o da sadrazamlık beklediği için bir yolunu bulup dört saatliğine de olsa sadrazamlığa tayin olundu. İşte ayaklanma, iktidar hiziplerinin çekişmesinin tam da böyle bir basiretsizlik yarattığı aşamada patlak verdi. Ayaklanmanın sebebi, görünüşte yine züyuf akçe ile maaş ödenmesi ve bir kısım kapıkuluna da hiç ödeme yapılamaması idi. Ancak, aslında saraydaki ak ve kara ağaların iktidar üzerindeki tesiri, bu isyanın tetikleyici sebebi olarak anılmaktadır. Bir hafta civarında süren şiddet ve isyanın teşvikçileri arasında Zurnazen Mustafa Paşa olduğu belirtilir fakat sonuçta kendisi de bu şiddet sarmalından kurtulamamıştır. Padişahın huzuruna çıkan temsilcileri aracılığıyla isyancılar, durumu tüm açıklığıyla dile getirdiler. Buna göre, memleketin hâlinin

İNGİLTERE'NİN İSTANBUL HAREKÂTI: 1807

FATİH YEŞİL*

1806 senesi İstanbul açısından pek çok önemli olaya şahit olmuştur. Bu yıl Rusya ile başlayan savaş, İstanbul'u İngiltere ve Rusya'nın başını çektiği Fransa karşıtı koalisyondan uzaklaştırarak, diplomatik açıdan Paris'e yaklaştırmıştır. General Sébastiani'nin büyükelçi olarak Paris'ten Osmanlı başkentine gelişinin ardından Bâbıâli'de ve onun yönetimi altındaki topraklarda hissedilir derecede artan Fransız nüfuzu ise Akdeniz hâkimiyeti konusunda çekinceleri bulunan Londra'daki siyasi kulisleri hareketlendirmişti. Nitekim İngiltere'nin İstanbul Elçisi Charles Arbuthnot'un Osmanlı-Rus Harbi'ne son verilerek, Rus bandıralı gemilerin Boğazlardan geçişini sağlamaya dönük girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmaktaydı. İngiliz elçisinin, 3 Eylül 1806'da kendisini ve İstanbul'daki İngiliz uyrukluları tahliye edecek ve Bâbıâli'ye gözdağı verebilecek bir İngiliz filosunu Osmanlı başkentine çağırması, zaten var olan sorunu bir krize dönüştürdü. Arbuthnot'un yardım çağrısına derhâl cevap veren Londra, İngiliz elçisinin talep ettiği filonun ilk bölümünü 1806 yılının Aralık ayı sonunda Çanakkale'ye gönderdi. Çanakkale önlerinde demirleyen İngiliz filosunda, devrin en büyük savaş gemisi sınıfında yer alan iki saff-ı harp gemisi ve daha küçük iki gemi bulunmaktaydı. Bu dört gemiye kısa bir süre sonra İstanbul'daki İngiliz elçiliği hizmetindeki savaş gemisi de katılacaktır. Beş saff-ı harp ve daha küçük iki gemiden müteşekkil filonun ikinci bölümü ise 1807 senesinin Şubat ayı başında Bozcaada önlerinde demirlemişti. İngiltere elçisi ve İngiliz uyruklu tüccarların 29 Ocak 1807'de Osmanlı başkentinden ayrılmasının ardından filo, saldırı için uygun rüzgârı beklemeye başladı. Zaman kazanabilmek ve sorunu barışçı yollarla halledebilmek için, diplomatik temasları kesmeyen İngiliz filosu, Çanakkale'de bulunan Kaptanıderya Salih Paşa ile görüşüyordu.

1- III. Selim (TSM)

On iki gemiden müteşekkil filonun 14 Şubat 1807'de belirlenemeyen bir sebeple yanmaya başlayan sonra da havaya uçan bir gemisini kaybetmesi, komuta subayı Amiral Duckworth'un harekâtın gidişatı ve sonuçları konusundaki endişelerini arttırmaktaydı. Zira herhangi bir piyade birliğinin bulunmadığı İngiliz filosu İstanbul'u topyekûn kontrol edebilecek güçten yoksundu. İngiliz belgelerinde "harekât" olarak isimlendirilen operasyonun temel

* Hacettepe Üniversitesi

16- IV. Mehmed (Konstantin Kapıdağlı, TSM)

perişan olduğu, kendilerine züyuf akçe verilirken ve bunu esnaf kabul etmezken ağalar ve Enderun halkının halis ve tam ayar sikkeleri kendileri için ayırdığı, bu yolla büyük zenginlik elde ettikleri nedeniyle idamlarını istediklerini belirttiler. Ayrıca, devlet yönetiminde etkili olmalarından kaynaklanan zararın haddi hesabı olmadığını da bildirdiler. İsyancıların ilettiği listede otuz kişinin adı vardı. O sırada 15 yaşına ulaşmış olan padişah IV. Mehmed (1648-1687) şikâyet edilen kişilerin mallarının müsadere edilmesini ancak canlarının bağışlanarak sürgün edilmelerini teklif etti. Önerisi kabul edilmeyen padişah, durumun nazik olduğunu daha iyi anladı ve iletilen isteklerin yerine getirilmesi hususunda bir hatt-ı hümayun kaleme aldı. Bundan sonra Darüssaade ağası ile kapı ağası idam edilerek, cesetleri saraydan dışarı atıldı. Listede adı olduğunu öğrenenlerden hasodabaşı, padişah hocası ve hazinedar saraydan kaçarak saklandılar. Ancak isyancıların ısrarları sonunda onlar da bulunarak idam edildi. Öldürülenlerin saraydan dışarı atılan cesetleri isyancılar tarafından sürüklenerek götürülüyor ve Sultanahmet Meydanı'nda çınar ağacına asılarak teşhir ediliyordu. Listedekilerden büyük çoğunluğu öldürüldü ve

17- IV. Mehmed'in tuğrası (BOA, MF)

cesetleri çınar ağacındaki yerini aldı. Yakalanamayanların ise ele geçirildiklerinde asılacaklarına dair söz verilmesi üzerine isyancı gruplar teskin oldu ve dağılmayı kabul etti. Bu arada isyanı teşvik eden Zurnazen Mustafa Paşa da azledilmişti. Çınar Olayı'ndan sonraki iki ay, bu isyanda öne çıkan sipahi ağalarının zulmü ve İstanbul ahalisine yaptıkları keyfî baskıyla geçti. Bu durumu izale etmek için, Anadolu'daki ayaklanma ve eşkıyalık olaylarını görüşmek bahanesi ile padişahın huzurunda toplantı tertiplendi. Çınar Vakası'ndan sonra, meydan ağaları diye tanınan sipah ağaları da o toplantıda derdest edilerek boyunları vuruldu.

Aynı yıl, 1656'da bu kez Kadızadeli vaizlerin harekete geçirdiği kitleler, dergâhları ve tekkeleri basmaya başladı ve öteden beri iddia ettikleri üzere bunların kaldırılması gerekir, diyerek mutasavvıflara saldırdı. Tekkelerin ve dergâhların yıkılmasını, camilerin birden fazla olan minarelerinin de bidat olduğundan yıktırılması gerektiğini belirtiyorlar; tecvid ile Kur'an tilavetine bile muhalefet ediyorlardı. Onlara göre tasavvufi hareketlerin ve tarikatların çoğunluğu din dışı ve bidattı. Aslında XVI. yüzyılda İmam Birgivî'den beri İslam'ın ilk dönemindeki gibi basit ve sade bir hayat yaşamanın sünnet olduğunu ileri sürdüklerinden sosyal yaşamı zaman zaman baskı altına almaya kalktıkları biliniyordu. Ancak bu kez, bütün bu iddialarını hayata geçirmek için vaaz, telkin

hedefi de zaten İstanbul'u fethetmek değil, Bâbıâli'ye gözdağı vererek Osmanlı'yı Fransa karşıtı koalisyona yeniden dâhil etmekti.

Filodaki endişelerin benzerleri kendilerini hiç tehdit altında hissetmemiş olan İstanbulluların da gündemindeydi. İngiliz filosunun Osmanlı başkentine saldıracağı söylentisi artık İstanbul'da dilden dile dolaşmakta, yetkililer İstanbul savunmasını güçlendirebilmek için çalışmaktaydı. İngilizlerin Çanakkale'yi geçmesi durumunda Osmanlı başkentindeki mevcut kaleler ve inşa olunacak tabyalar ikinci ve son savunma hattını oluşturacaktı. Tersane ve Tophane'de sürdürülen savunma hazırlıklarına yardım eden Fransız Elçi Sébastiani ve Fransa'nın müttefiki İspanya'nın İstanbul Sefiri Marki d'Alménara, Osmanlı mühendisleriyle birlikte İstanbul Boğazı'nı teftiş ederek, tahkim edilmesi gereken kale ve burçları, tabya inşa edilmesi gereken bölgeleri belirlemekteydi. Boğazın kavşak noktalarından birisinde bulunan Kızkulesi'nin yıkılarak yerine tabyalar inşa edilmesi yabancı uzmanların İstanbul savunmasına dair önerileri arasındaydı. Osmanlı idaresi, *kadim bina* olması sebebiyle yıkıma karşı çıksa da, mazgallar açılarak Kızkulesi'nin olabildiğince tahkim edilmesini ve Boğaz kıyısında bulunan eski burçlar ve bazı konaklar yıkılarak tabyalar inşa edilmesini onaylayacaktı.

18 Şubat 1807'de İngiliz filosunun beklediği rüzgârın esmeye başlamasıyla birlikte, Amiral Duckworth harekât emrini vermiş ve ertesi gün on bir gemiden oluşan İngiliz donanması, küçük bir direnişle karşılaşmış olmasına rağmen, Çanakkale Boğazı'ndan kayıpsız geçerek Marmara Denizi'ne açılmıştır. Filodan önce İstanbul'a ulaşan Kaptanıderya Salih Paşa'nın

2- İstanbul'da inşa olan tabyalardaki topların menzillerini gösteren 1807 tarihli harita (İÜ, Nadir Eserler Ktp., Haritalar Bölümü)

tahriratları, bir taraftan başkentteki paniği artırırken, diğer taraftan da İstanbul Boğazı'nın takviyesi konusunda yapılan çalışmaları hızlandırmıştı. Öncelikle İncili Köşk altındaki mevkiin takviyesine ağırlık verilerek, gerekli top ve mühimmatın yapımı için Baruthane ve Tophane harekete geçirilmiştir. Filodaki gemilerden bir tanesini güvenlik amacıyla Çanakkale'de bırakan Amiral Duckworth, on gemiden müteşekkil donanmasıyla, 20 Şubat 1807'de, kendileri açısından en korunaklı bölge olan Kınalıada önlerinde demirlediğinde, İstanbul savunması bir çatışma için hâlâ tam manasıyla hazır değildi. Bu sefer zamana ihtiyaç duyan Bâbıâli'ydi. İkmal noktalarından çok uzakta, kara ordusundan yoksun, dört bir tarafı düşmanla çevrili bir bölgede sıkışan İngiliz denizcileri de aslında sorunu çatışmadan halletmek istiyordu. Derhâl husumetin sonlandırılması için bir proje kaleme almaya başlayan Arbuthnot, Osmanlı-İngiliz ittifakının yenilenmesini talep etmekte, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında devam eden savaşın sona erdirilmesi için arabuluculuk yapmayı önermekteydi. İngiliz elçi, savaş sonrası dönemde St. Petersburg ve İstanbul'un aynı ittifak antlaşmasına imza koymasını da istemekteydi. İmzalanacak antlaşmalarda, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunacağına ve Bâbıâli'nin onurunu kıracak hiçbir talepte bulunulmayacağına, İngiltere heyeti adına söz veren Arbuthnot, antlaşmalar sonucunda yine İstanbul'a karşı yapılması muhtemel bir Fransız saldırısına, müttefiklerin en sert şekilde cevap vererek Osmanlı Devleti'ne yardım edeceğini vaat etmekteydi. Proje konusundaki müzakereleri zaman

18- Yeniçeriler (Ârifî, *Süleymânnâme*)

ve tebliğle yetinmeyip harekete geçmişler ve Fatih Camii'nde toplanarak kalkışma tertiplemişlerdi. Etkili bir şekilde müdahale edilerek camiden çıkartıldılar ve grubun önemli isimleri sürgün edildi. Aslında çok büyük boyutlara varacak ve önlenmesi konusunda zorluklar yaratabilme potansiyeli bulunan bu olayın nispeten ucuz atlatılmasında, yeni Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın tavizsiz yaklaşımının payı olduğunu söylemek mümkündür. Yaşlı sadrazamın bu olayla birlikte, benzer girişimler olması hâlinde nasıl bir yöntem izleyeceğini de göstermişti. Köprülü, ilk defa Kadızadeli olayında sergilediği tutumunu, 1657 yılında sipahilerin ulufelerini alamadıkları gerekçesiyle ayaklanma girişiminde bulunmaları ve defterdar efendinin konağına saldırmaları sırasında da tekrarladı. Sipahilerin üzerine yeniçerileri göndererek, onları sindirdi. Köprülü Mehmed Paşa, oğlu Fazıl Ahmed Paşa ve Köprülü ailesine tâbi olanların yönetiminde uzun süren bir sükûnet döneminden söz etmek mümkündür. Fakat öncesinde olduğu gibi günler süren terör, yağma, silahlı çatışma ve ölümler yaşanan isyanlar görülmese de bazı olayların İstanbul'da tahribata sebep olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan 15 Şubat 1665'te gerçekleşen olay, halkı korkutmaya yetmişti. Bu tarihte Tersane Zindanı'ndaki mahkûmların toplu hâlde firar ettikten sonra Galata ve Kasımpaşa bölgelerini yağmalaması ve bu sırada ölümler olması halkın eski deneyimlerini hatırlatmaya yetmişti. Olaylar uzun sürmeden bastırıldı ve mahkûmlar yeniden zindana konulabildiğinden tahribat ve zayiat büyük olmadı. 1684'te ise Tersane'de gemileri bakımda iken donanmadaki leventler, Boğaz köylerine baskınlar yapmış, Fransız tüccarlar ve adamları ile, Fransız kalyonlarından inen muhafızlarla çatışmışlardı. Her iki taraftan da ölenler olmuştu. Bunlardan başka sadece Evliya Çelebi'nin aktardığı bir olay dikkat çekicidir. Ona göre, 1668 yılında Girit'teki yeniçeri ağasının İstanbul'a çağrılarak sadaret kethüdalığına atanması, şehzadelerin katledileceği dedikodusuna sebep olmuş ve özellikle esnaf buna karşı çıkarak Atmeydanı'nda toplanmıştı.

II. Viyana Kuşatması'ndan (1683) sonra yaşanan dağılmayı bertaraf edip toparlanmak kolay olmadı ve dört yıl sonra padişahın tahtından indirilmesine kadar giden olaylar yaşandı. Cephedeki asker, özellikle kapıkulları

kazanabilmek için önemli bir fırsat olarak gören Bâbıâli, ertesi gün (21 Şubat 1807) Safiyesultanzade İshak Bey'i filoya gönderdi. Bâbıâli hem filonun barışçı yollarla İstanbul'dan ayrılması için çaba sarf ediyor hem de aralıksız bir şekilde savaş hazırlıklarını sürdürüyordu. Nitekim Osmanlı donanması kısa zamanda savaşa hazır hâle getirilmiş ve yine Sébastiani'nin hazırladığı savunma planı çerçevesinde Topkapı Sarayı sahili, Ahırkapı, Çatladıkapı, Kumkapı, Yenikapı, Davutpaşa İskelesi, Samatya Kapısı, Yedikule, Harem İskelesi, Kadıköy ve Fenerbahçe'de sürmekte olan tabya inşaatlarına üst düzey devlet görevlileri nazır olarak atanmıştır. Sébastiani'nin İstanbul'a gelişinin hemen ardından Napoléon'dan talep edilmiş olan top, mühimmat ve askerî mühendislerin 22 Şubat 1807'de İstanbul'a ulaşması tahkimatların inşasını hızlandıran önemli faktörlerden bir diğeridir. Bu bağlamda İngiliz donanmasının şehre yaklaşmasını ya da en azından İstanbul Boğazı'nda şehri bombalayabilecek bir pozisyon almasını engellemek, İstanbul Limanı'nda demirli Osmanlı donanmasına saldırmasını önlemek için Haliç'i koruma altına almak ve nihayet filonun şehri topa tutması durumunda Osmanlı donanmasına destek sağlamak, hazırlanan savunmanın temel unsurlarıydı.

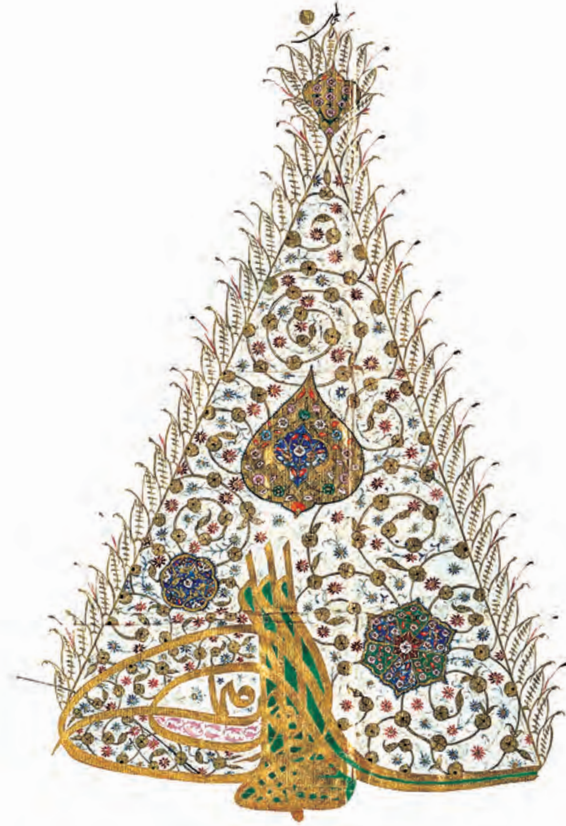
Başkente kadar gelmiş olan düşmana karşı yapılan savaş hazırlıklarına, devlet görevlilerinin yanı sıra İstanbullular da büyük bir destek vermekteydi. İngiliz filosunun gelişiyle birlikte dehşete kapılan ahali, inşaatlarda çalışmanın ötesinde kendilerine dağıtılan silahlarla muhtemel bir savaşa hazırlanıyordu. Geleneksel olarak savaşın ve savaş hazırlıklarının dışında tutulmaya çalışılan gayrimüslim tebaa bile ruhani liderlerinin önderliğinde Boğaz'a akın ederek tabya inşasına destek vermekteydi. Ahalinin sadece birkaç gün içerisinde seferber olması ise İstanbul'da dolaşan dedikoduların ve söylentinin gücünü yansıtmaktadır. Genel olarak yeniçerilerin kontrolünde olan kahvehanelerde yapılan sohbetlerin en önemli konusu İngilizlerin karaya çıkarak kızların ırzına geçeceği ve dükkânların zarar göreceğine dair etrafta dolaşan dedikodulardı. İstanbullulardan bir kısmının, *Memalik-i Mahruse*'nin doğrudan kalbini hedef alan İngiliz saldırısını kıyamet alameti olarak yorumlaması ve mehdi beklentisine girmesi hiç şüphesiz ahalinin seferber edilmesinde rol oynayan en önemli unsurlardı. Bir diğer grup ise İngilizlerin Nizam-ı Cedid ekibi tarafından, yeniçeriliği ilga etmek üzere başkente çağırıldığına inanmaktaydı. İstanbulluların ruh hâlini yansıtan bu türden söylentilerin yayılması ise İngiliz filosunun gücünden ziyade, kendisini ilk defa tehdit altında hisseden başkent ahalisinin psikolojisini yansıtmaktadır.

Saldırı için elverişsiz rüzgârın ve Boğaz akıntılarının elini kolunu bağladığı Amiral Duckworth ve İngiltere'nin İstanbul Elçisi Charles Arbuthnot, Boğaz sahillerinde sürmekte olan tabya inşaatlarını sadece bulundukları geminin güvertesinden izlemekle yetiniyordu. İshak Bey ve Divan-ı hümayun tercümanı Hançerlizade ise bu sırada amirali ve İngiliz elçiyi oyalamaktaydı. Diplomatik temasların sürdüğü sırada gemiler arasında ve su ihtiyacını karşılamak üzere Adalar'a gidip gelen İngiliz filosuna ait filikalar Fenerbahçe'de bulunan tahkimatlardaki *dilaverler* tarafından taciz ediliyordu. Savunma hazırlıklarının 25 Şubat 1807'de tamamlanması mevcut askerî durumu İstanbullular lehine çevirmiştir. Tersanede demirli bulunan, ikisi üç ambarlı olmak üzere on iki parçadan oluşan Osmanlı donanması savaşa hazır hâle getirilerek yirmiden fazla topçu filikası ve 100'ü aşkın kayıkla birlikte saldırı emrini beklemeye başlamıştır. Haliç iki sıra filika ile kapatılırken, Tophane tarafına, bu yönden yapılacak bir saldırı düşünülerek ateş gemileri yerleştirilmişti. Bütün İstanbulluların gayretiyle kısa sürede tamamlanan tahkimatlar da Boğaz'da yaşanacak bir çatışmada ateş üstünlüğünü Osmanlı tarafına vermekteydi. Beş gün içerisinde yapılan hazırlıklarda Yedikule'den Sarayburnu'na kadar uzanan bölgeye 77, saray bahçesine 24, Sarayburnu'ndan Haliç'e 127, bu bölgenin karşısına 47, Tophane sahiline 38 ve Asya yakasına 48 olmak üzere toplam 361 tabya inşa edilerek İstanbul Boğazı'na toplam 540 top ve 110 havan yerleştirilmiştir.

Hazırlıkların tamamlanmasının ardından Halet Efendi aracılığıyla, oldukça sert bir notanın verildiği İngiliz filosuyla bir anda görüşmelere son verilmiştir. Aynı sırada bir grup Osmanlı askerinin, filonun demirlediği bölgeye en yakın kara parçası olan Kınalıada'ya çıkması, gerginliği çatışmaya dönüştürecekti. Osmanlı askerinin ardından karaya çıkan İngiliz denizcilerle yaşanan çatışma, adanın içlerinde bulunan manastır ve çevresinde yoğunlaşacaktır. Buradaki çarpışmada bölgedeki gayrimüslimlerin verdiği destek, İngiliz deniz piyadelerinin püskürtülmesinde büyük bir öneme sahiptir. Öyle ki, çatışma esnasında hemşerilerine destek veren gayrimüslimler daha sonra cizyeden muaf tutulacaktır. Harekâtın başından sonuna kendisini çaresiz bir durumda hissettiği anlaşılan III. Selim ise bu sırada başkentinde canlarını feda edenleri

19- II. Mustafa (TSM)

20- II. Mustafa'nın tuğrası (BOA, MF)

İstanbul'a dönerek padişahı tahttan indirmek üzere harekete geçtiler. Bütün bunların sebepleri arasında yıllardır bitmeyen ve başarısız olunan savaşlar, Budin'in ve büyük toprakların kaybı, Anadolu'daki kıtlıklar yetmezmiş gibi hem insan hem de bütün kaynakların ordunun ve İstanbul'un iaşesine tahsisi nedeniyle halkın yerini yurdunu terk etmesi, günden güne artan eşkıyalık gibi başlıklar sayılabilir. Ordu ve İstanbul halkının padişahın avdan başka bir konu ile ilgilenmemesini öne sürerek dile getirdiği tepkilere ilmiye mensupları da katılarak, padişahı açıkça eleştirmeye başladılar.
Bu süreç ve oluşan geniş ittifakın karşısında 1687 yılında IV. Mehmed tahttan çekilmek zorunda kaldı ve yerine kardeşi Süleyman cülus ettirildi. Fakat İstanbul için kâbus dolu günler daha yeni başlıyordu. Askerleri İstanbul dışında tutmak becerilemediğinden veya durdurmak mümkün olamadığından şehre girerek taşkınlık yaparak yağmaya başladılar. Ulufelerini alamadıklarını gerekçe göstererek çarşıyı ve dükkânları yağmaladılar. Birikmiş ulufelerinin dışında cülus bahşişi, terakki ve başka isimler altında istedikleri külliyatlı miktardaki parayı ödeyecek kaynak bulunamadığından talepleri karşılanamamıştı.
Bu kez sipahiler ve cebeciler, dükkânlara ve çarşılara saldırdılar. İstanbul'da hemen hemen her yer kapanmıştı. Önlem olarak Siyavuş Paşa sadrazamlıktan azledildi. Bazı isyancı elebaşıları da idam edilmişti ancak bu önlem sorunu bitirmek yerine daha da alevlendirdi. İstanbul tamamen isyancıların eline geçmişti ki dükkânları yağmalanan esnaf, bayrak açarak âdeta bir seferberlik ilan etti ve karşı hareket başlattı. Kısa sürede bütün İstanbul esnafı ve halkından katılımlarla artan kalabalık, 5.000-6.000 kişiye ulaştı. Bu tepki, esnaf ve ahaliden oluşan sivil bir harekete dönüşerek, saraya yöneldi. İsyan eden askerlere karşı sancak-ı şerif çıkartılmasını istediler. Bu istek, şehirde terör estiren askerlerin gözünü korkuttu çünkü bütün şehir halkının karşılarına geçme ihtimali yüksekti. Esnaf ve halkın tepkisi işe yaradı. İsyanı yönlendiren elebaşıların bazısı idam edildi, bazısı çeşitli görevlere tayin edilmek suretiyle İstanbul dışına gönderilerek durum kontrol altına alındı. Bu süreç yaklaşık olarak dört ay devam etmiş ve İstanbul'u yaşanmaz hâle getirmişti. Bu sebepten dolayı esnafın ayaklanması, halkın tepki gösterebileceğini ihtar etmesi bakımından ve sivil bir inisiyatifin açığa çıkmasından ötürü özel bir önem taşır.

Benzer bir tablo, daha geniş katılımlı 1703 isyanında yaşandı. Klasik olarak ulufelerinin ödenmediği gerekçesiyle birkaç yüz cebeci askerinin başlattığı protestolar, gerçekte daha derin bir siyasal rekabet ve iktidar krizine dayandığından kısa sürede büyüdü.

gördükçe "Hırka-i Saadet pişgâhında ağlayarak dua" etmekteydi. Ancak kazanılan askerî başarı bir tarafa, bu küçük zafer psikolojik üstünlüğün de Osmanlı tarafına geçmesini sağlayacaktı. Deniz piyadelerinin gemilerine intikallerinin ardından, İngiliz komuta heyetinin yaptığı toplantıda, Amiral Sidney Smith'in itirazlarına rağmen, harekâta son verilmesi yönünde çıkan karar bu üstünlüğün bir sonucuydu. 1 Mart 1807 sabahı savaş düzeni alarak Adalar açıklarında manevraya başlayan İngiliz filosu aynı gün Osmanlı başkentini terk etmiştir. Bundan iki gün sonra Çanakkale Boğazı'na ulaşan filo, İstanbul'da harcadığı zaman zarfında takviye görmüş olan boğaz tahkimatlarından ağır yara alarak bir kez daha Bozcaada açıklarında demirlemiştir. Toplam 46 ölü ve 235 yaralıyla İstanbul'dan ayrılan İngilizler, 7 Mart 1807'de bölgeye ulaşan Amiral Seniavin komutasındaki Rus filosuyla temas kurmuştur. Boğazlardaki tahkimatları ve İstanbulluların düşman karşısındaki tavrını göz önüne alan Amiral Duckworth, Amiral Seniavin'in İstanbul'a müşterek harekât yapma teklifini geri çevirmekle kalmamış, tek başına Osmanlı başkentine saldırmasının mevcut şartlar altında hiçbir sonuç vermeyeceğini de belirtmiştir. Harekâtın başında öngörülen siyasi ve askerî amaçlardan hiçbirisine ulaşamayan İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1807'de başlayan savaş, 1809'da imzalanan Çanakkale (Kal'a-i Sultaniye) Antlaşması ile resmen son bulmuştur. Ancak harekâtın İstanbul ve Osmanlılar açısından sonuçları çok daha önemlidir. Nitekim saldırı esnasında ve sonrasında temel tüketim maddelerinin İstanbul'a sevkinde yaşanan sıkıntı, Osmanlı başkentindeki fiyatların bir anda yükselmesine sebep olacaktı.

Diğer taraftan başkente kadar gelen düşmanla savaşmak için devletin İstanbullulara dağıttığı silahların daha sonra toplanamaması ve filonun, yeniçeriliği ilga etmek üzere bizzat Nizam-ı Cedid ekibi tarafından İstanbul'a davet edildiğine dair çıkan söylentiler, İstanbul'u âdeta bir barut fıçısı hâline getirmişti. İngiliz harekâtı III. Selim'in ve Nizam-ı Cedid taraftarlarının imajını da kökten değiştirmiştir. Bâbıâli'nin birkaç sene evvel ittifak kurduğu İngiltere'nin, İmparatorluğun mukaddes başkentini tehdit etmesi ve yeniçerilerin yarattığı iddia edilen güvenlik zafiyetiyle meşrulaştırılan Nizam-ı Cedid ordusunun bu tehdit karşısındaki çaresizliği, bu bağlamda zikredilmesi gereken önemli ayrıntılardır. Dolayısıyla çoğu İstanbullunun gözünde III. Selim ve Nizam-ı Cedid ekibi artık, harcanan onca para ve emeğe rağmen kendi başkentini korumaktan âciz idareciler olarak görülmekteydi. Yaşanan meşruiyet kaybıyla birlikte seslerini yükselten esnaf ve yeniçerilerin önderliğindeki muhalefet ise saray ve Nizam-ı Cedid ekibi tarafından dikkate alınmıyor, aksine Nizam-ı Cedid ajandasının takibinde ısrar ediliyordu. III. Selim ve Nizam-ı Cedid ekibini tasfiye edecek olan isyanın, İngiliz harekâtından yaklaşık üç ay sonra, gelecekteki muhtemel saldırılar için tahkimi devam eden ve neferleri Nizam-ı Cedid ordusuna katılmaya zorlanan Boğaz kalelerinde başlaması ise Kabakçı Mustafa önderliğindeki isyan ile İngiliz saldırısı arasındaki ilişkiye referans vermektedir.

KAYNAKLAR

"Forcing the Dardanelles, Passages in the Life of a Sailor", *The United Service Journal and Naval and Military Magazine*, 1842, c. 14 (Harekâta bizzat katılmış genç bir İngiliz subayın anıları).

Rose, Holland, "Admiral Duckwoth's Failure at Constantinople in 1807", *The Indecisiveness of Modern War and Other Essays*, London 1927, s. 157-179.

The National Archives, Admirality, 51/1642 (İstanbul'a gelen İngiliz filosunun sancak gemisi Royal George'a ait seyir defteri).

Yeşil, Fatih, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasi ve Askerî Anatomisi", ed. S. Kenan, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, İstanbul 2010, s. 391-493.

21- Galata ve İstanbul (Brindesi)

22- III. Ahmed'in bir beratı (BOA, MF)

Edirne'de bulunan padişahın, Şeyhülislam Feyzullah Efendi ile birlikte kurguladıkları yönetime neredeyse karşı olmayan yoktu. Ayrıca Edirne'nin başkent yapılacağı söylentileri de halkın ve esnafın, oluşan geniş tabanlı muhalif ittifaka katılmasını sağlayan sebeplerdi. 15 Temmuz 1703'te başlayan ayaklanma kısa sürede büyüdü ve yayıldı. Ağa kapısı ve İstanbul kaimmakamının konağı basıldı. Ağa kapısındaki mahpuslar serbest bırakıldı. Ancak, ilginç olan İstanbul çarşıları, dükkânları, pazarları, sıradan insanların evleri, yabancı tüccarların depoları ve doğrudan şahıslara yönelik saldırı veya yağma olmadı. İsyancılar, hareketlerinin meşru olduğunu düşünüyorlardı ve bunu kaybetmek istemediklerinden geniş güvenlik önlemleri almaya özen göstermişlerdi. Edirne'deki Şeyhülislam Feyzullah Efendi'yi tanımadıkları ve esasen ona karşı oldukları için yeni bir şeyhülislam atayarak, yaptıkları hareketleri fetva meşruiyetine dayandırıyorlardı. Bu süreç içinde İstanbul'da Cuma namazı kılınmayacağı kararı da yine böyle bir yöntemle sağlanmış ve duyurulmuştu. Meşruiyet içinde hareket etmeleri ve stratejik davranmaları sonunda isyanın katılımcıları tahmin edilenin ötesine geçtiğinden kalabalık, Etmeydanı'ndan Yeni Bahçe'ye nakledildi. Edirne'den gönderilen para ve şeyhülislamın görevden alınması gibi tavizler isyancıları yatıştırmaya yetmedi. Sonunda 10 Ağustos'a gelindiğinde 30.000'e yakın kapıkulu efradı ve bir o kadar da halktan katılımla büyük bir ordu hâlinde Edirne'ye doğru yola çıktılar. Daha önemlisi, muharip olarak katılmasalar bile İstanbul halkının büyük çoğunluğu isyanı destekliyordu. Buna karşılık Edirne'den yola çıkartılan ordu ile İstanbul'dan giden isyan ordusu savaşın eşiğinden döndü. Padişah II. Mustafa (1695-1703), tahttan çekilmek zorunda kaldı ve yerine III. Ahmed (1703-1730) padişah oldu. Şeyhülislam Feyzullah Efendi ile ona tâbi olanlardan ve hatta yakın akrabalarından bazıları görülmemiş eza ve eziyetle öldürüldü. Öldürülmeyenler ise sürgün edildi.

İstanbul'a padişah olarak dönen III. Ahmed'in (1703-1730) döneminde özellikle 1718-1730 yılları arasında sadrazam olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı zamanında İstanbul'un hayatında yeniliklerin gerçekleştiği görülür. Hem şehrin imarı hem de başta Sadabad ve meydan çeşmeleri gibi İstanbul'un yapı stokuna dâhil olan kentsel unsurlar, çoktandır ihmal edilmiş olan şehri canlandıran kentsel ögelerdir. Ancak bütün bunlar aynı zamanda tepki de toplar ve zevk içinde vakit geçirildiği şayiası, giderek muhalif bir söyleme dönüşür. 1730 yılında patlak veren Patrona İsyanı'nda III. Ahmed tahtından indirilir, isyan sırasında ölen ve öldürülenler olur. Devrin ünlü şairi Nedim ve Sadrazam İbrahim Paşa da bunlar arasındadır. Sonradan Lale Devri diye adlandırılan bu dönemde, devrin simgesi olan Sadabad başta olmak üzere yaratılan mekânlar da isyandan nasibini almış ve harabeye dönmüştür. Sadece

23- Yeniçeriler (d'Ohsson)

bahçeler ve yeni mekânlar zarar görmedi, aynı zamanda şehrin birçok yeri, mahalleler, çarşılar ve dükkânlar da yağmalandı.

XVIII. yüzyılda, İstanbul'un önceki yüzyıldaki sürekli krizlerden kaynaklanan karmaşaya göre daha sakin bir süreç geçirdiği söylenebilir. Elbette kısa süren gerilimler ve çekişmeler bu zaman zarfında da yaşandı ancak önceki dönemde olduğu gibi büyük kıyamlar ve kenti yaşanmaz hâle getiren ayaklanmalar olmadı. Bu dinginliğin sebebi Osmanlı siyasetindeki değişimlerin dengeye kavuşması olarak belirtilebilir. Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyılda dış ilişkiler, savaşlar, özellikle Anadolu'daki ayanların kendi aralarındaki rekabet ve çatışmalar ile daha çok meşgul oldu. Devlet merkezine bütün bunların sonuçları yansıyabiliyordu ancak belirtildiği gibi önceki dönemlerin büyük tahribatlarından şehir uzak kalabildi. Fakat, yüzyılın son çeyreğinden itibaren işaretleri görülen modernizasyon çabaları ve yeni bir değişim dalgası İstanbul'u unuttuğu büyük kaos süreçleriyle yeniden baş başa bıraktı.

III. Selim (1789-1807) döneminde Nizam-ı Cedid diye adlandırılan köklü reformların uygulamaya konulması yeni tartışmalara vesile oldu. Uygulamaya konulan askerî, idari ve mali reformların genel adı olan Nizam-ı Cedid'e karşı oluşan tepkiler, 1807 yılında Kabakçı Mustafa İsyanı denilen bir kıyama dönüşmüştür. III. Selim'in tahttan indirilmesi, Nizam-ı Cedid uygulamalarından vazgeçilmesi, bu reformların taraftarı ve uygulayıcılarının bazılarının öldürülmesi, diğerlerinin ise kaçması sonunda yenilik arayışları bir darbe ile durdurulmuş oldu.

III. Selim'i tekrar tahta çıkartmak isteyenler Rusçuk Yaranı adıyla örgütlendiler ve bu grubun girişimi ile Rumeli âyanından Alemdar Mustafa Paşa kendi ordusuyla İstanbul'a hareket etti. Şehre girmeyerek, Çırpıcı Çayırı'nda konaklayan Alemdar kuvvetlerinin Boğaz yamakları ile giriştiği çarpışmaların sonunda tahttan indirileceğini düşünen IV. Mustafa (1807-1808), devrik Sultan III. Selim'i öldürttü. Kardeşi Mahmud ise ölümden, harem kadınları sayesinde son anda kurtarılabildi.

II. Mahmud'u (1808-1839) tahta çıkartan Alemdar, önce kaimmakam sonra da sadrazam tayin edildi. Ancak ona ve emrindeki Kırcalı askerine karşı oluşan muhalefet de sonunda yeni bir isyanı tetikledi. Diğer yandan, söz konusu muhalefetin kaynağında, İstanbul'un yerleşik güçlerinin iktidarı ellerinden kaçırmaları ve taşradan gelenlerin duruma hâkim olmaları çekincesi bulunuyordu.

24- Nizâm-ı Cedid askerleri (d'Ohsson)

Söz konusu muhalefetin içinde, hayatı ve saltanatını Alemdar'a borçlu olan II. Mahmud'un da olduğu iddia edilir. Alemdar'ın temsil ettiği ve kabullenilmeyen yeni iktidara karşı başlayan isyan sırasında II. Mahmud, ağabeyi olan eski sultan IV. Mustafa'yı boğdurttu. Aynı zamanda isyancılar, Alemdar'ın konağını bastıklarında onun barut mahzeninde kendisiyle birlikte konağını da havaya uçuracağını kimse tahmin etmemişti. Paşa, konağını basan isyancılarla birlikte öldü. III. Selim'in destekçilerinden Rusçuk yaranı içinde yer alan ve Alemdar'ın sadrazamlığında kaptanıderya tayin edilmiş olan Ramiz Paşa, donanma gemileriyle yeniçeri kışlaları ve Süleymaniye taraflarını denizden top atışlarıyla tahrip etti. Bu girişim sonuç vermedi fakat İstanbul'un bu eski semtleri top ateşinden büyük zarar gördü; ölenler oldu. İsyancılar şehri esir aldı. Bütün çarşılar yağmalandı, hükûmet merkezi Bâbıâli yakıldı. Yeniçeri kıyafeti giyen soygun çeteleri türedi hatta taşradan İstanbul'a yağma için gelenlere bile rastlanmaktaydı. 1809'da denetim altına alınan isyancı askerler, cepheye gönderilmek suretiyle sükûnet temin edilebildi. Ancak bu geçiciydi çünkü 1826 yılında Yeniçeri Ocağı kanlı bir şekilde kaldırılıncaya kadar İstanbul huzur bulamadı.

Bütün bu olaylara bakıldığında 1807-1826 arasında İstanbul, genel bir çöküş ve kaos dönemi yaşadı, demek mümkündür. Bu süre içinde yeniçerilerin yaptıkları hem halkı hem yönetimi kökten bir şekilde bu sorunu çözmeye yöneltti. Bu dönemde yeniçerilerin kendi aralarında gerçekleşen ve orta savaşları denilen olaylar bir tür soygun bölgesi temellüküne dayalı çatışmalardı. Çünkü halkı soymak ve haraç almak için ortalar belli bölgelere balta asmak, nişan koymak gibi isimler altında kendi bölgelerini yaratıyorlar, sonra da bu bölgeler için hâkimiyet kavgaları yapıyorlardı. 1810 Nisan'ında birkaç yeniçerinin Balıkpazarı'nda bir kadını zorla kaldırması ve ortalarına götürmeleri esnafın ayaklanmasına sebep olmuştu. Ertesi gün silahlanan esnaf, bu taşkınlıkların durmaması hâlinde yeniçeri kıyafetinde kimi görürlerse vuracaklarını duyurdular. Karşılarında kararlı bir kitle bulacağını beklemeyen yeniçeriler sindiler ve ayaklanan esnafı sakinleştirebilmek için içlerinden suçlu ilan ettikleri birkaç kişiyi göstermelik olarak astılar. 1814'te yeniçeriler, kendi ağalarını öldürdüler. 1819'da çıkan orta savaşında Hasköy ve Kasımpaşa semtleri yağmalandı, buralardaki kışlalar yakıldı. Aynı zamanda Galata ve Karaköy savaş alanına döndü, gemilerden ve Galata Kulesi'nden

karşılıklı açılan ateş, semtleri yaşanmaz hâle getirdi. Benzer olaylar sürüp giderken üç ayda bir gerçekleşen ulufe şenliği ise bir başka problem oluyordu. Yeniçeriler ulufelerini aldıkları dönemlerde adına şenlik dedikleri tertipler sırasında şehri haraca kesiyorlar, silahlar patlatıyorlardı, bunun sonucunda öldürülenler oluyordu. Bütün bunların önüne geçemeyen saray, İstanbul halkının silahlanmasını teşvik etti ve silahsız sokağa çıkılmasını yasakladı. Şehirde hukuk ve kanun otoritesi kalmamıştı. Yönetim boşluğundan ötürü başka olaylar da vuku buluyordu. 1820'de Ermeniler arasında çıkan olayda bir grup Ermeni, kendi patrikhanelerine saldırdı. 1821'de ise, Mora'da Yunan İsyanı başladığı sırada İstanbul patriğinin ve onunla birlikte bazı patrik ve görevlilerin idamından sonra 26 Nisan günü medreselileri ile onların kışkırttığı gruplar, Rum ve diğer Hristiyan mahallelerine, kiliselere saldırdılar; aynı süreçte Galata ve Beyoğlu'ndaki evler ile işyerleri de yakıldı ve yağmalandı. 15 Ocak 1826'daki yeniçeri ayaklanması ise onların son isyanı ve kendilerinin de sonu oldu. Ayaklanma başladığında sancak-ı şerif çıkartılarak, yeniçerilere karşı genel bir savaş ilan edildi. Halkın da büyük katılımla desteklediği bu tutum, yeni kurulan askerî sınıfların harekete geçirilmesiyle tam bir yeniçeri kıyımına dönüştü. Taşrada ve İstanbul'da günlerce süren takipler yapıldı ve ele geçirilen yeniçeriler boğduruldu. Kendilerini Bektaşî tarikatına mensup göstererek meşruiyet sağlayan yeniçeriler yok edilirken, Bektaşî tarikatının da faaliyetlerine son verildi ve tekkeleri kapatılarak başta Nakşibendîler olmak üzere diğer tarikatlara verildi. Bu karar, Yeniçeri Ocağı'yla birlikte, İstanbul ve taşra şehirlerinde önemli bir kültürel kurum olan "Şehir Bektaşîliği"nin de sonunu getirdi.

KAYNAKLAR

Cezar, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, IV c., İstanbul 1960.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV c., İstanbul 1971.

Neşrî, *Cihannümâ*, haz. Fr. Täschner, Leipzig 1955, c. 2.

Sakaoğlu, Necdet, "Ayaklanmalar", *DBİst.A*, I, 440-445.

Sertoğlu, Midhat, "İstanbul (1520'den Cumhuriyet'e Kadar)", *İA*, V/2, s. 1214 (1-44).

Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, V c., İstanbul 1962.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, IV c., Ankara 1983.

PAYİTAHT HALKI VE SİYASET

KAHRAMAN ŞAKUL*

İstanbul halkının siyaset ile ilişkisinin konu edinildiği bu yazıda payitaht ahalisinin fetihten 1800'lere değin siyasete katılımı meselesi, farklı düzeylerde ele alınacaktır. Saltanat mefhumu; doğal afetler, yangınlar ve savaşlar karşısında halkın takındığı tavırları; popüler dinî akımlar, göç olgusu ve günümüzde "hurafe" kabul edilen inanç ve efsanelerin halkın siyasi görüş ve tepkilerine ne surette yansıdıkları; toplumsal muhalefetin mekânları ve araçları mercek altına alınarak payitaht halkı ve siyaset konusu incelenecektir. Böylece geleneksel Batı düşüncesinde iddia edildiğinin aksine kentsel aidiyet duygusunun yanı sıra toplumsal örgütler aracılığıyla siyasete katılım olgularının İstanbul'da da olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Zira Batılı düşünürler daha Machiavelli'den başlayarak Doğu-Batı zıtlığı ekseninde Osmanlı padişahlarını keyfî idare sergileyen "oryantal despotlar" olarak sunmuşlardı. Osmanlı ahalisi bu mizansende ancak sınıfsız ve örgütsüz bir toplumdan ibaretti. Batı'da sivil toplumun ve demokrasinin kökenlerinde hep bu sınıflı toplum düşüncesi aranıyordu. Bilhassa Montesquieu ve Baron de Tott gibi Fransız düşünür ve seyyahlar Osmanlı padişahının keyfî idare sergileyen bir "Şark zalimi", Müslüman toplumun ise zorbaya zoraki itaat eden, tebaa bilinci ve haysiyetinden uzak bir yığın olduğu anlayışını iyice yerleştirmişlerdi. Batılı düşünürler günümüzün demokratik ve sivil toplum kurum ve geleneklerini Batı'da "aydınlanmış despotizmin" anayasal ve sınırlandırılmış monarşilere dönüşmesinde aradılar. İslam toplumlarını ise din ve gelenek batağında boğulan, akılcılıktan uzak, mutaassıp ve değişime kapalı itaat toplumları olarak gördüler. Ayrıca belirtmek gerekir ki İslam âlimlerinin *ülü'l-emr*e yani, emir sahibine itaat eden bir toplum ideali hiç şüphesiz iç savaşların yaygın olduğu İslam tarihinin ilk devirlerinde şekillenmişti. Her ne pahasına olursa olsun barışa özlem duyulan o devirlerde siyasi ve toplumsal istikrar âdeta halifenin şahsında vücut bulmaktaydı. Ne var ki, tüm Müslüman toplumları "İslam toplumu" diye tek tipleştirmek yanlış olduğu gibi ulemanın itaat toplumu ideali de bir hayalden ibaretti.

Görülen Ama Erişilemeyen Bir Sultan

İstanbul halkının siyaset ile olan ilişkilerinde imparatorluğun yönetildiği saray ve çevresi esas teşkil eder. Zaman içerisinde Osmanlı zihin dünyasında yerleşmiş olan padişahlık algısı hem sultan hem de tebaa nezdinde değişim göstermiştir. Fakat en sert tabiatlı padişah bile aldığı kararlarda asker ve ulemanın hassasiyetini hesaba katmak zorunda olduğunu hissederdi. Kendi hâkimiyetini güçlendirmek için devlet ricali içindeki çatışmalardan yararlanıp devamlı vezir değiştirmesi âdettendi. Payitaht ahalisinin çarşı-pazarın bolluğu ve bereketine dair kaygılarını, savaş ve diplomasi hakkındaki beklentilerini, dinî ve kültürel hassasiyetlerini dikkate alarak saltanat sürerdi. İstanbul'da siyaset ve yönetim meselesini anlamak için bu hususları göz önünde bulundurmamız gerekir; zira padişah, kanun ve şeriattan aldığı mutlak hükümranlık hakkı ile kanun ve şeriatla belirlenen bu hakkın meşru kullanım şartları arasında bir denge gözetmek zorundaydı. Bu durum ilk bakışta birbiriyle çelişir gibi duran gelenek ve göreneklerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Mesela, padişahın şahsının görünürlüğü ve erişilmezliği bu minvaldendir.

Padişah mutlak hükümranlık hakkını pekiştirmek ister, şahsını kutsallığa bürümek için erişilmezlik ilkesine sarılırdı. Saray teşrifatında kendisine kimin ne zaman nasıl ulaşabileceği ve neyi ne kadar konuşabileceği sıkı kurallara bağlanmıştı. Öyle ki, Kanunî Sultan Süleyman'dan (1520-1566) itibaren padişah toplu törenlerde "kutsal sesi" duyulmasın diye genelde konuşmaz, kulları ile bir nevi işaret dili kullanarak anlaşırdı. Konstantinopolis'in fethinden sonra padişah tek başına yemek yiyen ve isterse divan toplantılarını kafes ardından, vezirlerine görünmeden takip edebilen, itaatkâr kapıkullarıyla çepeçevre sarılmış, mutlak güç sahibi erişilmez bir sultana

* İstanbul Şehir Üniversitesi

1- Osman Gazi'den II. Mahmud'a Osmanlı sultanları. Resmin üst tarafında "*Silsile-i Padişahân-ı Âl-i Osman... Ebedallâhu saltanatahum ilâ âhiri devrân*" yazıyor. Altında ise padişahların isimleri sıralanıyor (TSM)

2- Fatih Sultan Mehmed (TSM)

dönüşmüştü. Fatih Sultan Mehmed (1444-1446; 1451-1481) artık “Kayzer-i Rum” idi ve hakiki bir imparator gibi kendi yarattığı gizem perdesinin ardından tebaa ve kulları üzerindeki hükümranlığını katileştirmek istemişti. Osmanlı tarihinde de görünmezlik ilkesi asırlar içerisinde Osmanlı padişahlarını halkın gözünde ermiş mertebesine yükseltmiştir. O kadar ki, II. Bayezid (1481-1512) “veli” lakabıyla kutsanmıştı; XIX. asrın İstanbul sokaklarında insanlar birbirlerine Bayezid-i Veli’nin kerametlerini anlatırlardı. Bir keresinde savaş tehdidi savuran kral elçisine kızıp “Git kralına söyle, şöyle parmaklarımı uzattığımla iki gözünü birden çıkarırım.” demesiyle kralın anında gözleri çıkıvermişti; ne de olsa padişahların nefesi dağı taşı eritirdi. Bir başka söylenceye göre ise II. Mahmud’a ekmeğin kalitesizliği ve kıtlığından dolayı lanet okuyan iki kadın derhâl kör olmuştu. Bu padişahın da halk arasında velayetinden bahsedildiğine dönemin kaynaklarından *Câbî Tarihi* işaret etmektedir.

Kostantiniye’ye çok zararlar veren yangınların ise padişahın gelmesi ile söndüğü inancı da bir hayli yaygındı. Aslanda bu inancın, padişahın hazır bulunmasının itfa işlerine daha başkaca bir gayret ve ciddiyet kattığından kaynaklandığı açıktır. Tarihte yangınlar depremler, sel felaketleri, kıtlık ve salgın hastalıklar İstanbul’un yakasını bırakmaz. 1553, 1563 ve 1790 tarihli seller bilinenler içinde en büyükleriydi. Veba ise halkın gündelik yaşamının bir parçasıydı. Her 20 senede bir binlerce insanın ölümüne yol açan büyük veba salgınları olağan karşılanmaktaydı; 1455 ve 1467-1475 salgınları haricinde XVI. yüzyılda en az on, XVII. yüzyılda en az beş ve XVIII. yüzyılda en az yedi şiddetli veba salgını görülmüştü. 1501 salgınında kent nüfusunun 1/4’ü, 1773-1778 salgınında ise 1/3’ünün ölmüş olduğu tahmin edilmektedir. Kentin Osmanlılarca fethinden sonra 30’un üzerinde büyük deprem atlattığı bilinmektedir. Bunların içerisinde 1509 senesine rastlayan deprem yıkıcılığı açısından “kıyamet-i suğra” (küçük kıyamet) diye meşhurdu; 5.000 ile 13.000 arasında İstanbullunun canına mal oldu. 1766 tarihli deprem de ona yakın şiddette vuku bulduğundan Fatih Camii de dâhil birçok anıtsal yapı çökmüştü. Yangınlara gelince, bilhassa 1539, 1589, 1633, 1660, 1718, 1756, 1782 yangınları çok zarar vermişti. Kundaklama bu yangınların en önemli nedenlerinden birisiydi. Görevleri arasında yangın söndürmek de olan yeniçeriler bazen maddi kazanç bazen de ricale muhalefetlerini göstermek ve hatta yeri geldiğinde intikam almak için çeşitli yerleri kundaklamaktaydılar. En sık yangın çıkan yerlerin başında çoğunlukla ricalin ikamet ettiği Hocapaşa Mahallesi’nin gelişi bu kanıyı güçlendirmektedir. Bir gecede yangın yüzünden fakir düşenleri tanımlayan “kül fukarası” tabiri o zamandan kalmadır. Yangınların ağır sonuçları kimi ozanlara yangın destanları yazdırtmıştır. Aznavuroğlu’nun 1660 yangınını anlattığı destan, türünün ilk örneklerinden sayılır.

Bazı yangınlar iç ve dış sorunlarla dolu devirlere denk geldiğinde derhâl farklı anlamlar kazanabilmekteydi. Habsburglarla savaş esnasında Kumkapı civarında çıkan yangına Nemçe (Viyana; Avusturya Habsburgları) asıllı Sekbanbaşı Hasan Ağa’nın seyirci kaldığı ithamı Osman Taib’in bir manzumesine konu olmuştu:

Padişahım meded ateşlere yandurdı bizi
Nemçe Sekbanbaşınun şa‘imet-i ef‘ali
...
Dir gören şimdi Sitanbulı beli böyle olur
Zabiti Nemçe olan memleketün ahvali

Kıtlık ise daha ziyade kuraklık ve şehre gelen su kaynaklarının göç nedeniyle artan nüfusa yetmemesi şeklinde zuhur etmekteydi. Kanunî Sultan Süleyman 1554-1563 arasında yeni su kemerleri ile şehrin su arzını artırmıştı. Zira çekilen su kıtlığı konuya dair şiirler yazılmasına sebebiyet verecek kadar çok zarurete yol açıyordu. Bu durum kentin asayiş ve istikrarını tehdit edebilirdi:

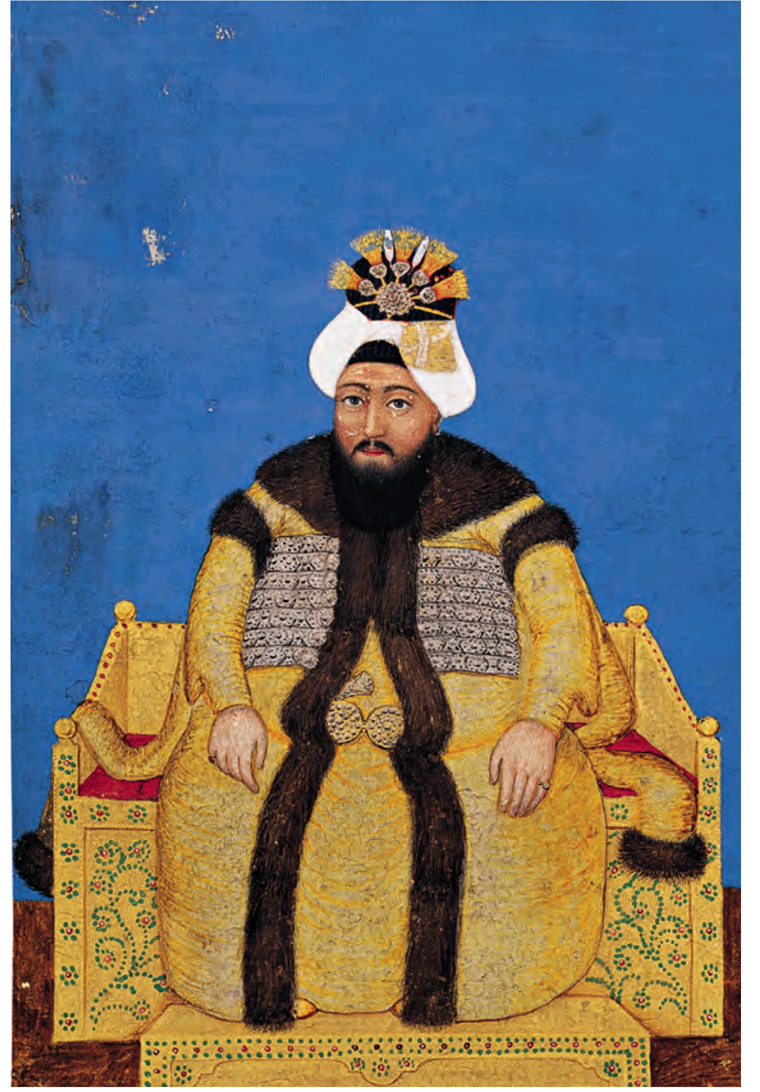
Nüfusun kesreti ebr-i bahara eyledi muhtaç
Yetişmez oldı ol su şehr-i İstanbulı irvaya

(Seyyid Vehbi, *Tarih-i Sedd-i Cedid Der-Kemerler Be-Zaman-ı Ahmed Han*)

Bu felaketler halkta derin izler bırakmaktaydı. III. Osman'ın (1754-1757) 3 seneyi aşmayan saltanatı veba ve yangınlarla (1755 ve 1756) geçmiş, üstelik Boğaz 1755 senesinde donmuştu. Dolayısıyla, halk bu padişahın ayağının uğursuz geldiğine inanmaktaydı. Yine, saltanatı esnasında Boğaz'ın donduğunu bildiğimiz II. Osman (1618-1622) için de aynı inanç geçerliydi. Sultan İbrahim devrinde (1640-1648) yaşanan deprem ve yangınlar, sıcak yağmur ve kuyruklu yıldız görülmesi gibi olaylar da padişahın uğursuzluğuna yorulmuştur.

Öte yandan, saltanat meşruiyeti sıkı kurallara bağlanmıştı ve bu kurallar uyarınca padişahın görülür olması gereken hâller vardı. Bunların başında Cuma selamlığı gelir. Padişahın Cuma namazını halka açık bir camide kılması âdettendi. Her cuma günü sultan alayı saraydan merasimle çıkar bazen saatler süren debdebeli bir resmigeçit ile arzu edilen camiye varılırdı. Dileyenler padişahın kullarına şikâyet arzuhâllerini bu arada sunarlardı. Mesela, Osmanlı Hanedanı'nın içeride Celalî isyanları ve dışarıda Habsburg ve Safevî savaşlarıyla bir hayli hırpalandığı bir devirde, III. Ahmed (1703-1730) her defasında ayrı bir camiye gitmeyi tercih etmiştir. Bu şekilde şahsında tecessüm eden hanedanın hâkimiyet hakkı ile saray alayının ihtişamında somutlaşan imparatorluk gücünü halka her hafta sergileyip hatırlatma imkânı buluyordu.

Halka görünme âdetinin en başında cülus törenleri sonrasında düzenlenen Eyüp Sultan Camii ziyareti gelirdi. Camiye çoğunlukla deniz yoluyla gidilip Otlakçılar-Edirnekapı-Fatih güzergâhı üzerindeki merhum sultanların türbeleri ziyaret edilerek kara yoluyla dönülürdü. Yine de bu kesin bir kaide olmayıp, kaynakların işaret ettiği gibi padişah kararına bağlı bir güzergâh seçilmekteydi. Yeni padişah bu surette cami avlusunu hıncahınç dolduran ve yol kenarına dizilen tebaasına ilk kez görünürdü. Kılıç kuşanma teşrifatında devlet ricalinin yanı sıra, şeyhülislam, kazaskerler, nakibü'l-eşraf, meşayih gibi farklı kesimlerin temsilcilerinin hazır bulunmaları padişahın hükümranlık hakkını kabul ettiklerinin bir sembolüydü.

3- III. Osman (TSM)

Görünürlük ve saltanat meşruiyetinin ilişkisini gösteren bir diğer gelenek bey'at geleneği idi. Osmanlılarda cülus töreni olarak uygulanan bu eski gelenek, halkın yeni hükümdarı kabul ettiğinin, hükümdarın ise halkın onayı ile işbaşı yaptığının bir sembolüydü. Belirtmek gerekir ki cülusa katılanlar padişahın kapıkulları ve saray halkı idi. Yine de padişahlar rical ve ahali rızasıyla padişah olduklarını zımnen kabul ederler ve büyük isyan çıktığında genellikle işi yokuşa sürmeden tahttan çekiliverirlerdi. Bu minvalden son olarak ramazan münasebetiyle

4- Marmara tarafından Yedikule ve İstanbul (Melling)

gerçekleştirilen hırka-i şerif ziyaretlerini de anmak gerekir. Geniş halk kitlelerinin önünde padişah bir vesileyle daha dindarlığını ve geleneklerin savunucusu olduğunu ispatlama imkânı bulurdu.

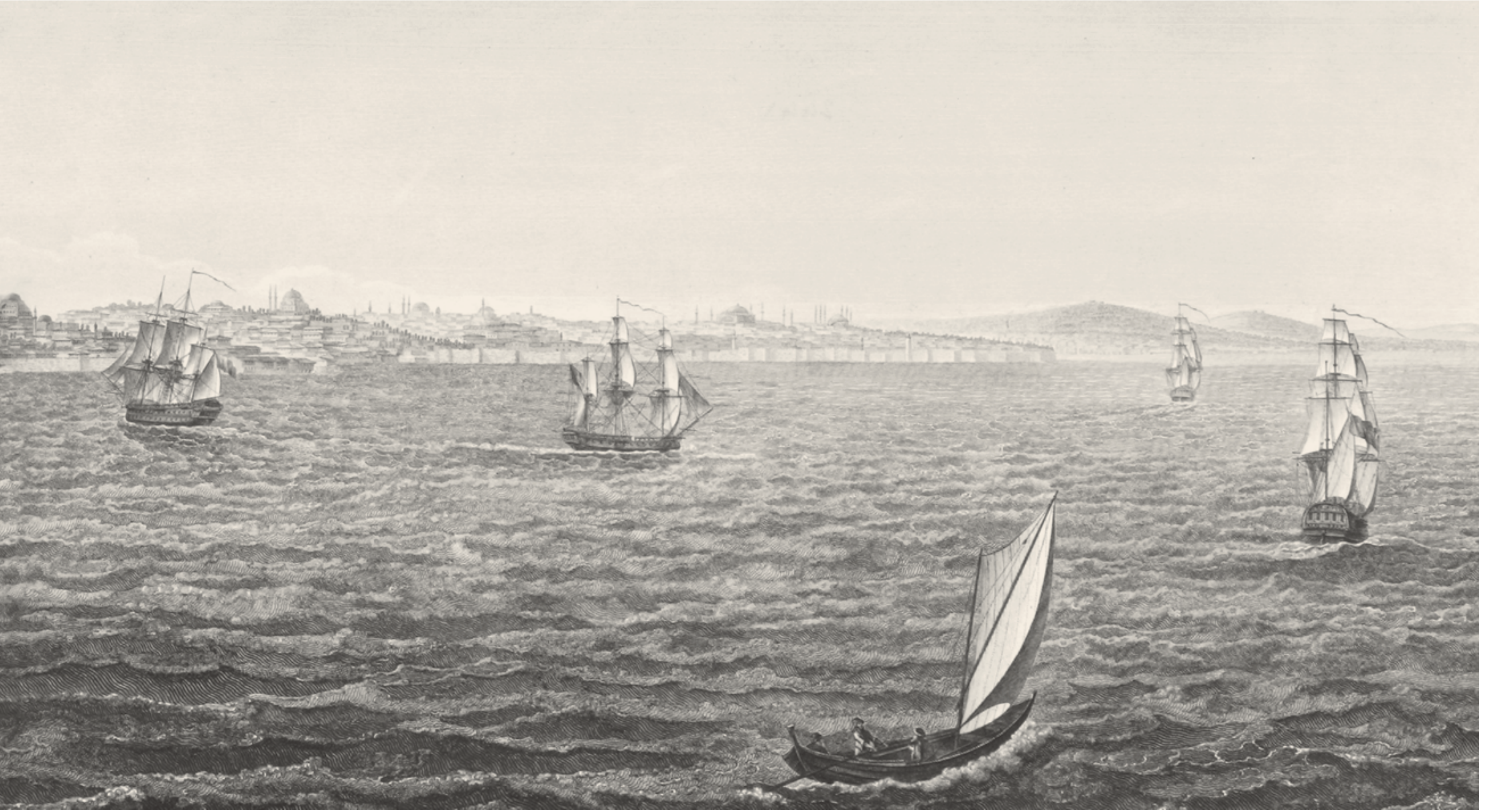
Hulasa, padişahların görünmez ve erişilmez kişiler olduklarına dair yaygın görüşler bir hayli abartılıdır. Batı'da Osmanlı padişahı hakkında daha o zamanlar yerleşmiş olan bu tür görüşlere isyan eden seyyah Luigi Bassano'ya göre payitahtta halk, Kanunî'yi ve ricalini hemen her cuma günü görmeye gayet alışıktılar.

Payitahtta İstikrar ve Ahenk

İstanbul şehrini çağının benzeri olan siyasi merkezlerden ayıran en önemli husus bu kalabalık şehrin toplu ölümlere yol açacak raddelerde bir kıtlık yaşamamış olmasıdır. Bunun nedeni Osmanlı idaresinin uyguladığı gıda temini politikalarıydı. Zamanla kentin en temel ihtiyacı olan gıda gereksiniminin karşılanması usulleri bir kent kültürünün şekillenmesiyle sonuçlanmıştı.

İstanbul, Antik Çağ'dan itibaren Karadeniz ve Akdeniz'i ticari ve kültürel açıdan birbirine bağlayan sistemin bir parçası olagelmiştir. Günümüzde kuzey-güney doğrultusunda petrol ve doğalgaz ticaretine dönüşen bu eski örüntü aslen bugünkü Ukrayna'dan buğday ve köle alımına dayalıydı. Roma döneminin *Pax Romana*'sı daha İmparator Konstantin'den evvel bu kadim şehir üzerinden Karadeniz'in Mısır ülkesiyle de bağlantısını kurmuştu. Konstantin ile emperyal kimliğine kavuşan Konstantinopolis şehri her şeyden evvel bir siyasi merkezdi. Bir başka deyişle, Karadeniz-Akdeniz ticaretinde mühim bir geçiş noktası olsa da bir şehir olarak varlığını siyasi nedenlere borçluydu. Bir siyasi merkez olarak kentin sosyal istikrarı her şeyden önce gelirdi. Sosyal istikrar ise düzenli ve sürekli gıda teminine bağlıydı.

Osmanlı devrinde de buğday-köle ticaretine dayalı sistemin pek değişmediği söylenmelidir; zira Osmanlı payitahtı da varlığını siyasi nedenlere borçludur. Fatih Sultan Mehmed'in emperyal vizyonunda vazgeçilmez bir yeri olan Kostantiniye bu nedenle muazzam imar ve iskân atılımlarına sahne olmuştu. Her siyasi merkez gibi üretici olmaktan ziyade tüketiciydi. İhracatçı bir kent değildi. Bu kent Akdeniz havzasının en büyük askerî-endüstri kuruluşlarına sahip olduğundan dolayı muazzam bir

silah, mühimmat ve levazımat üretim kapasitesine malik olsa dahi limanı her şeyden evvel bir ithalat limanıydı. Karadeniz'i bir iç deniz telakki eden Osmanlılar için Kırım'daki Kefe Limanı İstanbul'a köle ihraç eden en önemli limandı; Kefe gümrük defterleri gümrük gelirinin büyük kısmının köle ticaretinden geldiğini gösterir. Henüz Osmanoğulları inkişaf etmemişken dahi Ceneviz gemileri kendi idarelerinde olan bu Kırım şehrinden Kıpçak köleleri Mısır'a taşıyıp Memlüklere satmaktaydılar. Tahminlere göre fütuhat dönemleri olan 1500-1700 arasında İstanbul'un nüfusu azımsanmayacak oranda köle nüfusu ve göçe dayanmaktaydı. Sanayi Devrimi öncesinde hiçbir şehir kıtlık ve salgın hastalıklar sebebiyle doğal nüfus artışı sağlayamazdı. Kent nüfusu ancak taşradan göç alarak artardı. Mevcut kayıtlar bahsettiğimiz dönemde İstanbul'da kasap ve bakkal gibi orta hâlli insanların dahi köle sahibi olduğunu gösteriyor; bu köleler zamanla ailenin bir mensubu hâline gelirler, azat edilip evlendirilmek suretiyle şehrin hür Müslüman nüfusuna katılırlardı. Bu suretle kent nüfusunun %20 kadarı muhtemelen köle kökenliydi.

Şehrin buğday arzında da süreklilik göze çarpmaktadır. İstanbul'un buğdayı büyük oranda Karadeniz yoluyla taşınmaktaydı. Osmanlılar, kentte kıtlığı engellemeye yönelik ucuz ekmek sağlama siyasetini güttüler. Kontrollü fiyatlarla payitahta getirtilen buğday öğütülüp resmî kotalarla fırıncılara dağıtılır ve resmî fiyatla halka arz edilirdi. Payitahtın senelik buğday ihtiyacı 150.000 tonu bulmaktaydı. 1500-1800 arasında, Osmanlı payitahtının nüfusu tahminlere göre 150.000 dolaylarından (XVI. asır), 350.000-400.000'e çıkmış (XVII. asır sonu) ve 500.000 sınırını zorlamıştır (XVIII. asır sonu). Mütemadiyen artan nüfusuyla bu şehir bir tüketim deviydi. Onunla ancak Kahire ve Hindistan ile Çin'in kadim şehirleri yarışabilirlerdi. Üsküdar'a ayda ortalama 2.000 tane deve ve katır ile yük gelirdi. Eflak ve Boğdan'dan koyun, buğday, bal ve tereyağı; Mısır'dan buğday, bakliyat, kahve, pamuk ve baharat; Kırım'dan sadeyağ, tuz ve köle; Kıbrıs'tan şeker; Suriye ve Girit'ten zeytin, zeytinyağı ve sabun; İzmir'den kuru üzüm, kuru incir, badem, balmumu, narenciye şehir halkının tüketimine büyük kapanlar, kapalı çarşılar ve ticaret hanları aracılığıyla sunulmaktaydı. 1700 senesinde şehir 4 milyon koyun, 3 milyon kuzu, 200.000 sığır tüketmişti. Günlük buğday tüketimi ise 500 tonu bulmuştu; bu tarihte kentin en büyük müşterisi olan saray halkının II. Mustafa

5- Edirnekapı'da günlük yaşam (Gouffier)

(1695-1703) ile birlikte Edirne'de yaşadığı düşünülürse bu rakamların aslında mütevazı olduğuna hükmedilebilir. Unutmamalı ki, 1703 İsyanı'nda esnafın şikâyetlerinden birisi padişahın uzun süreli yokluğunda İstanbul'daki iş hacminin düşmesiydi; şehrin istikrarı ve refahı için sarayın oynadığı hayati rol rakamlarla izah edilebilir. Sarayın koyun tüketimi 1489-1490'da 16.379 adetten 1573-1574'te 38.226 adete çıkmıştı. Bu rakam 1669'da 99.120'yi bulmuştur. Bir yüzyıl sonrasında ise 211.116'ya (1761-1762) ulaşmıştı. Topkapı Sarayı XVI. asırda her gün 9 mutfağı, 60 aşçısı ve 200 aşçı yamağıyla 3.000 kişiye yemek pişirmekteydi.

Osmanlıların üretimden ziyade tüketim merkezi olan payitahtı beslemek için iaşecilik veya provizyonizm ilkesini kabul ettiklerini biliyoruz; bu ilke üretim miktarı, ürün kalitesi ve fiyat arasında bir denge gütmeyi hedeflerdi. Her zaman ideal olmasa da optimal denge esnaf teşkilatları, kadı ve resmî pazar sorumlusu muhtesibin işbirliği ile bulunmaktaydı; yani payitaht halkı devlet katında kendisini temsil eden çeşitli kademelerde aracılara sahipti; bu aracılar ile kent yönetimine çeşitli kademelerde katılmaktaydı. Siyasi nedenlerle inkişaf eden bu kadim şehirde devlet, siyasi ve sosyal istikrarın temeli olan mal ve gıda gereksinimini karşılamak için, belli zümrelerin mal biriktirmesinden ziyade refahı genele yayma hedefini benimsemişti; tüketim malları üzerindeki meşru kâr oranları %5-15 arasında değişirdi. 50'nin üzerinde lonca devlet görevlileri ile birlikte bu işlerin organizasyonundan sorumluydu. Esnaf teşkilatları olan loncalar tarikatlarla birlikte kent halkının temel örgütlenme unsuru idiler. Osmanlı öncesinin ahîlik ve fütüvvet teşkilatına dayalı olan bu şehirli örgütlenme biçimi getirdiği mesleki eğitim ve ahlak standartlarıyla üyelerine bir kentlilik bilinci verirdi. Bilindiği gibi ahilîk sadece bir meslek örgütlenmesi olmayıp bireyin nefs terbiyesini de amaç edinirdi. Meslek örgütleri olan loncalara üyelik sadece mesleki liyakat ile olmaz ama belirli görgü kurallarının ve edebin içselleştirilmesi ile olurdu. Bu kurallar silsilesi kentte beraber yaşama kültürü veya modern tabiriyle sivil kültürün arka planını verir. Sofra adabından, çarşı-pazar adabına, hasta ziyaretinden misafirliğe varıncaya dek uygun düşen ve düşmeyen davranışlar ahîlik ve tarikatlar aracılığıyla toplumun geneli tarafından bilinirdi. Buna göre aşağıdakiler meşru kavga nedeni olarak görülürler: çarşıda esnafa karşı sert üslup kullanmak, diğer müşterileri itip kakmak, gürültülü davranmak, yerlere tükürüp sümkürmek, yol ortasından seğirtmek, insanların ardından bakmak, el-kol

sallayarak ve sağa sola bakarak konuşmak ve mahallede aylaklık yapmak. Tüm bu kurallar silsilesi ahenkli toplum yaratma ihtiyacının bir sonucudur. Nitekim ahenk sosyal istikrar demektir ki imparatorluğun taht merkezinde, yani payitahtta, istikrar temel hedeftir.

Şehrin uzun Osmanlı tarihini anlamak için vakıf müessesini bilmek gerekir. Bu kurum Osmanlıların kadimden devraldıkları kentsel yaşam pratiklerine en özgün katkılarıdır. Bu nedenledir ki Osmanlı İmparatorluğu'na bir vakıf medeniyeti nazarıyla bakılagelmiştir. Bu tüketim devini beslemek için büyük vakıflar şarttı. Özünde dinî olan bu kurumlar, hayr ve hasenat nevinden insani duygularla bağdaştırılır. Bu doğru olmakla birlikte hanedan mensuplarının, rical-i devletin ve zenginlerin vakıf kurması âdeta bir toplumsal görev addedilirdi. Hiç zengin olmayan insanlar ise şeriatın karmaşık miras bölüşümü düzenlemelerinden sıyrılmak için ev ve dükkânlarını bile vakfedip mallarını vakıfnamede kendi belirledikleri şartlar dâhilinde bir sonraki nesle aktarabilirlerdi. Bu nedenle İstanbul bir vakıf cennetiydi. Bu kadar farklı vakıf türleri içerisinde kentin istikrarı açısından bizi ilgilendirenleri imaretlerdir; aslen yerleşim ve ekim-biçim demek olan bu kelime Osmanlı kentli kültüründe çok fonksiyonlu cami ve zaviyelerle bağdaştırılır. Külliye denilen büyük yapılar caminin yanı sıra medrese, kütüphane, bimarhane ve mutfak barındırabilirlerdi. Masrafları ise vakfedilen gelirlerle karşılanırlardı. Öte yandan küçük zaviyeler dahi çok işlevli olarak tasarlanmışlar ve vakfedilmişlerdi. Bu hâliyle Osmanlı kentleşme modelinde vakıf imaretler yadsınamaz bir paya sahiptiler; öyle ki tüm Osmanlı Balkan kentlerinde 149 tane imaret olduğu düşünülmektedir. Şehirlerin beslenmesinde vakfedilen imaretler hayati bir rol oynamışlardır; zira, yemek dağıtımında din ayrımı gözetilmezdi. Edirne'nin 11, Bursa'nın 8, Selanik ve Manisa'nın 7'şer tane imareti varken İstanbul'da zamanla 50 tane büyük imaret kurulmuştur. Bunların en azametlileri XVI. yüzyıla aittirler; bu asırda payitaht toplam 18 tane bu tarz imarete sahipti. Gelgelelim bunların haricinde yemek dağıtan 116 tane daha vakıf bulunmaktaydı. Tahminlere göre İstanbul nüfusunun %10'u her gün imaretlerde bedava yemek yemekteydiler. Bu oran Edirne için de geçerlidir. Bu devirlerde çoğu İstanbul evinin mutfağı bulunmazdı; evlerin ortak avlusunda beraberce yakılan ateşte yemek pişirilirdi. Odun pahalı olduğu için yemek pişirmenin yüksek masrafı bu şekilde komşular arasında paylaşılırdı. Bu şartlar dâhilinde şehrin ciğerci, çörekçi gibi hazır gıda satıcıları ile bedava yemek dağıtan imaretleri İstanbul'un siyasi istikrarının ve ahenginin vazgeçilmez unsurlarıydılar.

Ne loncalar, ne tarikatlar, ne de iaşecilik ilkesi Osmanlı'ya mahsus icatlardı. Gelgelelim, bu teşkilatlanma payitahtta zaman içerisinde bir kentlilik bilinci oluşturmuştur. Bir başka deyişle, her kesimden payitaht halkı özel bir şehirde yaşadıklarını bilir ve bununla gurur duyardı. Açıktır ki İstanbul ölçeğinde ve tabii genel olarak da İslam şehirlerinde dinî aidiyet ve cemaat mensubiyeti duygularını aşan, yaşanılan kent odaklı bir bilinç olmadığı düşüncesi isabetli değildir. Payitaht, tüm sakinleri için dünyanın adaletine sığındığı sultanın, yani "padişah-ı âlem-penâhın makarr-ı saltanatı" idi; barındırdığı 72.5 millet için bir mutluluk eşiği yani "südde-i saadet" idi; Akdeniz'in batısından dinî taassup nedeniyle İstanbul'a göçen Yahudiler ve Müslümanlar bu gururu şüphesiz beslemekteydiler. İstanbul'un çok renkli yaşamı kent sakinlerinin içselleştirdiği ve övündüğü bir gerçekti. XVI. ve XVII. asırlarda Osmanlı memleketlerinde Yeni Dünya'da olandan daha fazla Fransız ve İngiliz göçmen vardı.

Payitahtta Asayiş ve Nizam

İstanbul'da düzenin sağlanması tek bir makama havale edilmemişti; şehrin yönetimi ve güvenliği bölge bölge çeşitli görevlilere bırakılmıştı. İdare ve kovuşturma açısından İstanbul dört kadılıktan oluşmaktaydı; Dersaadet (suriçi), Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılıkları. Galata Kadılığı Karadeniz Boğazı'nın Rumeli kıyısından sorumluyken Boğaz'ın ve Marmara'nın Anadolu kıyıları Üsküdar'a bağlıydı. Fetva ve kadı sicillerinin ışığı altında biliyoruz ki kadı mahkemeleri halkın sıklıkla sorun ve anlaşmazlıklarını çözmek için başvurdukları makamlardı. Günümüzün aksine payitaht ahalisinin mahkeme kapılarında sürünme kaygıları yoktu. Eski devirlerde şer'î mahkemelere erişmek ve hizmet almak gündelik, sıradan bir işti; zira kadı mahkemesinde sadece davalar görülmez aynı zamanda evlenme ve boşanmalar, ticari mahiyetli kontratlar ve borç sözleşmeleri de kadı sicillerine kaydedilirdi. Bu siciller ayrıca kadıların kazai/idari faaliyetlerinde tâbi oldukları hukuk kaynaklarından olan sultan fermanlarını da ihtiva edebilmekteydiler. Çarşı-pazarda müşteri-satıcı arasında çıkan uzlaşmazlıklar, komşular arasında hakaretlerin savrulduğu kavgalar, karı-koca kavgaları mahkeme sicillerinde en sık rastlanılan toplumsal çatışma vakalarıdır. Kavgada asla yapılmaması gereken şeylerden biri şüphesiz küfretmekti. Bilhassa dine, peygambere, din büyüklerine edilen küfürler özellikle mahkemede dava konusu olmaktaydı. Şer'î mahkemeler görgü tanıklıklarını ön planda tuttukları

6- İstanbul halkı eğlenirken (Vehbî)

için tanığı olan taraf genelde davayı kazanırdı. Suçlunun mahkemede suçunu ikrar ettiği örnekler de az değildir. En ilginç durumlardan biri karısını sürekli döven kocaların mahalleli tarafından kadı önüne çıkarılmasıdır. Böyle durumlarda bazen kadı, kadını kocasından korumak için ayrı eve çıkarttırabilmektedir. Herhâlde çoğu durumda birçok kavga mahkemeye gerek kalmadan sulh ile sonuçlanırdı. Eğer çarşı-pazarda cereyan etmişse meslek örgütlerinin müdahalesi beklenirdi. Mahallede çıkan bir huzursuzluk ise imamın önderliğinde mahallelinin araya girmesiyle sonuçlanırdı. Tüm bu gerçekler payitaht halkının örgütlü bir toplum olduğunu göstermektedir.

Kentte asayiş açısından yetki sahaları daha farklı bir coğrafi tasnif takip etmekteydi. Asayişten sorumlu görevliler arasında en önde gelenleri bostancıbaşı, topçubaşı, kaptan paşa, cebecibaşı ve yeniçeri ağasıydı. Bostancıbaşı, kendi yetki sahasına giren Topkapı Sarayı, Haliç-Karışdıran, Boğaziçi, Şile ve Yalova'ya kadar tüm Marmara kıyılarının güvenliğinden sorumluydu. Boğaz kıyılarına yayılmış bağ ve bahçelerde çalışan bostancılar bostancıbaşının emrinde buraların emniyetini sağlardı. Topçubaşı, güvenlik açısından şehrin en zor bölgesi olan Tophane ve Pera'nın asayişini sağlamakla yükümlüydü. Donanma üssü olan Kasımpaşa, Haliç'in sol yakası ve Galata gibi diğer sorunlu yerler ise kaptanıderyanın yetki sahasına düşmekteydi. İstanbul gibi kentlerde güvenliğin en zor sağlandığı yerler denizcilerin, gündelikçi işçi ve hamalların yoğun bulunduğu liman bölgeleridir. Galata bölgesi her çeşit milletten denizcinin bulunduğu bir yerdi. Dünyada pek çok yerde kahvehane, restoran gibi mekânların camlarına "Denizciler giremez" levhaları asılırdı. Liman, dericilerin bulunduğu tabakhaneler ve tersane bölgelerinin kendi kanunlarına tâbi olmaları neredeyse evrensel bir kaideydi. Bugünkü Galatasaray Lisesi'nin yerinde bulunan saray okulunun ağasının her gün 100 kadar çavuş ile Galata bölgesinde kola çıkması XVIII. asırda o mahalde öbekleşmiş yabancı elçiliklerin talebiyle getirilmiş bir âdetti.

Suriçinin güvenliğini sağlamak ise cebecibaşı ve yeniçeri ağasının sorumluluğundaydı; zira cebeci ve yeniçeri kışlaları suriçindeydiler. Cebecibaşı Dersaadet'te, Atmeydanı'nın batı ucunda ikamet eder ve cebeci kışlaları ile Ayasofya, Hocapaşa ve Ahırkapı'nın emniyetini sağlardı. Nihayet yeniçeri ağası, Topkapı Sarayı ile suriçinde cebecibaşının görev bölgesi haricindeki her yerin asayiş ve emniyetine bakardı. Kanunen yeniçerilerin dahi Dersaadet'te silah taşımaları yasaktı.

Bu görev dağılımının ne ifade ettiğini birkaç örnekle resmedebiliriz. Örneğin, 1624 tarihinde Kazaklar kayıklarıyla Karadeniz boğazının içine kadar sokulup Yeniköy'de yağma yapıp kaçmışlardı. Bu bölge bostancıbaşının yetki sahasına düştüğü için bu meseleye kendisi memur edilmişti. Fakat açık denizde yağmacı Kazak kayıklarının takibi işi elbette kaptan paşaya bırakılmıştı. Bostancıbaşı, çağlar boyunca şehir halkının en çekindiği kolluk amiriydi; kentte âdeta denizin efendisiydi. Her gece gösterişli kayığıyla Boğaz'ı teftiş eder, açıkta içki içenler, izinsiz eğlence tertip edenler ve kadınlı-erkekli âlem yapanları sert şekilde cezalandırırdı. XVII. asırda Ermeni cemaatinin yetiştirdiği en kıymetli âlimlerden olan Eremya Çelebi'den çağdaşı Evliya Çelebi'ye varıncaya kadar birçok edip sayesinde bostancıbaşı figürünün payitaht ahalisinin şehir kültüründeki merkezî rolünü bilebiliyoruz; halk hafızasında bostancıbaşı son derece sert, kurumlu, keyfî cezalar tertip eden ve çoğu durumda yüklü rüşvetlerle cebini dolduran bir yüksek amir olarak yer etmiştir. Bostancıbaşı saltanat kayığının dümenini tutan kişi olarak padişahla sohbet edebilme ayrıcalığına sahipti; zira dümen, sultan mahfilinin dibinde bulunurdu. Sultan ile sohbet fırsatını ricalden sevmediklerini sultana kötülemek için kullanabilirdi. Haliyle, Kubbealtı vezirleri dahi kendisinden çekinirdi. Sarayda sakal bırakma izni verilen nadir görevlilerden olması işgal ettiği makamın ehemmiyetine bir delildir. Asırlar boyunca kentte halkın diline pelesenk olmuş meşhur Tıflî hikâyelerinde kız kaçırma, âlem yapma gibi suçların bostancıbaşı tarafından kovuşturulması eğlenceli bir dille anlatılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet asayişi sağlama ve vergi tahsili benzeri konularda bireyden ziyade bireyin mensubu olduğu cemaati muhatap alırdı. Bu zaviyeden, İstanbul halkı evvelce değindiğimiz meslek örgütlerinin yanı sıra dinî cemaatlere göre de tasnif edilirlerdi. Bu tarz gruplandırmaların beraberinde getirdikleri kolektif sorumluluk ilkesi şehir yönetimini kolaylaştırmaktaydı. Buna "kefalet sistemi" adı verilir. 1528 senesinde İstanbul'da yaşanan bir hırsızlık hadisesi oldukça açıklayıcıdır. Eve giren hırsızın bekâr bir sokak satıcısı olduğu şüphesi hâsıl olunca Kanunî Sultan Süleyman'ın emriyle çok sayıda bekâr seyyar satıcının derhâl katledilmiş olduğu söylenir. Bu tarz ibretlik cezalandırmalar asayiş sağlamanın bir yöntemi olarak görülürdü. Günlerce çengelde asılı bırakılan, ipe çekilen, denize atılan suçlular, asi ve hain paşalara ait sergilenen kesik başlar, eşeğe ters bindirilip başına işkembe geçirilen yalancı şahitler, şehre dair yerli-yabancı anlatı ve görsel kaynaklarda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu denli kalabalık bir şehirde, hele ki o şehir payitaht ise, bu türden ibret-i âlem cezalandırmalar pek şaşırtıcı değildi. Modern zamanlara kadar Avrupa kentlerinde de uygulanmışlardır.

Şehrin siyasi ve sosyal istikrarını en çok tehdit eden mesele göç olgusuydu. Kentin alınmasının akabinde Fatih Sultan Mehmed, şehre göçü teşvik etmiş ve hatta sürgün siyaseti izleyerek insanları şehirde zorunlu iskâna tâbi tutmuştu: Amasra'dan Ermeni ve Rumlar (1459); Mora, Taşöz, İmroz ve Semendirek'ten Rumlar (1460); Trabzon'dan Rumlar (1461); Konya, Larende, Aksaray, Ereğli'den Türkler ve Rumlar (1468-1474); Kefe'den Rum, Ermeni ve Latinler (1475) şehrin yeni sakinleriydiler. Bugünkü Aksaray, Belgrat ormanları gibi bazı yer isimleri bu gerçeğe işaret etmektedirler. Yıkımdan yeni çıkmış kentin zor yaşam koşulları karşısında sürgünlerin birçoğu türlü yollardan şehri terk etme fırsatını gözlüyorlardı. Osmanlı tarihçisi Âşık Paşazâde'nin canlı gözlemleri oldukça aydınlatıcıdır; bilhassa, zoraki kent sakinlerinin Mahmud Paşa'nın izlediği şenlendirme siyasetinden nasıl rahatsızlık duyduklarını bu kaynaktan takip etmek mümkündür. Genel hatlarıyla şehre göç 1550'lere dek teşvik edildi. Fakat istikrarın temel unsurları olan asayiş ve beslenmede türlü sorunların baş göstermesi neticesinde bu tarihlerden itibaren kente göç hususunda mütemadiyen caydırıcı önlemler alındı. Hatta Kanunî Sultan Süleyman, şehirde ibadullahın rahatı maksadıyla su kemerlerini onarıp şehre yeni kaynaklardan su getirmesini Mimar Sinan'a sipariş ettiği vakit Sadrazam Semiz Ali Paşa göçü teşvik etmemek için bu karara karşı çıkmıştı. 1450'lerden 1550'lere gelindiğinde göçü istenmeyen kılan yegâne hakikat onun değişen doğasıydı. Evvelce, iş güç sahibi insanlar aileleriyle birlikte kenti şenlendirmek için göçürülmekteydiler. Ayrıca, fethedilen yerlerden zanaatkâr, sanatkâr ve âlimlerin İstanbul'da iskân edilmesi suretiyle şehrin bir sanat, edebiyat ve zanaat merkezi olması hedeflenmekteydi.

Fetihten bir asır sonrasına baktığımızda ise insanların taşrada artan şiddetten kaçmak veya iş bulmak için İstanbul'un kapılarını zorlamaya başladıklarını görmekteyiz. Bir başka deyişle, bu insanlar can derdi ve ekmek kaygısı güden sığınmacılar gibiydiler. Nüfus artışı, eski silahlara göre ucuz ve kullanması basit olan ateşli silahların yayılması, mezhep çatışmaları gibi türlü nedenlere bağlanan Celalî İsyanları bu göç dalgasının baş amiliydi. Herkesin konumunu bilmesine öncelik veren durağan toplumsal düzen yerini sosyal hareketliliğin arttığı daha dinamik bir toplum yapısına bırakıyordu. Sınıflararası geçişkenlik yeni dönemin gerçeğiydi; bir köylünün çiftini bozup edindiği bir tüfekle erbab-ı harpten geçinmesi hiç olmadığı kadar kolaylaşmıştı. O zamanın ediplerince nizam-ı âlemi mahveden bir sosyal karmaşa olarak görülen bu gelişmelerden İstanbul da nasibini almaktaydı. "Serseri", "pırpırı" gibi birçok alaylı yakıştırmalara konu olan kentin yeni göçmenleri çoğunlukla genç ve bekâr erkeklerden oluşmaktaydılar. Bir kısmı vasıfsız işlerde çalışıp para biriktirdikten sonra memleketlerine dönmek arzusundaydılar. Bir kısmı ise yersiz ve yurtsuz insanlar olarak yeni bir hayat özlemiyle kente sığınmışlardı: "Bu şehr-i azime ne içün geldiğin bilmeyüp elli altmış yıl ömür sürüp lisanın tashih etmeyüp Türkçe öğrenmeyüp yaprağa barmak deyen eşekler" de şehrin asayişini tehdit eden unsurlar olarak görülmekteydiler. Hamallık, amelelik, tellaklık, seyyar satıcılık, mavnacılık, kayıkçılık gibi emeğin derhâl paraya tahvil edilebildiği kentli meslekler bu insanları cezbetmekteydi. Çoğunlukla Üsküdar, Tophane, Tersane bölgesi gibi mahallerde yoğunlaşan, "bekâr odaları" denilen hanlarda kalmaktaydılar. Bu bölgeleri tekinsiz kılan yegâne etken bu insanlardı. Bir önlem olarak bunların bostancıbaşı aracılığıyla kefile bağlanması şart koşulmuştur. Kefalet sistemine dâhil olmayanlar yakalandıklarında Bostancı Ocağı aracılığıyla Yalova, Gemlik ve Karamürsel taraflarına götürülüp bırakılırlardı. Çoğu buradan memleketlerine dönmek yerine bağ ve bahçelerde rençberlik yapar ve fırsatını bulduklarında tekrar İstanbul'un yolunu tutarlardı. Vasıfsız işlerde çalışmak üzere payitahta doluşan bu insanlar sadece Anadolu kökenli değillerdi. Balkanlar'dan gelip sorun

7- IV. Murad (Yank Albümü)

çıkaranlar arasında özellikle Arnavut ve Hırvat göçmenler öne çıkmaktaydılar; yoksa Bulgar göçmenler mandıracılık becerileriyle tüm şehirde yakın zamanlara dek süren bir ün kazanmışlardı. Arnavut ve Hırvat pırpıriler yakalandıkları vakit bostancılara direnir, bazen Venedik elçisine tâbi olduklarını iddia ederlerdi.

Patrona Vakası'nda (1730) kentteki işsiz güçsüzlerin rolü mühimdi. 1740 tarihinde artan nüfus nedeniyle yaşanan iaşe sıkıntısı esnafın ayaklanmasına yol açmıştı. III. Ahmed döneminden itibaren kente göçün önüne geçmeye çalışan fermanlar sıklaştı. Taşralı bekâr göçmenlerin özellikle XVIII. asır sonlarında "baldırı çıplak" kalyoncularla aynı mahallerde yaşadıkları görülmektedir. Bu nedenle İstanbul'un liman ve kıyı bölgeleri bu insanların mekânıydı. Buraları kentin diğer sakinleri için tehlikeli yerlerdi. Bekâr odalarını yıktırmak ve donanma çıkana kadar liman bölgelerinden fahişeleri toplayıp hapsetmek Bâbıâli'nin başvurduğu yöntemlerdendi. Rus Savaşı'na tesadüf eden 1771'de Galata'da bir kahveciyi öldüren kalyoncular ile Galata kulluğu neferleri arasında 5.000 kişinin katıldığı üç gün süren bir savaş çıkmıştı. Metrisler kazılmış, barikatlar kurulmuş, top ve tüfekle karşılıklı hücumlar tertip edilmişti. Bu iç savaş ancak seferberlik ilanı tehdidiyle yatıştırabildi.

Hızla kalabalıklaşan payitahtta çeşitli sosyal kontrol mekanizmaları kurmak şarttı. Bunlardan en iyi bilineni tebdile çıkmaktı. Padişah tebdilıkıyafet ile sıklıkla kenti teftiş eder, sorunları kendi gözüyle görmeyi dilerdi. Tebdil, padişahın kendini tebaasına göstermek amaçlı açık dolaşma âdetinden farklı olarak gizli dolaşmasıdır. Halk arasında düzenli casus gezdirmek tebdille birlikte en eski istihbarat ve kontrol mekanizmasıydı. Her padişah bunlara aynı derecede önem vermezdi elbet. Geceleri sokakların emniyetini sağlamak için fener taşıma zorunluluğu ise 1603 senesinde I. Ahmed tarafından getirilmişti. I. Ahmed'in oğlu IV. Murad tebdile meraklı padişahlardandı. Kanlı tebdilleriyle meşhur olan bu padişahın dehşetli gece baskınları ve zalim cezaları birçok halk hikâyesine konu olmuştur. Gece vakti camiye evinin yanı başında olduğu için fenersiz giden imamın oğlu olan genci tebdil esnasında yakalayan IV. Murad (1623-1640) gözünün yaşına bakmadan gencin katlini ferman etmişti. Bu gibi tebdil gezilerinde padişaha genelde bostancıbaşı refakat ederdi. Tebdil konusunda III. Osman'ın ayrı bir yeri vardır. 56 yaşında kafesten çıkıp sadece 3 sene kadar hüküm süren bu padişah, kısa saltanatını "Topkapılı Osman Ağa" namıyla tebdile çıkıp mahalle kahvehanelerinde rüşvet ve süslü kadının kötülüğü temalı halk konferansları vererek geçirmişti. Gideceği kahveyi önceden bilenler, mekâna doluşup hoşuna gidecek şekilde konuşarak ihsan-ı şahaneye gark olurlarmış. Son sadrazamı Koca Ragıb Paşa'nın (ö. 1763), adamları vasıtasıyla bu gibi gezilerinde padişaha kendisi hakkında düzmece medh ü senalar dinlettiği rivayet edilir.

Mutlakıyetçi rejimlerde isyancıların doğrudan kutsal bir kişilik olan hükümdarları suçlamak yerine onun etrafındaki ricali hedef tahtasına koymaları evrensel bir tutumdur. Payitaht isyanlarında da saltanat değişimi ilk başta dillendirilmez; kara listeye alınan ricalden bazı kişilerin görevden el çektirilmesi veya idamı istenir. Olayların gidişatına göre padişah da tahtını ve bazen canını kaybedebilirdi. İsyan neticesinde hem de saray dışında katledilen tek padişah II. Osman'dır. Saltanat değişimi talebini meşru kılmak için ulema ile kapıkullarının işbirliği yapması şarttı. Sultan hâlinin meşruiyeti sultanın kadimden gelen örfe ve şeriata uymamasında aranırdı. Girişte değindiğimiz gibi halkın onayı manasına gelen bey'at ancak halifenin deli

olması, beytülmali telef etmesi veya şeriatı çiğnemesi ile bozulurdu.

Osmanlı sultanları mutlak hükümranlık haklarına sahip çıkmak için sık sık sadrazam değiştirmek suretiyle siyasi hizipler arasında denge politikası güderlerdi. Bu cümleden, çeşitli askerî zümreleri de birbirlerine karşı kullanmak âdettendi. İlk başlarda yeniçeriler ve kapıkulu sipahilerinin dayanışma sergilememesine dikkat edilirdi. İkisi beraberce isyan ettiği vakit züema ve tımarlı sipahiler devreye sokulurdu. III. Murad devrinden (1574-1595) itibaren isyanlarda sarayı artan surette bostancılar korumaya başladılar. II. Osman'ın hal'i esnasında isyankâr kul tayfası bostancıların mukavemetinden epeyce çekinmişlerdi. Sadrazam Melek Ahmed Paşa zamanındaki esnaf ayaklanmasını bastıran bostancılardı. I. Mahmud, devletin gerçek hâkimi Patrona Halil'i de sarayda bostancıları sayesinde idam ettirebilmişti. Nihayet, II. Mahmud, bir kriz anında Dersaadet, Boğaz kıyıları ve Haliç'teki tüm kahvehaneleri kapatırken bostancılara ait olanları muaf tutmuştu.

Payitaht Halkının Siyasete Katılımı

Geleneksel yaklaşımda örgütlü toplum, yani sivil toplum, Batı demokrasisinin kalbine yerleştirilir. Demokrasinin ardında yatan katılımcı siyasetin çeşitli halk zümreleri ve devlet ricali arasında asırlar süren çekişmelerle vücuda geldiği saptanmıştır. Bu çekişmenin yaşandığı kent mekânları kamusal alan olarak kavramsallaştırılır. Kamusal alan kabul edilen yerler "kamuoyunun" şekillendiği yerler olarak kabul edilir. Kamusal alan her daim devlet otoritesi ile halkın çatıştığı alan değildir elbet. Halkın devlet otoritesi ile herhangi bir çatışmaya girmeden siyasi katılım sergileyebildiği durumlar her zaman vardı. Bu nedenle siyaseti bir çatışma alanı olarak görmek kısmen yanıltıcıdır. Halkın siyasete katılımı illa ki otorite ile bir çatışma alanı yaratmak zorunda değildi. Yangın, sel, veba, kıtlık, kuraklık gibi doğal afetler; cepheden gelen yenilgi haberleri; hac kafilesinin çöl yollarında yağmalandığına dair haberler karşısında padişah payitaht ahalisinden yekvücut durmalarını bekler ve tebaasını toplu namaz ve duaya davet ederdi. Halk, kendisinden toplumsal bilinç ve duruş sergilemesi beklenilen bu durumlarda daveti kabul veya reddederek siyasi bir duruş sergilemiş olurdu. 1592 senesinde III. Murad, dinmek bilmeyen veba salgını karşısında Okmeydanı ve kutsal kabul edilen Alemdağ'da toplu dua emri vermişti; halkın yoğun katılımı nedeniyle

8- İstanbul halkı kadıya şikayetini yazılı sunarken (*Nadirî Divânı*)

Dersaadet'te dükkânlar bile kapanmıştı. 1598 senesinde yine vebaya karşı ulemanın telkiniyle Okmeydanı'nda toplu duaya çıkılmıştı. I. Ahmed devrinde ise Celalî isyanları nedeniyle çekilen kıtlık zahmeti karşısında halk üç gün boyunca Okmeydanı'nda toplu duaya çıkartılmıştı. Bu toplumsal seferberlik o derece önemsenmişti ki divan toplantısı toplu dua günlerine rastgelince iptal edilmişti. Şehir dışında Okmeydanı ve Alemdağ toplu dua alanları olarak öne çıkarken, suriçinde de Ayasofya bu işlevi üstlenmişti. Böylece, Ayasofya'nın Bizans devrindeki geleneksel rolünü Osmanlı devrinde de sürdürdüğü anlaşılıyor. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre II. Selim (1566-1574) zamanında çıkan ve günde 3.000 can alan meşhur veba salgını esnasında padişah, Ayasofya'da üç gün boyunca istiskal duası gerçekleştirilmesini istemişti. Kanunî Sultan Süleyman'ın sütkardeşi Beşiktaşlı Şeyh Yahya Efendi bu vesile ile hıncahınç dolu camide vaazını verirken saray mensubu Gülabî Ağa hacet gidermek için dışarıya çıkmak istemiş, fakat kalabalığın ortasında sıkışıp kalmıştı. Evliya Çelebi'ye göre bu müşkül durumdan Hızır Aleyhisselam'ın yetişip onu gizlice Kâğıthane'ye uçurmasıyla kurtulmuştu.

Payitaht ahalisinin sadece felaket hâllerinde yekvücut olması icap etmezdi. İstanbul semalarında durmaksızın yankılanan kutlama topu sedası Hz. Muhammed'in doğum gününden yeni bir sultanın doğduğu haberine, donanmanın mayıs başında geleneksel Akdeniz teftişine çıkışından yeni bir yabancı tüccar gemisinin kente vasıl olduğuna varıncaya dek türlü

9- Sultanahmet Meydanı'nda günlük hayat ve maiyeti ile birlikte şehrin asayişinden sorumlu subaşı (sağda) (Melling)

müjdeleri halka verirdi; İstanbul sedası bol bir şehirdi. Türlü vesilelerle düzenlenen tören ve kutlamalarda sergilenen debdebe ve tantana halk için yeni bir toplu eğlence manasına gelirdi. Hasbahçe'de Kurban (küçük bayram) ve Ramazan (büyük bayram) bayramlarında padişahın huzurunda yapılan cirit müsabakaları; sultanların günlerce süren evlilik veya sünnet düğünleri; zafer kutlamaları; sefere çıkan veya seferden dönen ordu ve donanmanın resmî alayları her kesimden halkın katıldığı, payitahtta yaşama bilinç ve gururunu güçlendiren mutlu hadiselerdi. Bir keresinde I. Ahmed ile kardeşi Mustafa aynı anda kızamık olup yatağa düşünce Osmanlı Hanedanı yok olmanın eşiğine gelmişti. Padişah ve kardeşinin iyileşmesiyle beraber İstanbul bir bayram yerine döndü. Tüm bunlar yoğun bir hazırlık ve iyi örgütlenme gerektiren işlerdi. Sadece çamuru önlemek için bile her sene Darıca ve Tuzla'dan 1.000 kayık siyah ve ince kum getirtmek âdettendi. Bu kum, padişahın geçeceği yollarla tören ve şölenlerin yapılacağı alanlara bostancıbaşı marifetiyle getirtilip serptirilirdi. Bu sahalara Hasbahçe içindeki yollar, Gülhane'deki Cirit Meydanı ve Ağa Bahçesi örnek verilebilir.

Osmanlı devrinde birçok tören ve kutlamanın eski Bizans Hipodromu olan Atmeydanı'nda yapılması kentin mekânsal düzeninde bir devamlılığa işaret etmektedir. Yabancı seyyahlar payitahttaki kutlamaların Batı'dakilere nazaran daha çok halk kutlaması hüviyetinde olduğunu belirtirler. Nitekim Osmanlı padişahları ahalinin gönüllerini celp etmek için ihtişam ve azamet sergilemenin gerekliliğine vâkıftılar. Kanunî Sultan Süleyman, başarısızlıkla sonuçlanan Viyana Kuşatması'ndan dönünce derhâl oğulları Mustafa, Mehmed ve Selim'in sünnet düğünlerini yaparak İstanbul halkına bu başarısızlığı unutturmak istemişti.

Halkı, saray emrettikçe camilere, toplu duaya koşan bir yığın gibi görmek doğru olmaz. Örneğin, 1687-1688'de isyan eden yeniçeri ve sipahiler dört ay boyunca payitahtta türlü kargaşalara sebep olmuşlardı. Halk onlara karşı açılan sancak-ı şerifin altında birleşmişken II. Osman'ın asilere karşı sancak-ı şerif açması bir işe yaramamıştı. III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedid ıslahatlarını destekleyenler camilerde halka telkin amaçlı akşam dersleri tertip edilmesini mütemadiyen önermekteydiler; halkın kahvehanelerde "devlet sohbetine cesaret etmek" yerine cami derslerinde ıslahatları öğrenip benimsemesi daha isabetli olurdu. Bu kızgın görüşlerden payitaht halkının bu tür davetlere pek de icap etmediği ve bu şekilde saraya olan muhalif tavırlarını sergilemiş oldukları anlaşılıyor.

Hulasa, kent tarihinde halkın siyasete katılımı

muhalefet etmekten ibaret değildi. Halk muhalefeti ise her zaman saltanat değişimleriyle sonuçlanan büyük vakalara yol açmazdı. Kıyam, halkın itirazının en aşırı hâliydi; her muhalif siyasi duruş kıyam etmeyi gerektirmediği gibi muhalefet eden de her zaman fitne ve fesat düşkünü isyankârlar olarak görülmemelidir. Ayrıca, saltanatın el değiştirmesi için de her zaman isyana lüzum yoktu; kimi zamanlar yeni padişahın kim olacağını rical içinde oluşan hiziplerin mücadeleleri belirlerdi. Bu hizipler belli düzeyde halkın durum ve beklentilerinin aynasıydılar. Fatih Sultan Mehmed'in güttüğü saldırgan dış siyaset sürekli ve düzenli asker celbini mümkün kılan tımar sistemini genişletmeyi lüzumlu kılmıştı. Çözümü vakıf mülkü olan köylere el koyup tımara vermekte bulan padişaha dillendirilmeyen, yoğun bir muhalefet vardı. Bayezid'i destekleyen hizip bu durumun farkındayken Cem'i tahta oturtmak isteyenlerin bu muhalefeti sezemedikleri anlaşılmaktadır. Fatih'in ölümüyle başlayan taht kavgasını Bursa ve İstanbul gibi önemli merkezlerde halkın ve yeniçerilerin desteğini alan II. Bayezid kazandı. Merkeziyetçi siyasetin doğurduğu tepkileri iyi tahlil eden yeni padişah el konulan vakıf mallarını eski sahiplerine verdiği gibi yüksek vergileri makul düzeylere çekti. Bir başka deyişle, popüler muhalefet siyasette yansımasını buldu.

İç siyasette payitaht ahalisini kızdıran şeylerden biri de kardeş katli geleneğinde ifrata kaçılmasıydı. III. Murad'ın saltanatının ilk günlerinde beş kardeşini katlettirmesi (1574) ve III. Mehmed'in tahta çıktığında çoğu daha çocuk yaşlarda olan 19 kardeşini boğdurtması (1595) halkı çok rahatsız etmişti. Bilhassa, son örnekte saraydan birbirinin peşi sıra çıkan minik tabutlar kızgın sözler edilmesine neden olmuştu. Hizipler arası mücadelelerde halkın taraf tuttuğunun bir açık örneği Mahpeyker Kösem Sultan'ın katlidir (1651). Bu güçlü sultanlar naibesi, sokağın gücünü asla hafife almaz ve payitaht halkıyla arasını iyi tutmaya çaba sarf ederdi. Ramazan aylarında borçlu mahpusların hesabını kapatıp onları hür kılmak ve düzenli olarak cariyelerini azat edip evlendirerek aile kurmalarını sağlamak gibi türlü hayır ve hasenat işleri nedeniyle payitahtta pek sevilen bir sultandı. Yaptırdığı Büyük Valide Han kent ticari yaşamında yadsınamaz bir pay sahibi olmuştur; 3.000 konuğu aynı anda ağırlayabilmekteydi. IV. Mehmed'in anası Hadice Turhan Sultan'ı destekleyen hizip tarafından katledilince payitaht ahalisi protesto kabilinden üç gün gayriresmî yas tutmuştu.

Kepenk indirmek suretiyle siyasi muhalefet sergilemek bugün olduğu gibi eskiden de en yaygın siyasi

10- İstanbul'da halkın hayatın ve siyasetin dedikodusunu yaptığı mekanların başında gelen ve zaman zaman kapatılan kahvehanelerden birisi (TSM)

tavır alma biçimlerindendi. İbrahim Vakası'nda tüm dükkânlar kapanırken Edirne Vakası'nda sadece fırın, bakkal ve kasaplar açık tutulmuştu. Bazen dükkânlar sarayı zora düşürmek için asilerin tehdidiyle kapatılırdı. Patrona Halil'in önderliğinde asiler bu yola tevessül etmişlerdir. Hâliyle, I. Mahmud karışıklık zamanı esnafın dükkân kapatmalarını yasaklamak zorunda kalmıştı. Gelgelelim, Kabakçı Mustafa'nın hempaları ise III. Selim'in tahttan feragat etmesiyle sonuçlanan olaylarda dükkânları açık tutturmaya özen göstermiş ve sadece meyhanelerde içki satışını engellemişlerdi. Ne var ki, Üsküdar'da bir bakkalın kalyoncular tarafından öldürülmesi üzerine civardaki tüm bakkallar mesleki dayanışma sergileyerek dükkânlarını kapalı tutmuşlardı.

Dükkân kapama dışında sokakta nümayiş düzenlemek ve sloganlarla yetkililerin makamına yürümek bir başka muhalefet aracıydı. Bazı durumlarda payitaht kadınlarının başı çekmesi ilginçtir. Rus Savaşı, İngiliz donanmasının İstanbul Baskını ve Kabakçı

İsyanı'nın yaşandığı yıllar İstanbul için kıtlık seneleriydi. 1808 Mayıs'ında İstanbul'un kadınları kıtlıktan sorumlu tuttukları İstanbul kadısının evini öğle yemeği vakti bastılar. Kadı efendi çeşitli yemeklerle donatılmış sofrasını görüp öfkelenen kadınların hışmından ancak evinin harem kısmına kaçarak kurtulabilmişti. Kadınlar derhâl sırıklara astıkları ciğer ve işkembelerle Beyazıt Camii'ndeki Cuma selamlığına varıp IV. Mustafa'ya (1807-1808) şikâyetlerini bildirdiler: Ciğer bile 25 paraydı. O buhran ortamında IV. Mustafa'nın kadınların sokağa çıkmalarını yasakladığı söylenegelmiştir. Evvelce, aynı yıllarda ekmeğin kötü kalitesinden dolayı II. Mahmud'a (1808-1839) çıkışanların da kadın olduğuna dikkat çekmiştik. Yine kıtlıktan dolayı kabı kacağı alan kadınların, bu sefer III. Mustafa devrinde (1757-1774), ekmek bulamadıkları için 1758 ramazanı arifesinde "pirinç yağmasına" çıktıkları, yatağan zoruyla Eminönü'nde bir pirinç mahzenini talan ettikleri bir vakıadır. III. Osman ise İstanbul kadınlarına haftada dört günden fazla dışarı çıkmayı yasak etmişti. Halk arasındaki tevatüre göre kadınlar geldiğini duyup dairelerine çekilsinler ve onu rahatsız etmesinler diye Harem'de altı kabaralı ayakkabılarla yürürmüş. II. Mahmud da 1810 ramazanında kadınların iftardan sonra Üsküdar'da gece gezmelerini artırdığını fark edince kadınların gece dışarı çıkmasını yasaklamıştı. Bununla beraber o devirlerde evde oturmak, şehirde dolaşmamak ve şehre inmemek, kibarlık vasfı olarak algılanmaktaydı, dolayısıyla tavsiyeden öteye geçmeyen bu tür yasaklamalarda bu zihniyetin de etkili olduğunu unutmamak lazımdır. Ancak bütün bunlara bakarak payitahtta kadınların marjinal bir grup oluşturdukları sonucuna varmak doğru değildir. Kentte Osmanlı devrinden kalan toplam 953 caminin %7'si (68 tanesi) ve 491 çeşmenin %28'i hanedan mensubu veya varlıklı kadınlar tarafından veya onlar adına yaptırılmıştı.

Savaş zamanlarında dış siyaset İstanbul sakinlerini belki de en meşgul eden meseleydi. Kanunî Sultan Süleyman'ın dahi halkın tenkitlerine konu olmaktan kaçamadığı zamanlar oluyordu. Safevî Devleti'nde ikilik yaratmak için Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'yı İstanbul'da şatafatla ağırlaması hiç hoş karşılanmamıştı. Venedik'in Limni'yi kuşattığı vakitlerde (1656) IV. Mehmed'in saray halkıyla birlikte Üsküdar'da bahçe sefası sürmesi de halkı galeyana getirmişti. Sadrazamın muhtemel bir Venedik saldırısına karşı İstanbul surlarını onarttığı ve halkın korku içerisinde evini barkını satıp Üsküdar'a kaçtığı bir zamandı bu. XVIII. yüzyıl sonundaki Rus savaşlarında bir türlü zafer elde edilememesi padişahın doğrudan "lisana getirilmesine" yol açabilirdi. Kırım'ın kaybedildiği bir vakitte Ayasofya hatibi Cuma selamlığında okuduğu hutbede III. Mustafa'yı "gazi" olarak anınca bazı Mevlevî dervişler yüksek sesle karşı çıkmışlardı (1771). Bu olaydan 20 sene sonra bu padişahın oğlu III. Selim'e aynı caminin sultan mahfilinde namazdayken Mağribî derviş kılıklı biri gizlediği tüfeğiyle üç kurşun atmış, hatta bunlardan biri hünkâr mahfilinin şebekesini kırarak içeri girmiş ve III. Selim'i epey korku ve paniğe sevk etmiştir.

11- Osmanlı uleması ziyafette (Vehbî)

Popüler Dinî Akımlar ve Siyaset

Halkla günlük temas hâlinde bulunan molla, şeyh, imam, vaiz ve hatiplerin ilmî meseleleri halkın da dâhil olduğu büyük çekişme ve tartışmalara sebebiyet verebilmiştir. Bu tartışmaların bir kısmı ricale karşı halk muhalefetini temsil eden bir hüviyette iken diğer bir kısmı ise siyasi sembolizm içermezler. Ne var ki, halkın rağbet ettiği sakıncalı görüşleri savunan bazı din adamlarının cezalandırılması her hâlükârda payitahtta istikrarı sağlamaya yönelik siyasi mülahazalara dayanmaktaydı. Bu uğurda ulema her zaman sarayın yanında durması beklenen bir güçtü.

Muhtemelen kökenlerinde Hurufîlik etkisi taşıyıp "Hûbmesihîlik" diye tabir edilen bir inanç biçimi XVI-XVII. asırlarda hatırı sayılır miktarlarda taraftar toplamıştı. Bilinen en tesirli propagandisti Molla Kabız, Müslüman kimliğiyle Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den daha üstün olduğu iddiasını tüm İstanbul sokaklarında yaymayı amaç edinmişti. Kanunî Sultan Süleyman'ın Mohaç Zaferi'yle sonuçlanan seferden yeni dönmüş olduğu bir vakitte bir Müslüman âlimin hilafetin merkezinde İncil'in hükmünün hâlâ geçerli olduğunu iddia etmesi tam bir cesaret işiydi. Taraftarlarının artması üzerine Molla Kabız, Divan-ı hümayunda yargılanıp zındık ve mülhit olarak idam edildi (1527). Neredeyse 150 sene sonra İngiliz seyahatname yazarı Rycaut hâlâ Hûbmesihîlerden ayrı bir zümre gibi bahsettiğine göre bu çift doğalı inanç, varlığını uzun süre korumuştur. Bu grubun içinde Molla Kabız ile aynı dönemde yaşamış ve aynı kaderi paylaşmış Hâkim İshak ve kimlikleri kaynaklarda açıklanmayan başkaları da vardı. İstanbul'da Hz. İsa kültü (İsevî Müslümanlık) uzun bir süre belli çevrelerce yaşatılmış gibidir. Bu cümleden kendilerine "Musirrîn", yani Sırrı (Allah'ı) reddedenler diyen gizli ateistlerin de ulema ve saray çevrelerinde bir grup oluşturdukları bilinmektedir. İnanç(sızlık)larını gizli tutmaya çalışsalar dahi içlerinden bir zamanlar imamlık yapmış olan Larî Mehmed Efendi, görüşlerini açıkça savunup halkı ifsat ettiği suçlamasıyla 1665'te idam edilmişti.

Ateistlerin haricinde panteistleri (vahdet-i vücud/mevcudcuları) de anmamız gerekir. Çoğunlukla Bayramî-Melamî ve Halvetî-Gülşenî olan bu şeyhlerden halk arasında kargaşa çıkartacak kadar cezbe sahibi olanlar siyasi nedenlerle birçok suç isnadına maruz tutularak idam edildiler. Haklarındaki suçlamaların bir kısmı şöyleydi: Allah ile tabiatı bir tutma; dirilişi reddetme; haram-helal kıstaslarını itibari kabul edip şeriatın yasaklarını yok sayma ve kendilerini peygamberlerin çoğundan üstün olan kutblar olarak görme.

Oğlan Şeyh İsmail-i Maşukî (Çelebi Şeyh, ö. 1539) Bayramî-Melamilîği kırsal taşra kökenlerinden alıp kentsel orta sınıf tarikatına dönüştüren bir isimdi. Aksaray'dan İstanbul'a henüz ergenken göç eden bu şeyh, Ayasofya ve Beyazıt camilerinde panteist vaazlar vererek kısa sürede halk içinde taraftar topladı. Payitahtta bu cerbezeli şeyhe kapılanlar arasında esnaf, tüccar, askerî, ulema ve edip kimseler bulunmaktaydı. Coşkulu vaazlarının halk arasında karmaşa yaratması ihtimali

12- İstanbul halkı saçılan paraları toplamaya çalışırken (İntizâmî)

onun sonunu getirdi. Ona isnat edilen iddialar bu muhtemel karmaşanın da boyutunu sergiler: Tanrı yerine kendisinin temsil ettiği kutba tapma; öteki dünya yerine tenasühe (reenkarnasyon) inanma; zina ve livatayı helal kabul etme; ibadetleri iki bayram namazı hariç reddetme. Bu inançlar hakikaten de şeyhin müritlerinin artması takdirinde İstanbul'u anarşiye sevk edebilirlerdi. Kutb-Mehdici diye anılan ve İstanbul'da istikrarlı yönetimi tehdit eden bu isimler içerisinde Hamza Balî, Sütçü (Lebenî) Beşir Ağa ve daha niceleri vardı. Boşnak kökenli Melamî Şeyhi Hamza Balî İstanbul'da bulunmadığı hâlde burada pek çok mürit edinebilmişti. Mehdici bir hareket ile saltanata kastedeceği kaygısı üzerine payitahta getirilip muhakemesinden sonra idam edilmişti. İdamı esnasında müritlerinden bir baltacı dayanamayıp intihar etmiştir. Bilhassa, kapıkulu sipahileri arasında 1600'lerde Hamzavîliğin yaygın olması devlet ricalini kuşkusuz tasalandıran bir gerçekti. Öyle anlaşılıyor ki ölümünden sonra müritleri Hamzavîlik adı altında hem payitahtta hem de Bosna'da bir nevi sosyal ve siyasi hareket başlatıp 1572 ve 1582'de ayaklanma hazırlıklarına girişmişlerdi. Bu nedenle XVII. asır boyunca da sürekli takibata uğradılar. Melamî kutbu Sütçü Beşir Ağa'nın da 1661-1662 senesinde 90 yaşında boğdurulmasının ardında yatan sebep Bostancılar Ocağı'na olan mensubiyeti dolayısıyla bostancılar ve yeniçeriler arasında sayıları artan müritleriydi. Nitekim Beşir Ağa genç bir bostancı iken Melamî kutbu Şeyh İdris'in (Şeyh Aliyy-i Rumî) müridiydi. Söylenceye göre Beşir Ağa'nın alelacele idamına tepki duyan otuz kırk kadar müridi ertesi günü Şeyhülislam Sunullah Efendi'ye gidip muhalefet kabilinden kendilerini de asmasını haykırdıkları vakit bu dilekleri kabul olunmuştu.

Gülşenî şeyhler içerisinde benzer suçlamalarla muhakeme edilen Şeyh Muhyiddin-i Karamanî'nin "zulmen" idamı da (1543) payitaht ahalisi arasında galeyana sebep oldu. Onun zındıklığına ikna olmayan ahali Ebussuud'un onu kıskandığı için Hanefî hukukuna göre değil Malikî hukukuna göre hareket edip tövbesini reddetmekle suçlamışlardı.

İç ve dış çalkantılarla dolu XVII. asır Osmanlı dünyasında popüler dinî akımların yeni bir seyir aldığını gözlemlemek mümkündür. Bilhassa, Kadızadeliler ve Sabetay Sevi, İstanbul'un gündelik siyasetinde önemli bir yer işgal etmişlerdi. 1620'lerden II. Viyana Kuşatması'na dek etkili olan Kadızadeliler hareketi selefî eğilimleri itibarıyla o dönemin İngiltere'sindeki Püritanlara benzetilmişlerdir. Kadızadeliler, Vahhabîlerin öncüleri olarak kabul edilebilirler. Ebussuud Efendi'nin baş hasmı Birgivî Mehmed Efendi'nin (ö. 1573) takipçileri olan Kadızadeli Mehmed Efendi ve Üstüvanî Mehmed Efendi gibi etkili önderleri sayesinde bir kısım vaiz ve hatip gibi alt tabaka ulema devrin buhranlarına bir çare olarak dinde öze dönüş hareketi başlatmak istemişlerdi. Karargâh edindikleri Fatih Camii'nde birçok İslami geleneği Ku'ran'da yeri olmayan bir kısım bid'atlar olarak ilan etmek suretiyle İmam Gazalî'nin başardığı tasavvuf ve şeriat uzlaşmasını kökünden sarsmak istiyorlardı. Bu hoşgörüsüz ortamda Kadızadelilerin tavırlarından korkuya kapılan İstanbul Rum patriği 1651 senesinin uzunca bir kısmını Fransız Sarayı'nda geçirmek zorunda kalmıştı. O kadar ki, 1656 senesinde İstanbul'daki tüm tekkeleri ve camilerin ilave minarelerini yıkmaya kalkıştıkları için geçici bir süre takibata uğramışlardı. Kadızadelilerin yol açtığı tartışmalar uzun süre İstanbul halkını meşgul etmiş, çarşı, pazar, kahvehanelerin

13- İstanbulluların buluşma mekanlarından Beyazıt Camii avlusu (Bartlett)

popüler konuları hâline gelmişlerdi. Zira, dinen caiz olup olmadığı sorgulanan birçok âdet çoktan payitaht halkının gündelik yaşamının bir parçası olmuştu: rakslı ve semalı zikir ayinleri; hatta zikrin kendisi; tütün ve kahve tüketimi; kabir ziyareti; ezanın ve Kur'an'ın makamlı okunuşu; selamlaşırken el sıkışmak ve baş eğmek; peygamber ve sahabenin adlarını hürmet ve tazim dualarıyla anmak; Hz. Hızır'ın ölümsüzlüğü ve Kızıldeniz'de boğulan Firavun'un tövbesinin kabul olup olmadığı gibi meseleler bunların en ilgi çekicileridir. Bu tartışmalara her kesimden insan ilmî seviyesine göre dâhil olmaktaydılar. Kimi zamanlar büyük kavgalar çıkardı. Kadızadeliler, Köprülü vezirleri tarafından bir toplumsal kontrol mekanizması olarak desteklenmişlerdi. Köprülülerin siyasetten bertaraf edilmeleriyle Kadızadelilerin etkisi azalmış olsa da onların adıyla bütünleştirilen bu tarz popüler dinî tartışmalar asla yok olmadı.

Lale Devri (1718-1730) tabir edilen Nevşehirli Damat İbrahim Paşa zamanının başlarında Patrona Vakası'nın hazırlayıcılarından olup o vakit Sultanahmet Camii vaizliğini yürüten İspirizade Ahmed Efendi'nin de karıştığı "harf-i dad kavgası" meşhurdur. İspirizade'nin de bulunduğu bir kısım ulema Arap alfabesindeki "dad" harfini her daim "zı/za" sesini vererek okumakta ısrar ediyorlardı. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin başını çektiği diğer kısım ulema ise bunu caiz bulmuyordu. İlmî doğası icabı pek az kişiyi ilgilendirmesi gereken bu anlaşmazlık halk arasında kavga ve döğüşe neden olabilmekteydi. Kavgayı bertaraf etmek için içlerinde Ayasofya şeyhlerinden olan Süleyman Efendi'nin de olduğu bazı âlimler zaman zaman azarlanmış ve hatta sürülmüşlerdir.

XVII. asrın buhranlarından gayrimüslim tebaa da Müslüman tebaa kadar etkileniyorlar ve benzer çareler buluyorlardı. Sabetay Sevi'nin başlattığı Mehdilik hareketi bunun en güzel örneğidir. İzmirli bir Sefarad Yahudi mistiği olan Sabetay Sevi 1648 senesinde Mehdiliğini ilan edince İzmir Yahudi cemaatinin ileri gelenlerince kentten kovulmuştu. Senelerce civarlarda gezgin vaizliğe soyunarak taraftar topladı. 1665 senesinde Gazzeli bir kısım Yahudiler onun Mesih olduğuna kanaat getirdiler. Aslında, yukarıda ele aldığımız örneklere benzer bir şekilde avamın hoşuna gidecek cinsten mevcut haram-

14- Yeniçeriler (d'Ohsson)

helal kıstaslarını sorgulayan bir tavrı vardı. Etkisi o denli artmıştı ki bir sene sonra Osmanlı sultanının tahtını alaşağı ederek adaleti tesis edeceğini açıkça beyan etmiştir. Bunun üzerine devrin sadrazamı Fazıl Mustafa Paşa tarafından İstanbul'a getirtilip sorgulandı ve idamdan kurtulmak için Müslüman oldu. Yeni adı Aziz Mehmed Efendi idi; müritleri Kâğıthane'deki evini hac merkezine çevirince 1672'de Arnavutluk'a sürüldü. Bir kısım taraftarı kendisini takiben Müslüman oldu ki bunlar hâlen "Dönme" tabir edilmektedirler.

İstanbul'da halkla gündelik temas hâlindeki şeyh, imam, vaiz ve hatipler ilmî meseleleri halk muhalefetini temsil edecek bir hüviyete büründürebilmekteydiler. Saray ise siyasi tehdit algısı oluşmadığı sürece bu tartışmalara, yine sosyal ahengi bozmamak kaygısıyla, izin vermekteydi. Misalen, her yıl 10 Muharrem Aşure Günü'nde çok sayıda İstanbullunun izlediği Kerbela şehitlerini anma törenlerine değinebiliriz. 1700'ler ile birlikte Büyük Valide Han kentteki İranlı ve Azeri tüccarların ticari ve dinî merkezi hâline gelmişti; camileri hanın ilk avlusunda bulunurdu. "Hasan" ve "Hüseyin" nidaları eşliğinde kendilerini zincirlerle döven Şiî ve Caferîler şehir sokaklarını Aşure Gün'ünde kan revan içinde dolaşırlar ve ertesi günü Üsküdar tarafına geçerlerdi. Sünnî İslam'ın ve hilafetin beşiği payitahtta bu türden törenlere izin verilmesi Osmanlı idarecilerinin esnekliğiyle açıklanabilir. Gelgelelim, siyasi tehdit algısı oluştuğu durumlarda idareciler oldukça sert tedbirler alabilmekteydiler. Islahat hareketlerinin önünde bir mani teşkil etmeleri hasebiyle hızla siyaseten sakıncalı duruma düşen Yeniçeri Ocağı'nın kadim tarikatı Bektaşîler bile 1790'lardan itibaren tedricen gözden çıkarılmışlardır.

III. Selim devrinde ıslahatlara muhalefet gösteren yeniçerilerin dinî itikatları siyasi nedenlerle tartışmaya açıldı. Yeniçeri kışlalarında Bektaşî tekkelerinin olması âdettendi. Nakşibendî-Müceddidîlik etkisi altındaki ıslahatçılar ise Nizam-ı Cedid ordusu için kurulan Selimiye Kışlası yakınlarında 1805 senesinde Nakşibendî-Müceddidî tekkesi açtılar. Bu suretle, ıslahatçı devlet ricali Batı tarzında mutlakiyetçi bir rejimin kurulmasına hizmet etmesi umulan yeni ordudan ne çeşit bir dinî itikat beklediklerini açıkça sergilemiş oldular. Müritlerini daha çok eğitimli kentli kesimlerden devşiren bu tarikatın Nakşibendî-Müceddidî kolu III.

15- İstanbullular Tophane'de gündelik yorumlarını, alış verişlerini ve eğlencelerini yaparken (Melling)

Selim dönemiyle beraber kendisini saray ricali etrafında hissettirmeye başlamıştı. Siyasi aktivizm ve dinî tecdide verdiği önemle diğer kollardan ayrılan Müceddidî kolu, şeriatın tavizsiz uygulanışı ile *ülü'l-emr*e itaati din ve devlete hizmetin gereği kabul eden uysal bir toplum yaratılabileceğine inanmaktaydılar. Bu ideal topluma kavuşmak maksadıyla siyasi elite yönelik misyonerlik faaliyetine ağırlık veriyorlardı. Nakşibendîlik devlet ricali ve okumuş kesime, Bektaşîlik ise halk kesimine hitap etmekteydi; zira, Nakşibendî toplum ideali ve mutlakiyetçi devlet ideali hem Müslüman hem de gayrimüslim halka yabancı gelmekteydi. Kabakçı Vakası sırasında saraya sunulan kara listedeki ıslahatçıların neredeyse tamamı isyandan sonra Bursa'ya sürülen Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Bursalı Mehmed Emin Efendi'nin müritleriydiler. Hareket, Kabakçı Vakası'ndan sonra bir süre hız kesti. Nakşibendîliğin -özellikle Nakşibendî-Halidî kolunun- payitahtın sıradan insanları arasında taraftar bulmaya başlaması ancak yeniçerilerin Yunan İsyanı'ndaki başarısızlıkları ve isyana rağmen Rumlarla süregiden sıkı fıkı ilişkilerine bir tepki olarak anlaşılabilir. Vak'a-i Hayriye döneminin mühim simalarından Keçecizade İzzet Molla ve eski şeyhülislamlardan Mekkîzade Mustafa Asım, Halidiye mensubuydular. Özetle, yeniçerilere karşı başlatılan çok yönlü karalama kampanyası ilk defa III. Selim devrinde ortaya çıkan ve siyasi konjonktüre bağlı olarak halk tabanına yayılan yeni tip bir İslami ortodoksiye dönüştü. Batılı rakipler ve Rusya karşısında doğan bozguncu havanın bu dönüşümdeki rolü büyüktür.

Sokağın Gizli Gücü: Devlet Sohbeti ve Dedikodu

Mutlakıyetçi rejimlerde siyasette hükmeden prensip olarak hükümdardır. Rical arasında oluşan hizipler arasında denge siyaseti gütmek ve halkın bireysel düzeyde gündelik siyasi gelişmeler hakkındaki muhalif tavırlarını sıkı sıkıya takip etmek bu mutlakıyetçi iddianın temel araçlarıydı. Fatih Sultan Mehmed'in bu amaçla güttüğü akıncı beyleri ile soylu Türk ailelerine mensup ricali budayıp kapıkullarını yükseltme siyaseti bunun bir örneğidir. Yeni siyasete tepki olarak Fatih'in divanı o dönemde "esir pazarına" benzetilmişti. Teorik mutlakıyet pratik Osmanlı siyasi hayatına tam manasıyla hükmedemedi. Halk; esnaf teşkilatları, tarikatlar ve ileri gelenlerden oluşan temsilcileri aracılığıyla devletle müzakere ve

16- Sultanahmet Meydanı (İRSMH)

pazarlık yapabilmekteydiler. Fakat henüz *efkâr-ı umumiye* kavramının icat edilmediği bir dönemde bireylerin çeşitli vesilelerle siyasi meseleler üzerinde "lakırdı etmeleri" hoş karşılanmazdı. Siyasi içerikli dedikodu her türlü fitne ve fesadın kaynağı olarak görülür ve "devlet sohbeti"ne cesaret edenler ayıplanırdı. Kısacası, halkın "kîl u kâl"i padişahın kanına dokunan bir edepsizlikti.

İstanbul'da dedikodunun yayıldığı ve devlet sohbetinin yapıldığı yerlere şöyle bir göz atacak olursak en başta kahvehaneler, berberler, han odaları, camiler, hamamlar, kayıklar, sokaklar, mezarlıklar ve mesire yerleri gelmekteydi. Rusya'nın Kırım'ı ilhak edişi kabullenildikten sonra (1784) bugünkü İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün yerinde bulunan Eski Saray'ın duvarları ve bazı başka mahallere muhalif bildirilerin asılması suretiyle yeni bir siyasi muhalefet aracının icat edildiğini de burada belirtelim. Yukarıda anılan bu yerlerde halk cemaat, tarikat ve lonca mensubiyetlerinden sıyrılmış olarak bulunurdu. Daha kahvehaneler yaygınlaşmadan evvel camilerde başlarına kalabalığı toplayan bazı vaiz ve hatiplerin devlet sohbeti yapmaları tarihçi Mustafa Âlî'yi kızdırmaktaydı. Her kesimden insanın bir araya gelip serbestçe kaynaşması ihtimali devleti tedirgin edegelmiştir. Halkın toplu bulunduğu bu yerleri devlet devamlı surette gözetlerdi. Hâl böyle olunca İstanbul halkının en nefret ettiği meslek erbabı arasında toplum denetçilerini temsil eden "dünyada bir sanat bulamayup ya "ases ya muhzır veya yasakçı" olanlar muhabbet tellallarından sonra gelirdi.

İstanbul'un türlü yerlerine dağılmış mesire yerleri arasında İstanbul tarafında Kâğıthane (Sadabad), Dolmabahçe, Beşiktaş ve Bebek bahçeleri; Üsküdar tarafında Üsküdar, Çubuklu, Kanlıca (Mihrabad), Beykoz, Akbaba, Dereseki, Yûşâ, Kısıklı, Bulgurlu, Feyzabad, Çamlıca, Haydarpaşa, Nerdübanlı, Kalamış ve Fenerbahçe sayılmalıdır. Her devirde farklı mesireler revaç bulurdu. Her sultan, sayısı 60'ı bulan bahçeleri içinde bazılarını daha çok severdi. III. Ahmed'in Sadabad düşkünlüğüne karşılık I. Mahmud (1730-1754) Sadabad'ın yanı sıra Karaağaç, Beylerbeyi ve Beşiktaş bahçelerini sıkça ziyaret etmekteydi. Buraları aynı zamanda av yerleriydi. Nitekim avcılığıyla meşhur IV. Mehmet kiraz mevsimini Üsküdar, Istavroz ve Kandilli'de geçirir ve aynı zamanda avlanırdı. Mesire yerleri halka açık dinlence yerleri olduğu kadar insanların birbirlerini görüp takip ettikleri, çeşitli dedikoduları birbirlerine aktardıkları

ve nihayet siyasetin şekillendiği yerlerdi. Rical yaz geceleri mehtap seyrinde kış geceleri helva sohbetlerinde siyasi meseleleri tartışırlardı. Buraları diplomaside de İstanbul'un vazgeçilmez mekânlarıydılar. Bilhassa, buhran zamanlarında, dış siyasi gelişmeleri halkın dikkatinden kaçırmak lazım geldiğinde yabancı elçilerle diplomatik müzakere ve mükâlemeler buralarda yapılırdı. Örneğin, 1787/1788'de Ruslar ve Avusturya Habsburgları ile çıkan savaşı sonlandıran Ziştovi ve Yaş antlaşmalarına dair İspanya ve Leh elçileriyle Kâğıthane'de görüşmeler yapılmıştı.

III. Selim zamanında Sadabad, Boğaziçi ve Çamlıca mesire yerleri canlandı. Bu yönüyle Kâğıthane ön plana çıkar. III. Ahmed dönemine duyulan tepkiden dolayı Kâğıthane, III. Selim devrine kadar uzun süre pek hareketli değildi. Bu sultanın devrinde ise hem mesire yeri olarak canlandı hem de ıslahatların önemli mekânlarından biri hâline gelip bizzat padişahın ilgisine mazhar oldu. Yabancı elçilere padişahla gayriresmî görüşme ayarlamanın bir yolu padişahın bu mesire yerine gidip sefirlere "tesadüf etmesi" ve nezaketen onlarla konuşmasıydı. Böyle revaç bulan bir yerde bu tip tesadüflerin normal karşılanması gerekeceği bu diplomatik taktiğin temel unsurudur. Sultan III. Selim'in halefi IV. Mustafa da Fransız elçi Sebastiyani ve İspanya sefiri ile gayriresmî görüşme yapması gerektiğinde biniş bahanesiyle Kâğıthane'ye giderek orada "rastgeldiği" bu sefirlerle nezaketen iki çift laf etmişti. Kâğıthane'nin İstanbul'da siyasetin göbeğinde olduğu bir zamandı XIX. asrın ilk çeyreği. II. Mahmud'un henüz padişah olduğu bir vakitte taşranın sözü geçen ayanları İstanbul'a davet edilmiş ve tarihlerimizde *Sened-i İttifak* namıyla meşhur olan sözleşmeyi imza etmeleri sağlanmıştı. Buna göre ayanlar artık birbirleriyle savaşmayacaklar, padişah fermanına itaat edip ıslahatları destekleyecekler ve karşılığında padişah da onlara belli güvenceler sağlayacaktı. II. Mahmud'un gönülsüzce de olsa mührünü bastığı bu senedin müzakeresinin yapıldığı günlerde genç sultan, Cabbarzade, Sirozî İsmail Bey, Karaosmanoğlu gibi güçlü ayanlarını Kâğıthane'de kabul etmişti.

Camiler Müslüman ahalinin en bariz toplanma yeriydi. Günümüzün aksine camiler eskiden sadece vakit namazları, Cuma ve teravih namazlarını kılmak için kullanılmazlardı. Daha önce bahsettiğimiz üzere savaş zamanı ve salgın hastalık zuhurunda toplumsal seferberliğin yegâne mekânıydılar. Bilhassa İstanbul gibi birçok külliyenin bulunduğu bir payitahtta camilerin türlü türlü işlevleri vardı. Bu işlevler içinde siyaset tartışmak da vardı. Saray, camide resmî siyasi görüşe ters düşen

17- Bir İstanbul kahvehanesi (TSM)

görüşleri istemezdi. O kadar ki, II. Mahmud bir defasında halkın camilerde toplanıp devlet sohbeti yapmasını yasaklamak zorunda kalmıştı. Fatih, Eyüpsultan, Beyazıt ve Ayasofya'nın avluları ramazan ayında pazarlara ev sahipliği yapmaktaydı. Bunlar meyve-sebze pazarından ziyade sahaflar çarşısı gibiydiler. Arzuhâlciler de buralarda iş tutardı. Bir başka deyişle halkın sosyal yaşamında camilerin daha merkezi bir rolü vardı. Hâliyle, buralarda kavga gürültü eksik olmazdı. Kimi yabancı diplomat ve ziyaretçiler özel izinle girebildikleri Ayasofya Camii gibi kutsal mabetlerde Frenk adeti olarak ayıplanan yere tükürme tikleri nedeniyle Müslüman cemaatle kavgaya tutuşabiliyorlardı; bu durum diplomatik krizlere dahi yol açabilmekteydi.

1686-1687 senesinde I. Selim ve Fatih camilerinin avlularında medrese öğrencilerinin piştovlar ve bıçaklarla ufak çaplı bir savaşa tutuştukları meşhurdur. Şeyhülislam'ın emriyle olayların faillerini bulmak için tüm medreselere baskın verilmiş ve suçlu bulunan

18- Ayasofya ve III. Ahmet Çeşmesi (Brindesi)

öğrencilerin bir kısmı sürülürken bir kısmı da asılarak cezalandırılmışlardı. Camiler bu tarz adli olayların yanında siyasi hadiselere de sahne olmuşlardır. Beyazıt Camii çoğu durumda günümüzdeki gibi toplumsal muhalefetin şekillendiği bir yerdi. Tabiidir ki, Yeniçeri Odaları civarındaki Orta Cami kazan kaldıran yeniçerilerin merkez karargâhı olurdu; tıpkı Edirne Vakası'nda olduğu gibi (1703). IV. Mehmed'in yerine II. Süleyman'ın (1687-1691) tahta geçirilme kararı ise Sultanahmet Camii'nde alınmıştı.

Ayasofya Camii'nin İstanbul'da çıkan isyanlarda özel bir yeri vardır. II. Osman'ın katledilmesiyle sonuçlanan isyan, yeniçerilerin kazan kaldırıp saraya yürümeleriyle başlamıştı (19 Mayıs 1622). Yeniçeriler, bostancıların saray avlusunda silahlı bir vaziyette bekletildiklerini sandıklarından tereddüde düşerek Ayasofya'nın bir minaresinden saray avlusunu gözetlemişlerdi. Korkularının yersiz olduğu anlaşılınca planlandığı üzere sarayı basarak olayların fitilini ateşlediler. 1808 senesinin Ramazan ayında patlayan Alemdar Vakası'nda da Ayasofya stratejik önemiyle öne çıktı. Rusçuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa, IV. Mustafa'nın yerine II. Mahmud'u tahta geçirip kendisini de sadrazam tayin ettirmişti. Memleket âyanlarını İstanbul'a davet edip yukarıda andığımız *Sened-i İttifak*'ı kabul ettirdiği gibi "Sekban-ı Cedid" isimli yeni bir ordu kurması yeniçerileri kızdırmıştı. Bunun sonucunda çıkan Alemdar Vakası tarihe bir sadrazamın isyancı yeniçerilere karşı silahla direnip sonunda intihar ettiği ilk ve tek ayaklanma olarak geçmiştir. Ne var ki, Alemdar'ın Bâbıâli'yi havaya uçurarak intihar etmesi İstanbul'da yeniçeriler ve sekbanlar arasında günlerce sürecek bir iç savaşı engelleyemedi. Hadiselerin ikinci gününde (17 Kasım 1808) üç sekban askeri Ayasofya'nın minarelerinden Topkapı Sarayı dışında mevzilenmiş isyancı yeniçerileri avlamaya başladılar. Yeniçeriler minareyi ele geçirmek için kaba hasıra sardıkları bir cesedi minarenin merdiven boşluğunda yakınca sekbanlar dumandan fenalaşıp teslim oldular. Bu sefer yeniçeriler cami minaresine çıkıp saray duvarları üzerinde savaşanlarla Darphane Meydanı'nda hazır tutulan sekbanlardan bir haylisini tüfek ateşiyle öldürdüler. Bu durumu gören ıslahatçılardan Anadolu Seraskeri Kadı Abdurrahman Paşa kaybedilen Ayasofya mevziini geri kazanmak maksadıyla yeniçerilerin mevzilendiği minareyi

topa tutturdu. Üç güllenin isabet etmesi yeniçerilerin teslim olmasına yetti. Bu sahra topunun küçük gülleleri minareyi yıkmadı. Gelgelelim, Ayasofya kadim tarihinin en tehlikeli günlerinden birini yaşamış oldu. Aynı günlerde Kaptanıderya Ramiz Paşa'nın emriyle donanma yeniçerilerin karargâhı mesabesindeki Ağakapısı'nı denizden topa tutmuştu. Güllelerden birinin Süleymaniye Camii'nin camını kırıp içeriye düştüğü vakidir. Sultanahmet Camii Vakası (1648) esnasında ise katledilen Sultan İbrahim'in öcünü almak isteyen kapıkulu sipahileri ile IV. Mehmed'i destekleyen yeniçeriler Ayasofya ve Sultanahmet camilerini savaş alanına çevirmişlerdi. Yenilen sipahilerin Sultanahmet'e sığınması yüzünden cami tüfek kurşunuyla zedelenmişti. Tüm bu örnekler camilerin İstanbul'da iç kargaşa esnasında stratejik önemi haiz mekânlara dönüştüklerinin birer göstergesidir.

Kahvehaneler herhâlde devleti en çok uğraştıran kent mekânlarıydı. İstanbul kahve ve kahvehanelerle XVI. asırda tanıştı. İlk gösterilen tepkiler karmaşıktı. Kahvenin, çekirdeklerinin kavrulması hasebiyle haram olup olmadığı meselesi ulemayı uzun süre uğraştırmışsa dahi XVII. asırla beraber kahvehaneler çoktan bir Batılı seyyaha göre "İstanbul'un Tanrısız tapınakları" hâline gelmişlerdi. Öyleydiler, çünkü tıpkı camiler gibi her kesimden erkek cemaat, tarikat ve lonca mensubiyetinden bağımsız, birey kimliğiyle buralarda buluşuyordu. İstanbul kahvehaneleri siyasi buhranların yaşandığı durumlarda devlet sohbetine cesaret edilen kötü şöhretli yerler olarak takibata uğramışlardı. IV. Murad'ın içki yasakları kadar kahvehaneleri toptan kapattığı da malumdur. Padişahların kahvehanelerden çekinmek için çok haklı nedenleri vardı. XIX. yüzyıl başlarında payitahttaki her yedi dükkândan bir tanesi kahvehaneydi. Her üç kahvehaneden bir tanesinin sahibi ise "beşe", "bostanî", "odabaşı" gibi yeniçeri unvanları taşımaktaydı. Esnaflık yapan her iki yeniçeriden biri kahveciydi. Ahlaksızlık, yolsuzluk, din karşıtlığı, gayrimeşru siyasi muhalefetin habaset dolu yatağı olarak görülen bu mekânlara en karşı olan padişahlar II. Selim, III. Murad, IV. Murad ve III. Selim olarak sıralanabilir.

Kahvehaneye insanların öncelikle kahve içmek için gittiklerini söylemek güçtür. Tıpkı bozahane ve meyhanelerde olduğu gibi amaç bir araya gelip sohbet etmek, iyi vakit geçirmekti.

Bu içecek dükkânlarının ortak nitelikleri bunların İstanbul sosyal hayatında eşzamanlı yaygınlaşmaları ve genellikle beraberce yasaklanmalarında görülebilir. Zaten meyhaneler kapatıldığında bozahaneler kaçak içki satmaya başlarlardı; III. Selim saltanatının ilk zamanlarında Rus ve Habsburg savaşlarında artan asayiş sorunlarının önüne geçmek için birkaç tanesi hariç tüm meyhaneler kömür deposuna çevrildi. Bozahaneler ve şekerleme dükkânları bir anda içkinin yeni adresi hâline gelirken evinde içki yapmak isteyenler yüzünden Beyazıt Meydanı'ndaki bakırcılar çarşısında imbik bulunmaz oldu.

Kahvehaneler arasında rekabet sunulan hizmetle olurdu. Fark yaratmak isteyen kahvehaneler çoğu kahveyle ilgili olmayan yan hizmetler geliştirmişti. Kimisi musiki erbabının devam ettiği bir meşk kahvesi hüviyetindeyken kimisi daha çok göçmenlerin, bağımlıların ve bilumum tekin olmayanların gittiği aylak kahvehanesi gibiydiler. Bazıları ise kitapların da okunduğu bir nevi kıraathaneydiler; falan meddah ve filan karagözcü ile benzerleri içinde fark yaratmaya çalışırlardı. Her ne kadar karagöz günümüzdeki artık çocukların bile seyretmediği bir gösteri sanatı hâline gelmişse de o zamanlar kimi uzmanların da belirttiği üzere bir siyasi eleştirmen, bir ayaklı gazete gibiydi. Bilhassa, İstanbul'un fethinden sonra günlük siyasi gelişmeler nedeniyle devlet ricalinin taşlandığı bir türe dönüşmüştü. Mevcut karagöz oyunlarının çoğu XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kayıt altına alınmışlardır. Evliya Çelebi gibi bazı yerli ve yabancı kaynaklar daha erken tarihli karagöz oyunlarının içeriğinden bahsederler. Bunlara kısaca değinmek payitaht halkının gündelik siyasete duydukları tepkiyi göstermek açısından faydalıdır.

Hacivat'ın çorbacı kimliğiyle geceleri kola çıkması, her biri kendi lehçeleriyle konuşan acemi oğlanları anlamayıp onları azarlaması hep kentin meselelerini yansıtmaktadır. Bir başka oyunda ise Karagöz, gece yanmayan fenerle kolculara yakalanır; fermanda mumdan bahsedilmediğini söyleyerek kurtulur. Bir daha yakalanır. Bu sefer kolcuların uyarısını dinleyip fenerine mum koymuştur ama söylenmediği için yakmamıştır.

XVII. asrın başlarında sıklık kazanan serserilerin kadın hamamı basması hadiseleri Evliya'da geçen "Gazi Boşnak'ın Hamam Basması" oyununa konu edilmişe benziyor. III. Mustafa'nın kızı Hibetullah'ın doğumu için düzenlediği şatafatlı kutlamada taklitçi ve karagözcülerin devlet ricali ve ulemayı alaya alıp eğlendikleri meşhurdur. Önceki sultanlar I. Mahmud ve III. Osman çocuksuz öldüklerinden dolayı Hibetullah uzun seneler sonra sarayda doğan ilk padişah çocuğuydu (1759). Onun doğumunu kutlamak için düzenlenen şatafatlı şenlikte bir muzibin İstanbul kadısı kılığında eşeğe ters binip kuyruğundan tutmuş hâlde esnafı denetlemesi ulemayı çileden çıkarmıştı. Zira ancak mahkemede yalancı şahitlik yapanlar bu şekilde cezalandırılırlardı. Ulema efendiler

19- İstanbul'da (Küçükçekmece) gündelik hayat (Mayer)

sadrazam Koca Ragıb Paşa'nın önünde kavuklarını yere çalıp şikâyet edince sadrazam onlara bu tip şenliklerde halkın şamatası ve muziplerin sulu şakalarına müsamaha gösterilmesinin âdet olduğunu hatırlattı. Yoksa kendisi de "veled-i zina" dediği karagözcülere alınmıştı; zira, gölge oyununda kendi kuklasını on arşın kavuk giydirilmiş ve eyersiz beygire bindirilmiş hâlde "hayal-i fenere koyup fırıl fırıl" çevirmekteydiler.

Donanma tarihi açısından felaketlerle dolu II. Mahmud devrinde padişahın damadı Kaptanıderya Laz Mehmed Ali Paşa bir oyunda hicvedilmiştir. Genç bir adam Karagöz'e ne meslek seçmesi gerektiğini sorunca ondan cahil olduğuna göre donanmaya girip amiral olması gerektiği cevabını alır. O devrin mühim siyasi şahsiyeti Topal Hüsrev Paşa'nın özel hayatına ilişkin dedikoduların dile getirildiği karagöz oyunu da halk arasında revaç bulmaktaydı. Kırım'ın kaybedildiği felaketlerle dolu 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ise gözden düşüp memleketlerine iade olunan Halepli yeniçeriler bir asır sonrasında dahi Karagöz'ün iğnelemelerinden kurtulamamaktaydılar.

Kıssahanların anlattığı menkıbeler, halk şairlerinin destanları ve evvelce bahsettiğimiz, meddahların anlattığı IV. Murad devrini, hatta padişahın bizatihi kendisini, açıkça tenkit eden Tıflî hikâyeleri revaç bulan hikâyelerdi. Bu insanlar sadece kahvehanelerde boy göstermezlerdi. Üst sınıfların birbirlerini sıklıkla ağırladıkları ziyafetlerde de sanatlarını konuştururlardı. III. Selim döneminin namlı karagözcüsü Hayalî Hafız Bey, sahip olduğu meslek onuruyla İstanbul ahalisinin gözünde devleşmişti. "Karagözün Ağalığı" hikâyesinde "Kethüda Hacivat Çelebi" satın aldığı köle ve cariyeleri Karagöz'ün konağına getirir. Karagöz bu kölelerden Selim adlı olanını "Selim!" diye çağırınca sultan latife olsun diye "Lebbeyk!" (Buyurunuz!) deyiverir. O an kırdığı potu fark eden Hayalî Hafız Bey padişahın latifeden duyduğu hoşnutluğu açıkça ifade ve kendisini teselli etmesine rağmen mesleği bırakıp mücaveret etmek üzere hacca gider.

XVIII. asırda İstanbul'daki meddahların çoğunlukla varlıklı esnaf ailelerinden geldikleri anlaşılıyor; Salih Efendi (şekerci), Aksaraylı İsmail Çelebi (takkeci), Meddah Mustafa Çelebi (fesçi) mühim simalardı. Bu asır yeni toplumsal üst tabakaların vücut bulduğu bir devirdi. Saray, zengin konakları, esnaf ve tüccar bu meddahlara ilgi göstermekteydiler. Değişen değerlerin bu hikâyelere konu edilmesi halkı cezbediyordu. Yine bolca okunan *Hamzanâme*lerin mertlik ve cesarete dayalı idealist erdem anlayışı yanında Tıflî'nin artık tüccar orta sınıfın bireysel, çıkarcı, realist ve kurnaz değerlerini muhtevi hikâyeleri de halk içinde rağbet görüyordu.

Bunların muzip bir dille tasviri halkı eğlendirmekteydi. Toplumsal statü artık para ile ölçülen bir şeydi. Bezirgân, tüccar gibi para sahibi yeni tabakalar sarayı taklit eden yaşam biçimleri benimsiyorlardı. Mensubu bulunduğu zümreye uygun düşecek şekilde giyinmeyip esvabında ifrata kaçan yeni zenginler, rical-i siyasettenmiş gibi kahvehane köşelerinde devlet sohbeti edenler hep padişahların hışmına uğruyorlardı. *Nizâm-ı âlem*in bozulduğu hissiyle ıslahatlara girişen padişahların aynı zamanda kimsenin umursamadığı kadim kılık-kıyafet düzenlemelerini sıkı sıkıya uygulamak istemeleri, fuhuşa karşı sert önlem almaları bundandı. Kadim düzenin bozulmasını insanların sosyal ve siyasi yapı içinde hadlerini ve yerlerini bilmemelerine bağlıyorlardı; bu, ayakların baş olmasının baş amiliydi. XVIII. asırda her yenilikçi sultanın bir yandan Batı'dan mülhem ıslahatları uygularken öte yandan eskinin yitik sosyal yapısını yeniden canlandırmaya çalışması bu açıdan bakınca bir çelişki değildi. Öte yandan hamamlar da kadınların kahvehanesiydi. Kadınlar için bu mekân tıpkı kahvehanede olduğu gibi sadece yıkanmak için gidilen bir yer değildi. Hamamlar, oğullara gelin adayı seçmek, sazlı sözlü eğlenmek gibi iyi bilinen sosyal işlevlerinin yanı sıra gündelik siyasetin de tartışıldığı yerlerdi. Kadın sosyalleşmesinin en mühim mekânı olması hasebiyle evinde hamam olan zenginler dahi düzenli olarak mahalle hamamlarına giderlerdi. Çeşitli sosyal gerilimlerin buraya yansıması kaçınılmazdı. Yeniçeri hanımlarının kocalarının kavgalarını hamamlara taşıdıkları vakitler az değildi. Vukuatı bol olan bu mekânlarda bazen casusluk olayları yaşandığı bilinmektedir. Örneğin, II. Mahmud devrinde (1809) bir kadın casusun ihbarıyla Beyazıt Hamamı'nda devlet sohbeti yapan kadınlar kıskıvrak yakalanıp hapse atılmışlardı.

İstanbul'da, mesela Paris'te olduğu gibi, devletin sürekli olarak profesyonel casus gezdirip gezdirmediği malum değildir. Bir görüşe göre kahve sahiplerinin çoğu casustu zaten; en azından müdavimler öyle zannetmekteydiler. Çoğu kahve Batı'daki kulüpler gibi müdavimi belli mekânlardı. "Üye" olmayan biri uğradığında müdavimler kuşkuya kapılıp konuyu değiştirir, ricali eleştirmekten sarf-ı nazar ederlerdi. Aynı şey berberler ve hamam çalışanları için de söylenebilir mi? Casus istihdam eden bir devlet dairesi var mıydı? Bunlar bilinmez. Fakat söylenti en önemli medyaydı. Halkı yönlendirirdi. Mesela evvelce bahsettiğimiz Alemdar Vakası esnasında Süleymaniye Camii'nin içine gülle düşmesini yeniçeriler hükûmet karşıtı bir propagandanın bahanesi olarak kullandılar. Onlara göre ıslahatçıların derdi şehri böyle top ateşiyle harap edip Ruslara vermekti. Yakın tarihli İngilizlerin İstanbul Baskını (1807) ve de senelerce süren Rus ittifakına binaen kente devamlı Rus savaş gemilerinin uğraması herhalde bu söylentiyi muteber hâle getirmişti. Ayrıca donanma Eminönü civarında toplanıp bombardıman seyrine çıkanları yeniçeri güruhu sanıp topa tutunca bu kaygılar iyice artmıştı.

Şehrin tarihinde böyle vakalar vardır. 1649 senesinde Celalîler Gürcü Nebî, Katırcıoğlu Mehmed ve Kazzaz Ahmed önderliğinde Üsküdar'a dek gelmişlerdi. Şehri savunmak için Üsküdar tarafına geçen yeniçeriler ile Celalîler arasında birkaç gün süren bir savaş yaşandı. Bu kapışmayı izlemek için binlerce İstanbullu Üsküdar'a koşmuşlardı. Cihat gayretiyle şehirlerini savunacaklarına harp seyrine çıkmaları Evliya Çelebi'yi çileden çıkarır. İngiliz Baskını esnasında ise her kesimden ahali önce adalar mevkiinde sonra ise Dersaadet'te bir emir beklemeden kendiliklerinden seferber olup şehri savunmuşlardı. Öyle ki, tehlike bertaraf olduktan sonra hizmeti geçen bir kısım gayrimüslimler cizyeden muaf tutulmuşlardı. Bu örnek kent sakinlerinin kente aidiyet duygusu beslediklerini gösterir.

Kentte bilgi dolaşımı büyük oranda dedikodu ile olurdu. İnsanların birbirlerini selamlamak için "Ne haber?" tabirini kullanmaları bu durumu en güzel bir şekilde özetler. Rical "kîl u kâl", "lakırdı", "zırıltı" dediği dedikoduları yayanları fitne ve fesat erbabı olarak görürdü. Halk düzeyinde günlük siyasi olayları "analiz" etmenin yoluydu dedikodu. Tüm Akdeniz dünyasından tüccarlar aracılığıyla gelen savaş, kıtlık, salgın hastalık haberleri; saray veya Bâbıâli'den sızdırılan rical çekişmeleri ve izlenen siyasetin perde arkasına dair rivayetler dedikoduyu besleyen farklı bilgi kaynaklarıydı. Ayrıca, Müslüman ve Hristiyan ahalinin beraberce kutsadığı ermiş ve azizler hakkındaki ortak menkıbelerden kentin tarihine ve geleceğine dair kehanetlere varıncaya kadar kentli aidiyeti besleyen türlü itikatlar bulunurdu. Bunlar gündelik siyasi olayları yorumlayıp ahalinin anlayabileceği makul dedikodulara dönüştürmekte her zaman bir araçtılar. Bugün İstanbul'da camisi ve çarşısıyla koca bir mahalleye adını veren Fatih Sultan Mehmed'in namlı vezirlerinden Mahmud Paşa hakkındaki menkıbe bu türün en iyi bilinenlerindendir. Otlukbeli Muharebesi'nden sonra gözden düşen ve Şehzade Mustafa ile arası olmayan bu vezir, şehzadenin ölümüne kayıtsız kalınca diğer vezirlerin kışkırtmasıyla katledilmişti. Katli halk arasında o kadar haksız bulunmuştu ki menkıbeler yoluyla âdeta aziz mertebesine

yükseltildi. Halka göre Konstantinopolis'i o almış ve hatta Kazakların Boğaz Baskını'nı (1624/1625) dahi o savuşturmuştu. Söylenceye göre Tatar Hanı askeriyle Edirne önlerine gelip II. Murad'dan (1421-1444; 1446-1451) Osmanlı tahtını talep ettiğinde de tehlikeyi bertaraf eden o idi.

Kahvenin ilk başta doğurduğu ilmi tartışmaları anlamakta güçlük çeken ahali için Şeyhülislam Ebussuud Efendi basitçe su katılmamış bir kahve düşmanıydı. İstanbul'a kahve taşıyan gemileri dahi batırttığı rivayet edilmişti. Evvelce sevilmediğini belirttiğimiz III. Osman için de ağabeyi I. Mahmud'un gömüldüğü gece mezarından yükselen iniltilere binaen canlı olduğuna hükmedip sarayı haberdar eden hafız efendiyi öldürttüğü ve tahta böylece kurulduğu dedikodusu yaygındı.

III. Selim'i "Seninle dava-yı şer'îm vardır." diyerek mahkemeye davet eden bir derviş İstanbul'da meşhur olmuştu. Halka göre adam her gece kapatıldığı tımarhanede zincirden kurtulup serbestçe geziniyor ve sabah tekrar hücresinde zincirli bir hâlde bulunuyordu. Sonunda zaten "gaibe karışmıştı". Bu örnekte halka hükmeden menkıbevi inançların cesur bir siyasi muhalifi ermiş mertebesine çıkarttığını görüyoruz. Yukarıda anlattığımız Oğlan Şeyh'in idamı meselesinde de bu kararı haksız bulan halk onun kabrine nur yağdığı söylentisini çıkarmıştı. Hatta Ebussuud Efendi, Oğlan Şeyh'in "zulmen katledildiğini" iddia edenlerin de, "onun mezhebinden" olmaları takdirinde, katlinin lazım geleceğini fetva eylemişti. Muhyiddin-i Karamanî'yi ise kıskançlığından idam ettirdiği dedikodusuna kızarak benzer bir fetva ile dedikodunun önünü almak istemiştir.

Büyük buhran zamanlarında doğrudan Osmanlı Hanedanı'nın hükümranlık hakları sorgulanmıştır. İstanbul'un fethi Osmanlı Hanedanı'nın prestijini muazzam düzeyde artırdı, fakat türlü kehanetlerin önüne geçmek mümkün olmadı. Bir kısım halkta hanedanın sonunun kuş isimli biri tarafından getirileceği inancı yaygındı. I. Abdülhamid zamanında Şahin Giray'ın Rodos'ta idam edilivermesi ve asi Tayyar Paşa'nın isminden hareketle saltanat iddiasına soyunarak isyan ettiği rivayeti hep bu kehanetle ilintiliydi. Osmanlı Hanedanı'nın alternatifleri olarak sunulduğu rivayet edilen isimleri kısaca hatırlamak gerekirse: 1600-1603 sipahi ayaklanmalarında Şeyhülislam Sunullah Efendi; I. Ahmed devrinde Veziriazam Nasuh Paşa; II. Osman Vakası'nda III. Mehmed'in damadı Veziriazam Davud Paşa; Sultan İbrahim devrinde Kırım-Tatar Hanedanı'ndan Şahin Giray; IV. Mehmed devrinde

20- İstanbul halkı Küçüksu mesiresinde (Allom)

Kösem Sultan, Fazıl Mustafa Paşa; Edirne Vakası esnasında Kırım-Tatar Hanedanı, Sokullu Mehmed Paşa ile İsmihan Sultan'ın oğlu İbrahim Paşa soyundan gelen İbrahimhanzadeler; III. Selim devrinde Tayyar Paşa, Pazvantoğlu Osman; Alemdar Vakası esnasında IV. Mustafa'nın idamına bir tepki olarak Esma Sultan ve dahi Kırım-Tatar Hanedanı. II. Ahmed'e (1691-1695) cülus fermanında tahta devlet ricalinin ortak oyuyla çıktığı hatırlatılır. Hanedan düşmanı olan ve Mehdilik davası güden meşhur Niyazi Mısrî, müritlerini toplayıp cihada katılmak bahanesiyle Edirne'ye bu devirde gelmişti. Bu suretle II. Viyana Kuşatması sonrasında Osmanlı Hanedanı'nın meşruiyetinin bir hayli hırpalandığı anlaşılıyor.

Söylenti ve dedikodu yoluyla yayılan, kuşaktan kuşağa aktarılan cemaatler arası önyargılar şehrin yönetim ve istikrarını tehlikeye sokabilirdi. XVIII. asrın son çeyreğinde şehirde Müslüman-Hristiyan gerilimi artmıştı. 1768 senesinde orduyu Rus seferine uğurlayan bazı Müslümanlar Hristiyanlara orada bulunmalarından rahatsızlık duyup saldırmışlardı. III. Selim'in saltanatının ilk yıllarında meyhanelerin kapatılması ise Hristiyanlarca Paskalya günü katledilecekleri dedikodusuna yol açmıştı. Buna göre, padişah Müslümanları bu iş için ayık tutmak istiyordu. Hatta Paskalya günü geldiğinde civarda kazara patlayan bir piştov bir rahibin korkudan ayin esnasında düşüp ölmesine sebebiyet vermişti. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki çatışmalar Müslümanlar ile yaşanan sorunlardan daha fazlaydı. Mesela, Rumlar, Yahudilerin Hristiyan çocukları kaçırıp törenlerle kurban ettiklerine inanmaktaydılar. Bu hurafe Avrupa'da da yaygındı ve Yahudi düşmanlığını asırlarca besledi. İş öyle bir noktaya vardı ki Kanunî Sultan Süleyman'ın tabibi İspanyol Yahudisi Musa Hamon'un girişimleriyle 1553-1554'te bu tür itham sahiplerinin Divan-ı hümayunda muhakeme

edilmesini emreden bir ferman verildi. Rum-Ortodoks ayinlerinde rabbi kılığında sokak sokak gezdirilen bir adama taş atılıp tahkir edilmesi yakın zamanlara dek uygulanan bir âdetti. Maalesef, derin kökleri olan bu türden hurafeler ferman ile yasaklanamıyor. 1874 senesinde dahi benzer söylentiler nedeniyle Rumların İstanbul'da Yahudilere saldırdıkları vakidir. Bu türden asayiş sorunlarına meydan vermemek için gayrimüslimlerin düğün derneklerine bostancıbaşı yasakçı atayarak güvenliği sağlamaya çalışırdı.

KAYNAKLAR

Abu Manneh, Butrus, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, İstanbul 2001.

Aktepe, Münir, "Kağıdhane'ye Dair Bazı Bilgiler", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 336-363.

Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001.

Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar,* 8 (1999), s. 25-64.

Boyar, Ebru ve Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, New York 2010.

Börekçi, Günhan, "İnkırazın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Krizi", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2009, yıl 14, sy. 26, s. 45-96.

Câbî Ömer Efendi, *Târih*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, II c.

Çeçen, Kazım, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, İstanbul 1999.

Çınar, Ali Osman, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*, doktora tezi, MÜ SBE, 1999.

Doğu-Batı, Oryantalizm özel sayısı I, 2002, c. 5, sy. 20.

Emecen, Feridun, *Fetih ve Kıyamet 1453*, İstanbul 2012.

Emecen, Feridun, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar", *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, 2011, s. 37-61.

Eralp, Nejat, "Eyüp Sultan ve Osmanlı Sultanlarının Kılıç Kuşanma Törenleri: Taklid-i Seyf", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu II: Tebliğler*, İstanbul 1998, s. 150-153.

Eton, W., *19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2010.

Freely, J., *Evliya Çelebi'nin İstanbulu*, çev. Müfit Günay, İstanbul 2013.

Goffman, D., *Osmanlı Dünyası ve Avrupa: 1300-1700*, İstanbul 2009.

İnalcık, Halil, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", çev. İbrahim Kalın, *İTED,* 1995, sy. 9, s. 243-268.

İslamoğlu-İnan, Huri, "Introduction: Oriental Despotism in World System Perspective", *Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge 1987.

İpşirli, Mehmet, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi), *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991.

Karagöz Kitabı, haz. Sevengül Sönmez, İstanbul 2005.

Karahasanoğlu, Selim, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul 2012.

Karahasanoğlu, Selim, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizade Ahmed Efendi ve Terekesi", *OTAM*, 2008, sy. 24, s. 97-128.

Karateke Hakan, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*, İstanbul 2004.

Kırlı, Cengiz, *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" (1840-1844)*, İstanbul 2009.

Kırlı, Cengiz, "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", *Toplum ve Bilim,* 1999/2000, sy. 83, s. 92-111.

Koç, Yunus, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 2010, yıl 8, sy. 16, s. 171-199.

Koçu, Reşad Ekrem, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 2002.

Kudret, Cevdet, *Karagöz*, İstanbul 2002, I-III.

Mansel, Philip, *Konstantiniyye*, çev. Şerif Erol, İstanbul 2011.

Montagu, M. M., *Türkiye Mektupları: 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, ts. (Tercüman Gazetesi).

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 2013.

Okay, Yeliz, "Halk Edebiyatı Ürünlerinde Rus Savaşlarının İzleri: Kars Eli Dergisi Örneği", *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, ed. Yeliz Okay, İstanbul 2012, s. 175-187.

Öztekin, Özge, *XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri, Divanlardan Yansıyan Görüntüler*, Ankara 2006.

Ralamb, C., *İstanbul'a Bir Yolculuk 1657-1658*, çev. Ayda Arel, İstanbul 2008.

Risâle-i Garibe, haz. Hayati Develi, İstanbul 2001.

Sarıcaoğlu, Fikret, "Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasi Bildiriler", *TTK Belleten*, 2000, c. 64, sy. 241, s. 901-920.

Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları: 36 Osmanlı Padişahı*, İstanbul 1999.

Sayers, David Selim, *Tıfli Hikayeleri*, İstanbul 2013.

Tanman, Baha, "Kılıç Kuşanma Törenlerinin Eyüp Sultan Külliyesi ve Yakın Çevresine Yansıması", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu II: Tebliğler*, İstanbul 1998, s. 76-93.

Turna, Nalan, "İstanbul'un Veba ile İmtihanı: 1811-12 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain*, 2011, sy. 1, s. 1-36.

Ürekli, Fatma, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2010, yıl 8, sy. 16, s. 101-130.

Valensi, L., *Venedik ve Bab-ı Ali Despot'un Doğuşu*, İstanbul 1994.

Yaşar, Ahmet, "Osmanlı Şehir Mekanları: Kahvehane Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (2005), s. 237-256.

SİYASET, İSYAN VE İSTANBUL

(1453-1808)

FİKRET YILMAZ*

Siyasetin Yapısı ve Aktörleri

XIX. yüzyılda modern devletin kurulmasına bağlı olarak aynı yüzyıl içinde uygulamaya konulan bir dizi reformun yarattığı dönüşüme kadar, diğer Osmanlı kentlerindeki gibi İstanbul'da da imparatorluğun merkezî yönetiminden bağımsız ve başkent halkının temsil edildiği özerk bir şehir yönetimi bulunmuyordu. Politik taraf olarak görülmemesinden dolayı, halkın yönetime katılması için karar süreçlerinde inisiyatifinin dikkate alınması gayesiyle belirlenmiş yöntemler ve kendini ifade etmesi için düzenlenmiş bir kodifikasyondan da söz etmek mümkün değildir. Şehrin kendini yönetmesi hatta şehir statüsü elde edebilmesi için merkezî yönetimden bağımsız bir meclis veya şûra olması, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim şemasında karşılaşılan bir unsur değildi. Şehrin yöneticileri, merkezî iktidar tarafından tayin ediliyordu ve şehir statüsünü taşımak için gerekli olan şartlar yargı (kadı tayini ve mahkeme), cuma camisi (hutbe ve biat), ticaret altyapısı (pazar kurulması vb.) yine merkezî iktidarın düzenlemesine bağlı olarak gerçekleşiyordu. Başkentte de genel olarak bu uygulamalar geçerliydi ve İstanbul, diğer şehirler gibi devlet yönetiminin bir parçası ve gereği olarak idare edilirdi. Fakat tahmin edileceği üzere, başkent olmasından dolayı önemli farklılıklara sahipti. Söz konusu farklılıklar İstanbullulara sağlanan idari ve siyasi haklardan ziyade, şehrin ihtiyaçları için oluşturulan kurumların bulunması, merkezî bürokrasiden görevlendirmeler yapılması ve İstanbul'un başkent kimliğinden kaynaklanan ayrıcalıklı uygulamalardı. Dolayısıyla, siyasal kültürdeki şehir ve devlet kavramlarının mutlak anlamlarının aynılığı kanıtlarcasına, İstanbul'un idaresi merkezî yönetimin yetkisi ve görevi içinde kabul edilmişti. İstanbul halkının yönetime katılmasını sağlayacak siyasal araçlar ve kurumlar olmadığından, halkın siyasetle ilişkisi ancak iktidarı etkilemeye yönelik olacak şekilde somutlaşıyordu.

Diğer taraftan, bürokrasi veya yargı aracılığıyla hak arama yolları son derece geniş tutulmuş ve gerek divana, gerek mahkemelere ve gerekse arzuhâller yoluyla padişaha ulaşmanın imkânları yaratılmıştı. Bu imkânlardan hangi gerekçeyle ve yöntemlerle yararlanabilecekleri legal düzlemde belirlenmiş olduğundan ve iktidarın siyasal açıdan temel yükümlülüğü hizmetler kapsamında tanımlandığından halkın talepleri de daha çok adaletin dağıtılması, iaşe, güvenlik gibi hizmetlerin yeterli ölçüde sağlanması ve süreklilik göstermesine yönelik olmak üzere sınırlanmıştı. İmparatorluğun merkezî yönetimi, şehirlilerin ihtiyaçlarının giderilmesini, şehirdeki hayatın elden geldiğince sorunsuz yaşanmasını sağlamak üzere ayrıntılı bir idari teşkilat tesis etmişti. Bu sebeple, İstanbul'da imparatorluğun merkez bürokrasisi ve kurumlarının yanı sıra şehrin yönetimi için ayrıca işletilen bir sorumluluklar silsilesi meydana getirilmişti. Ancak bu, sivil bir iktidar alanı şeklinde tanımlanmamış, sarayın ve sadaretin uzantısı demeyi mümkün kılan görevlendirmeler ve uygulamalarla sağlanmıştı. Bu nedenle, imparatorluğu yöneten vüzera ve yüksek bürokrasi mensupları, asıl görevleri yanında İstanbul'un yönetimiyle ilgilenmek üzere de yetkilendirilebiliyordu. Adli ve beledi hizmetler için şehrin yönetiminde İstanbul (Dersaadet/suriçi) ve bilad-ı selase kadıları (Eyüp, Galata, Üsküdar) doğrudan sorumluydular. İmar ve bayındırlık meselelerinde ise aslında saraya bağlı bir görevli olan şehremini için başkentin en üst düzey yetkilisiydi demek mümkündür. Bu nedenle sarayın dış (birun) teşkilatında yer alan hassa mimarlar da İstanbul şehreminine bağlı olarak çalışırlardı. Emperyal tesislerin inşa ve bakımlarıyla ilgilenen hassa mimarların, İstanbul'un imar meseleleriyle ve hatta en küçük arsa anlaşmazlıklarıyla bile doğrudan görevli sayılmaları, devletin merkez teşkilatıyla başkent yönetiminin örtüşmesinden kaynaklanır. Aynı şekilde sadrazam, bütün imparatorluğun yönetiminden sorumlu en üst düzey bürokrat ve padişahın mutlak vekili

* Bahçeşehir Üniversitesi

1- Fatih Sultan Mehmed (*Hünernâme*)

olduğundan İstanbul'un yönetimiyle de ilgiliydi. Sadaret kaim-makamları ve bir ölçüde sadaret kethüdalarının İstanbul'un yönetimindeki tasarruflarının kaynağında, sadrazamın devlet ve şehrin idaresiyle ilgili yetkileri bulunuyordu. Bu bakımdan, İstanbul ile ilgili kararlar ve uygulamalar diğer herhangi bir şehirden çok farklı olmamakla birlikte, özel önlemler ve başkent olmanın bir sonucu olmak üzere, emperyal kaygılarla gerçekleştirilen yatırımlar aracılığıyla şehri sıradanlıktan uzak bir noktaya taşımıştır.

Bu anlayış ve uygulamaların, Osmanlı siyaset teorisi ile doğrudan ilgisi vardır. Bir bakıma, bu gibi devlet kurumlarının şehirlerde oluşması, yönetime katılma anlamına gelmemekle birlikte, halkın yönetimle hangi kanallarla ilişki kurabileceği konusunu vuzuha kavuşturmakta, ayrıca hak arama süreçlerinin tanımlanmasına matuf hukuk, siyaset gibi üst yapı kurumları çerçevesinde, dar anlamda şehrin, *Cité/ civitas-civilazition* ilişkisine benzer şekilde *medine/ medeni-medeniyet* örtüşmesi sağlanmakta; geniş anlamda ise şehir devletin yönetimiyle ilişkilenmekteydi. Medeniyet, yerleşme ve siyaset bağlantısından dolayı, Osmanlılara göre "müdûn" yani sözlük anlamıyla şehirlerin yönetimi, siyasetin konusudur. Bundan dolayı toplumsallaşmayı yerleşme (temeddün) ile ilişkilendirerek açıklıyorlardı: "İctimai ki ona temeddün

derler ki, örfümüzce ona şehir ve köy ve oba denilir."[2] Bu tanım, Osmanlı Devleti'nde hâkim siyaset anlayışının, şehir ve medeniyet ilişkisini nasıl kurguladığına işaret etmesinin yanı sıra, "Medine-i İstanbul" ahalisinin siyasetteki sınırlarını da belirler. Çünkü siyaset, toplum ve devletin yönetilmesiyle ilgili bir bütün olarak algılanıyordu. Bu nedenle, devletin yapısında ortaya çıkan değişikliklerden veya bu değişikliklere giden süreçteki tartışma ve çatışmalardan her yerden önce İstanbul etkilenirdi. Dolayısıyla İstanbul'daki siyasal atmosfer şehrin doğrudan kendi dinamikleriyle ilgili olmaktan çok, merkezî iktidar etrafındaki rekabetle rabıtalı görünmektedir.

Osmanlı siyaset pratiğine ilişkin değerlendirmeler yapılırken, yaygın bir yanlış olarak "siyaset" kavramının sadece cezaya tekabül eden kullanımının kastedildiği ve onun üzerinde durulduğu görülür. Oysa siyaset kavramsal olarak, "toplumun işlerini görme, yönetme, ehlileştirme" ve benzeri anlamlara sahiptir. Bundan dolayı siyasetin gayesi ile şehir arasında güçlü bir münasebet kurmak mümkündür. Tursun Bey, Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) adına ve onun zamanındaki olaylara ilişkin olmak üzere İstanbul'un fethinden sonra kaleme aldığı *Târîh-i Ebü'l-feth* adlı kitabında yazdıklarıyla, bir bakıma Fatih Sultan Mehmed'in siyaset ve devlet yönetimine esas teşkil eden yaklaşımı aktarır. Burada dar anlamda şehir, geniş anlamda devlet kastedilir.[3] Tursun Bey, padişahın lüzumu ve örfün siyaset pratiği açısından taşıdığı fonksiyon ve anlamını da bu bağlamda açıklar. Yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkide ise, devlet erkini kullananların seçimindeki temel düsturlar siyasetin adalet, ehliyet/liyakat, emanet, biat ve istişare gibi bağlayıcı ve kendi içinde esasları olan araçları üzerine kurulmuş kabul edildiğinden, iktidarı elinde bulunduran dünyevi otoritenin hükmü sınırsız sayılamazdı. Ayrıca, bu teavün ile de ilişkilendirilir. Toplumda teavün şarttır ve bu, hükümdar ile tebaanın ilişkilerinin çerçevesini de belirler. Buna göre, toplumda birlikte yaşamanın teavünü zorunlu kılması, tebaanın devlete ve hükümdara karşı yükümlülüklerini de yerine getirmesi gerekir. Ancak bununla birlikte, hükümdar da adaletle yönetmelidir. İşte Osmanlı'da bütün bu düstur ve tedbire *siyaset* deniyordu. Bu yaklaşımın ortaya çıkardığı üzere, şehir ve devlet yönetimi birbiri içinde görüldüğünden ve siyasetin gayesi olarak tanımlandığından, başkentin yönetimi de hükümdarın yetkisi ve devletin merkez teşkilatının içinde anlaşılabilecek bir konu olarak tavsif edilmekteydi.

Elbette bütün bu teorik çerçevenin fiiliyatta bütün tarafların rızasıyla karşılanan uygulamalara tekabül ettiği söylenemez. Hatta siyasetin yapısı gereği iktidar rekabetinin kaçınılmaz olduğu, ancak katılım yollarıyla tanımlanmamış olduğundan çatışmaya davet ettiği söylenebilir. Zaten bu nedenle sorunlar çıkmakta, yeni uygulamaların ve kararların hem kabulünde hem de yönetilmesinde tartışmalar yaşanmakta, makam ve mansıp sahiplerinin iktidar çekişmeleri, başkent İstanbul'da ve imparatorluğun farklı mahallerinde bazen sıradan bir dilekçe ile bazen de şiddetli tepkilerle veya isyan yoluyla ifade edilmekteydi. Karar süreçlerinde halkın olmaması ve politik taraf olarak algılanmaması, iktidarı değişik mertebelerde kullanan devletli grupların siyasetin esas aktörleri rolüyle öne çıkmasını sağlıyordu. İktidara ortak olmak ve onu daha çok etkilemek isteyen taraflar arasındaki politik rekabete dayalı çatışmanın içine ahalinin dâhil olması, siyasal katılım bakımından bir anlam ifade eder, ancak bu, asıl aktörlerin peşine takılmak şeklinde tanımlanmaya müsaittir. Padişahları ve yüksek derecedeki mansıp sahiplerini canından edebilen sahneleri hazırlayan sebepler, iktidarın dağıtım ve tasarruf şekillerinden kaynaklanıyordu. Muhalif hareketlerinin hemen hemen hepsi, iktidarı çeşitli düzeyde kullananların, hükmetme yetkisini görevlerine bağlı olarak elde etmiş aktörlerin ve iktidarı paylaşanların arasında oluşarak toplu eylemlerle dışa vurulması şeklinde karakterize edilebilir. Bu noktada, şehirlilerin yönetime katılma biçimleri ve kendilerini yönetecek kurumları yaratıp yaratamadıkları konusu anlam kazanıyor. Çünkü bu ayrım, siyasetin şekillenmesi bakımından, muhalefetin yönetime etkisi, çatışma ve uzlaşma pratiği açılarından ortaya çıkan sonuçları belirler. Osmanlı İstanbul'unda büyük patlamalar şeklinde tezahür eden siyasal muhalefetin ve kanlı ihtilallerin, gündelik siyaseti belirleyen aktör ve hiziplerin hemen hemen tamamının devletle entegre gruplarla doğrudan ilişkisi vardır. Bir bakıma, Osmanlı İstanbul'unda siyaseti, devletin yönetimini etkilemeye ve iktidarın merkezine dâhil olmaya yönelik bir rekabet ve çatışma şeklinde anlamak da mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, uzun dönemli rekabet ve çatışma iktidarın yeniden dağılımı ve paylaşımını mı hazırlıyordu yoksa kökten değişikliklerle yeni haklar ve katılım kanalları mı, açıyordu soruları öne çıkar. Aslında muhalefet, şehir halkının sivil haklar kapsamındaki taleplerini değil, yetkilerinin genişlemesi ve iktidardan aldıkları gücün artmasını dile getiriyordu. Bundan dolayı ihtilaller

2 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-feth,* haz. A. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 11.

3 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-feth,* s. 12.

ve rekabetin sonunda, sıradan ahalinin konumu ve haklarında siyasal katılım anlamında değişiklik sağlayan bir dönüşüm gerçekleşmiyordu. İstanbul'daki itiraz ve isyanlar, sistemi değiştirmeye yönelik olmayıp iktidarı etkilemeye yönelik "kamusal hizmetlilerin veya devlet adamlarının muhalefeti" tanımlamasını hak eder. Bu muhalefetin içinde sıradan insanların olması siyasete katılmak ve yönetimde söz hakkı olarak tanımlanabilir mi, sorusu tartışmalı bir duruma işaret eder. Ancak siyaset bu türden bir iktidar rekabetinin konusu olsa bile uzun bir zaman diliminde değişiklikler oluşmaması beklenemez. Devlet ve merkezî iktidarın alanına tekabül etmek üzere bazı değişimlerden söz edilebilir. Üç dönemde yaşanan mücadele ve bunların sonunda ortaya çıkan isyanların, Osmanlı siyasal düzeninde sıçrama yarattığını ileri sürmek mümkündür. Bunlardan birisi 1580'lerden başlayıp 1622'ye kadar süren, değişim arayışına tepki olarak patlayan ve II. Osman'ın (1618-1622) katliyle sonuçlanan 1622 ayaklanmasıdır. Bu dönem, farklı bir periyodizasyonla 1580-1656 şeklinde de belirtilebilir. Bu süreçte yaşanan sert ve uzun kriz yıllarında, iki padişah ve bir valide sultanın öldürülmesinin de yarattığı birikimin zorunlu sonucu olarak saltanat-hükûmet ayrışmasının gerçekleşmesi yolunda bir mutabakata varıldığı anlaşılıyor. Diğeri de 1656'dan sonra yürütme yetkilerinin önemli bir kısmını kendi kapısından sadrazamın Paşa Kapısı'na devredilmesine razı olan padişahların yürütme erkini paylaşmak yerine, şahsında geri toplamak isteyen II. Mustafa'nın (1695-1703) şeyhülislam ve temsil ettiği hukuku sadaretin karşısına koyarak başlattığı girişimin 1703'te şiddetli bir tepkiyle son bulmasıdır ki bu da Bâb-ı Âsafî'nin hükûmet yetkisini devralmasını pekiştiren girişim olmuştur. Üçüncüsü ise, 1807 ve 1808'de yaşanan isyan ve çekişmelerde, taşranın merkezî iktidarı belirleyen gücünün açığa çıkmasına bağlı olarak radikal bir şekilde modern devletin kurulmasına giden sürecin inşasıdır.

Gerek bu isyanlar ve değişim gerekse XVI. yüzyılın son çeyreğinden başlayıp XIX. yüzyılın ilk otuz yılı tamamlanıncaya kadar geçen uzun zaman sürecinde yaşanan krizler, kurumsal düzlemdeki değişiklikler ve tartışmalar devletin yönetimiyle ilgili olsa da, bütün hareketlilik Dersaadet merkezli olduğundan ve Aksaray (Et Meydanı) ile Topkapı Sarayı arasında geçtiğinden İstanbul'u derinden etkilemiştir. Bu nedenle İstanbul, şehirde siyasal hayat kesinlikle çok canlıydı tespitini hak eder. Ayrıca yaklaşık 1.500 yıldan daha fazla bir süre boyunca iki büyük imparatorluğa başkentlik yapması İstanbul'un isimlerine, mekânına ve silüetine yerleşmiş emperyal iddiaları ve ideolojileri barındırır. Bu açıdan bakıldığında şehir mekânının kademelendiği ve farklı anlamları olduğu görülür. Dersaadet'in sürekli olarak toplu itirazlar ve isyanlara mekân olmasının sebepleri de anlaşılabilir. Ayrıca, yukarıda açıklanmaya çalışılan siyaset anlayışının icabı olarak taht kavgalarında, seyfiye, ilmiye, harem ve ahalinin ittifakları veya rekabetlerinde görülen patlama anlarının neden büyük çoğunlukla Dersaadet'te yaşayanlar arasında yoğunlaştığının da bağlantıları kurulabilir.

Siyasal Sahne Olarak Şehrin Katmanları

Osmanlı Devleti'nin uzun ömründe İstanbul kadar çok isyan, ayaklanma ve protesto yaşanan başka bir şehir yoktur. Kırsal alanda özellikle Anadolu'da gözlenen ayaklanma ve isyan hareketlerinin İstanbul'a göre farklılıkları olduğunu söylemek mümkündür. Elbette bunların İstanbul'daki politik ortamla ilgileri ve mensubiyet ağları dolayısıyla hamilerinin dâhil olduğu çekişmelerle münasebeti söz konusudur; en azından bu iddiada olanlar bulunmaktadır. Bir bakıma her iki durumu da İstanbul kaynaklı görmek ve başkentin politik hareketliliği belirleyen merkez olduğunu düşünmek yanıltıcı değildir. Bu durum, bütün olarak İstanbul ahalisi başta olmak üzere, vüzera, kapıkulu sınıfları, ulema ve yüksek bürokrasinin hayatında süreklilik arz eden bir mahiyet taşıdığından, şehrin bir özelliği olarak zikredilebilir. Ancak, bu karakter neredeyse suriçi ile yani "nefs-i İstanbul" ile özdeştir ve bu açıdan Osmanlı yönetimi için İstanbul denildiğinde anlaşılan burasıdır. Bu gözle bakıldığında, politik açıdan İstanbul'u oluşturan parçaların birbirinden farklı özellikleri olduğu görülür. Osmanlı İstanbul'u algılandığı üzere yeknesak bir yerleşim değil, âdeta farklı şehirler manzumesidir.

Günümüzde İstanbul adıyla genel bir bütün olarak görülen şehir, fetihten sonra ve Osmanlı klasik çağının olgunluk zamanlarında İstanbul, Eyüp, Galata, Üsküdar şeklinde idari bir dağılım arz ederdi ve şehrin kadılık bölgeleri bu ayrıma göre yapılandırılmıştı. Aslında bunların her biri ayrı ayrı şehir statüsündeki yerleşmelerdi. Sadece bu ayrım çerçevesinde bakıldığında bile, Osmanlı başkentinin birbirinden çok farklı iç dinamiklere ve mekân organizasyonlarına sahip yönetim bölgelerinden oluştuğu anlaşılır.

İstanbul denince anlaşılan yerleşim/bölge hiç şüphe yok ki suriçi, yahut sarayların da içinde yer alması sebebiyle de Dersaadet denilen eski Kostantiniye idi. Bu nedenle surdışındaki diğer bölgelerden ayrı ve özel bir yapıya sahipti. "Dersaadet"; siyasal hareketliliğe,

2- İstanbul suriçi ve Galata

iktidar üzerinde söz sahibi olmaya çalışan hiziplere, iktidarı paylaşmaya ve etkilemeye çalışan vüzera, ulema, meşayih, kalemiye, harem, seyfiye gibi unsurların çekişmelerine sahne olan bir politika arenasıydı ve bütün bu gruplar suriçinde meskûndu. İktidar rekabeti burada, bir bakıma imparatorluğun kalbinde cereyan ederdi. 1453'ten 1808'e kadar 100'den fazla irili ufaklı isyan, isyan girişimi ve protesto yaşandığı dikkate alınırsa, Dersaadet'in neden politik arena tanımıyla nitelenmeye müsait olduğu anlaşılır. Bütün süreç boyunca isyan veya her türlü politik itirazın büyük çoğunluğunun yaşandığı bölge aslında Unkapanı, Aksaray (Et Meydanı), Yenikapı doğrultusunda çekilecek bir sınır ile Sarayburnu ve Atmeydanı (Sultanahmet) arasında yoğunlaşmıştı. Bu bakımdan Dersaadet'in de surlar ve Aksaray arasında kalan bölgesi ile buradan Sultanahmet Meydanı'na kadar uzanan alan olmak üzere, politik kullanım bakımından kademelendiğini söylemek mümkündür. Başka bir ifadeyle Et Meydanı ile Atmeydanı arasındaki politik kullanım kesafetine şehrin başka bir bölgesinde rastlanmaz. Bu bölgenin kamusal kullanımı ile yönetim elitinin tamamına yakınının ve kapıkullarının burada ikamet ediyor olması arasındaki bağlantı, şehirdeki siyasi hayatı belirleyen bir özelliktir. Bunun da etkisiyle

politik hareketler, devletin yönetiminde söz sahibi olan grupların arasındaki çekişmelere tekabül eden bir mahiyet taşır. Ahalinin katılımı veya itirazları, bu gruplarla bağlantılarının olup olmamasıyla ilgilidir. Yani bu bölge, devletle ilişkili grupların iktidar mücadelesinin üssüydü. Bu önemli sebepten dolayı Dersaadet'i yönetmek, siyasal rekabeti dengede tutacak yöntemleri sürekli kılmak ve her kesimi razı edebilmek açılarından bakıldığında, imparatorluğu yönetmek kadar zordu. Bütün bu idari bölgeler, birbirinden son derece farklı parçalar olarak İstanbul'u meydana getiriyordu. Üstelik her biri kendi içinde de farklılıklar arz ediyor ve eklemlenerek İstanbul dediğimiz güzide şehri; imparatorluğun merkezini oluşturuyorlardı. Bundan ötürü, Eyüp, Üsküdar ve Galata'yı, asıl İstanbul'un yani Dersaadet'in beldeleri olarak değerlendiklerini gösterircesine bilad-ı selase şeklinde adlandırıyorlardı; yani üç belde; bir bakıma üç şehir. Dersaadet'i ekleyerek belirtirsek, bilad-ı erbaa. İstanbul, bir anlamda dört beldeden mürekkepti ve emperyal siyasetin merkeziydi. Ama asıl olarak "nefs-i İstanbul", hem imparatorluğun merkezi hem de âdeta imparatorluğun bizatihi kendisiydi. İki imparatorluğa başkentlik yapması ve bu bakımdan dünya egemenliğiyle özdeş görülmesi, onu emperyal geleneğin merkezî mertebesine yerleştirmişti. Siyasal bakımdan önemli bir ayrıcalığı olmasının buradan kaynaklandığı unutulmamalıdır. Başkentliğinin tartışılmasına şiddetle itiraz edilmesi bu açıdan anlamlı bir göstergedir.

Biri, XVII. yüzyılın ilk çeyreği tamamlanırken 1622'de gündeme gelen, diğeri de aynı yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve 1703'te geniş katılımlı bir ayaklanmayla karşılık bulan başkenti başka bir şehre taşıma ihtimaline karşı çıkılması, bu açıdan dikkat çekicidir. Başkentin değiştirilmesi ihtimaline sadece kamusal görevliler ve askerî sınıf mensupları değil esnaf da karşı çıkmıştır. Elbette İstanbul'un başkent olmaması durumunda şehrin ekonomik hayatının durgunlaşması muhtemel olduğundan, esnaf ve ticaret erbabının bu değişimin söylentisine bile tahammül edememeleri doğaldır. Ancak sadece ekonomik fayda tek başına ikna edici değildir. Bu tutumun, başkentin herhangi bir şehrin sıradanlığından uzak politik ortamının, kamusal görevliler kadar sıradan İstanbul ahalisini de etkilemesi ve politik bilincin yüksek olmasıyla ilişkisi değerlendirilmelidir. İstanbulluların, şehirlerinin merkez olarak kalmasına yönelik istekleri, şüphe yok ki ekonomik olduğu kadar politik bir taleptir ve değişiklik kararını ortadan kaldırmaya yönelik bir siyasal katılım örneğidir. Şehrin mekân değerinin ve sakinlerine bahşettiği imkânların yanında, politik tavır alma konusunda deneyimli zümrelerin varlığı ve onların şehirlerine duydukları kuvvetli aidiyet ile de münasebeti olabileceği ihtimali üzerinde şimdiye kadar durulmaması, bu faktörün hissesi olmadığı anlamına gelmez. 1703 yılındaki isyanın sebepleri arasında IV. Mehmed'in (1648-1687) saltanatının başlarından beri uzun süreler ve sıklıkla Edirne'de ikamet edilmesi nedeniyle başkentin unutulduğundan "İstanbul bi'l-külliye feramuş oldu." denilerek şikâyet edilmişti.[4] Alternatif başkent

4 *Anonim Osmanlı Tarihi: 1099-1116/1688-1704,* haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000, s. 225.

arayışlarına karşı gösterilen tepki, başkentin bu vasfını tartışmaya en küçük bir müsamahanın bile söz konusu olmadığını gösterir.

Sultan II. Osman'a (1618-1622) karşı gerçekleşen ve hem Osmanlı dünyasını hem de İstanbul hayatını çok derinden etkileyen ayaklanmada, padişahın öldürülmesine giden süreçte dile getirilen sebeplerden biri de onun başkenti Kahire'ye taşıyacağı iddiasıydı. Üstelik bu iddiada dile getirildiği gibi padişahın böyle bir niyeti olduğu da kesin değildir. Ancak mevcut bilgilerin, II. Osman'ın kapıkulu ve yeniçerilere karşı bir tasfiyeye girişeceği ve bu amaçla hacca gitmek görüntüsü altında Anadolu'dan Türkmen askeri toplamaya hazırlandığını kanıtlaması ile başkenti Kahire'ye taşıyacağı niyetinde olduğu spekülasyonunun birbiriyle uyumlu bulunduğunu belirtmek gerekir.[5] Aslı olmasa bile bu iddianın, kitleleri manipüle etmek için geçerli gerekçeleri vardı demek daha doğrudur. Padişahın hac yolculuğundan vazgeçmesi istenmiş ve bu talepler isyancıların diğer istekleriyle birlikte sultan tarafından, sonradan taviz verilse bile baştan reddedilmiş olduğundan, ilk defa bir isyan bir Osmanlı padişahının çok feci surette öldürülmesiyle sonuçlanmıştı.[6] Benzer bir iddia bir başka isyanda da, çok daha kesin bir yargıyla, ayaklanmanın bir nedeni olarak dile getirilmişti. II. Mustafa'nın saltanatında (1695-1703) Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin de teşvikiyle başkentin fiilen Edirne'ye taşınmasının, eşi görülmemiş kanlı bir isyanın yaşanmasındaki etkisi çok büyüktür.[7] Aslında her iki girişimde de Osmanlı siyasal sisteminde, köklü bir değişim arayışının sürdüğü ve isyanların bu arayışlara karşı geliştiği biliniyor. Bu aşamada başkentin değiştirilmesi fikrinin gündeme gelmesi çok anlamsız bir girişim değildir. Bu türden dönüşüm süreçlerinde başkent değiştirilmesi, Osmanlı pratiğine yabancı bir uygulama değildi. Bunun iki kez gerçekleştirildiği biliniyor. Osmanlı Devleti'nin merkezini Bursa'dan Edirne'ye ve oradan İstanbul'a taşıması olaysız olup meşru nedenlerden kaynaklansa da, bunun devletin ideolojisi ve yayılma stratejileriyle ilgili dönüşümler kapsamında gerçekleştiği açıktır. Başkentin Bursa'dan Edirne'ye taşınması XIV. yüzyılda geçerli olan Rumeli'deki yayılma stratejileri, ideoloji ve geleneğin gereğiydi. İstanbul ise, fethedildikten sonra Roma geleneğinin yaşayan merkezi olmasına dayanan ideolojik nedenlerle başkent yapıldığında saltanat merkezinin Edirne'den İstanbul'a nakli meselesini de içeren fetihten önceki tartışmalar ile fetih sonrasındaki tasfiye dışında sorun oluşturmamıştı. Daha doğrusu, Fatih'in İstanbul'un fethiyle elde ettiği tartışılmaz prestij ve gücün sağladığı bir sonuç yaşanmıştı. XVII. yüzyıldaki girişimler ise farklı sebeplere dayanıyordu. Başkentin diğer bir şehre taşınması, Kahire veya Edirne'nin başkent olması isteğinin, XVII. yüzyıl Osmanlı siyasasında yaşanan arayışların uç veren göstergelerinden sayılması icap eder. Ayrıca, özellikle 1703 ayaklanmasını hazırlayan koşulların yaşandığı 1699 sonrasındaki süreçteki arayışlar sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni rakibi olarak gelişen Rusya'da başkenti değiştirmek üzere çalışmalar yürütüldüğü de unutulmamalıdır. I. Petro, başkentini kuzeyde Baltık kıyısına taşımak için büyük bir ameliye yürütüyor; hatta yeni bir başkent inşa ediyordu. 1703 yılında Ruslar, başkentlerini, adını çara izafeten belirledikleri Baltık kıyısındaki Petrograd'a taşıdılar ve bu sırada diğer köklü reformlar da uygulamaya konuldu. Büyük ihtimalle padişah başta olmak üzere yakın çevresi, kuzeydeki rakibinin hazırlıklarından haberdardı. Bundan şüphe etmemek gerekir, çünkü Osmanlı vakanüvisleri bile çarın bu girişimlerini biliyordu. Ayrıca, reformlarından ve cesaretinden bahsederek reformları uğruna devlet ricalini katledip yerine kendi güvendiği adamları getirdiğini belirtirler.[8] Bu değerlendirme, Osmanlı yönetiminin kuzeydeki rakibini izlediğini gösterir. Uzun bir süre sonra bile bu konu yeniden dile getirilebilmiştir. 1807-1808'deki ayaklanma ve taht değişiklikleri sonunda Rusya'ya kaçan Kaptanıderya Ramiz Paşa'nın oradan yazdığı mektuplarda, Rusya'da Petro'nun reformlarının başarılmasında ve Strelitz askerlerinin tasfiye edilmesinde, başkentin değiştirilmesinin ve çarın kale misali yeni başkentine çekilmesinin uygun koşulları hazırladığını belirtmesi,[9] siyasal dönüşümler ve köklü reformlar sırasında başkent değiştirilmesinden umulan faydanın hafızalarda yeri bulunduğunun işareti olarak yorumlanabilir.

Öyle anlaşılıyor ki başkenti değiştirmek, çeşitli düzeylerde merkeze eklemlenen ve iktidarı paylaşan güçler ile esnaf ve İstanbul halkı için kabul edilecek bir öneri değildi. Başkent, İstanbul idi ve bunun değiştirilme tasavvuru, geniş bir ittifakla reddedilmişti. 1703 yılındaki büyük isyan ile Edirne'nin 1656 yılından beri süren

5 Peçuylu İbrâhim, *Târih,* İstanbul 1283, c. 2, s. 380.

6 Peçuylu İbrâhim, *Târih,* c. 2, s. 380 vd.

7 *Anonim Osmanlı Tarihi,* s. 223-226.

8 Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde Âsım Efendi , *Târîh-i Râşid ve Zeyli,* haz. Abdülkadir Özcan v.dğr, İstanbul 2013, c. 3, s. 1423-1424.

9 Râmizpaşazâde Mehmet İzzet, *Harîta-i Kapûdânân-ı Deryâ*, İstanbul 1285, s. 169-171.

3- İsyanların sembolü yeniçeri kazanı (TSM)

ikamet ve fiilen saltanat kenti olarak kullanılması devri kapandı. Yeni padişah III. Ahmed (1703-1730), bundan sonra hiçbir sultanın sefer olmadıkça Edirne'de oturmayacağını ve yaşamayacağını duyurdu. Avrupa tarafına yönelik seferlerde bile Edirne'de üç gün üç geceden fazla zaman harcanmayacak ve bu sırada dahi Edirne Sarayı'nda değil, otağ-ı hümâyunda kalınacaktı. Ayrıca Edirne Sarayı'na ve bahçelerine bostancıbaşı tayin edilmeyecekti.[10] III. Ahmed, saltanatı sırasında, tahta çıkarken verdiği bu sözlere bağlı kaldı.

Siyaset ve Mekân Kullanımı

Bu olayın ardından, saray İstanbul'a geri döndükten sonra İstanbul'da yeni bir imar faaliyeti başladı. Bu dönem Saray-ı Hümayun'un en dış kapısı Bâb-ı Hümayun önündeki III. Ahmet Çeşmesi ve Boğaz kıyısındaki sahilsaraylar ile temsil olunur. Ona benzer mimari tarzlarıyla meydan çeşmeleri, kamusal kullanıma açık yeni meydanlar ve Sadabad başta olmak üzere, şehrin içinde veya yakınındaki kamusal bahçeler yaygınlaştı. Oluşturulan yeni kamusal alanlar İstanbul'un Atmeydanı ve Et Meydanı benzeri eski kamusal alanlarının âdeta alternatifi olarak gelişti. Dersaadet'teki Atmeydanı (Hipodrom) başta olmak üzere Bizans İmparatorluğu'ndan kalan forumların meydan olarak kullanımlarındaki resmî nitelik hemen fark edilecek kadar açıktır. Ancak Dersaadet'teki kamusal alanların resmî niteliği karşısında, 1703'ten sonra oluşan yeni kamusal alanlar ve mekânlarda sivil kullanımın öne çıktığı söylenebilir. Artık İstanbul halkı daha çok dışarıya çıkıyor ve yasaklamalara rağmen şehrin bu yeni kullanım biçiminden istifade etmekte ısrarlı bir tutum sergiliyordu. Bu zamanda İstanbul'da yaşanan değişimin, yaygın olarak izlenebilir bir kamusallığa dönüştüğünü söylemek mümkündür. Serpilen yeni mekânlar ile geleneksel mekânların yarışmaya başladığı ve giderek kamusal mekân ve alanların kullanımında belirtilen resmî ve sivil ayrımının güçlendiği

10 Rıfa'at Ali Ebou'el-haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics,* İstanbul 1984, s. 86.

söylenebilir. Artık, bir tarafta resmî kullanımlı ve toplu eylemlerin yapıldığı geleneksel meydanlar, diğer tarafta ahalinin kullandığı ve daha çok efkâr-ı umumiyenin oluştuğu kamusal alan ve mekânlar vardı. Aynı şekilde bir tarafta cami, tekke, medrese mahfilleri gibi eskiden beri bilinen uhrevi mekânlar, diğer taraftan da meyhane, kahvehane, bozahane gibi muktedirler gözündeki anlamıyla şeytani mekânlar yenilikçi karakterleriyle sıradan insanların buluşma noktaları hâline gelmişti. Ancak ilginç olan, her iki kategoride yer alan mekânlarda toplananların hepsi, ibadet etmek ve vakit geçirmek yanında hem şehrin hem de devletin nasıl yönetildiği hakkında sohbet ediyor, yönetimi eleştiriyor ve itiraz ettikleri konuları paylaşabiliyordu. Bu nedenle ibadet veya vakit geçirme yanında, politik kullanımları olması açısından değerlendirilmeleri şehrin siyasal atmosferini anlamak için işlevlidir.

XVI ve XVII. yüzyıllarda toplumlar ve şehirlerde mekân kullanım alışkanlıklarını bitkiler değiştirdi, demek şaşırtıcı olabilir ancak bitkilerin böyle bir ifadeyi hak eden etkileri olduğuna şüphe yoktur. XVI. yüzyıl ortalarında itibaren İstanbul'da tüketilmeye başlanan kahve ve XVII. yüzyıl başlarından itibaren ona eşlik ettiği belirtilen fakat İstanbul'a daha önce ulaşma ihtimali çok yüksek olan tütün, ilk yıllarda engellemeler ile karşılaştı. Yüzyıllık bir süreç içinde hem kovuşturmaya uğradı hem de kullanımı yaygınlaşarak meşrulaştı ve kendine özgü mekânların oluşmasını teşvik ederek onları yarattı. Kahvehanelerde bir araya gelen insanların gündelik hayatın dinamiklerinden söz etmeleri veya dedikodu ile vakit geçirmeleri yanında, politik olaylar, seferlerin sonuçları, saraydan dışarıya sızan bilgiler ve büyük ihtimalle çoğu özellikle çıkartılan manipülatif veya uydurma söylentiler çerçevesinde *devlet sohbeti* diye tanımlanan eleştiri alışkanlıkları edindiler. Her kesimden insanın katıldığı bu buluşmalar, toplumun bilgilenme isteğiyle de ilgili olduğundan kulaktan kulağa yayılan konuların gerçek olup olmaması önemli değildi. Bilgilerin fısıltıyla aktarılması ve giderek toplumsal kanaate dönüşmesi gündelik siyaset açısından daha işlevsel ve belirleyiciydi. Kahvehanelerin yaygınlaşması ve varlıklarının meşrulaştığı süreç, eskiden beri bilinen meyhaneler ve bozahaneler gibi mekânların hem tartışılmasına neden oldu hem de fonksiyonlarının değişmesine uygun ortam yarattı. Daha önce depo/ambar olarak işlevlendirilen meyhanelerin yanı sıra, oturulup sohbet edilen ve vakit geçirilen meyhanelerin de yaygınlaştığı anlaşılıyor. II. Bayezid (1481-1512) zamanından itibaren, meyhanelerin depo/ambar işlevinde sapmalar olduğu ve kaçak olarak

4- Topkapı Sarayı (*Hünernâme*)

oturulup vakit geçirilen meyhanelerin sayısının arttığı anlaşılmaktadır. Yasak olmasına rağmen riski göze alarak evlere eklenmiş odalarda veya bazı gayrimüslim evlerinde gizli meyhanelerin açıldığı ve buralarda oturulup sohbet edilerek vakit geçirildiğini haber veren bilgiler bulunuyor.[11] Bozahaneler ise gizlice, kelimenin tam anlamıyla tezgâh altından şarap satarlar veya bozaya alkol eklenmesiyle elde edilen bir tür bira gibi olduğu anlaşılan

11 Fikret Yılmaz, "Boş Vaktiniz Var mı? veya 16. Yüzyılda Anadolu'da Şarap, Eğlence ve Suç", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar,* (2005), sy. 1, s. 11-49.

acı boza servis ederlerdi. Elbette tespit edildiklerinde kapatılır ve müdavimlerine cezası verilirdi. Kaçak meyhanelerin, faaliyetlerini devam ettirme konusunda kolcuların, yeniçerilerin veya benzer görevlilerin göz yumduğu veya rüşvet alarak izin verdiği de hatırda bulundurulmalıdır; ayrıca kontrol etmek üzere görevlendirilenlerin kendileri de çoğunlukla bu mekânların müdavimiydi. Kanunî Sultan Süleyman'ın 1550'li yıllardaki şiddetli yasağının bir süre sonra gevşemiş olduğu anlaşılıyor. Esasen Kanunî'nin 1553-1555'te başlayıp yaklaşık on sene süren kahvehaneler ve meyhaneler hatta bozahanelerin yasaklanması hakkındaki uygulamasının arkasında, kısa sürede rağbet görmesi ve her sınıftan insanın kahvehanelerde vakit geçirmeye başlamasının etkisi vardır. Çünkü tahmin edileceği üzere, yapılan sohbetler eninde sonunda dedikodu, devlet ahvali ve gündelik siyasal haberlere yoğunlaşacaktı. Yasaklama öyle bir mertebeye varmıştır ki Ebussuud Efendi'nin kahveyi haram sayan fetvasının verildiği sırada ulema arasındaki genel kanaatin "Kahvehaneye gitmek meyhaneye gitmekten daha kötüdür." cümlesinde özetlenecek şekilde tecelli ettiği belirtilir.[12] Çünkü ulema kahvehanenin bir çeşit kötülük evi olduğunda ittifak etmişti. Meyhaneyi masum görmek anlamına gelmeyen bu kıyas, aslında kahvehanelerin toplumsallaşma açısından ne denli tehlikeli görüldüğünün açık ifadesidir; kahve uyarıcıdır, şarap ise sarhoş eder ve bu nedenle toplumsal muhalefet açısından kahve daha kışkırtıcıdır. Ama asıl olarak gözden kaçırılmaması gereken, 1553-1561 yılları arasında halkın sevdiği iki Osmanlı şehzadesinin tasfiyesine bağlı olarak, her zümreden insanda büyük tepki oluşmuş ve bu dışa vurulmuştur. Bu süreçte, tahtın en güçlü adayı olarak kabul edilen ve hem askerlerin hem de halkın çok sevdiği Şehzade Mustafa boğdurulmuştu. Aynı akıbeti farklı bir şekilde olmakla birlikte, Şehzade Bayezid ve oğulları da yaşamıştı. Özellikle Şehzade Mustafa'nın boğdurulması İstanbul halkında ve imparatorluk genelinde derin bir teessür yaratmıştı. Bu olay, şairlerin divanlarında, halk şiirinde yer bulmuş ve hatta köy ortaoyunlarında canlandırılan mizansenlere konu olmuştu. Meyhane ve kahvehane gibi mekânların sohbet ortamında dile getirilen eleştirilerin izlenmesinden dolayı, daha keskin bir muhalefetin oluşabileceği tahmin edilerek bu mekânların kapatılması yoluna gidildiğini düşünmek gerekir. Verilen fetvada bu kritik sürecin etkisi olabileceğini ihtimaller dışında tutmak, konuyu anlamayı zorlaştırır. Çünkü hem şehzadelerin öldürülmesi hem de oluşacak muhalefete yataklık yapan mekânlardaki toplantıların önüne geçmek istenmesi doğrudan siyasal karar ve uygulamalara bağlıydı. Daha sonra tahta oturan padişahlar da benzer yasaklamalar için fermanlar çıkarttı ve takibatlar yaptırdı. III. Murad'ın kahvehaneler, meyhaneler ve bozahanelerin kapatılmasına, eşyalarının tahrip edilmesine, bardak, kadeh ve çanaklarının kırdırılmasına yönelik şiddetli yasağı ile genel olarak faaliyetlerine engel olunmak istenmesinin atında, buralarda halkın toplanmasının önüne geçilmesinin amaçlandığını değerlendirme dışı bırakmamak gerekir.

12 Peçuylu İbrâhim, *Târih*, c. 1, s. 364.

Kahvehane sahiplerinin geçimlerini sağlayabilmek için berber dükkânına dönüştürülmesi gibi yollar denendiği, ancak bazı yasaklama ve denetleme dönemlerinde yasağın kapsamına berber dükkânlarının da alınması, asıl olarak yasaklama amacının toplumsallaşmanın önüne geçilmesiyle ilgili olduğunu kanıtlar. II. Osman (Genç) (1618-1622) ve IV. Murad'ın (1623-1640) da bu yasakları sürdürdüğü ve bizzat kendilerinin tebdili kıyafetle denetleme yaptıkları biliniyor. 1651 yılında Şeyhülislam Bahaî Efendi'nin yangınlara sebep olduğu gerekçesiyle çok şikâyet edilen tütüne karşı yürütülen yasaklamayı, göreceli bir serbestiyet sağlayan fetvasıyla değiştirmesi bir dönüm noktasıdır.[13] Konunun bu şekilde aşılması toplumsal alışkanlık ve isteklerin, iktidar tarafından kabul edilme şekline de örnek oluşturur. Bu aşamada siyasal sonuçları olması bakımından çok ilginç bir gelişme yaşandı. Bahaî Efendi'yi sağladığı göreceli serbestiyet nedeniyle en çok eleştiren yeniçeri ağası idi! Bunun sebebi, tütünün yasak olması tezgâh altı piyasada daha çok kâr getirdiğinden, bu tür ticarette mahir olan yeniçerilerin kârlarının düşeceği korkusu ve bu olaydan bağımsız olarak şeyhülislamın azline bahane aradıkları için suret-i haktan görünme çabası olmalıdır. Çünkü Bahaî Efendi, bir süre sonra görevden alınarak sürülüp menfasına vardığında yeniçerilerin baskısından birkaç kere istifa ettiğini ancak kabul edilmediğini söyleyecektir. Yasak ve görmezden gelme birlikteliği, yasaklanan konunun yaygınlaşmasına bağlı olarak, sıklıkla bir tür kabullenmeye dönüşürdü. Üstelik yasaklara karşı muhalif bir tutum geliştirildiğinden dolayı, muhalefeti beslediği de bilindiğinden yasağın uygulama şansı kalmazdı. Yasaklama ve cezalandırmalar da iktidara karşı tepkiyi büyütebiliyordu. II. (Genç) Osman'ın (1618-1622) tahttan indirilmesi sürecinde isyancılar ile arasında geçen konuşmalarda dile getirilenler bu açıdan hayli ilginçtir. İsyancıların Padişaha; "Cânım Osman Çelebi, meyhane basıp sipah ve yeniçeriyi taş gemisine komak ve deryaya atmak olur mu?" dediklerini, olayı anlatan kaynaklar bir tür hesaplaşma cümlesi olarak naklederler.[14] 1640'tan itibaren kahvehane yasağından vazgeçilmesi, 1651 yılında da tütünün tartışmalı bir serbestiyet kazanması aslında yasaklar bakımından anlamlı değildi. Çünkü yasaklamalar, daha sonra da siyasi sebeplerle sürdü. Geç dönemlerde bile benzer yasaklar ilan edildi. III. Selim, 1798 tarihli bir fermanla kahvehaneler ile berber

5- II. (Genç) Osman'ın Topkapı Sarayı'nda haremağalarıyla bir araya gelmesi (*Tercüme-i Şehnâme*)

dükkânlarının da kapatılmasını istemiş ve devletin eleştiri konusu yapılmasının yasaklandığını duyurmuştu.[15]
Yüz yüze ilişkilerin yaşandığı bir dönemde en etkili haberleşme kanalı, kulaktan kulağa etkisini artırarak yayılan haberleri iletme yolu, dünyanın en eski medyası olan söylenti ve dedikoduydu. Dedikodu ve söylentinin; iktidar, asker, ulema ve ahali arasında veya bu grupların içinde oluşan farklı fikirlerin bir araya getirilmesindeki rolü de önemliydi. İstanbul kahvehaneleri, meyhaneleri, bozahaneleri, berberleri veya benzeri mekânların hepsinde sadece şehirden kaynaklı söylentiler değil,

13 Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih,* haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, c. 3, s. 1296.

14 Mithat Sertoğlu, "Tuği Tarihi", *TTK Belleten,* 1947, c. 11, sy. 43, s. 502. Ayrıca bkz. Naîmâ, *Târih*, c. 2, s. 488.

15 Cengiz Kırlı, "Kahvehaneler ve Hafiyeler", *Toplum ve Bilim,* 1999-2000, sy. 83, s.65-66.

6- II. Osman'ı tahttan indirmek için başlayan isyan (Rycaut)

7- II. Osman'ın zorla Yedikule'ye götürülmesi (Rycaut)

imparatorluğun taşra eyaletlerindeki olaylar veya yöneticilerin icraatlarından yakınmalar da dillendiriliyordu.

Yeni mekânlar ortaya çıkıp yaygınlaşıncaya kadar han avluları, çarşılar ve dükkânlar ile dergâhlar, tekkeler ve camiler, buluşmalar ve sohbet için rakipsizdi. Yeni mekânların yaygınlaşmasından sonra da bunlar işlevlerini sürdürdüler. Doğal olarak bu mekânlar arasındaki fonksiyon farklarını müdavimlerinin kimliği ve yapılan sohbetin içeriği belirliyordu. Kahvehane; meyhane ve bozahane müdavimlerine benzemese de camilerin, dergâhların ve tekkelerin müdavimleri ile medrese öğrencilerinin siyaset alanındaki rolleri, XVII. yüzyılda daha net gözlenmeye başladı. Mekânların asıl işlevlerindeki farktan dolayı, genel olarak, "şeytani ve rahmani" mekânların müdavimlerinin konuşmaları, sohbetleri ve vakit geçirme usullerinde farklılıklar olacağı doğaldır. Ancak iki zümrenin arasındaki farklar sadece bu noktada aranmamalıdır. Sokaklarda ve meydanlarda nümayiş yapmaya genellikle gerek duymayan ulema ve meşayihin siyasal etkisi yüksek ve daha belirleyicidir. Ancak gerektiğinde onların da kendi üsluplarınca "eylemci" bir tavırdan geri kalmadıkları örneklerle bilinmektedir. Fatih, Süleymaniye ve Ayasofya müderrisleri veya diğer üst düzey görevliler de önemli siyasal figürlerdi, ancak Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri ile hepsine tasaddur eden şeyhülislam, hem konum olarak hem de siyasal rolü bakımından başka bir âlim ile karşılaştırılmayacak denli belirleyici siyasal aktörlerdi.

8- Sultan İbrahim'in IV. Murad'ın naaşını görmek için gelmesi (Rycaut)

Bu sadece yetkilerinden kaynaklanmazdı, devlet katında ve toplum nezdinde saygınlıkları yüksekti. Ancak uhrevi mekânların politik kullanımı ve muhalif rolü bakımından ikili fonksiyonları olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Genel olarak ulema sınıfı, bir taraftan kendi içinde çatışmalı diğer taraftan dünyevi iktidarın güçlü taraflarından birisi olarak diğer aktörlerle giriştiği mücadele veya işbirlikleri nedeniyle sonuca etki etmeleri bakımından değerlendirilmelidir. XVI. yüzyıl ortalarından itibaren ama özellikle XVII. yüzyılda ulema sınıfını tartışmanın merkezine yerleştirmeden, siyasal ortamı anlamak mümkün değildir.

II. Osman'ın kanlı bir ihtilalle devrilmesinden sonra, İstanbul'un uzun süre durulmaması başta sadaret olmak üzere vüzera, ehl-i örf, kapıkulu ocakları, kapı halkları, ulema ile meşayih arasındaki çekişmeler ve ittifaklar her gün bir başka çekişmenin yaşanmasına uygun ortam hazırlamıştı. Camiler ile tekkeler bu yıllarda ve sonrasındaki süreçte, hem tartışmaların hem de bazı örneklerde görüldüğü üzere fiilen çatışmanın yaşandığı mekânlar oldu. Sadrazam Mere Hüseyin Paşa'nın uygulamalarına duyulan memnuniyetsizliğe karşı çıktıklarını söyleyen ulema mensuplarının, paşayı peygambere sövdüğü iddiasıyla, kâfirdir, fetvası vererek Fatih Camii'nde başlattığı protesto ve dile getirdikleri talepler, Fatih Camii gibi üst düzeyde saygı duyulan bir caminin kutsiyetine aldırış etmeden kanlı bir şekilde bastırıldı.[16] O sırada uyarılara rağmen camiyi terk etmeyen ilmiye mensuplarının öldürülmesi ve cesetlerinin su kuyularına veya lağımlara atılması siyasal atmosferin ne denli gerildiğini gösterir.

Yeniçerilerin siyasal taleplerini görüşmek veya stratejilerini oluşturmak için Orta Cami'yi âdete bir üs gibi kullandıklarını belirtmek gerekir. II. Osman'ın halli sırasında Orta Cami, her açıdan isyanın merkezinde yer almıştı. II. Osman henüz tahttan indirilmeden isyancılar, I. Mustafa'yı (1617-1618/1622-1623) iclas ettirmek için Topkapı Sarayı'nda tutulduğu daireden çıkartarak önlem olmak üzere Orta Cami'ye nakletmişlerdi. Bu sırada Ağakapısı'na sığınan Sultan II. Osman da Orta Cami'ye getirildi ve orada hem devrik padişah hem de yerine getirilecek padişah, birlikte bu garip tecelliyi yaşadılar. Sultan II. Osman, caminin içinde iki defa kementle boğulmak istendi ise de engel olundu.[17] Caminin böyle bir olaya mekân olması, aslında bir askerî kışla camisi olmasıyla tevil edilemez. Bu olay, en sert seviyede yaşanan iktidar savaşlarında gerektiğinde camilerin kullanıldığına delalet eder. Aslında bu isyanda iki cami kullanılmıştı, çünkü isyan eden yeniçeriler ve diğer kapıkulu efradı ile halk, Fatih Camii'nde buluştuktan sonra, Atmeydanı'na geçmiş ve saraya girerek tutulduğu daireden çıkarttıkları I. Mustafa'ya biat etmişlerdi. Aynı şekilde Sultan İbrahim'in halline giden süreç de sadrazamın azli isteğiyle Orta Cami'de başlatılmış, sonra Fatih Camii'nde gerçekleşen ulema, sadaret ve ağaların toplantılarıyla devam etmiş daha sonra da Sultanahmet Camii'ndeki toplantının arkasından saraya yürünerek uygulamaya konulmuştu.[18] Yine Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi (1648) sırasında, saraya haber yollanarak Şehzade Mehmed'in Sultanahmet Camii'ne gönderilmesi istenmişti. Çünkü camide biat edilerek padişah değişiminin gerçekleşmesi düşünülmüştü. Büyük Valide Kösem Sultan, camide cülus olmayacağını bildirerek saraya gelinmesini istedi. Saltanat açısından cülus ve ricalin biati için sarayın özel bir yeri olduğunu hatırlatmıştı, ancak camide cülus düşünülmesi konu açısından açıklayıcı bir örnektir.[19] 1648 yılında Sultan İbrahim'in tahtından indirilmesi ve boğdurulmasından sonraki günlerde, yeniçeriler ile sipahiler arasında vuku bulan iktidar çekişmesinde Sultanahmet Camii savaş alanına dönmüştü. Yüzlerce ölünün olduğu küçük çaplı savaşta, caminin içine siperlenen sipahiler ile dışarıdakilerin birbirine yağdırdığı kurşunlardan mabedin epeyce tahrip olduğu biliniyor.[20] Bu konuda

16 Naîmâ, *Târih*, c. 2, s. 509.

17 Naîmâ, *Târih*, c. 2, s. 489-490.

18 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1148-1150.

19 Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları,* İstanbul 2002, s. 295.

20 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1189 vd.

1730 İSYANI

SELİM KARAHASANOĞLU*

İstanbul'un XVIII. yüzyılda karşı karşıya kaldığı en önemli siyasi ve sosyal olaylardan biri, Sultan III. Ahmed'in (d. 1084-ö. 1736, 1703-1730) tahttan inmesine ve damadı Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın (d. 1662, 1718-1730) öldürülmesine yol açan, 28 Eylül 1730'da patlak veren isyan hareketidir. İsyan, Osmanlı kaynaklarında "1143 senesinde vuku bulan ihtilal" yahut kısaca "ihtilal", "vaka", "fitne" olarak isimlendirilirken, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde "Patrona (Halil) İsyanı" olarak adlandırılagelmiştir. İbrahim Paşa'nın iki damadı (Kethüda Mehmed Paşa, Kapudan Kaymak Atlamacı Mustafa Paşa) ile birlikte öldürülmesi 2 Ekim 1730'da, Patrona Halil ve isyanın elebaşlarının katli ise 25 Kasım 1730'da gerçekleşmiştir. İsyan hareketinin başarıya ulaşarak eski dönemin muktedirlerini canlarından edişi, sadece dört günde; yeni dönemin muktedirlerinin isyanda önde gelenleri ortadan kaldırışı ise iki aya yakın sürede gerçekleşmiştir. Bunu takip eden artçı isyanlar, Osmanlı Hükûmeti'ni bir süre daha uğraştırmışsa da, 25 Kasım büyük isyan hadisesinin bertaraf edildiği ve yeni hükûmet kadrosunun asli yapısına kavuştuğu tarih olarak alınmalıdır.

İsyanların şehir toplumsal/ekonomik yaşamını doğrudan etkileyen hadiseler olduğu açıktır. İsyan atmosferini oluşturmada, şehrin rutin gündelik yaşamının kesintiye uğratılıp olağanüstü hâl havasının yaratılması esastır. Bu bağlamda, 28 Eylül'de Beyazıt'ta isyan bayrağı açılır açılmaz ilk direktif, Bedesten'deki dükkânların kapatılıp, çarşı-pazarın hareketliliğine son verilmesi yönündedir. Yeniçeri Ağası Hasan Ağa'nın her şeyin yolunda olduğu, dükkânların açılması gerektiği yönündeki beyanatı da,[1] bu çerçevede, şehir gündelik yaşamının olağan biçimde süregittiğine ikna kaygısı olarak anlaşılmalıdır. Patrona Halil'in öldürülmesinin akabinde isyancıların öfkelerini dışa vuruşları, doğrudan yine Bedesten'deki dükkânların kapatılması direktifi ile olacak; kapatılan dükkânların şehri kaosa teslim edeceği endişesi, sadrazamın, dükkânını kapatanın öldürüleceği yönündeki tehdidini doğuracaktır.[2] İsyan günlerinde, isyancılardan biri, Bedesten'de bir Rum esnafın dükkânına bir parça kumaş satın almaya girmiş, fiyat konusunda anlaşamayınca dükkân sahibini ölümle tehdit etmiş ve dükkânını kapatmak durumunda kalan esnafın korkusu çarşıya yayılıp, dükkânlar topluca kapanmıştı.[3]

1730 İsyanı'na geniş bir aktif yeniçeri katılımı söz konusu idi. İsyanın katılımcılarının kimliklerinin tespiti ortaya koymaktadır ki; isyancılar yeniçeri ocağının pek çok ortasına yayılmış durumdaydılar. Başkentte esnaflığa da yoğun biçimde bulaşmış bulunan yeniçerinin İran seferi için emir beklediği sırada, sultan ve sadrazamdan olumlu yanıt

1- III. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa (Vehbî)

alamayışlarının, isyanın ilk kıvılcımını çakmada etkili olduğu bilinmektedir. Yeniçerinin olumsuz yanıt alışının ardından, aralarında gizlice görüşerek, Sultan II. Mustafa'nın oğlu Mahmud ile sefere gidebilecekleri kanaatine vardıkları anlaşılmaktadır. Yeniçeri esnafı, şehirdeki dükkânlarını kapatmış ve İran seferine hazırlık içerisindeki orduya katılmıştı. Bir yandan isyana ramak kala yeniçerinin sefer arzusu, diğer yandan İbrahim Paşa'nın sadareti müddetince İran'a çeşitli defalar gerçekleşen seferlerin tebaa üzerinde oluşturmuş olduğu maddi külfet, hükûmet açısından sürecin yönetilmesinin zorluğunu ortaya koymaktadır. İran'a geçmişte gerçekleşen seferlerin imparatorluk taşrasına havale ettiği vergi yükü, buradan bir kısım kimselerin İstanbul'a göç ederek iş aramaya koyulması, bu yeni iş gücünün de mevcut İstanbul esnafını güç durumda bıraktığı ortaya çıkmaktadır. İstanbul'a sevk olan yeni iş gücü, 40.000 yeniçerinin de parçası olduğu

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi

1 *Abdi Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat, Ankara 1943, s. 29; Selim Karahasanoğlu, *Politics and Governance in the Ottoman Empire: The Rebellion of 1730 -An Account of the Revolution that Took Place in Constantinople in the Year 1143 of the Hegira*, Cambridge 2009, s. 139.

2 *A Particular Account of the Two Rebellions which Happen'd at Constantinople in the Years MDCCXXX, and MDCCXXXI. At the Deposition of Achmet the Third, and the Elevation of Mahomet the Fifth: Composed from the Original Memorials drawn up in Constantinople: With Remarks, Explaining the Names, Offices, Dignities of the Port*, London 1737, s. 74.

3 *A Particular Account of the Two Rebellions*, s. 41.

9- İsyanların öncüleri Yeniçeriler (Vehbî)

daha geç dönemden de örnek verilebilir. Ayasofya Camii'nde III. Selim'e bir suikast girişimi olduğundan bahseden kaynaklar, camilerin politik aktivitelerle ilişkisinin bir başka boyutunu aktarırlar.

Camileri sadece ibadethane ve isyan merkezi olarak görmemek gerekir. Çünkü başta selatin ve vezir camileri olmak üzere camiler, hâli vakti yerinde olanlar tarafından birer külliye şeklinde tasarlanır ve imaretleri de barındırabilirlerdi. Ayrıca erken dönemin zaviyeli camilerinde veya doğrudan doğruya imaret olarak düşünülmüş olanlarında bedava yemek dağıtılırdı. İstanbul'da en büyükleri XVI. yüzyılda yapılan elli civarında imaret olduğu belirtiliyor. İmaretlere ilaveten yüzden fazla hayrına yemek dağıtan vakıf olduğu da biliniyor. Dolayısıyla camilerin düzenli cemaatlerinden başka, imaretlerinden faydalananlar nedeniyle sayısı epeyce kabarık olan İstanbul halkı ile de doğrudan bağı vardı. Buralarda oluşan havadan, bütün cemaatle birlikte bu insanların da etkilenmeleri çok doğaldır. Vakıfların idareleri doğrudan meşîhat makamından yapıldığı için ulemanın büyük bir mali ve idari kontrol yetkisi de bulunuyordu.

Bunlara ilaveten ateşli vaizlerin camilerde irat ettikleri öğüt ve vaazlar, muhalefetin bir başka şekliydi. Vaazlar sadece şimdiki gibi cuma gününe özgü olmadığından ve diğer günlerde de vaazlar verilebildiğinden, dinsel ve ahlaki karakterinden başka, siyasal açıdan da işlev taşıyordu. Dinin algılanmasında uygun görmedikleri konulara eleştirel tutumları veya sosyal hayatta zuhur eden kimi uygulamaları bidat olarak değerlendirmeleri ve yeni alışkanlıklara karşı çıkmalarıyla tanınan Kadızadeli vaizler ve şeyhler, ulema ile çekişen ancak bazı padişahların teveccühlerini de kazanabilmiş radikal eğilimleriyle tanınan bir hareketti. Etkisi XVII. yüzyılda açık bir şekilde görülmekle birlikte, bu durumun XVI. yüzyılda Ebussuud Efendi ile Birgivî Mehmed Efendi arasındaki tartışmalardan beri aslında dinî-siyasi bir nitelik taşıdığı biliniyordu. Kadızadeli vaizler ve taraftarlarıyla ulema ile mutasavvıflar arasındaki çekişmeler, İstanbul'un politik ortamında kendi içinde özel bir anlam taşıyan karakteristik bir hareketlilik alanıydı. Kadızadelilerin, dergâhları bastıkları ve hatta birkaçını yıktıkları bilinir. XVI- XVII. yüzyıllar boyunca devam eden tartışmalar içinde zikir sırasında devran yani sema, müzik, ney ve tef çalınıp çalınmayacağı gibi konular ile bunlara ilaveten Bedreddinî denilen tarikatların faaliyetleri, Rafızîlik ve Heretik yorum meselelerinden oluşuyordu demek mümkündür. Bu mekânların özellikleri nedeniyle "Rahmani" mekânlar adıyla kategorize edilmesi ve sosyal-siyasal hareketlilikteki rollerinin bu açıdan değerlendirilmesi, İstanbul'un politik yaşamını kavramaya yardımcı olacak bir zenginliği tartışmaya dâhil eder.

Kamuoyunun Oluşumu, Muhalefet ve Denetimi

Bütün bu hareketlilik içinde, İstanbul halkının şehrin politik atmosferinden etkilenmesi ve onu etkilememesi beklenemez. Hâlihazırdaki tarihçilik birikimi, isyan ve itirazı her durumda olumsuz bir özellik gibi sunar ve yaşanan isyanları genel olarak nizamı bozulmuş kapıkulu ocaklarının başkaldırıları şeklinde tasvir ederek onları sadece kendi çıkarları uğruna hem İstanbul ahalisinin huzurunu bozdukları hem de devleti zafiyete sürükledikleri töhmetiyle suçlar. Oysa yakından bakıldığında, bütün isyanların aynı karakteri taşımadığı, benzer taleplerle ortaya çıkmadığı, sonuçlarının her zaman olumsuz olmadığı da görülebilir. Sadece kapıkulları veya yüksek bürokrasiye mensup her seviyeden aktörün rol aldığı kabul edildiğinde, politik sahnedeki rekabetin, işbirliklerinin, ikbal beklentilerinin veya hayal kırıklıklarının yanında, şiddetli cezaların ve padişahlara kadar uzanan idamların sebeplerini, sadece nizamı bozulan ocaklının faaliyetlerine indirgeyerek açıklamak ikna edici değildir. Diğer taraftan, hemen hemen her dönemde, başta padişah olmak üzere bütün yönetim, İstanbulluların hassasiyetlerini, gösterecekleri tepkinin ve

tüccar ağı için de benzer bir tehdit unsuru idi.[4]

İsyan günlerinde İstanbul şehir yaşamının bir terör atmosferine girdiği iddia edilebilir. Dönemin kaynaklarından *Abdî Tarihi*'nde zikredilen bir ayrıntıya göre, isyanın Perşembe günü patlak verişinin ertesi günü İstanbul'da Cuma namazı kılınamadı ve öğle ezanı da okunamadı.[5]Atmeydanı'na toplayabildikleri büyük kalabalıktan aldıkları güçle, Patrona Halil ve Muslu Beşe, korkusuzca davranabilmişler; sarayın suyunu kesmiş, buraya iaşe akışını kesintiye uğratmışlar;[6] isyancılar, İbrahim Paşa döneminin muktedirlerinin ve genel olarak İstanbul halkının evlerini/mallarını yağmalamaya girişmişlerdir. İbrahim Paşa'nın kethüdası Mehmed Paşa'nın, görev süresince, astronomik boyutlarda bir servete eriştiği bilindiğinden isyan sonrası, bazı gruplar kethüdanın evini yağmalamaya başlamış ve her biri beşer onar kese altınla maktulün evini terk etmişlerdi. Bir Osmanlı kaynağı,[7] bu yağmaya işaret ederek, abartılı biçimde, kethüdanın malını yağmalamanın, tüm isyancıları zengin ettiğini ifade eder.

Aslında isyancıların temel hedefi, 1718-1730 döneminde en tepede yer alan yönetici elit idi. Bunların başında dönemin "troyka"sı olarak adlandırılabilecek olan İbrahim Paşa ve iki damadı geliyordu. Ancak, onlara yakınlığı söz konusu olan daha geniş bir kitle de isyan hareketinden nasiplerini aldı. Dönemin şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi ve Kethüda Mehmed Paşa'ya yakınlığı ile öne çıkan Kürkçü Manol bu bağlamda zikredilmelidir. Yağma hareketinden etkilenecek kimselerden birisi de Galata voyvodası olacaktır. İsyancıların retoriği, voyvodanın zenginliğini imparatorluğun gayrimüslim tebaasından gasp yoluyla edindiği; dolayısıyla bu birikimin yine aynı gruplara geri verilmesi gerektiği yönündedir. Voyvoda, Galata'yı terk etmek zorunda kalınca, isyancılar bu kez Yahudi evleriyle Rum kiliselerini de yağma etmişlerdir.

2- Patrona Halil ve Muslu Beşe (Vanmour, Amsterdam, Rijkmuseum)

4 Ayrıntılar için bk. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul 1958, tür.yer.; B. McGowan, "The Age of Ayans, 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914,* ed. Halil İnalcık ve D. Quataert, Cambridge 1994, s. 697, 704.

5 *Abdi Tarihi*, s. 35.

6 *A Particular Account of the Two Rebellions*, s. 16-17.

7 Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Müri't-tevârih*, Beyazıt Devlet Ktp., nr. 5144, vr. 349a; Şem'dânî zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Târih: Müri't-tevârih*, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul 1976.

10- İmparatorluk merasimlerinin, İstanbul halkının buluşma ve isyanların en önemli merkezi Sultanahmet Meydanı (Gouffier)

oluşabilecek muhalefetin sonuçlarını dikkate alırdı, demek mümkündür. Bu bakımdan, *mecma-yı nâs olan yerler* şeklinde tanımlanan halkın toplandığı mekânların hatta berberlerin bile gizliden izlenmesi ve *hufyeten yoklanması* hemen hemen fetihten itibaren yönetim tarafından icra edilen uygulamalardı. Ramazan ayı geldiği için fahişelerin açıkça ortalıkta görülmelerinin uygun olmayacağı ve oluşabilecek tepkiyi önlemek için bazılarının mecma-yı nâs olan yerlerde dövülerek şehirden sürülmeleri istenebiliyor veya ramazan süresince tersane zindanında tutulmaları da önlem olarak uygulanabiliyordu. Yukarıda belirtildiği üzere Dersaadet'in büyük bölümünün kamusal kullanıma tahsis edildiği hatırlanırsa, sadece şiddet, zor ve baskı ile toplumu kontrol edebilmenin mümkün olamayacağı anlaşılır. Siyaset ve mekân kullanımı açısından 1703 öncesi ile sonrasında bir ayrım oluşturmak da mümkündür. Dikkat edilecek olursa, Atmeydanı, Beyazıt, Et Meydanı ve Yenibahçe gibi Doğu Roma İmparatorluğu'ndan beri şehrin siyasal tarihini ve oluşan tepkileri yansıtan kamusal alanlar, toplu itiraz ve isyanların alanıdır. Büyük isyanlardan örnek vermek gerekirse erken tarihlerden itibaren bu alanlar toplu gösteri ve ayaklanmaların mekânıdır. Yavuz Sultan Selim (1512-1520), babası II. Bayezid'den tahtı devraldığı zaman, serdar sıfatıyla davet edildiğinde, askerleriyle İstanbul'a gelip karargâhını Yenibahçe'ye kurmuştu. 1703 isyanında Edirne'deki padişaha karşı birleşen gruplar, sancak ve haymelerini kurdukları Et Meydanı'na sığmayacak ölçüde büyük bir kalabalığa ulaşınca, kendilerini temsil eden sembollerini Et Meydanı'nda bırakarak kitlelerini Yenibahçe'ye aktarmışlardı. Et Meydanı, patlayan pek çok isyanın merkezi ve tamamen yeniçerilerin kontrolündeki bir alandı. Duvarları ve kapıları vardı, yeniçerilerin eli olmadan açılamazdı! Klasik isyan başlangıcının göstergesi; Et Meydanı'na çıkarılan yeniçeri kazanı ve dikilen tuğlar ile orta sancaklarıydı. Orta sancakları ve buna mümasil sembolik araçlar, isyanın katılımcıları ve destekçilerine işaret eder, ittifakın genişliğini gösterirdi. Atmeydanı da benzer özellikleriyle dikkat çeker. Efkâr-ı umumiyenin hazırlanması bakımından pazarlar, çarşılar, her türlü dükkân, hanlar, hamamlar, kahvehaneler, meyhaneler, bozahaneler ve berberler işlevliydi. Bu mekânlara 1703'ten sonra İstanbul'un imarına bağlı olarak oluşan yeni meydanları da eklemek gerekir. Dolayısıyla, pazarlar, hanlar, çarşılar, dükkânlar, kahvehaneler, meyhaneler, dergâhlar, tekkeler ve camiler gibi kamusal mekânlar efkâr-ı umumiyenin oluşması için, Atmeydanı, Et Meydanı gibi kamusal alanlar ise isyan ve toplu hareketlerin yapılması bakımından kullanılmışlardı, demek mümkün görünüyor.

Nefs-i İstanbul'un politik mekân olarak farklı bir özellik taşımasıyla burada yaşayanların siyasetin aktörleri olmasının ilişkisi bulunuyordu. İstanbul'un 1453'ten itibaren nüfuslandırılması ve yeniden inşa sürecinden itibaren şehre, ihtiyaca göre belirlenmiş nüfus kitleleri aktarılmasına çalışılmıştır. Bir fikir vermesi bakımından bu nüfusu kategorik olarak değerlendirdiğimizde, XVI. yüzyıl başlarında Dersaadet ve Galata'nın 80.000'e

Yağma hareketi sadece yönetici elite dönük kalmamış, genel İstanbul nüfusu da bu öfkeden payını almıştı. Bu bağlamda, halkın değerli eşyalarını yanlarına alarak belli bölgelerde gizlenme durumunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Halktan bazıları, can ve mal emniyetlerini koruyabilmek için çareyi Patrona Halil'e rüşvet vermekte bulmuşlardı. İsyancıların somut olarak estirdikleri terörden başka, korku salan tehditleri de söz konusu idi: Patrona Halil, kendisine zarar verileceğini hissederse İstanbul'un dört mahallesini ateşe vereceği yolunda ikazlarda bulunuyordu.[8]

İsyancıların bazıları muhtelif evlerde, kervansaraylarda ve yeniçeri odalarında yaşamaya başlamışlardı. Patrona Halil'in, yönetici elitin yerleşik hayatını bir nebze olsun sarsabilmek adına, Defterdar Ali Bey'i Şehzadebaşı'ndaki evinden, orada kendisinin oturacağı gerekçesiyle çıkarması çarpıcı bir ayrıntıdır. Patrona, defterdara bu ev dışında bir başka evinin olup olmadığını sormuş; defterdar, olduğunu söyleyince o hâlde neden bu evi satın aldığını sorgulamış, derhâl boşaltması ve içindeki eşyaya dokunmaması gerektiğini söylemiştir. Ev hemen bir gün sonra boşaltıldı; ancak Patrona bu eve hiçbir zaman taşınmadı, onun hedefi yukarıda da belirtildiği üzere yerleşik bürokratik elite bir sarsıntı yaşatabilmekti. O, yine Şehzadebaşı'nda, yeniçeri ağasının eski kethüdasının evine yerleşmeyi tercih etti.

1718-1730 arasında İbrahim Paşa ve yönetici seçkinler Boğaziçi'nin muhtelif mahallerdeki yalılarında oturmaktaydılar ve buralarda kendilerine has bir hayat standardı oluşturmuş bulunmaktaydılar. İsyan sonrası, isyancılar bu yönetici sınıfa ait yalıları, ya yerle bir ettiler yahut da bizzat kendileri buralarda yaşamaya başladılar. Sadabad civarında yapılmış olan köşkler bu yıkımlardan etkilenenlerin başında gelir. Sonuç olarak, 400 kadar isyancının İstanbul'un muhtelif evlerini kullanımlarına geçirdikleri, buralarda "zevk ü sefa" içerisinde yaşamaya başladıkları anlaşılıyor. İsyanın yeniçeri katılımcıları için sıkı ocak yaşamından sonra şehir yaşamına bu şekilde dâhil oluş, kendileri için önemli bir rahatlama sağlamıştı. İsyancıların edinmiş oldukları yaklaşık iki aylık "iktidar", onların âdeta bir "sahte bahar" yaşamalarına imkân vermişti. Hükûmetin muhtelif kadrolarına kendi arzuladıkları kimseleri tayin ettirmişler; kısa süreli bir iktidarın heyecanını tatmışlardı.

3- Bir İstanbul bıçkını (Vanmour)

8 *A Particular Account of the Two Rebellions*, s. 78.

11- İsyanların tertiplendiği ve muhalefetin şekillendiği mekânlardan bir İstanbul kahvehanesi (M. Fuad)

yaklaşan şehir nüfusunun külliyatlı miktarının doğrudan devletle ilgili resmî görevler ve mansıpları elinde tutanlar olduğunu söylemek gerekir. Dersaadet'te yaşayanların içinde saray halkı, bütün kapıkulu ocaklarının efradı, tersane ve tophane çalışanları, köle ve cariyeler, cami ve mescitlerin görevlileri, medrese öğrencileri ve öğretim kadrosu, ulema sınıfı, meşayih ve tarikatların mensupları, türbelerdeki görevliler ve duaguyan ile her türlü mürtezika, vakıf yöneticileri ve görevli hizmet erbabını hep birlikte düşündüğümüzde suriçi nüfusunun içinde iktidarla ünsiyeti olan veya doğrudan devletin görevlisi sayılması gerekenlerin sayısının neden kabarık olduğu anlaşılır. Bunlara sadrazam başta olmak üzere, vezirlerin ve diğer üst düzey bürokratların kapı halklarını da eklediğimizde politik hayatın içinde olan önemli miktarlara iblağ olabileceği anlaşılan nüfus kitlesiyle karşılarız ki bu, İstanbul nüfusunun politik figür olarak görülmesi gerektiğini ihtar eder. Dolayısıyla karşımızda doğrudan doğruya siyasetin aktörü olan büyük bir kitle var demektir. Bunu dikkate aldığımızda neden Dersaadet'in politik bir sahne olduğu ve neden protesto ve isyanların tamamına yakınının orada gerçekleştiğine cevap vermek mümkün olabilir. Dersaadet'te yaşayanların devlet ve iktidar ile ilişkili, hatta iktidarı paylaşan aktörler olması Osmanlı başkentinde siyasetin karakterine dair ipuçları da sunmaktadır. Klasik ayrıma göre ifade edecek olursak, bu gruptaki aktörler; (i) hanedan, saray, harem; (ii) vüzera, kapıkulu ocakları ve seyfiyenin diğer mensupları; (iii) ulema ve meşayih; (iv) esnaf ve ahali olmak üzere dört gruptan oluşuyordu. Bu aktörlerin ittifakları, birbiriyle veya kendi içlerindeki çatışma ve rekabetleri siyaset pratiğini belirler. Bundan ötürü siyasal hareketlilik daha çok imparatorluğun kalbinde, Dersaadet'te yaşanmaktadır. Bir anlamda padişah, hanedan ve iktidar ile görevlendirdikleri arasında realize olan siyasal hareketliliğin sebebi buradan kaynaklanır. Bu hareketlere esnafın entegrasyonu XVII. yüzyıldan itibaren çok daha kolay ve sürekli tanımını yapmayı mümkün kılacak kadar açıktır. Ancak, ideolojik alternatif sunmayan sosyal hareketlerin siyasal katılım bakımından, sadece ihtilal niteliğine sahip olduğunu ve siyaseti değiştirmek yerine etkilemeye yönelik hareketler olarak değerlendirmek lazım geldiğini söylemek gerekir. 1703 ayaklanmasında olduğu gibi, halkın katılımının açıkça görüldüğü, başkentin değiştirilmesi ve devleti yönetme iddiasıyla hareket eden ve kendisine bağlı bir âlimler grubuyla sadrazam başta olmak üzere, yürütmeyi elinde bulunduran ayrımı yok sayarak onların alanına müdahil olan bir anlayışa karşı çıkan geniş bir kesimin katıldığı, ideolojik temelli siyasal hareket örneği uzun yıllara dayanan bir sürekliliğin sonunda ortaya çıkabilmişti.

Saltanat Meşruiyeti Açısından Cuma, Hutbe ve Biat

1453-1648 arasında, kardeş katlinin uygulandığı dönemde Osmanlı şehzadelerinden sadece birisi, kapıkulları ve diğer iktidar gruplarının ittifakını sağlayarak taht iddialarını kendisi açısından olumlu sonuçlandırabilmişti. Yavuz Sultan Selim (1512-1520), babası Sultan II. Bayezid'e (1481-1512) karşı giriştiği mücadele sonunda babasının feragat ederek çekilmek zorunda kalması üzerine tahta çıktı. II. Bayezid'in zehirletilerek öldürüldüğü iddiaları olsa da açık bir şekilde padişah katli söz konusu değildi. Bu değişim dışında birisi (I. Mustafa) iki defa olmak üzere 1808 yılına kadar on seferde dokuz padişah tahtından indirildi ve bunlardan dördü öldürüldü. II. Bayezid 1512, I. Mustafa 1618 ve

4- Patrona Halil ve arkadaşlarının katledilmesi (Vanmour, Amsterdam, Rijkmuseum)

Patrona Halil, yeni Sultan Mahmud'a nispet edercesine atın üzerinde İstanbul halkına para bile saçmıştı.

İsyancıların elebaşıları 25 Kasım'da öldürülmüşler, dolayısıyla söz konusu tarihte isyan hadisesi büyük oranda bertaraf edilmiştir. Hükûmetin isyan ortamından çıkış için deklarasyonu, bunun bir gün sonrasına (26 Kasım'a) tarihlenir. Bu tarih itibarıyla devlet, ulema ve yeniçeri ocaklarının ittifakıyla, isyanın bastırıldığını ve İstanbul sokakları ile çarşılarının tıpkı eski günlerdeki gibi emniyetli olduğunu, şehirdeki kaosun sona erdiğini duyurmuştu. Artık İstanbul gündelik yaşamında normalleşme başlayacaktı. Bununla beraber devlet yeni deklarasyonlarla isyancıların hâlâ şehrin muhtelif mekânlarında konuşlandıklarını ve buna yönelik tedbir almanın isyan artıklarının temizlenmesi için faydalı olacağını vurgulamaktaydı. Bu bağlamda, 16 Temmuz 1731 tarihli bir buyrulduda, isyancılardan çeşitli kimselerin şehrin bahçe ve tarlalarında yaşadıkları belirtilerek tarlada, bahçede çalışan herkesin adlarını kaydettirmeleri ve eşkâl vermeleri zorunlu koşulmuş ve tarla-bahçelere Arnavut sokulmaması emredilmişti. Arnavutların sokulmaması gereken yerlerden biri de hiç şüphe yok ki hamamlar olacaktı.

1730 İsyanı artçı hareketlerle etkili olmayı sürdürdü. Altı ay geçtikten sonra, 26 Mart 1731'de, yine İstanbul toplumsal yaşamını tehdit eden (ve bu kez Sultan I. Mahmud'un tahtını sarsmaya yeltenen) bir başka isyan patlak verdi. Bu isyana katılıma dair verilen rakamlar çelişkilidir: Kaynaklarda, 300-400 ila 5.000 kişilik bir kitleye kadar geniş bir yelpazede katılımdan bahsedilir. Bazı kaynaklarda, bu isyanı, tahttan indirilen babasının

12- Kamuoyunu oluşturan mekanlardan bir İstanbul hanı (İBB, Atatürk Kitaplığı)

1623, II. Osman 1622, İbrahim 1648, IV. Mehmed 1687, II. Mustafa 1703, III. Ahmed 1730, III. Selim 1807, IV. Mustafa 1808 yıllarında tahtından indirildiğine göre, bunların biri XVI. yüzyıl başında, beşi XVII. yüzyılda, ikisi XVIII. yüzyıl başında, ikisi de XIX. yüzyılın başında modern devletin kurulması sürecinde gerçekleşmişti.

Padişahların tahttan indirilmelerinin gerekçesi olarak dile getirilen en yaygın şikâyet "adalet ile yönetmemesi" şeklinde beyan edilirdi. Bu bazen bir bahane olarak ileri sürülmüş olsa bile genel şikâyetlerin hepsini yansıtan bir ifade kalıbı olarak çok kullanılmıştır. Tersini kanıtlayan örnekler bilinmekle birlikte, isyanların başlangıç aşamasında ayaklanmayı yönlendirenler genellikle padişaha karşı olmadıklarını, onun yönetiminden memnun olduklarını beyan ederler ancak başta sadrazam, defterdar, harem ağası veya padişahın bir musahibi gibi görevlilere ve yakınlarına tepki göstererek onların idamını ya da görevden el çektirilmelerini talep ederlerdi. Taht değişiklikleriyle sonuçlanmış isyanların başlangıcında, yöneticilerden şikâyet edilmesi ve padişahtan memnuniyet duyulduğunun beyan edilmesi, başarısızlık durumunda isyancıların padişaha biatlerini bozmadıklarını söyleyebilmek için stratejik olarak dile getirilmekteydi. Böylece başarısızlık durumunda padişaha isyan etmemiş sayılabilecekleri için, bu söylemin ölüm cezasından kurtulmayı sağlamaya yönelik bir taktik olduğu herkesin malumudur. İsyanın büyümesi, destekçilerin yaygınlaşması ve sayısal olarak artmasına bağlı olarak, padişahın taleplerini dikkate almadıkları gerekçesiyle onun da indirilmesini istemeye sıra gelirdi. Sürecin ve krizin yöneticiler tarafından iyi idare edilememesi üzerine veya bazı örneklerde görüldüğü gibi kriz, iyi idare edilmesine rağmen gerçek niyetleri açığa vurulur ve bir bahane ile padişaha kadar uzanan bir talebe dönüşürdü. Bu durum, padişah tahta geçerken bütün devlet erkânının törenle onun hükümdarlığını tanıdıkları biat sözleşmesini tartışmalı duruma düşürürdü. Hiç kimsenin sözel olarak padişaha başvurup veya kişisel arzuhâl ya da toplu bir dilekçeyle (arz-ı mahzar) kendisine biat etmekten vazgeçtiğini belirtmesinin hem yöntem olarak geçerliliği yoktu hem de bu, sonucu idamla bitecek bir girişim olurdu. Biatin bozulabilmesi, kitlesel beyana ve fiilen bunun gösterilmesine dayanmak zorundaydı. Devlet ricalinin kendi adlarına ve temsilcisi oldukları gruplar adına biat ettikleri varsayıldığından, toplu hâlde beyan edilerek gerçekleştiği kabul edilirdi. Aslında bireysel olarak yapılması gerektiği hâlde bunun fiilen mümkün olmaması onu temsil aracılığıyla toplu biat şekline dönüştürmüş idi. Biatin tartışmalı duruma düşmesi için itirazın da toplu olarak dile getirilmesi ve isyanla ilan edilmesi neredeyse kaçınılmazdı. Bu nedenle, isyan veya toplu ayaklanma bir yöntem ve siyasal kurumdu denilebilir.

Biat aslında, el sıkışmak, uzlaşmak ve sözleşmek anlamlarına sahip olduğu için cülus sırasında gerçekleşmesi gerekirdi. Padişah tahta çıkarken, yapılan biat töreninde devleti yöneten grupların temsilcileri toplu hâlde Bâbüssaâde önünde kurulan tahta oturan yeni padişaha biat ederlerdi. Sadrazam ve şeyhülislam bu törenden önce içeride biat etmiş olurdu. Bu durumda tebaanın biati nasıl gerçekleşecektir? Zimmi tebaa, meşru hükümdara emanet edilmiş var sayıldığından, Müslüman tebaanın biat ederek meşruiyeti sağlaması yeterliydi. Onların biati ise, cuma namazı ve hutbe aracılığıyla gerçekleşmiş sayılırdı. Bu nedenle her cuma, halkın padişaha biatinin yenilendiği varsayılabilir. Dolayısıyla

ve öldürülen kocasının öcünü almak üzere Fatma Sultan'ın organize ettiği dile getirilir. Bu isyanın bertaraf edilebilmesi için toplamda 50.000 kadar kişinin öldürüldüğü yahut sürgüne gönderildiği kayıtlıdır. Katılımcıları arasında Anadolu kazaskeri ve yeniçeri ağası da bulunan bir başka artçı isyan, 1731 yılının Eylül başında meydana gelecektir. Birkaç yüz kişinin katılımıyla gerçekleşen nispeten küçük çaplı bu isyana katılanların çoğu öldürülerek cezalandırılacaktır.

Sonuç olarak geleneksel Osmanlı tarih yazımında yansıtıldığı şekliyle, 1730 İsyanı'nı, 1718-1730 boyunca fakirleşmiş İstanbul/imparatorluk halkının, sefihçe yaşayan elitlere bir öfke boşalması olarak okumak yanıltıcı olur. Yönetici elit, İstanbul'da kendilerinden öncekiler ve sonrakiler gibi yaşadılar. Gündelik pratikleri de, erişmiş oldukları servet birikimi de aynı standartları korumaktaydı. İsyanda yağma, geniş kitlelerin öfke boşalması gerçekleşmişti; ancak isyanı başarıya taşıyan güç bu öfke değildi. Başarıyı getiren; hükûmetin içerisinde, bir zamanlar hükûmetin içerisinde yahut hep dışında olanların organizasyon yeteneği ve iktidar hırsıydı. Bir başka açıdan da isyan, Osmanlı tarihi boyunca izlenebilecek, bir iktidarın görev süresinin "olağan" sona erişi meselesi ile ilintiliydi. Bu pencereden bakıldığında; 1730 İsyanı, İstanbul'un zenginlerinin yalılarının/evlerinin bahçelerini süsleyen lalezarlara bir tepki değildi. Aynı şekilde İbrahim Paşa'nın cesedinin at arabasının arkasına bağlanarak sürüklenişi de onun lale eğlenceleri ve helva sohbetlerine düşkünlüğüne reaksiyon anlamına gelmiyordu. Bu durum erken modern Osmanlı dünyasında bir siyaset etme biçimi olarak okunmalıdır. Siyasal muhalefetini hukuki yollardan gerçekleştiremeyen gayrimemnunlar zümresi, muhalefetlerini ve iktidara ortak olabilme hedeflerini, 1730 İsyanı örneğinde olduğu gibi, kanlı gerçekleştirmek durumunda kalıyorlardı. Bu kanlı eylemin oluşturduğu şiddet ortamından, şehrin halkı da hayli ağır şekilde etkilenmiş ve gelişmelerden payını almıştı.

KAYNAKLAR*

A Voyage Performed by the Late Earl of Sandwich Round the Mediterranean in the Years 1738 and 1739, London 1799.

Destârî Sâlih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1962.

Karahasanoğlu, Selim, "İstanbul'un Lale Devri mi?: Tarih ve Tarih Yazımı", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler*, ed. Davut Hut - Zekeriya Kurşun - Ahmet Kavas, İstanbul 2011, s. 427-463.

Karahasanoğlu, Selim, "A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire: 1718-1730", doktora tezi, State University of New York at Binghamton, 2009.

Karahasanoğlu, Selim, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vâizi İspirîzâde Ahmed Efendi ve Terekesi", *OTAM*, 2008, sy. 24, s. 97-128.

Karahasanoğlu, Selim, "Osmanlı Tarihyazımında 'Lale Devri': Eleştirel Bir Değerlendirme", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2008, sy. 7, s. 129-144.

Patrona Halil İsyanı, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 479/1.

Subhî Mehmed Efendi, *Târih*, İstanbul 1783.

Subhî Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleriyle Birlikte, haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007.

Târîh-i Göynüklü, Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz, Orientabteilung, Ms. or. quart., nr. 1209.

Târîh-i Hıfzî, TSMK, R. nr. 1977.

Vak'a-i Patrona Halil, Ankara Millî Kütüphane, Yazmalar, nr. A 1902/3.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

cuma namazı kılınmaması ve padişah adına hutbe okunmaması da biatin bozulması anlamı taşımaktadır. Bu sebeple bazı isyanlarda İstanbul'da cuma namazı kılınmadı ve hutbe okutulmadı. Cuma namazının hutbe ve biat açısından önemi büyük olduğundan, adaletini tartıştıkları padişahların saltanatı sürerken veya adalet yeniden tesis edilinceye kadar cuma namazı kılınmayacağı ve onların adına hutbe okunmayacağını duyurmaları, padişahın tahttan indirilebilmesi için gerekli olan hal' fetvasının alınabilmesiyle de ilgilidir.

Cuma namazının kılınmaması ve hutbe okutulmaması ilk kez 1622'de II. Osman'ın tahttan indirilip öldürüldüğü isyanda sınırlı olmak üzere yaşanmıştı. İsyan devam ederken, padişahın da bulunduğu Orta Cami'de Cuma kılınmamıştı. Garip bir tecelliyle, daha sonra tahta çıkacak olan ve kendisine isyancıların biat ettiği I. Mustafa ile hal' edilmiş olan II. Osman da aynı anda orada bulunuyordu. Büyük ihtimalle bu durumun yarattığı belirsizlikten dolayı ve tartışmalar devam ettiği için, hutbenin hangisi adına okutulacağı da muğlak olduğundan isyan önderleri Orta Cami'de Cuma kılınmamasını tercih etmişlerdi.[21] İstanbul'daki camilerde ise hutbe, Sultan I. Mustafa adına okutulmuştu. Benzer şekilde, Sultan İbrahim'in (1640-1648) tahttan indirilmesiyle sonuçlanan süreç devam ettiği için 7 Ağustos 1648'de de İstanbul camilerinde cuma namazı kılınmamış, hutbe okutulmamıştı.

1703 yılında yaşanan örnek ise daha çarpıcıdır. İsyan başladıktan sonraki ilk cuma günü yine Orta Cami'de ilmiye sınıfının temsilcileriyle toplanan isyan önderleri, bu kritik konuyu tartışmaya başladılar. Bu koşullarda, cuma namazını kılmak gerekip gerekmediği veya bunun uygun olup olmadığı üzerinde bir müzakere gerçekleşti. Esasen isyancılar, daha bir gün önce, isteklerini iletmek üzere Divanyolu'ndan gruplar hâlinde İstanbul kaim-makamının konağına doğru yürürken "Yarın cuma namazı yoktur, kılınmaz!" diye bağırıyorlardı. Bundan da anlaşılacağı üzere, isyancılar bir gün sonra Orta Cami'de ilmiye mensuplarıyla toplantıya girmeden önce aralarında cuma kılınmamasıyla ilgili görüş birliğine varmışlardı. Ancak cuma namazının kılınıp kılınmayacağını tartışmaya açanlar Ayasofya Camii hatibi ile Fatih Camii müezzini oldu. Ve şöyle sordular: "Cuma namazını kılalım mı?" Mutasavvıf şeyhlerinden birisi atıldı ve "Böyle günde Cuma kılınmasa ne beis olur?" Tartışma kavgaya dönüşeceği anda eski Rumeli Kadıaskeri Ali Efendi söz aldı: "Her şeyden önce Cuma namazının şartlarından

21 Sertoğlu, "Tuği Tarihi", s. 503.

13- Topkapı Sarayı, Divân-ı Hümâyun

en önemlisi imamın yani padişahın adaletidir, adaleti tartışmalı olan padişahın saltanatına karşı huruç edilmiş iken Cuma nice sahih olur?" diyerek İslam hukuku açısından önemli bir prensibi hatırlatıverdi.[22] Bu noktadan sonra varılan sonuç, isyan amacına ulaşıncaya kadar başkent İstanbul'da cuma namazı kılınmaması oldu. Alınan karara uyuldu ve isyan sona erip yeni padişah III. Ahmed (1703-1730) İstanbul'a dönünceye kadar tam beş hafta, başkentte cuma namazı kılınmadı, hutbe okunmadı.[23]

Aynı durum III. Ahmed'in de başına geldi ve 1730 yılında Patrona Halil İsyanı adıyla bilinen ayaklanma ile o da tahtından indirilirken benzer şekilde adalet ve yönetimi sorgulandığından, isyan süresince tüm İstanbul'da cuma namazı kılınmadı. Üstelik o dönemin ve olayın tarihini yazanlara inanmak gerekirse, 1730 isyanında sadece cuma namazı kılınmamasıyla yetinilmedi, o gün İstanbul'da ezanlar da okutulmamıştı.[24]

22 Mehmet Topal (haz.), "Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa, Nusretname (1106-1133/1695-1721)", doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2001, s. 585-586; Râşid, Çelebizâde Âsım, *Târih*, c. 2, s. 660.

23 *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 228; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s.791, 810.

24 *1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser-Abdi Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat, Ankara 1943, s. 35.

III. Selim'in yerine 1807'de IV. Mustafa'nın tahta çıkması cuma gününe tesadüf ettiği için bu konunun tekrar gündeme geldiği söylenebilir. Ataullah Efendi'nin fetvasıyla III. Selim'in hal'i mukadder olunca, III. Selim, yeni padişaha biat ederek hareme çekildi. Alelacele Bâbüssaâde önüne çıkarılan tahta oturan IV. Mustafa'ya biat edildi. Bu işlemler uzadığı için cuma bir miktar ertelendi. En azından Ayasofya Camii'nde vakit geçtiği hâlde padişahın gelmesi için beklenildiği biliniyor. Sonunda padişah gelerek cuma selamlığı ile ilk hutbe denk getirildi, bundan dolayı IV. Mustafa'nın ayağının uğurlu olacağı yorumları yapıldı.[25]

Saltanat Veraseti ve Siyasete Etkisi

Osmanlı başkentinde yaşanan isyan, çatışma ve protestolara bakıldığında çatışma nedenleri arasında siyaseti belirleyen tartışmaların başlıklarını görmek mümkündür. Bu açıdan en önemli konuların başında saltanat veraseti ve intikali meselesi ile bu alandaki değişimin geldiği söylenebilir. Osmanlı siyasal hayatında, saltanatın intikalindeki belirsizlikten kaynaklanan rekabet ve sonuçları, gerek XVII. yüzyıl ortalarına kadar hanedan içinde yaşanan iktidar çekişmelerini gerekse hanedan dışındaki muhalefeti belirler. Tahta geçecek hanedan üyesinin belirlenmesinin birkaç aşamada değişime uğraması ve siyasal ilişkilere yansıması imparatorluğun yönetimini etkilediği kadar İstanbul'un politik ortamını da belirleyen faktörlerdendir. Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesinde uygulamaya koyduğu maddeye göre, padişahların ölümünden sonra tahta kimin geçeceğini belirlememesi yani veliahtlık kurumu yaratmaması, buna mukabil herhangi bir şehzadenin tahta geçmesinden sonra nizam-ı âlem için kardeşlerini katletmesini belirttiği madde, bir anlamda rekabet ve çatışmayı teşvik etmiştir. Aslında kanunname maddesi önceden de fiilen uygulanan bir kuralı yasa maddesi hâlinde tedvin etmişti. Bu nedenle, öncesinden farklı olarak şehzadelerden tahta geçmeyi başaran diğer adayları yani kardeşlerini ortadan kaldırmak konusunda hukuki bir dayanak elde etmiş oluyordu. İlgili maddede aksi belirtilmediği ve kardeşlerin öldürülmesini düzenlediğinden, saltanatın babadan oğula geçeceği de zımnen önerilmiş oluyordu. İslam hukukuna ve eski Türk devlet geleneğine açıkça aykırı olmasına rağmen bu işlem, kanunname öncesinde ve sonrasında uygulandı. Hatta tahta geçenler kardeşlerini öldürtmekle kalmadı, onların erkek evlatlarını, isyan edip etmediklerine bakmadan kendi evlatlarını ve hatta bazısı kundakta olan henüz çok küçük yaştaki torunlarını dahi "kastü'l-bağy" yorumuna dayanarak ortadan kaldırdılar. Bu uygulamalar, padişahların kanunname maddesinin alanını kendi iradelerine dayanarak genişlettiklerinin göstergeleridir. Özellikle Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Mustafa ve torununu öldürtmesi İstanbul ve imparatorluğun genelinde derin teessür ve tepkiye sebep oldu. Toplu öldürmeler ve bebek şehzadelerin katledilmeleri, bu olaydan itibaren tepkiyle karşılanmaya başlandı. Öyle ki Şehzade Mustafa'nın öldürülmesinden sonra oluşan tepkiyi hafifletmek için padişahın Sadrazam Rüstem Paşa'yı görevden aldığı söylenir. Ancak, uygulama XVII. yüzyıl başlarına kadar devam etti.

III. Mehmed'in (1595-1603) çok sayıdaki kardeşinden başka 19 yaşındaki büyük oğlu Şehzade Mahmud'u 1603 yılında boğdurtmasının da etkisiyle bu uygulamaya ciddi bir muhalefet geliştiği anlaşılıyor. Çünkü bu hadise tahtın ilk defa yaşı küçük bir şehzadeye kalmasına sebep olmuştu. Aynı yıl küçük yaşta tahta geçen I. Ahmed'in (1603-1617) bir süre çocuğu olmamasını fırsat bilen ulemanın baskısıyla, kardeşi Mustafa'nın öldürülmeyip bekletilmesi bu uygulamada bir istisna yarattı. Şehzade katledilmesine hukuken de karşı çıkan ulema sınıfı, bunu bir imkân olarak değerlendirerek ilk defa olmak üzere

25 Cavid Baysun, "Mustafa IV", *İA*, VIII, 708.

I. Ahmed'in vefatından sonra yerine onun oğullarından birisinin değil de, yarı deli olduğu iddia edilmesine rağmen kardeşi Mustafa'nın geçmesi konusunda haremle ve diğer gruplarla işbirliği yaptı.[26] Bu değişimle birlikte, saltanatın intikalinde babadan oğula geçen silsile değişti ve kardeş katli maddesi tartışmalı duruma düştü. Gerçi bu değişiklik sonraki padişahlar tarafından hemen benimsenmedi ve bu geçiş sürecinde fırsat bulduklarında kardeşlerini ortadan kaldıranlar görüldü. II. Osman, kardeşi Mehmed'i, IV. Murad kardeşleri Süleyman, Bayezid ve Kasım'ı tüm tepkilere rağmen boğdurttu. Ancak bütün bunlara ulema, harem ve hatta kapıkulları itiraz etti. İstanbul halkı da bu uygulamayı benimsemediğini göstermekten geri durmadı. XVII. yüzyıl ortalarında kaleme alınan bir mükâşefe kitabında, "şehzadelerin öldürülmesi yerine, yeni fethedilen yerlere yönetici olarak görevlendirilmesi ve böylelikle şahzülüflerin katlinden ötürü yaşanan acı ve teessürün cumhur üzerinden kalkacağı" ütopik bir mizansenle dillendirilmektedir.[27] Bu eleştirinin sadece bir yazarın düşüncelerini değil, toplumsal vicdanı da yansıttığı şeklinde değerlendirilmesi mümkündür. 1648'den itibaren kardeş katli uygulamasına rastlanılmadı ve hanedanın en büyük şehzadesinin padişah olması uygulaması yerleşti. IV. Mustafa'nın 1808'de III. Selim'i öldürtmesi ve kardeşi Şehzade Mahmud'un öldürülmesi için emir vermesi veya daha sonra II. Mahmud'un onu boğdurtması, saltanat verasetinde geri dönüş arayışından ziyade, Nizam-ı Cedid taraftarları ve muhalifleri arasındaki çatışmanın karmaşık ilişkileri çerçevesinde değerlendirilebilir. XVII. yüzyıl başlarından yüzyılın ortalarına kadar devam eden bir geçiş sürecinden sonra, kardeş katli uygulamasından vazgeçilmesi, Osmanlı siyasal sistemindeki bir dizi köklü değişimden birisidir. Bunun çok çarpıcı sonuçları oldu ve Osmanlı sisteminde başka değişimlerin yaşanmasının da önünü açtı.

Bu değişim, şehzadeler üzerinden yürüyen iktidar çekişmelerini, muhalefetin dışa vurulmadan gizli denilebilecek faaliyetlerle Osmanlı hanedanına endeksli olarak yürütülmesi ve tahta geçmeyi başaran şehzadenin diğer adayları ortadan kaldırmasına dayalı rakipsizlik politikalarının tamamını değiştirdi. Hanedanın en yaşlı üyesinin tahta geçmeye başlaması ve diğer şehzadelerin sarayın özel bir dairesinde hapis hayatı yaşasa bile öldürülmemesi, yaşayan padişah alternatiflerinin var olmasını sağladı. Bunun bir sonucu olarak muhalefet hem kamusal alanda görünür oldu hem de siyasal ve toplumsal bir eksene oturdu. İktidarı çeşitli derecelerden paylaşan Dersaadet nüfusunun ve yüksek bürokrasi mensuplarının tahtta oturan padişaha karşı itirazlarını yüksek sesle iletebilmeye başlamaları, daha önce isyanların hedefinde en yüksek makamın sadrazam olması söz konusuyken, artık padişahlara da ulaşabilmesi, siyasetin doğasında önemli bir değişimdir. Çünkü artık padişahın tahttan indirilmesi durumunda yerine bir başka şehzadenin geçirilmesi mümkündü. I. Osman ve Sultan İbrahim'in katledilebilmeleri, IV. Murad'ın iktidarını pekiştirinceye kadar defalarca hayati tehlike atlatması ve bu nedenle kardeşlerini boğdurtması bu değişimin sonuçlarındandır. Onlar kardeşlerini öldürtürken, kendi saltanat ve hayatlarını garanti altına almaya çalışıyordu, demek mümkündür. Ancak ekberiyet uygulaması başladıktan sonra her şeye karşın evlatlarını öldürten padişah olmamasına dikkat çekmek gerekir. Öyle anlaşılıyor ki kardeş katli ile evlat katli arasında tepki bakımından daha net bir ayrım vardı. Diğer taraftan, 1603'ten önce padişahların katli, düşünülmesi bile mümkün olmayan bir konuydu. Tahta geçtiğinde kardeşlerin öldürülmesi sebebiyle, Osmanlı padişahı, hanedanın yaşayan tek erkek üyesi olarak kaldığından, bütün dikkat onun yaşamasına ve bir erkek çocuk sahibi olmasına yoğunlaşırdı. Hanedanın kesintiye uğrayabileceği ihtimali en korkunç senaryolardan birisiydi. Bunun kenarından dönüldüğü zamanlar da olabilmişti. I. Ahmed tahta geçtiğinde kendisi de çocuk yaştaydı ve hatta padişah iken sünnet olmuştu. Onun oğlu IV. Murad'ın (1623-1640) da bir müddet çocuğu olmaması sebebiyle, her türlü itiraza rağmen kardeşlerini sırayla öldürdükçe, hanedanın geleceğinden korkulur olmuştu. Kendisinden sonra tahta geçen Sultan İbrahim'i de diğer kardeşleri Kasım, Süleyman ve Bayezid gibi boğdurtmaya kalkışmış ve defalarca annesi tarafından engellenmişti. Bu meyanda Osmanlı hanedanının değiştirilmesinin isyanların amacı olarak, geniş kitleler tarafından benimsendiğini söylemek zor olsa da, bu düşüncenin hiç gündeme gelmediği doğru değildir. Özellikle XVII. yüzyıl ayaklanmalarında bu konuda teşebbüsler olduğu veya bu düşüncenin sair zamanlarda da dile getirildiğini söylemeyi mümkün kılan veriler bulunuyor. Bu tür tartışmalarda Kırım hanlarının, en güçlü alternatif olarak adının anıldığını tekrarlamak gerekir. Diğer taraftan bazı ayaklanmaların elebaşlarının hanedanı değiştirme amacı taşıdığını ileri sürecek örnekler bulunuyor.

26 Hasanbeyzâde Ahmet, *Târih,* haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara 2004, c. 3, s. 915-917.

27 Derviş Mehmed, *Papasname Mükâşefe-i Şeyh Abdurrahman,* Süleymaniye Ktp., Saliha Hatun, nr. 112.

1807 ve 1808 OLAYLARINDA İSTANBUL

AYSEL YILDIZ DANACI*

XIX. yüzyılın ilk yarısı, İstanbul için pek şanslı bir dönem değildir. Şehirde hüküm süren bir nevi anarşinin yanı sıra, 1807'de İngiliz Vakası, Kabakçı İsyanı, Alemdar Mustafa Paşa'nın III. Selim'i tekrar tahta geçirmek üzere yaptığı darbe ve nihayet 1808 Alemdar Vakası gibi birbiri ardına meydana gelen olaylar hem payitahtın huzurunu bozmuş hem de şehirde muhtelif tahribata yol açmıştır.

1806'da başlayan Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla Boğazlar yabancı gemilerin geçişine kapatılmıştı. Ancak, Bozcaada'da demir atan Rus gemilerinin yanı sıra Fransızların Bâbıâli nezdindeki nüfuzunu azaltmak isteyen İngiliz elçisi Arbuthnot'un teşvikiyle İngiliz donanması 19 Şubat (1807) sabahı Çanakkale Boğazı'ndan geçip Kızıl Adalar (Prens Adaları) önünde demirleyerek Osmanlı başkentini tehdit etmiştir. İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'ndan bu kadar rahat geçebilmesi hem payitahtın güvenlik zafiyetini ortaya çıkarmış hem de şehirde büyük bir heyecan yaratmıştı. Boğaz'daki muhtelif kaleler dışında pek bir savunma sistemi yoktu ve kalelerin de düşman saldırılarına karşı pek etkili olmadığı ispatlanmıştı. Olası bir bombardımanda ahşap evlerin kül olabileceği endişesi şehirde yaşanan paniği daha da arttırmıştı. İdareciler arasında da kısa bir şaşkınlık ve ümitsizlik yaşanmış, ancak dönemin Fransız elçisi Sébastiani'nin teşvikiyle şehrin istihkâmına başlanmıştır. Bir yandan İngilizlerle görüşmeler devam ederken, şehrin savunması için gerekli önlemler alınmaya başlanmış ve Sébastiani dışında 200 kişiden müteşekkil bir Fransız subay ve mühendis grubu da bu çalışmalara katılmıştır. Kısa bir süre içinde şehirde deniz kıyısına muhtelif yerlerde tabyalar inşa edilmiş ve buralara 300 top yerleştirilerek gerekli askerî teçhizat temin edilmiştir.[1] Bu çabalara III. Selim bizzat katılmış ve devlet adamlarına farklı bölgelerdeki istihkâmlara nezaret etme görevi

1- Yeniçeri isyanları ile özdeşleşen yeniçeri kazanı (Brindesi)

* Fatih Üniversitesi

1 Bataryaların listesi için bkz. Saint-Denys, Juchereau de, *Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808, précédees d'observations générales sur l'etat actuel de l'Empire Ottomane, et des considérations sur la Gréce*, Paris 1819, s. 261-262; BOA, HH, 654/31964.

II. Osman'ın hallinde ve sonrasında Davud Paşa'nın veya 1807-1808 sürecinde Tayyar Mahmud Paşa'nın bu niyetle hareket ettiğini iddia edecek yorumlara, o dönemin kaynaklarında rastlanabilmektedir. Hatta 1703 isyanının önde gelen aktörlerinden Çalık Ahmed'in bir tür cumhuri idare kurmayı düşündüğü de Na'îmâ tarafından yazılmıştır. Söylendiğine göre, "dört yüz seneden beri nesilden nesile bağımsız melikler eliyle yönetilen Osmanlı Devleti'ni Tunus ve Cezayir ocakları gibi cumhur cemiyeti ve tecemmu devleti(ne)" dönüştürmeyi amaçlıyordu.[28] Yine 1703'te Edirne'ye doğru ilerleyen isyancı güçler, tahta hangi şehzadeyi çıkaracaklarını tartıştıkları esnada, Sokullu Mehmed Paşa ve Esmahan Sultan soyundan gelen İbrahimhanzadelerin ismi, padişah alternatifi olarak dile getirilebilmişti. Daha geç bir tarihte söylenenler ise hanedana karşı algının hangi mertebede değiştiğini özetler. 1808'de II. Mahmud'a biat etmek istemeyenlere hanedandan biat edecek başka kimse kalmadı denildiğinde, "Padişah adam değil mi? Kim olursa olsun, Esma Sultan olsun, Tatar (Kırım han sülalesi kastediliyor) gelsin olsun, Molla Hünkâr gelsin olsun, Allah ocağımıza zeval vermesin, padişah ne imiş." mealinde cevaplar verildiği belirtilir. Aynı şekilde tasavvufi hareketlerin içinde de bu tezi işleyen ve iddia edenlere rastlanılmaktadır.[29] Başlangıçtaki hükümdarlık gelenekleri ve meşrulaştırıcı etkenlerin ortadan kalkmasına rağmen, tek hanedanın imparatorluk ve dünya ahvalindeki her türlü değişikliğe rağmen tahtta kalabilmesinin sırrı, onların bütün imparatorluğu ve geçmişini temsil eden tek ve sürekli unsur olmasında aranmalıdır. Bu özellik, bu kadar uzun süre geçtikten sonra hanedanın bizzat hükmettiği uzun süreçten kaynaklanan meşruiyet ile ilgilidir. Bu tartışmaların ilk defa dillendirildiği XVII. yüzyıl ortalarına kadar hükümranlığı 350 seneye varan bir sülalenin birleştirici gücü, kuruluş sürecindeki asil kandan ve soydan gelme tartışmalarını da sona erdirmişti. Osmanlı hanedanının değişmesi durumunda, hiçbir politik gücün yeni durumu dengeleyemeyeceğinin bilinmesi son derece doğaldır. Hanedan değişiminin güçlü bir siyasal projeye dönüşmemesinde, ekberiyet sistemine geçilmesinin de etkisi bulunmaktadır. Çünkü alternatif aday olması muteriz kitlelerin tatmin olması bakımından işlevlidir. Kardeş katlinin devam etmesi durumunda böyle bir sonuç oluşmayabilirdi.

Diğer taraftan XVI. yüzyıl sonlarından itibaren devşirme sisteminden de yavaş yavaş vazgeçildiği görülmektedir. Bu dönüşüm, Enderun'dan gelerek merkez ve taşra idaresine tayin edilen kul kökenli yöneticiler aracılığıyla sarayın yürütme üzerindeki mutlak hâkimiyetinin, kapı sahibi olan vüzeraya geçmesini hazırladı. Devşirmeler yerine devletin yönetimine, vüzera ve yüksek bürokrasinin kapı halkları içinden gelen yöneticilerin, imparatorluğun idaresinde söz sahibi olacakları bir usul yerleşmeye başladı. Elbette devşirmeden vazgeçilmesi, kapıkulu ocaklarının yapısını da değiştirdi. XVI. yüzyılın son çeyreğinde eyalet askerlerinin kullanılmasında verimsizlik oluşmaya başladığında, kapıkulu ocaklarına dışarıdan alınan geçici muharipler kısa bir süre sonra ocakların asli ve sürekli unsurunu teşkil etmeye başladı. Bu kapıkulu ocaklarının kaynağının Hristiyan kökenli devşirme kullardan oluşması geleneğini sarstı ve kapıkulu ocaklarını padişahın hassa ordusu olmaktan çıkararak âdeta merkezî ve sürekli orduya dönüştürdü. Kardeş katlinden vazgeçilmesi ve hayatta olan alternatif padişah adaylarının bulunması, kul sisteminin değişmesi ve kapı halkları içinden yöneticilerin çıkmaya başlaması padişahın etkinliği ve gücünü sınırlayan ancak bunun karşısında sadaret, vüzera ve kapıları güçlendiren sonuçlar dizisi üretti. Padişahın hassa ordusu kapıkulu ocakları ile padişah arasında baştan beri var olan güçlü manevi bağ zayıfladı. Bütün bunlar siyasal sürecin sonuçlarıydı ancak bu sonuçlarla birlikte, reel siyasetin yapısında da köklü değişiklikleri hazırlayan koşullar oluştu. İstanbul'un XVII. yüzyıldaki hareketli siyasal gündemi, bu değişiklikleri hazırlayan süreç ve sonuçlardan oluşuyordu.

Ulema ve Meşayihin Siyasetle İmtihanı

İstanbul'u sarsan ayaklanmalar sadece padişahları tahtından veya canından etmiyordu. Kolaylıkla izlenebildiği üzere, ulemanın iktidar alanını genişletme çabalarına bağlı olarak, daha önce ve sonra hiç görülmeyen bir konudan, şeyhülislamların siyaseten katl cezasına çarptırılmalarından da söz etmek gerekir. İlke olarak şeyhülislamlar azledilemezler, siyaseten katl cezasına çarptırılamazlar ve malları da müsadere edilemezdi. Alacakları ceza en fazla sürgün olabilirdi. 1541 yılında Şeyhülislam Çivizade Mehmed Efendi'nin Kanunî Sultan Süleyman tarafından görevden alınmasıyla azledilebileceklerinin ilk örneği yaşanmıştı. Bu daha sonraki dönemlerde de sıkça karşılaşılan sıradan bir uygulamaya dönüştü ve malları da müsadere edilmeye başlandı. 1634-1703 yılları arasında üç şeyhülislamın

28 Naîmâ, *Târih,* c. 4, s. 1877.

29 Bütün bunlar ve örnekler için bkz. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan: Devlet ve Toplum,* İstanbul 2011, s. 37-60.

2- Yeniçeri kepçecisi (Miller)

vermiştir. Ayrıca, Müslim ve gayrimüslim halk da bu faaliyetlere aktif olarak katılmıştır.

1 Mart 1807'de İngiliz donanmasının geri çekilmesiyle sona eren İngiliz Vakası, şehirde ciddi bir tahribata sebep olmadan atlatılmış olmasına rağmen, İstanbul halkının sultana ve şehrin idarecilerine karşı güvenini zedelediği anlaşılmaktadır. Nitekim kısa bir süre sonra, 25 Mayıs 1807'de Kabakçı İsyanı patlak vermiştir. Boğaz kaleleri arasında başlayan bu isyan, asilerin Ortaköy sahil yolu üzerinden İstanbul'a doğru yürüyüşe geçmeleri ve yürüyüş sırasında kendilerine katılan sivil halk, topçu, cebeci ve nihayet yeniçerilerin dâhil olmasıyla büyümüştür. Toplam beş gün süren ve III. Mustafa'nın cülusuyla sona eren bu isyan sırasında çoğu üst düzey devlet adamı olmak üzere toplam 15 kişi öldürülmüştür. Ciddi bir politik krizin doğmasına rağmen şehirde herhangi bir tahribat, yağma ve çatışma yaşanmamıştır.

1807 isyanıyla tahta geçirilen

3- Resmî kıyafetleri içinde iki yeniçeri (Miller)

IV. Mustafa döneminde şehirde asayişsizlik devam etmiştir. Alemdar Mustafa Paşa'nın sadaretinde ise (28 Temmuz-16 Kasım 1808) şehirde istikrar ve huzur tekrar sağlanmaya çalışılmıştır. Rusçuk'tan beraberinde getirdiği ve muhtelif bölgelere yerleştirdi sekban askerlerinin yanı sıra paşanın davetiyle İstanbul'a gelen Anadolu ve Rumeli âyanları şehirde askerî birliklerin yığılmasına neden olmuştu.[1] Nizam-ı Cedid ordusunu yeniden canlandırmak maksadıyla kurulan Sekban-ı Cedid askerleri Levent Çiftliği ve Selimiye Kışlası'na yerleştirilmiştir. Bunun yanı sıra, Kum Meydanı'nda yeni sekban kışlalarının yapılmasına başlanmış, ancak Alemdar Vakası'nda burası da yandığından yarım kalmıştır.[2] Kısaca söylemek gerekirse, Alemdar Mustafa Paşa sadareti İstanbul'un "militerleşmesine" sebep olmuştur. Bu militerleşme sürecinin İstanbul halkını ne kadar tedirgin ettiği Galatalı Hüseyin'in şu şiirine her yönüyle yansımaktadır:

Bastı İstanbul'u dağ civanları
Alemdar Paşa'nın pehlivanları
Kuruldu siyaset için çün divanları
Kırcalı askeri cepken poturlu
Gitmez buralardan artık bir türlü

Beraberinde getirdiği sekbanların yanı sıra Alemdar Mustafa Paşa'nın kendisi bir âyandı ve İstanbul kültürüne ve halkına yabancı idi.

1 Âyan birliklerinin yerleştirildiği han ve konaklar için bkz. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani), Tahlil ve Tenkidli Metin,* ed. Mehmed Ali Beyhan, İstanbul 2003, c. 1, s. 190, 205, 273; *Yayla İmâmı Risâlesi, haz. Fahri Ç. Derin, TED,* 1973, sy. 3, s. 250-252.

2 BOA, D.BŞM.BNE, nr. 16139 (23 Z 1224/29 Ocak 1810).

14- İlmiye mensupları (Vehbî)

katledilmesi ise, İstanbul için XVII. yüzyılın son derece çarpıcı olaylarındandır. 1634'te Ahîzade Hüseyin Efendi, 1656'da Hocazade Mesud Efendi ve 1703'te de Feyzullah Efendi katledildiler.

XVII. yüzyıl ortalarından itibaren, başta şeyhülislam olmak üzere ulema sınıfı mensupları, politikada daha çok etkili olmaya başlamıştı. Kemalpaşazade, Ebussuud Efendi gibi ilmî birikimi yüksek ve hem padişah katında hem de vüzera ile diğer yönetici sınıflar nezdinde saygınlığı tartışılmayan isimlerin de etkisi ile XVI. yüzyılın ikinci yarısında görülen etkinlik artımı, XVII. yüzyılda açıkça izlenir hâle geldi. Taht değişiklerinde ulema ve ilmiye mensupları siyasal rekabet içinde daha etkin bir rol oynamaya başladı. Bu sonucu hazırlayan faktörlerin arasında III. Mehmed'in (1595-1603) hocası Saadeddin Efendi'nin rolü ve etkisi önemlidir. Saltanat verasetinin değişiminde oynadıkları rol, nüfuz ve etkilerinin artmasında dikkat çekicidir. Şeyhülislam Esad Efendi'nin, damadı II. Osman'a kardeşi Mehmed'i katlettirmek için istediği "uygundur" fetvasını vermemesi de bu bakımdan önemlidir. Sonuç değişmemiş ve bir başka müftüden alınan fetva ile şehzade boğdurulmuş, fakat Esad Efendi sergilediği tutumla ulemanın saygınlığının artmasına katkıda bulunmuştur. II. Osman'ın uzun zaman sonra cariye kökenli olmayan birisiyle nikâh kıydırması ve eş olarak kendisine Şeyhülislam Esad Efendi'nin kızını seçmesi, ünlü şeyhülislamlardan ve padişah hocası olan Saadeddin Efendi'nin oğlu Esad Efendi'nin

4- İstanbul Boğazı (*Viage a Constantinopla*, 1784)

Daha da önemlisi tekrar asayişi sağlamak üzere aldığı sert tedbirler, ani ve acımasız cezalandırmaları hem şehir halkını kendisinden uzaklaştırmış hem de İstanbul'da bir asayişsizlik dönemi yaşanmasına sebep olmuştur. Bu yüzden, sindirme taktikleri işe yaramasına rağmen ahaliye her zaman yabancı kalmış ve kendisini sevdirememiştir. Vakanüvis Şânîzade'ye göre bu dönemde en az 1.000 kişi öldürülmüştür. Aslında, tüm çabalarına rağmen, Paşa'nın sadaretinde de İstanbul'un muhtelif yerlerinde sık sık olaylar meydana geliyordu. Kahvehanelerde "devlet sohbetleri" devam ediyor ve özellikle Üsküdar'da sık sık olaylar çıkıyordu. Dolayısıyla şehirde silahlı gezmek yasaklanmış ve geceleri fenerle dolaşılması emredilmişti. Ayrıca, Üsküdar'daki hamal ve kalyoncuların rağbet ettiği bazı bekâr odaları yıkılmış ve halk kefile bağlanmıştı.

16 Kasım 1808'de başlayan ve Alemdar Vakası olarak bilinen olaylar zinciri ise ancak 19 Kasım'da sona ermiş ve İstanbul'da büyük tahribata yol açmıştır. 16 Kasım'da Ağakapısı önünde toplanan bir grup yeniçeri, kendilerine katılmayı reddeden Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'yı öldürdükten sonra Alay Köşkü civarındaki Paşa Kapısı'na yönelerek binayı ateşe vermişlerdir. Söz konusu binada büyük tahribata sebep olan yangından sonra Paşa Kapısı kullanılamaz duruma gelmiş, dolayısıyla hükûmet merkezi geçici olarak müteveffa Valide Sultan kethüdası Yusuf Ağa'nın konağına taşınmıştır. Paşakapısı'ndaki yangından sonra şehrin muhtelif yerlerindeki çatışmalar sebebiyle yangınlar çıkmıştır. Divanyolu'ndan Süleyman Paşa Hanı'na kadar olan bölgeye yayılan bir yangın kolu, Defterhane, Mehterhane, Sultanahmet ve Uzun Mahzen'de ciddi tahribata sebep olmuştur. Özellikle Sultanahmet civarında bulunan muhtelif ev ve dükkân harap olmuş, caminin minaresi de zarar görmüştür. Haseki Sultan Hamamı (Ayasofya Hamamı) civarında çıkan başka bir yangın kolu ise Kabasakal, Cebehane ve İshak Paşa semtlerinde benzer bir yıkıma sebep olmuştur. Çarşamba gününde meydana gelen çatışmalar dolayısıyla Hadice Sultan Sarayı'nın da bazı kısımları yanmıştır. II. Mahmud'un emriyle muhtelif yerlerde çıkan bu yangınlar söndürülmeye çalışılmış, ancak çıkan rüzgâr söndürme çalışmalarını engellediği gibi yangının daha da büyümesine sebep olmuştur. Hatta bazı mevkilerde yangın ancak üç gün sonra kontrol altına alınabilmiştir. Rus gözlemci Grigoreviç Krasnokutski'nin verdiği bilgiye göre söz konusu yangınlar dolayısıyla toplam 4.000 kadar ev kül olmuştur.

Kabakçı İsyanı'nın aksine bazı devlet görevlileri ve sekban askerlerinin karşılık vermesi üzerine hem olaylar iyice büyümüş hem de çıkan çatışmalar şehirdeki büyük tahribatı daha da arttırmıştır. Örneğin, Paşa Kapısı'ndaki yangın devam ederken Kaptanıderya Ramiz Paşa (ö. 1813) Levent Çiftliği ve Üsküdar'daki sekban askerlerini saraya göndererek burayı olası bir saldırıya karşı muhafaza etmeye çalışmıştır. Yine paşanın emriyle Unkapanı'na getirilen iki korvet, özellikle asi yeniçerilerin yoğunlaştığı Ağakapısı, Gümrükönü ve kıyı bölgelerini topa tutmuş, gerekirse asilere yardım eden sivil halk üzerine de ateş emri vermişti. Gelişigüzel atılan top atışı sırasında Kumkapı, Beyazıt, Vefa, Süleymaniye ve Falakacılar'da bazı binalar isabet almıştır. Örneğin, Ağakapısı civarındaki Süleymaniye Camii'nin camları kırılmıştır. Yine top atışı yüzünden Ayasofya Camii'nin divan kısmındaki camlar kırılmış ve içerdeki bazı eşyalar da zarar görmüştür. Bu gibi kutsal yerlerin isabet alması halk arasında tepkiye yol açmış, bunu fırsat bilen asi yeniçeriler, camileri bile hedef alan merkez birliklerinin kutsal mekânlara saygısızlığından dem vurarak halkı "kâfirler" gibi kırmaya çalıştıkları propagandasını yaymaya çalışmıştır. Çatışmaları takip etmek üzere Çöplük İskelesi'nde biriken halktan bazıları da top isabet etmesiyle ölmüştür.

Ağakapısı ve Paşa Kapısı

şahsında ulema ile güçlü bir ittifak kurması şeklinde değerlendirilebilir. II. Osman'ın uygulamaya çalıştığı siyasal projenin destekçisi ulema idi ve bunun cevabı son derece sert bir isyanla karşılık buldu. II. Osman'ın hallini ve öldürülmesini engellemek için ulemanın çok çaba sarf ettiği, ancak sonucu değiştiremediği biliniyor. Fakat bunda, padişahın onların telkinlerini dinlememesinin de payı vardır. Çünkü hacca gitmesinin uygun olmadığı ve ayaklanmanın şahsına ulaşacağı uyarısında bulunan ulemaya, II. Osman ayaklananları da kıracağını, ancak onlardan önce kendilerini öldüreceği tehdidinde bulunarak önerilerini reddetmişti.[30] Esad Efendi'nin, damadı olan maktul padişahın cenazesine katılmayarak sonucu protesto ettiği ve bundan dolayı da istifa etmiş sayıldığı yorumları bilinmektedir. II. Osman, I. Mustafa ve IV. Murad arasında, (1617-1623) altı yılda dört defa el değiştiren Osmanlı tahtına kimin oturacağı konusu, kapıkulu-vüzera-harem-ulema arasındaki dengeleri tam anlamıyla öne çıkarmış ve sınıflar arasındaki ittifak veya çekişmeyi de körüklemişti. Bu denklemde ulemanın giderek güçlenmesine, vüzeranın ve ilmiye içindeki bazı kliklerin karşı çıktığı; bu nedenle konumlarını kaybetmek istemeyen vüzera ve ağaların, bu isyanda asıl olarak ulemanın öne çıkmasına itiraz ettiği değerlendirilmelidir. Kendisi de padişah damadı olan Kara Davud Paşa'nın bu isyanı nasıl yönlendirdiği ve ulemanın sarayda bir daireye kapatılmasını telkin ettiği genç padişahın yalvarmalarına kulak tıkayarak, bir oldubittiyle onu öldürtmesi manidar bir sonuçtur.[31] Çünkü isyankâr kapıkulları dahi, böyle bir sonucu istemiyorlardı ve olay sonrasında kendilerine padişah katili denildiğinden şikâyet ederek ayaklanmaları, ocaklıların büyük çoğunluğunun padişahın katline karşı olduğu ihtimalini güçlendirir.

İlmiye sınıfının artan ağırlığı, kaçınılmaz bir şekilde onların daha önce olmadığı ölçüde politik rekabetin olumsuz sonuçlarından paylarına düşeni almalarını beraberinde getirdi. XVII. yüzyıl içinde ulemanın siyasal aktör olarak güçlenmesi, vüzera, kapıkulu ocakları, ağalar ve bürokrasinin aleyhine bir durum olarak değerlendirildiğinden aralarındaki rekabet ve çatışma oldukça uzun sürmüştür. Geçici ittifaklar dışında, XVII. yüzyılın ulema ile vüzera/kapıkulları ve seyfiyenin diğer mensupları arasındaki çatışma ile geçtiğini söylemek mümkündür. Saray ve harem ile kurdukları ittifaklar istedikleri ölçüde muktedir olmalarına yetmese de, ulema, aktif politikanın önemli bir oyuncusuydu. Ulemanın güçlenmesini vüzera ve ehl-i örf, kendilerinin zayıflaması olarak değerlendirdiklerinden, krizler veya sonrasındaki hesaplaşmalarda bu rekabetin etkisi büyüktür. Devlet yönetimindeki siyasal krizin sebepleri bürokratların yazdığı raporlarda başka şekilde ele alınırken, ulemanın yazdıklarında meseleler daha farklı bir içerikte sunulmaktadır. Bürokratların uzun süre model olarak sadece Kanunî Sultan Süleyman döneminin idealizasyonunu sunabilmeleri karşısında, ulemanın meselelere İslam hukuk repertuvarının zengin içeriğiyle yaklaşması çatışmayı şiddetlendirmiş ve sürekli hâle getirmiştir. Bürokratlar daha teknik ve kendi çıkarları bakımından geleneğe gönderme yapan nasihatname ve ıslahat önerileri sunarken, ulemanın önerileri, kardeş katlinin ilgasında görüldüğü üzere, sistematik hukukun zengin içeriğine dayanıyordu demek mümkündür. Ancak, seküler nitelikli devlet hukukunun kendi yetkileri dâhilinde pratik faydalarının padişah ile sadarete hem daha geniş bir iktidar alanı yarattığını hem de yorum elastikiyeti tanıdığını bilen vüzera bu önerilere sürekli direndi demek mümkündür. Aslında sadaret başta olmak üzere vüzera ve bütün diğer bürokratlar da, devletin yönetiminde şer'i hukukun imkânlarından yararlanmak düşüncesine -en azından lafzen- karşı çıkmıyordu, ancak bunun ulemanın pozisyonunu, yönetim pratiğindeki rolünü ve iktidarını genişletmeden gerçekleşmesini bekliyorlardı. Yürütmenin ve kararların fiilen ulemanın belirleyiciliğinde olması yerine, eskiden beri uygulandığı üzere onların meşrulaştırıcı konumda kalmasını bekliyorlardı. Ancak, ıslahat raporları ve nasihatnamelerden, yaşanan değişimin bir ölçüde kabul edildiğini de çıkartmak mümkündür. Çünkü layiha yazarları genel olarak Kanunî dönemini idealize ediyorlardı. Örneğin, daha önceki dönemi veya Fatih Sultan Mehmed dönemindeki imparatorluk ideolojisine dayalı siyaset anlayışını ideal devlet ve hükümdarlığın örneği olarak sunmuyorlardı. Dolayısıyla, onlara göre devlet yönetiminde ulema ile vüzera arasındaki rol dağılımı da Kanunî dönemindeki gibi olabilirdi. Bu gerilim, uzun ve bazen sert bir karakterle neredeyse bütün XVII. yüzyıl boyunca devam etti.

Bu süreçte ilk defa bir şeyhülislamın öldürülmesi sarsıcı bir etki yarattı. IV. Murad'ın validesinin vesayetinden kurtulmaya başladığı andan itibaren, daha önce yaşananların etkisiyle hareket edeceğinden muhaliflerinin şüphesi yoktu. Bu nedenle sürekli olarak onu baskı ve kontrol altında tuttukları bir süreç yaşandığı da anlaşılmaktadır. IV. Murad gerek şehzadeliği sırasında gerekse padişahlığının ilk yıllarında ölümle yüz yüze

30 Peçuylu İbrâhim, *Târih*, c. 2, s. 380 vd.; Naîmâ, *Târih*, c. 2, s. 481-482.

31 Peçuylu İbrâhim, *Târih,* c. 2, s. 386-388; Naîmâ, *Târih,* c. 2, s. 489-491.

5- III. Selim'in, Anadolu yakasında Harem İskelesi'nde, Rumeli yakasında ise Ahırkapı-Yenikapı arasındaki sahillerde istihkâm ve tabya inşa edilmesine dair hatt-ı hümayunu (9 Mart 1807) (BOA, HH, nr. 654/31964)

6- III. Selim'in Laleli Külliyesi'nde, babası III. Mustafa'nın türbesindeki sandukası (soldaki)

etrafında yoğunlaşan ilk günden sonra, 17 Kasım'da olayların ağırlık merkezi Topkapı Sarayı'na kaymış ve çatışmalar da bu civarda meydana gelmiştir. Tam anlamıyla abluka altına alınan sarayda yiyecek ve içecek sıkıntısı baş göstermeye başlayınca ara ara içeriden ablukayı kırma teşebbüsleri olmuştur. Örneğin, Süleyman Ağa komutasındaki bir grup sekban askeri saraydan çıkarak Divanyolu'ndaki asilere saldırmış ve bazı dükkânların camlarını kırarak aldıkları yiyeceklerle beraber saraya dönmüştü. Sedefçiler Çarşısı'ndaki cebeci kolluğu da benzer şekilde saldırıya uğramış ve buranın odabaşısı ölmüştür.[3] Topkapı Sarayı kapılarını zorlayarak içeri girmeye çalışan asilerle saraydaki askerî birlikler arasında çıkan çatışmada ise asiler saray meydanından Bâb-ı Hümayun'a top atmıştır. Hatta bir tanesi sarayı ıskalayarak Balıkhane civarında denize düşmüştü. Ayasofya Camii civarında da çatışmalar devam etmiş ve asiler camiden saraya ateş etmiştir. Kaynaklar tam bir sayı vermese de her iki taraftan çok fazla kişinin öldüğünü ve civardaki birçok han ve dükkânın yaralılarla dolduğunu belirtmektedirler.

Olayların son safhası Levent Çiftliği ve Üsküdar Kışlası'nda yaşanmıştır. 1807 olaylarında bir zarar görmeyen her iki kışla da asiler ve onlara katılan muhtelif fırsatçıların saldırısına uğramıştır. Levent Çiftliği, özellikle Galata, Tophane ve Beşiktaş tarafından akın eden asilerin saldırısına uğramıştır. Suriçindeki isyan duyulur duyulmaz Üsküdar'daki iskeleler ulaşıma kapatılmış ve sekban askerleri daha fazla devriye gezmeye başlamıştı. Bu emre itaatsizlik edenler hapsediliyor ve gerekli görüldüğü takdirde bazı dükkânlar da kapatılıyordu. Bütün tedbirlere rağmen çatışmalar Üsküdar'a da sıçramış ve Selimiye Camii avlusunda iki grup arasında çatışmalar çıkmıştı. Hatta iki ateş arasında kalan halk camiye sığınmıştı. Üsküdar'daki kışlaya saldıran asi yeniçeriler, sadece askerlerin kaldığı bölümleri değil, kışla subaylarının ailelerinin kaldığı binaları da ateşe vermişti. Çıkan yangında, çeşitli dükkân ve evlerin yanı sıra eski Sadrazam Hafız İsmail Paşa'nın

3 Büyük zarar gören Cebeci kolluğunun keşif defteri için bkz. BOA, C.AS, nr. 20707 (21 Za 1223/8 Ocak 1809).

15- Kösem Sultan'ın Topkapı Sarayı'ndaki dairesinde katledilmesi (Rycaut)

kaldığı olaylar yaşamıştı. İktidarı ele geçireceğine inandığı ilk fırsatta babasının vefatından beri devam eden siyasal rekabetin aktörlerine karşı âdeta bir karşı harekât başlattı. Bu süreçte çok sayıda kadıyı da tartışmalı bir şekilde öldürttü. İlmiye mensuplarının bundan rahatsızlık duymaması beklenmeyeceğinden, çok geçmeden daha önce görülmemiş hatta düşünülmeyecek bir olay yaşandı. Padişah, ulema ve meşayihe karşı, stratejik bir destek olmak üzere, son derece sert önerilerle İstanbul'da faaliyet gösteren Kadızadelilerin güçlü isimlerini yanına çekmişti. Bursa'ya yaptığı bir yolculuk sırasında uğradığı İznik'te, geldiğini bildiği hâlde yolları düzelttirmediği suçlamasıyla İznik kadısını şehrin kapılarından birisine astırarak idam ettirdi ve ayrıca büyük hakaret sayılacak bir muamele ile cenazeyi üç gün orada teşhir ettirdi.[32] Bu haber İstanbul'da duyulduğunda, doğal olarak ulemanın tepkisini çekti. Şeyhülislam Ahîzade'nin Valide Kösem Sultan'a durumdan duyulan rahatsızlığı belirten tezkiresinde ince bir üslupla "tehdit ettiği" şeklinde anlaşılmaya müsait cümleleri sonunu hazırladı. Başka bir açıdan bakıldığında ise, padişahın beklediği fırsatı yarattı. Tezkirede özellikle "... Ecdadının etmediği işleri kendisinin de etmemesi uygundur. Kendisine nasihat ederseniz ulema zümresinin hayır duasını alırsınız. Zira âlemin karışıklığı henüz geri çekiliyorken dedikoduya sebep olacak ahvalden cenab-ı hilafet penahiyi sıyânet ederiz..." cümleleri padişahı hayli kızdırdı ve zaten mütereddit bir durumda olduğundan acilen İstanbul'a döndü. Şeyhülislam ile İstanbul kadısı olan oğlunun, öldürülmesini emretti. Araya girenlerin ricalarıyla emir, Kıbrıs'a sürgün edilmeleri şeklinde değiştirildiyse de padişahın hırsını yenemeyip tekrar bir emir ısdar ettiği biliniyor. Aslında Ahîzade'nin öldürülmesinin sebepleri kesinlikle politik geçmişiyle ilgiliydi. Çünkü padişah, Ahîzade'yi 1632 yılının 10 Şubat günü Topal Receb Paşa ile aynı gün tayin etmek zorunda kalmıştı. Bir şantajla yapmak zorunda kaldığı tayinden dolayı kızgın ve Receb Paşa ile şeyhülislam arasındaki geçici ittifakın kendisine karşı gerçekleştiğinin farkında olduğu anlaşılıyor. Kısa sayılabilecek bir süre önce, kendisini ayak divanına çağıran kapıkulu sipahileri ve yeniçerilerin ısrarıyla kafeste tutulan şehzadelerin katledilmeyeceğine söz vermesine rağmen, isyancıları ikna edememiş ve ayaklanan askerin, Receb Paşa ve Şeyhülislam Ahîzade'nin şehzadelerin canına kefil olması sonucu dağılması mümkün olabilmişti. Bundan kısa bir zaman sonra 1632 yılı Mayıs'ında, aynı zamanda eniştesi de olan Receb Paşa'yı boğdurtarak cesedini saray kapısından dışarı attırıp karşı harekâtını başlatmıştı. Bu hareketiyle, kendi iktidarını uygulamaya koyacak kadar güç kazandığını ilan ediyordu.

1656 yılında öldürülen Hocazade Mesud Efendi, katledilen ikinci şeyhülislamdır. Mesud Efendi tam anlamıyla siyasal eğilimleri güçlü ve bu çekişmelerin içinde olmaktan çekinmeyen bir şeyhülislamdı. Mesud Efendi, sert mizacıyla tanınıyordu. 1641-1642'de Bursa'da iken muhdes olduğu iddia edilen bir kiliseyi kapatıp yıktırmaya kalkınca, devrin sadrazamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile bu konuda gerginlik yaşamış ve "Devlete arz etmeden böyle bir işe kalkıştın." diye sadrazam tarafından azarlanarak azlolunmuştu. Mesud Efendi daha sonra siyasi dengelere bağlı olarak ilerleme gösterdi. Onun ikbalini hazırlayan olay, ulema ile saray arasında yaptığı tercihte somutlaşmaktadır. Kösem Sultan'ın öldürülmesinden sonra isyan eden ocaklılar, bu sırada ulemayı kendilerine destek için Fatih Camii'ne yanlarına davet etmişler, buna mukabil eş zamanlı olarak padişah ve Turhan Valide Sultan da bir çağrı ileterek onlar da ulemayı kendilerini desteklemek üzere saraya çağırmışlardı. Ulemanın bazısı iki tarafa da açıkça destek vermekten çekindiği için kimisi kendisini evde yok dedirtti; kimisi ise "biz mazûlüz" diyerek iki tarafın davetine de icabet etmedi. Ancak, şeyhülislam, kadıaskerler, İstanbul kadısı ve nakibüleşraf gibi yüksek pozisyonlardaki belirleyici isimler, ocak ağalarının davetine icabet ettiler. Bu, padişah ve valide sultanı çok zor durumda bıraktı. Padişahın davetine icabet eden birkaç kişiden birisi de Mesud Efendi idi. Saraya giden ilmiye mensupları içinde güçlü kimse olmadığı gibi sayıları da çok azdı. Onların içinden şeyhülislam ve kadıaskerleri tayin etmeye kalktıklarında, içlerinde nüfuzlu kimselerin bulunmadığı anlaşıldı. Çaresizce Hanefi Efendi şeyhülislam, Bâlî Efendi Rumeli

32 Naîmâ, *Târih*, c. 2, s. 768-769.

7- III. Selim (TSM, nr. 17/32)

varislerine ait olan ve 1808'de Kadı Abdurrahman Paşa'nın kiracı olarak ikamet ettiği konak da kül olmuştur.

Olayların tamamen kontrolden çıktığı Üsküdar'da yağma olayları da meydana gelmiştir ki buna sadece asiler değil sıradan halk da katılmıştır. Örneğin, İhsaniye, Tunus Bağ, Karacaahmet civarındaki kadınlar Üsküdar Kışlası'ndaki yaklaşık on beş dükkân ve eve girerek, odun, kömür, tahıl, kıyafet, battaniye ve mobilya gibi çeşitli eşya ve yiyecekleri neredeyse bir hafta boyunca yağma etmiştir. Üsküdar'da çatışmaları izleyen bir grup insanın yaralandığını tespit edebiliyoruz. Öte yandan, Üsküdar sakinleri mallarını korumak ve can güvenliklerini sağlamak üzere silahlanmaya başlamış ve 200-300 kişilik gruplar devriyeler oluşturarak gece ve gündüz mahallelerini korumaya çalışmıştır. Halkın yaklaşık yirmi gün bu şekilde devriye gezmesi, yeniçeri ağasının bölgedeki asayişi tekrar sağlaması ve oradaki zaptiye güçlerinin sayısını arttırmasından sonra, devriye gezmeyi ve silah taşımayı yasaklaması üzerine sona ermiştir.

1808 yılındaki olayların genel bilançosu İstanbul için oldukça ağır olmuştur. Kadınlar da dâhil olmak üzere toplam 15.000 kişinin öldüğü ve 7.000 civarı evin de tahribat gördüğü tahmin edilmektedir.[4]

KAYNAKLAR*

BOA, HH, 735/34860.

Beyhan, M. A., *Saray Günlüğü*, İstanbul 2007.

Coquelle, P., "Sebastiani: Ambassadeur A Constantinople 1806-1808 d'apres des documents inedité", *Reveu d'Histoire Diplomatique*, 1904, sy. 17, s. 574-611.

Driault, Eduard, "Correspondance du général Sébastiani, ambassadeur a Constantinople, du 24 dec. 1806 au 10 Mars 1807", *Revue des Etudes Napoleoniennes*, 1913, c. 2, sy. 4, s. 402-425.

Driault, Edouard, *Napolyon'un Şark Siyaseti, Selim-i Salis ve Napolyon, Sebastiani ve Gardan*, çev. Köprülüzade Mehmed Fuad, 1329.

Raczynski, Edward, *1814'te İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, çev. Kemal Turan, 1980.

Şânîzâde Mehmed, Atâullah Efendi, *Şânîzâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-1821)]*, ed. Ziya Yılmazer, 2 c., İstanbul 2008.

Yaycıoğlu, A., "The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis and Integration in the Late Ottoman Empire (1792-1812)", doktora tezi, Harvard University, 2008.

Yılmaz, Coşkun (Ed.), *III. Selim / İki Asrın Dönemecinde İstanbul / İstanbul at a Turning Point Between Two Centuries*, İstanbul 2010.

*Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

4 Ünal, F., "Aleksander Grigoveriç Krasnokutsk'un Günlüğünden '1808 Yeniçeri Ayaklanması ve Alemdar Mustafa Paşa Vakası'", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 2008, c. 1, sy. 4, s. 584. Sayı biraz abartılı da olsa ölü sayısının çokluğunu ifade etmesi açısından manidardır.

16- Sarayburnu/Topkapı Sarayı (Flandin)

kadıaskeri tayin edildi. Ancak, Bâlî Efendi bu görevi; "mansıp için gelmediğini, isyancı taifesinin cemiyetlerini def ve zulümlerini men için geldiğini." söyleyerek kabul etmeyip hatt-ı hümayunu öperek iade edince, başka kimse olmadığı için Rumeli kadıaskerliği görevi Mesud Efendi'ye tevcih edildi. Ancak, gariplik bu kadarla kalmadı. Bu isimler ulemayı temsil açısından, ocaklıların yanında yer alanlara göre zayıf kaldıklarından padişah ve validesi Turhan Sultan, mazûl şeyhülislamlardan ve güçlü bir âlim ailesinden gelen Ebu Said Efendi'yi tekrar davet ederek şeyhülislamlığı teklif ettiler. Bu kez davete icabet eden Ebu Said Efendi gelince, şeyhülislamlık Hanefi Efendi'den alınarak ona verildi, olaylar bununla da kalınmadı; Rumeli kadıaskerliğine tayin olunduğuna sevinen Mesud Efendi'den de bu makam alınarak Hanefi Efendi'ye tevcih edildi. Mesud Efendi'ye de Anadolu kadıaskerliği kaldı.

Mesud Efendi'nin şer'i konulardan daha ziyade devlet işleriyle alakadar olduğu ve ehl-i örf tarafında yer aldığına dair yorumlar da her durumda geçerli değildir. Mesud Efendi, doğru bildiğini söyleyen birisiydi ve yeri geldiğinde ittifak içinde olduklarıyla da ters düşmekten çekinmezdi. Mesud Efendi'nin epeyce geç bir zamanda bile hâlâ örf ve şer' ayrımına riayet etmesi ve hem Rumeli kadıaskerine hem de sadrazama karşı çıkması, siyasal rekabet ve iş birlikleri konusunda son derece önemlidir.[33] Bu tavırlarıyla ulema içinde destek bulamayan, vüzera ile de ters düşen Mesud Efendi, aynı özellikleri nedeniyle Turhan Valide Sultan'ın dikkatini çekmişti. Bunun etkisiyle, Çınar Vakası'nda Memikzade'ye tevcih edilen şeyhülislamlık makamı, on üç saat sonra geri alınarak Mesud Efendi'ye verildi. Bu gelişme onun hazırladığı bir kurguya bağlı olmuş gibi anlatılır. Olaylar sırasında sipahiler ve yeniçeriler arasına soktuğu bir adamının Mesud Efendi'yi şeyhülislam görmek isteriz diye şayia çıkartması ve kitleyi bu talebe destek olmaya sevk etmesi yoluyla kendisini şeyhülislamlığa tayin ettirdiği iddia edilir.[34] Belirtildiği üzere Turhan Sultan'ın da hakkında olumlu düşünceleri olduğundan tayini gerçekleşti ve meşîhat makamına oturdu. 5-6 Mart 1656 ile 17 Temmuz 1656 arasında meşîhatta kaldı. Mesud Efendi, kendi sınıfının onay ve desteği ile değil, olağanüstü bir süreçte kendisini saraya teklif ettirerek tayin olmuştu. Ulema içinden destekçisi olduğu bile şüphelidir. Fakat kaynaklar, tayininden sonra hükmetme hevesinin açığa çıktığını, isyan elebaşıları ve kendi muarızlarının tasfiyesinde çok istekli ve acımasız davranabildiğini yazmaktadır. Bundan

33 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s.1375.

34 Naîmâ, *Târih*, c. 4, s. 1656.

öte tepki topladığı bir diğer konu, meşîhat makamının dahli uygun görülmeyen devlet işlerine müdahil olması şeklinde açıklanır. Gürcü Mehmed Paşa'nın sadareti sırasındaki tartışmalarda, sadrazamın valide sultanın telkiniyle Mesud Efendi'ye ses etmediği iddia edilmektedir. Ebu Said Efendi ile çekişmeleri sebebiyle bir ara gözden çıkarılmıştı, ancak Çınar Vakası'ndan sonra şeyhülislam olunca meşîhatta mı yoksa sadarette mi olduğu ayrımına dikkat etmeyen bir yaklaşım sergilemeye başladığı belirtilmektedir. Sadaretin alanına müdahil olacak şekilde davranması tepki toplamıştı. Tarihçi Na'îmâ'nın naklettiği bir yoruma göre gayesi, "görünüşte devletin işleyişini düzeltmek ve ahval-i âlemin nizamına ihtimam göstermek idi. Fakat içinde garazkâr ve iktidar hırsı olduğundan her hususda söz benim olsun ve saltanat tarafına kimse yakınlaşmasın, hal' ve akd ve azl ve nasb benim rey'imle olsun." diyordu.[35] Siyavuş Paşa'nın ölümünden sonra, sadarete kimin getirilmesi konusunda kendisinden görüş istendiğinde Boynuyaralı Mehmed Paşa'yı önermişti. Bu tercihinin sebebini, paşanın saf bir Türkmen olmasına dayanarak onu yönetebileceği ve kendi dediklerini yaptırabileceğini zannettiği şeklinde açıklaması, hakkında yazılanları doğrulayan bir açıklamadır. Ancak umduğu gibi çıkmayıp Mehmed Paşa, kararlarında ve uygulamalarında onun isteklerini dikkate almayınca, sadaretten azledilmesi için valide sultana başvurmuştu. Talebi dikkate alınmayınca en sonunda da tahta şehzade Süleyman'ı iclas ettirmek için bir komplo tertiplemeye yönelmişti. Bu tertip açığa çıktığında, her ne kadar bunun iftira olduğunu beyan etse de, azledilip Diyarbakır'a sürülmekten kurtulamadı. Daha sonra da Bursa'da elinde kılıcıyla çarpışarak katledildi. Ayrıntılardan anlaşılacağı üzere onun şahsında klasik çizgilere uymayan bir şeyhülislam profili söz konusudur. Öldürülmesi, şer'i işlerdeki tutumu nedeniyle değil, Ahîzade Hüseyin Efendi gibi siyasi süreçler ve dengelerle ilgili görünmektedir.

Öldürülen üçüncü şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'dir. Feyzullah Efendi'nin bu denli tepki çekmesinde, İstanbul kadısı olarak atadığı oğluna kendisinden sonra şeyhülislamlık yolunu açması gösterilmektedir. Ayrıca, diğer oğlu ve damadına da gelenek dışı yollarla mansıp verilmiştir. Ancak bütün bunlar, çıkan tepki ve isyanın dile getirilen görünür sebepleridir. Daha derinde başka bir çatışma bunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü sadrazam başta olmak üzere vüzera ve diğer ehl-i örfe hatta kendi içinden geldiği ulema sınıfına karşı son derece dışlayıcı bir şekilde ve onların görevlerini de kendisinde toplayan bir anlayış ile davranmaktaydı. Sadrazam, Feyzullah Efendi'nin onayı olmadan iş görmez hâle geldiğinde, bu durum, bütün yüksek bürokratların ve ocaklıların tepkisini çekmişti. Sonunda İstanbul'da başlayan bir isyanın ulaştığı Edirne'de gerçekleşen taht değişimi sürecinde öldürüldü. Her üç şeyhülislamın katli de siyasal yapı ve dengelerin anlaşılması bakımından önemlidir. XVII. yüzyıldaki siyasal rekabet içinde gelişen çatışma, dokunulamaz gözüyle bakılan ulemanın en üstünde oturan şeyhülislamların bedenine de ulaşmıştır. Ulemanın siyasal alanda ve yönetimde aradıkları yeri elde edememelerinin sebebi, çatışmanın diğer taraflarının buna direnmeleridir. Rekabetin somutlaştığı anlardan birisi hem vezaretin hem de âlimlerin yeri bakımından önemli bir gösterge sunar. Karaçelebizade Abdülaziz Efendi, Rumeli kadıaskeri iken şeyhülislam payesi verilen ilk âlimdir. Bu payeyi taşırken Divan toplantısına girdiğinde, sanki atanmış şeyhülislam imiş gibi kubbe vezirlerinin önünde oturmak istemiş ve vezirler onu âdeta itekleyerek protokolde Rumeli kadıaskerine tayin edilen yere geçmesi konusunda uyarmışlardı. Benzer bir olay da 22 Eylül 1649'da arza girerken yaşanmış ve bu kez daha sert bir şekilde uyarılmıştı. Arzodasına veziriazam girdikten hemen sonra, diğer vezirlerin önüne geçtiğinde vüzeradan Kenan Paşa, onu omuzlayarak itmiş ve uyarmıştı: "Efendi eğer kadıasker isen Anadolu efendisinin yanına var, yok eğer müfti isen bunda işin nedir?" Kenan Paşa eski bir kuralı hatırlatıyor, kadıaskerlerin olması gerektiği yerde durması gerektiğini söylüyor veya şeyhülislam ise zaten burada olmaması gerektiğini ihtar ediyordu.[36] Çünkü şeyhülislamlar, divan üyesi değildi ve olağan divan toplantılarının akabinde arza girerken orada olmaları gerekmiyordu. Burada dikkat çeken 1649'da klasik dönem teşrifat kurallarının ısrarla uygulanmaya çalışılmasıdır. Ancak, bu kuralın II. Osman (1618-1622) döneminde kısa bir süre ulemanın lehine esnetildiği de anlaşılmaktadır. Zamanında II. Osman'ın Esad Efendi'yi emr-i padişahi ile tekaddüm ettirdiği hatırlatıldığında Kenan Paşa'nın cevabı manidardır: "Esad Efendi emr-i padişahi ile tekaddüm etmiş, Esad Efendi gibi bir müfti bulsunlar ayağını öpeyim ama bu (Abdülaziz efendi) hangi fiilî ile meşhurdur, bu mertebeye her türlü hile ile geldiği malum değil midir?"[37] Şeyhülislamların sadaret ve vüzeranın üzerinde olması gereken bir iktidar yetkisiyle donatılması gerektiği düşüncesine dayanan bu husus, devletin şekillenmesindeki yapıların giderek nasıl bir

35 Naîmâ, *Târih*, c. 4, s. 1683.

36 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1246.

37 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1246.

sürece evrildiğinin bir göstergesiydi. Aynı zamanda bu gibi iktidar mücadeleleri, İstanbul'u etkileyecek derin bir kargaşanın temel müsebbibi oluyordu. Ulema ve meşayihin siyasi etkinliği, XVII. yüzyılın sürekli krizler sürecinde kendisini çok açık şekilde göstermiştir. Aslında bu asırda ulemanın durumu ve yetişme eksikliklerine sıklıkla vurgu yapıldığını unutmamak gerekir. Bir anlamda rakipleri olan bürokratlar tarafından yazılmış olan layihalarda ulemanın yetersizliği sıklıkla tekrarlanıyor ve bunun, ıslah edilmesi gereken bir sorun teşkil ettiği belirtiliyordu. Hem sayıları artan hem de kalitesi düştüğü iddia edilen ilmiyenin ideolojik sebeplerle olduğu kadar, kadro beklentilerine nail olabilmek için iktidar ağlarına ve himaye ilişkilerine dâhil oldukları söylenebilir. Bu kaçınılmaz olarak onların pozisyonlarını sağlamlaştırabilmek açısından bir iktidar mücadelesi içine girmelerini beraberinde getirmiştir. Kökenleri XVI. yüzyılın ünlü şeyhülislam ve padişah hocalarına kadar uzanan büyük aileler arasındaki dayanışmanın kurumlaştığı ve bunun XVIII. yüzyılla birlikte artık kanıksandığı anlaşılmaktadır. Bundan ötürü, liyakate dayalı dikine hareketlilik ve başarıya dayalı ilerlemenin yerini bir tür aristokratik oluşum almış görünmektedir. Öyle ki ilmiyedeki yüksek pozisyonlar, şeyhülislamlık, önemli medreselerin müderrislikleri ve başta İstanbul olmak üzere, mevleviyet kadılıkları köken olarak sayısı birkaç taneden fazla olmayan ailenin elinde kalmış veya onlara mensubiyet ve himaye ile eklemlenen ikincil ailelerin erkek çocukları arasında dolaşmaya başlamıştı. Bundan dolayı, eğitim, yetenek ve liyakat gibi meritokratik objektif kriterlerin yerini sadece bu ailelere mensup olmak almış; daha çocuk yaştayken payelerin ve hatta mansıpların tevcih edilmesi yaygınlaşmıştı. XVI. yüzyılda geçerli olan "liyakat ve mesleki rekabete dayalı ilerleme" geleneği bizzat ulema tarafından bozulmuş ve yerine "rüşvet ve kan bağına dayalı himaye" şekline dönüşmüştü. III. Ahmed (1703-1730) zamanında bu alanın ıslah edilmeye çalışıldığı ve ulemanın meratip silsilesinin yeniden düzenlenmesine yönelik girişimleri olduğu bilinmektedir. Ancak ulema, bu düzenlemeleri de kendi lehine dönüştürmeyi başarmış ve ilmiye kariyerinin tamamen İstanbul çıkışlı ailelerin himayesindeki adayların ilerleyebildiği bir yol hâline getirmişti. XVII. yüzyıl ortalarından itibaren açıkça izlenebildiği üzere, ulema aristokrasisi oluşmuş ve yükselmiştir. Bunun kökenlerinin XVI. yüzyıldaki ünlü şeyhülislamlar ve padişah hocalarına kadar indirilebileceği, bu ailelerin şecerelerinden bellidir. Öldürülen üç şeyhülislam da, ulema aristokrasisini oluşturan büyük ailelerden herhangi birine kan bağıyla veya akrabalık yoluyla mensup değildi. Hatta hem Mesud Efendi'nin hem de Feyzullah Efendi'nin bu ailelerin belirleyici etkisinden bağımsız hareket ettikleri söylenebilir. Mesud Efendi bu uğurda, kendi sınıfından daha ziyade sadaret, vezirler ve doğrudan saraya dayanarak tutunmak istemişti. Feyzullah Efendi ise, kayınpederi olan Kadızadeli âlimlerden Vanî Mehmed Efendi'nin destek ve korumasıyla yükselmişti. Seyyid olması sebebiyle de sayıları hayli kabarık olan sâdât taifesi nezdinde saygın bir isim olduğu ve onlar tarafından da desteklendiği biliniyor. Şeyhülislam olduktan sonra kendi iktidar ağını kurmak istediği, İstanbul'un muhalif potansiyelinden uzakta, Edirne'den bunu uygulamaya koymaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Edirne'nin başkent yapılması tasavvuru ve sadrazamı kendi *çırağı* ilan edecek kadar devlet yönetimini eline geçirdiği iddiaları, iktidarın tüm paydaşlarının tepkisini çekmiştir. 1703 isyanının bu gruplar tarafından ittifakla hazırlandığı ve Edirne'nin başkent olmasıyla İstanbul ekonomisinin söneceğini düşünen esnafın da desteklediği bir harekete dönüşmesi, padişah ve şeyhülislamın hazırladığı siyasal projeye açık bir tepkidir.[38]

Ulemanın dışında mutasavvıflar ve meşayihin de siyasal hareketlilik bakımından etkileri olduğu biliniyor. Özellikle popüler dinî-tasavvufi akımlar ile onların yerleşik yorum, ritüel ve âlimlere karşı çıkarak tartışmaları ayrı bir politik bağlam gibi görünse de genel siyasetin parçası olarak değerlendirilmeleri daha doğrudur. Tasavvuf ve tarikatların, İstanbul'un toplumsal ve siyasal dünyasının önemli kurumları olduğu açıktır. "Ulema dinin aklı ise mutasavvıf kalbidir veya gönlüdür." şeklinde özetlenen bir yaklaşımla ilim ve tasavvufun işlevi anlatılır. Ehl-i tarikin toplumla doğrudan teması olduğundan, daha doğrusu müritleri içinde sıradan insanlardan, esnaftan, vüzeradan, ulemadan ve saray mensuplarından kimseler olabildiği için geniş bir kitleyle güçlü bağları vardı. Özellikle Mevlevî, Halvetî, Celvetî, Kadirî, Nakşibendî, Rifaî şeyhleri ve Bektaşî babaları, saygı duyulan toplumsal figürler ve aynı zamanda kanaat önderleriydi. Onlar, ilmiye mensupları gibi resmî sıfatlarıyla ve ellerindeki iktidar gücüyle değil, tamamen kişisel talepleri doğrultusunda kendilerine intisap eden insanlardan oluşan bir çevrede rızaya dayanan ilişki ve ağlarda somutlaşan sosyal bir konuma sahipti. Sadrazamların ve hatta padişahların da mutasavvıflara bağlandığı bilinmektedir. I. Ahmed'in Celvetî Şeyhi Aziz Mahmud Hüdayî ile yakın ilişkisi buna iyi bir örnektir.

38 1703 isyanının nedenleri ve sonuçları hakkında analitik bir çalışma için bkz.: Rifa'at Ali Abou'el-haj, *The 1703 Rebellion and the Structure.*

17- Yeniçeriler (d'Ohsson)

Bu ilişki siyasal alana da tabii olarak etki ediyordu. Hatta uluslararası ilişkiler bakımından da durum böyleydi. 1612 yılında Hollanda tüccarlarına bir ahitname almak için gönderilen elçi Cornelius Haga, padişahla resmî kabul dışında şeyh aracılığıyla tekrar görüşmeyi başarmıştı. Onun ahitnameyi almasında, şeyhin rolü olduğu belirtilmektedir.[39]

Özellikle XVII. yüzyılda yaşanan kaostaki rollerinden ötürü yeniçerilerin sorun yaratan bir grup olarak algılanması söz konusu olduğundan Bektaşi babalarına karşı temkinli yaklaşıldığını belirtmek gerekir. Çünkü sonradan yaratılan bir ünsiyet ile yeniçeriler kendilerini Hacı Bektaş-ı Veli'ye mensup sayarlar ve ocaklarının pîri kabul ederlerdi. Seyyid Ali Sultan veya Abdal Musa gibi Bektaşîliğin tarikata dönüşmesinde rolleri olan Bektaşî ulularını da bu ünsiyet içindeki isimler olarak belirtirlerdi. Bu ilişkiden dolayı, ocak ağaları "Ağa-yı Bektaşiyân" olarak adlandırılıyordu. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı kaldırılırken, bu bağlantı Bektaşî tekkelerinin de kapatılmasına neden olmuştu. Yeniçerilerin Bektaşîler aracılığıyla sağladıkları meşruiyet ve destek, kapıkulu sipahilerini de benzer mensubiyetler aramaya itmiş olmalı ki Bosnalı Hamza Bâlî'ye olan ilgileri bağlanma seviyesine yükselmişti. 1561'de yargılanarak idam edilen Hamza Bâlî, kapıkulu sipahilerinin pîri olarak uzun süre etkisini devam ettiremedi veya Hacı Bektaş gibi manevi öndere dönüşemedi ise de sipahiler, bostancılar ve baltacılar arasında müritleri olmaya devam etti. Melamî Şeyhi Hamza Bâlî, tahminen İstanbul'u sadece idam edileceği zaman görmesine ve başkentte faaliyette bulunmamasına rağmen halk arasında tanınan ve takip edilen bir kutuptu. Kapıkulu sipahileri, bostancılar

39 A. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic, A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630,* Leiden, Istanbul 1978, s. 98; Fikret Yılmaz, *İzmir'de 400 Yıl-400 Years in İzmir,* İzmir 2012, s. 48-49.

18- Topkapı Sarayı birinci avlusu (Bâbıhümâyun ile Bâbüsselâm arası)

ve baltacılar arasında 1600'lerde Hamzavîliğin yaygın olduğu anlaşıldığından, bu ocakların politik rekabette kendilerine yeniçeriler gibi sosyal-dinî karakterli bir dayanak aradıklarına hükmedilebilir. Yeniçeriler ve kapıkulu sipahileri arasında XVII. yüzyıl boyunca patlak veren çatışmalar nedeniyle de, Hamzavîlerin takip edildiği ihtimali düşünülebilir. Melamî kutbu Sütçü Beşir Ağa'nın da 1661-1662 senesinde 90 yaşında boğdurulmasının ardında yatan sebep Bostancılar Ocağı'na olan mensubiyeti dolayısıyla bostancılar ve yeniçeriler arasında sayıları artan müritleriydi. Beşir, genç bir bostancı iken Melamî kutbu Şeyh İdris'in müridiydi. Söylenceye göre Beşir Ağa'nın idamına tepki duyan bir grup müridin, şeyhülislama gidip verilen kararı protesto ederek kendileri hakkında da "Katli vaciptir." fetvası vermesini istemişlerdi. Bu girişimlerini canlarıyla ödedikleri belirtilir.[40]

Tarihsel tarikatların kabul edilmiş faaliyetleri yanında, Osmanlı dünyasının çeşitliliği içinde yeni doğup gelişen veya daha eski asırlarda vuku bulan tartışmaların takipçisi olarak ortaya çıkan şeyhler olduğu ve onların görüşleri etrafında inanç ve ibadetlerin bile tartışıldığı görülmüştür. Bu tartışmalar hayatı etkilediği gibi, siyasal açıdan da değerlendirilmeyi hak eden iddiaları barındırır. Doğal olarak yerleşik inançlar ve ilmiyenin açıklamaları ile çelişkili olan tezleri halkın ilgisini çekmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) saltanatının ilk dönemlerinde ortaya çıkan hubmesihçilik bunlardan biriydi ve en basit anlatımıyla Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den daha üstün olduğunu savunuyordu. Molla Kabız, bu inanışın en tanınan ve etkili dâhisiydi. Hubmesih hareketinin mensupları, başkentte, Hz. İsa'nın mucizelerini anlatıyorlardı. Onun sünneti ile İncil'in hükümlerinin hâlâ geçerli olduğunun propagandasını yaparak çok sayıda taraftar toplamayı da başarmışlardı. Sonunda Divan-ı hümayun'da yargılandı ve mülhit olduğuna kanaat getirilerek zındıklıkla suçlanıp 1527 yılında idam edildi.[41] Yarattığı etkinin devam ettiği ve XVII. yüzyılda da faaliyetleri gizli ve ayrı bir zümre olarak varlıklarını sürdürdüklerine zayıf işaretler bulunuyor. Benzer şekilde, Allah'a inanmadıkları için sırrı reddedenler manasında kendilerine "musırrîn" diyen bir başka grup da İstanbul'un gündemini meşgul etmişti. Çünkü gizli olmakla birlikte, Lârî Mehmed Efendi gibi görüşlerini açıklayanlar olduğu için grubun varlığı biliniyordu. Aslında bir imam olan Lârî Mehmed Efendi, inançlarını terk ederek ateist bir yola girdiğinde bunu saklamamış ve 1665'te idam edilmişti.[42]

Bu hareketler bağlamında başka ilginç örnekler de bulunuyor. Bunlardan biri, bir müderrisle ilgilidir. 1602 tarihinde aslen Macar olduğu zannedilen ve ihtida ettiği anlaşılan Nadajlı Sarı Abdurrahman adlı bir müderris, zındıklık töhmetiyle divanda yargılanmış ve savunduğu fikirlerden vazgeçmediği için yargılamayı yapan Anadolu ve Rumeli kadıskerleri tarafından idama mahkûm edilerek infaz edilmişti.[43]

Ateistlerin haricinde panteistleri de anmak gerekir. Çoğunlukla Bayramiye Melamîsi ve Halvetî-Gülşenî olan panteist şeyhlerden halk arasında kargaşa çıkartacak kadar etkili olanlar, siyasi nedenlerle farklı isnatlarla idam edildiler. Haklarındaki suçlamalar, yaratıcılık rolünü tabiata atfetme, Allah ile tabiatı aynılaştırarak şirk koşma, öldükten sonra dirilmeyi reddetme, haram-helal kıstaslarını tartışmaya açarak şeriatın yasaklarını yok sayma ve kendilerini peygamberlerin çoğundan üstün olan kutuplar olarak görmek şeklinde özetlenebilir.

Oğlan Şeyh İsmail-i Maşukî, Bayramiye Melamîliğini İstanbul'un alt ve orta sınıfları arasında yaygınlaştırmıştı. Konya-Aksaray'dan İstanbul'a henüz çocuk denecek yaşta göçmüş olduğundan ve bu zamanından itibaren tanındığından Oğlan Şeyh adıyla tanınmıştı. Ayasofya ve Beyazıt camilerinde panteist vaazlar vererek halk içinde tanınmış ve taraftar toplamayı başarmıştı. Başkentin esnaf, ilmiye, tüccar ve ediplerinden etrafına çok sayıda isim toplamıştı. Bu şekilde faaliyetlerine devam ederken, fitneye sebep olduğu iddiasıyla yargılandı. Fitne sebebi olarak sayılan isnatlar, Tanrı yerine kendisinin temsil ettiği kutba tapma, öteki dünya yerine reenkarnasyona inanma, zina ve livatayı helal görme, iki bayram namazı dışındaki namazları reddetme gibi yerleşik inanç ve ibadet kalıpları bakımından ciddi suçlamalardı. Benzer şekildeki iddialarla vaazlar veren Gülşenî Şeyhi Muhyiddin-i Karamanî'nin siyaseten idamı (1543) İstanbul ahalisi arasında galeyana sebep olmuştu. Onun zındıklığına ikna olmayan ahali, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin onu çekemediğinden dolayı Hanefî hukukuna göre değil Malikî hukukuna göre hareket edip tövbesini reddettiğini iddia etmişlerdi.[44]

Ulema ve meşayih çevresinde toplanan önemli sayıda insanın, devletin ve vakıfların imkânlarından

40 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 2013, s. 358.

41 Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar,* s. 270 vd.

42 Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar,* s. 288 vd.

43 Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar,* s. 285 vd.

44 Muhyiddin-i Karamanî ve Bayrami Melamiliğinin vahdet-i mevcutçu faaliyetleri ile temsilcileri hakkında bkz. Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar,* s. 296 vd.

yararlandıklarını hatırlayarak, onların da ayaklanmaların katılımcıları olabildiklerini belirtmek gerekir. İstanbul halkıyla yoğun ve yaygın temasları olduğundan şeyh, imam, vaiz ve hatiplerin vaazları çok müessir olabiliyor ve dinî-siyasi bir hareketin fitilini ateşleyebiliyorlardı. Çünkü etkileri, toplumun en alt tabakalarından en üst düzeydeki yöneticilere kadar ulaşabilme potansiyeline sahipti. Hiç umulmadık bir anda, büyük bir sorun çıkması muhtemel olduğundan siyasal bir harekete dönüşeceği kaygısıyla izleniyorlardı. 1651 yılında sadece Anadolu muhasebesi defterinde kayıtlı duagûyân, mütekaidîn ve benzeri mürtezikanın toplamı 30.000'e varıyordu. Bunların ekserisinin özellikle ilmiye, meşayih, sâdât, dervişân gibi zümrelerle ilişkisi veya onların besledikleri gruplardan oluştuğu dikkate alınırsa popüler dinî hareketlerin ve tarikatların etkileyebileceği insanların sıradan ahali olmasına bile gerek yoktur. Bunlara yapılan harcamanın toplamı yıllık 170 yük akçeye (17.000.000 akçe) iblağ oluyordu. Bu kitlenin hepsi İstanbul'da yaşamıyordu, ancak başkentte de hatırı sayılır bir yekûn teşkil ettikleri de sabitti. Bunların ödemelerinin kesilerek tasarruf edilecek miktarı kapıkulu sipahilerinin maaşına harcanmak istenildiğinde, valide sultan "Defaten 30.000 kadar adamın erzakını kesip mahrum ediyorsunuz, bunların bedduaları hanginizin boynunda kalacak." diyerek insaflı bir yaklaşımla uyarır gibi konuşmuştu.[45] Ancak bu sözleri, onun merhameti kadar, siyasal dengelerin her an yerinden oynayabilen hassasiyetiyle de ilişkilendirmek mümkündür. Çünkü verilen cevap muhtaçlık ve hayırseverlikten daha ziyade, bu gruplar ile seyfiye mensuplarının karşılaştırılmasına yöneliktir ve çok iğneleyicidir: " .. Bunca zamandır kaleler fetholunur, hiç falan mollanın, filan dervişin duasıyla filanca kale feth olunduğu işitilmiş midir? Yine kaleleri alan ve küffara kılıç çalanların kimi sarhoş İbrahim Paşa, kimi zalim filan paşadır. Bu memleketler ve kaleler bu makule yiğitler eliyle fetholmuştur ol makule zuafanın diliyle ne iş görülür?"[46] Cevabın içeriği açıkça ulema tarafından zalimlikle suçlanan muharipler ve paşaların işlevine dikkat çekip dua ile hiçbir şeyi değiştiremeyeceği ima edilen ilmiye ve meşayihin, seyfiye ile karşılaştırmasına ve bir anlamda onların aralarındaki rekabete tanıklık eder.

III. Selim devrinde ıslahatlara muhalefet gösteren yeniçerilerin dinî itikatları siyasi nedenlerle tartışmaya açıldı. Yeniçeri kışlalarında Bektaşî tekkelerinin olması gelenekti. Nakşibendî-Müceddidîlik etkisi altındaki ıslahatçılar ise Nizam-ı Cedid ordusu için kurulan Selimiye Kışlası yakınında 1805'te Nakşibendî-Müceddidî tekkesi açtılar. Bu suretle, ıslahatçı devlet ricali Batı tarzında bir rejimin kurulmasına hizmet etmesi umulan yeni ordudan ne çeşit bir dinî itikat beklediklerini açıkça sergilemiş oluyorlardı. Müritlerini daha çok eğitimli kentli kesimlerden devşiren bu tarikatın Nakşibendî-Müceddidî kolu, III. Selim dönemiyle beraber kendisini saray ricali etrafında hissettirmeye başlamıştı. Siyasi aktivizm ve dinî tecdide verdiği önemle diğer kollardan ayrılan Müceddidî kolu, şeriatın tavizsiz uygulanışı ile ulu'l-emre itaati din ve devlete hizmetin gereği kabul eden edilgin ve itaatkâr bir toplum yaratılabileceğine inanıyorlardı. Bu ideal topluma kavuşmak maksadıyla siyasi elite yönelik propagandaya ağırlık veriyorlardı. Kabakçı Vakası sırasında saraya sunulan kara listedeki ıslahatçıların neredeyse tamamı, isyandan sonra Bursa'ya sürülen Nakşibendî-Müceddidî Şeyhi Bursalı Mehmed Emin Efendi'nin müritleriydiler. Vak'a-i Hayriye döneminin mühim simalarından Keçecizade İzzet Molla ve eski şeyhülislamlardan Mekkîzade Mustafa Asım, Halidî mensubuydular. Bu süreçte yeniçerilere karşı başlatılan çok yönlü karalama kampanyası ilk defa III. Selim devrinde ortaya çıkan ve siyasi konjonktüre bağlı olarak halk tabanına yayılan yeni tip bir İslamî ortodoksiye dönüştü.

Gayrimüslim Teba ve Siyaset

İstanbul'daki gayrimüslim teba, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olarak üç ana gruptan oluşuyordu. Buna ilaveten, özel izinlerle yani ahitnamelerle burada oturan ancak tebadan olmayan Frenk tüccarları da eklemek gerekir. Çünkü bu tüccar grubunun içinde kısa sürelerle gelip gidenler olduğu gibi, yüzlerce yıl burada yaşayıp yerlileşen ancak teba statüsüne geçmeyen Venedikli, Cenevizli, Hollandalı, İngiliz, Fransız ve başka milletlerden oluşan, İstanbul'un yerlisi gibi sürekli mütemekkinleri vardı. Bunlar Galata'da kendilerine tahsis edilmiş alanlarda otururlardı ve hakları ahitnamelerde belirlenmiş kurallar çerçevesinde yaşarlardı. Siyasetin çatışmalı aşamalarında gayrimüslim reaya aktif olarak görülmese bile, Galata'daki Frenk tüccarlar, elçiler ve elçilik çalışanları, devletler arası ilişki ve siyasetin önemli aktörleridir. 1453'ten 1808'e uzanan süreç ve daha sonraki dönemde, elçilikler ile Frenk tüccarların imparatorluğun dış siyasetinde artan bir ivme ile önemli bir oyuncu grubu özelliği kazandığı biliniyor. İç siyaset açısından özellikle gayrimüslim tebaa ile geliştirdikleri

45 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1301.

46 Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1301.

19-20- Yahudi kadın ve erkek (Gouffier)

ilişkiler ve onlar adına pazarlık yapan bir konuma ulaşmaları, başkentin politik hayatını etkileyen bir faktör olarak belirtilmelidir. Ancak bu gruplar tebaa değildi ve ne zimmi statüsünde ne de XIX. yüzyılın millet sistemi içinde yer alıyordu. Bu sınırlar çerçevesinde, XIX. yüzyıl öncesinde bile başkentin siyasal hayatında krizlere sebep oldukları görülebiliyordu. İlginç bir tartışma, bu özelliklerine örnek olmak üzere verilebilir. 1651 yılında Şeyhülislam Bahaî Efendi ile İngiltere elçisi arasında, İzmir konsolosu ile İzmir kadısının arasındaki bir tartışma nedeniyle kavgaya varan büyük bir kriz yaşanmıştı. İzmir Kadısı Haşimîzade, iki İngiliz tüccarın arasındaki alacak davasını dinlemek istediğinde, İzmir'deki İngiliz konsolosu ahitname gereği belirlenmiş olan miktarlardaki alacak davalarının konsolosluk mahkemesinde görülmesi gerektiğini belirterek davaya karşı çıkmıştı. İzmir kadısının yazdığı şikâyet arzını Bahaî Efendi okuduğunda, "Elçiyi azarlayıp, konsolosu görevinden aldırın." diyerek sadrazama gönderdi. Sadrazamın cevabı istediği gibi gelmeyince, devrin tarihçilerinin yorumuyla, *gayret-i İslamiye* galebesiyle Galata'dan elçiyi huzuruna getirtip İzmir konsolosunu görevden almasını istedi. Bu talebi geri çeviren İngiliz elçisine hakaretler ederek, ahırına hapsettirdi. Bu sırada yanındaki görevlilerin elçiyi dövdükleri de belirtilmektedir. Bu krizde sadrazam ile ocak ağalarının şeyhülislamın yanında yer almadıkları ve sonunda konunun Bahaî Efendi'nin azliyle sonuçlandığı bilinmektedir.[47] Oysa sert müdahalesi uygun bir yöntem olmasa bile, konunun özü itibarıyla şeyhülislam, ahitnamelerin içeriğine göre haklıydı.

Öte yandan Osmanlı tebaası konumundaki Rum Ortodoksların, gündelik siyaseti belirleyen veya düzenleyen bir rolleri olduğundan söz etmek zordur. Bunun yanı sıra özellikle Fenerli Rumların devletin dış yazışmalarında istihdam edildiği ve bu bakımdan ayrıcalıklı bir konumları olduğu belirtilmelidir. Ancak daha çok XVII. yüzyıldan itibaren patrikhanenin özellikle yabancı devletler ve temsilcileri nezdinde faaliyetlerinden söz edilebilir. Bu faaliyetin XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yükselerek devam ettiği de gözlenmektedir. XVII. ve XVIII. yüzyılların hareketli siyasal ortamında iki patriğin idamı dikkat çekicidir.

Rum patriklerinden III. Parthenios, 1657 yılında Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa (1656-1661) tarafından sorgulanarak idam ettirilmişti. Rum patriğinin idamına sebep olarak Eflak voyvodasına gönderdiği

47 Naîmâ, *Târih*, c. 3, , s. 1295 vd.

21- Ermeni (İBB, Atatürk Kitaplığı)

22- Yerel kıyafetleriyle Rum erkeği ve kadını (Thomas Shaw)

mektup gösterilmektedir. Patrik mektubunda, İslam'ın yükseliş döneminin kapanıp, Hristiyanların yeniden güçleneceği ve âleme iktidar olacağını belirtmekle suçlanmıştı. Voyvodaya yazdığı mektupta: "Ona göre tedarikte olasınız, pek yakında bütün vilayetler İseviler (Hristiyanlar) eline girip haç ve çana mensup olanlar, İslam memleketlerine sahip olacaklardır." diyordu. Bu mektubun ele geçirilmesine bağlı olarak yapılan soruşturmada, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, patriği davet ederek mektubun yazılma sebebini sormuştu. Patrik de, her sene sadaka tahsili için böyle mektuplar gönderildiğini belirterek bu ifadelerin geleneksel olarak edilen temenniler olduğunu; yani bir bakıma bunun kiliseye ilişkin bir retorik olduğunu söylemeye çalışmıştı. Ancak, bunlar çok ikna edici bir savunma olarak değerlendirilmediğinden, patrik idam edildi.[48] Daha ilginç bir iddia ise, patrikhanenin tertibiyle bazı Rumların yeniçeri kıyafetiyle isyanlarda yer aldığı ve o sırada gelişen yağma ve talana karıştığı da iddia edilmişti. Patrikhane basılarak arama yapılmış, bir miktar dolama, fes ve yeniçeri üsküfü ele geçirilmişti. Bu olay, Osmanlı Devleti ile Rum Patrikhanesi ve cemaatin önde gelenleri arasında eskisine göre farklı bir ilişki sürecinin başlamasına sebep olmuş görünmektedir. Fatih'in tayin ettiği Patrik Gennadios'tan itibaren idam edilen III. Parthenios'a kadar bütün Rum patrikleri, kendi milleti tarafından seçildikten sonra, bizzat padişahlar tarafından kabul olunurlarken, bu hadise üzerine, bu imtiyazlı muamele kaldırılarak yalnız veziriazamlar tarafından kabul edilmeleri kanun hâline gelmiş ve bu uygulama Tanzimat'a kadar devam etmiştir.

İdam edilen ikinci patrik ise, üç defa İstanbul Rum patriği olan V. Grigorios'tur. Grigorios'un 1821 Yunan Bağımsızlık Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ne karşı başlayan isyan ile ilgisi olduğu görülmüştür. Soruşturması sadrazamın huzurunda yapılarak suçun sabit olduğuna karar verilmiş ve o yılın paskalyasında, patrikhanenin orta kapısında idam edilmiştir.[49] Ardından, aynı olayla ilgisi nedeniyle Kayseri, Edremit ve Tarabya metropolitleri de idam cezasına çarptırılmışlardır. Patriğin cesedinin üç gün asılı durduktan sonra, denize atılması için Yahudilere verilmesi, Rum cemaati ve patrikhaneyi çok derinden etkilemiştir. O günden itibaren patrikhanenin orta kapısı

48 Naîmâ, *Târih*, c. 4, s. 1730.

49 Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1960, c. 4, s. 2074; Mithat Sertoğlu, "İstanbul", *İA*, V/2, s. 1214.

kapalı tutulmuştur. Osmanlı Devleti bu tarihten sonra Rumları devlet görevlerinde istihdam etmemeye yönelik bir tutum geliştirmiş, onlardan boşalan makam ve görevler Ermenilere verilmeye başlanmıştır.

Ermeniler kendi Apostolik kiliselerine ve Gregoryen mezhebine mensuptular. Ancak, onların XVII. yüzyılda Katolik, daha sonra da Protestan mezhebine katılmaları için çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. 1701 yılında İstanbul Ermenileri arasında, Katolik mezhebinin yayılması için faaliyetlerin arttığı anlaşılıyor. Bazı Ermenilerin mezhep değiştirmesi üzerine takibat yapılmak zorunda kalınmıştı. Olayın giderek dinî-siyasi bir sorun özelliği kazandığı görülmekteydi. Valide Hanı'nda Ermenilere ait bir matbaada Katolik propagandası yapmak amacıyla risale ve bildirilerin basıldığı öğrenilince matbaa kapatılmıştı. Cemaatlerini Katolik mezhebine geçmesi için teşvik eden papazlar ve Ermeni patriği hapsedilmişti.[50]

Yahudiler ise sorunsuz bir grup olarak resmedilmektedir. Osmanlı siyasal yaşamında 1550'li yıllardan itibaren, karar süreçlerinde bazı Yahudilerin etkinliğinden söz edilebilir. Osmanlı Devleti, topraklarına sığınan Yahudileri; İstanbul, Edirne, Selanik gibi önemli kentlere yerleştirdi. Bunların içinden bazıları daha sonra İzmir'e de nakledildi. Bu sırada gelenler içinde sarraflar, uluslararası ticaretin dinamiklerini bilenler ve işletmecilikte deneyimli olanlar da vardı. Dona Gracia Mendes, bunlardan birisiydi ve servetini önce Venedik'e daha sonra 1553'te de İstanbul'a nakletmişti. Yakın akrabası Yasef Nassi'nin de 1556'da İstanbul'a geldiği ve Mendes'in kızıyla evlenerek sarayla yakın ilişkiler kurduğu da bilinmektedir. Nassi ve Mendes'in Osmanlı sarayı ile kurduğu ilişkiler, padişahlar, sadrazam, kaptanıderya, harem ve valide sultanlar düzeyinde olduğu için, bu süreçteki gelişmelere etki ettikleri kabul edilmektedir. Mitos ve realite arasında dolaşan söylentileri kanıtlamak zor olsa da, Osmanlı Devleti'nin 1565'ten itibaren değişen Akdeniz politikalarında ve keşifler sonrası yeniden kurgulanan uluslararası ticaret dengeleri ile yeni dünya düzenine adapte olmak şeklinde yorumlanacak stratejik ataklarının açıklanabilmesi bakımından bu göçlerin payının olduğu söylenebilir. II. Selim döneminin perde arkasındaki güçlü siması hiç şüphe yok ki Yasef Nassi idi. Naksos dükası unvanını da alan, Nassi'nin oturması için Ortaköy'de Belveder Sarayı'nın inşası veya tahsisi, Osmanlı Devleti'nin geleneksel stratejisindeki değişikliklerin Nassi ile ilişkilendirilen bağlantıları

23- Rum ve Yahudi kadınların ortasında gelinlik içinde bir Ermeni kadını (*Elbise-i Osmaniye*, 1873)

olarak belirtilebilir. Hatta Nassi'nin bu sıralarda İspanyol Habsburglarına karşı kurdukları federatif meclis ve hükûmet aracılığıyla bağımsızlık mücadelesi veren Hollanda prenslikleri ile ilişkiler geliştirilmesi ve Antwerp'te bir ticaret hanı kurulmasını Osmanlı Devleti'ne önerdiği de ileri sürülmektedir.[51] Kuzeyin Venedik'i olarak yükselen Hollanda limanlarında, bir ticaret hanı kurulmasını önermesi boş bir iddiadan öte, bir müddet burada yaşamış olan Nassi'den mülhem bir girişim olarak değerlendirilebilir. Bu süreç Katolik dünyaya karşı Protestanları destekleyen Osmanlı İmparatorluğu'nun 1580-1581'de İngiltere'ye, 1612'de Hollanda tüccarlarına verdiği ahitnameler ile Protestan devletlerin Akdeniz ticaretini tekelinde tutan Venedik'in alternatiflerini yarattığından onun ayrıcalığını bitiren ve Osmanlı İmparatorluğu'nun elini güçlendiren bir hamle olarak çok önemli stratejik ve siyasal kararların sonucu olmalıdır. Mendes ve Nassi'nin şirketinin büyük ölçekli gümüş ticareti yaptığı, Augsburglu ünlü gümüş tüccarı Fugger ailesi ile ilişkileri olduğu, ayrıca "hamr" emanetini de bir

50 Ahmet Refik, *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785),* İstanbul 1988, s. 32, 33, 35, 160.

51 Groot, *The Ottoman Empire*, s. 82-86; Yılmaz, *İzmir'de 400 Yıl,* s. 43-45

müddet işlettiği anlaşılıyor. Çünkü on binlerce fıçıdan oluşan ihracat izinleri verildiği biliniyor. Fakat bu sırada onun, para ticaretiyle, gümüş paritesine göre değeri yüksek olan Osmanlı altınlarının dışarıya çıkmasına sebep olduğu da belirtilmektedir. Nassi, II. Selim'in 1574'teki ölümünden sonra eski etkinliğini kaybetti ve 1579'da öldü. Ancak, Yahudilerin konumunda ve rollerinde bir sıçramaya sebep olacak derecede etkili olduğu söylenebilir.[52]

Yahudilerin para işletmeciliğindeki haklı şöhretleri, Osmanlıları da etkilemiş görünmektedir. Bunun ilginç örneklerinden birisi, Osmanlı kaynaklarında "Kira Kadın" olarak belirtilen ve Valide Safiye Sultan başta olmak üzere, Osmanlı sarayını etkileyerek ciddi bir bunalımın aktörü olan Esperanza Malchi'dir. Kira Kadın, haremin etkisinin Osmanlı iktidarı ve siyaseti üzerinde açıkça izlenmeye başladığı yıllarda sarayla doğrudan ilişki kurabilen, elit zümrenin bilinen bir figürüydü. Padişahın kız kardeşleriyle evli yani Safiye Sultan'ın damatları olan Veziriazam İbrahim Paşa ve onun yokluğunda İstanbul'u aynı yetkilerle idare eden sadaret Kethüdası Halil Paşa gibi vüzeranın temsilcileri, Safiye Sultan'ın padişah üzerindeki etkisi ve devletin idaresindeki nüfuzundan hem şahsen hem de temsil ettikleri yönetici kitle adına son derece rahatsızdılar. Bu rahatsızlık bir iktidar çekişmesine dönüşerek, büyük bir patlamaya sebep olduğunda, Kira Kadın faktörü olayların merkezine yerleşti. Çünkü özellikle kapıkulu sipahilerinin maaşları için tahsis edilen gelirlerin kayıtlı olduğu defterlerde yer alan kaynakların Safiye Sultan'ın elinde toplandığı ve onun da Kira Kadın aracılığıyla bunları işletmeye veya bir kısmını kendi çevresine bağışladığı iddiası bardağı taşıran bir uygulama olarak belirtilir. Kapıkulu sipahilerinin rahatsızlığını kullanarak, onları kışkırtan sadrazam ve sadaret kethüdasının etkisiyle sipahiler ayaklanarak, Kira Kadın'ın öldürülmesini talep etti. 1 Nisan 1600'de sipahiler, maaşlarının karşılığı olmak üzere tahsis edilmiş gelirlerin saraydaki kadınlara ve harem ağalarının çevrelerindekilere dağıtıldığı, oysa kendilerine züyuf akçe ile ödeme yapıldığını belirterek Şeyhülislam Sunullah Efendi'den Kira Kadın'ın öldürülmesi için fetva istediler. Şeyhülislam, zimmilerin katli caiz olmadığı yorumuyla bu isteği reddetti. Ancak, ertesi gün saraya yürüyen sipahilerin baskısı nedeniyle Kira Kadın'ın teslim edilmesi gerektiğini padişaha bir telhisle bildiren Halil Paşa, saklanan kadın bulunduğunda, kendi konağı önünde bir oldubittiyle onu sipahilere teslim etti. Kira Kadın ve bir oğlu feci bir şekilde parçalanarak öldürüldü ve cesetleri Atmeydanı'na atıldı. Kadının el konulan malları ve nakdi çok büyük bir meblağ tutuyordu, kapıkulu maaşlarının bir bölümü bununla ödendi.[53]

Yahudi cemaatinin kendi içinde yaşadığı bir olay ise, imparatorluk genelinde etkisi görülmesi ve günümüze kadar yansıyan bir inanç meselesini başlattığı için önemlidir. Bu olay, İzmirli Sabatay Sevi'nin Mesihlik iddiasıydı. İzmirli bir Sefarad kabalisti olan Sabatay Sevi, 1648 senesinde Mehdiliğini ilan edince İzmir Yahudi cemaatinin ileri gelenlerince kentten kovulmuştu. Senelerce Yahudi nüfusun olduğu bölgelerde gezgin vaizlik yaparak, kendisine hatırı sayılır bir taraftar kitlesi toplamayı başardı. 1665 senesinde Gazzeli bir kısım Yahudi, onun Mesih olduğuna kanaat getirdi. Aslında, Sabatay Sevi'nin yukarıda ele aldığımız örneklere benzer bir şekilde avamın hoşuna gidecek cinsten, mevcut haram-helal kıstaslarını sorgulayan bir tavrı vardı. Etkisi o denli artmıştı ki bir sene sonra Osmanlı sultanının tahtını alaşağı ederek adaleti tesis edeceğini açıkça beyan edecek kadar kendisine güvenli bir duruma ulaşmıştı. Bunun üzerine, devrin Sadrazamı Fazıl Mustafa Paşa tarafından İstanbul'a getirtilip sorgulandı ve idamdan kurtulmak için Müslüman oldu. Ancak Müslümanlığının görünüşte olduğu, gizlice kendi inandığı şekilde Yahudiliğe bağlı kaldığı iddia edildi. Ona inananlar da şeklen Müslüman ancak aslında Yahudi olarak yaşamlarını sürdürdüler.[54] Bu tartışma günümüze kadar devam eden bir konu özelliği taşımasından dolayı, dönmelik hakkında hâlâ güncel tartışmalar yapılabilmektedir.

Saltanat ve Hükûmet Ayrışması: Siyasal Denge Arayışı

IV. Mehmed'in (1648-1687) saltanatı ile başlayan ve 1703'e kadar devam eden sürecin başkentin değiştirilmesiyle ilgili boyutu, genel siyaset ve İstanbul'un politik hayatında önemli bir tartışma konusudur. Bu süreçte Edirne'nin saltanatın yeni adresi oldu demeyi hak edecek kadar daha öncesine göre sık ve uzun süreli kullanılması, sarayın yenilenmesi, vüzera ve üst düzey yöneticilere de burada konaklar yaptırılması Edirne'de yeni bir saltanat sitesi yaratıldığının göstergeleridir. Saltanat verasetinin

52 Mendes ve Nassi için genel olarak bkz. Marianna D. Birnbaum, *Gracia Mendes-Bir Seferadın Uzun Yolculuğu,* çev. Mercan Uluengin, İstanbul 2007; ayrıca bkz. Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi,* c. 3, s. 1222-1223.

53 Kira Kadın'ın faaliyetleri ve öldürülmesi için bkz. Naîmâ, *Târih,* c. 1, s. 162-163, 174; Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi,* Ankara 2011, c. 3, s. 1697-1698.

54 Joseph Kastein, *Sabetay Sevi (İzmirli Mesih),* çev. Orhan Düz, İstanbul 2011.

24- IV. Mehmed'in fermanı (BOA, MF)

değişmesi, I. Ahmed'den (1603-1617) sonra, tahtın kardeşi (I. Mustafa) ve oğulları (II. Osman ve IV. Murad) arasında 1623 yılına kadar altı yılda dört kez el değiştirmesi, inanılmayacak kadar ağır bir sonuç olan II. Osman'ın hakaretler altında öldürülmesi, daha sonra Sultan İbrahim'in (1640-1648) tahtından ve canından olmasını takiben büyük valide Kösem Sultan'ın "Öldü, öldü!" nidaları arasında boğularak öldürülmesi gibi sıra dışı olaylar, Osmanlı hanedanına ulaşılamazlık ayrıcalığını ortadan kaldıran, farklı bir sürecin yaşandığını gösterir. Bu noktadan itibaren Osmanlı yönetimi ve siyasetinde saltanat ile hükûmet ayrımının oluşmaya başladığını belirtmek gerekir. İstanbul'da sürekli isyanların olmasından ve artık padişahlar ile validelerin bile öldürülmeye başlanmasından dolayı, IV. Mehmed (1648-1687), II. Süleyman (1687-1691) II. Ahmed (1691-1695) ve II. Mustafa'nın (1695-1703) sıklıkla Edirne'de kalmayı tercih etmesi önemlidir. Aslında güvenlik nedeniyle başlayan süreç, Turhan Valide Sultan'ın Köprülü Mehmed Paşa ile vardığı mutabakata bağlı kalmak, çocuk yaştaki sultanı, çekişmelerin içinde bırakmamak ve bir ölçüde muhtemel isyanlarda II. Osman veya eşi Sultan İbrahim'in başına gelenle aynı akıbeti yaşamasından sakınmak için bulduğu idari çözüm, İstanbul ve imparatorluğun yönetiminde başka bir aşamaya geçilmesinin koşullarını hazırladı denilebilir.

Aslında Edirne'nin tercih edilmesinin, padişahlara atfedilen av merakından başka, böyle bir güvenlik kaygısı ve yönetim değişikliğiyle alakalı olduğu anlaşılıyor. "İstanbul'da fetret eksik olmaz manasına, güya mukaddere karşu komak gibi" bir yaklaşımla Edirne'nin tercih edildiğini belirten o dönem yazarlarının sözleri[55] açıkça bu tercihin sebebini güvenlik kaygısına bağlıyor. Ancak, IV. Mehmed zamanında bu kaygıyla başlanan uygulamanın sonunda, hanedan üyeleri ve saray, Edirne'de uzun müddetler kalmaya başladı. Bu aşamada Köprülü ve Turhan Valide Sultan arasında gerçekleşen mutabakatın etkisi bulunmaktadır. Edirne, 1703'te çıkan isyana kadar zaten ilan edilmemiş bir saltanat kenti demeyi hak edecek kadar çok uzun süreler kullanılmaya başlanmıştı. Hatta II. Süleyman ve II. Ahmed gibi orada ölen ve naaşları İstanbul'a nakledilen padişahlar bile oldu. Seferler nedeniyle Edirne'de kalındığı gibi açıklamalar tartışmalı görünen ve daha çok fiilî durumu kapatmaya çalışan meşrulaştırma gayretlerini yansıtan ifadeler gibi görünmektedir.

55 *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 225.

Bu nedenle Köprülü Mehmed Paşa ve Turhan Sultan arasındaki mutabakatın, Bâb-ı Âsafî'nin oluşmasına giden süreci hazırlayan öneminden söz etmek ve siyasal açıdan yürütme erkinin sadrazam konağına kaymasını sağladığını belirtmek gerekir. IV. Mehmed'in (1648-1687) annesi Turhan Valide Sultan, hem siyasal koşulları doğru okuyarak hem de oğlunun can güvenliği ve iktidarını garanti altına almak için, kısa süreli sadrazam denemelerinden sonra Köprülü Mehmed Paşa'nın görevi kabul etmek için öne sürdüğü şartları kabul etti. Köprülü Mehmed Paşa, pazarlıkla ve nasıl çalışacağını belirleyerek sadarete geldiğinde, fiilen saltanat ve hükûmet ayrımını başlattığının farkında mıydı bilinmez, ancak saray yerine Paşa Kapısı'nın bu dönemde devletin ve İstanbul'un idaresinde hatırı sayılır bir güç kazandığı açıktır. Köprülü Mehmed Paşa'nın talepleri, hemen hemen yürütme erkini tamamen sadarette toplaması ve Paşa Kapısı'na yönlendirmesi anlamına gelmekteydi. Ayrıca, kendisiyle rekabete girecek unsurlara imkân sağlanmamasını talep etmesi görevde sürekliliğini garanti altına almaya yönelikti ve kabul edilmiş olmasına dayanarak, rakiplerini ve muhalefet odaklarını ortadan kaldırma yetkisini elde etmişti. Elbette, başarılı olmasa bunları uygulama şansı bulamayacaktı. Başarılı olduğu için bütün şartları tavizsiz uyguladı ve bunların, oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığında da devam etmesinin yolunu hazırladı. İkisinin sadrazamlığının sonlarına denk gelen dönemde düzenlenen *Tevkîʿî Abdurrahmân Paşa Kânûnnâmesi*'nde sadrazamın görev ve yetkilerinin ayrıntılı bir şekilde yazılarak tavsif edilmesi, Köprülü Mehmed ve Ahmed Paşaların iktidarında Paşa Kapısı'nın ulaştığı iktidar yetkisinin boyutunu sergiler.[56] Elbette kanunnamede belirtilmesiyle de kurumsal bir hüviyet kazanmıştır. Baba ve oğul Köprülülerden sonra gelenler ile küçük oğlu Fazıl Mustafa Paşa, torunları, yakın akrabaları, damatlar ve Köprülü kapısına mensup diğer sadrazamlar, hem kanunen hem de fiilen hükûmet erkinin Paşa Kapısı'ndan idaresini yerleştirmişlerdir demek mümkündür. Bu süreç Bâb-ı Âsafî/Bâbıâli'nin oluşumunda ilk aşama olarak değerlendirilmeye müsait özellikler barındırır.

Köprülü Mehmed Paşa ile IV. Mehmed'in annesi Turhan Valide Sultan'ın mutabakatı, böyle büyük bir değişim için tek başına yeterli değildi. Hanedan ile kurulan ittifak, Köprülü'ye bu yolu açmıştı ancak sonrasında ittifak içinde yer almayan güçlerin itirazları şiddetle bastırıldı. En küçük itirazlar bile sert bir karşılıkla cevaplandı. Köprülüler ile güçlenen Paşa Kapısı ve yürütmenin sadaretin hükmü altında olmasına karşı geliştirilen itiraz, yıllar sonra II. Mustafa'dan geldi ve yürütme üzerinde padişahların fiilen uygulayıcı olmalarını sağlayacak yetki talebi onun tarafından yeniden tartışılmaya açıldı. Aslında hep şikâyet edilen bir konuyu gündeme getirdiğinde, 1656'dan sonra yaşanan değişimin ne kadar köklü olduğu ve yerleştiği de anlaşıldı. II. Mustafa, Osmanlı yazarları ve devlet adamları tarafından idealize edilen padişah tipini canlandırmak üzere, devlet ricaline hitaben kahraman ataları gibi ordunun başında sefere gitmek istediğini bildiren bir hatt-ı hümayun kaleme almıştı. Hatt-ı hümayun'da Kanunî Sultan Süleyman gibi ordusunun başında sefere gideceğini belirtiyor ve ilginç bir ayrımla babası IV. Mehmed'den itibaren sergilenen hükmetme biçimini eleştiriyordu. Bu, Sadrazam Kapısı'nın yürütmeyi elinde bulundurduğu dönemi işaret etmesi bakımından manidardır. Ancak, yine de emin olmadığından veya gösterilecek tepkileri görmek için olsa gerek, açıkça sefere gitmesinin uygun olup olmadığını sorma gereği hissetmişti: " .. Ben dahi gitmeğe niyet eyledim. İmdi cümleniz bir yere gelip, bu hatt-ı hümayunumu cümleniz mülahaza edip, sefere gitmem mi makul yoksa Edirne'de kalmam mı münasiptir? Din ve devlet için hangisi gerekliyse cümleniz Allah için konuşup ve müşavere edip bildiresiniz." Veziriazam, vezirler, şeyhülislam, âyan-ı Bektaşiyân, sipahi, silahtar, cebeci ve topçu zabitleri ile diğer devlet ricali toplandı. Üç gün süren uzun görüşmelerden sonra, padişahın sefere gitmesinin ekonomik gerekçeler ve onun zahmete katlanmaması gibi sıradan gerekçelerle hayır cevabı verdiler. Veziriazam ve serdar-ı ekremin gitmesinin uygun olduğunu söylediler. Hemen hemen her zümreden görüş beyan edenler, padişahın seferi komuta etmesine karşı çıktılar. Padişah bu karara itiraz etti ve ordunun başında sefere gideceğini tekrarladı.[57] Padişahın sefere gitmek için devlet ricaline hatt-ı hümayun ile görüş sorması hükûmet ve saltanat ayrımı bakımından son derece önemlidir. Yüz yıl önce, hocası Saadeddin Efendi tarafından Haçova seferine gitmeye zorla ikna edilen III. Mehmed (1595-1603) veya ideal padişahın ordusu başında sefere gitmesi gerektiğine inanan II. Osman'ın (1618-1622) kararını o yıllarda destekleyenlerin çokluğuna mukabil şimdi padişahın ordunun başında sefere çıkmasını destekleyen hemen hemen kimse olmaması, değişimin boyutunu göstermesi bakımından işlevlidir. Padişahın sefere gitmek

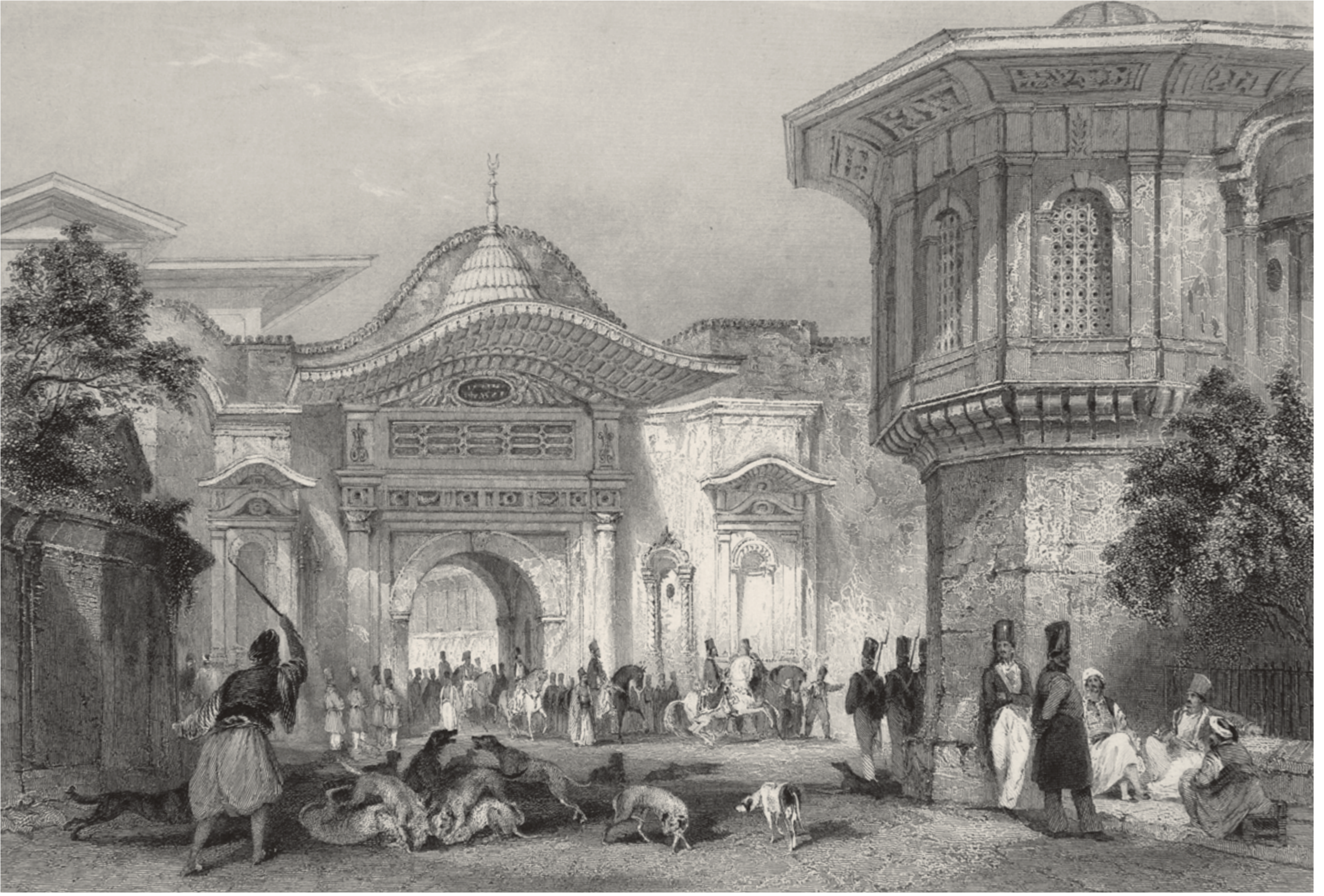
56 Tevkiî Abdurrahman Paşa, *Kanunname*, haz. Sadık Müfid Bilge, İstanbul 2011, s. 9-16.

57 Defterdar, *Zübde-i Vekayiât,* s. 522-523.

istemesinin tek sebebi; orduyu sevk ve idare ederek muzaffer bir padişah olmak yanında, böyle bir sonuç aldığında elde edeceği güç ve prestij ile hükümdarların kaybettikleri mutlak hükümranlıklarını yeniden tahtın sahibinde toplamak olacağını da bilen rical, sadrazam ve vüzeranın, iktidarlarını kaybedeceklerini hesapladıklarını değerlendirme dışında bırakmamak gerekir. II. Mustafa, itirazlara rağmen dediğini yaptı ve istediğini elde etmek için yeterli olmayan iki önemsiz zafer kazandıktan sonra sonuçları çok ağır olan Eylül 1697'deki Zenta mağlubiyeti ile sadece büyük bir hezimetin komutanı olabildi. Bu ağır mağlubiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1683'teki Viyana muhasarasından beri devam eden uzun savaşı bitiren Karlofça Antlaşması'nı imzalamaya zorlayan son darbe oldu. Bu antlaşma ile kaybedilen sadece büyük topraklar değildi, aynı zamanda devletler arası ilişkilerde Osmanlı padişahını da sarsılmaz konumundan etmişti. Zenta mağlubiyeti de dâhil olmak üzere bu süreçte her türlü olumsuz sonucun saklanmasına çalışıldığına, seferden dönen askerin İstanbul ve Anadolu tarafına gitmesini geciktirmek için Rumeli'nde sınır görevlerine sevk edilmesine bakılırsa, siyasal hezimetin farkında olunduğu anlaşılır. Açıkçası, bu haberlerin duyulması engellenmeye çalışılıyordu. Bu hezimete bağlı kayıpların, padişahın kamuoyu nezdindeki ve zihinlerdeki imgesini sarsmadığı düşünülemez. Böylesi bir prestij kaybı, Osmanlı padişah tipinin zayıflamasına bağlı olarak, sadaretin güçlenmesi ve yürütme gücünü elinde bulunduran hükûmetin yani Paşa Kapısı'nın ağırlığını artırdığından saltanat ve sadaret ayrımını netleştirdi. Padişahın bu aşamada uzun zamandır fiilen ve kanunnamelere girmiş olmasından dolayı hukuken de yaşanan saltanat ve hükûmet ayrımını ortadan kaldırmak için hocası ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi'yi yanına alarak hareket etmeye başlaması, büyük bir kütleyi karşısına almasını hazırladı. Fiilen uzun zamandır alternatif bir başkent daha doğrusu sadece saltanat kenti gibi kullanılan Edirne'de kendisine yakın gördüğü hocası Feyzullah Efendi'yle ve onun şahsında ulema içindeki güvendiği hizibe yaslanarak, bu otorite krizini aşmak istedi. Ancak umduğu gibi olmadı ve İstanbul'daki ulema aristokrasisini teşkil eden aileleri ve onların himaye ağında yer alan ilmiye mensupları bile şeyhülislamın uygulamalarını desteklemedi. Sadrazamın, şeyhülislam tarafından dışlanmasına müdahale etmediği anlaşılan padişahın, şeyhülislam ile birlikte şer'i hukuka dayanarak saltanatını pekiştirmeyi hedeflediği söylenebilir. Onun projesini, yürütme gücünün ve hükûmet etmenin koşulsuz olarak kendi elinde toplanmasını sağlamak için orduların başında sefere çıkan muzaffer padişah imgesini diriltmek, yürütmeyi vüzera yerine şeyhülislam ile birlikte idare etmek ve bunları başkenti Edirne'ye naklederek gerçekleştirmek başlıkları altında toplamak mümkündür. Ancak, bu o denli mesnetsiz bir girişim olmuştur ki İstanbul'dan Edirne'ye yürüyen ordunun karşısına çıkaracak bir ordu toplamakta bile zorlanmış, büyük vaatlerde bulunmasına rağmen ancak İstanbul kuvvetlerinin yarısı kadar muharip sayısına ulaşabilmiştir.

Saray halkı, saltanat ve sadaret yeni padişah III. Ahmed'in tahta geçerken verdiği söze uygun olarak, İstanbul'a taşındı. İstanbul, yukarıda açıklandığı üzere âdeta yeniden yaratıldı ve geniş bir imar faaliyeti yaşadı. Aynı zamanda ulema silsilesi ve yapısı ıslah edilmeye çalışıldı. Şeyhülislamlar, XVIII. yüzyılda siyasal açıdan daha çok iktidarın yaptırımlarının şeriatla uygun olduğunu onaylayan bir makam olmayı içlerine sindirdi. Ayrıca, bu dönemde düzenlendiği sanılan *Kânûnnâme-yi Cedîd*, özellikle toprak idaresi konusunda makro hukuk yaratma kaygısı taşıması bakımından önemlidir. Vüzera ve seyfiye mensupları ile ulema arasında denge kurulmuştu ve harem artık siyasal kararların içinde, önceki yüzyıla göre daha az belirleyici bir aktör hâline dönüştü. İstanbul gibi bir şehirde gündelik huzursuzluklar görülmemesi beklenemez, ancak XVIII. yüzyılda bir önceki yüzyıla göre çok daha dingin bir süreç yaşandığı söylenebilir. 1730 yılındaki Patrona Halil İsyanı'nın nedenleri çok faktörlüdür. Öyle anlaşılıyor ki oluşturulan yeni dengeye karşı olmaktan çok, Lale Devri'nin harcamaları ile bunun finansmanı için ağır vergilerin süreklilik kazanması tetikleyici olmuştu. Sadabad eğlenceleri ile somutlaşan üst sınıflara mensup şehirlilerin hayat tarzlarına duyulan tepki, isyana sosyal destek sağlamayı kolaylaştırmıştır. Diğer yandan Patrona Halil'in açıkça dile getirmesinden anlaşıldığına göre, devletin mali kaynaklarının dağıtımından da şikâyet vardı. Çünkü Patrona Halil, malikâne uygulamasının kaldırılmasını talep etmişti. Bu talep sıradan bir istek değildir, malikâne sahipleri ile merkezdeki iktidarın ve bu noktada sadaretin ilişkisi önem kazanmaktadır. Bu örnekten, Osmanlı siyasetinde devletin hâkim olduğu mali kaynaklar ve siyasi gücün re-distribüsyonunun birbiriyle ne denli bağlı olduğu anlaşılır. Zenginliğin sadaret eliyle ve onun iktidar ağına mensup olanlar arasında dağıtılması kaybeden grupların tepkisini toplamıştı.

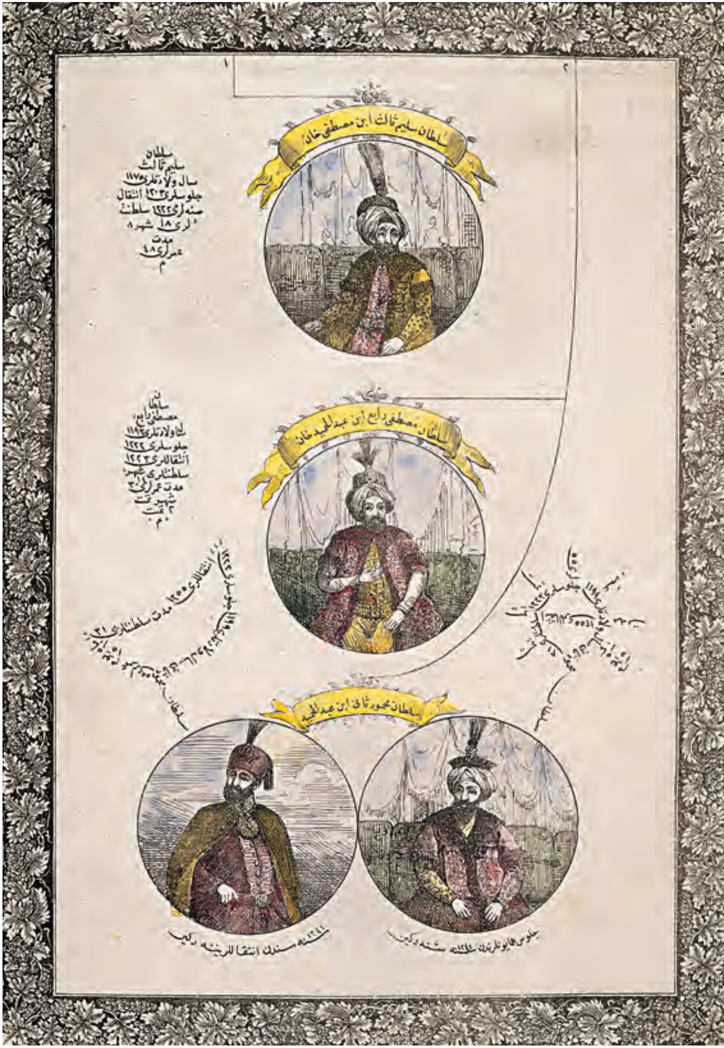
Divan-ı hümayun, Osmanlı Devlet örgütünün idari ve hukuki açıdan en üst düzeyde yönetim kurumuyken, XVII. yüzyılın ortalarında Köprülü ile Turhan Valide Sultan arasında gerçekleşen mutabakattan itibaren, açıkça

25- Önemli bir tören mekânı olduğu kadar birçok kanlı isyana da şahitlik eden Bâbıâli ve Alayköşkü (sağda) (Allom)

izlenen bir süreçte etkinliği azalmış, onun yerine Paşa Kapısı'nın güçlenmeye başlamasıyla divanın işlevinde köklü bir dönüşüm yaşanmıştır. III. Ahmed devrinde (1703-1730) Divan-ı hümayun toplantılarının artık törensel bir içeriğe büründüğü, elçi kabullerinde, cülus törenlerinde veya bayram kutlamalarında toplanmaya başladığı anlaşılmaktadır. Ama asıl önemlisi, Divan-ı hümayun kalemlerinin Paşa Kapısı'na nakledilerek Bâb-ı Âsafî'nin büroları gibi çalıştırılmasıdır. Bu dönemde, uzun zamandır imparatorluğun ilk dönemlerindeki güçlü pozisyonlardan biri olan nişancılığın önemi giderek azalmış ve 1703'ten sonra artık sıradan bir payeye dönüşerek asıl görevlerini ve bunun yanı sıra özellikle dış ilişkilerdeki yetkileri de toparlayan reisülküttaplık makamı öne çıkmıştır. Aynı şekilde kubbealtı vezirliği gibi önceki sürecin son derece önemli mansıp ve makamı da artık tarihe karışarak vezirlik bir unvana dönüşmüştür. Bütün bu değişiklikler sonucu, Paşa Kapısı veya sadaret makamı yürütmenin en üst düzeydeki adresi olmuştur. Bu dönemden itibaren kalemiye güçlenmiş ve sadaret makamına ulaşanlar içinde kalemiye mensupları görülmeye başlanmıştır. Bunun ilk örneklerinden birisi, Rami Mehmed Paşa'dır.

Bütün bunlara bağlı olarak, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu ve Rumeli'de güçlenen yerel iktidar odakları, daha çok öne çıkmaya başladı. İmparatorluğun merkezinde güçlenen sadaret ve kalemiye zümresi, elde ettiği gücü himaye şebekeleri ile eyaletlerin yönetimindekilerle paylaşmaya başladı. Bu sonuç aslında 1695 yılından itibaren malikânelerin kayd-ı hayat şartıyla verilmesiyle yakından alakalıdır. Bu noktada yerel âyanların hem hatırı sayılır askerî ve idari güç kazanmaları, hem de zenginliği kontrol etmeye başlamaları önemlidir. İmparatorluğun XVI. yüzyılda beylerbeyi, sancakbeyi, zaim, sipahi gibi yönetici ümera ve askerler eliyle yürüttüğü idare, artık fiilen âyanlar eliyle yürütülmeye başlanmıştır. Muhassılların, mütesellimlerin, iskele mubayacılarının ve diğer işletmecilerin büyük çoğunluğunun âyan zümresinden çıkması, yerel ekonomik kaynakların

26- Üstte III. Selim ile IV. Mustafa. Altta eski (sağda) ve yeni kıyafetleriyle II. Mahmud (TSM)

yine aynı sınıfa mensup olanların elinde toplanması, merkez ve taşra idaresinin birbirini dengelemesi olarak düşünülebilir. Yerel idarenin, merkezle veya ayanların kendi aralarındaki nüfuz ve iktidar çatışmaları bu dönemin siyasal hayatının karakteri olarak öne çıkar. Taşrada nüfuz mücadelesi yapan âyan aileleri ve bölgelerin en güçlüsüne tâbi olan alt seviyeden küçük âyanların kurdukları iş birliği ağları, imparatorluğun her tarafında yaygınlaştı. 1807-1808'de İstanbul'daki isyan ve sonrasındaki gelişmeler taşranın merkez siyasetine müdahale edebilecek kadar güçlendiğini gösterir. Bu sırada, âyan kökenli sadaret kethüdası ve sadrazam çıkması, taşranın başkentin siyasetine müdahil olmasıdır. Hatta 1808 Sened-i İttifak sözleşmesi bunun teyit edilmesi şeklinde okunabilir. Âyanlar, modern devletin kurulmasına giden süreçte 1812-1818 arasında kanlı bir şekilde II. Mahmud (1808-1839) tarafından tasfiye edildi ve Anadolu, merkezin kontrolü altına alındı.[58]

Sonuç itibarıyla bütün bu süreçten anlaşılacağı üzere, üst düzeyde merkezî siyasette yaşanan iktidar mücadelesi, siyasetin ana mecrasını oluşturur. Bütün bu hareketlilik İstanbul'da yaşandığından bu durum, şehrin siyasal hayatı anlamını da taşır. Dolayısıyla şehrin yönetimi doğrudan merkezî iktidarın yapısı ve erkin kullanımıyla ilgili olduğundan, şehrin hayatına yansımıştır. Siyasal hareketlilik ve krizlerin, İstanbulluların talepleri dışında iktidara mensup ve onu çeşitli düzeylerde tasarruf edenlerin çatışmaları şeklinde yaşanması, siyasal ortamın esas karakterini oluşturur. İstanbul bütün bu hesaplaşmanın sahnesidir. Burada şehirlilerin isyanlarından, merkezî iktidara yönelik ve onu değiştirmeyi öneren yeni bir ideolojinin savunusundan ve ideolojik alternatif sunan güçlü ve süreklilik gösteren siyasal hareketlerden söz etmek yerine, iktidarı ve siyaseti yönlendirenleri etkilemek, onu paylaşmaya talip olan hareketlerden söz etmek daha açıklayıcı görünüyor. Bu meyanda kardeş katlinin sona ermesiyle muhalefetin kamusallaşmasına imkân oluşması, 1656'dan itibaren hükûmet ve saltanatın ayrışmasının gereği olarak saltanatın mutlak yetkisinin paylaşılmaya başlanmasını, 1703 isyanı bu ayrımın kesinleşmesini, Nizam-ı Cedid ve devamındaki reformlar ise, modern devlet örgütünün kurulmasını sağladığından, kırılma noktaları olarak değerlendirmeye müsaittir. Bu denli uzun bir süreçte idari ve kurumsal değişikliklerin yaşanabilmesi doğaldır. Ancak devrimci bir karakterle radikal bir dönüşümün, XIX. yüzyılın sonunda Nizam-ı Cedid ile başlayan ve daha sonra ihtilaller ile kesintiye uğrasa bile II. Mahmud (1808-1839) zamanında ve sonrasındaki süreçte gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu süreç bilindiği üzere İstanbulluların siyasal katılımına imkân veren dönüşümlerin XIX. yüzyıl içinde gerçekleşmesini sağlayacaktır.

Bütün süreç genel olarak değerlendirildiğinde ortaya başka bir siyasal sonucun çıktığını söylemek de mümkündür. Bu sonuç, siyaset açısından son derece önemli bir belirleyici olan ideolojinin tartışılmasını elzem kılmaktadır. Siyasetin bu karakteri hem imparatorluk hem de devlet ideolojisinde alternatif üretememekten kaynaklanıyor olabilir. Bu temel bir mesele olarak işlenebilir, çünkü öyle bir eksikliktir ki yeni emperyal stratejiler üretilmesini engellemekten başka, var olanların değiştirilebilmesine de imkân

58 Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975,* Cambridge 1977, s. 15.

27- Hattat Mustafa Râkım tarafından hazırlanan II. Mahmud'un tuğrası (TSM)

vermemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, XV ve XVI. yüzyıllardaki emperyal ideolojisi ve stratejisinin yerine alternatif oluşturamadığından, dış ve iç rekabette çatışma motifleriyle ilişkili siyasetin içinde büzülmüştür. Aslında emperyal ideolojisi bakımından XVI. yüzyılın ortalarında geliştirici bir hamle yapmış ve buna bağlı olarak, keşifler sonrasındaki yeni dünya düzenine dâhil olmanın yollarını geliştirmeyi denemişti. Ancak, bunun etkin yöntemlerle devam ettirilemediği ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra bulunduğu konuma tutunmaya çalışan ve belki de bu nedenle büzülerek içine dönen bir imparatorluğa dönüşmesi, emperyal ideoloji ve Grand strateji üretememesiyle ilgili görünmektedir. Diğer pek çok önemli sonucu yanı sıra, iç siyasetteki daralma ve sıkışmanın belirleyici öğelerinden birisi bu eksikliktir. Çünkü emperyal ideolojisi ve Grand stratejisi yaratılamayınca iç siyaseti düzenleyen yeni dinamikler devreye sokulamamış ve içe dönük bir imparatorluk hüviyetine bürünmüştür. Bunun ne denli büyük bir eksiklik olduğuyla 150 yıla yakın bir zaman diliminde Avusturya, Rusya ve diğer imparatorluklar karşısında ve kendi iç aktörleri çerçevesinde defalarca yüzleşmek zorunda kalınmıştır. Ancak, XIX. yüzyıl başlarında, birdenbire kadim payitaht İstanbul'un yakınlarında Rus ordularını, Osmanlı ordularını dağıtarak Kütahya'ya ulaşan eski Mısır valisinin kuvvetlerini, yüzlerce yıldır yönettiği Sırbistan ve Yunanistan'daki bağımsızlık hareketlerini ve hatta Arabistan'da bedevi Arapların Kâbe'ye saldırdıklarını gördüklerinde Osmanlı yöneticileri çok geç kaldıklarını fark ettiler. Modern devletin kurulması ve merkezîleşmenin yeni bir siyasal açılım sağlayacağına inandıklarından veya bir anda, aradaki kaybedilen süreyi kapatabilmeyi umduklarından modern devleti kurmaya yönelik bir siyasal proje başlattılar. Bununla beraber Osmanlı'nın çağın gereği olan kolonyal/emperyal ideolojisi yoktu ve bu, sonrasında da oluşturulamayacaktı. Osmanlı yöneticilerinin kendilerine özgü siyasi proje ve emperyal ideoloji arayışının göstergesi olarak hilafete sarılmaları, imparatorluk dışındaki Müslümanları "memalik-i mahruse haricindeki tebaaları" olarak gördüklerini belirtmeleri yetersiz ve geç kalan reflekslerdi. XIX. yüzyılın sonunda aynı arayışın bir unsuru olarak Osmanlı'ya dinî bir merkez konumu verilmek istendiğini gösteren "hilafet merkezi" İstanbul söylemi, belki tespit olarak doğruydu ancak retorik düzeyinde kalabildi ve başarılı bir sonuca ulaşmasına ne koşullar uygundu ne de imparatorluğun ömrü bakımından zaman kalmıştı.

PAYİTAHT İSTANBUL'UN SON YÜZYILI

GÜLTEKİN YILDIZ*

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 1826 yılından, I. Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1918 senesine kadar geçen yaklaşık bir asırda İstanbul, bir dizi önemli siyasi olaya tanıklık etti. Osmanlı saltanatına karşı dış ve iç tehditlerin arttığı bu dönemde siyaset sahnesine yeni aktörler çıkarken, siyasetin dili, sembolleri ve yapılış şeklinde de yenileşme ve değişmeler yaşandı. Hem padişahın hususi ikametgâhı hem de devlet idaresinin kalbi olan saray, kadim şehir merkezinden Boğaz sahiline ve sırtlarına taşınırken, XVII. yüzyıldan beri devlet idaresinde saraydan sonra ikinci adres olan Bâbıâli'nin yanına Beyazıt'taki Bâb-ı Seraskerî (Seraskerlik/Harbiye Nezareti) eklendi. O dönemde Galata ya da Pera olarak adlandırılan Beyoğlu bölgesinde yoğunlaşmış Avrupalı büyük devletlerin elçilikleri de, daha önce görülmedik şekilde İstanbul'daki nüfuzlarını artırdı ve birbirine rakip yerli siyasi aktörlerin destek ya da koruma aradığı sığınaklar hâline dönüştü. Adı konulmamış siyasi hizipler şeklinde birbirleriyle mücadele eden bürokratların yerini, görünüşte ideolojik eksenli olarak yapılanmış fırkalar almaya başladı. Giderek keskinleşen siyasi rekabet içerisinde, yüksek siyaset aktörlerinin popüler desteğe olan ihtiyacı da giderek arttı. Mahalle halkı, esnaf ve kırdan kente gelmiş ücretli emekçilerin yanı sıra, medrese ve Darülfünun talebeleri ile Harbiyeliler ve şehirdeki askerî birliklerde bulunan rütbesiz neferler de taht ve hükûmet değişikliklerine zemin hazırlayan sokak gösterilerinde boy gösterir hâle geldi.

Yeniçerilerin ön ayak olduğu bir isyanla 29 Mayıs 1807'de tahttan indirilen III. Selim'i takip eden 7 padişahtan, sonuncusu VI. Mehmed Vahdeddin de dâhil edilirse, 4'ü darbelerle hal' edildi. XIX. yüzyıla kadar siyasi rüzgârlar İstanbul'un hinterlandı olan geniş imparatorluk coğrafyasına eserken; Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın, III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak üzere askerî birlikleriyle 21 Temmuz 1808'de İstanbul'a gelişi ve bir hafta sonra Bâbıâli'yi basıp sadaret mührünü kapmasıyla birlikte, ibreler tersine dönecekti. Bundan tam yüzyıl sonra, Manastır'da başlayan bir askerî kalkışma II. Abdülhamid'i parlamentoyu yeniden açmaya ve *Kanun-ı Esasi*'yi tekrar yürürlüğe sokmaya zorlayacak; 25 Nisan 1909'da Selânik'ten harekete geçerek İstanbul'u işgal eden III. ve II. ordulara bağlı birlikler ile Balkanlı Müslim ve gayrimüslim çetelerden oluşan "Hürriyet Ordusu" ise Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirecekti.

Osmanlı payitahtına bu dönemde Balkanlar'dan esen tehdit ve işgal rüzgârları bunlarla da sınırlı değildi. Kırım'ın kaybından sonra Osmanlı-Rus sınırının güneye doğru kaymaya başlaması ve hatta 1828-1829 ve 1877-1878 savaşlarında Rus ordusunun önce Edirne'ye sonra İstanbul civarında Ayastefanos'a (Yeşilköy) dek gelmesi, Topkapı Sarayı ve Bâbıâli'deki devlet yöneticilerinin yüzünü daha da batıya, başta Londra, Paris ve Viyana olmak üzere dönemin büyük Avrupalı devletlerinin payitahtlarına döndürecekti. Resmiyette İstanbul'a bağlı olması gereken Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya bağlı birliklerin 1832-1833'te Osmanlı ordusuna galip gelip Kütahya'ya kadar ilerlemesi ise siyasi ve askerî destek arayışlarının rotasını Rus payitahtı St. Petersburg'a dahi çevirttirdi. Kırım Savaşı olarak da bilinen 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ise İstanbul, Avrupa siyasetinin bir rekabet sahnesi olmaktan çıkıp birleşik Osmanlı-İngiliz-Fransız-İtalyan silahlı kuvvetlerinin konuşlandığı bir ordugâha dönüştü.

Dış politikada Batılı güçlerle girilen ittifak ilişkileri, iç politikada da hızla tesirlerini gösterecekti. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve İstanbul'un savunması artık bir "Avrupa meselesi" olarak görülmeye başlandığından, Osmanlı tahtına hangi şehzadenin oturacağı ve hangi vezir ya da nazır paşanın sadaret mührünü eline alacağı gibi iç siyaset konuları, İstanbul'daki diplomatik temsilcilerin kendi dış işleri ve savaş bakanlıklarından aldıkları talimatlarla yaptıkları müdahalelere açık hâle geldi. XIX. yüzyılda İstanbul'da görev yapmış nüfuzlu elçilerden İngiliz diplomat Canning, Rus diplomat Ignatieff ve Alman askerî danışman von

* İstanbul Üniversitesi

1- III. Selim'in Avrupalı bir elçiyi kabulü. Padişahın solunda Şehzade Mustafa (IV.) ve Şehzade Mahmud (II.) (d'Ohsson)

der Goltz Paşa başta olmak üzere, sayıları onlarla ifade edilebilecek diplomat, askerî ataşe ve danışman ile elçilik tercümanları, son dönem Osmanlı siyasi tarihine geçen pek çok önemli olayın hazırlayıcısı, tertipçisi ya da destek ve köstekçisi olarak itham edilir hâle geldi. Mamafih ne onlar ne de Osmanlı siyasetinin en üstten en alta yerli aktörleri bu girift çekişme ve çatışmalarda tek başlarına muktedir olacak güce sahiplerdi. Siyasetin dinamik ve değişken yapısı, en ince ayrıntısına kadar hazırlanan planları orta ve uzun vadede çoğu kez boşa çıkarttı. Bir demde galip gözüken darbeci ve tertipçiler, bazen çok kısa bir süre sonra bazen ise bir miktar vakit geçtikten sonra, ele geçirdiklerini sandıkları iktidar ve nüfuzlarını kaybettiler. Kalıcı olacağı zannıyla tesis edilen her siyasi teşkilat, bünyesinden kendi muhalifini ve tahripçisini çıkardı. Çoğu kez de, ıslahat (reform) ve hatta inkılap (devrim) vaatleriyle siyasi makamlara talip olanların devri iktidarları, kâğıt üzerinde kalmaktan pek öteye geçmeyen ittifak senetleri, Tanzimat ve Islahat fermanları, Kanun-i Esasi (anayasa) metinlerinin gölgesinde, önceki dönemden daha sert ve şiddetli baskı ve tahakkümleri beraberinde getirdi.

Askerî bir kuvvet olmaktan çıkıp İstanbul siyasetinin ve ekonomisinin başlıca aktörlerinden birine dönüşmüş Yeniçeri Ocağı'nın yerine 1826'dan itibaren ikame edilen yeni merkez ordusu da sarayın beklentilerini boşa çıkardı. Orduya rütbeli personel yetiştirmek için kurulan Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye mezunu subaylar, sadece yarım yüzyıl sonra selefleri gibi siyasileşti. İlk mektepli serasker olan Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiği Mayıs 1876 darbesinin baş tertipçisi olurken; Makedonya'daki ayrılıkçı Bulgar çeteleriyle mücadele etmeleri için bu bölgeye gönderilen Harbiye mezunu genç subaylar, öğrendikleri gayrinizami harp yöntemlerini Temmuz 1908'de saraya ve sultana sadık, kendi kıdemli komutanlarına yöneltmekten geri durmadılar. Osmanlı Devleti'nin son 10 senesine damgasını vuracak İttihat ve Terakki Fırkası'nın kurucu kadrosunu oluşturan ve o yıllarda "hürriyet kahramanı" olarak nam salan bu muhalif genç subaylar, 1913 Ocak'ında ise Bâbıâli'yi bastı ve dönemin Harbiye nazırını da vurarak hükûmeti devirdi. Osmanlı saltanatının siyasi ömrünü tükettiği XX. yüzyılın ikinci

on yılı, padişahın “Dolmabahçe noteri”ne dönüştüğü tek parti hegemonyasına tanıklık etti. Avrupa ve dünya siyasetinin aşırılıklara meylettiği yüzyıl dönümünde İstanbul da çağın ruhuna uymuştu. Artık yeniçeriler yoktu. Ancak siyasetin pratiğinde hâlâ şiddet hâkimdi. Eski dönemde şehrin orta yerinde sultana sadık ve ona muhalif gruplar arasında toplu tüfekli çatışmalar yaşanırken; 1890’lardan itibaren bombalı ve ateşli silahlı suikastlar ve faili meçhul cinayetler İstanbul sokaklarında görülür hâle gelecekti. Müslim ve gayrimüslim siyasi muhaliflerin yurt dışındaki bağlantılarını da kullanarak, II. Abdülhamid’i devirmeye çalıştığı bu yıllarda bombalar, sultanın arabasının altına konulur ya da kolluk güçlerine karşı kullanılırken; sultanın hal’ edilmesini takip eden İttihat ve Terakki diktatörlüğü günlerinde muhalif gazeteciler, sokak ortasında vurulur hâle gelecekti. Sultan Abdülaziz döneminin sonlarından itibaren Osmanlı siyasi lügatine giren “politika töhmeti” yani *siyasi suç* kavramı, Sultanahmet Meydanı’nda inşa edilen ilk Umumi Hapishane ve Zaptiye Nezareti binalarında tutulan Müslim ve gayrimüslim tutuklularla müşahhaslaştı.

Yeni Dönemin Miladı: Rum İsyanı, Yeniçeri Ocağı ve Bektaşî Tarikatı’nın Kaldırılması

Fransız İhtilali’nin patlak verdiği sene olan 1789’da Osmanlı tahtına çıkan III. Selim’in 1807’de Kabakçı Mustafa İsyanı ile tahttan indirilmesi, ordu ve devlet teşkilatlarında başlatılan Nizam-ı Cedid projesinin de sonunu getirmişti. Sultanın ve merkezî hükûmetin hem payitahtta hem de Rumeli ve Anadolu’daki siyasi, idari ve mali kontrolünü artırmayı amaçlayan bir dizi askerî ve mali tedbir, farklı menfaat gruplarını bir araya getirmiş ve III. Selim’in yerine IV. Mustafa’nın geçirilmesiyle statükonun korunabileceği umulmuştu. Alemdar Mustafa Paşa’nın kendine bağlı Rumeli kuvvetleriyle payitahtı işgali, IV. Mustafa’nın 14 ay süren saltanatını sonlandırsa da, selefinin yeniden tahta geçirileceğinden korkan padişahın emri devrik sultanın hayatına mal oldu. Topkapı Sarayı’nda 28 Temmuz 1808’de gerçekleşen kanlı baskında, III. Selim hayatını kaybederken, saldırganların bir diğer hedefi olan Şehzade Mahmud ise son anda saray damlarına çıkartılarak hayatta tutulabildi ve şehre hâkim olan Rumeli âyanının desteğiyle tahtın yeni sahibi oldu. Ancak, Yeniçeri Ocağı’nın bir kesimi bu taht değişikliğine sıcak bakmamaktaydı. Kendilerinin tahta çıkardığı IV. Mustafa’nın söz verdiği politikanın II. Mahmud tarafından değiştirilmeye çalışılması hâlinde, Osmanlı hanedanında o tarihte başka bir şehzade bulunmaması sebebiyle tahta

2- IV. Mustafa (TSM)

Esma Sultan’ı ya da Konya’daki Mevlevî çelebisi veya Kırım Tatar hanzadelerinden birisini çıkarmayı dahi aralarında konuşmuşlardı.

Siyasi gelişmeler neticesi kendisini tahtta bulan II. Mahmud, tam 18 sene sonra Yeniçeri Ocağı’nın kaldırıldığı günlerde idamlarına hükmettiği kişilerin listesine bakılırsa, o gün canına kastedenleri hiç unutmayacaktı. Ancak amcası III. Selim’in siyaseten plansızca giriştiği merkeziyetçilik projesini tekrar yürürlüğe sokmak için acele etmeyecek ve hem İstanbul’daki hem de yurt içi ve yurt dışındaki konjonktürel gelişmeler ve fırsatları yakından takip edecekti. Yeni sultan, tahta

3- Yeniçeri, Nizam-ı Cedid binbaşısı ve topçu neferi (Brindesi)

çıkışından dört ay sonra, 15-18 Kasım 1808'de çıkan ikinci bir isyanla sadrazamı Alemdar Mustafa Paşa'nın ve Yeniçeri Ağası Mustafa Paşa'nın isyancılar tarafından katledilmesini engelleyemezken, devrik sultan olan kardeşi IV. Mustafa'nın boğdurulmasını emretmekten geri durmadı. Alemdar Mustafa Paşa'nın kendi birliklerinden oluşturduğu Sekban-ı Cedid askerleriyle yeniçerilerin saray bahçesine de sıçrayan sıcak çatışmalarını, Bâbıâli'nin ateşe verilmesini, kendisine yakın duran donanmanın Yeniçeri Kışlaları'nı denizden topa tutmasını, şehrin siyasi merkezi hükmünde olan Sultanahmet; Ayasofya, Divanyolu ve Cebeciler Kışlası yangınlarını ibretle uzaktan izledi. Hem Nizam-ı Cedid hem de Sekban-ı Cedid birliklerinin talim gördüğü şehir dışındaki Üsküdar Selimiye'de ve Levent'teki kışlaların yakılmasına da şahit oldu. İsyancılara karşı hem amcası III. Selim'e hem de kendisine yakın durmuş Kaptanıderya Ramiz Paşa, kadı Abdurrahman Paşa ve Bahriye Nazırı Moralı Ali Efendi'nin deniz yoluyla önce Yeşilköy'e ve oradan da Rumeli'ye kaçışlarıyla bir bakıma yalnız kaldı. Tıpkı selefi IV. Mustafa gibi onun da önünde tek seçenek duruyordu: Silahlı kanadını yeniçerilerin oluşturduğu asilerle uzlaşarak, kısa vadede onların taleplerine olumlu karşılık vermek ve karıştıkları gayrimeşru siyasi müdahaleden dolayı ceza almayacaklarını temin etmek.

Saltanattaki ilk yıllarını siyasi olarak bir denge politikası takip ederek geçiren II. Mahmud, önceliği Rumeli ve Anadolu'daki mahallî güç sahiplerinin tasfiyesine verdi. Sultanın, ülkesi üzerindeki siyasi otoritesi kadar mahallî vergi ve ticaret gelirlerine de ortak olan taşralı âyan ve eşrafın bir kısmı zaman içinde eceliyle ölürken, en son Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa olmak üzere, bir kısmı da İstanbul'un gizli tertipleri ya da açık askerî müdahaleleriyle ortadan kaldırıldı. Ancak, bu kez de bir başka iç siyasi problemle karşı karşıya kalındı. Tepedelenli Ali Paşa'nın ölümü sonrasında Mora'daki otorite boşluğundan da yararlanan Rum ayrılıkçı hareketi, 1821 yılında Eflak ve Boğdan'da başlayan küçük çaplı ayaklanmayı, sonraları Yunanistan Devleti'nin esas toprağını oluşturacak, Mora Yarımadası'na taşımayı başardılar. Yeniçeriler ile ücretli savaşçılardan oluşan merkezî idare kuvvetleri, 5 sene boyunca Rum çetelerle yürütülen gayrinizami harbi bir türlü sonlandıramadı. Ancak Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın gönderdiği deniz ve kara güçleri sayesinde isyan 23 Nisan 1826 itibarıyla kesin olarak bastırılabildi. Askerî olarak elde edilen başarının siyasi karşılığı alınamadı. Başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere neredeyse bütün büyük Avrupa devletleri isyancı Rumlar lehinde Osmanlı Hükûmeti'nin karşısında yer alınca, İstanbul'da sultan ve ricalinin kurduğu bütün planlar altüst oldu. İçerdeki ve dışardaki siyasi rakipleriyle masa başında bir mutabakata varamayan II. Mahmud, Rum İsyanı'nın kamuoyunda yarattığı endişeleri bir fırsat olarak kullanmayı tercih etti.

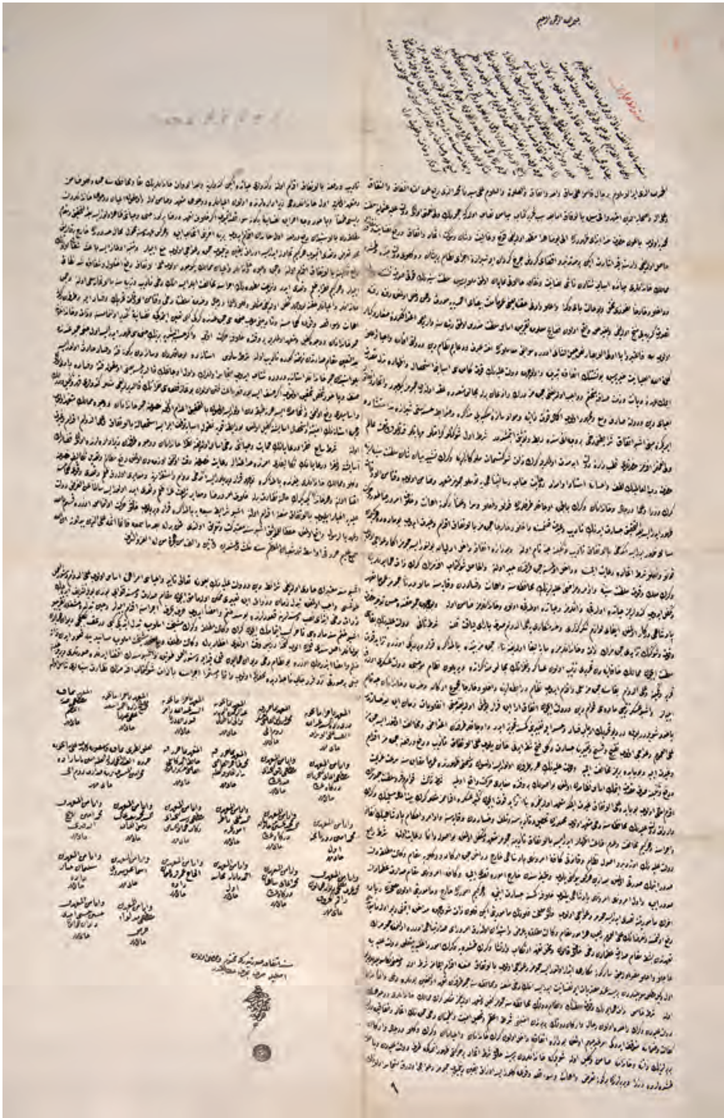
Zaten bir süredir Yeniçeri Ocağı içinde Ağa Hüseyin Paşa eliyle bir tasfiye gerçekleştirip komuta kadrolarını kendine sadık olacak kişilerce doldurmaya çalışıyordu. Tam da bu sırada, maktul amcasının yarım kalmış projesini hatırladı ve yeni bir düzenli merkez ordusu kurmak için harekete geçti. Aslında dış konjonktür açısından böylesi bir adım atmak için şartlar pek de elverişli değildi. Rum İsyanı sonrasında talepleri karşılanmayan Rusya, 1806-1812 Savaşı'ndan sonra bir kez daha Osmanlı Devleti ile harbe tutuşmanın hazırlıklarını yapıyordu. Ancak, yeniçerilerin giderek yükselen sesleri ve Rum İsyanı'nı bahane ederek, İstanbul'un Müslüman ahalisi nezdinde biraz da zenofobik tonda bir popüler dinî milliyetçiliği körüklemeleri, II. Mahmud'un siyasi otoritesini tehdit eder bir hâl almaktaydı. Yeniçeri Ocağı mensupları kendi ocak ağaları vasıtasıyla padişaha tehditkâr bir şekilde haber göndermişler ve şehirdeki Rum ve Ermeni (gâvur) nüfustan emin olmadıklarını ileri sürerek, bunların İstanbul'dan kovulması ve hatta kılıçtan geçirilmesi gibi taleplerini dile getirmişlerdi. İstanbul'un fethinden itibaren çok dinli ve çok etnisiteli emperyal bir düzen içinde idare edilen İstanbul'da böylesi köklü bir tasfiye hareketine girişmek, hem iç hem de dış

4- II. Mahmud (TSM)

siyaset açısından sultanın kabul edebileceği bir şey değildi. Ocağın talebi ve Bâbıâli'nin buna cevabı üzerine düştüğü notta, şehrin Rum ahalisinin kırılması için tek başına emir veremeyeceğini ve ancak şeyhülislamın bu yönde bir fetva vermesi hâlinde ona uyacağını söyleyerek konuyu geçiştirmeye çalıştı. Benzer şekilde, Ağa Hüseyin Paşa'nın ocak içindeki muhalif küçük ve orta rütbeli ustaların ani bir darbe ile katledilerek ordu üzerinde tam kontrolü sağlama teklifine de sıcak bakmadı. Onun kafasında olan; tam hazır olmadan harekete geçmemek ve ocak içindeki muhaliflerinin kamuoyu nezdinde gayrimeşru duruma düşmeden tasfiye etmekti. III. Selim ve Alemdar Mustafa Paşa'dan farklı olarak, hem Bâbıâli ricali hem de ulema zümresini yaptığı tayinler ve tasfiyeler ile büyük ölçüde kendi tarafına çekmiş olsa da, muhtemel bir yeniçeri isyanında İstanbul'daki siyasi aktörlerin tam olarak nasıl davranacaklarını kestirmek güçtü.

Aslında, Rum İsyanı sırasında İstanbul'da yaşayan Rumların akıbeti üzerinden siyaset yapma yolunu açan tek başına yeniçeri ustaları değil; yeniçeri ağa ve zabitlerinin de katıldığı bir umumi meclis toplantısında konuyu gündeme getiren devlet ricali ve buradan çıkan kararı onaylayan padişah olmuştu. İsyanın çıkmasından 6 ay sonra yapılan bu toplantıda, şehirdeki hiçbir Müslüman'ın silahsız gezmemesi, İstanbul'daki Rumlardan savaşmaya gücü yetecek olanların iyice araştırılarak Anadolu'da bir yere gönderilmeleri, Osmanlı diplomasisinde o güne kadar önemli roller üstlenmiş Fenerli Rumların geriye bir fert kalmamak üzere idam edilmeleri ve Rusların harp ilan etmesi hâlinde İstanbul ahalisinin ne şekilde hareket etmesi gerekeceği gibi fevkalade dikkat çekici maddeler gündeme gelmişti. İstanbul'daki "eli ayağı tutar Rumların" Anadolu'ya sürgün edilmesi hususu da umumi kabul görmüştü. Bu konuyla ilgili olarak II. Mahmud'un da muvafakatinin alınmasından sonra şehirdeki Rumların tahririne başlanmış; iki gün sonra bu kez şeyhülislamlık makamındaki şûrâda da bunlardan "bikâr ve hovarda ve harb ü darbe yarar" olanların gönderilmeleri kararlaştırılmıştı. Ayrıca Rum reayanın devletten ruhsatlı (*müste'men*) tüccarların gemileriyle gerek Akdeniz gerek Karadeniz tarafına firar edememeleri ve her iki Boğaz'dan içeri giren gemilerde Rum isyancıların bulunmaması için Boğazlara yoklamacılar yerleştirilmesi, denizde olduğu kadar karadan da Rumeli'ye "reaya firarı"nın engellenmesi ve İstanbul'a gerek Rumeli'den gerek Anadolu'dan isyancıların gelip propaganda yapamaması için Rumların Rumeli'ye gidiş ve Rumeli'den gelişlerinde tezkere aranması tedbirleri üzerinde durulmuştu. Söz konusu mecliste, İstanbul'da Rumların yanı sıra "birtakım serseri

5- Sened-i İttifak (BOA, HH, nr. 746/36242)

makulesi"nin de güvenlik tedbirleri çerçevesinde toplanıp şehirden çıkartılmaları gündeme gelmiş, ancak alınan kararları inceleyen II. Mahmud, Rumların İstanbul'dan sürülmesinin sonraya bırakılması talimatını vermişti.

İstanbul'un muhtemel bir Rum isyanı ve Rus işgaline karşı korunması çerçevesinde alınması gereken bir diğer dikkat çekici tedbir de, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında da başvurulduğu üzere, payitahtın Müslüman ahalisinin silahlandırılması idi. Yöneticiler ve ister Müslim ister gayrimüslim olsun, yönetilen halk arasında bir fark oluşturmak adına halkın silah taşıması, ata binmesi, belirli kıyafetleri giymesine sınırlar koyan kadim Osmanlı siyasi nizamına zıt gözüken bu kararla, bundan böyle İstanbul'un Müslüman ahalisinden kimsenin silahsız gezmemesi için yetkililer sürekli dikkat ve ihtimam göstermekle mükellef tutuluyordu. Bu maksatla, fukaralığından dolayı silah alamamış olan yeniçeri yoldaşlarına da zabitlerinin taleplerine dayanılarak, devletçe el konulan gayrimüslim reayanın silahlarından dağıtılacaktı.

Yunan İsyanı'nın sona yaklaştığı 1826'nın ilk aylarından itibaren, padişah ile ona yakın devlet ricali, ocak mensupları ve ulema gizli toplantılarda bir araya gelmiş ve askerî teşkilatta yapılacak yenilik hakkında prensipte anlaşmışlardı. En nihayet 26 Mayıs 1826'da Şeyhülislam Konağı'nda gerçekleştirilen toplantıda, yeniçerilerin tepkisini çekmemesi için *Eşkinci* adı altında ve resmiyette ocağa bağlı olacak, yeni piyade birlikleri kurulmasına karar verildi. Burada söz alan Sadrazam Selim Mehmed Paşa ve Reisülküttap Seyyid Mehmed Efendi, Rusların isyancı Sırplar ve İngilizlerin de isyancı Rumlar lehine müdahaleleri ve Rusya'nın harp ilanı ihtimalinden bahsederek, toplantıya katılanları bir "acil hâl" içinde bulunulduğuna iknaya çalıştılar. Onlara göre Hristiyan devletler, İslam topraklarını paylaşmak hususunda önceden aralarında anlaşmışlar ve o günlerde de artık harekete geçmişlerdi. Böylesi bir ortamda ister ulema, rical ve ocaklı gibi devletli ister sıradan halk olsun, bütün Müslümanların bu saldırıya karşı devlet ve milleti muhafaza davasına kendini adaması şarttı.

Bu talebin pratikte karşılığı, orduda girişilecek yeniden yapılanmaya destek verilmesi ve muhtemel bir isyan çıkması hâlinde yeniçeriler ile birlikte hareket edilmemesiydi. Nitekim bu istenilen de gerçekleşti ve aralarında şeyhülislam, üst seviye ulema ve dersiamların da bulunduğu ilmiye zümresi, Avrupalı düşmanların kullandığı harp sanatlarına karşılık vermek amacıyla askerlerin Avrupai surette eğitilmesinin caiz olacağı yönünde ortak bir görüş bildirdi. Bu ideolojik destek önemliydi, çünkü ister sultan ister ona karşı ittifak eden bir kısım kulları tarafından yapılsın, mevcut siyasi teşkilatta köklü bir değişikliğe sebep olacak her müdahale ve darbe, eninde sonunda hukuken meşru hâle getirilmek durumundaydı. Ayrıca 1703, 1730, 1807 ve 1808 yeniçeri isyanları ve akabindeki saray darbelerinde ulemadan pek çok seçkin ismin, tahttaki sultana karşı kendi grup menfaatlerini korumak adına Yeniçeri Ocağı ve onun tahsilsiz emekçi sınıfına mensup taraftarlarına destek vermesi de belirleyici olmuştu. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması süreci ve XIX. yüzyılın sonraki siyasi darbelerinde de ulema, hep önemli bir rol oynamaya devam edecekti. Şeyhülislama *Eşkinci* projesiyle ilgili bir fetva hazırlatılmasıyla yetinilmeyip bir de varılan mutabakatı kâğıda döken bir hüccet metni hazırlatılmasının altında yatan da bu teamüldü. Fetvada üzeri örtülü olarak yeniçeriler suçlanırken, Avrupalı Hristiyan devletler bir tarafa, devletin içinde

6- II. Mahmud tuğralı tören tahtı (Topkapı Sarayı)

isyan eden Rum çetelerinin hakkından dahi beş senedir gelinemediğine dikkat çekiliyordu. Bir ay sonra çıkartılan ve ocağın kapatılmasının gerekçelerini sıralayan fermanda ise, devletin askerî alandaki başarısızlığının bütün faturası yeniçerilere kesilecek ve itaatsizliğin hüküm sürdüğü Yeniçeri Ocağı, yüz senedir yaşanan toprak kayıplarının tek sorumlusu ilan edilecekti. Oysa Osmanlı askerî kuvveti zaman içinde rakiplerine karşı bir düşüş yaşadıysa, bunun tek müsebbibi yeniçeriler değildi. Askerî alanda etkenler Avrupa'da yaşanan gelişmeler ile hem İstanbul hem de geniş Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkan yeni sosyopolitik ve sosyoekonomik dinamikler de güç dengesinin değişmesinde çok etkili olmuştu.

Hüccet metninin ortaya çıkmasından sonra, 28 Mayıs 1826'da şeyhülislamlık makamında sadrazam, şeyhülislam, yeniçeri ağası, Boğaz muhafızları, reisülküttap, defterdar, Darphane nazırı, Tophane nazırı gibi üst düzey devlet ricali ile kadılar, müderrisler, dersiamlar ve vaizlerden oluşan ilmiye mensupları tekrar bir araya geldi. Ocaktan, ağanın yanı sıra, sultan-bürokrasi ittifakının kendi saflarına çektiği sekbanbaşı, bazı eski sekbanbaşılar, orta mütevellileri, bölük ağaları ve katar ağaları gibi bazı üst seviye zabitler de orada hazır

7- Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için Sancak-ı Şerif'in Sultanahmet Camii'ne getirilmesi ve burada yapılan konuşmaları resmeden temsilî gravür (Allom)

bulunmuşlardı. Yeniçeri Ocağı'nın içinde bulunduğu hâl, toplantıda eleştiri konusu yapıldı. Bizzat Sadrazam Selim Mehmed Paşa, İslam askerinin, savaşı bir dinî zaruret, cihat olarak bilmesinin ve İslam siyaset geleneğinde "ülü'l-emr" olarak anılan yöneticilerinin iradesine itaatin farz olduğunu öğrenmesinin şart olduğuna dikkat çekti. Bütün bunlar, siyasi iktidarın halife-sultan merkezli olarak, otoritesini silahlı kuvvetler üzerinde tesis etme niyetinin birer ifadesiydi.

Vüzera, rical, şeyhülislam, ulema, dersiamlar, tarikat şeyhleri, ocak ağa ve zabitleri tarafından imzalanan hüccet, fetva ve Eşkinci layihası, beraberindeki İstanbul kadısı, fetva emini ve dersiamlarla Ağa Kapısı'na giden Yeniçeri Ocağı ağası Mehmed Celaleddin tarafından, ocak yoldaşlarına tebliğ edildi. Bu esnada ağanın beraberindeki ulema, yeniçerilere öğütlerde bulundu ve

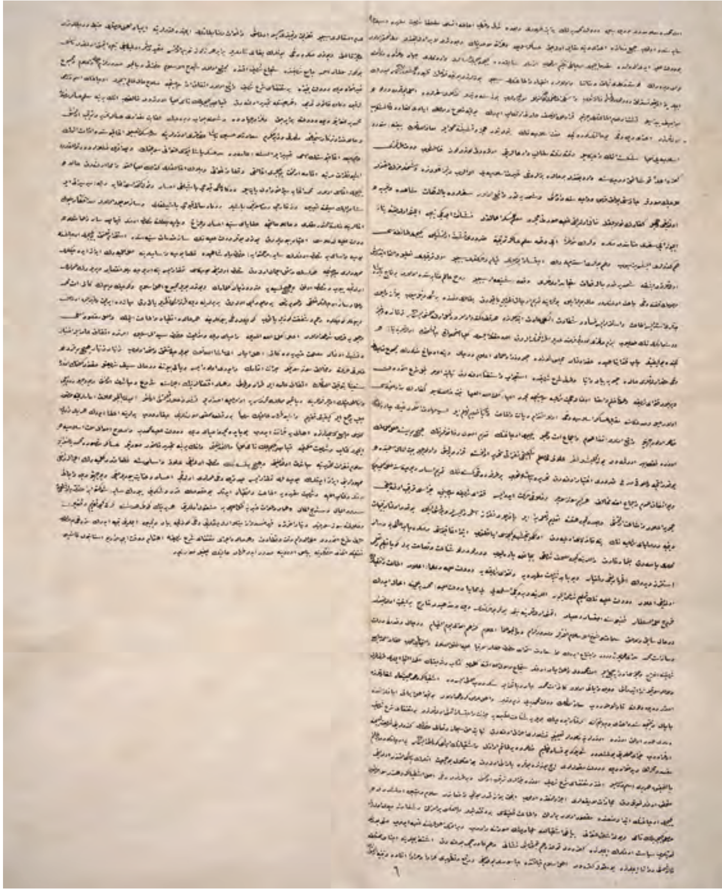

8- II. Mahmud

alınan kararlara uymayanların “kanının heder olacağı”nı vurgulayarak aba altından sopa göstermeyi de ihmal etmedi. Ocağa dayatılan Avrupai yeni askerî talimin gayriislami olduğu iddiasıyla ocaktan ve/veya halktan gelmesi muhtemel bir tepkiyi daha baştan gayrimeşru ve mesnetsiz kılmak için, farklı derecelerde ilmiye mensuplarına bir çeşit paratoner vazifesi yüklenmişti. Aslında her iki taraf da esas siyasi niyetlerini saklayarak, İslam fıkhına atıfla kendi pozisyonlarını meşrulaştırmaya çalışıyor; yeniçeriler kendilerini tamamıyla siyasi otoritenin aracı kılacak yeni iş düzenini “gâvur talimi” olarak tanımlayıp “Şeriat isteriz” nidalarıyla mevcut hukuklarının muhafaza edilmesi taleplerini dile getirirken; hükûmet ise ulemadan da aldığı destekle siyasi-askerî bir konuyu bütünüyle dinî bir çerçeve içine oturtup yükselebilecek her türlü muhalif sesi daha en baştan bastırmayı hedefliyordu. Hukukun ve siyaset felsefesinin ana kaynağının İslam dini olduğu bir toplum düzeninde her iki tarafın bu göndermelere başvurmaları, aslında anlaşılabilir bir tavırdı. Nitekim, XX. yüzyılın başında İstanbul’da yaşanan ve “31 Mart Vakası” olarak bilinen askerî ayaklanmada dahi benzeri söylemlere başvurulacaktı.

Görünüşte Yeniçeri Ocağı şemsiyesi altında kurulan yeni askerî birliklerin talime başlamasından sadece üç hafta sonra beklenen oldu ve kazanlarını son kez kaldırdıklarını bilmeyen yeniçeriler isyan ettiler. Ancak bu kez karşılarında daha hazırlıklı ve kararlı bir siyasi irade mevcuttu. Sultan ile ittifak eden Bâbıâli ricali, üst ve alt seviye ulema, medrese talebeleri, yeniçerilerle birlikte hareket etmeyen diğer askerî sınıflar (Topçu, Humbaracı, Lağımcı ve Tersane) ve mahalle imamları rehberliğinde “küffar üzre gider gibi” Atmeydanı’nda halife-sultanın açtığı “peygamber sancağı” altında toplanmaya davet edilen şehrin Müslüman ahalisi, güçlü bir blok oluşturmuşlardı. Birkaç alt ve orta rütbeli ocak zabitinin liderliğinde 14 Haziran 1826 gününün akşam vaktinden itibaren, Etmeydanı’nda toplanmaya başlayan yeniçeriler, daha önceki benzeri vakalarda da görüldüğü gibi, ilk olarak Süleymaniye’deki

9- Yeniçeriliğin kaldırılmasına dair ferman (BOA, HH, nr. 318/51356C)

Ağa Kapısı'na saldırdı. Hedeflerinde, padişah ve Bâbıâli ile işbirliği yaparak kendilerini sattığını iddia ettikleri Yeniçeri Ağası Celaleddin Ağa vardı. Ancak Celaleddin Ağa'yı orada bulamadılar. Bunun üzerine, meşhur kazanlarını kışlalardan ve cebecilerin fazla muhalefeti olmaksızın Cebehane'den alarak ayaklanmayı sembolik olsa da başlattılar. Akabinde tıpkı daha önceki ayaklanmalarda olduğu üzere şehrin işsiz, ücretli emekçi ve küçük esnaf zümreleri içindeki yandaş ve taraftarlarını kahvehaneler ve sokaklardan kendilerine katılmaya davet ettiler. Tahte'l-kal'a (Tahtakale), Asmaaltı, Unkapanı (Kapan-ı Dakîk) ve sair yerlere gönderilen karakullukçularla buradaki hamal ve ırgatlar, ocağa destek vermeye çağrıldılar. Bir araya getirilen bu kalabalık, Eşkinci projesine, talimci Davud Ağa'yı bularak destek vermiş olan Mısır Kethüdası Necib Efendi'nin konağını bastı ve Bâbıâli'ye yürüdü.

Gelişmelerden haberdar edilmesi üzerine Beşiktaş'taki Sahil Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na dönen II. Mahmud, hemen kendine yakın rical ve komutanlar ile bir toplantı yaptı. İsyana mukavemet gösterilmesi ve cebren bastırılması kararı üzerinde ittifak sağlandı. Bunun üzerine, ertesi sabahtan itibaren Sultanahmet Camii avlusunda bir karargâh oluşturuldu. Kısa bir süre öncesine kadar yeniçeri ağası iken hayatının risk altında görülmesi üzerine bir diğer stratejik askerî makam olan Boğaz muhafızlığına getirilmiş Ağa Hüseyin Paşa ile Mehmed Paşa ve Topçubaşı Numan Ağa'nın komutası altındaki topçu ve kalyoncu askerleri Divanyolu'ndan ocak kışlalarına doğru ilerlemeye başladı. Yine sultan tarafında saf tutan diğer askerî ocaklardan olan Humbaracı ve Lağımcı ocaklarına mensup ağalar ile neferler ise Bozdoğan Kemeri ve Et Pazarı Caddesi'nden aynı istikamete yürümeye başladı. Her iki gruba da, daha önce 1815 yılında da yeniçeriler ile İstanbul sokaklarında karşı karşıya gelmiş olan medrese talebeleri (*talebe-i ulûm*) ve ahaliden kişiler refakat ediyordu. Söz konusu bu sivillere, saraya geldiklerinde İç Cebehane'den tüfek ve fişenk dağıtılmıştı. Bu iki kol, Etmeydanı'na geldiğinde, ocak mensupları kendilerini savunmak amacıyla kışlalarına çekildiler. Bunun üzerine süvari topçusu "Kara Cehennem" lakaplı İbrahim Ağa, emrindeki neferlere kışlaların topa tutulmasını emrini verdi. Etmeydanı'nda kalan yeniçeriler ise yakalanarak Atmeydanı'na sevk edilmeye başlandı. Bu arada şehrin merkezi olarak kabul edilebilecek suriçine açılan kapılar kapatıldı ve ister Osmanlı tebaası ister Frenk olsun hiçbir gayrimüslimin bu bölgeye sokulmaması emri verildi.

Şehirde tellaklar marifetiyle padişaha destek için sancak-ı şerif altında toplanmaya davet edilen sivil kalabalık içinde; Kabakçı Mustafa İsyanı'ndan bu tarafa İstanbul sokaklarında farklı yeniçeri ortaları arasında meydana gelen silahlı kavgalardan, esnaflık yapan yeniçeriler ile ocak mensubu olmayan tüccar ve esnaf arasında meydana gelen çatışmalardan, yeniçeri mensubu ya da taraftarı olan kişilerin dâhil oldukları yağma, gasp ve kadınlara yönelik taciz ve ırza tecavüz vakalarından ne zamandır gayrimemnun olan sıradan insanlar ile ocağın bazı iş kollarındaki tekel konumu yüzünden ticari olarak zarar gören kesimlerin mühim bir yer tuttuğu düşünülebilir. Taşıma ücretlerine zam yapan ocak mensubu ya da yandaşı hamallar ve kayıkçılar, esnaf ve tüccarların husumetini üzerlerinde toplarken; kendileri dışında kimseyi inşaat işine sokmak istemeyen, daha fazla paraya daha az çalışan ve inşaat malzemelerinin satışında da müşterileri kendilerine yakın kişilerden satın almaya zorlayan yeniçeri ortaları, zaman içinde hem rakip zanaatkâr ve amele kesiminin hem de işverenlerinin tepkisini çekmişlerdi. Ocağa mensubiyetlerinden ötürü vergi muafiyetlerinin yanı sıra Bâbıâli'nin müdahalelerine karşı fiilî dokunulmazlık zırhları da bulunan yeniçeriler, örgütlü oluşları sayesinde emek ve hizmet piyasalarında bazen bir işçi sendikası gibi davranırken bazen de fiyatları

10- Yeniçeriler: Orta Ustaları, Usta ve Karakullukçular (A. Cevad)

belirleyen bir tröst gibi davranmaktaydılar. Yeniçeri olmayan sivil halkı ve de bilhassa mülkiyet sahibi şehirli orta sınıfı zaman zaman isyan noktasına getirip Bâbıâli'ye ve Ağa Kapısı önlerinde protestolar yapmaya sevk eden bu tür vakalarda devreye giren padişah ve vezirler, kendilerine muhatap olarak yeniçeri ağası, ocak yazıcısı ya da üst kademe ocak zabitlerini almış ve meseleyi ocağın kendi içinde halletmesini talep etmişlerdi. Ancak bu kez durum değişmiş ve şehirde yeniçeri karşıtı kim varsa bizzat saray tarafından silahlandırılarak ocaklıların karşısına çıkarılmıştı.

İstanbul'un göbeğinde 15-16 Haziran 1826'da gerçek bir iç savaş görüntüsü veren silahlı çatışmalarda sayıları birkaç bini bulan ocak mensubu ve taraftarı öldürülürken, birkaç yüz tanesi de tutuklanarak Ağakapısı ve Atmeydanı'nda önlerine getirildikleri serasker ve sadrazamın siyaseten verdiği hükümlerle idam edildi. Bunların cesetleri önce Atmeydanı'na getiriliyor ve oradan Gedikpaşa ve Ayasofya hamamlarının külhan çocukları tarafından yerde sürüklenerek, Ahırkapı İskelesi'nden denize atılıyordu. O sırada İstanbul'da görev yapan İngiliz elçisi Canning'in Londra'ya bildirdiğine göre, Yeniçeri Ocağı'nın şehirdeki mevcudu 150.000'i bulmuştu. Ancak bu abartılı rakamın sadece 40.000'i esame sahibi idi, yani ocaktan maaş alma ruhsatını elinde bulunduruyordu. Buna ilaveten 30.000 civarında da muharip mevcuttu. Böylelikle ocak mevcudu 70.000 olarak tahmin ediliyordu.

Devrin İngiliz elçisi Stratford Canning'e ulaşan bir bilgiye göre, söz konusu mahkemenin üyelerinden biri, gördüğü dehşetengiz manzaralara daha fazla dayanamamış ve sanki donmuş gibi hiçbir şeye tepki vermez hâle gelmişti. Yakalanarak mahbese tıkılmış kimi mahkûmların ve İstanbul'daki üç idam infaz noktasından birinde bazı yeniçeri zanlılarının kaçmasına göz yumduğu için azledilen bostancıbaşının da başı vurulmuştu. Pandoranın kutusu açılmış, fırsat bu fırsattır denilerek, sultan ve onun etrafındaki siyasi koalisyona muhalif olan ya da olması muhtemel kabul edilen her kim varsa

11- 15 Kasım 1808 Yeniçeri ayaklanmasında katledilen ve cesedi Yedikule taraflarında bir kuyuya atılan Alemdar Mustafa Paşa'nın burada yapılan mezarı

12- Alemdar Mustafa Paşa'nın mezarının 1911'de Zeyneb Sultan Camii haziresine nakli

"tasfiye kılıcı"na hedef kılınmıştı. Elçi Canning'in "gizli bir kaynaktan" öğrendiğine göre, "Sultanın tahta çıkışından beri yeniçeri tasarılarına bir şekilde rağbet göstermeye heves etmiş herkes, sanki bir deftere kaydedilmişti ve buna kabil kim var ise azimle aranılıp bulunduğunda katlediliyordu." Son isyanda hiçbir dahlinin olmadığını iddia eden yaşlı başlı adamlara, 20 sene önceki küçük bir hadise hatırlatılıyor ve yeniçerilerin suç ortağı olmakla cezayı hak ettikleri söyleniyordu. Şehrin metruk sokakları ve sakinlerinin süngüsü düşmüş çehrelerinin de işaret ettiği bir tedhiş (terör) havası İstanbul'a hâkim olmuştu.

Osmanlı payitahtının Dersaadet olarak anılan şehir merkezinin yanı sıra, yeniçeriler ve onlara yandaş hamalların Alemdar Mustafa Paşa'nın katlinden beri keyiflerince yaşayıp kimi zaman da dehşet havası

13- Alemdar Mustafa Paşa'nın Zeynep Sultan Camii haziresine nakledilmiş mezarı

estirdiği Üsküdar'da da tam bir tasfiye yaşanmaktaydı. Beykoz'da ikamet eden Kütahya mutasarrıfı İzzet Mehmed Paşa, Asya yakasında yakalanan yeniçerileri Üsküdar'a getirtip pek çoğunu burada idam ettiriyordu. III. Selim ve Alemdar Mustafa Paşa devirlerinden kalma isyancılar da sağdan soldan toplatılarak geçmişin hesabını vermeye zorlanıyorlardı. Ocağın örtülü yandaşları olarak görülen ve Üsküdar'ın köylerinde sakin yaklaşık 300 kayıkhane bostancısının başlarına giydikleri barataları alınıp ocak defterlerinden isimleri düşüldükten sonra vilayetlerine yollandı. Çeşitli saray darbelerinde yeniçerilere verdikleri destek bir tarafa, Üsküdar'daki gündelik hayata zorbaca müdahaleleriyle ahali ve esnafın da tepkisini çekmiş olan başta kayıkçı ve hamallar olmak üzere manav, sebzeci, kebapçı, kahveci ve şekerciler gibi çeşitli iş kolları mensupları dahi kısmen idam kısmen sürgünle cezalandırıldı.

İki gün boyunca süren çatışmaların ardından, 17 Haziran 1826'da Sultanahmet Camii minberinden okunan

ferman ile Yeniçeri Ocağı'nın resmen ilga edildiği, İstanbul halkına duyuruldu. Hemen arkasından da ülkenin dört bir tarafındaki mahallî kadılar ve mülki idarecilere kendi bölgelerindeki yeniçeri teşkilatlarını sonlandırmaları emri gönderildi. Dört asırlık bir geçmişe sahip Yeniçeri Ocağı ve bağlı kuruluşların ortadan kaldırılması, her ne kadar askerî-teknik sebeplere bağlansa da, çok ciddi siyasi, sosyal ve ekonomik neticeleri olacak stratejik bir tercihti.

İstanbul'da beklenilenden daha hızlı bir şekilde başarıyla neticelenmiş görülen bu tasfiye operasyonu, ilerleyen günlerde hedef değiştirilerek sürdürüldü. Bir örfi idare ikliminin hüküm sürdüğü şehirde, sultanın otoritesine karşı tehdit oluşturduğu düşünülen pek çok mimli toplum kesimi, çeşitli ceza ve tedbirlerle ya şehirden uzaklaştırılmaya ya da siyasi olarak etkisiz hâle getirilmeye çalışıldı. Kâğıt üstünde payitahta gelmeleri yasaklanmış olsa da XVI. yüzyılın sonlarından itibaren zaman zaman değişen yoğunluklarda İstanbul'a akmış, taşra kökenli bazı hemşehri ve meslek grupları bunlar arasındaydı. Şehir yoksulları ya da "şehrin ayaktakımı" olarak tasvir edilebilecek bu nüfus, sefere çıkılacağı vakit acil asker ihtiyacı içine düşen rical ya da ocak ağalarının işine yarasa da, esas olarak sultana karşı bir ayaklanmada çeşitli siyasi ve sosyal tarafların destek aldığı potansiyel bir güç meydana getiriyordu. Bâbıâli bürokrasisi tarafından "Ekrâd u Etrâk" (Kürtler ve Türkler) olarak adlandırılan bu gruplar, kırsal kesim ya da aşiret kökenli olup şehirde hemşehrilik bağlarıyla bir araya gelerek siyaset, emek pazarı ve ticarette etkinlik kazanmaktaydı. Aralarında binlerce bekâr hamal, rençber, manav, sebzeci, kayıkçı, beygirci, hamam hademesi ve başıboş genç erkek nüfusu barındıran bu topluluklar, kolluk güçlerine verilen emirlerle sağdan soldan toplattırıldı ve zorla gemilere bindirilerek Rumeli ve Anadolu'daki memleketlerine gönderilmeye çalışıldı. Haklarında doğrudan bir suçlama olmayan evlilere ise dokunulmadı.

İstanbul'dan memleketlerine sürgün edilen bu etnik kökenli dayanışmacı topluluklar arasında Arnavutlar da vardı. Güçlü hemşehrilik bağları (asabiyye) ve savaşçı kişilikleriyle Rumeli'de ortalığı kasıp kavuran yağmacı Arnavut eşkıya çetelerini müesses nizama kısmen de olsa dâhil etmek isteyen merkezî idare, onları geçici ücretli asker statüsünde sekban/levend ya da kadrolu yeniçeri olarak orduya katmak yollarına başvurmuştu. Ocağın kaldırılmasıyla başlayan sosyopolitik tasfiye çerçevesinde de, Arnavut gruplardan tellak, ekmekçi, simitçi, poğaçacı ve sair esnaf kollarıyla meşgul kişilerin fazlası da payitahttan uzaklaştırılanlar arasına sokuldu. Yeni kurulan İhtisap Nezareti'nden, bu Arnavut esnaf ve amelelerin açık ya da gizli olarak silah bulundurmamasına itina gösterilmesi istendi. Sürgün edilen ekmekçilerin fırınlarında bulunan buğday ve hayvanları borçlarına karşılık diye Zahire Hazinesi'ne devredilirken; fırınları da kapan tüccarları ve güvenilir bulunan Ermeni kökenli ekmekçilere bırakıldı. Hamallık sektöründe de, siyasi olaylara karışmalarından çekinilen Türk ve Kürt nüfus yerine, hükûmetin henüz o tarihlerde devlete sadık olduklarından şüphe etmediği, şehrin Ermeni sakinleri tercih edildi. Ancak, ilerleyen yıllarda bu durum değişecek ve 1890'da İstanbul'da artan Ermeni politik hareketinden dolayı bu kez Ermeniler hamallık ve benzeri işlerden uzaklaştırılarak yerine Müslüman Türkler ve Kürtler ikame edilmeye çalışılacaktı.

Düzenli ve daimî kadrolara sahip ve ilerleyen yıllarda zorunlu yurttaş askerliğine dayanacak olan yeni askerî teşkilata paralel olarak, daha otoriter bir siyasi nizam kurmaya çalışan devlet ricali, yeni dönemde din kardeşliği ve sivil halk-devlet gibi hususlara resmî söylemde daha fazla gönderme yapar hâle geldi. Siyasi iktidarın yürütmeye başladığı bu propaganda faaliyetinin başta İstanbul olmak üzere, öncelikli muhatabı Müslüman ahaliydi. Rum İsyanı'nın yarattığı derin güven kaybı bunda önemli ölçüde etkili olmuştu. Hem iç hem dış siyasi şartların zorlamasıyla ilan edilen *Tanzimat Fermanı* (1839) ve *Islahat Fermanı* (1856) gibi siyasi vesikalarla Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasına dönük bazı adımlar atılmış olsa da, İstanbul siyasetinde 1826'da başlayan Müslüman ahaliye siyasette daha fazla yer verme eğilimi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne de intikal edecek bir siyasi miras olarak ilerleyen dönemde de sürdürülecekti.

Ancak bütün bu propaganda ve örfi idare tatbikatına rağmen, ne İstanbul ne de taşrada kentli ve kırsal Müslüman nüfus içindeki muhalif odakları toptan tasfiye etmek mümkün olmayacaktı. O tarihlerde İstanbul'da bulunan İngiliz subay Adolphus Slade'nin "Yeniçericilik ruhu" (*spirit of Janizzaryism*) diye adlandırdığı, geçmiş dönemin o korkulan hayaleti, şehirden bir süre daha kazınamayacaktı. Ocak sonrası yeni askerî teşkilatın kurulmasından sadece iki sene sonra, içine girilen Osmanlı-Rus Harbi'nin (1828-1829) sonlarında Edirne düşerken, yeni dönemin padişahtan sonra en güçlü ikinci siyasi figürü hâline gelmiş olan Serasker Hüsrev Paşa, İstanbul'da estirdiği tedhiş havası ile ortaya çıkabilecek muhalif bir hareketin önüne geçmeye çalışıyordu. Çünkü ahali arasında "yeniçerilerin geri geleceği"ne dair söylentiler alıp yürümüştü. İstanbul ahalisi arasında yükselen savaş karşıtlığının siyasi iktidara karşı bir

meydan okuma hâline gelmemesi için Hüsrev Paşa'nın başvurduğu yol ise, sesini yükseltenlerin sorgusuz sualsiz idamı ya da hapsinden ibaretti.

Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin aktardığı kadarıyla, muhtemel bir Rus işgaline karşı şehrin Müslüman erkek nüfusunun silahlandırılması gündeme gelmiş, ancak esnafın bundan istisna tutulması dedikoduları artırmıştı. Muhalif oldukları gerekçesiyle birkaç gün içerisinde 20 kişinin İstanbul mahallelerinde idam edilmesi, şehirde yaşayan herkesin kefalete bağlanması, "devlete ve askere karşı konuşanların katli" için hatt-ı hümayun çıkarılması gibi uygulamalarla halk korkutulmaya çalışılsa da, yeniçerilerin mesihimsi bir şekilde tekrar gelip payitahtı ele geçireceği yönündeki şehir efsanesinin kamuoyuna hâkim olmasının önü alınamıyordu. Halkın gözünü korkutmak için beraberine aldığı çok sayıda kavas ve askerle her gün İstanbul'da dolaşan Serasker Hüsrev Paşa, Tuhafçılar Kethüdası Ahmed Ağa'yı Eminönü'nde kuruyemişçiler içinde, Divan Çavuşu Abdi'yi Unkapanı'nda, Balmumcular kethüdasını Zindankapısı'nda, Kayıkçı Halil'i Üsküdar'da katlettirmişti. Bir süre sonra bunlara Hamallar Kethüdası Şakir, Kömürcüler Kethüdası Ali, Taşçı Mehmed Usta ile bir yazıcı ve hırsızlıkla suçlanan Müslim ve gayrimüslim birkaç kişi de eklendi. Esnaf kethüdalarından pek çoğu da, aralarındaki "uygunsuz takımını" ihbar etmedikleri için sürgün cezası almışlardı. Balıkpazarı'ndaki meşhur bir kahve de bu esnada yıktırılmıştı. Hepsinin de katline aynı gerekçe gösterilmekteydi: Yeniçeri olma şüphesi uyandırmak.

Bir kurum ve topluluk olarak Yeniçeriliğin üzerine gidilirken, sadece ocak mensupları değil, onların ve ahalinin farklı kesimlerinin sosyalleştiği sivil kamu alanları olan kahvehaneler de bu operasyondan paylarına düşeni almıştı. Çünkü buralarda, müesses nizam için tehdit görülen alt kesim, yeniçeriler ve işsiz güçsüz takımı bir araya geliyor, 'başı boş nâs' sabahtan akşama hatta yatsıya kadar oturup devlet erkânını çekiştiriyordu. Alemdar Mustafa Paşa döneminde örneklerini gördüğümüz kahvehane, berber ve hatta camilerde halkın bir araya gelip politik sohbetler yapmasının önüne geçmeyi amaçlayan tedbirlere bir kez daha başvurulmaktaydı. Çünkü, o dönemde İstanbul'da bulunan Amerikalı misyoner Walsh'un da belirttiği üzere, berber dükkânları ve kahvehaneler "havadisin dağılmasını sağlayan vasıta (*medium*)" rolünü oynuyorlardı. Tıraş için padişaha giden berber, ona her sabah payitahtın son havasidisini veriyor ve onun, halkın kanaatlerini öğrenmek için başvurmak zorunda olduğu "gazete (*gazette*)" gibi çalışıyordu.

Çıkarılan bir emirle, halkın "sanat ve ticaret ile meşgul olup battal kalmamaları" gerektiği söylenerek İstanbul'da suriçinde, sur çevresinde ve surdışında, Eyvan-ı Saray'dan (Ayvansaray) Yedikule'ye kadar mahalle aralarında, çarşı ve hanlarda "ne miktar kahve var ise hiçbirisi kalmayarak" hepsinin yıkılması ya da bundan böyle kahvehane olarak işletilmemesi ve keza berber dükkânı hâline getirilmesinin engellenmesi için ilgililer uyarıldı. Sorgusuz sualsiz gerçekleştirilen tasfiye sürecinde, payitahtta isimleri kayda geçirilen 1.133 kahvehaneden (Eyüp'te 182, Galata'da 511, Üsküdar'da 250) bir kısmı yıktırıldı. Şehirdeki 1.658 berber dükkânı (Âsitâne'de 1.098, Eyüp'te 86, Galata'da 356, Üsküdar'da 128) sahibine ise, müşterilerin tıraşları bittikten sonra dükkânda kalıp "cemiyet olmamaları" hususunda tembihlerde bulunuldu. Şehir halkının bir araya geldikleri iskeleler ve bazı mesireler ile Yenikapı dışında meddah ve hanendelerin katılmakta oldukları eğlencelerin yapıldığı alanlar da, idarenin kara listesinde yer alan diğer sivil kamu alanlarıydı. Söz konusu bu düzenlemeler, esasında siyasi saiklerle yapılmış olsa da, berber dükkânları ve kahvehanelere karşı tedbir alınması için Asâkir-i Mansûre Seraskeri Hüseyin Paşa ve İstanbul kadısına Bâbıâli'den gönderilen bir buyrulduda, bu mekânların bir kısmının kapatılmasına sebep olarak, "daima işsiz ve güçsüz birtakım kimselerin" bir araya gelip namaz vakitlerinde camiler ve mescitler yerine, oralarda toplanıp "şer'-i şerifin yasakladığı" sohbetler yapması gibi dinî bir gerekçe de gösterilmişti.

Sultan ve Bâbıâli tarafından tehdit olarak görülen İstanbul'un başıboş, işsiz nüfusunun şehre ilk geldiklerinde hemşehrilik bağlarıyla geçici olarak ikamet ettikleri bekâr odaları ve kahvehanelerin üstlerindeki odalar da hedef tahtasındaydı. Esnafın ve mahallelinin, payitaht dışından gelmiş hemşehrilerini buralarda yatırıp kaldırması öncelikle toptan yasaklandıysa da, bir süre geçtikten sonra mal sahiplerinin zarar görmemesi gerekçesiyle mühürlü bekâr odaları ve hanların açılmasına peyderpey izin verildi. Şehrin genç, şiddet kullanmaya meyyal, işsiz ya da geçici işçi erkek nüfusunun siyasi bir güç oluşturacak organize ve kolektif bir topluluğa dönüşmesi bu tür tedbirlerle engellenmeye çalışılıyordu.

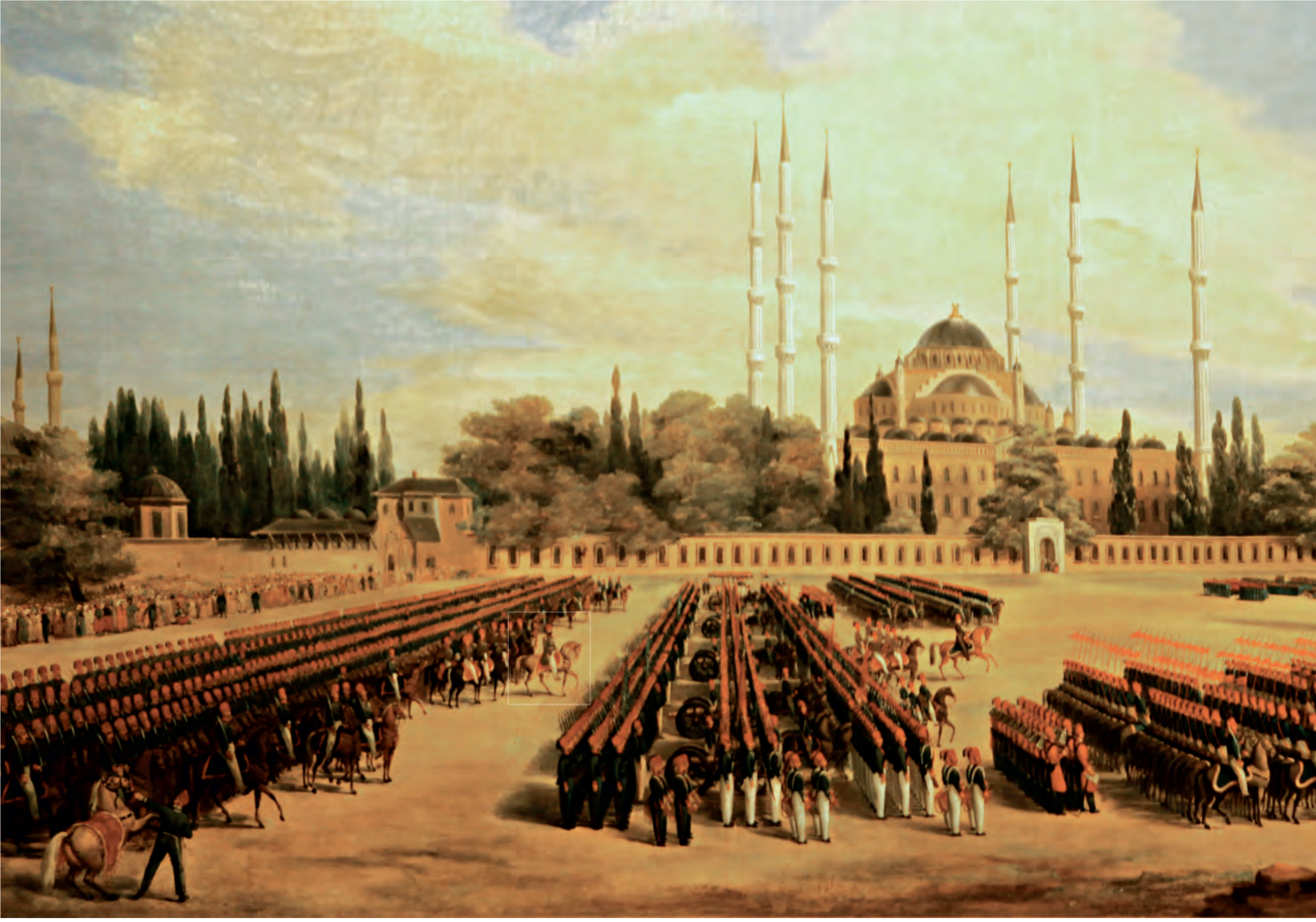
Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla başlayan siyasi gelişmelerin bir diğer halkası da, Bektaşî tarikatının kurumsal varlığına resmen son verilmesi oldu. Ocağın ilgasından üç hafta sonra, 8 Temmuz 1826'da, Topkapı Sarayı'ndaki Ağalar/Bâbüssaâde Camii'nde Şeyhülislam

14- II. Mahmud ile arka planda Nusretiye Camii ve Mahmudiye kalyonu (TSM)

Kadızade Tahir Efendi'nin başkanlığında sadrazam, üst seviye din bürokrasisi ve bazı Nakşibendî, Mevlevî, Halvetî, Celvetî ve Sa'dî şeyhlerinin katılımlarıyla bir toplantı gerçekleştirildi. II. Mahmud'un da kafes arkasından izlediği belirtilen toplantının, tek bir gündem maddesi vardı: Bektaşî tarikatının da tıpkı Yeniçeri Ocağı gibi tasfiyesi.

Sultan ve zoraki ya da gönüllü olarak onunla birlikte hareket eden sadrazam ve şeyhülislam, tamamen siyasi olan bu projelerine, payitahttaki tarikat hayatının önde gelen temsilcilerinin rızasını alarak bir meşruiyet kisvesi giydirmek istemekteydiler. Ancak, ne tarikat şeyhleri ne de Şeyhülislam Mehmed Tahir Efendi, Bektaşîlere yöneltilen "rafızî" ve "mülhid" ithamlarını inandırıcı bulmuş ve tarikat teşkilatı ile adap ve erkânının bütünüyle gayrimeşru ilan edilmesi lehinde taraf olmamaya çalışmışlardı. Çünkü toplantıda Bektaşîlerin "rafz u ilhâd"ına, yani dinin herkesi bağlayıcı şer'î kaidelerinin dışına çıktığına dair sunulan deliller, İstanbul'daki bazı tarikat mensuplarının şarap içtiği, orucu ve namazı

15- II. Mahmud (çizgi içerisinde) ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun geçit resmi (MSA, nr. 11/1482)

terk ettiği, ayinlerinden olan matem geceleri ve ayin-i cemlerinde bazı sahabelere ve nebilere hakaret ettikleri gibi bildik afaki ithamlardan ibaretti. Bunlara dayanılarak "şer'an katl-i vâcib küfriyâta" cüret ettiklerinin iddia edilmesi ve günden güne çoğaldıkları gerekçe gösterilerek toplumun bunlardan temizlenmesinin istenmesi, hiç şüphesiz şer'î ya da hukuki değil, siyasi bir davanın güdüldüğünü bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktaydı. Nitekim toplantıda fikri sorulan meşayihten bazıları, söz konusu tarikat mensupları ile yakınlıkları olmadıkları için hâllerini hakiki manada bilmediklerini söyleyerek hüküm vermekten uzak durmuşlardı. Bununla beraber, Üsküdar tarafında o tür fiillerin işlendiğinin dilden dile dolaştığını belirtenler de olmuştu. Yasincizade Abdülvehhab Efendi'nin bu yönde verdiği fetvayla, "rafz u ilhâd" içinde görülen kişilerin "siyaseten" cezalandırılmaları, yani katledilmeleri de bu toplantıda telaffuz edilmişti. Nihayetinde çıkan karar II. Mahmud'un istediği yönde oldu ve Bektaşî tarikatı da tıpkı Yeniçeri Ocağı gibi gayrimeşru ilan edilerek; Osmanlı siyasetinin, toplum düzeninin, inanç ve düşünce ikliminin yapıcı bir unsuru olmaktan çıkarıldı.

Bektaşî tekkelerinin menkul ve gayrimenkul bütün mal varlıklarının tespit edilerek müsadere edilmesi için çalışmalar başlatılırken; Bektaşî dedeleri, babaları ve müritlerinin idam veya İstanbul'dan sürgün edilerek cezalandırılmalarına girişildi. Görünüşte bütün bunlar şeyhülislamın nezaretinde yürütülüyor gözükse de, olup bitenin arkasında bizzat II. Mahmud vardı. Şeyhülislam Mehmed Tahir Efendi'yi Bektaşî tahkikatında yeterince takipçi ve ısrarcı görmeyen sultan, Sadrazam Selim Mehmed Paşa'ya hitaben ve şeyhülislama aksettirilmek üzere resen (beyaz üzerine) bir hatt-ı hümayun kaleme

almış ve peşinen suçlu gördüğü Bektaşîlerin, İstanbul ve Üsküdar'da mukim tarikat şeyhleri, ders hocaları ve diğer alt kademe ulema tarafından mahallelerinin imamları ve diğer bilgisi olanlar nezdinde soruşturulması talimatını vermişti.

İlk olarak 10 Temmuz 1826'da İstanbul'daki Bektaşî tekkeleri basıldı. Buralarda bulunan tarikat ehli tutuklandı ve el koyulan kitaplar ve taşınabilir eşyalarla beraber hepsi, Darphane mahbesine götürüldü. Şeyhülislamın huzuruna çıkarılan babalar ve müritler bir "sahih itikat" imtihanına tâbi tutuldular. Şer'-i şerife bağlı olduklarını beyan edenler ya da verdikleri cevaplarla bunu en azından ilmen delillendirenlerden bir kısmı serbest bırakılırken, bir kısmı da "İran Şia'sına mahsus *takıyye*ye başvurmakla" itham edilerek, bir hafta içerisinde sürgün ya da idama mahkûm edildiler. Şahıs hukukunu yücelten şer'-i şerifin çok dikkate alınmadığı örfi idare ikliminde cezaları infaz edilen Bektaşîlerin sayısı birkaç düzineyi buldu. Tarikatın kapatılmasının görüşüldüğü toplantıda alınan karar gereğince, Manastır'da üzerinde Kur'ân ayetlerinin farklı bir boyutta tefsirini içeren bir kitapla yakalanarak tutuklanıp İstanbul'a getirilmiş Esad Baba, Yedikule Dergâhı Şeyhi Hüseyin Baba, Üsküdar'daki Merdivenköyü Şahkulu Sultan Dergâhı'nın şeyhi Kıncı Salih Baba, İstanbul Ağasızade eski kadı Ahmed Ağa, Yusuf Agâh Efendi'nin mühürdarı Divan-ı hümayun eski hâcegânından Topçular kâtibi vekili Kürkçüzade Salih Efendi ve Nahılcı Mustafa idam edildi.

Bektaşî neşvesinde oldukları gerekçesiyle sürgün edilen Üsküdarlı 7 şeyh ve 2 edibin yanı sıra, İstanbul'daki önde gelen Bektaşî tekkelerinin postnişinleri ile onların mürit ve muhiplerinden pek çoğu Kayseri, Birgi, Tire, Hadım ve Amasya gibi medrese şehirlerine sürgün edildi. Bektaşîlik ithamıyla İstanbul'dan uzaklaştırılanlar arasında tarikatla derin bir bağları bulunma ihtimali düşük devlet ricali ve ulemadan bazı kişiler de bulunuyordu. Bunların başında, Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesi olarak bilinen fikir muhitinin üyelerinden tefsir müellifi eski sefir İsmail Ferruh Efendi (Bursa'ya), vakanüvis tabip Şânizade Ataullah Efendi, bir yıl sonra İstanbul kadısı ve sonradan Meclis-i Vâlâ azası da olacak ve sürgün listesine bizzat II. Mahmud'un kendi hattı ile işareti üzerine ilave edilmiş olan ilmiyeden Melekpaşazade Abdülkadir Bey (Manisa'ya), "ilhad ve rafz" ile itham edilmesi o sıralar pek çok kişiyi rahatsız etmiş olan âlim Kethüdazade Arif Efendi de yer alıyordu. Ayrıca İsmail Ferruh Efendi'nin damadı Fehim Efendi, başmuhasip Hâtıf Efendi, Recaizade Ahmed Cevdet Efendi, onun kardeşi Şamil Efendi, Viyana elçiliği de yapmış Akif Bey ve Rumelihisarı Şehidlik Bektaşî şeyhi Mehmed Baba da, şahsi çekememezlikler ve siyasi hesapların ürünü ihbarlar neticesinde, Bektaşîlik/mülhitlik suçlamasıyla Osmanlı payitahtından uzaklaştırılan arasına dâhil edildiler.

İlk günlerde bizzat padişahın harekatı doğrudan takip etmesine kurban giden bazı tekke ve zaviye binaları yıkılmaktan kurtulamadı. Bunlar arasında İstanbul şehir merkezi dışındaki Karaağaç, Eyüp'te Karyağdı, Sütlüce'de Bademli, Çamlıca, Öküz Limanı, Rumelihisarı'nda Şehidlik, Üsküdar'da Kıncı'nın şeyhliğini yaptırdığı Nerduban Karyesi (Merdivenköy) ve Yedi Mahalle'de Mumcular kethüdasının inşa ettirdiği tekke ve zaviyeler yer alıyordu. Mazisi 60 seneden fazla olduğu için yıkılmaktan kurtulanlar ise ya diğer tarikatlara

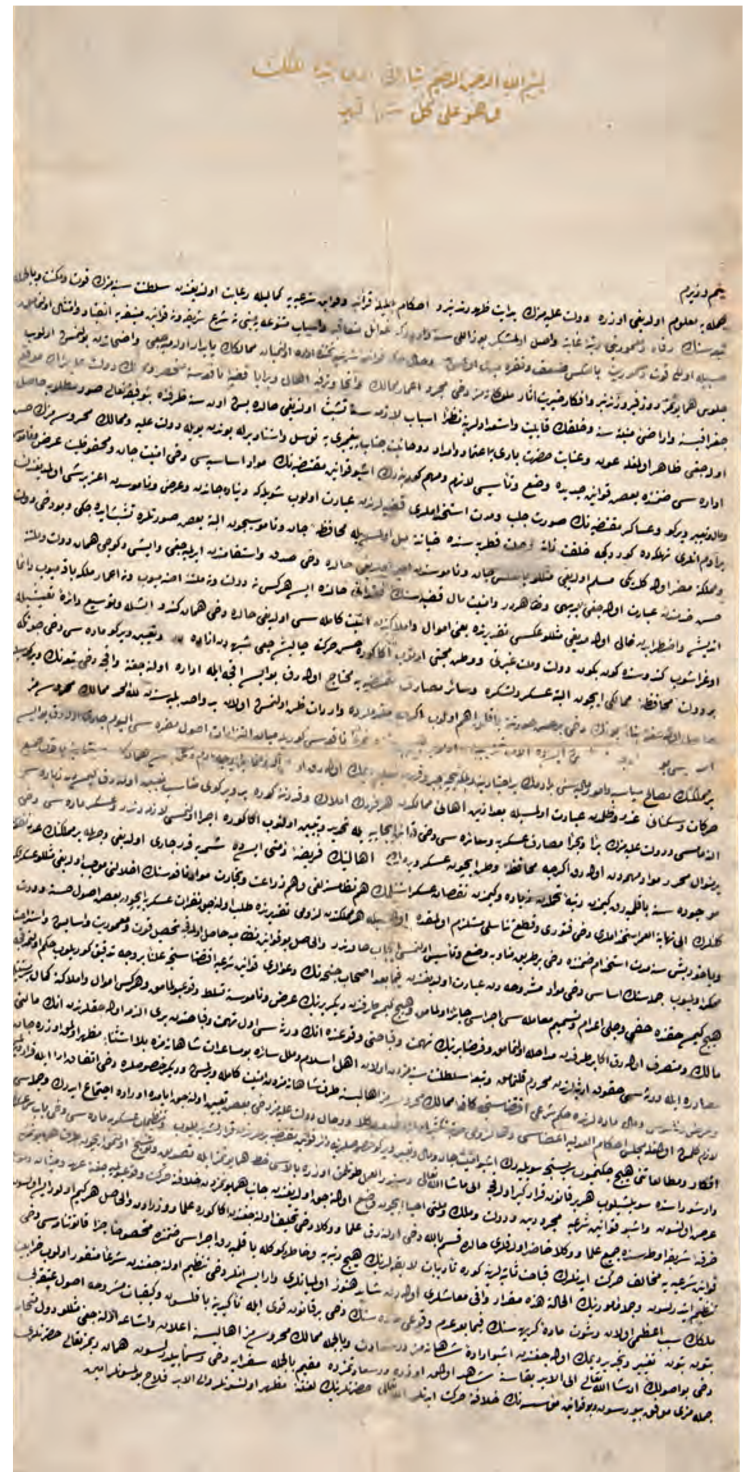
16- II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid (TSM, nr. 17/135)

tahsis edildi ya da mescit, cami ve mektep gibi vazifeler üstlenecek şekilde dönüştürüldü.

Siyasi bir kararla resmî varlığı sonlandırılan Bektaşî tarikatının üyeleri, ilerleyen on yıllarda yeraltına inecekti. Ocağın ve dergâhın kapatılışından tam 82 yıl sonra, *Kanun-ı Esasi*'nin ikinci kez yürürlüğe girmesi ve II. Mahmud'un torunu Sultan II. Abdülhamid'in hal'iyle neticelenecek, 1908-1909 ayaklanmalarında başı çeken İttihatçılar arasında pek çok gizli Bektaşî de yerini alacaktı.

Tanzimat Döneminin Saray Darbeleri: Kuleli Vakası, Abdülaziz'in Hal'i ve Ali Suavi'nin Çırağan Baskını

Yeniçeri Ocağı'nın kadırılmasıyla Osmanlı siyasi ve askerî tarihinde yeni bir dönem başladı. 1826'dan II. Mahmud'un hayatını kaybettiği 1839'a kadar olan dönemde, sadece yeniçeriler değil, İstanbul ve taşradaki pek çok siyasi muhalefet odağı da ortadan kaldırıldı. Ancak, askerî teşkilatta başlatılan yenileşme ve düzenli-daimî bir merkez ordusu teşebbüsü dışardaki ve içerdeki büyük siyasi rakiplere karşı beklenen başarıları sağlamadı. Ocağın kaldırılmasının hemen akabinde girilen 1828-1829 Savaşı'nda Rusların batıda Edirne'ye doğuda Erzurum'a kadar gelmesi engellenemedi. Resmiyette İstanbul'a bağlıyken

17- 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı (BOA, MFB, nr. 48)

fiilen giderek bağımsızlaşan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın ordusuna karşı 1832-1833 ve 1839'da verilen muharebelerde alınan ağır mağlubiyetler ise İstanbul'u bu kez güneyden ciddi bir tehdide maruz bıraktı.

Osmanlı ordusunun Nizip'te Mısır güçleri tarafından bozguna uğratıldığı sıralarda İstanbul'da II. Mahmud son nefesini verdi ve yerini, oğlu Abdülmecid'e bıraktı. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'den sonra Anadolu coğrafyasında da ilerlemesi riskine karşı, elçi

İSTANBULDA YENİÇERİ MEKÂNLARI: ESKİ VE YENİ ODALAR

MEHMET MERT SUNAR*

1826 Haziran'ında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında yanan ve geri kalanı da sonradan yıktırılan Yeniçeri Odaları, İstanbul'un ve Osmanlı Devleti'nin tarihinde dört yüz yıla yakın bir süre etkin rol oynamıştır. Zaman zaman Topkapı Sarayı ya da Bâbıâli gibi mekânlar kadar siyaset ve karar alma mekanizmaları üzerinde ağırlığını hissettiren odalardan günümüzde neredeyse hiçbir alametin kalmaması, tahta geçtiği andan itibaren devamlı yeniçerilerin tahkir ve tehdidi altında yaşayan II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'ndan yeryüzünde hiçbir nişane bırakmayarak, öç almaya çalışması ile alakalıdır. Aslında İstanbul'un alınmasının hemen ardından Eski Saray ile birlikte, hanedan tarafından İstanbul'da inşa ettirilen ilk binalardan olan Yeniçeri Odaları, mekânsal olarak da sarayın hemen yakınına yerleştirilmişti. Bu konum Yeniçeri Ocağı ile Osmanlı Hanedanı arasındaki kulluk ilişkisi ve bunun yeniçerilere getirdiği hanedanı koruma ve ona hizmet etme yükümlülüğünün sonucuydu.

İstanbul'da fetihten sonra ilk olarak inşa ettirilen odalar, sonradan Şehzadebaşı olarak adlandırılacak bölgede inşa ettirilen ve Eski Odalar olarak anılan odalardı. Sonradan Aksaray adı verilecek bölgede inşa ettirilen ve Yeni Odalar olarak adlandırılan diğer kışla kompleksinin ise yine aynı tarihlerde mi yoksa daha sonradan mı inşa ettirildiği konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. XVII. yüzyılda yazılan ve Yeniçeri Ocağı hakkında en kapsamlı bilgileri veren *Kavânîn-i Yeniçeriyân*'a göre; Yeni Odalar, Eski Odalar ile birlikte Fatih Sultan Mehmed devrinde inşa olunmuştu. Diğer bir görüşe göre ise Kanunî devrinde Eski Odaların bulunduğu arazinin bir kısmının Şehzade Camii'nin inşaatına tahsis edilmesi ve bu arazide bulunan odaların yıktırılması üzerine Aksaray'da yeni bir kışla kompleksi inşa edilerek, yıktırılan odalar yeni komplekse taşınmış, buraya da Yeni Odalar ismi verilmişti. Yeniçeri Ocağı'na bedergâh edilene kadar sarayın ve başkentin hizmetinde taşımacılık ve tamir gibi gündelik işlerde çalıştırılan acemi oğlanlarının odaları da ilk yaptırılan saraya yakın olması amacı ile Eski Odalara bitişik olarak inşa olunmuştu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait bir belgeye göre; Eski Odalar kompleksinde 7 adet cemaat, 19 adet ağa bölüğü odası olmak üzere 26 adet oda vardı. Buraya bitişik acemi oğlanlarının bulunduğu binalar grubunda ise 30 acemi oğlanı odası, 1 hamam, fodula fırını ve 1 tulumbacı kışlası yer alıyordu. Aksaray'da bulunan Yeni Odalarda ise 93 cemaat, 42 ağa bölüğü ve 34 sekban odası ile birlikte, 4 tane de solaklara ait düzen odası denen kışla bulunuyordu. Yeni Odalarda kışlalar, Tekke Meydanı denilen

1- Yeniçeriler savaş düzeninde

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi

18- Sultan Abdülmecid (TSM, nr. 17/118)

19- 18 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanı (BOA, MFB, nr. 663)

ve Hariciye nazırıyken sadrazamlığa getirilen Mustafa Reşid Paşa, dönemin süper gücü İngiliz Hükûmeti'nin de görüşünü alarak, bir siyasi reform vesikası hazırladı. Sonradan "Tanzimat Fermanı" olarak anılacak bu metin, 3 Kasım 1839'da Topkapı Sarayı'nın Gülhane Bahçesi'nde iç ve dış kamuoyuna ilan edildi. Pek çok madde içeren Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun içeriğinde iki husus dikkat çekiciydi. Bunlardan ilki, II. Mahmud'un 1826 sonrası kurduğu tek adam idaresinde, Bâbıâli bürokratlarına belirli bir hareket kabiliyeti sağlayacak bir revizyona gidilmesiydi. İkincisi ise "kanun önünde eşitlik" ilkesi üzerinden devletin Müslim ve gayrimüslim tebaasına belirli hakların vaat edilmesiydi. İstanbul-Kahire rekabeti, siyaset oyununda bürokratlar ile ahaliye biraz daha yer açılması neticesini vermişti. Yeni Sultan Abdülmecid'in 1839-1861 arasındaki saltanat yılları, Tanzimat Dönemi olarak adlandırılmasının yanı sıra, başta Mustafa Reşid Paşa ve onun öğrencileri Fuad ve Âlî paşaların şahsında, bir "Bâbıâli Dönemi" de oldu. Bilhassa 1860'lı yıllardan itibaren, kalemiye kökenli mülki bürokrasinin yanına Harbiye mezunu mektepli subay ve komutanlar da eklenecekti. Bu iki zümrenin bir kısmı sultanın güvenini kazanıp makam ve mevki sahibi olurken, yine aynı zümre içinden kariyer beklentileri karşılanmayanlar ise çeşitli gizli cemiyetler altında, siyasi muhalefet yürütmeye başlayacaklardı. Daha önce yeniçerilerin ön ayak olduğu saray darbelerine, artık mülki ve askerî bürokratlardan oluşan "klikler" liderlik yapacaktı.

Bunlardan ilki, bir ihbar neticesiyle 14 Eylül 1859'da ortaya çıkarılan ve tarikat şeyhleri, ulema, bürokratlar ve ordu komutanlarından oluşan bir grubun gizlice hazırladığı darbe planıydı. Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusyası'na karşı İngiltere, Fransa ve Sardunya devletleriyle müttefiken girdiği 1853-1856 Kırım Savaşı, İstanbul'u pek çok yabancı askerî birliğin ordugâhı hâline getirmiş ve şehrin havasını bir hayli değiştirmişti. Cevdet

2- Yeniçeri (Gouffier)

3- Yeniçeri Ağası (Gouffier)

4- Sefer kıyafeti içinde bir yeniçeri (d'Ohsson)

ve ortasında bir cami bulunan bir meydanın etrafında inşa olunmuştu. Tekke Meydanı'nda bulunan ve Orta Cami denilen cami, yeniçeriler için önemli bir toplantı noktasıydı ve yeniçeriler tarafından isyanlar dâhil pek çok önemli olayda bir merkez olarak kullanılmıştı. Yeni Odaların önünde bulunan ve yeniçeri ortalarına her gün mirî fiyattan et dağıtımı yapıldığı için Etmeydanı olarak anılan meydan da kışla kompleksinin bir parçasıydı. Bu meydan da, yeniçerilerin talimleri için bir talimhane, savaş ve av köpeklerinin kışlamasına mahsus bir seksonhane, et dağıtımının yapıldığı tomruk adı verilen kasap dükkânları, seğirdim ustalarına mahsus Tekke denilen mescit ve toplanma yeri bulunuyordu. Dış dünyadan duvarlar ile ayrılmış olan bu meydana, Etmeydanı Kapısı denilen büyük bir kapıdan giriliyordu.

Depremler, yangınlar ve yıpranma sonucunda birçok kez yeniden inşa ettirilen odaların mimari tarzının Fatih devrinden XIX. yüzyıla kadar değişmeden kaldığını düşünmek hatalı olacaktır. Odaların II. Bayezid devrinde yaşanan ve "küçük kıyamet" olarak adlandırılan depreme kadar medrese binaları gibi taştan inşa edildiği ancak bu tarihten itibaren ahşaptan yapılmaya başlandığı iddiası dikkat çekici olmakla birlikte, bir kanıta dayanmamaktadır. XV ve XVI. yüzyıla ait minyatür ve haritalarda bulunan Yeniçeri Odaları tasvirlerinden genel hatları dışında odaların mimari tarzı hakkında bir görüşe ulaşmak da mümkün gözükmemektedir. Odaların mimari yapısı hakkında detaylı ve sağlıklı bir bilgiye ulaşmak için günümüze kadar ulaşan XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyıl başlarında Yeniçeri Odalarının yeniden inşası ve tamiri için hazırlanan keşif defterlerine başvurmak gerekir. Öncelikle odaların İstanbul'da bulunan konaklar ve evler gibi taş temel üzerine ahşaptan inşa edilmesi beraberinde bazı soruları getirmektedir. Odaların yapımında tercih edilen ahşap malzemenin zaman aşımına ve özellikle de İstanbul'un meşhur yangınlarına karşı dayanıksız yapısının Yeniçeri Odalarının devamlı yeniden inşa ve tamirine yol açtığı düşünüldüğünde, odaları ahşaptan yapma konusunda gösterilen ısrarı günümüzün değer yargıları ile anlamak mümkün gözükmemektedir. Aynı XIX. yüzyılın başlarında III. Selim'in Nizam-ı

20-21- Kırım Savaşı'nda hizmeti olanlara verilen madalya (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Paşa'nın verdiği bilgiye bakılırsa, Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa aslında Rusya ile sıcak bir çatışmayı girmeyi istememişlerdi. Âlî Paşa ve Fuad Paşa gibi zamanın diplomatları da aynı fikirdeydiler. Ancak başta Mehmed Ali Paşa olmak üzere bazı askerler, muharebe taraftarı görünerek, Reşid Paşa'yı siyaseten yıpratmaya çalışıyorlardı. Medrese talebeleri ve halkın tahrik edilerek, sokaklara dökülmesi suretiyle çıkarılacak karışıklık ile sadrazamın yerinden edilebileceğini umuyorlardı. Ancak padişah, bu sokak hareketinden çekinmedi. Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi'nin telkiniyle kendisine bazı vükelayı değiştirip ihtilal tehlikesini bertaraf etme tavsiyesinde bulunan hocası Akşehirli Ömer Efendi'ye, "Hoca Efendi, birtakım sefillerin sözüyle vükela azledip değiştirirsek sonra bu devleti idare edemeyiz." şeklinde çıkıştı. Şehirde ihtilal havasının estiği o günlerde bir akşam yemeğini Tophane'de yedikten sonra Topkapı Sarayı'na dönecek iken, arabasının etrafına bir bölük süvari dizdirilmesine de şu karşılığı vermişti: "Umumen halk aleyhimizde olduğu takdirde bir bölük süvari beni muhafaza edemez."

Savaş öncesinde İstanbul sokaklarına yaftalar yapıştırarak, sultanı kılıcını kınından çıkarmaya çağıran ve Rusya ile olan çekişmeyi diplomatik yollardan çözmeye çalışan devlet ricalini suçlayan muhalifler, Kırım Harbi'nin patlak vermesiyle beklediklerini bulamadan seslerini kıstılar. Üç sene süren savaş, Osmanlılar ve müttefikleri için zaferle bitmiş olsa da mali açıdan tam bir iflas hâlini beraberinde getirdi. Alınan dış borçlarla birlikte, Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı siyasetindeki etkisi de arttı. *Paris Barış Antlaşması* öncesinde Avrupalı devletlerin talepleri doğrultusunda 18 Şubat 1856'da ilan edilen *Islahat Fermanı* ile Osmanlı Hükûmeti gayrimüslim tebaasına daha fazla hak vaat etti. Bu gelişmeler, İstanbul'da Müslüman kamuoyunda mevcut, sultan ve idareye karşı memnuniyetsizliğin tekrar gün yüzüne çıkmasına zemin hazırladı.

Zanlıların yargılandıkları Kuleli Kışlası'na gönderme yapılarak, sonradan "Kuleli Vakası" olarak adlandırılacak darbe teşebbüsünün başını, askeriyeden Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisi Ferik Hüseyin Dâim Paşa ile Beyazıt müderrislerinden Süleymaniyeli Şeyh Ahmed Efendi çekmekteydi. Cafer Dem Paşa, Binbaşı Rasim, Binbaşı Ali ve Binbaşı İsmail gibi subaylar ile Fatih Medresesi hocalarından Nasuhi Efendi, Kütahyalı Şeyh İsmail Efendi, Hazergradlı Şeyh Feyzullah Efendi ve Tophane Müftüsü Bekir Efendi gibi medrese ve tekke erbabı da darbe planında bu ikisiyle birlikte hareket etmekteydiler. Tophane kâtiplerinden Arif Bey ise grubun kalemiye ve nispeten daha alafranga hayat tarzına sahip farklı bir rengini temsil ediyordu. Çekirdek kadrosu 45-50 kişiden oluşan topluluğun vurucu gücünü, adı geçen komutanların emrindeki askerler ile şeyhler ve medrese hocalarının mürit ve talebelerinin oluşturması hedeflenmişti. Darbecilerin planı iki aşamalıydı. Önce

Cedid'in ruhuna uygun olarak Humbaracı Ocağı için Hasköy'de Avrupa usulünde taştan yaptırmak istediği kışlayı inşa eden Osmanlı mimar ve yapı ustalarının, kışlayı alıştıkları usulde ahşaptan inşa etme ısrarlarını anlamadığı gibi. İstanbul'un ahşap evleri ve sokaklarından çok da farklı olmayan karışık bir düzende yan yana inşa edilen ve dar sokaklar ile birbirinden ayrılan odalar, yine halkın yaşadığı evler gibi ihtiyaca göre iki, üç, ya da dört katlı olabilmekteydi.

Yeniçeri Odalarına mermer söve ve kemerli olarak yapılmış ve üstünde Yeniçeri Odası'nın nişanı bulunan ana giriş kapısından geçerek girilmekteydi. Kapıdan içeri adım atıldığında kışla binasının önünde bulunan ve dış dünyadan duvarlar ile tecrit edilen bir avluya geçilmekteydi. Avlunun ortasındaki bahçede duruma göre asmalık, havuz, şadırvan ya da çardak gibi yapılar yer alıyordu. Kışlanın çamaşırhanesi, tuvaletleri, odunluk ve kömürlüğü bu avluda yer alıyordu. Yine kışlasına göre ya avluda ya da nadiren kışla binasının giriş katında bir ahır da bulunabiliyordu. Genelde giriş katında tekkelerdeki gibi meydan adı da verilen orta sofa, mutfak, kamara denilen karakullukçulara ayrılmış bölümler bulunuyordu. Üst katta ise divanhane denilen odanın, zabitlerinin ortak yaşam ve toplanma alanı, zabitan odası ya da odabaşı odası denilen oda ve sergi odası vardı. Bu bölmelerin dışında bazı kışlalarda daha özel işlevlere sahip bölümler de bulunmaktaydı. Civelek odası, namazgâh sofası, vekilharç odası, mütevelli odası, birinci eski odası gibi yeniçeri ortasının zabitlerine ya da farklı işlevlere ayrılmış bu odaların, bazı kışlalarda olup bazılarında olmaması yine standardizasyona alışmış, modern bir göz ile bu odalara bakılmaması gerektiğini hatırlatmaktadır. Yine modern yapılardan farklı olarak bu odalarda bulunan bölmelerin birden fazla işlevinin olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Mesela kıdemli yeniçeri neferlerinin toplanma alanı olarak kullanılan orta sofa, ihtiyaca göre günün farklı vakitlerinde yemekhane, ibadet yeri ve yatak odası olarak kullanılıyordu.

5- Yeniçeriler (Brindesi)

Kışlaların konfor, süsleme ve su tesisatı gibi açılardan dönemin konak ve evlerinden çok da farklı olmadığı hatta yeniçeri ortaları arasında, odalarının gösterişli olmasının bir rekabet konusu olduğu anlaşılmaktadır. Hatta 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı ve Yeniçeri Odalarının yakılmasını övmek için yazılan bir rubaide kışlalar her taraflarına orta nişanlarının nakşedilmesinden dolayı putperest tapınaklarına benzetilerek bunların

22- Sultan Abdülaziz (TSM, nr. 17/943)

az sayıda kişiyle Sultan Abdülmecid ile bazı devlet ricaline karşı suikastler düzenlenecek, akabinde şehirde çıkarılacak bir ayaklanma ile idare ele geçirilecekti. Daha önce Rus, Avusturya ve İngiliz ordularında hizmet vermiş bazı Çerkez savaşçıların para ile tutularak, suikastçı fedai olarak kullanılması ve bunların sultanı Cuma selamlığı, Kâğıthane ya da Hacı Hüseyin Bağı'nda öldürmeleri planlanmıştı. Çerkez fedailerin başını, Kabartay kabilesinin müftüsünün oğlu Şuayib çekecekti. Onunla beraber hareket edecek fedailer de kendisiyle aynı kabileye mensup kişilerdi.

Ancak bu darbe planı hayata geçirilemeden idare tarafından öğrenildi ve tertipçileri kendilerini mahpus olarak, Kuleli Kışlası'nda buldu. Komplocuların kendi saflarına kazanmak istediği Boğaz Muhafızı Mirliva Hasan Paşa'nın kendi amiri olan Serasker Rıza Paşa'yı durumdan haberdar etmesi, 14 Eylül 1859'da Kılıç Ali Paşa Camii'nde toplantı hâlinde 41 kişinin suçüstü basılmasıyla neticelendi. Bunu başka tutuklamalar takip etti ve yaklaşık 300 kişi, bu gizli darbe planında rol aldıkları gerekçesiyle gözaltına alındı. Tek tek sorgulanan ve yapılan mahkeme sonrasında elebaşları suçlu bulunan darbeciler, çeşitli sürelerde hapis ve kalebentlik cezaları alarak, İstanbul'dan uzaklaştırıldılar.

Bu saray darbesi teşebbüsünde failler, bu harekete kalkışmalarının gerekçesini "şeriatı yürürlüğe sokmak" olarak açıklamaktaydılar. Darbecilerin Kuleli'de tutuklu bulunduğu günlerde de İstanbul'daki bazı medreselere ve çeşitli yerlere yaftalar yapıştırılmış ve şehrin Müslüman ahalisi, din ve şeriatlarını meydana çıkarmak için uğraşan mahpus kardeşlerini kurtarmaya çağrılmıştı. İslam dininin siyaset ve toplum düzeninin temeli olarak kabul edildiği bir rejimde, hükûmet gibi siyasi muhaliflerin de kendi eylemlerini meşrulaştırmak için başvurdukları söylem elbette "şeraitın ihyası ve icrası" olmaktaydı. Ancak iktidardakiler ile muhalifleri arasındaki çatışmanın esas zemini teolojik değil, politik ihtilaflardı. Nitekim, sokaklara yaftaların yapıştırıldığı günlerde sarayın Mabeyn-i hümayun başkâtipliğine gönderilen bir küfe kavunun yanına bir de mektup iliştiren meçhul kişiler, "milletin Âlî ve Fuad paşaları istemediğini ve bu paşaların alternatifsiz olmadığını" belirterek, bunların yerine Kıbrıslı Mehmed Paşa, Rüşdi Paşa, Vefik Efendi ve Rıza Bey gibi devlet adamlarının getirilmesi taleplerini dile getirmişlerdi.

Sultan Abdülaziz'in saltanat yıllarında İstanbul'daki Müslüman elit arasında ortaya çıkan ilk örgütlü muhalif çevre, sonradan "Yeni Osmanlılar" olarak tarihe geçecek bir grup bürokrattan oluşuyordu. Belgrad Ormanı'nda 1865 yılında yapılan gizli bir toplantıyla kurulduğu kabul edilen İttifak-ı Hamiyet adlı siyasi grupta Nuri Bey, Reşad Bey, Namık Kemal Bey, Ayetullah Bey, Refik Bey, Agâh Efendi, Ali Suavi ve Ebuzziya Tevfik gibi kalem efendileri ve ilk kuşak gazete köşe yazarları yer alıyordu. Saltanatın meşruti bir idareye dönüştürülmesini ve *Kanun-ı Esasi*'nin ilanıyla millet meclisinin açılmasını savunan gruba destek veren önemli siyasi şahsiyetler de vardı.

Bunlardan ilki, Mısır Mehmed Ali Paşa Hanedanı'ndan gelip Kahire'de hıdivlik makamında hak sahibi iken, Sultan Abdülaziz ve Bâbıâli'nin mevcut hıdiv İsmail Paşa'ya makamını oğluna devretme hakkı vermesi ile bu hakkını kaybeden Mustafa Fazıl Paşa idi. Bir diğeri ise, Osmanlı tahtına geçmek için sırasını bekleyen Şehzade Murad Efendi idi. Yeni Osmanlılar hareketinin önde gelen isimlerinden Namık Kemal ve Ziya Paşa, şehzadenin Kadıköy Kurbağalıdere'deki yazlık

yakılmaya layık oldukları ileri sürülmekteydi. Odalara su getirtilmesi için farklı padişahlar zamanında çalışmalar yapılmış, Fatih, II. Bayezid ve I. Süleyman dönemlerinde inşa edilen suyolları ve havuzlarla odaların su ihtiyacı karşılanmıştı. Yine Eski ve Yeni Odalar içine döşenen su tesisatları ile her kışlanın içine kadar su getirilmişti. Fatih Camii'nin üzerinde bulunduğu tepenin etekleri ve Bayrampaşa Deresi'nin bulunduğu vadide yer alan Yeni Odalar ve Etmeydanı'nın sel ve su baskınlarından korunması için hayati önem taşıyan lağım sistemlerinin inşa ve bakımına da özel bir önem verilmişti.

Kışlalardaki yaşam ile ilgili olarak şu ana kadar çok ayrıntılı bir belge ortaya çıkmamakla birlikte, farklı kaynaklardan az da olsa bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Özellikle kıdemin ya da dönemin tabiri ile "eski" olmanın Yeniçeri Odalarındaki sosyal hiyerarşide çok önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ortaya yeni katılan acemi neferlerin, belli bir süre karakullukçuluk hizmeti görmek zorunda olduğu ve bu surette odanın bütün getir götür işleri ve temizliğinden sorumlu oldukları söylenebilir. Aynı loncalarda çırakların belli bir süre hizmetten sonra kalfalığa terfi etmesi ya da tarikat mensuplarının dervişliğin yeni bir mertebesine geçmesi gibi karakullukçuluk hizmetini tamamlayan nefer, orta sofada gerçekleşen bir tören eşliğinde başına arakıye ismi verilen külah giydirilip üzerine tülbent sarılarak, askerlik mesleğinde bir nevi kalfalığa terfi etmekteydi. Yine belli bir süre bu kalfalık hizmetini tamamladıktan sonra artık ustalık aşaması olan eskiliğe terfi ederek sakal bırakmakta ve odabaşı ve diğer zabitler ile birlikte oturma ve yemek yeme hakkını elde etmekteydi.

Yeniçeri Ocağı'nın son dönemlerinde yeniçerilerin çoğunun odalarda kalmadığı, odalarda kalanların da sadece odabaşı, aşçı usta gibi zabitler ile karakullukçular ve elden ayaktan düşmüş yaşlı yeniçeriler olduğu iddia edilmiştir. Yeniçerilerin ilk dönemlerinde geçerli olan kurallara daha sonra riayet edilmeyerek, emekli olmadan evlenen ve ailesi ile yaşayan yeniçerilerin sayısının artmasının bunda önemli bir rol oynadığı düşünülse de, evli olmayan yeniçerilerin de kışla yaşamına çok rağbet etmediği açıktır. Bekâr yeniçerilerin ücret ödemeden kalabilecekleri Yeniçeri Odalarında yaşamayı tercih etmemesi belki kışla hayatının kısıtlamaları ve getirdiği yükümlülüklerden kaçmak istemeleri ile açıklanabilir.

XVII. yüzyıldan itibaren İstanbul'un başındaki en büyük bela olan yangınların Yeniçeri Odalarına da büyük zarar verdiği ve odaların sıklıkla yeniden inşa ve tamir edilmek zorunda kaldığı görülmektedir. 1633, 1660, 1693, 1718, 1751, 1756, 1779 ve 1782 yıllarında İstanbul'da meydana gelen yangınlar sonucunda bazen kısmen bazen de tamamen harap olan Eski ve Yeni Odaların tamir ve yeniden inşalarının devlet bütçesine çok önemli yükler getirdiği düşünülmelidir. Benzer biçimde 1766 yılında meydana gelen ve Eski ve Yeni Odalar ile Etmeydanı'ndaki binalara ağır hasar veren deprem sonrasında da, bu binaların tamir ve inşasına çok önemli meblağlar harcanmak zorunda kalınmıştır. Odaların tamir ve yeniden inşası sadece yangın ya da deprem gibi afetler sonucunda değil, bazen zaman içinde yıpranma ve harap hâle gelme sebebi ile de olabiliyordu. Mesela bu sebeplerden III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde odalarda kapsamlı bir yeniden inşa ve tamir faaliyetine girişildiği görülmektedir.

Ancak II. Mahmud devrinde girişilen bu kapsamlı tamiratın üzerinden çok zaman geçmeden, sultan tarafından odalara bu defa ellerinde, zira keser ve çekiç tutan mimarlar ve inşaat ustaları değil, top ve tüfeklerle teçhiz edilmiş topçu, humbaracı ve arabacı ocakları neferleri gönderilecek, odalar top ateşi ve kundaklama sonucunda tamamen yakılacaktı. 1826'da gerçekleşen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında bu şekilde yakılan Yeni Odalar ile sonradan yıktırılan Eski Odalardan geriye kalan enkaz hurdacılara satılacak, odaların üzerinde bulunduğu arsalar ise vakıflara tahsis edilerek üzerlerine ev, dükkân ve bostan yapılmasına izin verilecekti. Yeniçerilerin nam ve nişanlarından hiçbir iz bırakılmaması amacına paralel olarak, Yeni Odaların bulunduğu yere Ahmediye, Eski Odaların bulunduğu mevkiye ise Fevziye isimleri verilecek, yeniçeriler ile kahvehaneler arasındaki yakın ilişki düşünülerek, en azından ilk başlarda bu iki mevkide de kahvehane inşasına müsaade edilmeyecekti.

KAYNAKLAR

Ahmed Cevad Paşa, *Tarîh-i Askerî-i Osmânî*, İstanbul 1299, c. 1.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1996, c. 9.

Cezar, Mustafa, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul 1963, c. 1, s. 327-414.

Koçu, Reşat Ekrem, *Yeniçeriler,* İstanbul 1964.

Petrosyan, Irina Y. (haz.), *Mebde-i Kanun: Yeniçeri Ocağı Tarihi*, Moskova 1987.

Ünver, A. Süheyl, *Şehrimize Ait Vesikalardan Yeniçeri Kışlaları,* İstanbul 1929.

köşkünün mutat konuklarındandı. Sonradan Abdülaziz'i tahttan indirecek darbenin baştertipçileri arasında yer alacak Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, şehzadenin sarrafı Hristaki, doktoru Kapolyon Efendi, Abdülaziz'in başmabeyncisi olan ve adını bugünkü Kadıköy'de bir semte veren Ziver Bey de konağa gelip gidenlerdendi. Gizli gizli buluştuklarını düşünseler de, Murad Efendi'nin sayfiye köşkünde olup bitenler, düzenli olarak Sultan Abdülaziz'e rapor ediliyordu. Bunu yapan da, Abdülaziz ve Murad Efendi'den sonra Osmanlı tahtına geçecek olan ve Namık Kemal ile Yeni Osmanlılardan pek de haz etmeyen dönemin bir diğer şehzadesi Abdülhamid Efendi idi.

Yeni Osmanlıların ilk hamisi Mustafa Fazıl Paşa, bu gizli cemiyetin bir saray darbesi gerçekleştirme planına da destek verdi. Bu hedef doğrultusunda, cemiyete fedailer yazıldı. Başlarında Necib Paşazade Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Bey vardı. Hazırlanan plana göre, vükelanın orada toplandığı bir günde Bâbıâli basılıp vekiller katledilecek ve yerlerine yeni bir kadro oluşturulacaktı. Mehmed Bey'in aklında, o sırada Trablusgarp valisi olan amcası Mahmud Nedim Paşa'yı İstanbul'a getirtip sadrazam yapmak vardı. Mesireye gitmek vesilesiyle bugün üzerinde Veliefendi Hipodromu'nun da bulunduğu Veli Efendi Çayırı'nda toplanan grup, cemiyetin müdürü kabul edilmiş olan Azmi Bey'in sözlü talimatıyla hemen bir iki gün sonra harekete geçilmesini kararlaştırdı. Ancak, o gün Velifendi'de bulunanlardan biri olan Subhi Paşa'nın oğlu, eve dönüşünde bu sırrı babasına söyledi. Duyduklarından telaşa kapılan Subhi Paşa, hemen oğlunu alıp gece gece Âlî Paşa'ya götürdü ve durumu sadrazama bildirdi. Tıpkı Kuleli Vakası'nda olduğu gibi bir kez daha bir darbe teşebbüsü, idareye yapılan bir ihbar neticesinde hayata geçirilemeden engellenecekti.

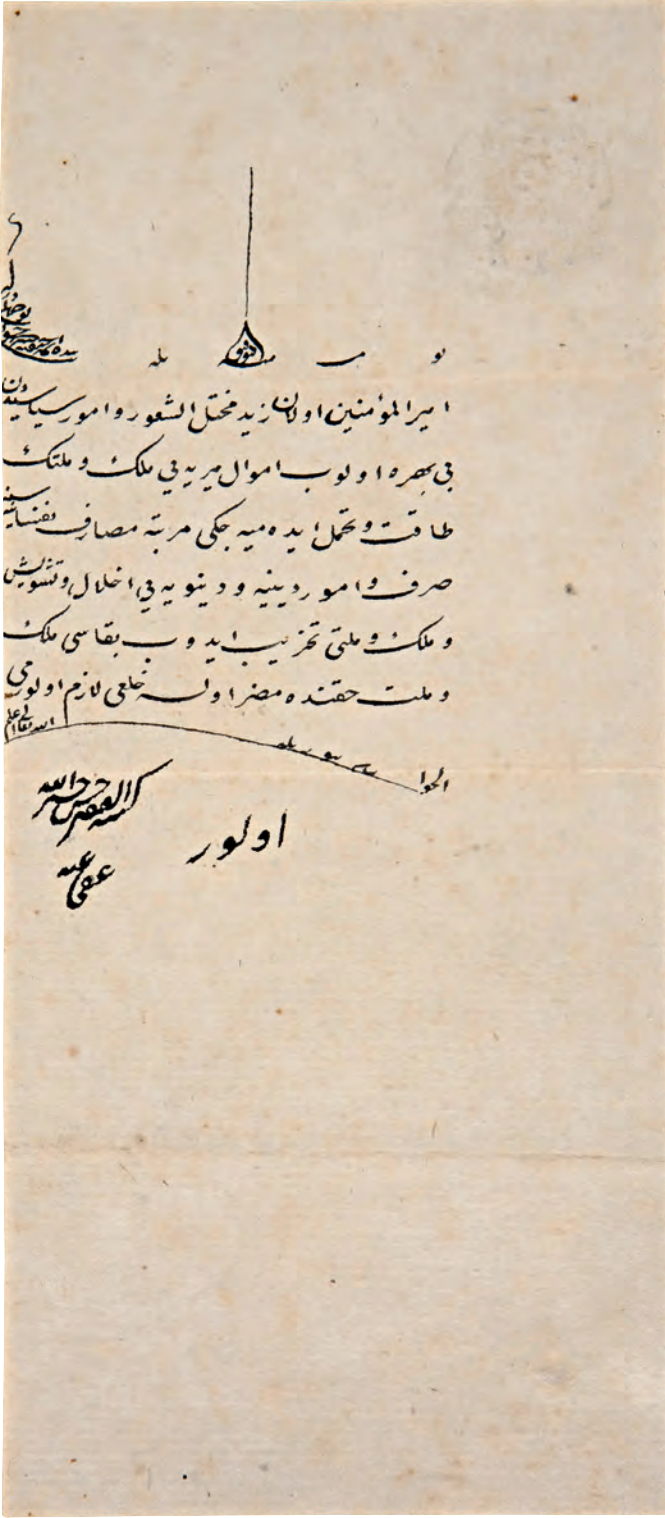
Yarım kalan bu ilk darbe teşebbüsü sonrasında, Yeni Osmanlıların faaliyetleri altan alta ve daha çok sohbetler şeklinde devam etti. Nihayet Hüseyin Avni Paşa ile İstanbul'un şehremini Haydar Efendi, bu toplantılara katıldıkları için payitahttan uzaklaştırıldı. Mustafa Fazıl Paşa, Paris'e gitmek zorunda kalırken, Ziya Paşa Londra'ya kaçtı. Her ikisi de, yurt dışından Sultan Abdülaziz'e hitaben yazdıkları muhtıravari açık mektuplarla Osmanlı siyasi tarihinde bir ilke imza attılar.

Her ne kadar Yeni Osmanlılar tarafından pasif dış politika yürütmek ve sultanı yanlış yönlendirmekle suçlansalar da, Mustafa Reşid'in yetiştirdiği iki önemli devlet adamı olan Fuad Paşa'nın 1868'de ve Âlî Paşa'nın da 1871'deki ölümleri, İstanbul siyasetindeki dengeleri altüst etti.

Bilhassa Âlî Paşa'nın vefatından sonra, Bâbıâli ve Seraskerlik'te Mahmud Nedim Paşa ile Hüseyin Avni Paşa ve onlara yakın bürokratlar arasında yoğun bir rekabet başladı. Bu iki muhteris bürokrattan hangisi makam sahibi olsa, diğerini İstanbul'dan uzaklaştırmaya, sultanın gözünden düşürmeye çalışıyordu. Selefi Abdülmecid'e göre mülki ve askerî bürokrasiye karşı, sarayın otoritesini daha fazla hissettiren ve babası II. Mahmud'a benzer bir sultan görüntüsü veren Abdülaziz de, paşaları arasındaki bu rekabetten en nihayet payına düşeni alacaktı.

Devlet maliyesinin giderek kötüye gittiği ve Hersek ayaklanmasının İstanbul kamuoyunda endişe yarattığı 1876 yılı Mayıs ayı, bitmek bilmeyen bu siyasi çatışmanın ordu destekli bir darbeye dönüşmesine zemin hazırladı. Aslında İstanbul'da siyasi gerilimin artmasına sebep olan başlıca kişi, bizzat sultan değil, 1875 Ağustos ayında ikinci kez sadrazamlığa getirdiği Mahmud Nedim Paşa idi. Can düşmanı Hüseyin Avni Paşa'yı alt ettiğini düşünen sadrazamın, rakiplerini payitahttan uzak yerlere vali tayin ettirmesi, şahsına yönelik husumeti şiddetlendirdi. Hersek ayaklanmasının bir türlü bastırılamaması, sadrzamanın Rus elçisi Ignatieff'in bir kuklası hâline geldiği şeklinde kamuoyuna pompalanan dedikoduların iyice artmasına sebep oldu. Buna bir de, devleti iflastan kurtarmak adına tahvil faizlerinin, kendisi ve Rus elçisi dışında kimsenin haberi olmadan, bir gecede yarı yarıya indirilmesi operasyonu da eklenince, Mahmud Nedim sadece iç siyasetteki rakiplerinin değil, ellerinde Osmanlı tahvili bulunan İngiltere ve Fransa gibi dış güçlerin de hedef tahtası hâline geldi. Ancak, tepkiler bu kez onun şahsıyla da sınırlı değildi. Vakanüvis Ahmed Cevdet Paşa'nın tespitine bakılırsa, önceleri sadaret makamı padişahı muhalefetten koruyan bir perde iken Mahmud Nedim Paşa ile beraber bu değişmiş ve ilkinin yaptığı kötü işler, ikincisinden bilinir hâle gelmişti. Bunun en önemli sebebi, Mahmud Nedim'in şahsi garezleri yüzünden yaptığı tayin ve aziller de dâhil her işi padişahtan irade-i seniyye çıkartarak yapmasıydı. Başta Hüseyin Avni Paşa olmak üzere, makam ve mevkisini kaybeden pek çok kişi, bunları yapması için Mahmud Nedim Paşa'ya destek verdiğini düşündükleri Sultan Abdülaziz'e de kin besler hâle gelmişti. Bunun neticesinde de İstanbul'da yeni bir saray darbesinin ayak sesleri duyulmaya başlandı.

Aslına bakılırsa, Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretinden önce de, başını Hüseyin Avni Paşa'nın çektiği bir gizli tertip hazırlığı başlamıştı. Harbiye mezunu ilk serasker olan Hüseyin Avni Paşa, 1873 yılında ikinci kez bu göreve getirilince gizli siyasi faaliyetlerine hız verdi. Aralarında ordu komutanlarından Abdülkerim Nadir Paşa, Sadrazam Şirvanizade Rüşdü Paşa, Sadık Paşa

امیر المؤمنین اولان زید مختل الشعور وامور سیاسیه دن بی بهره اولوب اموال میریه یی ملک و ملتک طاقت وتحمل ایده میه جکی مرتبه مصارف نفسانیه سینه صرف وامور دینیه ودنیویه یی اخلال وتشویش وملک وملتی تخریب ایدوب بقاسی ملک وملت حقنده مضر اولسه خلعی لازم اولور می

الجواب

اولور

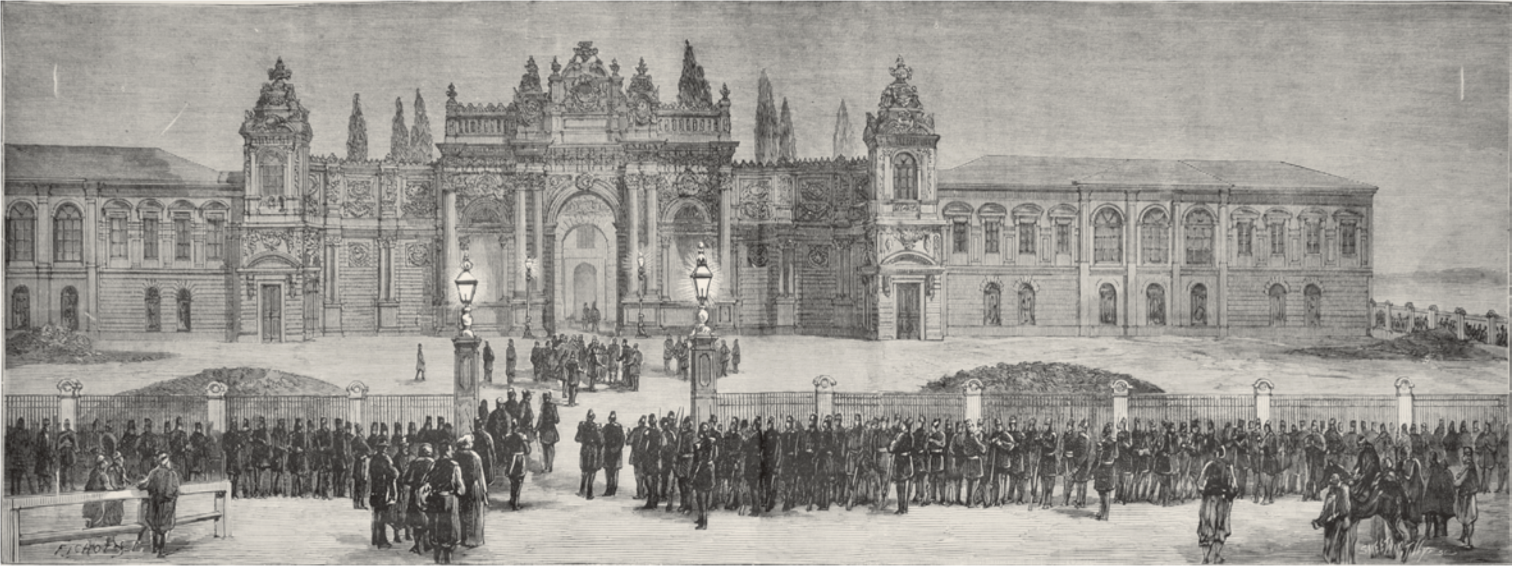
کتبه الفقیر حسن خیرالله عفی عنه

23- Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'nin Sultan Abdülaziz'i hal fetvası (BOA, Y. EE, nr. 21/28)

ve Midhat Paşa ile geceleri yalı ve konaklarda Sultan Abdülaziz'in hal'i konusunu müzakereye başladı. Dışarıya sızmaması için büyük gayret gösterilen bu faaliyetler, ne garip ki bizzat tertipçilerin kendileri tarafından bir süre sonra sultana ihbar edilecekti. Hüseyin Avni'nin darbe planlarına bir türlü yanaşmayan sadrazam, askerin bu işlere karıştırılmasına kesin olarak karşı çıkıyor ve bunun orduyu yeniden yeniçerileştireceğini söylüyordu. Neticede üç ay süren bu gizli görüşme ve pazarlıklardan darbe konusunda bir uzlaşma çıkmadı. Bunun yerine, Sultan Abdülaziz'in anayasa benzeri bir şartnameyi kabule zorlanmasıyla idarede bürokrasinin etkisinin, padişahın iktidarı aleyhine genişletilmesi hususunda anlaşıldı. Söz konusu bu siyasi metni Midhat Paşa kaleme alacaktı. Ancak bu projenin beklentilerine cevap vermeyeceğine inanan Serasker Hüseyin Avni Paşa, sanki sultana çok sadık bir devlet adamıymışçasına Sultan Abdülaziz'in huzuruna çıktı ve bu planı ona ihbar etti. Aynı günlerde sultanın kapısını çalan bir diğer kişi de Sadrazam Rüşdü Paşa oldu. O da, planlarının er geç Sultan Abdülaziz tarafından öğrenileceği korkusuyla, Avni Paşa'nın ihbarından habersiz, Midhat Paşa'nın kötü niyetle bir şartname kaleme aldığını bildirdi ve onun azledilmesini talep etti.

Sadrazam ve seraskerden gelen bu malumat üzerine harekete geçen Sultan Abdülaziz, önce Midhat Paşa'yı sonra da Şirvanizade Rüşdü Paşa'yı görevlerinden azletti. Hüseyin Avni Paşa ise 1874 Şubat ayında seraskerliğinin yanına sadrazamlık da eklenerek ödüllendirildi. Fakat onun iktidarı da, o dönemde sık sık yaşandığı üzere, pek uzun sürmeden 25 Nisan 1875'te sonlandı. Görevlerinden azledilmesinden sonra Fransa ve İngiltere'ye giden ve resmî bir vasfı bulunmamasına rağmen Paris'te Fransız Hükûmet çevreleriyle bazı gizli görüşmelerde bulunduğu bilinen Avni Paşa, Hersek İsyanı'nın patlak verdiği günlerde bir tür kurtarıcı olması ümidiyle bir sene sonra yeniden seraskerliğe getirilecekti. Ancak, Esad Paşa'nın yerine sadarete Mahmud Nedim Paşa'nın getirilmesi sonrasında, daha bir ay geçmeden, bu görevden tekrar uzaklaştırıldı. Onun azline tepki gösteren Adliye Nazırı Midhat Paşa da, aslında Avni Paşa ile o güne kadar yıldızları pek barışmamış olsa da, istifa etti. Hüseyin Avni, önce Selânik sonra kendi talebi üzerine Bursa merkezli Hüdavendigâr valiliğine getirilip şehirden uzaklaştırılırken; ilerleyen günlerde onunla birlikte hareket edecek Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa İstanbul'da kalmışlardı.

İddialara göre Rüşdü Paşa, konak ve yalısında ziyaretine gelenlere devletin durumunun pek kötü olduğu yönünde telkinlerde bulunurken; Midhat Paşa ise medrese talebelerini sokağa çıkıp hükûmeti protesto etmek üzere tahrik ve teşvik etmekteydi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında ilk olarak II. Mahmud tarafından iç siyasi çatışmanın sokakta dinamik gücü olarak kullanılan genç medreseliler (suhteler), Kuleli Vakası'nda olduğu gibi bu kez de, mevcut hükûmete karşı bir vurucu güç olarak

24- Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilip Dolmabahçe Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na nakledilmesi (*L'Illustration*)

sokağa dökülmek istenmekteydi. Çoğu Rumeli kökenli olduğu belirtilen İstanbul medrese talebelerinden bir grup, Hersek ve Bulgaristan'daki gayrimüslim ayaklanmaları ve oralardaki Müslüman halkın devlet tarafından yeterince korunamadığı gerekçesiyle 9 Mayıs 1876'da sokaklara çıktı. Fatih Camii'nde birkaç bin kişi bir araya geldi. Ertesi gün ise halktan da katılımlarla büyüyen kalabalık, eskinin yeniçeri isyanlarını hatırlatır bir surette, "Mahmud Paşa'yı ve Şeyhülislam Hasan Fehmi'yi istemeyiz!" diyerek bağırarak Süleymaniye'deki Bâb-ı Meşihat önünde toplanmıştı.

Aslında pek de organize olmayan bu kalabalığın, zaptiye kuvvetleri marifetiyle dağıtılması mümkündü. Ancak olan biteni doğru teşhis edip gereğini yapacak ne bir hükûmet ne de bir sultan vardı. Sarayda, yakın çevresi Hüseyin Avni ve Mahmud Nedim paşalar tarafından rüşvet ve hediyelerle ele geçirilmiş olan Sultan Abdülaziz, şehirdeki kamuoyu ve sokağın gücünü ihmal eder bir tavır içindeydi. Yine de Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın, göstericilerin taleplerinin, şeyhülislamın azlinden ibaret olduğu arzıyla tatmin olmadı ve saraydaki yakın hizmetkârlarından bazılarını Süleymaniye Camii'ne gönderdi. Oradan gelen istihbarat farklıydı. Protestocu suhteler, şeyhülislamın yanı sıra sadrazamı da hainlikle suçlamakta ve her ikisinin de azlini istemekteydiler. Mahmud Nedim Paşa'nın azliyle birlikte, devletin önemli siyasi mevkilerine gelenler, bildik isimler oldu. Daha önce seraskerlik ve sadrazamlık da yapmış mütercim Rüşdü Paşa, üç yıl sonra tekrar sadarete getirilirken, kendi Bursa'da gözü kulağı İstanbul'da olan Hüseyin Avni Paşa bir kez daha seraskerliğe tayin edildi. Yine ona yakın bir isim olan Kayserili Ahmed Paşa, kaptanıderya oldu. Midhat Paşa'nın yeni görevi ise Şûrâ-yı Devlet reisliği idi. Böylelikle, sadece Mahmud Nedim'i değil,

Sultan Abdülaziz'i de yerinden etmek isteyen darbeci kadro, devletin ve ordunun kontrolünü eline geçirmiş oluyordu. Hasan Fehmi Efendi'nin azliyle boşalan meşihat makamına ise sarayın birinci imamı Hayrullah Efendi getirildi. Bu son tayin de darbecilerin isteklerine uygundu. Çünkü muhtemel bir darbede, Sultan Abdülaziz'e yakın bir isim olan Hasan Fehmi Efendi'nin onun tahttan indirilmesini sağlayacak fetvayı vermeyeceği

RAMİ KIŞLASI ve İSTANBUL'UN SİYASİ TARİHİ ile GÜVENLİĞİ AÇISINDAN ÖNEMİ

YÜKSEL ÇELİK*

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren inşasına başlanan modern kışla kompleksleri Türk mimarisine yeni bir zihniyet ve plan tipi getirmiştir. Bu kışlalar Yeniçeri Odalarından tamamen farklı mekân tasarımları, sayıca fazla oluşları, yurt sathına yayılmış bulunmaları ve umumiyetle başlangıçta kâgir daha sonra da taş binalar şeklinde inşa edilmeleri bakımından geleneksel askerî mimariden farklılaşmışlardır. II. Mahmud devrinde 1827'de inşasına başlanan Rami Çiftliği Kışlası da söz konusu yeni kışla komplekslerinin en önemlilerinden biriydi.

Rami semti, İstanbul'un Boğaziçi suyoluna göre batı yakasında, Haliç suyolunun güney kıyısında yer alan ve fetihle birlikte kurulan ilk Osmanlı-Türk yerleşmelerinden biri olan Eyüp'ün bir alt iskân birimidir. Eyüp ilçesinin kuzeybatı ucunda yer alan semtte Fatih döneminden itibaren birtakım köy ve mahalleler kurulmuştu. Daha sonra XVIII. yüzyıl başlarında Rami Paşa Çiftliği olarak da anılacak bu bölgenin, Hamidiye karyesi namıyla Eyüp kazasına tâbi Küçükçekmece nahiyesine bağlandığı bilinmektedir. Evliya Çelebi, Rumeli'ye sefere giden ordunun bu bölgede konakladığını ve civarda bulunan Topçular Mahallesi'nin isminin de burada sefer için son hazırlıklarını ikmal eden topçu birliklerinden ve birtakım top dökümhanelerinden geldiğini kaydetmiştir.[1] XIX. yüzyıla değin Davutpaşa Sarayı, Kâğıthane, Fenerbahçesi ve Kavak Sarayı civarı gibi Rami semti de Bostancıbaşı'nın görev ve sorumluluk alanında idi.[2] Rami Kışlası, adını II. Mustafa döneminde (1695-1703) reisülküttaplık, ardından da sadrazamlık yapan Rami Mehmed Paşa'nın (1655-1708) bu bölgedeki çiftliğinden almıştır.[3]

Rami semti geçmişte İstanbul'un güvenliği açısından ve özellikle Rumeli kolunda alınacak bir mağlubiyet sonrasında payitahta yürüyecek işgalci bir güce karşı direnişin son mevzii olması bakımından oldukça önemli bir mıntıka idi. Rami Çiftliği civarının rakım itibarıyla yüksek olması, Davutpaşa Kışlası ile arasında askerî talimlere elverişli geniş meydanların ve birtakım askerî yapıların bulunması semte âdeta bir "askerî bölge" karakteri kazandırmıştı. Öte yandan söz konusu güvenlik ve direniş noktaları devre dışı kaldığında zaten askerî bir karargâh şeklinde tanzim edilmiş suriçi İstanbul'unda da birtakım önlemler alınmıştı.[4]

Payitaht İstanbul'da 17 Haziran 1826'da yaşanan ve Vak'a-i Hayriye olarak adlandırılan hadiseyle Yeniçeri Ocağı ilga edilmiş ve yerine Asâkir-i Mansûre Ordusu kurulmuştu.[5] Bu esnada Yeniçeri kışlaları olan Eski Odalar ile Yeni Odalar yerle bir edildiğinden başkentte askerlerin barınabileceği mekânlar mevcut değildi.[6] Bu nedenle yeni ordunun başkomutanı olan "serasker"in[7] komutasında hizmet edecek iki alayın Beyazıt'taki Serasker Kapısı'nda, üçünün Davutpaşa Sarayı civarında, diğer üçünün de Üsküdar Selimiye'de konuşlandırılması kararlaştırılmıştı. Öte yandan, Kasım 1808'deki Yeniçeri isyanı esnasında Levent Çiftliği ve çevresindeki diğer Nizam-ı Cedid yapılarıyla birlikte asiler tarafından yakılmış olan Selimiye Kışlası'nın[8] hemen tamirine ve Davutpaşa Sarayı ile Rami Çiftliği'nde konuşlandırılacak talimli askerî birlikler için ise mevcut yapıların elden geçirilmesine ve birer yeni kışlanın inşasına karar verilmişti.[9]

Asâkir-i Mansûre Ordusu için yeni kışlaların inşası kararı doğrultusunda Eyüp'te yapılması öngörülen kışlanın başlangıçta Kâğıthane civarındaki

* Marmara Üniversitesi

1 Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi: İstanbul*, nşr. Yücel Dağlı ve S. Ali Kahraman, İstanbul 2004, c. 1/1, s. 354.

2 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukūât*, nşr. Neşet Çağatay, Ankara 1992, c. 3-4, s. 122; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul 1995, c. 2, s. 871.

3 Recep Ahıshalı, "Râmi Mehmed Paşa", *DİA*, XXXIV, 449-451; Sadettin Nüzhet, *Râmî Paşa Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1933.

4 Yüksel Çelik, "Askeri Bir Karargah ve Seraskerlik Merkezi Olarak İstanbul", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler*, haz. Davut Hut, Zekeriya Kurşun ve Ahmet Kavas, İstanbul 2011, s. 211-219.

5 Ayrıntılar için bkz. Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzera Koca Hüsrev Paşa-II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara 2013, s. 260-276.

6 Ahmed Cevad, *Târîh-i Askerî-i Osmânî*, İÜ Ktp., TY, nr. 4178, c. 2/4, s. 6-7. Vak'a-yı Hayriyye esnasında İstanbul Aksaray'daki Yeni Odalar top atışları ve yağlı paçavralarla yakılmış, Şehzadebaşı ve Beyazıt arasındaki Eski Odalar ise ocağın ilgasından birkaç gün sonra yıktırılmıştır, Bununla da yetinilmeyerek Eski Odalar'ın bulunduğu bölgeye *Fevziye*, Yeni Odaların bulunduğu mevkiye de *Ahmediye* denilmesi kararlaştırılmıştır (Ahmed Lutfi, *Târih*, İstanbul 1290, c. 1, s. 161; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, Ankara 1988, c. 1, s. 244-245).

7 Yüksel Çelik, "Serasker", *DİA*, XXXVI, 547-549.

8 *George Oğulukyan'ın Ruznamesi: 1806-1810 İsyanları, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa,* çev. H. Andreasyan, İstanbul 1972, s. 44-45.

9 Ahmed Cevad, *Târih-i Askerî*, c. 2/4, s. 6; Lutfî, *Târih*, c. 1, s. 148. Selimiye Kışlası'nın tamiratı ve genişletilmesi 26 Ocak 1829'da tamamlanmış ve Hüsrev Paşa'nın da hazır bulunduğu bir törenle açılmıştır (Lutfî, *Târih*,, c. 2, s. 144). Bu tür tadilat çalışmaları daha sonra da tekrarlanmıştır (bkz. BOA, C.AS, nr. 37510, 45571; Zuhal Çetiner Doğdu, "Kışla Mimarisi", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel v.dğr., Ankara 2002, c. 12, s. 178-189).

kanaatini taşıyorlardı. Bu yüzden padişaha Hayrullah Efendi'yi şeyhülislamlık namzedi olarak takdim etmişler ve medrese çevreleri tarafından sevildiğini söyledikleri bu kişinin tayini hâlinde ayaklanmanın sona ereceğine iknaya çalışmışlardı. Hayrullah Efendi'ye güvenmeyen ve istemeye istemeye onu huzuruna kabul eden Sultan Abdülaziz, "Ben seni şeyhülislam etmez idim fakat öyle istediler, binaenaleyh bu hizmeti sana verdim." diyecekti. Ancak anı kurtarmak için yapılan bu tayinin faturası sultan için ileriki günlerde çok ağır olacaktı.

Tekrar makam ve mevki sahibi olan muhalif kadro, vakit kaybetmeksizin kendi aralarında gizli görüşmelere başladılar. Bir darbeyle Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek konusunda en istekli ve aceleci isim, ordunun başına getirilmiş Hüseyin Avni Paşa idi. Bunun bir sebebi; paşanın birkaç kez yüksek makamlara getirilmesine rağmen her defasında çok süre geçmeden azledilmesiydi. Bir diğeri ise, saraydaki bazı cariyelerle ilişki kurduğu söylenen paşa ile Sultan Abdülaziz arasındaki şahsi husumetti. Sadrazam Rüşdü Paşa ise darbe konusunda o kadar istekli değildi. Hüseyin Avni Paşa'nın bu yöndeki ısrarlı taleplerini geçiştirmeye çalışıyordu. Midhat Paşa ise, bir fetva alınması durumunda harekete geçilebileceğini savunuyordu. Onun önceliği bir *Kanun-ı Esasi* yani anayasa metninin hazırlanarak yürürlüğe sokulması ve Osmanlı siyasi rejiminin bir daha geriye döndürülmemek üzere meşruti bir monarşiye dönüştürülmesiydi.

Sultan Abdülaziz'in hal' edilebilmesi durumunda tahta mevcut şehzadelerden birinin çıkarılması gerekiyordu. Bu yüzden hanedan üyelerinden de destek alınması lazımdı. Darbecilerin üzerinde durduğu isim, önceden Yeni Osmanlılar hareketiyle de irtibatta bulunmuş olan Murad Efendi idi. Şehzadenin alafranga hayat tarzı ve kafa yapısı onu, Batılı devletlerin de üzerinde, müttefik kalacağı bir namzet hâline sokmaktaydı. O sıralar İstanbul'da dolaşan, Sultan Abdülaziz'in tahtı oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'ye bırakmak için saltanat verasetinde değişiklik yapmayı planladığı dedikoduları, Murad Efendi ve diğer şehzadelerin muhtemel bir hal' vakasına gönülden olmasa da sıcak bakmasına zemin hazırlamıştı.

Nihayet iç ve dış siyasi konjonktürün uygun olduğu ve daha fazla beklenmesine lüzum olmadığı kanaati hâkim oldu ve Mayıs ayının 31'inde İstanbul'daki kara ve deniz kuvvetleri kullanılarak padişahın zorla tahttan indirilmesi kararlaştırıldı. Yeni şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin fetvasını garantileyen Serasker Hüseyin Avni Paşa, gizli görüşmeler yaptığı devletin diğer üst düzey askerî yetkilileri olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisi Redif Paşa, Mekteb-i Harbiye Nazırı Süleyman Paşa ve Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa'ya durumu açtı. Hepsi hamileri bildikleri komutanlarıyla hemfikir olduklarını beyan ettiler. Ancak hesapta olmayan bir şey oldu ve Sultan Abdülaziz, seraskeri Hüseyin Avni Paşa'yı baş başa görüşmek üzere ayın 29'unda saraya davet etti. Padişahın gizli tertiplerinden haberdar olma ihtimalini hesaba katan paşa, özür beyan ederek Dolmabahçe'ye gitmedi ve darbe planında değişiklik yaparak hiç beklemeden o gece askerî birliklerin Dolmabahçe Sarayı'nı kuşatması talimatını verdi. Bunun üzerine Süleyman Paşa, emri altındaki Harbiyelileri geceleyin huzuruna topladı ve onlara heyecanlı bir konuşma yaptı. Cumhuriyet Türkiye'sine de kalacak bir geleneğin başlangıcı olarak genç subay adayları siyasi çatışmanın içine çekilmekteydi. Harbiyelilere Kur'an'a el bastırıldı ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması öncesinde devlet ricali ve ulemaya da yaptırıldığı gibi, "Bu hususun icrasında ölmek var dönmek yok!" yemini ettirildi. İstanbul'un fethinin miladi takvime göre 423. yıldönümüne denk düşen 29 Mayıs 1876 gecesi, silahları ellerinde Pangaltı'daki mekteplerinden çıkan Harbiyeli askerî talebeler, Süleyman Paşa'nın emri altında Dolmabahçe Sarayı'nı abluka altına aldılar. Beyoğlu Kışlası topçu askerleri de onlarla birliktelerdi. Hem bu iki topluluk hem de o sıralar İstanbul'a gelmiş Suriye redif taburları, harekât sırasında Redif Paşa'nın üst komutası altına girdiler. Karadan yapılan bu kuşatmaya ilave olarak, donanmaya mensup savaş gemileri, sandal ve filikalar de denizden saraya giriş çıkışları kontrol altına aldılar.

Padişahın ve saray halkının olan bitenden habersiz uyuması sebebiyle bir mukavemetle karşılaşmayan darbeci kuvvetler adına Mekâtib-i Askeriye nazırı Süleyman Paşa, tahta çıkarılacak olan Murad Efendi'nin dairesine giderek, onu saraydan çıkarttı ve güneş doğmazdan evvel Beyazıt'taki Bâb-ı Seraskeri'ye götürdü. Darbecilerin ilk planı, Şehzade Murad Efendi'yi, alışılageldiği üzere Topkapı Saray Bâb-ı Hümayun'u önünde tahta çıkartmaktı. Ancak darbe 2 gün önceye alınırken, yeni padişahın cülus merasiminin yeri de Seraskerlik binasına kaydırılmıştı. Osmanlı tarihinde bir ilk olarak Şehzade Murad burada, usulsüz bir fetva ve silah zoruyla tahttan indirilen amcası Sultan Abdülaziz'in yerine V. Murad namıyla 30 Mayıs şafak vakti padişah ilân edildi. Durumdan haberdar edilen vükelâ, devlet ricali ve bir kısım ulema da darbeci ekiple birlikte saf saf orada hazır bulunarak

1- Sultan Abdülmecid'in 1854'te Rami Kışlası'na gelişi (*L'Illustration*)

atıl sultan saraylarının yıkılmasıyla elde edilecek araziye inşası ve humbaracıların süvarilerine tahsisi öngörülmüştü. Ancak daha sonra bundan vazgeçilerek, Rami Çiftliği civarında inşasında karar kılınmıştır. Vakanüvis Esad Efendi, bu değişikliğin gerekçelerine değinmiyorsa da Kâğıthane'nin şehir merkezine çok yakın olması, topoğrafyanın geniş talim meydanlarına ve atış talimgâhlarına müsait olmaması söz konusu karar değişikliğinde etkili olan unsurlar olabilir.

Yeni kışlaların inşaat mevkileri belirlendikten sonra Haziran 1826'da geçmişte humbaracıbaşılık ve Tophane bina eminliği yapmış olan Kapıcıbaşı Serficeli Mehmed Ağa, Rami Kışlası'nın bina eminliğine atandı. Kışlanın mimarının kimliği henüz netlik kazanmamıştır. Mevcut literatürde tekrarlanagelen bilgi kışlanın 1827-1828'de II. Mahmud tarafından Kirkor Amira Balyan'a (Kirkor Kalfa) yaptırıldığıdır. Buna mukabil Kirkor Kalfa'nın mimar değil, Balyan ailesinin bir ferdi olarak binanın müteahhidi olduğu, mimarının ise Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi olabileceği öne sürülmüştür.[10] Vakıa Rami Çiftliği Kışlası'yla ilgili belgelerde gerek plan-proje, gerek keşif ve gerekse inşaat sürecinde Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi hep en ön plandadır. İnşaata başlandığında ve daha sonraki kapsamlı tamirat dönemlerinde, kışlanın planları yanında ahşaptan maketleri de bizzat kendisi tarafından hazırlanarak padişaha sunulmuş ve bina eminlerinin gözetiminde inşa edilmiştir.

Planlama ve yer seçimi dâhil bir buçuk yıllık hummalı bir çalışmayla 1828 yılında kışlanın inşaatı büyük oranda tamamlandı ve kitabesi Haremeyn müfettişi şair Keçecizade İzzet Molla'ya sipariş edildi.[11] İnşaat tamamlandıktan sonra padişahın teklifi ile yanına bir hastane (asker hastanesi), değirmen, ambarlar ve fırın yapılması böylece bir kışla kompleksine dönüştürülmesi gündeme geldi. Bu sadece Rami Kışlası için değil, merkezde ve taşrada inşası tamamlanan ya da süren diğer kışlalar için de geçerli bir uygulamaydı. Yaklaşık 220.000 m²'lik arazisiyle Selimiye ve Davutpaşa'dan sonra İstanbul'un üçüncü büyük kışlası olan Rami Kışlası, ortası açık avlulu, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Cümle kapısı Talimhane Caddesi tarafında olup harap hâldedir. Cümle kapısının sağ tarafındaki köşe mekânı Hünkâr Kasrı'dır. Diğer üç köşe yapıları da kumandan ve subaylara tahsis edilmişti.

Rami Kışlası'nın askerî ve idari bir üs hâline gelmesi, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle II. Mahmud'un maiyeti ve Enderun süvarileriyle kışlaya yerleşmesi ve yaklaşık iki yıl süreyle devlet idaresini buradan yürütmesiyle yaşanmıştır. Sefer hazırlıkları tamamlandıktan sonra Beşiktaş Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na geçen II. Mahmud, 15 Eylül 1828 günü eşref saatte Hırka-i Saadet Odası'ndan Sancak-ı Şerif'i alarak

10 Selman Can, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Mimarlığının Teşkilat Yapısı ve Balyanlar", *150. Yılında Dolmabahçe Sarayı Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler,* ed. Kemal Kahraman, İstanbul 2007, c. 1, s. 69-74; Selman Can, "XIX. Yüzyıl Mimarları ve Ermeniler", *TDA*, 2007, sy. 167, s. 44.

11 BOA, HH, nr. 310/18332, 593/29050, 667/32505, 957/41096.

25-V. Murad (TSM, nr. 17/123)

biat merasimini gerçekleştirdiler. Çevredeki halktan da gelenlerle birlikte, günümüzde İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu, Seraskerlik meydanı ile Beyazıt civarı, insanlarla dolmuştu. Ancak bir gece ansızın saraydaki dairesinden alınıp tahta çıkarılan Şehzade Murad Efendi, olan bitenden bir hayli etkilenmişti. Saltanatının ilk saatlerinde dahi oldukça bitkin ve tükenmiş gözüküyordu. O kadar ki Dolmabahçe Sarayı'na dönüldüğünde Murad Efendi'nin psikolojik durumunun iyi olmadığını fark eden Rüşdü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa ve Hayrullah Efendi sadece o geceyi değil, ertesi gün ve geceyi de sarayda kalarak geçirmişlerdi.

Payitahtındaki siyasi gelişmeleri yeterince takip edemeyen ve kendisine yönelik tehdidi son ana kadar tam teşhis edemeyen Sultan Abdülaziz'in durumu da yeğeninden pek farklı değildi. Geceleyin beraberindekiler ile saraya gelip huzuruna çıkan Hüseyin Avni Paşa'nın kendisine söylediği, "Padişahım bu dakikaya kadar padişah idiniz şimdi sizi millet hal' edip Sultan Murad hazretlerini cülûs eyledi." sözleri, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde bundan sonraki bütün darbelerde de tekrarlanacak bir siyasi söylemin ilk örneğiydi. Kendilerini "milletin temsilcisi" kabul eden bir kısım devlet görevlileri, siyasi iktidarın meşru sahibi olan kişiyi milletten habersiz ama güya onun namına makamından etmekteydi. Dönemin Avrupa siyaset diline uygun şekilde "millet" olarak tanımladıkları İstanbul halkı, bu gelişmeyi gün doğduğunda atılan toplar ve sokaklara salınan habercilerle öğrenecekti. Takip eden üç gün üç gece ise şehirde şenliklerle, darbenin gayrimeşruluğu örtülmeye çalışıldı. İstanbul Limanı'ndaki yabancı gemiler de bu kervana katılarak donatıldı. İstanbul'daki siyasi gelişmeleri menfaatlerine aykırı gören Rusya'ya ait gemiler ise ilk iki gün kutlamalara katılmadıysa da sonra buna uydu.

Şehzade Murad Efendi'nin Bayazıt'a götürüldüğü sıralarda üç çifte bir kayığa bindirilen Sultan Abdülaziz ve haremi, o günlerde hanedan tarafından artık kullanılmayan Topkapı Sarayı'na sevk edildi. Bu kısa yolculuk sırasında kendisi ve kadınlarının gördüğü muameleden hayli sarsılan Sultan Abdülaziz, İstanbul'da kendisinden önce zorla tahttan indirilen son sultan olan III. Selim'in katledildiği dairesine konmaktan da fazlasıyla etkilendi. Hemen ertesi gün yeni Sultan V. Murad'a şahsen bir mektup yazarak, mümkünse Beylerbeyi Sarayı'nda ikamet etmesine izin verilmesini istedi. Amcasının bu talebine V. Murad'ın yaklaşımı olumlu oldu. Ancak tahta geçirdikleri yeni padişah üzerinde bir tür vesayet kuran paşalar, Beylerbeyi Sarayı'nın hazır hâlde olmadığını gerekçe göstererek, eski padişahın güvenlik gerekçesiyle Çırağan Sarayı'nın üst tarafında Fer'iye'de karakola bitişik, dar bir daireye taşınmasını sağladılar. Bu yeni ikametgâhında Abdülaziz'in hizmetini, artık padişah olmadığı gerekçesiyle mabeyncisi ve kurena olarak bilinen saray görevlilerinin görmesine de izin verilemedi. Bunların yerine, Abdülaziz ve hareminin yeni ikametgâhlarında erkek hademelere ihtiyaç duyacağı söylenerek, yeni padişah V. Murad'ın annesi Şevk-efza Valide Sultan'ın da dahliyle, saray emektarlarından Pehlivan Mustafa Ağa, Hacı Mehmed Ağa ve Cezayirli Mustafa Ağa; Abdülaziz'in yakın hizmetine verildi. Darbeci yeni hükûmet tarafından yapılan bu görevlendirmeler, Abdülaziz'in taşındığı bu yeni mekânda iki gün kaldıktan sonra üçüncü günün sabahı hayatını kaybetmesini şüpheli hâle getirecekti.

Kaldığı dairede 5 Haziran 1876 sabahı kol damarları kesilmiş vaziyette bulunan Abdülaziz, oraya çağrılan doktorların müdahalesine rağmen, kan kaybına bağlı olarak hayatını kaybetti. Boğaz'ın hemen karşı yakasındaki yalısından, güya Çırağan'dan yükselen

süvari ve Enderun ağalarıyla birlikte gösterişli bir alayla Divanyolu istikametiyle Rami Kışlası'na hareket etmiştir.[12]

Rusya ile süren savaşta cephedekilere manevi destek sadedinde kışlada oluşturulan zikir halkaları ve tevhid cemiyetleri akşam namazlarından sonra Sancak-ı Şerif Şeyhi Şakir Efendi reisliğinde Enderun ağaları ve bizzat padişahın da katılımıyla neredeyse aksatılmadan sürdürülmüştür. 1829 ilkbaharında Rus cephesinden zafer haberleri geleceği yönündeki ümitlerini koruyan II. Mahmud, sık sık maiyeti ve süvarilerle ava çıkarak bir nevi savaş manevraları yapmaktaydı. Rami Kışlası'ndan hareket eden birlikler, bazen silahtar ağanın Ayazağa Çiftliği'nde bazen de Büyükçekmece veya Küçükçekmece civarında birtakım müsabakalar ve manevralar tertip ve icra ettikten sonra yine kışlaya dönmekteydiler.

Ruslar tarafından şiddetli bir biçimde kuşatılan Varna'nın 21 Ekim 1828'de düşmesinin ardından, Rus keşif kolları Karadeniz Boğazı civarında boy göstermeye başlamışlardı. Bu durum ahalide büyük endişe yaratınca bir türlü sefere çıkamayan II. Mahmud, İstanbul halkında oluşan güvenlik endişesini gidermek amacıyla Rami Kışlası'ndan Tarabya'ya geçme kararı almıştır. II. Mahmud yaklaşık üç ay boyunca Tarabya'daki yalıda kalmış, Boğaz civarındaki kaleleri teftiş ederek, öncü Rus birliklerinin bu bölgelere ve ardından İstanbul'a sarkmalarını engellemek amacıyla askerî ve mülki erkânı teyakkuz hâlinde tutmuştur. Sonuçta bölgedeki Rus tehdidinin ortadan kalkmasıyla maiyetiyle birlikte 10 Ağustos 1829'da Rami Kışlası'na dönüş kararı almıştır.

İdari ve askerî bir üs oluşunun dışında Rami Kışlası'nın bir diğer önemli özelliği II. Mahmud'un kıyafet alanında yaptığı yeniliklerin vitrini olmasıdır. Modern askerî bando olan Muzıka-i Hümayun'u da bu kapsamda değerlendirebiliriz. Malum olduğu üzere 1826 yazında Asâkir-i Mansûre Ordusu kurulduktan sonra kıyafetlerde değişiklik yapılmış, talimli askerlere fes, üniforma ve kalavra denilen ayakkabılar verilmişti. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı-Rus Savaşı resmen bitirilmesine rağmen II. Mahmud, hemen Rami Kışlası'ndan ayrılmamıştı. Bu dönemde hem avlanmak hem de dinlenmek maksadıyla 16 Ocak 1830'da kışladan ayrılarak maiyetiyle vapurla Büyükçekmece'ye gitmiş, avlanma bittikten sonra akşam beraberinde getirdiği mızıka takımını erkek-kadın köydeki ahaliye dinletmiştir.

Rusya ile savaşın tekrar başlama ihtimalini göz ardı etmeyen ve İstanbul'un güvenliğini sağlamak amacıyla kışladaki ikametini uzatan II. Mahmud, mütareke şartlarının oluşmasından sonra Topkapı Sarayı'na dönme kararı almıştır. Hazırlıkların ardından yine gösterişli bir merasimle 25 Mayıs 1830'da müneccimbaşının belirlediği uğurlu saatte Sancak-ı Şerif, Rami Kışlası'ndan alınarak Topkapı Sarayı'na nakledilmiş ve Hırka-i Saadet Odası'na konmuştur. Ardından bir süre dinlenen padişah Tarabya mevkiine giderek oradaki süvarileri ve mızıkacıları maiyetine alarak Topkapı Sarayı'na dönmüştür. Böylelikle 15 Eylül 1828'de Rus Savaşı nedeniyle seferîlik kararı alarak sarayı terk eden ve Rami Kışlası'na yerleşen II. Mahmud, 617 gün boyunca bazı istisnai hâller dışında kışlada ikamet etmiştir. Diğer bir ifadeyle Rami Kışlası, sultanın ikametgâhı olarak yaklaşık iki yıl devletin idari ve askerî üssü olarak kullanılmış, Rus işgalinden endişelenen İstanbul halkına güvence veren nihai askerî direniş noktası hâline getirilmiştir.

Kırım Savaşı (1853-1856) sebebiyle Nisan 1854'ten itibaren İstanbul'a peyderpey gelmeye başlayan müttefik İngiliz ve Fransız askerleri devlete ait binalara yerleştirilmeye başlanmıştı. Daha sonra söz konusu binalar yetmeyince biraz da müttefiklerin, pervasız tutum ve keyfî taleplerini abartılı stratejik gerekçeler arkasına gizlemeleri nedeniyle özel mülklere yerleştirilmişlerdir. İstanbul'u âdeta parselleyen müttefiklerden Fransızlara tahsis edilen yerler arasında Davutpaşa, Maltepe (Bayrampaşa) ve Rami Çiftliği kışlaları da mevcuttu.

II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) askerî fonksiyonunu sürdüren Rami Kışlası, zaman zaman salgın hastalıklar nedeniyle tahliye edilmiş, bazen de aynı tehlikeye maruz kalan diğer kışlalardan tahliye edilen askerlere ev sahipliği yapmıştır. Mesela 1893-1894'te İstanbul'da yaşanan şiddetli kolera salgınında Davutpaşa ve Rami kışlalarındaki askerler de hastalığa yakalandılar. Adı geçen iki kışlada durumun kontrol altına alınmasından sonra salgının Edirnekapı civarında bulunan Münzevi Kışlası'na sıçraması üzerine buradaki askerler Rami Kışlası'na nakledilmişlerdir.[13]

II. Abdülhamid devrinde devlet adamlarının Rami civarına iskânıyla bölgedeki nüfus yoğunluğu artmaya başlamıştır. Padişahın bu dönemde devlet adamları ve saray erkânına bu bölgede temlik ettiği arazilere, sahipleri tarafından konaklar inşa edilmiştir. Bu suretle yerleşim,

12 Abdülhak Molla, "Târîh-i Livâ, Tahlil ve Tenkitli Metin", haz. Mehmet Yıldız, yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995, s. 2-3.

13 Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007, s. 186, 370-371.

feryat ve figanları duyup sandalıyla oraya intikal eden Hüseyin Avni Paşa, iddialara göre sultanın ölüm sebebini belirleyecek incelemeye az sayıda hekimin girmesine izin verdi. Paşanın kontrolü ve baskısı altında hazırlandığından hep şüphe edilecek resmî rapora göre, sakalını düzeltmek üzere odasında tek başına kalmış Abdülaziz, bir küçük makas ile her iki bileğini de kesmek suretiyle intihar etmişti. Silahlı kuvvetler kullanılarak yapılmasına rağmen tek kişinin kanı akmadan bir gecede sonlandırılan darbeye verilen ilk kurban Sultan Abdülaziz olmuştu.

Abdülaziz'in ölümünden sonraki ilk günler, iktidar sarhoşluğundaki darbecilerin kamuoyunu rahatsız eden hareketlerine tanıklık etti. Öncelikle Dolmabahçe Sarayı'nda, yıllar sonra II. Abdülhamid'in hal' edilmesi sonrasında Yıldız Sarayı'nda bir benzeri yaşanılacak türden, organize bir yağma gerçekleştirildi. Sultan Abdülaziz'in hareminin, kızları ve eşlerinin, şehzadelerin ve validesinin nakit, tahvil, hisse senedi ve mücevherlerden oluşan mallarına el konuldu. Bunların bir kısmı Birinci Ordu'da homurdanan askerlere "cülus bahşişi" olarak dağıtıldı. Mücevherler ise Paris'te satılmaları için V. Murad'ın Rum sarrafı Hristaki'ye verildi. Ancak Hristaki'den ve mücevherlerden bir daha haber alınamadı. Eski sultanın menkul mallarına el konmasında, yeni Valide Sultan Şevk-efza'dan Mabeyn Müşiri Nuri Paşa'ya, Midhat Paşa'dan Mahmud Celaleddin Paşa ve Namık Paşa'ya kadar pek çok üst düzey kişinin dahli oldu.

Darbenin mimarı Hüseyin Avni Paşa, tahta çıkarılan Murad Efendi'nin daha baştan bozulan psikolojik durumundan da istifade ederek, astığı astık kestiği kestik bir saltanat atabeği havasına girmişti. Midhat Paşa ise alelacele bir kanun-i esasi kaleme aldırarak, siyasi rejimi kendi hayallerine uygun bir hâle getirmekle meşguldü. Sultan Abdülaziz'in şüpheli ölümünden sadece 11 gün sonra İstanbul kamuoyu, gazetelerden verilen bir başka kanlı hadise haberiyle çalkalandı. Midhat Paşa'nın Beyazıt'taki konağında 15 Haziran 1876 gecesi vükela bir araya gelmiş, toplantı hâlindeki paşaların meclisini basan Çerkez Hasan adlı bir subay; Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı ve Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı tabancayla vurup öldürmüş, kamasıyla da kaptanıderyayı yaralamıştı. Baskın sırasında ayrıca Bahriye yaverlerinden Şükrü Bey ile Midhat Paşa'nın hizmetindeki Ahmed Ağa da hayatını kaybetmişti. Baskının faili Çerkez Hasan, yaralı olarak ele geçirildiğinden, ertesi gün başlatılan soruşturma ile failin kimliği ve cinayetin nasıl gerçekleştirildiğinin ayrıntıları da kamuoyunca öğrenildi.

Çerkez Hasan, Mekteb-i Harbiye mezunu bir zabitti. Sultan Abdülaziz'in üçüncü kadınının akrabası olduğu için saray tarafından himaye görmüş ve Irak'ta konuşlu VI. Ordu'da görev yapmak karşılığında Harbiye'de teğmenlik yerine doğrudan yüzbaşılığa terfi ettirilmesine rağmen Bağdat'a gitmeyip İstanbul'da kalmıştı. Bunun üzerine dönemin seraskeri Hüseyin Avni Paşa'nın onayıyla hapis cezası almış, fakat sonradan serbest bırakılarak kolağalık rütbesiyle padişah yaverlerinden biri yapılmıştı. Abdülaziz'in tahttan indirilmesini müteakip hamisini kaybeden Çerkez Hasan, bir kez daha hapsedilmiş, ancak Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin devreye girmesiyle bir an evvel Bağdat'a gitmek üzere bir kez daha serbest kalmıştı. Tam o esnada Abdülaziz'in şüpheli bir şekilde ölmesi üzerine, zaten Avni Paşa'ya karşı şahsi garezi olan Çerkez Hasan çileden çıkmış olmalıydı. Mahbesten çıktığı günün akşamı, kafasından geçeni yapmaya karar verdi ve Hüseyin Avni Paşa'nın Boğaz sahilindeki yalısına gitti. Ancak seraskerin Midhat Paşa'nın konağında olduğunu öğrenerek, rotasını Beyazıt'a çevirdi.

Konağın cümle kapısından içeri girdiğinde kendisine mani olması gereken vükela ağaları, aşağıda yemek yiyorlardı. Bu fırsattan istifade ile seri adımlarla ikinci kata çıktı. Toplantı yapılan salonun kapısında Midhat Paşa'nın adamı Ahmed Ağa'ya, kendisinin kolağası olduğunu ve seraskere acil bir telgraf getirdiğini söyledi. Ancak Ahmed Ağa kendisini içeri almayarak alt katta Hüseyin Avni Paşa'nın yaverinin bulunduğunu ve onu çağırması gerektiğini söyledi. Bu cevaba hiddetle karşılık veren Çerkez Hasan, kendisinin kolağası (üst yüzbaşı) rütbesinde olduğunu söyleyip yaveri çağırmak üzere Ahmed Ağa'yı aşağı kata yolladı. Hemen arkasından da bir elinde tabancası bir elinde kaması ile toplantının yapıldığı odaya daldı ve kapıyı sürgüleyerek içerden kapattı. Her şey bir anda oluvermiş, Çerkez Hasan hedefi Hüseyin Avni Paşa'yı tabancasıyla vurmuştu. O sırada kendisini engellemeye çalışan Hariciye Nazırı Raşid Paşa da hayatını kaybeden diğer bir isim olmuştu. Hadiseden haberdar olan asker ve zaptiyelerin konağa koşup kapısı sürgülü odaya girmesi vakit aldı. Sadrazam ve kaptanıderyanın yan odaya kaçıp kapıyı kilitlemeleri üzerine, darbede önemli bir rol oynamış Kaptanıderya Ahmed Paşa'yı da vurabilmek için Çerkez Hasan, bir süre buraya girmeye çalıştı. Bunu başaramadı, ancak üzerine atlayan Ahmed Ağa ve Şükrü Bey'i öldürdü. Nihayet yarım saat süren bu tek kişilik baskın sona erdi ve fail derdest edilerek, Seraskerlik binasına götürüldü.

Daha sonraki yıllarda yaşanacak benzeri olaylarda da gözlemleneceği üzere, bu eylemin arkasında da herhangi

kısa sürede Topçular'a doğru kaymaya başlamıştır. Şeyhülislam Üryânizade Esad Efendi'nin tavsiyesi doğrultusunda 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) nedeniyle Balkanlar'dan gelen göçmenler, Rami Çiftliği arazisi ve civarında imara açılan bölgelere yerleştirilmişlerdir. Böylece bugün Rami, Cuma Mahallesi olarak adlandırılan yerleşim bölgesi ortaya çıkmıştır.

Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) ardından 13 Kasım 1918'de fiilen İstanbul'u işgale başlayan İtilaf devletleri, 16 Mart 1920'de işgali resmîleştirmişlerdi. İşgalci devletler İstanbul'u belli bölgelere ayırarak, stratejik yerlere konuşlanmışlardı. Bu paylaşımda Rami Kışlası ve civarını Fransızlar işgal etmiş, kışlaya Cezayir'den getirdikleri tümeni yerleştirmişlerdi. Söz konusu işgal sonucunda Osmanlı ordusuna ait çok sayıda silah ve mühimmat da Fransızların eline geçmiş oldu. Ancak İstanbul'da gizlice örgütlenen vatanseverlerden oluşan Millî Müdafaa Grubu, Anadolu direnişine silah ve cephane temin etmek amacıyla Rami Kışlası'ndaki mühimmatı gizlice tahliye etme kararı aldı. İstanbul'un sayılı fırtınalarından Topkapılı Cambaz Mehmed ve şürekâsının gayretleriyle buradaki silah ve cephanenin büyük kısmı Anadolu'ya kaçırılmıştır.

Tarihsel süreç itibarıyla bölgedeki yerleşimin çekirdeğini teşkil eden ve bugün artık kent merkezinin ortasında sıkışıp kalan kışla, Cumhuriyet döneminde I. Ordu Komutanlığı'na tahsis edilmiştir. 1940-1950 yılları arasında Balkanlar'dan gelen ikinci göç dalgasıyla bölgede nüfus yoğunluğu artmış ve Rami-Yenimahalle oluşmuştur. 1966-1967 tarihli Rami Sanayi Planı kapsamında küçük ölçekli sanayi işletmelerinin bölgede artmaya başlaması ve bunun etrafında oluşmaya başlayan çarpık kentleşme, bölgenin tarihî dokusuna büyük zarar vermiştir. Semtin en önemli tarihî yapısı olan ve birinci sınıf tarihî eser statüsünde bulunan Rami Kışlası da zamanla bu çarpık kentleşmenin ortasında kaderine terk edilmiştir. 1971 yılına dek askerî amaçlı kullanılan kışla, bu tarihte mülki idareye devredilmiştir. Rami Kışlası ve müştemilatı, yerel yönetimlere yeni yetkilerin verildiği 1980'li yıllarda alınan bir kararla iki yıllığına kuru gıda toptancılarına tahsis edilmiştir. 21 Haziran 1990 tarih ve III numaralı Koruma Kurulu kararıyla, kışla ve çevresi "Rami Kültür Merkezi" olarak tanımlanmasına rağmen, kışla alanı hâlen gıda toptancılarının işgali altındadır ve zamanla bu devasa yapıdan geriye kalan oldukça sınırlı bölümler de son derece harap bir vaziyettedir.

bir yerli ya da yabancı azmettirici tespit edilemedi. Canlı yakalanan fail, sadece bir gün süren sorgulamasından sonra Beyazıt Meydanı'nda bir ağaca asılarak, İstanbul halkının gözleri önünde idam edildi. Lakin bu kanlı baskının siyasi çevrelerdeki etkisi bir süre daha kendini gösterdi. Hükûmet üyeleri bir süre yanlarında ya da uşaklarının bellerinde tabanca ve kama bulundurmaya başladı. Darbe sonrasında İstanbul'un en güçlü siyasi figürü olan Hüseyin Avni Paşa'nın ani ölümüyle meydan Mütercim Rüşdü Paşa ve Midhat Paşa'ya kaldı. Artık bu ikisi arasında bir iktidar mücadelesi başlayacaktı. Sadrazam olmasına ve daha geniş bir nüfuz alanı bulunmasına rağmen Rüşdü Paşa, Midhat Paşa'yı siyasetin dışına atamadı. Çünkü bu ikincisinin arkasında İngiltere'nin desteği olduğu kanaati hâkimdi.

Çerkez Hasan Vakası sonrasında *Kanun-ı Esasi*'nin kaleme alınması, kurulan komisyon çalışmalarına devam etti. Gündüzleri Bâbıâli'de, akşamları Server Paşa Konağı'nda toplanarak çalışan komisyon 4-5 ay zarfında ilk Osmanlı anayasasının metnini kaleme aldı. Ancak henüz bir parlamento teşkil edilmemiş olduğu için, *Kanun-ı Esasi*'nin yürürlüğe girmesi hükûmet üyesi vükelanın tasdiklerine ve padişahın irade-i seniyyesine bağlıydı. Ancak bu hususta da Sadrazam Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa arasında bir ihtilaf mevcuttu.

İki paşa arasındaki mücadele sürerken, V. Murad'ın psikolojik hâli her geçen gün daha kötüleşiyordu. Bu durum kamuoyundan mümkün mertebe gizlenmeye çalışılsa da, tahta çıkışından sadece 93 gün sonra, üst düzey devlet ricali ve ulema, Topkapı Sarayı'nda Bâb-ı Hümayun'da yapılacak Meclis-i Umumi toplantısına çağrıldı. Tek gündem maddesi, şeyhülislamlık makamından alınan fetvaya dayanarak, V. Murad'ın şuurunun yerinde olmadığı gerekçesiyle tahttan indirilerek, yerine kardeşi Şehzade Abdülhamid Efendi'nin getirilmesiydi. Göstermelik yapılan bu toplantıdan beklenen karar çıktı ve 31 Ağustos 1876'da, takip eden 33 sene boyunca Osmanlı padişahı ve İslam halifesi olarak kalacak II. Abdülhamid'in saltanatı başlamış oldu. Böylelikle darbenin kısa vadede kazananlarından birisi daha kaybedenler saflarına katılmış oluyordu.

Başta Midhat Paşa olmak üzere darbeci kadro, tahta çıkarılmasından önce Şehzade Abdülhamid Efendi ile görüşmüş ve *Kanun-ı Esasi*'yi yürürlüğe sokmayı kabul etmesi durumunda onu tercih edeceklerini belirtmişlerdi. O da bekledikleri müspet cevabı kendilerine vererek, bu teklife rıza göstermişti. Nitekim, tahta çıkarılmasından 4 ay sonra *Kanun-ı Esasi* taslağını onaylayarak, 23 Aralık

26- II. Abdülhamid (TSM)

1876'da Osmanlı siyasi tarihindeki Meşrutiyet Dönemi'ni başlattı. Bundan bir hafta öncesinde de Sadrazam Rüşdü Paşa istifa etmiş ve Midhat Paşa ikinci kez sadrazamlığa getirilmişti. O sıralar Avrupalı büyük devletlerin temsilcilerinin katılımıyla İstanbul'da toplanmış bulunan ve Osmanlı Devleti'nin siyasi istikbalinin masaya yatırıldığı Tersane Konferansı da, bu adımın atılmasında etkili olmuştu. Anayasanın ilanından 3 ay sonra ise hızla mebus seçimleri gerçekleştirildi ve Meclis-i Mebusan olarak adlandırılan Osmanlı parlamentosu, 19 Mart 1877'de II. Abdülhamid'in de iştirakıyla çalışmaya başladı.

Ancak İstanbul'da esen Meşrutiyet rüzgârları uzun süreli olmadı. Midhat Paşa ve ekibinin tavizsiz politikası sebebiyle Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinden 10 ay sonra, siyasi inisiyatifi eline alan II. Abdülhamid, 5 Şubat 1878'de Midhat Paşa'yı azletti ve Avrupa'ya sürgüne gönderdi. Midhat Paşa'nın azlinden bir hafta sonra, 13 Şubat 1878'de, ilk Osmanlı parlamentosu da dağıtıldı. Midhat Paşa, yaklaşık 10 ay süren bir sürgün sonrasında 1878 yılı sonunda Suriye valiliğine getirilerek, İstanbul siyaseti dışına itildi. İlk Osmanlı anayasasının tekrar yürürlüğe sokulması ve parlamentonun tekrar toplanıp çalışmaya başlaması içinse 30 sene beklenecekti.

27 23 Aralık 1876, Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesi (*L'Illustration*)

V. Murad psikolojik durumu devleti idareye etmeye uygun olmadığı için tahttan indirilmiş olsa da, Osmanlı tahtında onun bulunmasını arzulayan siyasi kliklerin gizli tertipleri 1876 yazından 1878 yazına kadar birbiri peşi sıra sahneye konulmaya çalışıldı. İlk olarak, II. Abdülhamid'in cülusundan iki buçuk ay sonra, 1876 yılının sonunda Murad Efendi'yi Çırağan Sarayı'ndaki dairesinden alıp Avrupa'ya kaçırmaya yönelik bir plan sahneye kondu. Şehzade, İstanbul'dan çıkarıldıktan sonra, "II. Abdülhamid'in saltanatı gasp ettiği"ne dair propagandaya başlanması ve sonunda Şehzade Murad'ın yeniden padişah yapılması amaçlanıyordu. Murad Efendi'nin oğlu Selahaddin Efendi'nin de içinde bulunduğu sanılan bu tertip çerçevesinde, kadın kılığına girmiş 4 kişilik bir tim Çırağan Sarayı'na girmek istedi. Ancak, hedeflerine varamadan yakalandılar. Bu planın arkasında yabancı aktörlerin de olduğu anlaşıldı.

Şehzade Murad'ı yeniden tahta çıkarmak için yapılan ikinci teşebbüs, Yeni Osmanlılar hareketinin nevi şahsına münhasır şahsiyeti Ali Suavi'nin başını çektiği Çırağan Sarayı Baskını oldu. Sultan Abdülaziz döneminde Paris'e sürgüne gitmiş ve orada çıkardığı *Muhbir* gazetesindeki yazılarıyla tanınmış Ali Suavi Efendi, taht değişikliği sonrası İstanbul'a dönmüş ve Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'nin müdürlüğüne getirilmişti. Ancak bu görevde uzun süre kalamadı ve yeniden muhalif pozisyonuna geçti. O sıralarda İstanbul, Rus ordusunun Rumeli'yi işgali üzerine vatanlarını terk etmek zorunda kalmış muhacirlerle doluydu. Faal bir kişi olan Ali Suavi, bu muhacirlere sahip çıkmak amacıyla Üsküdar Cemiyeti'ni kurdu. Çevresine topladığı Rumeli muhacirleri, kafasından geçen siyasi hayalleri hayata geçirmek için Ali Suavi'nin aradığı popüler desteği sağlayabilirdi.

Savunduğu liberal siyasi fikirleri hayata geçirmek için Murad Efendi'nin tahta tekrar çıkışını tek ümit olarak gören Ali Suavi, Üsküdarlı Nuri Bey aracılığıyla şehzade ile gizli gizli mektuplaşıyordu. Bir diğer şehzade Kemaleddin Efendi de bu faaliyeti destekliyordu. Karısı İngiliz olan Ali Suavi, İngiltere'nin Murad Efendi'nin

27- Ali Suavi ve arkadaşlarının 1878'deki darbe teşebbüsünün Yedi-Sekiz Hasan Paşa tarafından Çırağan Sarayı'nda kanlı bir şekilde bastırılması (*L'Illustration*)

yeniden iktidara getirilmesine kendi menfaatleri açısından sıcak bakacağını hesaplıyordu. Benzer bir şekilde, İstanbul içi ve dışındaki masonların da bu plana destek vermeleri bekleniyordu. Çünkü Şehzade Murad, 1868'de mason olmuştu. Bununla beraber, Ali Suavi'nin birlikte hareket ettiği yegâne grup birkaç yüz civarındaki Rumeli göçmeniydi. 1878 yılının 20 Mayıs günü, Ali Suavi ve 300'e yakın muhacir Kuzguncuk'tan mavnalara binerek karşı yakadaki Çırağan Sarayı'na doğru denizden harekete geçti. Kalabalık topluluk çok geçmeden sarayın rıhtımına çıktı. Aralarından bir kısmı önlerine çıkan nöbetçileri yaralayıp saraya girmeyi başardı. Ali Suavi'nin de içlerinde bulunduğu bazıları Harem dairesine ulaştı. Sarayın içinden de gruba destek verenlerle birlikte, Murad Efendi'nin dairesine girildi. Üzerinde muhacir kıyafeti olduğu hâlde Ali Suavi, Murad Efendi'nin karşısına çıktı ve ona kendisini padişah yapmak için geldiklerini söyledi. Ancak aldığı cevap olumsuzdu. Öyle anlaşılıyor ki Murad Efendi bu teşebbüsün o gün gerçekleşeceğinden ya habersizdi ya da bir anda karşısında baskıncıları görüp endişeye kapılmıştı. Ali Suavi, Murad Efendi'ye "istemese de kendisini padişah ilan edeceklerini" söyleyince daha da sert tepki göstermiş ve tabancasına davranarak kendisini vuracağını belirtmişti. Ancak bu tepkisi de baskıncıları durduramadı. Murad'ın koluna giren baskıncılar, kendi kafalarına göre bir biat merasimi icra etmek için onu salona götürmeye çalıştılar.

Çırağan'da bunlar olurken haberi de dışarıya sızmıştı. Hem Yıldız Sarayı hem de o esnada yakında bir kahvede oturduğu söylenen meşhur Beşiktaş muhafızı (Yedi Sekiz) Hasan Paşa, Çırağan Sarayı'ndaki baskını öğrenmişlerdi. İlerki yıllarda Sultan II. Abdülhamid'in İstanbul'daki en önemli kollukçularından biri olacak ve siyasi muhaliflere kendi karakolunda yaptığı sert muamelelerle nam salacak Hasan Paşa, zaptiyeleriyle birlikte hızla olay yerine intikal etti. Elinde kapıcılardan aldığı bir sopayla içeri dalan Beşiktaş Muhafızı, Murad Efendi'yi baskıncılar tarafından kuşatılmış vaziyette götürülürken görünce sopasıyla bunların üzerine daldı ve hemen oracıkta sopa darbeleriyle bir kısmının hayatını sonlandırdı. İyice korkuya kapılan Murad Efendi, kendini duvara yaslayarak bu dehşet dolu anları seyretmekteydi.

28- Midhat Paşa'nın sürgün edilmesi (*L'Illustration*)

Hasan Paşa'nın ikinci hamlesi, şaşkınlıktan hamle yapamayan zaptiye neferlerinden aldığı Winchester tüfeğiyle muhacirlerin üzerine ateş yağdırmak oldu. Bu arada Çırağan'a sevk edilen askerler de içeri girmiş, baskıncılardan hayatlarını kurtarmayı başaranlar can havliyle kaçmaya başlamışlardı. Ali Suavi onlar arasında yoktu, çünkü sopa ve kurşun darbeleriyle ölenler içindeydi. Acemice ve plansız bir şekilde gerçekleştirilmiş olsa da, Ali Suavi'nin başını çektiği bu baskın; yeni Sultan II. Abdülhamid'in bir hayli telaşlanmasına yol açmıştı. O kadar ki can güvenliğini tehdit altında hisseden II. Abdülhamid, İstanbul'daki İngiliz elçisine, acil bir durumda şehirden ayrılması için gemi tahsis edip edemeyeceklerini dahi sormuştu.

Murad Efendi'yi yeniden tahta çıkarmak üzere bilinen üçüncü ve son teşebbüs, Ali Suavi baskınından yaklaşık iki ay sonra ortaya çıkarıldı. Murad'ın annesi eski Valide Sultan Şevk-efza, hizmetkârlarından Nakşibend Kalfa, ricalden Aziz Bey ile Ali Şefkati Bey'in de içlerinde yer aldığı tertipçilerin başını Prodos Mason Locası Üstad-ı Azamı Cleanty Scaliéri çekmekteydi. Yine bir mason olan, dönemin İstanbul'daki İran Sefareti maslahatgüzarı Malkum Han'ın aracılığıyla İngiliz elçisi Layard ile de görüşmüş olan Scaliéri onu, Murad'ın akıl sağlığını tekrar kazandığına ikna etmeye çalışmıştı. Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonlandığı ve Londra'nın barış görüşmelerinde İstanbul'a vereceği destek karşılığında Kıbrıs'ı istediği günlerde ortaya çıkan bu plan, işin içinde İngiltere'nin eli olup olmadığını da gündeme getirmişti. Aziz Bey'in evindeki gizli toplantının 8 Temmuz 1878'de basılmasıyla tertipçilerden bir kısmı yakalanırken, bir kısmı da ülke dışına kaçmayı başardı.

İstanbul'da 30-31 Mayıs 1876'da gerçekleştirilen darbe ile alt üst olan siyasi dengelerin, yeniden saray ve sultan lehine restorasyonu, II. Abdülhamid'in bürokratları üzerinde tam olarak otoritesini tesis ettiği 1880'lerin başında gerçekleşti. Osmanlı siyasi tarihinde ilk kez bir saray darbesinin faillerinin yargılanıp cezalandırılmasına yönelik Yıldız Mahkemesi, bu yeni dönemin miladıydı. Sultan Abdülaziz'in ölümünün intihar değil, bir cinayet vakası olduğunu iddia eden Amedçi (sonradan Maliye ve Nafia nazırı) Mahmud Celaleddin Bey'in (Paşa) yazılı

ihbarı üzerine fırsatı değerlendiren II. Abdülhamid, bir tehdit olarak gördüğü Midhat Paşa başta olmak üzere darbeci kadrodan hayatta kalanların siyaseten tasfiyesi için bir tahkikat komisyonu kurdurdu. Sultan Abdülaziz'in ailesi de olaya karıştığı iddia edilenlerden davacı oldu. Hemen arkasından Yıldız Sarayı bahçesindeki Malta Köşkü ile Ortaköy tarafındaki karakolhane önünde duruşmaların gerçekleştirileceği çadırlar kuruldu. Bu siyasi davanın sanıkları arasında o sırada Aydın valisi iken İzmir'den İstanbul'a getirtilmiş olan Midhat Paşa, eski sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, eski Tophane müşiri Kaimmakam İzzet Bey, V. Murad'ın annesi Şevk-efza Valide Sultan, o dönemin saraylılarından Arz-ı Niyaz Kalfa, Abdülaziz'in Çırağan'daki ikameti sırasında hususi hizmetine tayin edilmiş ağalar; Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa ve Mehmed; darbecilerle birlikte hareket etmekle suçlanan Abdülaziz'in yakın hizmetkârlarından Fahri, Seyyid, Binbaşı Necib, Namık Paşa-zade Ali Bey ile V. Murad'ın Mabeyn müşiri ve eniştesi Damad Nuri ile bir diğer eniştesi Damat Mahmud Celaleddin Paşa da yer alıyordu.

Hukuken tartışmalı bir şekilde 15 Haziran'da sarayın bahçesinde bir çadırda başlayan ve pek de adil sayılamayacak bir yargılama görüntüsü veren duruşmalar, üç gün içinde tamamlandı. Eski valide sultan ile Manisa'da sürgünde bulunan hasta eski sadrazam, duruşmalara katılmadılar. İki hafta sonra kararlarını açıklayan mahkeme heyeti, Sultan Abdülaziz'in Çırağan'daki dairesinde yakın hizmetine verilmiş ağalar tarafından öldürüldüğüne, İzzet Bey ve Seyyid Bey'in katillere yardım ettiğine ve bu adı geçenleri Necib Bey, Ali Bey, Nuri Paşa, Mahmud Paşa ve Midhat Paşa'nın azmettirdiğine karar verdi. Mahkûmların tamamı için idam cezasına hükmetti. İngiltere'ye yakınlığı eskiden beri bilinen Midhat Paşa'nın cezasının affı için İstanbul'daki İngiliz elçisi devreye girdi. Yıldız Sarayı'nda mülki ve askerî erkânı toplayıp idamları onaylayıp onaylamamasına dair görüşlerini alan padişah, çoğunluğun infaz lehinde oy kullanmasına rağmen, yetkisini kullanarak bu cezaları sürgün ve kalebentliğe çevirdi. Dönemin meşhur buharlı gemilerinden *İzzeddin*'e bindirilen ağalar ve paşalar, Taif'e götürülmek üzere deniz yoluyla Cidde'ye yollandı. Herkesin akıbetini merak ettiği Midhat Paşa, bir süre sonra Taif'te, tıpkı Sultan Abdülaziz'in ölümüne benzer biçimde şüpheli bir şekilde hayatını kaybetti.

Siyasi Aşırılıklar Çağında İstanbul: Osmanlı Bankası Baskını ve II. Abdülhamid'e Suikast

II. Abdülhamid'in Osmanlı siyasetinde ipleri eline geçirdiği 1880'lerin başından 1909'da askerî bir müdahale ile tahttan indirilişine kadar geçen çeyrek yüzyılı aşkın süre, tıpkı Avrupa'nın hemen tamamında olduğu gibi İstanbul'da da, siyasetin resmî ve sivil taraflarının aşırılıklara meyledişine şahitlik etti. Muhalifleri, II. Abdülhamid'in tarz-ı siyasetini "istibdat", yani otoriter bir tek adam idaresi olarak adlandırırken; sultan ve bürokratları da onları, Kıta Avrupa'sı ve Rusya'da devlete karşı şiddete de başvurarak ayaklanan anarşistler ve nihilistlerle bir tutuyordu. Aslında her iki taraf da haklıydı. Kendisini tahtta güvende hissetmeyen sultan, İstanbul başta olmak üzere memleket topraklarında hiçbir muhalif sese tahammül edemez hâle gelmişti. Buna karşılık, Müslim ve gayrimüslim muhalifler de boş durmamış, Avrupa ve Rusya'daki devrimci sol, anarşist ve nihilist örgütlerin fikir ve eylemlerinden etkilenerek, İstanbul'da gösteriler, bombalı saldırılar ve suikastler düzenlemeye başlamıştı.

II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da varlığını hissettiren siyasi şiddet olaylarının başlıca failleri, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı sonlandıran, Berlin Kongresi'nin Rumeli ve Doğu Anadolu'da idari reform öngören kararları sonrasında faaliyete geçen bölgesel özerklik taraftarı Bulgar ve Ermeni örgütleriydi. Esas faaliyet sahaları; Bulgar ve Ermeni nüfusun yoğunlukla yaşadığı Makedonya ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olan bu örgütler, 1890'ların başından itibaren payitaht İstanbul'da da çeşitli eylemlerle seslerini duyurmaya çalıştılar. Amaçları, gayrimüslim Osmanlı tebaasını himaye etme iddiasındaki Batılı büyük devletlerin dikkatini çekmek ve kendi taleplerini karşılamayan II. Abdülhamid ve Bâbıâli'ye bunların diplomatik baskı yapmalarını sağlamaktı. Rumeli'de Bulgar ve Rum gizli komiteleri, daha çok köylülerden devşirdikleri militanlarıyla Osmanlı ordusuna karşı bir gerilla mücadelesi yürütüyorlardı. Başta sosyal demokrat eğilimli Hınçak olmak üzere illegal Ermeni siyasi partileri de onları model alarak, Anadolu'nun kırsal kesiminde siyasi faaliyete girişmişlerdi. Tahsillerine devam etmek üzere Çarlık Rusya'sından Avrupa'ya gelen 6 Ermeni öğrenci tarafından 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak, daha sonra sırasıyla idare merkezini Paris, Atina ve nihayet Londra'ya taşımıştı. İstanbul'da ilk büyük eylemini 1890 Kumkapı gösterisini organize ederek gerçekleştiren Hınçak, aynı yıl Erzurum'da da bir ayaklanma çıkartmıştı. 1893 senesinde Merzifon, Kayseri ve Yozgat hadiseleri ile 1895 yılında patlak veren Sasun İsyanı ve yine İstanbul'da düzenlenen

29- II. Abdülhamid'in tuğrası (Yıldız Sarayı Müzesi)

Bâbıâli gösterisinin arkasındaki güç de bu örgüttü.

30 Eylül 1895'te Bâbıâli'ye yürümek üzere Kumkapı Ermeni Patrikhanesi önünde toplanıp Kadırga Limanı'ndan harekete geçen Hınçak üyesi ve yanlısı Ermeni topluluğun bir kolu, Sultanahmet Türbesi'ne varırken, diğer kol Bâbıâli Yokuşu üzerindeki İran Sefareti'ne kadar ulaşmayı başarmıştı. Kısa sürede şehirde bir Ermeni-Müslüman çatışmasına dönüşen bu eylemin ilk gününde yaklaşık 50 Ermeni hayatını kaybetti. Göstericilere karşı jandarma ve asker ile birlikte hareket ederek, kendilerine durumdan vazife çıkaran Müslüman esnaf ve medrese talebeleri ile Ermeniler arasındaki çatışmalar gece daha da şiddetlendi. Galata, Tophane, Tersane ve Kadıköy taraflarındaki hadiseler

30- Ayastefanos Antlaşması'nın (3 Mart 1878) saklandığı kutu (BOA, MHD, nr. 276)

31- Berlin Antlaşması'nın (13 Temmuz 1878) saklandığı kutu, (BOA, MHD, nr. 286)

ancak 3 Ekim 1895'te bastırılabildi. İstanbul'un tanık olduğu bu çaptaki ilk Ermeni olayı olan Bâbıâli yürüyüşünün faturası, 15 Müslümana karşı yüzlerce Ermeninin can kaybı oldu.

Hınçak Partisi'nin 1896'da Londra'da düzenlenen kongresinde, partinin daha çok Rusya kanadı tarafından yürütülen şiddete dayalı taktikler, Anadolu ve Mısır'dan gelen delegeler tarafından sert bir şekilde eleştirildi. İstanbul da dâhil Osmanlı şehirlerindeki provakatif eylemlerin İstanbul'daki Ermeni burjuvazisi ve Müslüman ahalinin yanı sıra Batılı kapitalist çevreleri de rahatsız edeceği ve Ermeni siyasi hareketinin devrimci sosyalist çizgiye kaymasının fayda getirmeyeceği dile getirildi. Neticede kongre sonunda Hınçak ikiye bölündü ve Transkafkasya ile Bulgaristan dışında faaliyet gösteremez hâle geldi. Bu tarihten sonra onun yerini, bir diğer Ermeni devrimci örgütü olan Taşnaksütyun aldı. Buna mensup militanların kafasında da, İstanbul'da ses getirici eylemler yaparak, Batı kamuoyunun Ermeni meselesine ilgi ve desteğini canlı tutmak fikri mevcuttu.

Hınçak ve Kumkapı Ermeni Patrikliği'nin birlikte başını çektiği Bâbıâli gösterisinden yaklaşık bir sene sonra, 26 Ağustos 1896'da İstanbul yeni bir Ermeni olayı ile sarsıldı. Taşnaksütyun üyesi 26 kişilik bir ekip, bu kez Haliç'in öte yakasında silahlı bir eylem için harekete geçmişlerdi. Başlarında, Armen Garo kod adlı Karekin Pastırmacıyan bulunuyordu. Hedeflerinde, dönemin en önemli finans kuruluşu olan Osmanlı Bankası'nın Galata'daki (bugünkü Bankalar Caddesi) Umum Müdüriyet Binası vardı. O gün öğle vakti saat 13.00'te hamal kılığında binaya yaklaşan militanlar nöbetçilerle çarpışarak binaya girdiler. Zaptiyelerin dışardan ateşe devam etmeleri yüzünden eylemciler binanın kapısını bir süre kapayamadılar. Üzerlerinde bombalar ve dinamit lokumları bulunan militanlardan ikisi, taşıdıkları bombaların yere düşerek patlaması üzerine parçalanarak oracıkta can verdiler. Askerlerin sokaktan bina içine ateşi kesilmeyince panikleyen baskıncılar, kapı dışına doğru

bomba attılar. Patlama üzerine geri çekilen askerlerin tekrar ateşe başlaması üzerine, Taşnak militanları tekrar bombaya başvurdular ve nihayet binanın kapısını kapatıp torbalarla tahkim etmeyi başardılar. Saat 00.04'ü bulduğunda baskıncıların 3'ü ölmüş, 6'sı ağır 2'si hafif yaralanmıştı.

Taşnaksütyun militanları, kısa bir sürede Osmanlı Bankası merkezini ele geçirip personel ve müşterilerden oluşan 154 kişilik bir topluluğu rehin almışlardı. Personel önce kaçıp üst kattaki odalarında toplanmış, ancak daha sonra koridorlarda gezinmeye başlamışlardı.
Kısa süre sonra zaptiye ve askerler, binayı abluka altına aldılar. Eylemciler ise İstanbul'daki yabancı sefaretlere taleplerini içeren birer mektup göndererek savunma pozisyonuna geçtiler. Ermeni militanlar, saray tarafından tayin ettirilen yeni patriğin istifa etmesini, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde hükûmetin acilen köklü idari reform yapmasını, bölgede Ermeni nüfusun can ve mal güvenliğinin teminini ve Osmanlı hapishanelerinde bulunan Ermeni kökenli siyasi mahkûmlar için af ilan etmesini istiyorlardı. Cephaneleri tükenmeden Avrupa devletlerinin lehlerinde devreye girmesi gerekiyordu. Bunun için, hemen harekete geçilmezse beraberlerinde getirdikleri bombaları patlatarak, binayı içindekilerle birlikte havaya uçuracakları tehditinde bulundular.

Binaya girişlerinden iki saat sonra, rehin aldıkları Osmanlı Bankası genel müdür yardımcısı Mösyö Auboyneau'yu serbest bırakarak, taleplerini görüşmek üzere Yıldız Sarayı'na gitmesine izin verdiler. Bir diğer bıraktıkları rehine de, Osmanlı Bankası'nda çeşitli menkul kıymetlerden oluşan yüklü bir şahsi yatırımı bulunan II. Abdülhamid'in işlerini takip için o bankaya gelmiş olan Hakkı Bey idi (sonradan sadrazam olan İbrahim Hakkı Paşa). O gün Hakkı Bey'i rehine alan Ermeni militan Pastırmacıyan ise, kaderin bir cilvesi olarak Hakkı Paşa'nın sadrazam olduğu dönemde Osmanlı parlamentosuna, İttihat ve Terakki Fırkası ile seçim ittifakı kurmuş Taşnaksütyun Partisi'nden Erzurum mebusu olarak seçilecekti.

Yıldız Sarayı'nda Osmanlı makamlarıyla yapılan müzakereye Rusya sefareti tercümanı Maximov da katılmıştı. Heyet gece 22.00'de saraydan ayrılıp Galata'ya döndü ve saldırganların Osmanlı Bankası'ndan serbestçe çıkıp yurt dışına gitmesine müsaade edileceği mesajı ile onları eylemlerini sonlandırmaya ikna etmeye çalıştı. Binanın pencelerinden Rus sefareti tercümanı ile bir saate yakın konuşan Taşnak militanları, İstanbul sularındaki yabancı gemilerden askerlerin karaya çıkıp şehirde Ermenilere yönelik saldırıları engellemelerini istediler.

32- Ermeniler İstanbul'da nümayiş tertip ederken

Ancak Maximov, bunun mümkün olamayacağını ima etti. Bununla beraber, sivil Ermenilere karşı saldırılara mani olacaklarını ve altı ay içinde Doğu Anadolu'da reform yapılmasına dair 6 büyük devletin İstanbul'daki elçilerinin Bâbıâli'ye bir nota vereceklerini söyledi. Neticede, gün boyunca 4 kayıp vermiş ve ellerinde 120 bombadan sadece 18 tane kalmış baskıncılar, sabaha karşı dışarı çıkmayı kabul ettiler. Asker nezaretinde Galata Limanı'na götürüldüler ve buradan önce Osmanlı Bankası müdürünün yatına, oradan da Marsilya yolcusu bir Fransız gemisine bindirilerek söz verildiği gibi İstanbul'dan yollandılar.

Ermeni eylemciler, kendilerini hükûmete ve sefaretlere muhatap bilip onlarla bir pazarlık sürecine girişmişken, tıpkı bir sene öncesinde olduğu gibi, Haliç'in karşı yakasındaki Müslüman ahali, medrese talebeleri ve sokak serserileri bir anda olaya taraf hâle gelmişlerdi. Sayıları hızla artan bu topluluk, köprü üzerinden Galata'ya doğru yürüyüşe geçti ve banka binası önüne geldiklerinde içeriye girmek istedi. Ancak Taşnak militanları korkuya kapılıp suhtelerin üzerine pencerelerden bomba attılar. Bu hamle; kalabalığın binaya girmesini engellemiş olsa da, İstanbul'daki Müslümanlar ile Ermeniler arasında üç gün sürecek çatışmaların fitilini çekti. İdarenin ellerine sopa verdiği ve şiddete başvurmalarına müsamaha gösterdiği

33- II. Abdülhamid'in Cuma selamlığı için Yıldız Sarayı'ndan çıkışı

söylenen bir kısım sivil, Osmanlı Bankası önünde atılan bombalarla can veren ve yaralanan dindaşlarının intikamını feci bir şekilde aldılar. Birkaç bin Ermeni bu çatışmalarda hayatını kaybetti. En sonunda 28 Ağustos 1895 günü asker ve zaptiyelerin müdahalesiyle bu küçük çaplı iç savaş bastırıldı.

Osmanlı Bankası Baskını, İstanbul'un bomba ve dinamitli siyasi şiddetle ilk tanışmasıydı. İlerleyen yıllarda dünyadaki örneklerine benzer bir şekilde bombalar, siyasi suikastlarda da kullanılmaya başlayacak ve ilk hedef de bizzat II. Abdülhamid olacaktı. Modern dünyada krallara yönelik bu yeni tür suikastların ilki, Rus Çarı II. Alexandr'a yapılmıştı (1880). Rus İşçi hareketine mensup bir marangozun Şubat 1880'de sarayın zeminine yerleştirip ateşlediği dinamitler, 11 askerin ölümüne yol açarken, patlama mahalline şans eseri geç gelen çar canını kurtarmıştı. Ancak muhaliflerin bu yöndeki denemeleri sona ermemiş; tren yoluna mayın konan ve geçtiği köprü havaya uçurulan çar, en nihayet bombalı bir saldırı sonucunda 1881'de öldürülmüştü. Amerikan Başkanı Garfield (ö. 1881), Fransa Başkanı Carnot (ö. 1894), İran Şahı Nasreddin (ö. 1896), İspanya Başbakanı Canovas del Castillo (ö. 1897), Avusturya İmparatoriçesi Elisabeth (ö. 1898), İtalyan Kralı Umberto (ö. 1900) ve Amerikan Başkanı McKinley (1901) de anarşistler ya da devrimcilerin siyasi suikastları neticesinde hayatlarını kaybetmişlerdi.

Başlangıçta sadece bir felsefi cereyan olarak ortaya çıkmış devlet ve otoriter rejim düşmanı anarşizm, XIX. yüzyılın sonlarında Avrupa'nın pek çok ülkesinde terörizm ile eş anlamlı olarak kullanılır hâle gelmişti. Osmanlı Devleti'nde anarşizm bir felsefe olarak kendine zemin bulamamış olsa da, 1890'lardan itibaren İstanbul da artık Avrupalı ve Rus anarşist, sosyalist ve nihilistlerin turist görüntüsü altında girip çıktıkları uğrak yerlerinden biri hâline gelmişti. İstanbul polisi bünyesinde Paris Polis Müdürlüğü örnek alınarak, "Birinci Şube" adıyla bir siyasi şube kurduran Sultan II. Abdülhamid, sivil polis memurları ve hafiyelerle Müslim ve gayrimüslim yerli muhaliflerinin yanı sıra İstanbul'a gelip giden bu yabancı

militanları da takibe çalışıyordu.

Ancak, bütün bu tedbirlere rağmen Osmanlı sultanı da Avrupa ve dünyadaki yeni siyasi radikalizm eğiliminden hissesine düşeni alacaktı. Üç Rusya Ermeni'sinin başını çektiği bir suikast planı, 21 Temmuz 1905 tarihinde İstanbul'da sahneye kondu. Tetikçi, Belçikalı bir anarşist olan Edward Jorris idi. Meşhur Singer Firması'nın İstanbul'daki idarehanesinde çalışıyordu. İstanbul'a dört sene önce gelmiş ve Deutsche Levantline Firması'nın İstanbul şubesi sekreteri olarak işe başlamıştı. Yakalandıktan sonra alınan ifadesinde, politik felsefesi itibarıyla anarşist olduğunu ve her türlü otoriter hükümdar ve hükûmete karşı olduğunu için bu eyleme katıldığını ifade edecekti.

21 Temmuz 1905 Cuma günü, Yıldız Camii önünde patlatılan bomba ile gerçekleştirilen bu suikastin arkasında uzun bir hazırlık süreci yatıyordu. İstanbul polisinin adım adım iz sürerek ortaya çıkardığı planda başrolü Rusya Ermenilerinden Samuel Fain (Kristafor Mikaelyan), kızı Robina Fain ve Lipa Rips (Konstantin Kabulyan) üstlenmişlerdi. Osmanlı payitahtında ses getirecek bir eylem yapmak isteyen bu kişiler, Osmanlı Bankası'ndan Tünel'e, Cadde-i Kebir (sonradan İstiklal Caddesi) üzerindeki Cercle d'Orient binasından Galata Köprüsü'ne kadar kamuya açık çeşitli mekânları havaya uçurmayı düşünmüşlerdi. Ama nihai kararları, her hafta Cuma selamlığı için saraydan çıkan II. Abdülhamid'i hedef almak oldu. Sultan Cuma namazlarını sürekli olarak Yıldız Sarayı'nın hemen yanı başında bulunan Yıldız Camii'nde kılıyordu. Eylemciler de belirli bir süre Cuma selamlıklarını izleyerek, II. Abdülhamid'in namaz sonrası kaç dakika içinde camiyi terk edip Yıldız Sarayı'na döndüğünü tespit etmeye çalışmışlardı. Çünkü suikast için saatli bir bomba kullanacaklardı ve her şeyin dakikası dakikasına planlanması gerekiyordu. Yaptıkları hesaplamalara göre, cuma namazı kılan sultan, her hafta 1 dakika 42 saniye bir ortalama süre sonunda Yıldız Camii'nin avlu kapısına geliyordu.

Suikasttan 7 ay önce bu iş için hazırlıklarına başlayan L. Rips ve karısı ile S. Fain ve kızı R. Fain, Cenevre'deki Ermeni ihtilal komitelerinin toplantısına katılmak üzere Sofya'ya gelmişlerdi. Bir başka Ermeni devrimci militan olan Kendiryan da onları takip etmişti. Sofya'da temasa geçen S. Fain ile Kendiryan, şehir dışında bomba atma denemelerine başlamışlardı. Ancak, bu tehlikeli oyun her ikisinin de canına mal olan bir patlamayla son bulmuştu. Bu gelişme üzerine saldırının yöntemi değiştirildi ve sabit duran bir objenin altına saklanacak bombanın patlatılması yolunda karar kılındı. Bu plan çerçevesinde Viyana'dan bir fayton satın alındı ve İstanbul'a gönderildi. Suikastta kullanılacak saatli bomba ise Paris'ten tedarik edildi; Atina ve Varna yoluyla Osmanlı payitahtına sokuldu. Fayton ve saatli bomba için harcanan 300.000 frankın kaynağı, eylemcilerin Amerika, Rusya ve Bulgaristan'daki bağlantılarından elde edilmişti. Suikast timinin olay yerine girişini ise İstanbul'daki Rusya elçiliğinden aldıkları sahte izin sağlamış ve militanlar, olan biteni Cuma selamlığında yabancı misafirlere ayrılan kısımda izlemişlerdi. Arabayı oraya getirenler Lipa Rips ve Matmazel Robina idi.

Failleri açısından başarısız kalan pek çok suikast teşebbüsünde olduğu gibi, 21 Temmuz 1905 öğle vakti Sultan II. Abdülhamid'in canını kurtaran da küçük bir tesadüf oldu. Namaz sonrası Yıldız Camii'nden Yıldız Sarayı'na dönmek için arabasına binmek üzere binek taşına uzanan merdivenlere yönelen sultan, bu esnada Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile kısa sohbete girişmişti. Bu ayaküstü konuşma, o sırada büyük bir şiddetle patlayan "machine enfernale" (cehennem makinası) adlı bomba düzeneğinin öldürücü etkisinden onu kurtaracaktı. İçinde 80 kg patlayıcı bulunan bomba, Yıldız Camii'nin önünü bir anda cehenneme çevirdi. Patlamanın olduğu yerde 70 cm derinliğinde bir çukur açılırken, 3'ü asker 4'ü gazeteci toplam 26 kişi hayatını kaybeti. Ayrıca 56 kişi ağır ve hafif yaralandı. Parçalanan 17 arabaya koşulmuş atlardan 20'si telef oldu. Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in en yakınındaki kişi olan dönemin başmabeyncisi Tahsin Paşa'nın hatıralarına bakılırsa, bu hengâmede sultan, gayet soğukkanlı bir şekilde hemen arabasına atlamış ve oradakilerin "çok yaşa" nidaları ve alkışlarına tebessümle mukabelede bulunarak, dizginler elinde Çit Köşkü'ne ulaşmıştı.

Bu büyük şok, kısa sürede atlatıldıktan sonra bir taraftan yaralılar Yıldız Etfal ve Gümüşsuyu hastahanelerine nakledilirken; bombayı patlatan Jorris ve birlikte hareket ettiği ekipten bazıları hemen yakalandı. Yapılan ilk sorgulardan sonra yurt dışı ayağı da olan büyük bir soruşturma başlatıldı. Patlama sırasında parçalanan 17 at arabasının hepsi incelendi ve 16'sının sahipleri bulundu. Ancak bir tanesinin İstanbul'daki idari makamlarda kaydı yoktu. Tekerlekleri dört köşeliydi ve titreşime karşı lastikle kaplanmıştı. Ancak, bu tipte bir araba o tarihlerde İstanbul'da mevcut değildi. Bu yüzden de araştırmalar, zamanın gümrük idaresi olan Rüsûmat Emaneti ve Osmanlı elçilikleri vasıtasıyla, arabanın hangi ülkeden

34- II. Abdülhamid

35- II. Abdülhamid'in üzerinde "Ayın" ve "Ha" harflerinden oluşan armalı kılıcı

İstanbul'a getirildiği sorusu üzerine yoğunlaştı. Neticede arabanın Viyana'da imal ettirildiği ve adı geçen kişilerce İstanbul'a getirildiği anlaşıldı.

Yapılan muhakeme sonrasında Belçikalı anarşist Jorris, olaydan 5 ay sonra, 18 Aralık 1905'te, idama mahkûm edildi. Devreye giren Belçika, Osmanlı Devleti ile arasındaki 1838 kapütülasyon antlaşmasına gönderme yaparak, bombacı anarşistin iadesini istedi. O sırada sürpriz bir gelişme oldu ve Sultan II. Abdülhamid canına kasteden bu şahsı, belki de diplomatik olarak iade etmek zorunda kalınacağını anladığı için, affetti. Bununla da kalmayarak, belirli bir ücret karşılığında Jorris'in kendisi hesabına Avrupa anarşist çevrelerinde muhbirlik yapmasını sağladı. İstanbul'un yaşadığı bu ilk büyük bombalı suikasttan canını ve saltanatını kurtararak çıkan II. Abdülhamid, gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi asker ve siyasetçilerin ön ayak olduğu bir askerî darbeyle, 4 sene sonra tahttan indirilecekti.

Darbelerle Gelen "Hürriyet": Meşrutiyet'in Yeniden İlanı, 31 Mart İsyanı ve II. Abdülhamid'in Hal'i, Bâbıâli Baskını ve İttihatçı Tek Parti İdaresi

XIX. yüzyıl Osmanlı siyasi tarihinin "en uzun yüzyılı" ise, Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak adım adım sona yaklaştığı 1908-1918 yılları arası da iç ve dış siyasi gelişmelerle yüklü en uzun on senesidir. Amcası Sultan Abdülaziz'in bir darbeyle tahttan indirilişi ve sonrasında hayatını kaybedişi, kardeşi Murad Efendi'nin aynı darbeyle tahta çıkarılıp sonra bir fetvayla nasıl tahttan indirildiğine şahit olan II. Abdülhamid, 33 sene süren saltanatında gözünü pek çok iç siyasi muhalif ve dış siyasi tehditten ayırmamaya uğraşmıştı. İçerde bir yandan Ermeni ve Bulgar devrimcileriyle mücadele ederken, karşısına bir de İstanbul'un okumuş Müslüman kesiminden genç muhalifleri çıkmıştı. Bir gizli siyasi teşkilat çatısı altında toplanan Tıbbıyeli, Harbiyeli ve Mülkiyeli bu genç subay ve bürokratların faaliyetleri açığa çıkarılınca, tutuklanmaktan kurtulan bazıları Paris, Cenevre ve Kahire'ye kaçtılar. Paris'te düzenlenen 1902 Kongresi sonrasında büyük bir kısmı Ahmed Rıza Bey'in liderliği altında Terakki ve İttihat Cemiyeti bünyesine dâhil oldular. Diğer kol ise 1906'da Selânik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti şemsiyesi altında toplandı. Bundan bir sene sonra her iki grup birleşti. Bulgar ve Ermeni komitalarını örnek alarak, hücreler ve çeteler şekilde örgütlenen ve adını da bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dönüştüren bu hareketin askerî cephesini, merkezi Manastır'dan Selânik'e taşınmış III. Ordu'nun (Rumeli Ordusu) genç mektepli zabitleri oluşturuyordu.

Manastır'a bağlı Resne nahiyesi mevki kumandanı Kolağası (üst yüzbaşı) Ahmed Niyazi, Erkân-ı Harb (Kurmay) Binbaşısı Enver Bey (sonradan Paşa) ile Ohri Redif Taburu Kumandanı Kolağası Eyüb Sabri Bey'in çeteleri bunlar arasında en meşhur olanlarıydı. Rusya-İngiltere yakınlaşması sonrasında dış siyasi konjonktürün İstanbul aleyhine doğru kayması ve II. Abdülhamid'in artık denge oyununu daha fazla sürdüremeyeceği kanaatinin hâkim olmasıyla bu çeteci subaylar, Osmanlı Rumeli'sinin önemli şehirlerinden Manastır'da bir ayaklanma

II. Abdülhamid'in kılıcının üzerindeki Osmanlıca Arma

başlattılar. Kendi komutanlarından sultana yakın olanları dağa kaldırdıkları da, silahla vurup katlettikleri de oldu. Neticede dağa çıkan kendi askerlerinin İstanbul'a yürüme tehditleri altında, iç ve dış siyasi şartların ağır baskısından bezmiş II. Abdülhamid, 31 senedir askıda tuttuğu *Kanun-ı Esasi*'yi 23 Temmuz 1908'de yeniden yürürlüğe soktu. İstanbul ahalisi bu gelişmeyi ancak ertesi gün gazeteleri okuduğunda ve havadisin kulaktan kulağa dolaşmasıyla haberdar olacaktı.

Öncekilerden farklı olarak, muhaliflerin "İnkılap" (Devrim) olarak adlandırdığı bu askerî darbe, İstanbul'da değil Rumeli'nin önemli şehirlerinde sahneye konmuştu. Tıpkı 100 sene önce olduğu gibi, İstanbul siyaseti yine Balkanlar'dan esen sert rüzgârların etkisi altına girmişti. II. Abdülhamid'in tahtta kalmaya devam etmesine rağmen, İttihat ve Terakki ile diğer II. Abdülhamid muhaliflerinin Selânik ve İstanbul'da yaptıkları propaganda, şehre ve ülkeye "hürriyet"in geldiği yönündeydi. Bu naif iyimserlik havası içinde çok geçmeden parlamento seçimleri yapıldı. Başta İttihat ve Terakki olmak üzere, dünün gizli örgütleri partileşme sürecine girdi. Ayasofya'da bugün varolmayan binasında 17 Aralık 1908'de yeniden açılan Meclis-i Mebusan'ın ilk toplantısına II. Abdülhamid de katıldı. Kalabalık bir halk kitlesi de o gün Ayasofya Meydanı'nda toplanıp bu gelişmeyi kutladı.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından itibaren İstanbul siyasetinin taraflarından biri olan medrese talebelerine (talebe-i ulum), Mayıs 1876 darbesinde bir de Harbiyeliler de eklenmişti. Meşrutiyet'in tekrar ilanıyla birlikte, XIX. yüzyılda politize olmuş medrese ve mektep talebelerine, 1900'de açılmış Darülfünun'un (üniversite) mülkiye, tıbbiye, hukuk fakülteleri öğrencileri de katıldı. Bu tarihte başlayıp çeşitli sebep ve gerekçelerle 1920'ye kadar devam edecek öğrenci yürüyüşleri ve mitinglerinin başlıca adresleri arasında Yıldız ve Dolmabahçe sarayları, Bâbıâli, Sultanahmet'teki Meclis-i Mebusan ve çeşitli gazete binaları bulunacaktı.

Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesi ile siyasi partiler, sendikalar ve derneklere resmen faaliyet izni verilmesi, İstanbul'daki siyasi gerilimi her geçen gün artırdı. Daha önce II. Abdülhamid'e muhalif olma zemininde birleşmiş merkeziyetçi İttihatçılar, adem-i merkeziyetçi Prens Sabahaddin taraftarları ve bu iki grubu fazla Batıcı ve seküler bulan İslamcılar, basın yoluyla sert polemiklere giriştiler. Sivil toplum içinde kazan kaynarken, ordu içinde de ipler her geçen gün gerginleşmekteydi. İttihatçı genç subaylar ile sultana yakın kıdemli paşalar arasında olduğu gibi, Harbiye mezunu mektepli subaylar ile "alaylı" olarak bilinen mektep mezunu olmayan subay ve astsubaylar arasında da bir güç kavgası yaşanıyordu. Batılı siyasi fikirler, dine sıcak bakmayan pozitivist dünya tasavvuru ve modern askerî disiplin anlayışının etkisinde kalmış İttihatçı genç subaylar ile bunların alaylı astları arasında kışlalarda ortaya çıkan anlaşmazlık ve huzursuzluklar, 1909 baharına gelindiğinde artık İstanbul sokaklarına taşacak seviyeye gelmişti. İttihatçı olmayan alaylı subay ve astsubayların, bazen politik bazen de askerî sebeplerle ordudan tasfiye edilmeye çalışılması, bunun en önemli sebeplerinden biriydi. Eratın ve çavuşların genç mektepli subaylarca daha sıkı bir disipline zorlanması ve bu esnada geleneksel dinî inançları yüzünden kimi üstlerince tahkir edilmeleri ise bardağı taşıran son damla oldu.

Aslında İstanbul'daki askerî birlikler içinde aşağıdan yukarıya doğru başlayan ilk muhalif hareketlilik Ekim 1908'de baş göstermişti. II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nın muhafızlığıyla görevlendirdiği Arnavut ve Arap birlikleri, yeni rejime düşmanca baktıkları gerekçesiyle payitahttan uzaklaştırılmak istenmekteydiler. Aralarında terhislerine

az bir süre kalmışlar da bulunan askerlerin bir kısmı, buna karşı çıktı ve Yemen'e sevk edilmeyi reddetti. Gösteri yaparak tepkilerini ortaya koyan askerler, hizmet sürelerinin dolduğunu belirterek acilen terhislerini talep ettiler. Bunun üzerine, Selânik'ten İstanbul'a Meşrutiyeti desteklemek üzere getirtilmiş IV. Avcı Taburu'ndan birlikler, Yıldız Sarayı'nın eteklerine getirildi ve protestolar zorla bastırılmak istendi. Bu huzursuzluğun giderilmesinden sonra bu kez 1909 yılının Mart ayında Arnavut saray muhafızları içinde ikinci bir isyan çıktı. Onların üzerine de, ellerine makineli tüfekler verilmiş Avcı birlikleri sevk edildi ve bu küçük çaplı ayaklanma da etkisiz hâle getirildi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi Selânik'ten İstanbul'a getirilmiş IV. Avcı Taburu, Meşrutiyet idaresini koruma ve kollamakla görevlendirilmişlerdi. Sonradan Cumhuriyet döneminde de devam ettirilecek olan "orduyu rejimin bekçisi olarak görme" geleneğinin başlangıcı olarak, Avcı taburları "nigehbân-ı hürriyet" (hürriyetin bekçisi) olarak adlandırılmışlardı. Ancak, İttihatçı kadronun bu birliklerden esas beklediği; İstanbul siyasetinde kendilerine muhalif gördükleri farklı kişi ve grupları baskı altına almak için emre amade beklemeleriydi. Yeni dönemin ilk sadrazamı olan Kâmil Paşa'nın İttihatçılarca istifaya zorlandığı günler, bu gizli niyeti açıkça ortaya koydu. İttihat ve Terakki'nin hükûmet üzerindeki tesirini kırmak için Şubat 1909'da Harbiye ve Bahriye nezaretlerine yeni tayinler yapan Kâmil Paşa, mecliste verilen gensoru ile düşürülürken, şehirde İttihat ve Terakki'nin Avcı taburlarını kullanarak Sultan II. Abdülhamid'i hal' edeceğine dair dedikodular dolaşıyordu. Buna karşılık kimileri de, Kâmil Paşa'nın bu taburların Selânik'e geri yollanması talimatını verdiği sözlerini yayıyordu. Neticede baskılara dayanamayan Kâmil Paşa, istifa etti ve yerine 14 Şubat 1909'da eski Rumeli Umum müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa sadrazamlığa getirildi.

Ancak ilerleyen günlerde işler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin istediği gibi gitmedi ve "hürriyet bekçisi Avcı taburları"nın Taşkışla'da bulunan askerleri, 13 Nisan 1909 şafak vakti "şeriat isteriz" sloganıyla ayaklandılar. Kendilerini teskin etmek isteyen komutanlarını dinlemeyen çoğu erat ve çavuş askerler, daha da ileri giderek bunlardan bazılarını hapsettiler ve Ayasofya Meydanı'ndaki Meclis-i Mebusan'a doğru yürüyüşe geçtiler. Kısa zamanda diğer kışlalardakiler de onlara katıldı. Meşrutiyet Dönemi'nde resmen kullanılmaya başlanan Rumi takvimde 31 Mart tarihine (miladi 13 Nisan 1909) tesadüf ettiği için sonradan "31 Mart Vakası" olarak tanınacak bu ayaklanma, XIX. yüzyılda yaşanmış pek çok benzerinde olduğu gibi "şeriat talebi" ile patlak vermişse de, aslında üstlerinin davranışlarından bunalmış rütbesizlerin, seslerini duyurma çabasından ibaretti. Selânikli İttihatçı subayların kendilerinden daha kıdemli çavuşlara ve erata yönelik sergilediği sert davranışlar, İstanbul'daki siyasi dengeleri altüst edecek bir asker ayaklanmasının fitilini ateşlemişti. Bir diğer etken de, 6/7 Nisan gecesi Galata Köprüsü üzerinde işlenen fail-i meçhul bir siyasi cinayetti. Muhalif Ahrar Fırkası'na yakın *Serbesti* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey, söz konusu gece Beyoğlu'ndan dönüşü esnasında köprü üzerinde vurulmuştu. Hasan Fehmi'nin cenaze töreni İttihat ve Terakki aleyhtarı bir mitinge dönüşmüş, bu vesileyle toplanan Darülfünun (üniversite) öğrencileri, Bâbıâli ve Meclis-i Mebusan'a yürüyerek tepkilerini dile getirmişlerdi.

31 Mart Vakası'nın İttihatçılar tarafından dinî bir isyanmış gibi gösterilmesini sağlayan bir diğer sebep de, Derviş Vahdeti adlı şahsın liderliğine soyunduğu Cemiyet-i Muhammedî hareketi üyelerinin, sokaklar ve pazarlarda defterler açıp gelen geçeni "Şeriat ister misiniz?" sualiyle sıkıştırmak gibi provakatif bir eyleme girişmeleriydi. Kıbrıslı olan Vahdeti'nin İngilizce bilmesi, sonraları bir başka dedikoduyu, grubun arkasında İttihat ve Terakki'den rahatsız İngiltere'nin olduğu iddiasının ortaya atılmasına yol açacaktı. Ancak, tıpkı Cemiyet-i Muhammedî taraftarlarının *Kanun-ı Esasi* karşıtı oldukları propagandası gibi, bu itham da herhangi bir esasa dayanmıyordu. İstanbul'da İngiliz büyükelçisi Gerard Lowther'ın Londra'ya gönderdiği ve 13 gün boyunca şehirde olan biteni gün gün saat saat anlattığı 26 Nisan 1909 tarihli raporuna göre, sokaklara dökülmüş göstericilerin meselesi *Kanun-ı Esasi* ya da Avrupalılar ile değildi. Tek yaptıkları protesto eylemi, başlarında siyah ya da renkli şapka taşıyan Müslümanlara müdahale edip bunları çıkarttırmaları ve ayakları altında ezmeleriydi.

İstanbul merkezli I. Ordu'ya ve Selânik'ten getirilmiş III. Ordu'nun IV. Avcı Taburu'na bağlı askerlerin katıldığı ayaklanma, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devlet ve ordu idaresine hâkim olmasından rahatsız, farklı kesimlerin de katılmasıyla kısa sürede büyüdü. Önce Ayasofya Meydanı'nda yoğunlaşıp Meclis-i Mebusan'ı kuşatan isyancılar, sonrasında o tarihlerde şehirde "köprü" denince ilk akla gelen yer olan Haliç üzerindeki Galata Köprüsü'nün iki başına makineli tüfeklerle yerleşerek, Galata-İstanbul geçişlerine hâkim hâle geldiler. Başta Kadıköy ve Üsküdar olmak üzere Anadolu yakası ile İstanbul arasındaki sandal ve vapur trafiğini büyük ölçüde kontrolleri altına aldılar. Telgraf tellerini kesmek

a

b

c

d

e

f

g

36- Hareket Ordusu İstanbul sokaklarında. a- Niyazi Bey, Taksim Kışlası'nda. b- Topçu takımının Pangaltı Caddesi'nden geçişi c- Bahriye mensuplarının Hareket Ordusu tarafından tutuklanması d- Hareket Ordusu'nun topçu birlikleri e- Dolmabahçe Sarayı Saat Kulesi altındaki topçu kıtaları f- Hareket Ordusu, Harbiye Nezareti önünde g- Yıldız'da teslim olan ikinci fırkanın Galata Köprüsü'nden sevki (*Resimli Kitap*)

37- Hareket Ordusu topları ile İstanbul'a girerken

suretiyle mülki ve askerî idarecilerin olan biten hakkında bilgilenmesi ve müdahalede bulunmasını zorlaştırdılar. Hassa Ordusu komutanı olarak şehrin güvenliğinden mesul olan Mahmud Muhtar Paşa, ayaklanma haberi üzerine Moda'daki evinden Beyazıt'taki Seraskerlik karargâhına gelmişse de, hükûmetten müdahale emri gelmemesi ve kendi birliklerinin de asilere katılması üzerine çaresiz kalarak istifa etti. Moda'daki konağı da ayaklanmacılar tarafından kuşatılan Muhtar Paşa, ancak İngiliz komşusunun evine kaçarak canını kurtarabildi.

Bu kargaşa sırasında hayatını kaybeden mebuslar ve devlet görevlileri de oldu. Bahriye Nazırı Rıza Paşa ile birlikte Dolmabahçe Sarayı'na doğru giderken arabasının yolu Galata Köprüsü üzerinde kesilip gerisin geriye Meclis-i Mebusan'a sevk edilen Adliye Nazırı Nâzım Paşa, ilk kurbandı. Arabası meclisin dış kapısından girerken, bir asker onu, İttihatçı Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'e benzetmiş ve ateş açarak kalbinden vurmuştu. Nâzım Paşa'nın hayatını kaybettiği bu saldırı sırasında yanında olan Bahriye Nazırı Rıza Paşa da ayağından yaralanmıştı. Gerçeğin ortaya çıkıp ölen kişinin Nâzım Paşa olduğunun anlaşılması üzerine, Ahmed Rıza Bey'i hedef tahtasına koymuş isyancılar bu kez Bâbıâli'ye yöneldiler. O tarihte sadaret mektupçusu olan Ali Fuad (Türkgeldi) Bey'in hatıratında aktardığına göre, bina önünde toplanan kalabalığı gören Ahmed Rıza, vakit kaybetmeksizin istifanamesini kaleme almış ve bu metni Bâbıâli'nin binek taşında umuma karşı okutarak, telaşla arka kapıdan savuşmuştu.

31 Mart Vakası sırasında, sadece sima benzerliği yüzünden, katledilen bir diğer isim de Lazkiye Mebusu Emir Arslan Bey idi. Dönemin önde gelen İttihatçılarından Hüseyin Cahid Bey'e benzetilerek, arabasına yaylım ateşi açılan Emir Arslan, oracıkta can vermişti. Dönemin ünlü zırhlı gemilerinden *Âsâr-ı Tevfik*'in süvarisi olan Bahriye zabiti Ali Kabulî Bey ise, gemisindeki neferlerden yükselen çatlak sesleri bastırmaya çalışırken kullandığı sert üslup ve işi Yıldız Sarayı'nı bombalatmaya kadar götüreceği tehditleri savurması üzerine astları tarafından derdest edilmiş ve eli kolu bağlanıp Kasımpaşa'daki Tersane'ye götürülmüştü. Oradan da askerlerce Yıldız Sarayı'na

getirilen Ali Kabulî, saray kapısı civarında II. Abdülhamid'in de görebileceği bir yerde süngülenerek katledilecekti.

Kısa sürede şehrin siyasi dengelerini altüst eden ayaklanma, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza'dan sonra Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve kabinesini de geceleyin istifaya zorladı. Aynı sıralarda Meclis-i Mebusan, bir beyanname yayınlayarak isyancıların taleplerinin kabul edildiğini duyurdu. Beyannameyle "şeriata uyulacağı" yönünde teminat verilirken, isyancı askerler için de II. Abdülhamid'e onaylatılan bir af çıkarıldı. Akabinde boşalan sadrazamlığa Tevfik Paşa'nın, Harbiye nazırlığına ise Ali Rıza Paşa yerine Edhem Paşa'nın getirildiği duyuruldu. Yeni sadrazam, ertesi gün silah sesleri altında tayinine dair hatt-ı hümayunu aldı. Askerler de o günün gecesinde kışlalarına çekildiler.

Tam sular durulacak sanılırken şehir, 1878'deki Rus işgalinden sonra ikinci kez, Ayastefanos (Yeşilköy) önlerine bir ordunun geldiği haberiyle sarsıldı. Ancak, söz konusu olan bu kez yabancı bir işgal gücü değildi. İstanbul'da olan biteni Meşrutiyet rejimine bir tehdit olarak değerlendiren Selânik'teki III. Ordu ve Edirne'deki II. Ordu komutanları, kendilerine bağlı birliklerden ve çok sayıda gönüllüden oluşan bir müfrezeyle yola çıkmışlardı. İttihatçı mebuslardan İsmail Canbolat'ın 31 Mart Vakası başlar başlamaz Selânik'teki İttihat ve Terakki Merkezi'ne çektiği; "Meşrutiyet mahvoldu!" telgrafı, oradaki önde gelen sivil ve asker İttihatçılar ile İttihatçı olmasalar da bu hadisenin meşrutiyeti tehlikeye sokacağını düşünen III. Ordu mensubu subay ve paşaları harekete geçirmişti.

İlk başta "Makedonya Ordusu" ya da "Hürriyet Ordusu" olarak adlandırılması düşünen bu müfrezeye, "Hareket Ordusu" ismini veren zamanın Erkân-ı Harp (Kurmay) Yüzbaşısı Mustafa Kemal Bey (Atatürk) idi. Tıpkı onun gibi sonraki yıllarda Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin en tepe makamlarına gelecek Kurmay Yüzbaşı Kâzım Bey (Karabekir) ve Enver Bey'in (Paşa) yanı sıra, Resneli Niyazi Bey ile Rumeli'nin Bulgar ve Arnavut çete reisleri de adamlarıyla "hürriyeti kurtarmak" için İstanbul'a yürüyenler arasındaydı. Rum, Makedon, Yahudi ve az da olsa Taşnak ve Hınçak mensubu Ermeni gönüllüler de bu garip görev gücünün içinde yerlerini almıştı. Hareket Ordusu'nun esas kadrosunu ise Selânik'teki III. Ordu'dan alınan bir tümen ile, Edirne'deki II. Ordu'dan temin edilen iki tümen oluşturuyordu. Bu nizamiye askerlerine ek olarak, ordunun yedek gücü konumundaki redif ve ihtiyatlardan da göreve çağırılıp müfrezeye dâhil edilenler vardı. Bütün bu kadronun komutası, ordu İstanbul'a varıncaya kadar, intikale katılan en yüksek rütbeli subaylar olan Ferik H. Hilmi Paşa ile Mirliva Şevket Turgut Paşa'ya bırakılmıştı. Selânik'te III. Ordu'nun komutanı olmasının yanı sıra, Kasım 1908'den itibaren Rumeli Vilayatı Müfettiş-i Umumiliği vekâletine de getirilmiş olan Mahmud Şevket Paşa, Hareket Ordusu'nun Selânik'ten yola çıkışından 6 gün sonra, 21 Nisan 1909'da onlardan kumandayı almak üzere trenle İstanbul'a hareket etti.

İstanbul'daki siyasi dengeleri yeniden İttihatçılar lehine değiştirecek bu müfrezenin harekete geçmesi ile beraber, İttihat ve Terakki'ye yakın taşradaki vali ve mutasarrıflar, idare meclisleri, İttihat ve Terakki kulüpleri Bâbıâli'yi telgraf yağmuruna tutmaya başlamışlardı. Sadrazam Tevfik Paşa'yı ve kabinesindeki vekilleri tanımadıklarını ve gayrimeşru kabul ettiklerini dile getiren bu kişiler, yeniden ordunun desteğini almış olmanın güveniyle yoğun bir psikolojik harekâta girişmişlerdi. Kendilerine yönelik hakaret ve tehditlerden etkilenen Tevfik Paşa Kabinesi, uzlaşma yolunu seçerek, İstanbul'u yeniden sıcak bir çatışmanın içine sokacak bir askerî harekâtı engellemek için harekete geçti. Ancak, trenlerle 17 Nisan günü önce Çatalca, Hadımköy ve Ispartakule'ye, oradan da Küçükçekmece üzerinden Ayastefanos ve Bakırköy sahilindeki Baruthane'ye kadar gelen Hareket Ordusu komuta heyetinin, ikna olup durmaya ya da geri çekilmeye niyetleri yoktu. Hareket Ordusu'nun Çatalca'ya varmasının ardından 18 Nisan'da oraya gönderilen ikinci nasihat heyetinde, Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmed İzzet Paşa ile Çürüksulu Mahmud Paşa da yer alıyordu. Ancak bu görüşmelerden de hükûmetin istediği netice çıkmadı. O tarihte İstanbul; İngiltere sefaretinde görev yapan askerî ataşenin raporuna bakılırsa, Hareket Ordusu Yeşilköy'e geldiğinde son bir ikna teşebbüsünde daha bulunulmuşsa da, oraya gönderilen arabulucu hocalar, askerler tarafından hırpalanıp geri yollanmıştı. Hareket Ordusu ile Yeşilköy'e sadece askerler ve Rumeli çeteleri değil, 31 Mart Vakası sırasında telaşla İstanbul'u terk edip Selânik'e gelmiş Ahmed Rıza Bey, Hüseyin Cahit Bey, Cavid Bey, Rahmi Bey, Talat Bey, Nâzım Bey ve Emanuel Carasso (Karasu) da gelmişti. Hiç şüphesiz bu İttihatçı kadronun arzusu; mevcut İstanbul Hükûmeti ile uzlaşmak değil, şehri tam olarak ele geçirmek idi ve ordu komutanlarına bu yönde telkinlerde bulunuyorlardı.

İki kanada ayrılarak İstanbul'u işgal etmek üzere bir harekât planını tatbik eden Hareket Ordusu'nun merkezî karargâhı Halkalı Ziraat Mektebi olarak seçilmişti. İstanbul'a ilk sızmalar 23 Nisan 1909 gecesi gerçekleştirildi. Padişah ve hükûmetin ortak kararı, İstanbul'daki birliklerin işgalci Rumeli müfrezesine karşı

38- 31 Mart Vakası'na karışanların idamı: "3 Mayıs 1909'da Eminönü'ndeki üçlü infaz"

herhangi bir direnç göstermemesi yönündeydi. Merkez birlikleri, 24 Nisan günü dört kola ayrılarak İstanbul'un kuzeyindeki stratejik mevkileri işgal etmek üzere harekete geçti. Bunlardan biri, Kalfa Köyü'nden hareketle Bendler'i, Metris Çiftliği ve Silahtarağa Çiftliği'nin batısından Alibeyköy'ün üst taraflarını ve Kâğıthane'nin kuzeyindeki tepeleri ele geçirdi. Akabinde Maslak ve Şişli yönünde yürüyerek, Beyoğlu ve Taşkışla taraflarına ilerledi. Bir diğer kol ise, askerleri İstanbul'a merasim kıtası olarak gitmiş Davutpaşa ve Rami kışlalarını kolaylıkla zaptettikten sonra, Edirnekapı üzerinden Beyazıt'taki Harbiye Nezareti'ne yürüdü ve burayı teslim aldı. Bir diğer kol ise Karaköy'den tramvay hattını takip ederek, Tophane'ye hareket etti. Ancak, burada İstanbul'daki askerlerin şiddetli mukavemetiyle karşılaştı. Başta Taksim Topçu Kışlası, Taşkışla ve Tophane'de olmak üzere, iki taraf arasındaki çatışmalarda Hareket Ordusu; 120'si ölü ve 350'si yaralı olmak üzere 470, İstanbul'un direnen birlikleri ise 250'si ölü 800'ü yaralı olmak üzere 1.050 zayiat verdi.

Yeşilköy'de Ayamama Deresi kenarında üslenen sağ kanadın öncüleri olan iki tabur ise, aynı gün Bakırköy (bugünkü Ataköy) sahilindeki Baruthane'den sonra Zeytinburnu sahilinde bulunan askerî sanayi tesislerini işgal etti ve oradan da Yedikule'den Sirkeci'ye, demiryolunu (bugünkü Halkalı-Sirkeci banliyö hattı) taraya taraya İstanbul şehir merkezine ulaştı. Ahırkapı'ya gelindiğinde bir kolları mukavemet görmeksizin Topkapı Sarayı'na vardı. Bu kanadın bir kısmını oluşturan III. Ordu topçuları, Yüzbaşı Ziya Bey komutasında, XI. Alay'ın III. Taburu ise Binbaşı Hamdi Bey idaresinde Divanyolu üzerinden Bâbıâli'ye doğru ilerlediler. Cağaloğlu Yokuşu'ndaki İran sefareti önüne geldiklerinde, o civarda bulunan Asker Kulübü'nde konuşlanmış isyancı askerler ile çevredeki bazı evlerde bulunanlar tarafından üzerlerine ateş açıldı. Korkulan olmuştu. Tıpkı 1807, 1808 ve 1826'da olduğu gibi, İstanbul sokaklarında farklı cephelere bölünmüş askerî birlikler arasında toplu tüfekli çatışmalar başladı. Hatta bu sefer, yeni bir silah olan, makineli tüfek (mitralyöz) de devredeydi. Hareket Ordusu birlikleri, kendilerine

39- Son Halife Abdülmecid'in fırçasından II. Abdülhamid'in hal'i (MSA)

ateş açanlar üzerine gülleli top atışına başladılar. Bu hamle asilerin direncini kırdı ve hem Bâbıâli hem Asker Kulübü'ndeki askerlerin teslim olmasını sağladı.

Harekât ilk gününde İstanbul ve Galata'da, yani Haliç'in iki yakasında başarıya ulaştı. Ancak, Üsküdar'daki Selimiye Kışlası ve civarında toplu tüfekli çatışmalar bir gün daha devam etti. Selimiye'deki direnişçi askerler ile Yıldız'daki II. Fırka'nın teslim olmasıyla, askerî olarak Hareket Ordusu siyasi olarak ise İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul'a hâkim oldu. Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile birlikte II. Abdülhamid'in iktidarına ortak olan İttihatçılar, 13 Nisan'da patlak veren ayaklanma ile bir anda İstanbul'da canlarını koruyamaz hâle gelmişlerdi. Bu gaileyi kendileriyle ortak hareket eden Rumeli ve Edirne ordularının desteğiyle bertaraf eden İttihatçı kadronun asker ve sivil cepheleri, Rumeli'de edindikleri çetecilik ve komitacılık taktiklerini ustaca kullanarak, krizden kendileri için fırsat yaratmayı bildiler. Öncelikle 25 Nisan'da şehirde örfi idare ilan edildi. Üç yıl boyunca sürecek ve sonraları çeşitli gerekçelerle Cumhuriyet'in tek parti yıllarında da sürdürülecek bu sıkı yönetim rejiminin hedefindeki ilk isim II. Abdülhamid'di. Bir anda Yıldız Sarayı'nda yapayalnız kalan ve muhafız birlikleri dağılıp saray personeli kaçan II. Abdülhamid, şehri saran çetelerin saldırısına açık hâle gelmişti.

Neticede beklenen oldu ve 25 Nisan'da Hareket Ordusu'nun Yeşilköy'deki karargâhında Meclis-i Umumi-i Millî adı altında toplanan Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan üyelerinin üzerinde mutabık kaldığı fikir tatbike konuldu. Ayasofya'daki Meclis-i Mebusan'da 26 Nisan'da yapılan gizli celsede teyit edilen proje, fetva emininin hazırlayacağı bir hal' fetvasıyla sultanı tahttan indirmekten ibaretti. Nitekim, ertesi gün tekrarlanan meclis toplantısına şeyhülislam ve fetva emini de çağrıldı. Ancak beklenen olmadı ve fetva emini teklifi kabul etmedi. Bu göreve, onun maiyetinde çalışan Küçük (Elmalılı) Hamdi Efendi talip oldu. Cumhuriyet döneminde Türkçe olarak kaleme aldığı Kur'an tefsiri ile meşhur olacak Elmalılı Hamdi Efendi'nin yazdığı fetvayı alan bir heyet, 27 Nisan günü Yıldız Sarayı bünyesindeki Çit Köşkü'nde

40- II. Meşrutiyet'in yıldönümü şenlikleri. Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde yapılan Zafer Tak'ı (solda), piyadelerin resmi geçidi (sağda üstte), süvarilerin resmi geçidi (sağda altta)

II. Abdülhamid tarafından kabul edildi. Başta Emanuel Carasso olmak üzere, aralarında gayrimüslimlerin de bulunduğu heyetin sözcüsü Draç Mebusu Esad Paşa, 33 sene önce Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e söylediklerini hatırlatırcasına, "Millet seni fetva gereği tahttan indirdi!" diyerek kararı tebliğ etti. Tıpkı 23 Temmuz darbesinde olduğu gibi, 31 Mart Vakası ve sonrasında da çatışmacı bir tavır içine girmemiş olan II. Abdülhamid, bu haysiyet kırıcı beyan karşısında; "Ne yapalım kader böyleymiş." cevabını vermekle yetindi. Tek isteği, ömrünün geri kalanını Çırağan Sarayı'nda geçirmekti. Ancak, amcası Abdülaziz'in maruz kaldığı muameleye benzer şekilde, onun da tercihi kabul görmedi ve apar topar Selânik'teki Alatini Köşkü'ne nakli karar verildi. Sultanın Çırağan Sarayı'na yerleşmesine muhalefet edenlerin başında, selefi V. Murad'ın oğlu Selahaddin Efendi geliyordu.

Hemen sonrasında tahtın yeni sahibi belirlendi ve II. Abdülhamid'in biraderi Şehzade Reşad Efendi, 30-31 Mayıs 1876 darbesinde Şehzade Murad'ın başına geldiği gibi, Beyazıt'taki Seraskerlik/Harbiye Nezareti Meydanı'nda yapılan cülus töreni ile yeni sultan ilan edildi. Resneli Niyazi Bey'in taburuna bağlı, gönüllü milisler ile topçu neferlerinin oluşturduğu muntazam saflar arasından geçerek gelen ayân ve mebusların da katıldığı bu sıra dışı tahta çıkma törenini halk da nezaretin dışında toplanarak takip etti. Tam bir askerî darbe havası içinde gerçekleşen cülus merasiminin ardından İstanbul'da tam bir "cadı avı" başlatıldı ve artık bir "devr-i sâbık" hâline gelen II. Abdülhamid dönemiyle hesaplaşmak adına kanlı bir tasfiye hamlesi başlatıldı.

Öncelikle 31 Mart ayaklanmasında başı çeken askerler ve softalar yakalandı. Hareket Ordusu'nun şehre girmesine rağmen kaçmayan isyancıların elebaşı Ankaralı Hamdi Çavuş ve *Volkan* gazetesi başyazarı Derviş Vahdeti'nin de aralarında bulunduğu onlarca subay, astsubay, erat, medreseli hoca ve softa, saray ağası, polis ve jandarma 3 Mayıs-23 Temmuz 1909 arasında Ayasofya, Galata Köprüsü, Beyazıt, Fatih, Kasımpaşa ve Beşiktaş'ta kurulan idam sehpalarında asıldılar. Ayaklanma ile doğrudan ya da dolaylı irtibatlı olmakla itham edilseler de, esas suçları İttihat ve Terakki muhalifi olan, pek çok kişi hapsedildi, kürek cezalarına çarptırıldı ya da İstanbul'dan uzak, sahil şehirlerine sürgün edildi.

Ayaklanma İstanbul'daki Hassa Ordusu efradı tarafından çıkarıldığı için, en büyük darbe bu teşkilata vuruldu. Hassa Ordusu'na mensup 10.000'e yakın nefer ve zabit Selânik, Kosova ve Manastır'a gönderilerek yol inşası ve sair askerî inşaat hizmetlerinde çalıştırıldı. Hassa Ordusu da lağvedilip I. Ordu olarak yeniden yapılandırıldı. Enver Paşa'nın hazırladığı ve *Tasfiye-i Rüteb* adı verilen bir kanunla ordu kadrosunda bir tasfiye gerçekleştirildi. Yaşı ve kariyeri itibarıyla taşıdıkları rütbeyi hak etmediği düşünülenler ile birlikte, İttihatçı ya da II. Abdülhamid'e yakın olduğuna kanaat edilenler de azil veya emekli edilerek, ordudan uzaklaştırıldı.

Bazı paşalar divan-ı harbe verilirken; II. Abdülhamid döneminin seraskeri, başmabeyncisi, Dâhiliye nazırı, Bahriye nazırı, İstanbul şehremini, merkez komutanı ve askerî mektepler nazırı, mevcut hükûmeti ve rejimi değiştirmeye çalışmakla suçlandı. Malları müsadere edilen ve rütbeleri sökülen bu kişiler de, tıpkı rütbesiz isyancılar gibi, sürgün cezalarına çarptırılarak İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Ayrıca örfi idareden canlarını kurtarmak isteyen asker sivil pek çok kişi de yurt içi ve yurt dışında çeşitli yerlere kaçtı. İttihatçıların, 31 Mart Vakası'nı ve onun destekçilerini 23 Temmuz 1908 öncesine dönmekle itham etmek için icat ettiği "irtica" ve "mürteci" tabirleri, İttihat ve Terakki'ye kim muhalifse ona yapıştırılan bir etikete dönüştü. Osmanlı saltanatının son bulup Cumhuriyet'e geçilmesinden sonra da uzun yıllar dindar halk ve entelektüeller üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sallanacak bu toptancı siyasi ithamlar, 31 Mart Vakası'nın Türkiye siyasi lügatindeki kalıntısı oldu. Hareket Ordusu'nun kayıplarının defnedildiği Şişli'deki tepe üzerine yapılan ve Âbide-i Hürriyet adı verilen anıt ise bu dönemin elle tutulur bir hatırası olarak İstanbul'da yerini aldı.

II. Abdülhamid'in hal'inden sonra yaşanan bir trajik olay da, Yıldız Sarayı'nın Hareket Ordusu'na bağlı birlikler ve gönüllü olarak harekâta katılmış Rumeli çeteleri tarafından basılıp yağmalanmasıydı. Bulgar çete reisi Sandanski ve adamları, saraya Enver Bey ile birlikte girmişti. Tıpkı Sultan Abdülaziz'in hal'i sonrası Dolmabahçe Sarayı'nda yaşanan yağmaya benzer olarak, askerler tarafından ele geçirilen mücevherat, nakit para, esham, tahvil ve hisse senetleri, bunları devlet hazinesine nakletmek için kurulan bir komisyona gönderildi. Bu

menkul kıymetlerden başka, II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca bizzat kendisine takdim edilen jurnaller ve hafiye raporları ile sultanın zengin kütüphanesine de el konuldu. Jurnallerin büyük bir kısmı incelendikten sonra yakıldı. Çünkü altlarında imzası bulunanların içinde, yeni dönemde bir anda "hürriyetperver" kesilen şahıslar da vardı. Kitaplar ise önce Seraskerlik'e taşındı, sonra da sırasıyla Darülfünun ve İstanbul Üniversitesi'ne devredilerek, bugünkü İ. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi'nin koleksiyonunu oluşturdu. Yıldız Sarayı binası ise zamanın harp akademisine, yani Erkân-ı Harp Mektebi'ne tahsis edildi. Cumhuriyet devrinde de harp akademileri uzun bir süre burada hizmet vermeye devam edecekti.

Hareket Ordusu'nun başarıyla tamamladığı işgali sonrasında İstanbul'da düzen kısa sürede sağlandı. Örfi idare devam etmesine rağmen, şehirdeki askerî işgal havasını ortadan kaldırmak için, Mayıs 1909'dan itibaren gönüllü çeteler, Rumeli'ye geri gönderilmeye başlandı. Geçici bir görev gücü olan Hareket Ordusu şemsiyesi altında bir araya gelmiş askerî birliklerin esas bağlı oldukları ordulara geri dönmeleri ise eylül ayı başlarına kadar sürdü. Bu arada İstanbul'un en üst mülki ve askerî makamlarına, 31 Mart Vakası patlak vermeden önce yine bu görevlerde bulunan kişiler getirildi.

İttihatçılar, padişahlık ve sadrazamlık makamlarına kendilerine mani olmayacağını düşündükleri kişileri getirmiş olsalar da, Bâbıâli ve orduya hâlâ tam anlamıyla hâkim değillerdi. Parlamentoda kendilerine rakip Hürriyet ve İtilaf Fırkası (önceden Ahrar Fırkası), az sayıda mebus ile etkin bir muhalefet yürütüyordu. İstanbul basınında da muhalif partinin çizgisindeki yazarlar, seslerini kamuoyuna duyurmaya devam ediyordu. Orduda alaylılar ve kıdemli paşalar tasfiye edilmişse de, subaylar içinde ikilik ortadan kaldırılamamış ve İttihatçılara karşı sonradan "Halaskâr Zabitân" (kurtarıcı subaylar) adı atında birleşecek darbeci başka bir grup ortaya çıkmıştı. Bu gerginliğin bir neticesi olarak, 1910 yılı ortalarından itibaren İttihatçılar, İstanbul siyasetine Makedonya'nın çetecilik ve gayrinizami harp taktiklerini taşıdılar. Gazetecilere yönelik fail-i meçhul cinayetler bunun ilk işaretleriydi. Rum mebus Kozmidi Efendi'ye ait muhalif *Sada-yı Millet* gazetesi yazarı Ahmed Samim Bey, 9 Haziran 1910'da Bahçekapı'da bir börekçi dükkânı önünde; bir diğer muhalif gazeteci Zeki Bey ise 10 Temmuz 1911 akşam vakti Bakırköy'deki evinin önünde meçhul saldırganlar tarafından vurularak katledildi.

İç siyasette meşruti bir idareyle daha fazla hürriyet temin etmek, dış siyasette ise ülke bütünlüğünü korumak iddialarıyla iktidara gelmiş olan İttihat ve Terakki, kamuoyundaki yüksek beklentileri karşılamaktan uzak kalmıştı. Başta Arnavutluk olmak üzere Rumeli'de bir türlü bastırılamayan isyanlar ile 1911-1912 Trabslusgarp Harbi, İstanbul'da sivil ve asker İttihatçı muhaliflerinin güçlenmesini sağladı. Her ne kadar 1912'de yapılan yeni seçimlerde muhalefet, meclisten tasfiye edilmişse de, kendilerini Halaskâr Zabitân olarak adlandıran grubun 16 Temmuz 1912'de verdiği muhtıra ile Said Paşa Kabinesi istifaya zorlandı ve yerine Ahmed Muhtar Paşa Hükûmeti'nin geçmesi temin edildi. Yeni hükûmet, İstanbul'da 3 senedir süren örfi idareyi 24 Temmuz'da kaldırdı. Böylelikle siyasetteki İttihatçı tahakkümünün kırılması için ilk adım da atılmış oluyordu. Ancak bu normalleşme çabaları, Balkan devletlerinin Osmanlı karşıtı bir ittifak kurup savaş hazırlıklarına başlaması üzerine sekteye uğradı. Savaşın patlak verdiği ekim ayında alınan hızlı mağlubiyet üzerine, Ahmed Muhtar Paşa istifa ederken, yerine İttihat ve Terakki'ye uzak bir isim olan tecrübeli devlet adamı Kâmil Paşa getirildi.

Arzu etmedikleri iki ismin üst üste sadrazamlığa getirilmesi, İttihatçı kadroyu oldukça rahatsız etmişti. Bu yüzden, daha önceki hükûmet ve saray darbelerinde olduğu gibi, Balkan Savaşı arifesinde de sokaklar hareketlendirilerek mevcut hükûmet zor duruma sokulmaya çalışıldı. Önce 3 Ekim 1912'de Darülfünun talebeleri savaşa girilmesi lehinde bir gösteri düzenledi. İttifak hâlindeki Balkan devletlerine karşı henüz askerî hazırlıklar tamamlanmadığı için savaşa girmeye sıcak bakmayan hükûmet protesto edildi. Hemen ertesi gün ise İttihat ve Terakki, Sultanahmet Meydanı'nda bir miting (müzaheret) düzenledi. Aralarında Talat Bey'in (Paşa) de bulunduğu İttihatçı liderlerin başını çektiği kalabalık grup, Sultanahmet'ten yürüyüşe geçerek Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesine girdi. Aynı gün sabah vakti Hürriyet ve İtilaf Fırkası da Sultanahmet Meydanı'nda bir miting düzenlemiş ve kendisine yakın gördüğü, hükûmetin diplomatik görüşmelere ağırlık vererek zaman kazanma politikasına destek vermişti. Üç gün sonra, 7 Ekim 1912'de, İttihatçı provakosyonunun boyutları büyütüldü ve İttihatçı basının da yönlendirmesiyle üniversite öğrencileri ile İttihat ve Terakki yandaşları harekete geçirildi. Göstericilerin hedefinde bu kez doğrudan Bâbıâli bulunuyordu. Camı çerçevesi indirilen Bâbıâli'de, başta Sadrazam Kâmil Paşa olmak üzere, o sıralarda Batılı büyük devletlerce Rumeli'de idari reform yapmaya zorlanan Osmanlı Hükûmeti, iç siyasi muhalifler tarafından ağır eleştiri ve hakaretlere maruz kaldı. Hızını alamayan göstericiler, Dolmabahçe Sarayı'na da gitti ve karşılarına çıkmak zorunda kalan Sultan V. Mehmed

41 "Selâtîn-i Âl-i Osman": Osman Gazi'den V. Mehmed Reşad'a Osmanlı sultanları. V. Mehmed Reşad (Resmin ortasında), sağ tarafında Fatih Sultan Mehmed, sol tarafında Yavuz Sultan Selim (TSM)

Reşad'ı, tıpkı eski yeniçeriler misali, kendileriyle görüşüp taleplerini dinlemeye mecbur etti.

Bu ilk Bâbıâli baskını, 3 ay sonra gerçekleştirilecek ve bu kez kanlı bir şekilde hükûmetin devrilmesini getirecek ikincisinin bir habercisiydi. Balkan Savaşı'nın birinci perdesinde Osmanlı ordusunun beklenmedik bir şekilde bütün cephelerde hızla mağlup olması ve Edirne'nin düşman eline geçmesiyle kamuoyunun hükûmet ve orduya desteği iyice zayıflamıştı. Aslında ortaya çıkan hezimette, Kâmil Paşa Kabinesi kadar, onu savaşa zorlayan ve ordudaki siyasi kutuplaşmayı artıran İttihat ve Terakki'nin de payı vardı. Bununla beraber, İstanbul kamuoyunda en azından Edirne'yi kurtaracak bir kahraman arayışı mevcuttu ve ilk akla gelen isimler Hareket Ordusu komutanlığı ve Harbiye nazırlığı yapmış ve Balkan Savaşı'nda kendi şahsi tercihiyle komuta görevi almayıp kenarda kalmış Mahmud Şevket Paşa ile İttihatçıların askerî kanadının başı olan genç ve gözüpek Enver Bey idi.

Hükûmet üyeleri Bâbıâli'de toplantı üstüne toplantı yapıp Edirne'nin kurtuluşu için hâl çareleri ararken, sokak siyasetine devam eden İttihatçılar, "Edirne verilecek." diye kara propagandaya çoktan başlamıştı. Nihayet, 1913 yılının 23 Ocak günü sivil ve asker İttihatçıların birlikte tertiplediği meşhur Bâbıâli Baskını ile iş, siyasete doğrudan müdahaleye kadar vardırıldı. Bu baskına bizzat şahitlik etmiş İ. Hami Danişmend'in aktardığına göre, beyaz bir at üzerinde Cağaloğlu'dan Bâbıâli'ye doğru yönelen Enver Bey, emrindeki 8-10 İttihat ve Terakki fedaisi ile binadan içeri girdi. Silahlı bu grubun ellerini kollarını sallaya sallaya payitahtın en önemli ikinci idari mekânına girmesine engel olan kimse çıkmamıştı. Çünkü her şey önceden planlanmış ve İttihatçıların ordu ve mülki idaredeki adamları vasıtasıyla Bâbıâli önündeki muhafız bölüğü değiştirilerek, başına İttihat ve Terakki taraftarı subaylar konmuştu. Talat Bey gibi bazı sivil İttihatçılar ise Enver Bey'den önce binaya girip beklemeye başlamışlardı.

Baskının bir başka görgü tanığı olan dönemin Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad (Türkgeldi) Bey de, o sırada binanın içinde olanlar arasındaydı. Padişah tarafından Sadrazam Kâmil Paşa ile görüşmek üzere Bâbıâli'ye yollanmıştı. Görüşmenin konusu; Şehzade Abdülmecid'e gönderilip onun da Sultan Reşad'a sunmuş olduğu bir telgrafta yazanlardı. Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunun son savunma hattı olan Çatalca'dan yollanmış telgrafta, ordudaki İttihatçılara dikkat edilmesi ikazında bulunuluyordu. Gelen bu istihbaratı ciddiye alan Sultan Reşad, mabeyncisini göndererek hükûmeti uyarmak istemişti. İşte Enver Bey ve fedailerinin Bâbıâli'ye dalıp dış sofada karşılaştıkları 2'si nöbetçi 6 kişiyi öldürdüğü esnada, Kâmil Paşa bu telgrafı inceliyordu. Kopan gürültü üzerine başını pencereye çeviren Ali Fuad Bey, aralarında irili ufaklı çocukların da bulunduğu kimi sarıklı kimi sarıksız birtakım kişinin tekbirler getirerek Bâbıâli'ye doğru gelmekte olduklarını gördü. Sadrazama dönüp heyecanla; "İçeriye girmek üzere parmaklıklara tırmanıyorlar efendim, parmaklıklardan aşıyorlar'" diye ikazda bulundu. Kâmil Paşa'nın bu ikaza mukabil cevabı, bir darbenin gerçekleşmesinde yönetenlerin istihbarat zafiyetinin rolünü gösterir cinstendi: "Haber veriniz de kapıları kapasınlar." Oysa ne gelenlerin kapıda durmaya ne de muhafızların kapı kapatmaya niyeti ve mecali vardı.

Enver Bey ve fedaileri, bu arada iç sofaya kadar dalmış, orada sivil polis komiseri Celal Efendi ile kendilerine sert bir tepki vererek karşılarına dikilen iri cüsseli Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'yı vurmuşlardı. Ne gariptir ki bu baskında hayatını kaybeden Nâzım Paşa, başta Enver Bey olmak üzere, İttihatçı subayların siyasetle meşgul oldukları ve bu yüzden de görevden el çektirilmeleri yönünde daha önceden ikaz edilmişti. Ancak bunu yapmamış ve adı geçen subaylardan bir daha siyasetle uğraşmayacaklarına dair söz almakla yetinmişti. Baskın günü Bâbıâli'de bir anda karşısında eli tabancalı Enver'i görünce şaşıran Harbiye nazırının öfkelenerek, bunlara sert bir şekilde tepki göstermesi de bu yüzdendi. Ancak, işi Bâbıâli'yi basmaya vardırmış bu genç subayları söverek tedip etmek için artık çok geçti.

Tam o esnada Kâmil Paşa ile görüşme yaptığı odadan çıkan Ali Fuad Bey, önce büyük sofada silah atışlarının ve kırılan camların seslerini duydu. Panikle deniz tarafındaki elçi görüşme odasına girdi. Orada da, sanki hiçbir şey olmuyormuşçasına borç avans müzakereleri yapan Maliye Nazırı Abdurrahman Paşa'yı, Telgraf ve Posta Nazırı Musurus Kikis Bey'i, Deutsche Bank direktörlerini ve Almanya sefareti baştercümanını gördü. Mabeyn başkâtibinin canını kurtarmak için girip bir köşesine sığındığı bu odada kulağına gelen son ses bir; "Ayy!" feryadı idi. Bu sesin sahibinin, başından vurulan Harbiye Nazırı'na ait olduğu kısa bir süre sonra anlaşılacaktı. Enver Bey'in baskın sonrasında Ali Fuad Bey'e günah çıkarırcasına anlattıklarına bakılırsa, Nâzım Paşa planda yokken yanlışlıkla öldürülmüş; yanındaki Sadaret Yaveri Nafiz Bey ile kendi yaveri Kıbrıslı Tevfik Bey'in baskıncılara

42- Bâb-ı âli önündeki seçim sandığında Sadrazam'ın oyunu kullanması

ateş açması üzerine, silahlarına davranan İttihatçı fedailer hem bu ikisini hem de Harbiye nazırını vurarak öldürmüşlerdi.

Sözde Bâbıâli'yi korumak üzere orada bulunan askerlerin bu garip ama planlı baskın karşısında tek yaptığı, oraya doğru gelip Nallımescit önünde silah çatıp durmaktan ibaret oldu. Böylece baskıncı İttihatçıların son hamlelerini yapmalarına da izin verilmiş oluyordu. Bizzat Kâmil Paşa'nın ve Bâbıâli odacılarının Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey'e anlattığına göre, Talat ve Enver beyler, bundan da cesaret alarak yaşlı sadrazamın yanına girmiş ve istifasını yazmasını istemişlerdi. Önce biraz direnen ve fakat yapılacak başka bir şey olmadığını gören Kâmil Paşa, Talat Bey'in sertçe çıkışması üzerine kaleme davrandı. Ama istifasının gerekçesini, "cihet-i askeriyeden vuku bulan teklif üzerine" şeklinde belirtince darbeciler bundan rahatsız oldu ve sadrazam, "ahali" tabirini bu ifadeye eklemeye zorlandı. Abdülaziz'e ve Abdülhamid'e tahttan indirildiklerini beyan edenlerin, darbeleri kendilerinin değil, "millet"in yaptığını ısrarla vurgulaması gibi, Osmanlı siyasi tarihinin bu son darbesinde de tertipçiler kendilerini "ahalinin temsilcisi" olarak takdim etmektelerdi.

Sadrazamın istifasını alan Enver Bey, o sırada Bâbıâli'de bulunan Mabeyn başkâtibi Ali Fuad Bey'i de beraberine alıp Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin otomobiliyle Dolmabahçe Sarayı'na doğru yola çıktı. Bir emrivaki ile karşılaşan Sultan V. Mehmed Reşad, tıpkı Kâmil Paşa gibi, buna direnemedi ve Kâmil Paşa'nın yerine Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlık ile beraber Harbiye nazırlığına getirildiğini belirten irade-i seniyyeyi vermeyi kabul etti. Bu arada Bâbıâli'de kalabalık bir grup beklemeye devam ediyor ve "Edirnemizi kurtar Mahmud Şevket Paşa!" şeklinde tezahürat yapıyorlardı. Saraydan getirilen irade-i seniyye, Bâbıâli'nin binek taşında okundu. Ancak bu da kalabalığın sakinleşmesine yetmeyince bizzat Mahmud Şevket Paşa, halka hitap etti ve gösteriye son vermelerini talep etti.

Kalabalık yavaş yavaş dağılırken, sadece 5 ay sonra, 11 Haziran 1913'te yeni sadrazamın Divanyolu üzerinde otomobilinin önü kesilerek silahlı bir saldırıda

öldürüleceğini elbette kestiremezdi. Bu suikastın tetikçileri yakalanıp asılsalar da, suikastın arkasında hangi yerli ve yabancı güçlerin bulunduğu açığa çıkarılamadı. Ancak İttihat ve Terakki bu fırsatı da kaçırmadı ve Mahmud Şevket Paşa suikastını kendi muhaliflerine yönelik şiddetli bir tasfiye için gerekçe hâline getirdi. Yine divan-ı harpler oluşturuldu ve İstanbul'da bir kez daha örfi idare rejimine geçildi. Dönemin İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in (sonradan Paşa) zorlamasıyla idam edilenler arasında, hanedandan bir sultan ile evli Damat Salih Paşa da bulunuyordu. Pek çok muhalif bu vesileyle Beyazıt'taki Seraskerlik binası müştemilatından olan Bekirağa Bölüğü Kışlası'nda hapsedilirken, toplamda 350 kişi de vapurlarla Sinop'a sürgüne gönderildi. Yurt dışına kaçan ya da sürgüne gitmek zorunda bırakılanlar da vardı.

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi sonrasında sadrazamlık makamına Said Halim Paşa gelirken, İttihatçı komitacılardan Talat Bey de Dâhiliye nazırı olarak kabinede yerini aldı. Bu kabinede Harbiye nazırlığına, İttihatçılara yakın bir isim olan eski Erkân-ı Harbiye reisi Ahmed İzzet Paşa getirilmişti. Bulgar işgalindeki Edirne'nin 21 Temmuz 1913'te geri alınmasından sonra ordu içindeki bir hizip harekete geçti ve 3 Ocak 1914'te Enver Bey'in bu göreve getirilmesini sağladı. O sırada kaimmakam (yarbay) rütbesinde bulunan Enver Bey, bir anda mirlivalığa (tuğgeneral) terfi ettirilerek paşa yapılmış ve genç yaşında Osmanlı ordusunun en tepesine geçmişti. Kabinede kendisine yer verilen üçüncü önemli İttihatçı isim ise Cemal Paşa idi. Onun Nafia nazırlığından Bahriye nazırlığına getirilmesiyle sadece ordu değil, donanma da İttihatçı kadronun kontrolü altına girmekteydi.

Talat-Enver-Cemal üçlüsünün damga vurduğu 1914-1918 yılları, Osmanlı Devleti açısından pek parlak geçmedi. Padişah V. Mehmed Reşad ve Sadrazam Said Halim Paşa'yı sadece birer tasdik makamı olarak gören bu üçlü, Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya İttifakı safında I. Dünya Savaşı'na girmesinin başlıca müsebbipleri idi. Almanya ile 2 Ağustos 1914'te imzalanan ve daha çok Alman menfaatlerine hizmet eden savunma anlaşmasını yapanlar onlardı. Peşlerindeki İngiliz ve Fransız filolarından kaçarak, Osmanlı Devleti'ne sığınan Alman savaş gemileri *Goeben* ve *Breslau*'yu geri çevirmek ya da silahsızlandırmak yerine bu gemileri ve personelini Osmanlı hizmetine alma kararını verenler de onlar oldu. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, Alman Amiral Souchon komutasındaki bu iki gemiye 29 Ekim 1914'te Karadeniz'e çıkma ve Rusların Sivastopol Limanı'nı bombalama emri verdiğinden ne Bâbıâli'nin ne de Padişah V. Mehmed Reşad'ın haberi olmuştu. Sadrazam Said Halim Paşa, bu gelişme üzerine istifa etmek istemiş, ancak baskılar neticesinde bundan vazgeçmişti. Yeteri kadar devlet tecrübesine sahip olmadan birkaç sene içerisinde hükûmet eder hâle gelmiş İttihatçı komitacılar, stratejik planlamayı yeterince yapmadan Almanya ile birlikte bu büyük savaşa girmenin Osmanlı Devleti'nin geleceğini kurtaracağı kanaatine varmışlardı. Bu kararı vermelerinde hiç şüphesiz, İstanbul siyasetinde ele geçirdikleri iktidarı güçlendirme niyetlerinin de rolü vardı. Çünkü savaş durumu ile beraber ilan edilen seferberlik, hükûmete ekonomi de dâhil toplum hayatının her alanında olağanüstü yetkiler sağlayacak ve iç siyasetteki muhalif sesleri tamamen ortadan kaldıracaktı.

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın 3-5 Kasım 1914 arasında birbiri peşi sıra harp ilan etmesi üzerine, 11 Kasım'da da Osmanlı Hükûmeti bu devletlere karşı savaşa girdiğini duyurdu. Böylece 1914 yılının Ağustos ayı başında Avrupa'da baş gösterip sonraki yıllarda bir dünya savaşına dönüşecek bu ilk "Büyük Savaş"a Osmanlılar da katılmış oluyordu. Bu durumun etkileri çok geçmeden kendini İstanbul'da hissettirdi. Müttefik İngiliz ve Fransız donanmalarının, Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alması ve sahilleri bombalamaya başlaması üzerine, devlet ricali Osmanlı payitahtını geçici olarak Anadolu'ya taşımak için harekete geçti. Bu nakil için seçilen adres Eskişehir idi. İstanbul'dan gönderilen saray görevlileri, öncelikle padişah ve maiyetinin orada kalabileceği haneleri belirledi. Sonrasında Hazine-i Hümayun'daki kıymetli eşyalar sandıklara doldurularak Konya'ya gönderildi.

Bu hazırlıklar yapılırken, o sıralar Beylerbeyi Sarayı'nda ikamet eden eski sultan Abdülhamid'in de İstanbul'da bırakılmayarak, biraderi V. Mehmed Reşad ile birlikte Eskişehir'e taşınması gündeme gelmişti. Padişahın talimatıyla konu Abdülhamid'e açıldı ve görüşü istendi. Ancak, eski hakanın cevabı çok kesin oldu. Kendisine de 93 Harbi'nde Rus ordusunun İstanbul'a yürümekte olduğu gerekçesiyle vükelanın Gelibolu'ya taşınmak teklifinde bulunduğunu hatırlatan Abdülhamid, payitahttan bir kere çıkılırsa bir daha geri dönülemeyeceğini söyleyerek o zaman yaptığı gibi bu öneriyi bir kez daha reddetti. Tam da o sıralarda Çanakkale Boğazı'nda düşman gemilerinden bazılarının top ateşiyle batırılıp saldırının püskürtüldüğü haberi gelince, onun istediği oldu ve bu öneri rafa kaldırıldı. Ancak dört sene süren savaş, sadece İttihat ve Terakki'nin muktedir üç adamı için değil, Osmanlı Devleti ve payitaht İstanbul için de felaketle neticelenecekti.
Said Halim Paşa'nın yerine 3 Şubat 1917'de sadrazamlığa getirilen Talat Paşa'nın 8 Ekim 1918'de istifasıyla birlikte, İttihat ve Terakki Fırkası tarihe karıştı. Mülki ve askerî

teşkilatı ellerinde tutan Talat, Enver ve Cemal paşalar ülkeyi terk ettiğinde, Osmanlı Devleti'nin sınırları bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarına yakın bir şekle gelerek oldukça küçülmüştü. Savaşın bitmesinden birkaç ay önce, 3 Temmuz 1918'de vefat eden V. Mehmed Reşad'ın yerine ertesi gün "VI. Mehmed" unvanıyla tahta çıkan kardeşi Mehmed Vahdeddin Efendi, tam bir enkaz devraldı. Osmanlı Devleti'nin bu son padişahı, 1453'ten beri Osmanlı toprağı olan İstanbul'un o tarihten beri ilk kez düşman tarafından işgal edilmesine tanıklık etmek zorunda kaldı. Ancak, tıpkı biraderi Abdülhamid gibi o da, payitahtını terk etme fikrini kabul etmedi ve Ankara'daki TBMM'nin kararıyla saltanat resmen kaldırılana kadar Yıldız Sarayı'nda kaldı.

KAYNAKLAR

Abdurrahman Şeref Efendi, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, haz. Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, Ankara 1996.

Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1339.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir,* IV c., nşr. M. Cavid Baysun, Ankara 1953-1957.

Ahmed Lutfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lutfî Efendi Tarihi*, haz. Yücel Demirel, İstanbul 1999, c. 2-3.

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, haz. Tahir Galip Seratlı, İstanbul 2004.

Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, Ankara 1972.

Aktar, Yücel, *II. Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, Ankara 1999.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul 1997.

Danişmend, İsmail Hami, *31 Mart Vak'ası*, İstanbul 1961.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV c., İstanbul 1972.

Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s.nşr. Şemsettin Kutlu, İstanbul 1973.

Eldem, Edhem, "26 Ağustos 1896 'Banka Vakası' ve 1896 'Ermeni Olayları'", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 2007, sy. 5, s. 113-146.

Engin, Vahdettin, "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebeple Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", *TTK Belleten*, 1995, c. 59, sy. 225, s. 413-428.

Erkoç, Ethem, *Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa ve Bir Devrin Hikâyesi*, Çorum 2004.

Garo, Armen, *Osmanlı Bankası Armen Garo'nun Hatıraları*, çev. Attila Tuygun, İstanbul 2009.

Hobsbawm, Eric, *The Age of Empire 1875-1914*, Abacus 1995.

Hut, Davut, "Veliahd Murad-Yeni Osmanlılar İlişkisinde Fikirtepe V. Murad Köşkü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2009, sy. 20, s. 101-142.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, haz. İsmet Miroğlu, III c., İstanbul 1983.

Mevlanzâde Rifat, *31 Mart: Bir İhtilâlin Hikâyesi*, s.nşr. Berîre Ülgenci, İstanbul 1996.

Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Tabsıra-ı İbret*, haz. Osman Selim Kocahasanoğlu, İstanbul 1997.

Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nın Hatıraları Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı: Mirat-ı Hayret*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1997.

Minnassian, Anaide Ter, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, Cambridge 1984.

Onaran, Burak, "Kuleli Vakası Hakkında 'Başka' Bir Araştırma", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 2007, sy. 5, s. 9-39.

Öztuna, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul 1990.

Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, *Vak'anüvis Esad Efendi Târih*, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000.

Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2005.

Sayılgan, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, İstanbul 1972.

Sema, Sadri, *Eski İstanbul Hatıraları*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2002.

Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım: Başıma Gelenler ve Gördüklerim 31 Mart Vak'ası*, haz. Hümeyra Zerdeci, İstanbul 2004.

Swenson, Victor, "The Military Rising in Istanbul 1909", *Journal of Contemporary History*, 1970, c. 5, sy. 4, s. 171-184.

Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990.

The National Archives (Kew, London), Foreign Office, 195/2323.

Tugay, Emine Foat, *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt*, New York, Toronto 1963.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1984.

Türkmen, Zekeriya, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1999.

Türkmen, Zekeriya, *Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal*, Ankara 1999.

Walsh, R., *A Residence at Constantinople*, London 1838, c. 2.

Yıldız, Gültekin, *Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul 2012.

Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul 2009.

Yılmaz, Coşkun (ed.), *III. Selim:* İki *Asrın Dönemecinde İstanbul / İstanbul at a Turning Point Between Two Centuries*, İstanbul 2010.

Yılmaz, Coşkun (ed.), *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul / Istanbul During the Modernization Process*, İstanbul 2010.

Yılmaz, Coşkun (ed.), *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul/ Istanbul During the Modernization Process*, İstanbul 2010.

Yılmaz, Coşkun (ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul 2014.

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İSTANBUL

CEZMİ ERASLAN*

Balkan savaşlarındaki toprak kayıpları İstanbul'u âdeta bir serhat şehri hâline getirmişti. İstanbul, savunulmasındaki zorluğun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin başkenti ve hükûmet merkezi olduğu için siyasi ve askerî bütün düşman hareketlerin ilk hedefi konumundaydı. I. Dünya Savaşı'nın ve en kanlı çarpışmalarının olduğu Çanakkale cephesi de İstanbul'un işgali hedeflenerek açılmıştı.

I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul Balkan savaşlarının yükünü henüz üzerinden atamamıştı. I. ve II. Balkan savaşları sırasında İstanbul'a akın eden on binlerce muhacirin sağlık, barınma, yiyecek ve nakliyesi konularında ortaya çıkan problemler tam olarak giderilememişti. I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da yiyecek ve sağlık konularındaki sıkıntılar artarak devam etmişti.[1] Öyle ki I. Dünya Savaşı yıllarında yedi adet şehremini gören şehirde yiyecek sıkıntısı başlamıştı. Boğazların kapalı olması ihtiyaç maddelerinin teminini zorlaştırdığı için ekmek, un, şeker, petrol ve diğer zaruri ihtiyaç maddelerinin temini için komisyonlar kurulmuştu. Çanakkale deniz savaşları sırasında şehre günlük un verilmişti. Çanakkale'yi abluka altına alan müttefiklerine yardım etmek isteyen Rusya, İstanbul Boğazı'nın çıkışını mayınlamış, Osmanlı donanması için büyük önem taşıyan Zonguldak'tan kömür nakliyatını engellemeye gayret etmişti.[2]

İtalya ile Trablusgarp Savaşı'nda ortaya çıkan askerî yetersizlik, Balkan savaşları sırasında devam etmiş, subaylar arasındaki siyasi çekişmeler, kötü mali durum, birlikler arasındaki iletişimsizlik ve yetersiz eğitimden kaynaklanan büyük kayıplar toplumun her kesiminde ve bilhassa başkent İstanbul'da hayal kırıklığı yaratmıştı. Enver Paşa'nın 3 Ocak 1914'te Harbiye nazırlığı sırasında ordunun subay kadrosunda giriştiği tasfiye mevcut yapıyı önemli ölçüde değiştirmişti.

Donanmanın modernleştirilmesi, İngiliz Amiral Limpus komutasında bir İngiliz deniz heyetine havale edilmiş, Almanlar için kara ordusu, Fransızlar için jandarma ayrılmıştı.[3]

İttihat Terakki yöneticileri, ilgisini aşırı iktisadi buldukları Almanya'nın yanı sıra özellikle Rusya'nın emellerini frenlemek üzere İngiltere ve Fransa ile anlaşmaya çalışmışlardı. Bunun için bir yandan 1913-1914 yıllarında hükûmetler nezdinde görüşmeler yapılırken ticari, iktisadi imtiyazlar da verilmeye başlanmıştı.

İngiltere ile müzakerelerde, Basra Körfezi ve Güney Arabistan'da karşılıklı nüfuz bölgeleri belirlenmişti. Fırat ve Dicle'de nehir taşımacılığı imtiyazı İngiliz şirketlere verildiği gibi, Bağdat ve Basra mahallî tren inşa imtiyazı da İngilizlere verilmişti. Ayrıca, bitmekte olan imtiyaz süreleri uzatılmış, Trabzon ve Samsun limanlarının yapımları İngilizlere havale edilmişti. Daha da mühim olanı Bağdat Demiryolu'nun Bağdat-Basra kısmı inşasına İngiltere'nin dâhil edilmesiydi. Bütün bu tavizlere karşılık, İngiltere iktisadi kapitülasyonlardan -diğer devletler de onaylarsa- vazgeçmeyi ve Bağdat Demiryolu'nun Basra'ya uzatılmasına itirazını geri almayı kabul etmişti.

Diğer yandan Maliye Nazırı Cavid Bey Fransa'da faaliyetteydi. Suriye'deki ulaşım işlerinin düzeltilmesi, yeni tren ve liman imtiyazları yanında, Sivas-Samsun, Erzincan-Harput-Diyarbakır arası 1.500 km'lik demiryolu inşaatı imtiyazı Fransızlara verilmiş ve 35.000.000 altın borç alınmıştı.[4]

Bütün bu tavizlere rağmen Fransa, 1914 yılı başlarında "Anadolu'ya bitişik adaların Osmanlı idaresi altında kalması" şartıyla yapılan teklifleri dikkate almamış, 1914 Haziran'ı ortalarında Cemal Paşa vasıtasıyla yapılan ittifak teklifini ise, "Rusya'nın muvafakat etmesi" şartına bağlamıştı.

Son olarak Talat Paşa 1914 Mayıs'ında Kırım'da Rus çarına ittifak teklifinde bulunmuştu. Ancak İstanbul ve Boğazları ele geçirmek konusunda müttefiklerini razı

* İstanbul Üniversitesi

1 A. Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1984, s. 128.

2 Mustafa Selçuk, *Hedef Şehir İstanbul: Çanakkale Geçildi mi?*, İstanbul 2005, s. 81.

3 Cemal Paşa, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 2001, s. 88.

4 Osmanlı Hükûmeti'nin beklentileri ve görüşmelerin ayrıntıları için bkz. İsmail Arar (haz.), *Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul 1986, s.182-183.

1- Sultanahmet ve Ayasofya

etmiş olan Rusya, Alman askerî heyetlerinin Türkiye'de olmalarını bahane ederek işbirliğine yanaşmamıştı.

İtilaf Devletlerinin işbirliğine yanaşmamaları üzerine Osmanlı yöneticileri de Almanya ve Avusturya'ya aynı zamanda 22 Temmuz 1914'te gayriresmî olarak ittifak teklif etmek durumunda kalmışlardı. Almanya ile ittifak anlaşması 2 Ağustos 1914'te imzalanmıştı.[5]

Osmanlı Devleti, aynı gün genel seferberliğin yanı sıra moratoryum ilan etmiş, Meclis-i Mebusan'ı tatil ederek, basına sıkı bir sansür uygulamaya başlamış ancak savaşa hemen girmemişti. Yöneticiler anlaşmanın savunma işbirliği anlaşması olduğunu savunurken, Alman genelkurmayı ilk fırsatta Türkiye'nin savaşa girmesini istiyordu. Buna mukabil İngiltere, parası peşin ödenerek İngiliz tersanelerine sipariş edilmiş olan *Reşadiye* ve *Sultan Osman* adlı iki savaş gemisine el koymuştu.

Bu arada Enver Paşa 5 Ağustos'ta İstanbul'daki Rus askerî ataşesi General Leontiyef aracılığıyla Osmanlı seferberliğinin Rusya'ya karşı olmadığını, Osmanlı Devleti'nin henüz kimseyle ittifak yapmadığını bildirerek karşılıklı çıkarları gözeten bir işbirliği önermişti. Buna göre, Osmanlı'nın Kafkaslar'daki 9 ve 11. kolorduları geri çekilecek, Balkan devletleri Rusya'ya savaş açarsa onlara karşı kullanılmak üzere Osmanlı Devleti Rusya'ya bir ordu tahsis edecek ve Alman askerî heyetini topraklarından çıkaracaktı. Bunlara karşılık Osmanlı yönetimi, meridyen hattına kadar Trakya'dan arazi ve Adalar Denizi'ndeki adaları istemişti.[6] İstanbul'daki Rusya büyükelçisinin hemen ittifak yapılması ısrarına karşın gelişmeleri Bulgaristan'ın konumunu netleştirmesine bağlayan Rus Hükûmeti, Osmanlı yönetimini oyalayarak zaman kazanmak yolunu seçmiş, neticede bu teklifler de kabul edilmemişti.

Öte yandan İttihat ve Terakki Hükûmeti 8 Eylül 1914'te tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırma kararı almış ve bunu 9 Eylül'de ilan etmişti. 1 Ekim 1914'ten itibaren geçerli olacak karar bütün sömürgeci devletleri rahatsız etmesine karşın en fazla itiraz Almanya ve Avusturya'dan gelmişti.

TÜRKİYE'NİN SAVAŞA GİRMESİ ve İSTANBUL

İttihat ve Terakki yöneticileri Türkiye'nin maddi ve askerî isteklerini karşılamayı savaşa girmesine bağlayan Almanya'nın baskısına uzun süre dayanamamıştı. Enver Paşa'nın "Türk filosu Karadeniz'de zorla hâkimiyet kazanmalıdır, Rus filosunu arayınız ve nerede bulursanız ona harp ilan edilmeksizin hücum ediniz." şeklindeki emri üzerine 27 Ekim 1914'te Karadeniz'e çıkan filo 29 Ekim'de Sivastopol, Odesa, Kefe, Novorosisk liman ve şehirlerini topa tutarak buralardaki iki Rus ve bir Fransız gemisini batırmıştı.[7] Olay padişah ve hükûmet başkanıyla üyeleri arasında şaşkınlık yaratmıştı. Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa derhâl Rusya'ya müracaatla olayın sebebini Rusların İstanbul Boğazı'na mayın döşemeleri olarak tespit etmiş, barışı korumak için hemen bir

5 Durmuş Yalçın v.dğr., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara 2000, c. 1, s. 75.

6 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1993, c. 3/1, s. 133.

7 Bu konudaki yazışmalar ve tartışmalar için bkz. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi-Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Giriş*, Ankara 1970, s. 85; Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara 1985, s. 150; U. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton 1968, s. 54-55.

2- Talat Paşa

3- Said Halim Paşa

4- Enver Paşa

tahkikat komisyonunu görevlendirmek istemişti. Ancak uzun süredir aradıklarını fırsatı bulan İtilaf Devletleri bunu kaçırmamışlardı. Rusya fiilen 31 Ekim'de Doğu Bayezid'in kuzeyinden sınırı geçmişti. İngilizler de ertesi gün (1 Kasım 1914) Akabe'yi bombalamışlardı. İngilizler Basra Körfezi'nden nehirler boyunca asker çıkarıp harekâta girişmişlerdi. 3 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da Fransa ve İngiltere savaş ilan etmişti. Osmanlı Devleti'nin karşı savaş ilanı ise 11 Kasım 1914'te yapılmıştı.

Sultan V. Mehmed Reşad savaş ilanından 3 gün sonra, 14 Kasım 1914'te "Cihad-ı Ekber" ilan etmişti.[8] Cihat fetvasında İslam ve İslam ülkeleri aleyhine ortaya çıkan düşman hücumuna karşı Müslümanların can ve malları ile cihada başvurmalarının farz-ı ayn olduğu vurgulanıyordu. Ancak İslam âleminin genel durumu ortadaydı. Bununla birlikte çağrıya uyarak İran, Türkistan ve Afganistan'dan gelen az sayıda mücahit neticeye elbette ki tesir edememişti.

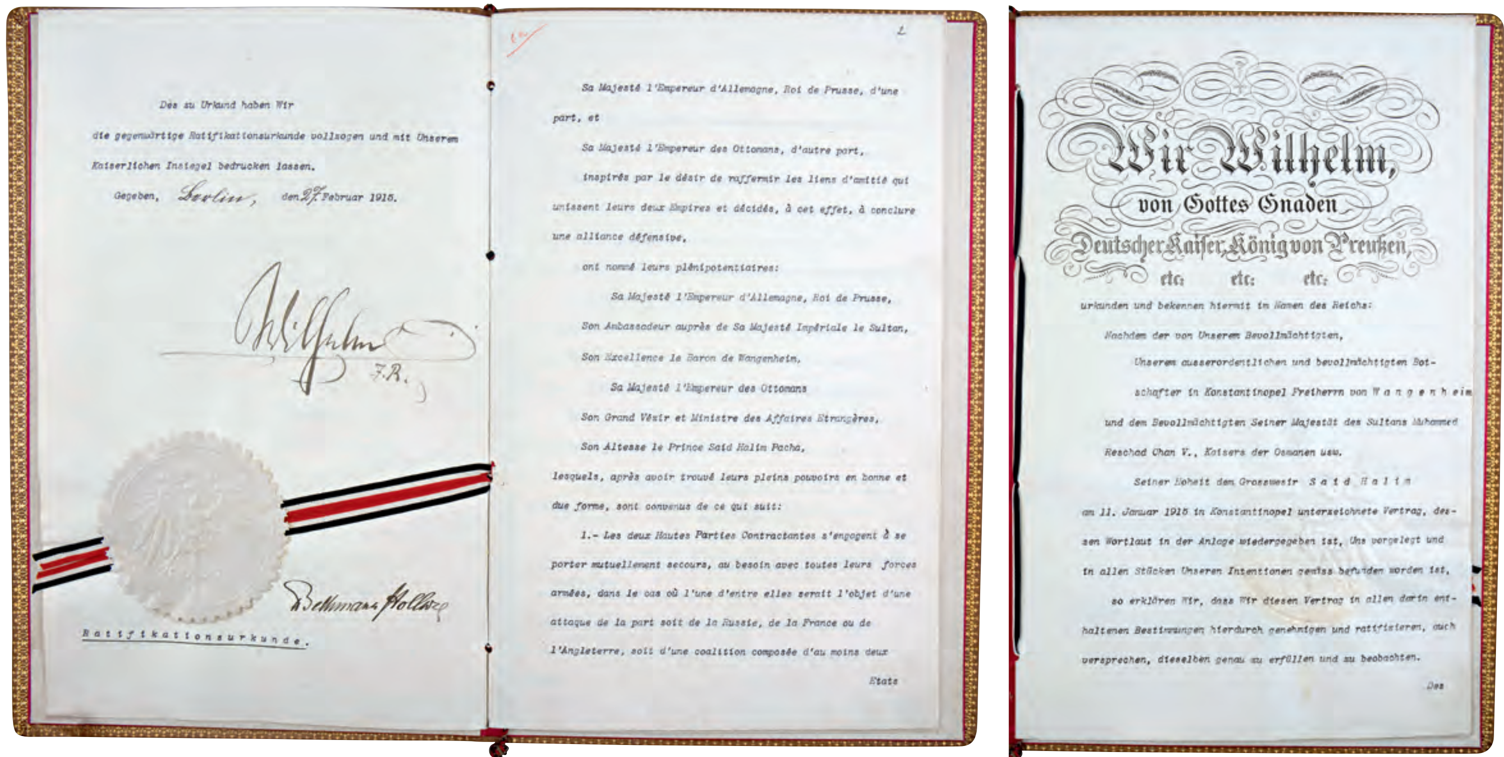
1915 yılı devletin pek çok cephede birden savaşmasının getirdiği problemlerle geçmiştir. Karşılıklı savaş ilanlarından sonra şiddetle Boğazları abluka altına alan İngiltere ve Fransa'nın bombardımanı İstanbul'da belli ölçüde bir panik havası estirmiştir. Nitekim padişah ikna edilerek hükûmetin geçici olarak Eskişehir'e nakli kararlaştırılmıştı. Saraydan Eskişehir'e gönderilen görevliler, padişah ve maiyeti için evler hazırlamaya başlamışlardı. Hazinenin kıymetli parçaları da sandıklara konularak ihtiyaten Konya'ya gönderilmişti. Eğer düşman Boğaz'dan geçecek olursa padişah ve hükûmet üyeleri Eskişehir'e gideceklerdi. Sultan V. Mehmed Reşad, II. Abdülhamid'i de beraber götürmek istemişti. Ancak II. Abdülhamid gitmek istemediği gibi padişahın da gitmesini istememiş, hanedanın bir kere çıkarsa bir daha İstanbul'a dönemeyeceğini ihtar etmişti.[9]

İtilaf Devletleri donanmalarının 18 Mart'ta Çanakkale Boğazı'na yaptığı hücumların başarıyla karşılanması ve onlara büyük kayıplar verdirilmesi üzerine bu hazırlıklardan vazgeçilmiştir. Ancak düşman denizaltılarının 25 Nisan 1915'ten itibaren Boğazlardan geçip Marmara Denizi sahillerine ve İstanbul'a yaptıkları saldırılar maddi kayıplara yol açmıştır. Limanlara demirlemiş, savaş ve kıyı taşımacılığında kullanılan yük gemilerine büyük hasar veren denizaltıların saldırıları halkın moralini olumsuz yönde etkilemiştir. Üsküdar taraflarına atılan mermiler büyük hasara yol açmıştı. Kapalı deniz konumundaki Marmara'dan Çanakkale'de savaşan birliklere malzeme takviyesi yapılmasını engellemeyi amaçlayan bu saldırılar sık sık Gökçeada'da konuşlanmış hava kuvvetleriyle de desteklenerek devam etmiş ve bazı Osmanlı gemileri batırılmıştı.[10] 1916'da keşif ve saldırı amaçlı yapılan hava harekâtları 1918'de yoğunlaşacaktı. Osmanlı yönetimi bu saldırıları engellemek için Yeşilköy'deki tayyare birliklerini imkânlar ölçüsünde geliştirmeye çalışmıştı.

8 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 3/1, s. 317-325; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1997, c. 9, s. 490.

9 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 117.

10 Selçuk, Hedef Şehir İstanbul, s. 136-137.

Des zu Urkund haben Wir
die gegenwärtige Ratifikationsurkunde vollzogen und mit Unserem
Kaiserlichen Insiegel bedrucken lassen.
Gegeben, Berlin, den 27. Februar 1915.

Wilhelm I.R.

Bethmann Hollweg

Ratifikationsurkunde.

2

Sa Majesté l'Empereur d'Allemagne, Roi de Prusse, d'une part, et
Sa Majesté l'Empereur des Ottomans, d'autre part,
inspirés par le désir de raffermir les liens d'amitié qui unissent leurs deux Empires et décidés, à cet effet, à conclure une alliance défensive,
ont nommé leurs plénipotentiaires:
Sa Majesté l'Empereur d'Allemagne, Roi de Prusse,
Son Ambassadeur auprès de Sa Majesté Impériale le Sultan,
Son Excellence le Baron de Wangenheim,
Sa Majesté l'Empereur des Ottomans
Son Grand Vézir et Ministre des Affaires Etrangères,
Son Altesse le Prince Said Halim Pacha,
lesquels, après avoir trouvé leurs pleins pouvoirs en bonne et due forme, sont convenus de ce qui suit:
1.- Les deux Hautes Parties Contractantes s'engagent à se porter mutuellement secours, au besoin avec toutes leurs forces armées, dans le cas où l'une d'entre elles serait l'objet d'une attaque de la part soit de la Russie, de la France ou de l'Angleterre, soit d'une coalition composée d'au moins deux
Etats

Wir Wilhelm,
von Gottes Gnaden
Deutscher Kaiser, König von Preußen,
etc. etc. etc.
urkunden und bekennen hiermit im Namen des Reichs:
Nachdem der von Unserem Bevollmächtigten,
Unserem ausserordentlichen und bevollmächtigten Botschafter in Konstantinopel Freiherrn von Wangenheim
und dem Bevollmächtigten Seiner Majestät des Sultans Muhammed Reschad Chan V., Kaisers der Osmanen usw.
Seiner Hoheit dem Grosswesir Said Halim
am 11. Januar 1915 in Konstantinopel unterzeichnete Vertrag, dessen Wortlaut in der Anlage wiedergegeben ist, Uns vorgelegt und in allen Stücken Unseren Intentionen gemäss befunden worden ist,
so erklären Wir, dass Wir diesen Vertrag in allen darin enthaltenen Bestimmungen hierdurch genehmigen und ratifizieren, auch versprechen, dieselben genau zu erfüllen und zu beobachten.
Des

5- Almanya ile imzalanan ittifak antlaşması (BOA, MHD, nr. 437)

Çanakkale'de yaklaşık bir yıl sürecek olan kara savaşlarında bilhassa Arıburnu ve Anafartalar'daki muharebelerde İstanbullu gençlerin şehit olması şehirde büyük bir hüzün yaratmıştı. Sultan V. Mehmed Reşad hükûmet üyeleriyle birlikte Edirnekapı Şehitliği'ni ziyaret etmiş ve bu ziyarette yeni defnedilmiş ve kabirleri üzerinde ot bitmemiş binlerce Çanakkale şehidinin ruhuna hatm-i şerif okutulmuştu. Ziyaret sırasında sadrazam dâhil devlet yöneticilerinin ağladıkları dahi görülmüştü.[11]

1915 yılı sonlarında devletin Kafkas cephesinde Sarıkamış harekâtının olumsuz neticeleriyle yüzleşmesi kaçınılmaz olmuştu. 1914 yılının son günlerindeki harekât, bölgedeki Osmanlı ordusunun savaş gücünü yok ettiğinden Rus orduları 1915 Mart'ından itibaren bu bölgedeki Ermenilerin de yardımı ile kolaylıkla ilerlemeye başlamıştı. İstanbul'da bulunan Ermeni ileri gelenleri ile entelektüel kesimine hitaben bir beyanname yayınlayan hükûmet herkesin aklını başına alması gerektiğini, aksi takdirde sert önlemler alınacağını belirtmişti. Ancak İtilaf Devletleriyle anlaşmış olan Ermeni komiteciler kendi halklarını tahrike devam ettiler. Bunun üzerine 24 Nisan 1915 tarihinde hükûmet İstanbul'daki Ermeni dernek yöneticilerinden ve komite militanlarından 235 kişiyi tutuklattı. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın 2 Mayıs tarihli telgrafı Talat Paşa'nın Ermenilerin ülkenin savaştan uzak bölgelerine geçici olarak naklini öngören 27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kararını almasını hızlandırmıştı. Bu aşamada İngiltere ve Fransa himayesindeki Katolik ve Protestan Ermenilerin haricindeki Osmanlı vatandaşı Ermeniler ülkenin savaştan uzak güney bölgelerine gönderilmişlerdi.

Irak cephesinde İngiliz kuvvetleriyle yapılan muharebelerde büyük kayıplar verilmesine karşın 22-25 Kasım 1915 tarihleri arasında kazanılan Selman-ı Pak Muharebesi başkentte büyük coşkuyla karşılanmış, 29 Nisan 1916'da General Thownsend'in emrindeki 13.000 asker ile teslim olduğu Kûtü'l-amâre zaferi ise hem orduda hem de başkentte coşkuyla karşılanarak büyük ümitler uyandırmıştı. Ancak bu başarılar sürekli olmadığı gibi diğer cephelerde de devam ettirilememişti.

İTİLAF DEVLETLERİNİN OSMANLI DEVLETİ'Nİ PAYLAŞMA PLANLARINDA İSTANBUL

İstanbul Anlaşması (Mart-Nisan 1915)

Rusya, geleneksel politikası olan Boğazlar ve İstanbul'u ele geçirerek Akdeniz'e açılmak üzere, Osmanlı Devleti'nin savaşa fiilen girmesinden sonra faaliyetlerini hızlandırdı. İngiltere ve Fransa'nın donanmalarının Çanakkale yolu ile İstanbul'u işgal planını uygulamaya koydukları esnada, devre dışı kalmak istemeyen Rusya, Londra ve Paris'teki büyükelçileri vasıtasıyla İstanbul ve Boğazlar üzerindeki Rus hâkimiyeti için İngiliz ve Fransız kamuoylarının

11 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 124.

6- Sultan V. Mehmed Reşad (MSA)

hazırlanmasını istedi. Tabii ki bu çalışma Boğazlarda uluslararası ticaretin serbestçe yürütülmesini sağlamak amacını ön plana çıkarmakta ve Marmara adaları dışında Bozcaada ve Gökçeada'nın da Rusya'ya ilhakını öngörmekteydi. Ön görüşmelerde İngiliz Dışişleri Bakanı Sir E. Grey, Rusya'nın isteklerine karşı engellemelerin kendilerinden değil Fransa'dan kaynaklandığını belirtirken savaş esnasında müttefikler farklı yerlerde savaşsalar dahi diğerlerinin hukukunu gözeteceklerini ve İngiltere'de İstanbul'un Ruslara verilmesine muhalefet edenlerin azaldığını bildirdi. Grey, Türkiye arazisinin paylaşılmasında kendileri için Basra Körfezi ve çevresinin önemli olduğunu belirterek İstanbul konusunda problem çıkarmayacaklarını belirtmişti. Fransa ise Rusya'nın tarihî emellerini gerçekleştirmeye her türlü desteği vereceğini ancak Boğazlara tek başına bir devletin değil uluslararası bir komisyonun hâkim olmasını istediğini dile getirmiştir. Rusya'nın Boğazların iki yakasını kontrol

7- Sultan Reşad tuğralı harb madalyası (BOA, TŞH, nr. 428)

isteğinin ise Türkiye'nin Asya'daki topraklarının taksimi ile netleştirilebileceğinin altını çizmişti.

Müttefiklerin ret cevabı veremeyeceğini gören Rusya 4 Mart 1915'te bu devletlere notalar vermişti. Rusya; İstanbul'u, Boğazları, Marmara Denizi'nin batı kıyılarını, Midye-Enez hattına kadar Trakya'nın güneyini, İstanbul Boğazı'nın doğusu ile Sakarya ile İzmit arası bölgeyi ve Marmara adalarını istemiş, İmroz ve Bozcaada hakkında da son sözü söylemeyi planlamıştı. Buna mukabil Fransa ve İngiltere'nin diğer yerlerdeki planlarını gerçekleştirmelerinde en büyük yardım ve anlayışı göstereceğine güvence vermişti. İngiltere Osmanlı Devleti'nin bekası konusunda kararını daha önceden verdiği için rahat olmasına karşın Yunanistan'ı da Rusya'ya karşı bir alternatif olarak devreye sokmaya çalışmıştı. Fransa ise Almanya karşısında yalnız kalmamak için Rusya'nın beklentilerini reddedemeyecek durumdaydı. Aslında her iki devlet de böyle bir baskıyı hoş karşılamamıştı. Ancak Rusya'ya ortak amaca hizmetlerinin bir bedeli olarak karşı da çıkmamışlardı. İngiltere, 12 Mart, Fransa 10 Nisan 1915'te "Eğer savaş başarıyla sonuçlanana kadar sürdürülür ve sonunda İngiltere ve Fransa'nın gerek Osmanlı Devleti gerekse başka yerlerdeki istekleri gerçekleştirilirse" 4 Mart 1915 tarihli Rus isteklerini kabul ettiklerini bildirmişlerdi.[12] Dolayısıyla Rusya da müttefiklerinin Yakın ve Orta Doğu'daki hâkimiyetlerini kabul etmişti.

12 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Ankara 1976, s. 11-12.

Savaş İçindeki İstanbul'a Müttefik Ziyaretleri ve Siyasi Gelişmeler

Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin başladığı 1917 yılı İstanbul'daki gelişmelerin de hızlandığı bir dönem olarak dikkat çekmekteydi. Savaşa girilmesi sırasında geri planda bırakılmaktan rahatsız olan Sadrazam Said Halim Paşa'nın dış politikası da İttihat Terakki üst yönetimi tarafından eleştiriliyordu. İlk olarak Hariciye nezaretinden istifasını isteyerek yerine Halil (Menteşe) Bey'i getirmişlerdi. Sadrazam Said Halim Paşa zaman içinde İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle pek çok konuda çelişmeye başladı. Bu durum onun parti ve hükûmet içinde yalnızlaşmasına yol açtı ve Said Halim Paşa 3 Şubat 1917'de istifa etti. Sadaret makamına Said Halim Paşa'nın yerine Talat Paşa getirildi. Osmanlı Devleti Talat, Enver ve Cemal paşaların ön planda olduğu İttihat ve Terakki yönetimine girdi. Bu süreçte yaşanan olumsuz askerî ve siyasi gelişmelere mukabil Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorlarının müttefiklerine moral desteği vermek amaçlı İstanbul'u ziyaretleri gerçekleşti.

Alman İmparatoru Wilhelm'in 15 Ekim 1917 tarihli bu üçüncü ziyareti İstanbul açısından oldukça renkli geçmiştir. Padişah V. Mehmed Reşad'ın şehzadeleriyle ve hükûmet üyeleriyle Sirkeci Garı'nda karşıladığı imparatorun ziyaretinde hem devlet ricaliyle samimi görüşmeler yapılmış hem de bu ziyaret uzayan savaş ortamında çekilen sıkıntılarla ümitlerini yitirme noktasına gelen kamuoyuna moral olmuştu.[13] Gerçekten de tarihî müttefik Almanya ile birlikte girilen savaşta Osmanlı toplumu büyük bedeller ödemekteydi. Bunun da etkisiyle imparatorun beş günlük bu gezisi sırasında coşkulu karşılama ve uğurlama törenleri yapılmış, Türkler ve Almanlar bu törenlere büyük ilgi göstermişlerdi.

Sultan Reşad ve savaş döneminin devlet başkanı düzeyindeki son misafirleri Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl ve eşi Zita olmuştu. 19 Mayıs 1918'de İstanbul'a gelerek üst düzey askerî ve siyasi temaslardan sonra 21 Mayıs'ta ayrılan müttefik devlet başkanının ziyareti moral vermiş, destek olmuştu. Devlet yöneticileri ve İstanbul halkı yaşadıkları onca sıkıntıya karşın misafirlerine son derece samimi ve coşkulu bir şekilde ev sahipliği yapmıştı.

1918 yılı İttifak Devletleri için iyi başlamakla birlikte kötü bitmiştir. Çanakkale'yi geçemeyen İngiltere ve Fransa'nın yardım edemediği Rusya'da mevcut sosyal ve ekonomik dengesizlikler hızla artış göstermiş, nihayet

8- Arapça ve Türkçe kaleme alınan "Cihad-ı Ekber" fetvası (BOA, DH.SYS, nr. 12312)

Bolşevikler 7 Kasım 1917 de bir hükûmet darbesi ile iktidarı ele geçirdikten sonra ilk iş olarak savaştan çekilmek için muhataplarına mütareke teklif etmiş, çarlık döneminde imzalanan gizli anlaşmaların hepsini açıklamıştı.

Rusya'da Bolşevik Hükûmeti'nin ilk sözü ve icraatı barış üzerine olmuştu. 22 Aralık'ta başlayan barış görüşmelerinde Almanya'nın yanı sıra, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti temsil edilmişti. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Barışı'na göre, Rusya; Polonya, Litvanya ve Estonya'dan çekilerek buraların kaderini İttifak Devletlerinin yönetimine bırakacaktı. Ukrayna'nın bağımsızlığını da tanıyan Rusya bütün Doğu Anadolu'dan çekilecek, Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı Devleti'ne geri verecekti.[14] Bu anlaşma gerek Almanya gerekse Osmanlı Devleti için savaştaki en önemli başarılar arasındaydı.

İstanbul savaşın son yılında iki padişah cenazesi ve bir cülus merasimi gördü. 10 Şubat 1918'de vefat eden II. Abdülhamid'in tahttaki hükümdarlara yapılan bir merasimle defnedilmesi dikkat çekiciydi. Topkapı Sarayı

13 Fatmagül Demirel, *Son Ziyaretler, Son Ziyafetler*, İstanbul 2007, s. 128.

14 Anlaşmanın tam metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, Ankara 1953, c. 1, s. 503-517.

Bâbüssaâde kapısı önünde şeyhülislamın kıldırdığı cenaze namazından sonra diplomatik ve askerî temsilcilerin resmî tören elbiseleriyle katıldıkları merasim gerçekten de son derece ihtişamlı olmuştu. Sultan V. Mehmed Reşad'ın yaklaşık beş ay sonra vefatı üzerine de veliaht Vahdeddin Efendi VI. Mehmed unvanı ile 4 Temmuz 1918'de tahta çıktı. Vahdeddin, Talat Paşa'yı sadarette ve Musa Kâzım Efendi'yi şeyhülislamlıkta tutarak, kritik dönemde hükûmetin devamlılığına önem vermişti. Ertesi gün yayınladığı hatt-ı hümayunda savaşa devletin bekası ve devamı için girildiğine işaret eden padişah, savaşı başarıyla bitirebilmek için milletin güçlerini birleştirmesi gerektiğini ifade etmişti. Bunu gerçekleştirmek için adalet ve asayişin sağlanmasına daha çok çalışmanın, İslam'ın gereklerini yerine getirmenin ve Osmanlılığın vakarını korumaya gayret etmenin en önemli şartlar olduğunu dile getirmişti.

Padişah ayrıca, savaş dolayısıyla ortaya çıkan sıkıntıların giderilmesi için etkili ve çabuk tedbirler alınmasını, siyasi suçluların iyi hâl gösterenleri ve âdi suçlulardan cezasının 1/3'ünü çekenlere af getirilmesini, savaş olan mahaller haricinde sıkıyönetimin kaldırılmasını, memleketin gelirinin artırılmasına, iktisadi durumun düzeltilmesine gayret edilmesini ve memurların kanuni zorunluluk olmaksızın görevlerinden alınmamasını emretmişti.

Sultan VI. Mehmed Vahdeddin'in tahta çıktıktan yaklaşık iki ay sonra yapılan kılıç kuşanma merasimi sırasında İstanbul'a İtilaf Devletlerinin hava saldırıları da yeniden başlamış bulunmaktaydı. Aslında 23 Temmuz'da başlayan düşman uçaklarının taciz uçuşları ilk defa 21 Ağustos'ta hasara yol açmıştı. 25 Ağustos ve nihayet 27 Ağustos'ta atılan bombalardan bir çocuk ölmüş, 11 kişi de yaralanmıştı. İtilaf Devletleri bu uçuşlar sırasında bombalamanın yanı sıra broşürler atarak propaganda yapmaya da çalışıyorlardı.

İstanbul üzerine yapılan en önemli düşman hava saldırısı 18 Ekim'de gerçekleştirilmişti. Atılan bombalarla 50 kişi ölmüş, 100 kadar kişi de yaralanmıştı. Gündüz gerçekleşen bu saldırı ve verdiği zarar halkın moralini bozmuştu. Bu sırada idarecilerin durumu da pek iç açıcı değildi. 29 Eylül'de Bulgaristan'ın ateşkes istemesi ile Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya ile bağlantısı kesilmişti. Trakya ve hatta İstanbul, Fransız tehdidi altına giriyordu. Diğer yandan orduda disiplin kaybolmuş, güneyde Suriye ve Irak cephelerinde asker kaçakları artmıştı. Ayrıca İngiliz donanması Çanakkale'yi yeniden zorlamaya hazırlanıyordu.

Olumsuz sonuçların görüldüğü bu günlerde İstanbul'da Talat Paşa ve Enver Paşa görevlerinden istifa ettiler (8 Ekim 1918). Tevfik Paşa'nın yaklaşık bir hafta süren hükûmet kurma çabalarının netice vermemesi üzerine padişahın yaverlerinden Ahmed İzzet Paşa 14 Ekim 1918'de hükûmet kurarak mütareke arayışlarına girişmişti.

İzzet Paşa Hükûmeti'nin ilk işi Kûtü'l-amâre'de esir düşerek İstanbul Büyükada'da misafir edilen General Townsend vasıtasıyla İngilizlerin Akdeniz donanması komutanı Amiral Calthorpe'ye ulaşmak oldu.

VI. Mehmed Vahdeddin işlerin kötüye gitmeye başladığı günlerden beri kuvvetle tesirinde kaldığı eniştesi Damat Ferid Paşa'yı mütareke görüşmeleri için birinci temsilci olarak tayin etmek istemişti. Sadrazam İzzet Paşa'nın şiddetle itiraz etmesi üzerine zorlukla kurulabilen bu hükûmetin istifa edebileceğinden endişe eden padişah, geri adım atarak hükûmeti temsilci seçiminde serbest bırakmış ancak şu hususların da müzakerelerde göz önünde bulundurulmasını istemişti:

1- Hilafet, saltanat ve Osmanlı Hanedanı haklarının tamamen korunması.

2- Doğuda bazı illere verilmesi muhtemel olan muhtariyetin idari mahiyette tutulması.[15]

Sadrazam bütün bu hususların zaten göz önünde bulundurulacağını temin etmişti. Hükûmet mütareke müzakereleri için Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey, Hariciye Müsteşarı Reşad Hikmet ve Erkân-ı Harp kaymakamlarından Sadullah beyleri seçmişti. 26 Ekim'de İstanbul'dan hareketle Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda İngilizlerin *Agamennon* savaş gemisinde 3 gün süren müzakereleri yürüten bu heyet 30 Ekim 1918'de mütarekeyi imzalayarak İstanbul'a döndü.

25 maddelik mütarekenin ilk dört maddesi İstanbul'a yönelikti:

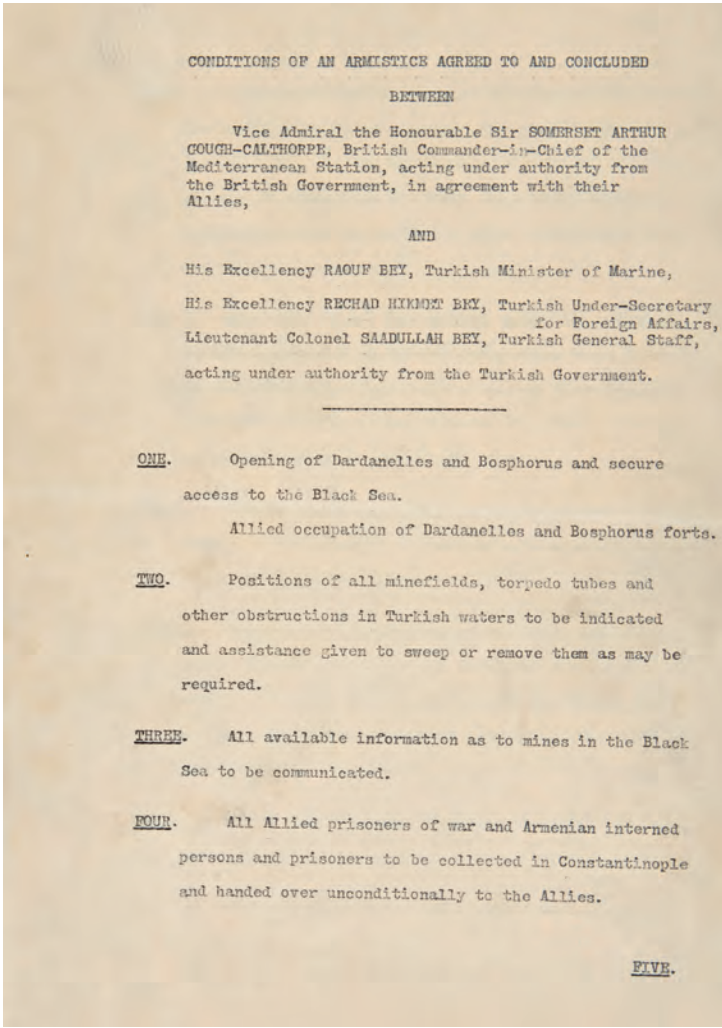
1- Karadeniz'e serbestçe çıkış için Çanakkale ve Karadeniz (İstanbul) boğazları açılacak. Çanakkale ve Karadeniz boğazları müttefiklerce işgal edilecektir.

2- Osmanlı sularındaki bütün torpil tarlaları ile torpido ve kovan yerleri ile diğer engellerin yerleri gösterilecek, İtilaf Devletleri bunları taramak veya kaldırmak istediğinde kendilerine yardım edilecektir.

3- Karadeniz'deki torpil yerleri hakkındaki mevcut bilgiler verilecektir.

4- İtilaf Devletlerinin savaş esirleri ile Ermeni esir ve

15 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 154-155.

CONDITIONS OF AN ARMISTICE AGREED TO AND CONCLUDED

BETWEEN

Vice Admiral the Honourable Sir SOMERSET ARTHUR GOUGH-CALTHORPE, British Commander-in-Chief of the Mediterranean Station, acting under authority from the British Government, in agreement with their Allies,

AND

His Excellency RAOUF BEY, Turkish Minister of Marine,

His Excellency RECHAD HIKMET BEY, Turkish Under-Secretary for Foreign Affairs,

Lieutenant Colonel SAADULLAH BEY, Turkish General Staff,

acting under authority from the Turkish Government.

ONE. Opening of Dardanelles and Bosphorus and secure access to the Black Sea.

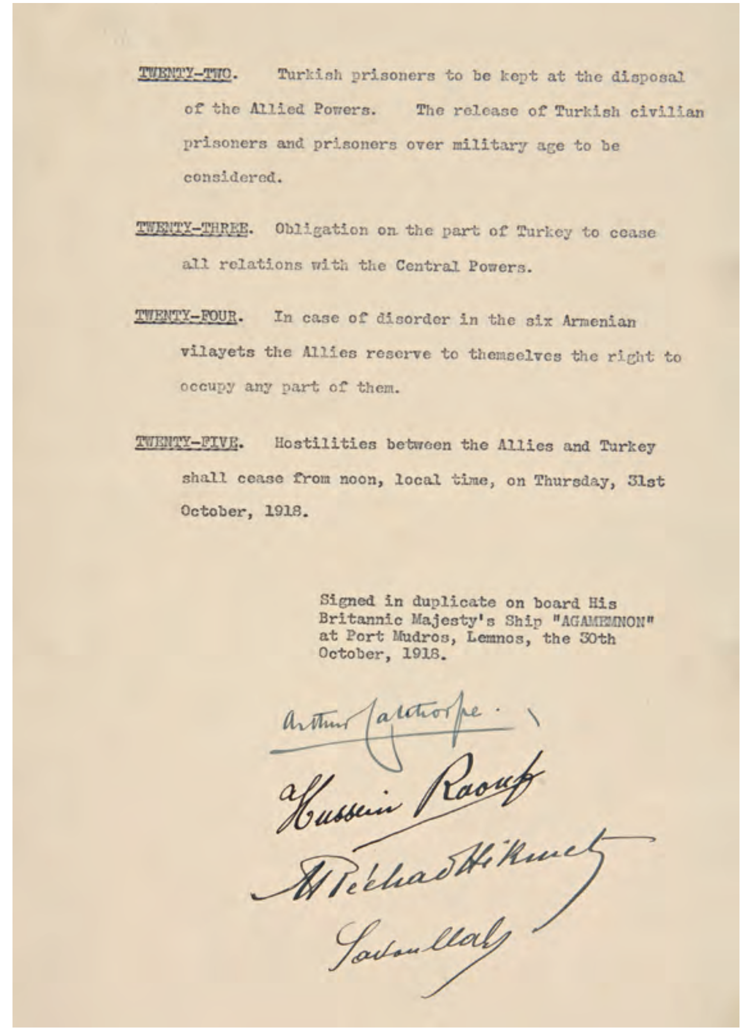
Allied occupation of Dardanelles and Bosphorus forts.

TWO. Positions of all minefields, torpedo tubes and other obstructions in Turkish waters to be indicated and assistance given to sweep or remove them as may be required.

THREE. All available information as to mines in the Black Sea to be communicated.

FOUR. All Allied prisoners of war and Armenian interned persons and prisoners to be collected in Constantinople and handed over unconditionally to the Allies.

FIVE.

TWENTY-TWO. Turkish prisoners to be kept at the disposal of the Allied Powers. The release of Turkish civilian prisoners and prisoners over military age to be considered.

TWENTY-THREE. Obligation on the part of Turkey to cease all relations with the Central Powers.

TWENTY-FOUR. In case of disorder in the six Armenian vilayets the Allies reserve to themselves the right to occupy any part of them.

TWENTY-FIVE. Hostilities between the Allies and Turkey shall cease from noon, local time, on Thursday, 31st October, 1918.

Signed in duplicate on board His Britannic Majesty's Ship "AGAMEMNON" at Port Mudros, Lemnos, the 30th October, 1918.

9- Mondros Mütarekesi'nin İstanbul'la ilgili hükümleri (BOA, MHD, nr. 460/207)

tutukluları İstanbul'da toplanıp kayıtsız şartsız İtilaf hükûmetlerine teslim edilecektir.[16]

Bu mütareke ile Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan çıkmıştır. Savaşın beklenilenden uzun, masraflı ve yıkıcı geçmesi her iki tarafı da yormuş, tarafların kamuoylarında ciddi sıkıntılara yol açmıştı. İttifak Devletleri Amerika'nın Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson'un Ocak 1918 tarihinde kongrede yaptığı konuşmada 14 madde hâlinde açıkladığı prensipleri vesile addederek barış istemişlerdi.

Wilson prensiplerinin "Osmanlı Devleti'nin, Türk olan kısımlarında egemenliği sağlanacak, Türk olmayan milletlere muhtar gelişme imkânı verilecek, Çanakkale Boğazı devamlı statüde milletlerarası trafiğe açık olacak ve milletlerarası kontrol altında tutulacak." şeklinde formüle edilen 12. maddesinin içeriği Türkiye'de savaştan çıkmanın yollarından biri olarak görülmüş ve hatta "Wilson Prensipleri Cemiyeti" adlı bir cemiyet kurularak ABD kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışılmıştı.

Osmanlı temsilcisi Rauf Bey'in yerine getirilmesini ısrarla istediği hususların başında İstanbul'a Yunan askerinin çıkarılmaması, Yunan donanmasının Boğaz'dan geçirilip İstanbul Limanı'na sokulmaması gelmişti. Şehrin ve toplumun hassasiyeti göz önüne alınarak yapılan bu tekliflerin yerine getirileceğine dair söz verilmesine mukabil sözler tutulmamış, İstanbul gerek asayiş konusunda, gerek sağlık gerek siyasi ve sosyal manada en zor günlerini Mütareke Dönemi'nde yaşamıştı.

16 Anlaşmanın tam metni için bkz. Erim, *Siyasî Tarih Metinleri*, c. 1, s. 519-524; ayrıca görüşmeler sırasındaki beklentiler için bkz. Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, II c., İstanbul 1993.

MÜTAREKE İSTANBUL'U

(1918-1923)

METE TUNÇAY*

Beş yıl süren Mütareke Dönemi üçe bölünebilir: (1) 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden, şehrin resmî (hukuki) ya da askerî işgalinin yapıldığı 16 Mart 1920'ye kadar geçen bir buçuk yıla yakın süre, (2) o tarihten saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım 1922'ye kadar geçen iki buçuk yılı aşkın süre ve (3) Lozan'da barış antlaşmasının yapılmasının beklendiği ve şehrin İtilaf devletleri işgali altında tutulmaya devam ettiği on bir aylık süre.

İlk iki alt dönem boyunca, padişah 1918 Temmuz'unda ağabeyi Sultan V. Mehmed Reşad'ın ölümü üzerine tahta geçen VI. Mehmed'dir (Vahdeddin). Üçüncü alt dönem boyunca Abdülmecid Efendi halifedir. Onun halifeliği, Mart 1924 başına kadar Cumhuriyet'in ilk dört ay bir haftası boyunca devam edecektir.

Mütareke Dönemi'nde Anadolu'da Millî Mücadele başladığı için, devrim tarihi çalışmalarında İstanbul üstünde çok durulmamıştır. Mütareke'den İstanbul'un resmî işgaline kadar geçen zaman içinde sekiz hükûmet kurulmuştur. Bu kabinelere sırasıyla şu sadrazamlar başkanlık etmiştir: Ahmed İzzet Paşa, A. Tevfik Paşa II ve III; Damat Ferid Paşa I, II, III; Ali Rıza Paşa ve Salih Hulusi Paşa. Bu alt dönemde İtilaf devletleri savaş suçlusu diye gördükleri kişilerin kovuşturulmasını Osmanlıların kendilerine yaptırmış, ama ikinci alt dönemden itibaren bu işe İtilaf yüksek komiserleri el koymuşlardır; zaten resmî işgalin nedeni de budur. İkinci alt dönemde (yani 16 Mart 1920-1 Kasım 1922 arasında) Damat Ferid Paşa'nın son iki (IV ve V.) ve A. Tevfik Paşa'nın iki yıldan fazla süren (IV.) son Osmanlı Hükûmeti kurulmuştur. Saltanatın kaldırılmasından İstanbul'un İtilaf devletleri işgalinden kurtulmasına kadar geçen sürede, artık İstanbul'u Ankara'daki millî hükûmet yönetmektedir (İstanbul'un payitahtlığı yerine Ankara'nın makarr-ı idare -yani hükûmet merkezi- olması 13 Ekim 1923 tarihli heyet-i umumiye kararıyladır).

Mütareke İstanbul'unun nüfus toplamı 1.200.000 dolaylarındaydı. Bunun yarısı Müslümanlar, 400.000'e yakını Rumlar, 120.000'e yakını Ermeniler, 45.000'i Yahudilerdi; ayrıca yabancılar ve Levantenler vardı. (İstanbul'da yerleşik Rumlar zorunlu nüfus mübadelesinden istisna edildikleri hâlde, 1927'de yapılan Cumhuriyet'in ilk sayımında 120.000 kişi anadillerini Rumca olarak beyan etmiştir; Rum-Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olanlar herhâlde 200.000 kadardı.) Balkan savaşlarından sonra İstanbul'a büyük bir göç dalgası gelmişti. Mütareke sırasında hâlâ o dalgadan kalan Müslüman sığınmacılar vardı. 1917 Bolşevik Devrimi'nden itibaren bir takım Rus soyluları ve varlıklıları İstanbul'a sığınmaya başlamışlardı. Çarlık yanlısı ordular, Kızılordu karşısında yenilgiye uğrayınca, İstanbul'a büyük sayılarda sığınmacı akını oldu. (Özellikle 1920 güzünde Kırım'dan sürülen Vrangel ordusu). Bunlara "kızıl karşıtı" anlamında "Beyaz Rus" denildi. (Yoksa, bu terimin aynı adla anılan eski SSCB'nin bir öğesi olan -başkenti Minsk- Belaruslukla ilgisi yoktur.) Beyaz Ruslar geçici olarak İstanbul'dan başka Gelibolu ve Kuzey Ege adalarına da yerleştirildiler. İstanbul'daki Beyaz Rusların çoğunluğu 1923'te Fransız vizesi alarak ülkeden ayrıldılar, ama şehrin yaşamını çok etkilemişlerdi: pastane kültürü, kokain, "haraşo" denilen fahişeler ve onlarla yayılan zührevi hastalıklar hep onların mirası oldu. Beyaz Ruslarla İstanbul'da Osmanlı yetkililerinden çok, Çarlığın savaştaki bağlaşıkları olan işgal kuvvetleri ilgilenmişti. Beyaz Ruslar giderken Spasibo (Teşekkür) başlıklı Fransızca bir kitap yayımladılar. (1922 ilkbaharında Rusya'da baş gösteren kıtlığa karşı Ankara'da bir "Kırım Açlarına Yardım" kampanyası açılmasına karşılık, İstanbul'da böyle bir etkinlik görülmemektedir.)

Amiral Calthorpe, Mondros'ta Rauf Bey'e onun Yunan gemilerinin İstanbul ve İzmir'e girmemesi ve İstanbul'un işgal edilmemesi hakkındaki "kuvvetli talepleri"ni hükûmetine bildirdiğini açıklamıştı. Ama Londra bu taleplerin gereğini yerine getirmemiştir. Daha 16 Kasım 1918'de aralarında Yunanlıların *Averof*'unun

* İstanbul Bilgi Üniversitesi

1- XX. yüzyılın başlarında İstanbul

da bulunduğu, çeşitli İtilaf devletlerine ait 55 parça savaş gemisi İstanbul Limanı'na demirlemişti (*Averof* 1919 Mayıs'ındaki çıkartmadan bir ay önce de İzmir Limanı'na demirlemişti).

21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan padişah iradesiyle kapatıldı. *Kanun-ı Esasi* dört ay içinde yeni seçimlerin yapılmasını öngördüğü hâlde, ancak Anadolu'daki millî hareketin gelişmesi sonucu, Ali Rıza Paşa Hükûmeti zamanında 1919 Aralık ayında yapıldı ve son Osmanlı Meclisi 12 Ocak 1920'de toplandı.

Mütareke'den hemen sonra, 5 Kasım'da İttihat ve Terakki Fırkası, kongresini toplayarak kendisini feshedip Teceddüt Fırkası'nı kurma kararını aldı. Ayrıca birçok yeni parti de kuruldu. Bunlar Dr. Esad (Işık) Paşa tarafından Millî Kongre adlı bir şemsiye örgüt altında toplanmaya çalışıldı. Benzer bir girişim de, Millî Blok (Vahdet-i Milliye) hareketi oldu. Aslında, önderleri yurt dışına kaçan İttihatçılar, partilerini sürdürmek istiyorlardı; bir ara onu Halk Şûrâlar Fırkası adıyla yenilemeyi denediler. Zaten ülkenin çeşitli yerlerinde kurulan ve Millî Mücadele'nin sivil temelini oluşturan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, İttihat ve Terakki'nin klüp denilen şubelerinden oluşturulmuştu. İstanbul'daysa İttihatçılar, Karakol diye bir gizli örgüt kurdular, ama Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri (A&RMHC) adı altında birleşen derneklerin tersine Karakol, Mustafa Kemal Paşa'dan bağımsız hareket etme eğilimi gösterince 1920'de yasaklandı ve yerine Mim Mim (Müsellah/Müstahberat-ı Milliye) Grubu teşkil edildi.

Son Meclis-i Mebusan seçimlerine gayrimüslim anasır katılmamıştı. (Padişah işgalden sonra meclisi feshederken bu gerekçeyi kullanmıştır.) Seçilenlerin hemen tümü, doğudaki Ermeni ve batıdaki Yunan işgalcilerden kurtuluş hareketi taraftarlarıydı. Meclis 28 Ocak'ta yapılan bir özel oturumda ("gizli celse" değil!), Anadolu'daki kongreler sürecinde belirlenmiş olan ilkeleri bir Misak-ı Millî hâlinde kabul etti. Bu metin özetle, mütarekenin imzası sırasında düşman kuvvetlerinin eline geçmemiş olan ve Türklerin çoğunluk oluşturduğu yöreler üstünde yönetimin vazgeçilmez bir hakkı olduğunu ileri sürüyordu. Ne var ki mebuslar "hatt-ı mütareke dâhilinde" sınırlamasını aşmak istemişler ve Anadolu'da saptanan kapsamı "hatt-ı mütareke dâhil ve haricinde" (yani bırakışma sınırları içinde ve dışında kalan bütün Osmanlı toprakları) diye genişletmişlerdi. Bu yemin metni, çok belirgin bir anlamı varmış gibi dış güçlerle pazarlıklarda kullanıldı. Oysa Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin bir gizli oturumunda, böyle bir şey olmadığını, gücümüz neye yeterse onu alacağımızı söylemiştir.

I. Dünya Savaşı'nın son günlerinde Mezopotamya cephesindeki Yıldırım Orduları komutanlığını Liman von Sanders'ten devralan Mustafa Kemal Paşa teslim olan askerleri orada bırakarak İstanbul'a gelmiş ve Beşiktaş-Akaretler'de oturan annesinin yanında çok

2- İşgal yıllarında Beyoğlu

kalmayarak Şişli'de (1918 yılı Aralık ayı ortasından itibaren beş ay oturduğu) bir ev kiralamıştı. Bir süre, iyi anlaşabileceği arkadaşlarıyla birlikte Ahmed İzzet Paşa Kabinesi'nde harbiye nazırı olmak için çevreyi yokladı. Daha sonra, evine çağırdığı Rauf (Orbay) Bey, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat (Cebesoy) paşalar gibi dostlarıyla ülkeyi bağımsızlığa kavuşturma yollarını tartışmaya başladı. Bir yandan da, Fethi (Okyar) Bey'le birlikte, eleştirel yorumlar yapan *Minber* gazetesini çıkarmaya koyuldu. Ordu büyük ölçüde dağılmıştı; batıda yurtsever soygunculardan başka bir şey olmayan efe/zeybek çeteleri kendiliğinden Yunanlılara karşı direniş başlattılar. Mustafa Kemal bir kurmay subay olarak bir an önce nizami ordulardan yardım almak istiyordu. Yardım için başvurabileceği tek ülke Sovyet Rusya'ydı. Çarlık dağılınca Kafkasya'da Bolşevik karşıtı rejimler ortaya çıkmıştı: Ermenistan'daki Taşnak, Gürcistan'daki Menşevik, Azerbaycan'daki Müsavat hükûmetlerini İngiltere destekliyordu. Böylelikle, Rusya ile Türkiye arasında bir duvar oluşmuştu. Mustafa Kemal Paşa, bu "Kafkas Seddi" yıkılırsa, Sovyet yardımı sağlanabileceğini doğru olarak görmüştü. Kurtuluştan sonra, İstanbul Şehremaneti Gazi Mustafa Kemal'i fahrî hemşeri yaparken, Şişli'de şimdi müze olan evin bulunduğu ana caddeye de Halaskâr Gazi adını verdi. (Fakat İstanbul basınının ve aydın çevrelerinin muhalif davranışları nedeniyle Gazi Mustafa Kemal Paşa şehre sekiz yıl küsecek ve ancak 1927 yılının 1 Temmuz'unda yeniden gelecekti.)

1919 başlarında Karadeniz bölgesindeki bazı Rum köyleri Müslüman haydutların tacizlerini İtilaf devletlerine şikâyet etmişler; onlar da bu sorunu çözmesi için sadrazamı sıkıştırmaya başlamışlardı. O bölgeye mülki yetkileri de olan yüksek rütbeli bir asker göndererek sıkıntıların ortadan kaldırılabileceği düşünüldü. Mustafa Kemal Paşa, arkadaşı Ali Fuat Paşa'yla hısımlık ilişkisi olan Dâhiliye Nazırı Mehmed Ali Bey'e bu görev için kendisini tavsiye ettirdi. Zaten Vahdeddin'le daha veliahtlığı sırasında Almanya gezisine beraber gitmişti; hâlen de onun onursal yaveri idi. Sonuç olarak Kuzeydoğu Anadolu'da geniş bir görev alanı belirlendi. Ordu müfettişliğini üstlenerek kalabalık bir karargâhla Mayıs ortasında Samsun'a gitti; oradan da Erzurum'daki Doğu İlleri Kongresi'ne ve Sivas'taki A&RMHC Birleştirme Kongresi'ne gitti, bu kurulların heyet-i temsiliyesine de başkan seçildi.

"KARA BİR GÜN"

MÜMİN YILDIZTAŞ*

8 Şubat 1919'da işgal kuvvetleriyle birlikte İstanbul'a gelen Fransız General Franchet d'Esperey, İstanbul'dan Beyoğlu'na doğru bir zafer alayı tertiplemiş, kendisini karşılayan Osmanlı bandosunu, üzerine bindiği atı ürküttüğü için kırbacını sallamak ve susturmak suretiyle rencide etmişti. Bu olayı 9 Şubat 1335/1919 *Hâdisât* gazetesinde eleştiren Süleyman Nazif'in de tevkif edilmesini, bir iddiaya göre kurşuna dizilmesini emretmişti.[1] Süleyman Nazif tevkif emrini duymasının ardından bizzat İstanbul polisine giderek teslim olmuştur. Ancak zamanın İstanbul Polis Müdürü Mehmed Ali Bey *Hâdisât* yazarını Fransızlara teslimden imtina etmiştir. Bu arada İstanbul'da bulunan Fransız asıllı Osmanlı bürokratı Yusuf Franko Paşa araya girerek Süleyman Nazif'in General ile görüşmesini sağlamış, Nazif bu görüşmenin akabinde tevkif edilmekten kurtulmuştur.[2] Ancak hadise sadece bununla sınırlı kalmamış, "Kara Bir Gün"ün yayınına izin verdiğinden dolayı sansür komisyonu görevlisi Yüzbaşı Aziz Hüdai Bey Fransız askerî memurlarınca alelacele tutuklanmıştı. Yüzbaşı Aziz Hüdai tutuksuz yargılanmak üzere, ancak on beş gün sonra serbest kalabilmiş ama bu kez de işinden olmuştu.[3] *Hâdisât* gazetesinin ise 25 Şubat tarihine kadar kapatılmıştı. d'Esperey'in gösterdiği tepki makalenin

حوادث

قره بر كون

حوادث داخلیه

1- Süleyman Nazif ve "Kara Bir Gün" yazısı

popülerliğini daha da artırmış, "Kara Bir Gün" el yazılarıyla binlerce kez kopya edilmiş, dağıtılmış ve sokaklara afiş olarak asılmıştı.[4] Daha sonra birçok yazar ve hatip gibi Süleyman Nazif de Malta'ya sürgün edilmişti. Yirmi aylık bir sürgün hayatından sonra 1922 yılı başlarında İstanbul'a döndü.[5]

Kara Bir Gün

Fransız generalinin dün şehrimize vürudu münasebetiyle bir kısım vatandaşlarımız tarafından icra olunan nümayiş, Türk'ün ve İslam'ın kalbinde ve tarihinde müebbeden kanayacak bir ceriha açtı. Aradan asırlar geçse ve bugünkü hüzün ve idbârımız şevk ve ikbale münkalib olsa yine bu acıyı hissedecek ve bu hüzün ve teessürü evlâd ve ahfâdımıza nesilden nesile ağlayacak bir miras terk edeceğiz.

Almanya orduları 1871 senesinde Paris'e dahil olarak, -Büyük Napolyon'un neşide-i mütehaccire-i muzafferiyâtı olan- tâk-ı zafer altından geçerlerken bile Fransızlar bizim kadar hakaret görmemişti. Ve bizim dün sabah saat dokuzdan on bire kadar hissettiğimiz ye's ve azabı duymamıştı. Çünkü (Fransız) nâmını taşıyan her ferd, çünkü yalnız Hristiyanlar değil, Yahudi Fransızlarla Cezayirli Müslümanlar, o matem-i millî karşısında aynı telehhüf ve hicab ile ağlamış ve kızarmışlardı.

Biz ise mevcudiyet-i milliye ve lisâniyelerini bizim ulûvv-ı cenabımıza medyûn olan bir kısım halkın hay u huy şemâtetiyle bu mâtem-i muazzezimize en acı hakaretlerin birer tokat şeklinde atıldığını gördük. (Buna müstehak değil idik) diyemeyiz. Müstehak olmasaydık, bu felakete düçâr olmazdık. Her kavmin sahâif-i hayatında birçok ikbal ve idbâr sahîfeleri vardır. Fransa Kralı Birinci Fransuva'yı (Şarlken)'in mahbesinden kurtarmış ve koca Viyana şehrini kerrât ile sarmış bir ümmetin defter-i mukadderâtında böyle bir satr-ı elîm de mestûr imiş. Her hâl muhavveldir. Arapların güzel bir sözü var:

"Isbır, fe-inne'd-dehre lâ yesbır" derler.

* Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1 Hicran Göze, Mehmet Akif'in Büyük Dostu Süleyman Nazif, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Nisan 2008, sy. 146.

2 Kemalettin Şükrü, *Mütareke Acıları*, İstanbul 1930, s. 40-48.

3 BOA, DH.KMS, 49-1/93; BEO, 4560/341981, 4567/342487.

4 Mümin Yıldıztaş, *Yaralı Payitaht/İstanbul'un İşgali*, İstanbul 2010, s. 5.

5 Ömer Derindere, *Yenilgi Yenilgi Zafere*, haz. İbrahim Öztürk, İstanbul 2014, s. 16; Şükrü, s. 49.

3- İşgal güçleri komutanları ve askerleri İstanbul'da (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Cihan Harbi yıllarında İtilaf devletleri Osmanlı topraklarını kendi aralarında nasıl paylaşacaklarını kararlaştırmışlardı. Bu bağlamda İstanbul'daki İtilaf devletleri işgali -vilayetin bir ara sancaklara bölünmesinde yapıldığı gibi- asıl İstanbul (tarihî yarımada/suriçi), Beyoğlu ve Üsküdar (Anadolu yakası) bölümlerinin sırayla Fransızlara, İngilizlere ve İtalyanlara verilmesiyle örgütlendi. Bolşevik Devrimi Rus Çarlığı'nı aradan çıkarmıştı. İngiltere'ye Bağdat ve Basra illeri, Fransa'ya Şam iliyle Lübnan sancağı ve Harput ile Diyarbakır illerinin bir bölüm toprakları için söz verilmişti. İtalya'ya ise Londra ve St. Jean de Maurienne antlaşmaları uyarınca, Libya ve Güney Ege'deki Oniki Ada'dan başka Antalya ile Konya ilinin bir bölümü ve İzmir'in kuzeyi ayrılmıştı. Bu bölüşmede Yunanistan yoktu. Bu ülke savaşta uzun bir süre İttifak Devletleri yanlısı olmuş, sonlara doğru Fransa'nın itelemesiyle İtilaf devletleri tarafına katılmış, ama bu arada Osmanlı'yla hiç savaşmamıştı. 1914 yazında Ege bölgesinden zorla göçürülen Rumları geri getirmek emelindeydi. Savaştan sonra Osmanlı'ya ağır barış koşullarını kabul ettirmek için Yunanlıların İzmir'i ve art alanını almalarına izin verildi. Yunanlıların başdestekçisi, çoğu Muhafazakâr partili bakanların oluşturduğu koalisyon hükûmetine başkanlık eden Liberal partili Lloyd George idi. Bu durum İtalyanların öteki İtilaf devletlerine küserek Türk yanlısı bir tutum takınmalarına yol açtı. Fransızlar 1920 yılı içinde Urfa ve Antep'te Ermeni lejyonlarını kullanarak Türklere karşı savaşmış, ama 1921 Londra Konferansı'ndan itibaren Türklerle dostluk siyasetine yönelmişlerdi. Bu süreç, 20 Ekim 1921'de Franklin-Bouillon ile imzalanan Ankara Antlaşması'yla sonuçlanmıştır.

İngilizler Ermeni kıyımı sorumluları ve savaş suçluları diye birtakım Türk yetkililerinin kovuşturulmasında ısrar etmişlerdi. Bunları öncelikle meclis tahkikatları ve Örfî İdare Mahkemeleri aracılığıyla Osmanlılara yaptırıyorlardı. Tehcir suçlularından Diyarbakır Valisi Dr. Reşid yakalanmamak için 6 Şubat 1919'da intihar etti. Nemrut Mustafa Divan-ı Harbi de 10 Nisan'da Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'i astı. Onun cenaze töreni İtilaf işgalcilerine karşı büyük bir gösteriye dönüştü. Mayıs ortasında Yunanlıların İzmir'i işgal etmeleri üzerine, başka birtakım şehirlerde olduğu

4- İşgal gemileri Sarayburnu'nda

gibi İstanbul'da da o ay birtakım protesto mitingleri yapılmıştır: Fatih'te, Üsküdar'da, Kadıköy'de ve en büyükleri Sultanahmet'te. İstanbul'un işgali öncesinde de, (1920 Ocak ayı ortasında) Sultanahmet'te 10.000 kişilik bir protesto mitingi gerçekleştirildi.

Ama İstanbul'daki aydın kesimler, imparatorluğun ve İstanbul'un işgaline karşı nasıl tavır takınılması gerektiği yolunda farklı görüşler taşıyorlardı. Çoğu, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün ancak büyük bir devletin koruması (mandası) altında sağlanabileceği düşüncesindeydi. Buna karşılık, yüksek rütbeli bazı genç askerler direnmek, savaşarak esaretten kurtulmak umudundaydılar. Üniversite hocaları da Millî Mücadele'yi destekleyip desteklememek konusunda ikiye ayrılmışlardı. Ulusalcı Darülfünun talebeleri, 1922 ilkbaharında (Damat Ferid Paşa kabinelerinde nazırlık yapan, gazeteci) Ali Kemal, (Sevr Antlaşmasını imzalayan) Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Hüseyin Daniş, Cenap Şehabettin ve Barsamyan aleyhinde bir ithamname yayımlayarak bu beş kişiyi istifaya davet ettiler, istifa etmezlerse işten çıkarılmalarını istiyorlardı. Üniversite kurulları yetkisiz oldukları gerekçesiyle bu istek hakkında herhangi bir karar almadı. Bunun üzerine 10 Nisan'dan itibaren üç buçuk ay süren bir grev oldu. Darülfünun Divanı (Senato) Temmuz sonunda bu hocaları süresiz izinli sayarak üniversiteden uzaklaştırınca grev sona erdi.

Mütareke İstanbul'unda resmî *Takvîm-i Vekâyi*'den başka, Ankara yanlısı *Tevhîd-i Efkâr*, *İleri*, *Vakit*, *İkdâm* ve *Vatan*'a karşılık, Anti-Kemalist *Peyam-ı Sabâh*, *Alemdar* ve *Serbestî* gazeteleri çıkmaktaydı. Eski İttihat-Terakki organı *Tanîn*, Ankara yönetimini desteklememekle birlikte milliyetçiydi. Refik Halit Karay'ın *Aydede*'sinin yanı sıra, *Karagöz*, *Diken*, *Zümrüt* gibi mizah gazeteleri de vardı. Azınlıklar tarafından kendi dillerinde basılan gazetelerden başka, Fransızların Mustafa Kemal'e sempatiyle bakan *La Turquie Nouvelle* ve İngilizlerin âdeta resmî nitelikteki *The Orient News* gazeteleri çıkmaktaydı. Bunların dışında henüz araştırılmamış olan az tirajlı ve kısa ömürlü gazeteler de vardır.

Aslında, Trakya sınırı Balkan savaşlarında belirlenmiştir. I. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletlerine katılan ve onlarla birlikte yenik düşen Bulgaristan, Osmanlı sınırındaki yerini Yunanistan'a bırakmıştı. Anadolu'daki Yunan ordusu 1922 Eylül'ünde Ege Denizi'ne dökülünce, Yunan generalleri Batı Trakya'daki kuvvetlerini İstanbul'a yürütmek ve bu şehri alarak barış

5- İzmir'in işgalini protesto etmek için düzenlenen Sultanahmet Mitingi

masasında bir denge sağlamak istemişlerdi. Türklerin İstanbul'un batısında onlara karşı direnebilecek güçleri yoktu; dolayısıyla bu, Yunanistan açısından iyi bir hesaptı. Ama özellikle Hindistan'daki Müslümanların tepkisinden çekinen İngiliz Hükûmeti Yunanlıların İstanbul'a yürümesine izin vermedi.

I. Dünya Savaşı yıllarında toplamı 2.000.000'u bulan Osmanlı ordusu, Mütareke yapıldığında çok zayıflamıştı. Atatürk Samsun'a çıktığı zaman, üç ordu bölgesinde sekiz kolordu vardı (artı Diyarbakır'da bulunan bağımsız kolordu). İstanbul'daki 1. Ordu'nun başında Fevzi (Çakmak) Paşa; Konya'daki 2. Ordu'nun başında Mersinli Cemal Paşa bulunuyordu. İlk Damat Ferid Hükûmeti, Mustafa Kemal Paşa'yı (Van, Erzurum, Trabzon illeri, Canik ve Erzincan sancaklarını içeren) Erzurum'daki (önce 9. Ordu Müfettişi olarak) 3. Ordu'nun başında görevlendirmişti. Buna bağlı olan Karabekir Paşa'nın komutasındaki 15. Kolordu, İttihatçıların 1918 yazında Orta Asya fütuhatı için hazırladıkları Kafkas İslam Ordusu'nun personel ve teçhizatını devraldığı için güçlüydü. Karabekir Paşa 15. Kolordu'nun başına getirilirken, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Ankara'daki 20. Kolordu'ya, henüz Miralay olanlar: Refet (Bele) Bey Sivas'taki 3. Kolordu'ya, Fahrettin (Altay) Bey Konya'daki 12. Kolordu'ya, Cafer Tayyar (Eğilmez) Bey Edirne'deki 1. Kolordu'ya atanmışlardı. Miralay İsmet (İnönü) Bey, Harbiye Nezareti'ne de vekâlet eden Ahmed İzzet Paşa'nın müsteşarıydı. Fevzi (Çakmak) Paşa ise Salih Paşa Kabinesi'nde Harbiye nazırı olmuştu. Bu iki komutan İstanbul'un askerî işgalinden sonra Ankara'ya katıldılar.

Millî Mücadele, önceleri düzenli ordu birlikleri yeterli olmadığı için Kuvây-ı Milliye denilen birliklerle yürütülmüştü. Bunların en ünlüsü, Çerkez Ethem'in Kuvve-i Seyyaresi idi. 1920 yılının sonunda Doğu cephesinde Ermeni Taşnak güçleri yenilgiye uğratılırken, Batı cephesinde Çerkez Ethem'in ayaklanması bastırılarak düzenli orduya geçildi.

1921 başlarında Yunanlılara karşı verilen başarılı I. ve II. İnönü savaşları; sonra Kütahya-Eskişehir yenilgileri, nihayet Sakarya meydan savaşı, devrim tarihlerimizde ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Fakat Millî Mücadele'nin sanki yalnız Yunanlılara ve onları destekleyen İngiliz-Fransızlara karşı değil, İstanbul'daki padişahın işbirlikçi Damat Ferid Paşa hükûmetlerine de karşı verildiğini göstermek için, son (V.) Ferid Paşa Hükûmeti'nin 17 Ekim 1920'de işgal kuvvetlerinin bastırmasıyla istifa ettiğini ve işbaşına getirilen A. Tevfik Paşa Kabinesi'nin eski Kuvâ-yı Milliye karşıtı hareketlere son verdiğini belirtmemektedirler. Oysa örneğin (Nemrut lakabıyla anılan) Mustafa Paşa Divan-ı Harbi üyeleri, bir Erkân

6- Üsküdar-Doğancılar'da İzmir'in işgalini protesto mitingi (Üsküdar Belediyesi Arşivi)

Divan-ı Harbi tarafından yargılanıp mahkûm edilmiş ve onların verdiği eski kararlar hep iptal edilmiştir. Zaten Mustafa Kemal Paşa hakkındaki idam hükmü ve onu destekleyen fetva kaldırılmadan Londra Konferansı'nda İstanbul sadrazamının Ankara temsilcilerini öne çıkarması düşünülemezdi.

Aslında, I. TBMM'de hain diye damgalanan son sultanın amacı devletin bütünlüğünün korunmasıydı; ama o (kız kardeşinin kocası olan) Damat Ferid Paşa'ya uyarak bunun İngilizlere sığınmakla geçekleşebileceğini sanmaktaydı. Bir kızı (Ulviye Sultan) Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı (Okday) ile evliydi. Almanya'da eğitim görmüş bir kurmay subay olan bu zat, Ankara'ya giderek orduda görev almış ve İstiklal Madalyası kazanmıştır. Vahdeddin'in veliahdı durumundaki Abdülmecid Efendi de, açıkça Millî Mücadele yanlısı olup görüşlerini çeşitli vesilelerle açıklamaktaydı. Hatta başlangıçta onun Ankara'ya davet edildiği, ama ikilik çıkmaması için bu çağrıya uymadığı, sonradan gelmek istediğinde ise artık gerek kalmadığı için reddedildiği söylenmektedir. Sakarya ve Dumlupınar zaferleri İstanbul'da da törenlerle kutlanmış, saray çevresi de kutlamalara katılmıştı. Örneğin, Türklerin İzmir'i "istirdat" ettikleri 9 Eylül günü, İstanbul'daki Ayasofya Camii'nde de zafer şerefine 25.000 kişinin iştirakiyle bir mevlit okunmuştur.

Benzer bir durum da, Anadolu'daki subayların İstanbul'da bulunan Harbiye Nezareti'yle ilişkileri konusunda da geçerlidir. Mütareke'den sonra birliklerinden ayrılan pek çok subay İstanbul'a yerleşmişti. Bu şehirdeki askerî depolarda bir hayli silah ve cephane bulunmaktaydı. Nezaretin göz yumması ve desteğiyle Anadolu'ya önemli ölçüde personel ve teçhizat/mühimmat aktarılmıştır. Özellikle son Tevfik Paşa Hükûmeti'nde Harbiye nazırı olan Mehmed Ziya Paşa döneminde bakanlığın Anadolu'da çarpışan subayların sicilini tuttuğu kesindir. Onların özlük haklarının, terfilerinin kayıtları, madalyalarla ödüllendirilmeleri hep İstanbul'dan yapılmış olmalıdır.

İkinci alt dönemde, 8 Kasım 1920'de TBMM Hükûmeti Hamit Bey'i Hilal-i Ahmer (Kızılay) mümessili olarak İstanbul'a göndermiş ve bu zat orada Ankara'nın elçisi gibi çalışmıştır. İtilaf devletlerinin İstanbul'daki büyükelçileri (İngiltere, Fransa, İtalya, ABD, Yunanistan ve Japonya) ise, burası artık bir sömürge olmuş gibi "yüksek komiser" diye anılmaya başlanmışlardır (Britanya Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold). Onlara bağlı bir de, İngilizlerin başkanlığında Müttefik İşgal Kuvvetleri Askerî Komutanlığı kurulmuştur.

Üçüncü alt dönemin başında, Refet Paşa 11 Ekim 1922'de Ankara'da Trakya'yı teslim almak üzere

7- İşgal güçlerinin İstanbul'u terk edişi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

görevlendirildi ve 20 Ekim günü 100 jandarmayla Sirkeci'ye çıktı. Saltanatın kaldırılmasından sonra, 4 Kasım günü İngiliz, Fransız ve İtalyan işgal kuvvetlerinin Generaller Toplantısı'nda (İngiliz General Harington, Fransız General Charpy, İtalyan General Monbelli), bu şehrin TBMM Hükûmeti yönetimine girdiğini ilan etti. Vahdeddin'in İngilizlere sığınmasından sonra Refet Paşa, yeni halifeyle de Ankara adına ilişki kurdu. 22 Kasım'da Selahaddin Adil Paşa İstanbul Kumandanlığı'na getirildi. 16 Aralıkta Dr. Adnan (Adıvar) İstanbul'a hükûmet mümessili olarak atandı.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İstanbul'daki işgal kuvvetleri şehri terk ettiler ve 6 Ekim 1923 günü Şükrü Naili (Gökberk) Paşa komutasında Türk askerî birlikleri şehre törenle girdi. Bu arada, TBMM'nin ilk dönemi sona erdirilmiş, yeni seçimler yapılmış ve 11 Ağustos'ta Meclis'in ikinci dönemi başlamıştı. Tam o günlerde, Millî Mücadele'ye katılmayan subayların 25 Eylül 1923 tarih ve 347 sayılı yasayla olağanüstü bir yargı organı olarak (Bursa'da) kurulan bir askerî heyet-i mahsusa tarafından belirlenerek tasfiye edilmelerine girişildi:

Mücadele-i Milliye'ye iştirak etmeyen ve hudud-u millî haricinde kalan erkân [mirliva, ferik, müşir paşalar], ümera [binbaşı, kaymakam, miralay] ve zabitan [mülâzım-ı evvel ve sâni, yüzbaşı] ve memurîn ve mensubîn-i askeriye hakkında yapılacak muameleyi ve cidal-i milliyeye iştirak edenlerin tekaüd müddetlerinin suret-i hesabını nâtık kanun.

3 Nisan 1924'te de buna paralel bir sivil memurları ayıklama tasarısı meclise sunulmuş, ama ancak iki yıl sonra, 26 Mayıs 1926'da 854 numaralı yasayla bir mülki heyet-i mahsusa oluşturulmuştur. (Heyet-i Mahsusa kararlarında haksızlıklar yapılmış olabileceği düşüncesiyle 1928'de bir Âli Karar Heyeti kurulmuş, daha sonra bu gözden geçirme işlevi Devlet Şûrâsı'nın Mülkiye Dairesi'ne verilmiştir. Sorun, en sonunda 29 Haziran 1938 tarih ve 3527 sayılı af yasasıyla kapatılmıştır.) Asker ve sivil yöneticilerin Anadolu'daki millî mücadeleye katılmakta çekingenlik göstermeleri anlaşılabilir bir

şeydir. Unutmamak gerekir ki hepsi bu mücadeleden yana olan son Osmanlı Meclis-i Mebusan üyelerinin ancak yarısı çağrıldıkları TBMM'ye katılmışlardır.

Mütareke'de İstanbul'daki işçi ve sol harekete bakıldığında ise şunlar görülür: II. Meşrutiyet Dönemi'nde 1910-1912 yıllarında Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kuran ve haftalık *İştirak* dergisini yayımlayan Hüseyin Hilmi ve onu Paris'ten destekleyen Dr. Refik Nevzat 1913'te İttihat ve Terakki'nin tek parti diktatörlüğünü kurmasıyla biri yurt içinde öteki yurt dışında sürgün olmuşlardır. Mütareke Dönemi'nde İştirakçi Hilmi 1919 Şubat'ında Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) adıyla eski örgütünü diriltmiş ve *İdrak* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Bu dönemde işçileri örgütleyerek onlara başarılı grevler yaptıran Hilmi'ye rakipler çıkmıştır: Sosyal Demokrat Fırka, Mesai Fırkası, Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası, Müstakil Sosyalist Fırka ve benzeri örgütler. 1920 Mayıs'ında herhangi bir etkinlik gösteremeyen TSF 1921 ve 1922 İşçi bayramlarında önemli roller oynamıştır.

I. Dünya Savaşı yıllarında öğrenci, işçi ve stajyer olarak Almanya'da bulunan birçok Türkiyeli, Mütareke'de oradaki sosyal olaylardan etkilenerek Berlin'de Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası'nı kurmuş ve 1919 Mayıs başında *Kurtuluş* dergisini yayımlamıştır. Bir iki hafta sonra çoğu İstanbul'a dönen bu gençler, orada Fransa eğitimli birtakım başka aydınlarla birleşerek Eylül sonlarında yine *Kurtuluş* adını verdikleri aylık bir dergi çıkarmaya başlamış ve Berlin'deki partinin adına bir de "Sosyalist" ekleyerek Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı (TİÇSF) kurmuşlardır. 1920 Şubat'ına kadar beş sayısı çıkan İstanbul *Kurtuluş*'u Mütareke'nin ikinci alt dönemine girilmesiyle kapatılmıştır. Bu çevre 1921'in ikinci yarısından itibaren yine aylık *Aydınlık* dergisini çıkarmaya koyulmuştur. (Bu dergi bazı kesintilerle Takrir-i Sükûn dönemine kadar 31 sayı yayımlanacaktır.)

TSF'nin örgütlediği 1921 yılının 1 Mayıs'ı şehri işgal altında tutan yabancı güçlere karşı bir protesto niteliği de taşıyarak tramvay, şehir hatları vapurları, banliyö trenleri, Feshane, Baruthane, Zeytinburnu fabrikalarında çalışan işçilerin katılımıyla kutlanmıştır. 1 Mayıs 1922 çeşitli sol partilerin, (TİÇSF tarafından kurulan) Türkiye İşçi Derneği'nin, (Rum ağırlıklı) Beynelmilel İşçiler İttihadı'nın, esnaf cemiyetleri temsilcilerinin vb. oluşturduğu bir kurul yönetiminde Kâğıthane'ye bir yürüyüşle başlamış ve orada çeşitli nutuklar söylenmiştir. 1 Mayıs 1923 öteki sol örgütlerin yanı sıra Umum Amele Birliği tarafından (daha çok Gazi'yi ululama havası içinde) kutlanmıştır. [Şakir Rasim'in önderliğindeki bu işçi sendikaları federasyonu girişimi, gelişen solcu hareketi (henüz "Cumhuriyet" nitelemesini adına katmamış olan) Halk Partisi'nin yörüngesinde toplamayı amaçlıyordu; fakat Halk Partisi'nin içindeki muhalif bir kanada umut bağladığı için kısa sürede engellenecekti.] TİÇSF çevresinin yayınladığı 1 Mayıs 1923 bildirisi büyük bir komünist tutuklamasına yol açmıştır. (Buradaki sanıklar, Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun İstanbul'da usulüne uygun biçimde yürürlüğe konulmamış olduğunu savunmuşlardı. Ancak, daha sonra Lozan Antlaşması'nın öngördüğü af yasası kapsamına sokularak cezadan kurtulmuşlardır.)

Mütareke İstanbul'undaki sol ve işçi hareketi, Komintern güdümlü aydınlar ile sendikal hakları savunan emekçiler tarafından yürütülmüştü. Ama hareketin geneline, işgal koşullarına karşı (antiemperyalist denilebilecek) bir ulusalcı renk egemendi. Ayrıca o dönem İstanbul'unda hem işsizlik hem de işçi eksikliği vardı. Yani işçi ücretleri çok düşüktü. Trakya'daki ocaklarından linyit çıkarılarak Silahtarağa Elektrik Santrali'ne getirilmesi gerekliydi. Bu duruma bir çare olması için, İngilizler Çin'den köle iş gücü gibi başlarındaki adamların emrinden çıkmayan işçiler getirmişlerdi. (Basında, "Bari Çinli Müslümanlardan olsunlar da daha kolay uyum sağlasınlar" diye yorumlar çıkmıştı.)

KAYNAKLAR

Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İstanbul 1993.

Himmetoğlu, Hüsnü, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, II c., İstanbul 1975.

Johnson, C.R. (ed.), *İstanbul 1920*, İstanbul 1995.

İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar [1919], İstanbul 1996.

Temel, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara 1998.

Yerasimos, Stefan (haz.), *İstanbul 1914-1923*, İstanbul 1996.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA SİYASİ OLAYLAR

BÜLENT BAKAR*

İstanbul'un Kurtuluşu

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması ve Anadolu'nun Yunan ordusundan temizlenmesi üzerine İtilaf devletleri ateşkes teklif etmiş ve 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalanmıştı. Mütareke'nin İstanbul'u ilgilendiren 11 ve 12. maddelerine göre, barış antlaşması görüşmelerinin sonuna kadar Boğazlar bölgesinde ve İstanbul'da işgal kuvvetleri kalabilecekti. Bu durum İstanbul işgalinin barış antlaşması sonuna kadar devam edeceği anlamına geliyordu.

Mudanya Mütarekesi gereği Trakya topraklarının devir teslimi yapılırken İtilaf devletleri nezdinde Türkiye'yi temsil edecek olan Refet Paşa, 19 Ekim sabahı maiyeti ve jandarma muhafız bölüğü beraberinde olduğu hâlde *Gülnihal* vapuruyla Mudanya'dan ayrılarak öğleden sonra İstanbul açıklarına geldi. İngiliz savaş gemileri tarafından durdurulan *Gülnihal* vapuruna yapılan açıklama, İşgal Komutanlığı'nca Refet Paşa'nın izinli olduğu, fakat jandarma muhafız bölüğünün izni olmadığı ve İstanbul'a çıkamayacakları şeklindeydi. Jandarmalar 19 Ekim gecesini vapurda geçirdiler. Refet Paşa'nın 19 Ekim'de Kabataş İskelesi'ne çıkması İstanbul'da büyük heyecan yaratmıştı. Refet Paşa'nın temasları neticesinde jandarma muhafız bölüğü ancak bir gün sonra karaya çıkabildi. Böylece, yıllar sonra dışarıdan gelen bir Türk birliği İstanbul'a girdi.

20 Kasım 1922'de Lozan'da başlayan görüşmelerde Türk heyetinin üzerinde durduğu konulardan birisi de İstanbul'un tahliye edilmesiydi. İlerleyen günlerde birçok konuda anlaşmazlık çıkmış, tahliye meselesinde mesafe alamadan görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanmış ve Türk heyeti 4 Şubat 1923'te Lozan'dan ayrılmıştı. İsmet Paşa başkanlığındaki heyetin tekrar Lozan'a davet edilmesinden sonra 23 Nisan 1923'te görüşmelerin ikinci safhası başlamış ve bu süreçte İstanbul'un tahliyesi meselesi Türk heyetinin ilk andan itibaren üzerinde hassasiyetle ve ısrarla durduğu bir konu olmuştur. Türk heyetinin İstanbul'un derhâl tahliyesini talep etmesine karşılık İngiliz heyeti başkanı Sir Horace Rumbold, tahliyenin imzadan ve Müttefik devletlerin parlamentolarının tasdikinden geçmeden mümkün olamayacağını açıklamış, İsmet Paşa ise İstanbul'un tahliyesi için ısrarcı olmuştu. Nitekim birkaç gün sonra yaptığı değerlendirmede, barış antlaşması imzalandıktan hemen sonra tahliyenin gerçekleşmesi gerektiğini, Müttefik devletlerin parlamentolarının tasdikini bekleyemeyeceklerini, tahliye olmadan yapılacak barışın kıymeti olamayacağını ve Türk Hükûmeti'nce kabul görmeyeceğini ifade etmişti. Türk heyeti tahliye meselesini hayati bir konu olarak görüp bu hususta başarı sağlamak için çaba göstermekte ve barış antlaşmasının İtilaf devletleri parlamentolarının tasdikinden önce tahliyenin gerçekleşmesindeki ısrarını sürdürmekteydi. Fakat İngiltere Dışişleri Bakanlığı bu konunun erken vakitte görüşülmesini ve çözülmesini istemiyordu. Çünkü görüşmeler devam ederken Türk topraklarının tahliyesi meselesini ellerindeki tek güçlü koz olarak görmekteydiler. Bu yüzden, İsmet Paşa ısrarla bu konuyu gündeme getirdiğinde ve Müttefiklerin tahliyeyle ilgili bir deklarasyon yayınlamalarını istediğinde, İngiliz heyeti başkanı Horace Rumbold meseleyi savsaklamaya ve ertelemeye çalışmıştı. Rumbold'a göre, görüşmeler başarıyla sonuçlanırsa Müttefikler tahliyeyi hemen gerçekleştirecekti. Yani açıkçası, İstanbul ve Çanakkale şehirleri görüşmeler boyunca bir rehine muamelesine maruz kalacaklardı. Nitekim Mayıs ve Haziran ayları boyunca görüşmeler esnasında İngilizler tahliye meselesinin ertelenmesini sağladılar.

Ancak İsmet Paşa'nın notasından sonra, İtilaf devletleri heyetleri tahliye konusunun belirsizlikte kalmasının tahammül edilemeyecek noktaya ulaştığını fark etmişlerdi ve 6 Temmuz 1923'te tahliyeye ilişkin bir protokol tasarısı nihayet ortaya çıkmıştı. 7 maddelik bu tasarıya göre özetle antlaşmanın TBMM tarafından tasdikinden sonra İstanbul'daki yüksek komiserlere bildirilir bildirilmez süreç başlayacak ve tahliye altı haftada tamamlanacaktı. Sonuçta, Lozan'da resmî

* Marmara Üniversitesi

1- İstanbul

imza töreni öncesinde tahliyeyle ilgili pürüzlerin hepsi giderilmişti ve fiilî sürecin başlaması için her şey hazırdı. 24 Temmuz 1923'te Lozan'da İngiliz, Fransız ve İtalyan Kuvvetlerinin İşgal Etmiş Bulundukları Türk Topraklarının Boşaltılmasına İlişkin Protokol ve Bildiri imzalandı. Bu protokole göre altı hafta içinde tahliye gerçekleşecekti. 21 Ağustos 1923'te TBMM'de Lozan Barış Antlaşması görüşülmeye başlandı ve 23 Ağustos 1923'te tasdik edildi. Hariciye Vekili İsmet Paşa da, tasdik haberini bir notayla İstanbul'daki yüksek komiserlere bildirdi. Yüksek komiserlere notanın verilmesiyle 23 Ağustos gece yarısından itibaren tahliye süresi resmen başladı. Protokole göre altı hafta yani 42 günlük resmî tahliye süresi düşünüldüğünde işgal kuvvetlerinin tahliyeyi 4 Ekim 1923 tarihi itibarıyla tamamlamaları gerekiyordu. İtilaf devletlerinin zaten fiilen bir süredir başlamış olan hazırlıkları resmî tahliye süresinin başlamasıyla iyice hızlandı.

30 Ağustos 1923 tarihli bir gazete haberinde tahliyenin başladığından beri 8.000 İngiliz askerinin İstanbul'dan ayrıldığı yazıyordu. İngilizler tahliye işini ciddiye alırken, Fransızlar tahliyede ağır davranmışlardı. Bu gecikmeyi ise Marsilya'dan bekledikleri vapurların henüz gelmemesine bağlıyorlardı.[1] İtalyanlar da nispeten az olan askerlerini nakletmeye başlamışlardı. Bu dönemde tahliye sürecinde yaşanan bir başka gelişme, Selahaddin Adil Paşa'nın General Harrington'la görüşmesi neticesinde Müttefik devletler zabıtasının ilga edilmesi oldu. Artık İstanbul sokaklarında yabancı zabıta bulunmayacaktı. 1 Eylül'den itibaren Fransızlar Bakırköy'ün tahliyesine başladılar. Hadımköy'deki Fransız kuvvetlerinin ise bir hafta içinde memleketlerine gidecekleri belirtilmişti.

İngilizler, Ermeni yetimhanesi olarak kullandıkları Ortaköy'deki Tabya Kışlası'nı 3 Eylül 1923'te tahliye ve teslim edip, Ortaköy'deki bazı baraka ve evlerin tahliyesine başladılar. Yine, İngilizler Türk donanmasına ait çok sayıda silah ve malzemeyi teslim etmişlerdi. Anadolu cihetinde Kadıköy'deki barakalar boşaltılmıştı.[2] Bu günlerde Fransızların nakliyatı da hız kazanmış, 4 Eylül'de Sarayburnu'ndaki barakalarda kalan Senegal askerleri ve bazı ağırlıklar bir Fransız vapuruyla Marsilya'ya doğru yola çıkmıştı. Ayrıca, Fransız kuvvetleri Demirkapı ve Gülhane kışlalarını tahliyeye başlamışlardı. İngiliz kuvvetleri, antlaşmanın tasdikinden önce fiilen tahliyeye başladıkları ve hızlı hareket ettikleri için 4 Eylül'e kadar

1 *Tevhid-i Efkâr,* 30 Ağustos 1923, sy. 3825.

2 *İkdam,* 4 Eylül 1923, sy. 9490.

2- İstanbul işgal kuvvetleri

kuvvetlerinin dörtte üçünü tahliye etmeyi başarmışlardı.[3] 5 Eylül'de özellikle şahıslara ait ev ve binaların tahliyesi söz konusu olmuştur. Haliç'teki Türk savaş gemilerini bekleyen işgal kuvvetleri askerleri buradan ayrılmıştı. Bir hafta sonra Tuzla'da bulunan *Yavuz* zırhlısının serbest kalması bekleniyordu.[4] Türk bahriyesindeki işgal bitmek üzereydi. Yine bu günlerde tahliyesi beklenen yerler şunlardı: Sirkeci'deki gümrük binası, Ağa Hamamı'ndaki jandarma karakolu, Mektep Sokağı'ndaki polis dairesi ve Okmeydanı'ndaki telsiz-telgraf istasyonu. Dr. Adnan Bey'in bir raporu, İngiliz ve Fransızlara ait tayyare, silah, cephane ve malzemenin vapurlara yüklendiğini açıklıyordu. Ayastefanos'ta hâlen hiçbir İngiliz tayyaresi kalmamıştı ve nakledilmek üzere tamamı limana getirilmişti.

Eylül ayının ikinci haftasında İngilizler, Maslak Kasrı'nı boşaltmışlardı ve Enver Paşa'nın yalısı tahliye edilmekteydi. Fransızlar da Çırağan Sarayı'nı ve Rami Kışlası'nı hâlen boşaltmaktaydılar. Fransızların tahliye ettiği diğer yerler ise; Ahırkapı'daki Askerî Dikimhane, Ayasofya civarındaki hususi binalar, Talat Paşa Konağı ve Gülhane'deki pavyonlardı. Tahliye ve teslimin son aşamasında yapılacak sancak merasimi Mekteb-i Harbiye'nin teslimi günü başlayacak, İtilaf devletleri bayrakları indirilip Türk bayrakları çekilecekti.[5] Aynı günlerde Fransız kuvvetlerinin Rami, Metris ve Davutpaşa'daki silah ve cephane depolarını tamamen boşaltmış olmaları bekleniyordu.

Bu arada, İtilaf devletleri temsilcileri yaptıkları açıklamada İstanbul'dan tamamen ayrılacakları tarihi 2 Ekim 1923 olarak tespit etmişlerdi. Yani, işgal kuvvetleri tahliye işlemini yetiştirdikleri için resmî olarak iki gün

3 *İkdam,* 5 Eylül 1923, sy. 9491.

4 *İkdam,* 6 Eylül 1923, sy. 9492.

5 *Hâkimiyet-i Milliye,* 10 Eylül 1923, sy. 911.

daha süreleri olmasına rağmen erkenden gidiyorlardı. Yapılan görüşmeler neticesinde tahliyenin nasıl biteceği ve merasimin nasıl olacağıyla ilgili ayrıntılar belli olmuştu. Buna göre, 2 Ekim 1923'te sabahleyin Mekteb-i Harbiye'de İtilaf devletleri generalleri ve Selahaddin Adil Paşa'nın huzurunda İtilaf devletleri bayrakları indirilecek ve Türk bayrağı çekilecekti. Aynı gün saat 11.00'de Dolmabahçe rıhtımında yapılacak merasimden sonra şehirde kalan son İtilaf devletleri askerleri gemilere binip hareket edeceklerdi.[6]

İstanbul'da 23 Eylül itibarıyla hâlen işgal kuvveti olarak 3 tabur İngiliz, 2 tabur Fransız ve 1 tabur İtalyan askeri bulunuyordu.[7] 25 Eylül'de Haydarpaşa-Gebze hattı İngilizler tarafından devredildi.[8] Bu günlerde basında İstanbul'a girecek olan Türk kuvvetleriyle ilgili haberler yer almaya başladı. Açıklamalara göre tahliyenin bitmesinden 24 saat sonra Türk kuvvetleri İstanbul bölgesine dâhil olacaklardı ve gelecek Türk kuvvetleri İstiklal Harbi'nin her safhasında parlak muvaffakiyetler göstermiş gazilerden oluşuyordu. Mudanya ve Bursa'yı işgalden kurtaran ve çok sayıda Yunan birliğini esir eden bu kıtaya Yunanlılar "Demir Fırka" adını vermişlerdi. Bu kuvvetler Pendik'ten itibaren yürüyüşe geçecek ve bu suretle İstanbul'a dâhil olacaklardı.[9] 28 Eylül günü İstanbul limanı tamamen Türk heyetlerine teslim edildi. Artık tahliyenin son safhasına girilirken Eylül ayının son günü itibarıyla tahliye ve teslim işlemlerinin çok büyük ölçüde bitmesi bekleniyordu.

İstanbul işgal kuvvetleri de işgalin son bulması ve tahliye dolayısıyla bir resmî tebliğ yayınladı. Buna göre; İtilaf devletleri kuvvetlerinin işgali 2 Ekim Salı günü öğlende son bulacaktı. Bunun için yarım saat önce saat 11.30'da Dolmabahçe rıhtımında bir merasim yapılacaktı ve bu merasime İngiliz, Fransız, İtalyan ve Türk askerleri katılacaktı. İşgalin bitmesi münasebetiyle önce Türk askerleri İtilaf devletleri kuvvetlerini selamlayacak, ardından şehri teslim alan Türk kuvvetleri selamlanacaktı. Bu merasimi müteakiben İtilaf devletleri kumandanları vapurlara binmek üzere rıhtımdan hareket edeceklerdi. Kumandanları taşıyan vapurlar öğleden sonra saat 15.00'te İtilaf donanmasının ortasından geçip gidecekler, sonra diğer gemiler hareket edeceklerdi. Bu merasimde bulunmak üzere İstanbul'daki diplomatlar davet edilmişlerdi ve kendilerine özel yer ayrılmıştı. Bu arada, işgal kuvvetleri son tahliyeleri gerçekleştirmekteydi. Nitekim Haydarpaşa'daki Tatbikat Mektebi özel merasimle Türk heyetlerine teslim edildi. Henüz teslim edilmemiş olan Tophane kışlaları, Mekteb-i Harbiye, Beyazıt'taki jandarma dairesi, Şehremaneti binası ve Salıpazarı'nda İtalyanların işgal ettiği yerlerin teslimiyle tahliye tamamlanacaktı.[10] 29 Eylül'de işgal kuvvetleri kumandanları veda ziyaretleri kapsamında Selahaddin Adil Paşa'yı makamında ziyaret edip yaptıkları açıklamada İstanbul'dan iyi ve unutulmaz anılarla döndüklerini belirttiler.[11] Yine, 29 Eylül'de İngilizler, Kâğıthane ve Maslak arazilerini teslim ettiler. Ayrıca, kışla ile saray arasında işgal altındaki binaların çoğu sahiplerine verildi. Fransızların da, Ayasofya civarındaki bazı binaları, Beyazıt'taki jandarma dairesini, Süleymaniye ile Rami kışlalarını ve başka bazı binaları teslim etmesi bekleniyordu. Hem İngilizler hem de Fransızlar bir iki gün içinde işgal altında tuttukları birçok yeri tahliye etmiş olacaklardı. Artık, İtilaf devletlerinin son tahliyeleri gerçekleşiyordu.[12]

30 Eylül'den itibaren büyük askerî kışlaların Türk heyetlerine teslimine başlandı. İngilizler, Maçka Kışlası'nı teslim ederken, geri alınan malzemeler arasında depolardaki 2.000 mitralyöz ve 150.000 tüfek de bulunuyordu. Orhaniye Kışlası'nın tahliyesi tamamlanırken, Tophane fabrikalarının içindeki silah depolarıyla, Sipahi Ocağı, Tophane'deki askerî hastane ve silah deposu ile Mekteb-i Harbiye'nin 1 Ekim 1923'te teslim edileceği açıklanmıştı. Aynı gün askerî binaların tesliminden sonra Selahaddin Adil Paşa ve işgal kuvvetleri kumandanları tarafından İstanbul'un tahliye ve teslimi için umumi zabıtname imzalanacaktı. 2 Ekim 1923'te Dolmabahçe rıhtımında yapılacak merasim için alınan önlemler kapsamında bu bölgenin tramvayları saat 11.00'den 15.00'e kadar trafiğe kapatıldı.[13] Eylül ayı bittiğinde teslim edilmemiş olan binalardan sadece Mekteb-i Harbiye, Fransızların işgalinde olan Sarayburnu'ndaki sevkiyat dairesi ve Salıpazarı'nda İtalyanların işgalindeki binalar kalmıştı ve bunların 1 Ekim'de teslim edilmesi planlanmıştı. 2 Ekim'de işgal kuvvetleri karargâhı olarak kullanılan Mekteb-i Harbiye'nin tesliminde saat 09.45'te sancak merasimi yapılacaktı ve saat 10.00'da İtalyan işgali altındaki binalar ve Fransız işgalinde bulunan sevkiyat dairesi de merasimle

6 *Tanîn,* 23 Eylül 1923, sy. 339.

7 *Vatan,* 24 Eylül 1923, sy. 162.

8 *Vatan,* 26 Eylül 1923, sy. 164.

9 *Vatan,* 26 Eylül 1923, sy. 164.

10 *Vatan,* 29 Eylül 1923, sy. 167.

11 *İleri,* 30 Eylül 1923, sy. 2015.

12 *İkdam,* 30 Eylül 1923, sy. 9516.

13 *Vatan,* 1 Teşrinievvel 1923, sy. 169.

3- 1933'te İstanbul'da Cumhuriyet'in 10. yılı hazırlıkları

teslim edilecekti. Böylece, 2 Ekim 1923 Salı günü saat 10.00 itibarıyla yabancı işgalinde bulunan bir tek bina kalmamış olacaktı.[14]

Nihayet, uzun süredir planlanan merasim gerçekleşti. 2 Ekim 1923'te General Harrington'u İngiltere'ye götürecek olan *Arabic* transatlantiğinde işgal kuvvetleri komutanları ve Selahaddin Adil Paşa Umumi Teslim ve Tesellüm Protokolü'nü imzaladılar. Böylece, Mondros Mütarekesi'yle işgal kuvvetlerinin kontrolüne bırakılan silah, mühimmat ve malzemelerin Türklere tesliminin gerçekleştiği kayda geçmiş oldu.[15] Aynı gün saat tam 11.30'da Dolmabahçe rıhtımında işgal kuvvetlerinin ve Türk ordusunun merasim bölükleri yerini almıştı. Meydana doğru ilerleyen General Harrington, General Mombelli ve General Charpy'i, Selahaddin Adil Paşa karşıladı ve hep birlikte birlikleri teftişe başladılar. Generaller, teftişte iken sürekli selam marşı çalmış, Türk bölüğü selamlanırken merasimi takip eden halktan büyük bir alkış ve uğultu yükselmişti. General Harrington'un, Türk bölüğü komutanının elini sıkmasından sonra, İtilaf devletlerinin sancakları dörder asker refakatinde meydanın ortasına getirildi ve bu ülkelerin millî marşları çalındı. Akabinde Türk sancağını taşıyan askerler meydanın ortasına gelip Selahaddin Adil Paşa'nın tam karşısında durduklarında İstiklal Marşı çalındı. Bundan sonra, en önde Fransız bandosu olduğu hâlde Müttefik müfrezeler ve generaller, Selahaddin Adil Paşa'nın önünden geçmeye başladılar. Fransız müfrezesini, İtalyan, İngiliz ve Türk bölükleri izledi ve ardından Selahaddin Adil Paşa'yı selamlayan generaller, tekrar Türk bölüğünün önüne gelerek Türk sancağını bir kez daha selamladılar.[16] Daha sonra ise, İtilaf devletleri askerleri ve generaller motorlarla boğazda bekleyen gemilere hareket ettiler. Sahillere dolan binlerce halkın merak ve bakışları arasında önce General Harrington'u taşıyan *Arabic* vapuru saat 15.10'da Marmara Denizi'ne açıldı. Bu vapuru diğer vapurlar takip etti ve son ayrılanlar savaş gemileri oldu.[17] Böylece, İstanbul'un tahliyesi gerçekleşti.

14 *Tevhid-i Efkâr,* 2 Teşrinievvel 1923, sy. 3843.

15 *Hâkimiyet-i Milliye,* 3 Teşrinievvel 1923, sy. 931.

16 *İleri,* 3 Teşrinievvel 1923, sy. 2018.

17 *Vatan,* 3 Teşrinievvel 1923, sy. 171.

Artık, İstanbul'da sadece Türk askeri vardı. 1918 sonbaharından 1923 sonbaharına kadar tam 5 yıl esaret hayatı yaşayan İstanbul, acı yıllarını ve hatıralarını geride bırakarak 2 Ekim 1923'te fiilen ve 6 Ekim 1923'te resmen tekrar hür bir şehir oldu.

Cumhuriyet'in İlanı

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla devlet şekli konusunda ortaya çıkan belirsizliği gidermek amacıyla *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'nda (1921 Anayasası) değişiklik yapmak için Lozan Antlaşması'nın imzalanması beklenmiştir. Saltanatın kaldırılmasının yanında hilafetin varlığını devam ettirmesi ve hilafet makamına bazı çevrelerce siyasi bir yaklaşım gösterilmesi hükûmet şeklini bir an önce belirleme ihtiyacı doğurmuştur. Bu tartışmalar sürüp giderken 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanı İstanbul'da da geniş yankı buldu. Bu haber resmî olarak İstanbul'a 29 Ekim gecesi saat 24.00'te ulaşmıştı. İstanbul'da bulunan III. Kolordu Komutanı Şükrü Naili Paşa bildiri yayınladı. 30 Ekim tarihli bazı gazeteler "Cumhuriyet dün resmen ilan edildi. Birinci Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleridir" başlığıyla çıktı.[18] Cumhuriyet'in ilanı münasebetiyle evvela Selimiye Kışlası'ndan ardından şehrin muhtelif yerlerinden 101 pare top atışı yapılmıştı. Top atışlarından dolayı önce tedirgin olan ve sokağa çıkan halk, haberi duyunca coşku içinde kutlamalara başlamıştı.[19] Halk sabah erkenden Sultanahmet Meydanı'na akın etmiş, tramvaylar insan seli hâline gelen caddelerde hareket edemedikleri için durmak zorunda kalmışlardı. 30 Ekim 1923'te sabah erkenden İstanbul bayraklarla donatıldı, öğleden sonra 15.30'da Valilik ve Kolordu'da tebrik törenleri başladı. Akşamleyin ise çeşitli semtlerde eğlenceler düzenlendi. Ankara Hükûmeti'nin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan Bey tarafından İstanbul'daki yabancı devletlerin temsilciliklerine idare şeklinin cumhuriyet olduğu ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiği bildirildi. Cumhuriyet'in ilanının şehirde duyulması üzerine mağazalar, dükkânlar ve yabancı müesseseler Türk bayrakları asmışlardı. Boğazın iki yakası, iskeleler ve vapurlar donatılmış, süslenmişti. Limandaki yabancı gemilerde de Türk bayrakları vardı. Şehirde fener alayları düzenlenmiş, halk toplanarak "Yaşasın Cumhuriyet!" diye tezahürat yapmış, camilerin minareleri ve resmî daireler ışıklandırılmıştı.[20] İstanbul'daki kutlamalar 31 Ekim'de de hız kesmeden devam etti. Şehrin her tarafı baştanbaşa donatıldı. Sultanahmet, Beyoğlu ve diğer semtlerde eğlenceler tertip edildi.[21] Aynı tarihli başka bir gazetede yine kutlamalarla ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir. Gazetedeki haberde, okul talebeleri, amele birliği ve dernek mensuplarının sabah erkenden Sultanahmet Meydanı'nda toplandığı, izcilerin kıyafetleriyle yürüyüş yaptığı bilgisi verilmekteydi.[22] Halife Abdülmecid Efendi de, 31 Ekim 1923'te Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta tebriklerini iletti ve millete hayırlı olması temennisinde bulundu. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ise bir gün sonra verdiği cevapta halife hazretlerine teşekkürlerini ifade etti.

İstanbul'da Cumhuriyet'in ilanına basının gösterdiği tepkiyi ise iki kısma ayırmak gerekmektedir. *İkdâm* gazetesinin 31 Ekim 1923 tarihli yazısında, Cumhuriyet'in yeni kabul edilmediği, saltanatın kaldırıldığı dakikada kurulmuş olan devlet şeklinin isminin ilan edildiği ifade edilerek, Mustafa Kemal Paşa tebrik ediliyor ve başarı temennilerinde bulunuluyordu.[23]

Buna karşın *Tanîn* ve özellikle *Tevhid-i Efkâr* gazeteleri Cumhuriyet'le ilgili aynı görüşleri paylaşmamaktaydı. Nitekim *Tanîn*, Ali Fuat Paşa'nın başka bir gazeteye verdiği röportajdan bahsetmiş, Ali Fuat Paşa'nın Cumhuriyet ilanının meclisin üçte ikisi olmadan gerçekleştiği açıklamasını ön plana çıkarmıştı. Bununla beraber Cumhuriyet idaresinin hakkıyla uygulanması hâlinde iyi sonuçlar alınabileceğini eklemiştir.[24] En sert eleştiriler *Tevhid-i Efkâr*'dan gelmiştir. Cumhuriyet'in emrivaki ile gerçekleştiği ifade edilerek, işlerin bu şekilde düzeltilemeyeceği belirtilmekteydi. Ebuzziyazade, Cumhuriyet'in başarılı olmasını arzuladığını vurgulayarak, bu konuda şüpheleri olduğunu yazmıştır. *Tevhid-i Efkâr*, Cumhuriyet'in ilanından sorumlu gördüğü Celal Nuri ve Ahmet Ağaoğlu'nu eleştirmiş, yapmak istedikleriyle ilgili halka fikir vermemekle suçlamış ve ağır ithamlarda bulunmuştur.[25] İlerleyen günlerde de *Tevhid-i Efkâr*'daki eleştiriler biraz daha devam etmiştir. Bununla birlikte İstanbul basınının bir kısmında olan muhalefetin halk nazarında olmadığını vurgulamak gerekmektedir. İstanbul basınında görülen muhalif tavır ve tartışmalar

18 *Vakit,* 30 Teşrinievvel 1923, sy. 2097.

19 *Akşam,* 31 Teşrinievvel 1923, sy. 1819.

20 *İkdam,* 31 Teşrinievvel 1923, sy. 9547.

21 *Akşam,* 1 Teşrinisani, sy. 1820.

22 *Vakit,* 1 Teşrinisani, sy. 2099.

23 *İkdam,* 31 Teşrinievvel 1923, sy. 9547.

24 *Tanîn,* 31 Teşrinievvel 1923, sy. 377.

25 *Tevhid-i Efkâr,* 31 Teşrinievvel 1923, sy. 3872.

İstanbullu sakinlerin yaklaşımı ile örtüşmemiştir. Cumhuriyet'le ve ilan şekliyle ilgili tartışmalar, halka yansımamış, İstanbullu sakinler Cumhuriyet'in ilanını kutlamalar ve etkinliklerle karşılamışlardır. İlerleyen haftalarda meseleyi uzatmanın gereksiz ve yararsız olduğu İstanbul basını tarafından da kabullenilmiş, tartışmalar sona ermiştir.

Saltanat ve Hilafetin Kaldırılmasının İstanbul'daki Akisleri

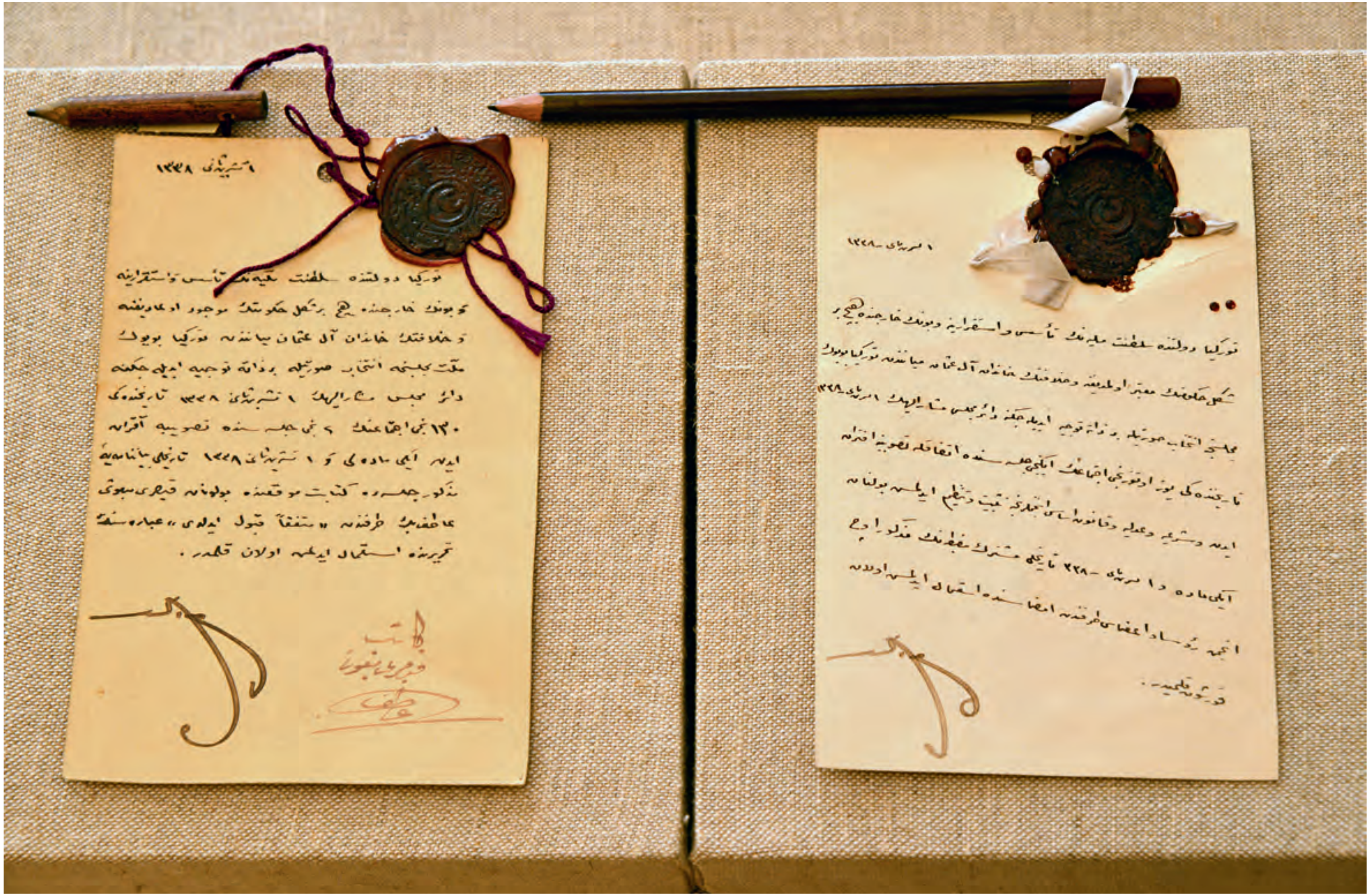
Mudanya Mütarekesi gereği Trakya'yı teslim almak üzere görevlendirilen Refet Paşa İstanbul'a geldiğinde kendisini karşılayanlar arasında bulunan Padişah Vahdeddin'in yaveri Erkân-ı Harb Binbaşı Ali Nuri Bey, padişahın selamlarını iletmişti. Buna mukabele olarak Refet Paşa'nın sadece "Halife hazretleri" ifadesini kullanarak en dindar duygularının bildirilmesini istemesi saltanatın yakın zamandaki geleceği hakkında önemli ipuçları vermekteydi. Sadrazam Tevfik Paşa, 17 Ekim tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta barış konferansına Ankara ve İstanbul hükûmetlerinin birlikte çağrılacağını belirterek birlikte hareket edilmesi teklifinde bulunmuştu. Mustafa Kemal Paşa ise 18 Ekim'de verdiği cevapta konferansta Türkiye Devleti'nin ancak TBMM tarafından temsil olunacağını bildirdi. İtilaf devletlerinin Lozan'da başlayacak konferansa iki hükûmeti de davet etmesi ve Sadrazam Tevfik Paşa'nın devam eden ısrarı bir temsil sorunu ortaya çıkarmaktaydı. Sonuçta, 30 Ekim 1922'de mesele mecliste ele alındı ve saltanatın kaldırılmasıyla ilgili yapılan görüşmelerde saltanat aleyhinde konuşmalar yapıldı. Burada dikkat çeken husus, mecliste hem I. Grup hem de II. Grup'un saltanat aleyhine eleştiri getirmesi olmuştur. Neticede, Dr. Rıza Nur ve 78 milletvekilinin verdiği önergeyle 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırıldı. Önergede, "Hilafet, Hanedan-ı Âl-i Osman'a aid olup halifeliğe TBMM tarafından ve bu hanedanın ilmen ve ahlaken erşed ve eslah olanı intihab olunur. Türkiye devleti makam-ı hilafetin istinadgâhıdır." ifadeleri bulunmaktaydı. 4 Kasım 1922'de Tevfik Paşa Hükûmeti istifa ederken, Ankara Hükûmeti Refet Paşa'ya İstanbul'un idaresini devralması için talimat gönderdi. Vahdeddin, 7 Kasım 1922'de İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold ile görüşmesinde Ankara Hükûmeti'nin kanun dışı olduğunu ifade ederken, Rumbold açıklamasında hükûmetin yasallaşması sorununu sonraya bırakma tavsiyesinde bulunup, Ankara'nın konferansa temsilci göndererek katılacağını ve bu gerçekle yüzleşilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Görüşme esnasında Vahdeddin, İstanbul'dan gitmek isterse yardımcı olup olamayacaklarını da sormuştu. 10 Kasım 1922 Cuma günü, hutbede Vahdeddin'in ismi zikredilmeden halifeliğe dair sıfatlar kullanılmış olması dikkate değer bir gelişme olmuştur. 17 Kasım 1922'de son Padişah Vahdeddin, İngiliz donanması zırhlılarından *Malaya* ile İstanbul'dan ayrıldı. Bu gelişme kuşkusuz Ankara Hükûmeti'nin arzuladığı bir durumdu. Basında yer alan haberlerde, gelişmeleri İngiliz ajansının açıklamasıyla öğrendikleri vurgusu yapılmaktaydı. Buna göre, Vahdeddin'in İngiliz himayesine girmek için yaptığı en az iki sene öncesinde başlayan girişimlerinin neticesi olan başvurusu kabul edilmişti ve bir zırhlı ile Malta'ya nakledilmekteydi.[26] Vahdeddin, halife sıfatından feragat etmeden İstanbul'dan ayrılırken, gelişmeyi öğrenen Refet Paşa durumu Ankara'ya İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'e bildirdi. Refet Paşa aynı akşam Şehzade Abdülmecid Efendi ile görüşerek, Ankara'da alınan kararların Abdülmecid Efendi tarafından tasvip edildiği bilgisini yine bir telgrafla Rauf Bey'e aktardı. 18 Kasım'da Abdülmecid halife olarak seçildi.

3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Haricine Çıkartılmasına Dair Kanun ile hilafetin kaldırılmasına ve Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye haricine çıkartılmasına karar verildi. Kanunun kabulünden sonra vakit geçirmeksizin harekete geçilmiştir. Dâhiliye Vekâleti'nin, İstanbul Valiliği'ne durumu bildirmesiyle, İstanbul Valisi Haydar Bey başkanlığında mülki yetkililer toplantı yaparak bir heyet oluşturdular. 3 Mart gecesi 22.30'da şehirdeki telefonlar kesildi ve Dolmabahçe Sarayı asker ve polis ile çevrildi. Gece saat 24.00'te saray kütüphanesinde bulunan Abdülmecid Efendi'ye İstanbul Valisi Haydar Bey ve Polis Müdürü Sadettin Bey tarafından kanun tebliğ edildi. Halife Abdülmecid Efendi'nin, meclisten böyle bir karar çıkmasına ihtimal vermediğini belirtmesi ve Ankara ile temas kurmak istemesi bir sonuç vermemiş ve Vali Haydar Bey, gerekirse zorla çıkarılacakları uyarısı yapmıştır. Basında yer alan haberlere göre, Abdülmecid Efendi'nin Mısır'a gitmesi muhtemeldi. Haberin devamında Dolmabahçe Sarayı'nın polisler tarafından kontrol altına alındığı ve halifenin harekete hazır hâlde bulunduğu yazmaktaydı.[27]

Yapılan hazırlıkların tamamlanmasından sonra Halife Abdülmecid Efendi, polis nezaretinde yanında iki eşi, oğlu, kızı, kâtipleri ve özel doktoru olduğu hâlde arabaların yanına geldi. Abdülmecid Efendi, hareket etmeden önce ellerini açarak millet ve memleketin

26 *Akşam,* 18 Teşrinisani 1922, sy. 1493.

27 *Vatan,* 4 Mart 1924, sy. 324.

4- Atatürk'ün saltanatın kaldırıldığına dair el yazısı (İBB, Atatürk Müzesi)

selameti için dua etti. Dolmabahçe'den iki ayrı kafile hareket etmiş ve biri Sirkeci'ye gitmişti. Halifenin trene Sirkeci'den bindirilmesi mahzurlu görüldüğünden Çatalca'ya hareket edilmiş ve gece saat on ikide Simplon ekspresinde halife için hazırlatılan vagona yerleştirilmişti. Halife Abdülmecid Efendi'ye yolculuk ödeneği ve pasaportlar verildi. Pasaportlarda sadece çıkış mührü vardı ve İsviçre Konsolosluğu tarafından vize edilmişti. Böylece, basındaki tahminler doğru çıkmamış ve yolculuğun Mısır'a değil İsviçre'ye yapılacağı anlaşılmıştı. Hanedanın geri kalanı da kısa süre içinde yurt dışına çıkacaktı. Bunlar 16 damat ve 100 kadar sultanzadeydi. Yurt dışına çıkanların toplam sayısı 141 olmaktaydı. 6 Mart tarihli bir gazete haberinde "Abdülmecid Efendi Dün Sabah Hudud Haricine Çıktı" başlığıyla bilgi verilmekteydi. Haberin ayrıntılarına göre, Abdülmecid Efendi hududumuzu terk ederken gazete muhabirlerinin son bir mülakat talebini kabul etmiş ve yabancıların politikalarına alet olamayacağını ifade etmişti. Yine "Bugün Gidecek Hanedan Erkânı" başlıklı haberde hanedan üyelerinin çoğunun Macaristan, Avusturya, Fransa ve İtalya'ya, bir kısmının da Mısır ve İsviçre'ye gideceği yazmaktaydı.[28] 6 Mart tarihli bir haberde de hanedan üyelerinin durumuyla ilgili bazı ayrıntılar belirtiliyordu. Şöyle ki, hanedana mensup şehzade, sultan ve damatlar, Polis Müdüriyeti'ne müracaat ederek pasaportlarını almaktaydılar. Başka bir bilgi ise trajik bir tabloyu yansıtıyordu. Hanedan üyeleri, muhtemelen meclisteki görüşmelerin sonucunun ne olacağının birkaç gün öncesinden farkına vardıklarından yurt dışında karşılaşacakları maddi zorlukları düşünerek bir süredir şahsi eşyalarını satmaya çalışmışlardı ve fırsattan istifade etmek isteyenler de bu eşyaları değerlerinin altında, çok ucuza almışlardı.[29] Basında yer alan haberler 6 Mart 1924 itibarıyla hanedanın erkek üyelerinin hepsinin hareket etmiş olduğu şeklindeydi. *Milano* vapuruyla ve ekspres ile toplam 60 kişi giderken şehirde pek az hanedan mensubu kalmıştı. 7 Mart tarihli bir gazete, "Bu Akşam İstanbul'da Hanedan'dan Kimse Kalmıyor" başlığıyla haber

28 *Vatan,* 6 Mart 1924, sy. 326.

29 *Akşam,* 6 Mart 1924, sy. 1945.

verirken,[30] 8 Mart tarihli başka bir gazete bir gece önce bir kafileninsaat 21.00'de Sirkeci'den trenle hareket ettiğini yazmıştı.[31]

İstanbul basınında gelişmeler yorumlanmadan verilmiştir. Dönemin özel şartları gereği, gelişmeler gazetelerde sadece haber olmuş, değerlendirmelere girilmemiş, halktan bir tepki de gelmemiştir. Bu günlerde merak edilen bir başka husus, halifenin yurt dışına gönderilmesinden sonraki ilk Cuma namazında hutbelerde kimin isminin okunacağıydı. İstanbul Müftülüğü, camilere yaptığı tebligatla yalnız millet ve Cumhuriyet'in saadet ve selameti, İslam dininin yücelmesi için dua edilmesini istemiş ve kimsenin isminin zikredilmeyeceğini bildirmişti. Ayrıca, Polis Müdüriyeti de cami hatiplerini kimsenin isminin zikredilmemesi hususunda uyarmıştı. Bu hususta hatiplerden imza alınmış ve aksi hareketlerin kanuni takibata maruz kalacağı açıklaması yapılmıştı. Sonuçta, önceden görülmeyen bir durum olduğu için basının ve halkın merakla beklediği 7 Mart 1924 Cuma günü hutbede bir isim zikredilmemiş ve hatipler İstanbul Müftülüğü'nün tebligatına uygun davranmışlardır. Bundan sonraki günlerde, hilafet ve hanedan üyelerinin durumu meseleleri tedricen gündemden düştü. Artık, yurt dışında olan Osmanlı Hanedanı için yeni bir dönem başlamıştı.

Cumhuriyet Döneminde Atatürk'ün İstanbul'a İlk Gelişi

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra Mustafa Kemal Paşa'nın ilk gezisi Bursa'ya olmuştu. Daha sonra ise 1923 yılı başında Batı Anadolu gezisi gerçekleşti. 1923 sonbaharında İstanbul'un kurtuluşu münasebetiyle İstanbul'a gelmesi için yapılan bir davete Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği cevap ilk fırsatta gelmek istediği şeklinde olmuştu. 1924 yılında her ne kadar bir ziyaret olmasa da Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'dan transit bir geçişi oldu. 12 Eylül 1924 sabahı, Mudanya'dan *Hamidiye* zırhlısına binen Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan geçerek Trabzon'a gitmişti. İlerleyen yıllarda İstanbul'dan sürekli davet almasına rağmen, uzun süre ziyaretin gerçekleşmesi mümkün olmadı. Nihayet, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul şehriyle olan uzun ayrılığı 1927 yılında son buldu. 1927 yılı Haziran ayı ortasında Ankara'ya giden İstanbul Belediye Reisi Muhiddin Bey'in, İstanbul'a gelmesi için Gazi'ye yaptığı davet bu sefer kabul gördü.

Mustafa Kemal Paşa'nın 30 Haziran 1927 Perşembe akşamı Ankara'dan ayrılması ve trenle İzmit'e hareket

5- Mustafa Kemal Atatürk, İstanbul'a ilk gelişinde kendisini karşılayanları selamlarken

etmesi İstanbul'daki hareketliliği en üst noktaya taşıdı. İstanbul'da artık şehrin her caddesinde zafer takları kurulmuş ve Gazi'yle ilgili yazı ve levhalar asılmıştı. Basında, *Burgaz* vapurunda karşılama heyetlerinden 800 kişinin Büyükada önünde *Ertuğrul* yatını bekleyeceği haberleri yer alıyordu. Ayrıca, İstanbul Belediyesi günün anısına Reji İdaresi'ne sipariş vererek 1 Temmuz Hatırası adıyla sigara yapılmasını istemişti.[32]

Nihayet, beklenen gün geldi ve Seyr-i Sefain İdaresi'nin 13 küçük, 8 büyük vapuru, Şirket-i Hayriye'nin 12, Haliç şirketinin 7 vapuru, 1 Temmuz 1927 günü saat 10.50'de Galata rıhtımından hareket ederek Marmara'ya açılırken, *Burgaz* vapuru planlandığı gibi tam saat 11.00'de hareket etti. Gazi'yi taşıyan *Ertuğrul* yatının saat 12.50'de İzmit'ten hareket ettiği haberi geldikten sonra saat 15.15'te vapurlardan hazır ol borusu öttü. *Ertuğrul* yatının görünmesiyle *Burgaz* vapuru ve hoş geldiniz diyecek heyeti taşıyan *İstanbul* motoru ilerlemeye başladı. Biraz daha açıkta deniz filosu da beklemekteydi. İstanbul motoru *Ertuğrul* yatına yanaştı ve buradaki heyet yata çıkarak Gazi Paşa'ya İstanbul halkı adına hoş geldiniz dediler. *Ertuğrul* yatı Selimiye önünden geçerken top atışları yapıldı. Üsküdar ve Sarayburnu'ndaki binlerce İstanbullu bu tarihî güne şahitlik etmek için toplanmıştı. *Ertuğrul* yatı Anadolu sahilini takiben Çengelköy'e kadar gitti ve oradan dönerek Dolmabahçe Sarayı önünde demir attı. Dolmabahçe Sarayı'ndaki karşılama töreninden sonra Muayede Salonu'na geçildi. 1 Temmuz gecesi çok sayıda vapur ve kayığın katılımıyla Dolmabahçe Sarayı önünde büyük bir deniz fener alayı düzenlendi.

30 *Akşam,* 7 Mart 1924, sy. 1946.

31 *Vatan,* 8 Mart 1924, sy. 328.

32 *Cumhuriyet,* 1 Temmuz 1927, sy. 1128.

6- Mustafa Kemal Atatürk, İstanbul'a ilk ziyaretinde *Söğütlü* yatı ile gezintide

Başka vilayetlerden de heyetler Dolmabahçe Sarayı'na ziyaret için gelmişlerdi. 2 Temmuz 1927'de Balıkesir vilayeti halkının hürmetlerini arz etmek için *Marmara* vapuruyla gelmiş heyet, Dolmabahçe Sarayı'nda kabul edildi. Yine Kırklareli'nden gelen heyet, Mustafa Kemal Paşa'ya hürmetlerini arz ederek şehirlerini ziyaret etmelerini istedi.[33] Ayrıca 2 Temmuz gecesi resmikabulde İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey, Fransa'nın İstanbul konsolosunu Gazi'ye tanıştırdı ve ardından diğer konsoloslar da Gazi'yle tanışma fırsatı buldular. Bu arada İstanbul'daki şenliklere yabancı ülke temsilcilikleri de katılmışlar ve binalarını ışıklandırmışlardı.[34]

3 Temmuz'da Kadın Birliği heyeti, Gazi Paşa'ya ziyarette bulundu.[35] 7 Temmuz 1927'de Muallimler Birliği namına Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey'in başkanlığında bir heyet, Dolmabahçe Sarayı'nda Reisicumhur hazretlerine saygılarını arz etti. Görüşme yaklaşık bir buçuk saat sürmüştü ve heyette yer alanlar Darülfünun Emini Nureddin Ali Bey, Tıp Fakültesi Reisi Neşet Ömer Bey, Maarif Müdürü Habib Bey ve Feyziye Mektebi Müdiresi Nakiye Hanım'dan oluşuyordu.[36] 10 Temmuz 1927 tarihindeyse ziyaretçiler arasında dost bir ülkenin temsilcileri vardı. Afganistan Hariciye Nazırı Mahmud Tarzi Han, Afganistan'ın Paris Sefiri Nebi Han ve Türkiye Sefiri Gulam Ceylani Han'dan oluşan bir Afgan heyeti Dolmabahçe Sarayı'na geldi.[37] Bundan sonraki günlerde 3 ay boyunca yerli ve yabancı heyetlerin ziyaretleri gerçekleşmiştir. Gazi, Dolmabahçe'deki yoğun mesaisinin bir bölümünü bu ziyaretlere ayırmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Dolmabahçe Sarayı'ndaki yoğun çalışma programından fırsat buldukça İstanbul'daki resmî kuruluşları ziyaret etmiştir. Geceleri ise günün yorgunluğunu atmak için geç saatlerde motorla boğazda seyrederek veya otomobille yakın semtlere gitmek suretiyle kısa geziler gerçekleştirmiştir. Temmuz ayının ikinci haftası içinde Reisicumhur hazretlerinin bazı resmî ziyaretleri oldu. Gazi Paşa, 9 Temmuz 1927'de Kolordu

33 *Milliyet,* 3 Temmuz 1927, sy. 497.

34 *Son Saat,* 3 Temmuz 1927, sy. 820.

35 *Milliyet,* 4 Temmuz 1927, sy. 498.

36 *Milliyet,* 8 Temmuz 1927, sy. 502.

37 *Cumhuriyet,* 11 Temmuz 1927, sy. 1138.

7- Atatürk'ün İstanbul'a ilk gelişindeki konuşması (İBB, Atatürk Müzesi)

Kumandanlığı, Hükûmet Konağı ve Belediye'yi ziyaret ettikten sonra Şehitlik, Bakırköy ve Baruthane'ye de uğradı.[38] Bir gün sonra yine resmî temaslarına devam eden Gazi, Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul merkezine ve Tayyare Cemiyeti şubesine gitti.[39] Yoğun mesaisinden fırsat bulduğunda 11 Temmuz'da akşam saatlerinde *Ankara* motoruyla bir deniz gezisi yaparak Kalamış'a kadar giderek, bir süre sonra saraya geldi. 14 Temmuz'da yine gün boyu çalışma odasında bulunan Gazi, akşam saatlerinde *Ankara* motoruyla Büyükada'ya giderek yat kulübünü ziyaret etti ve bir süre halkın arasında vakit geçirdikten sonra aynı motorla geri döndü. İlerleyen günlerde zaman zaman yine geceleri motorla boğaza çıkılmış ve bazen Yeşilköy ve Florya sahillerine kadar, bazen de tam tersi istikametle Kavak'a kadar seyahat edilmiştir.

Davet üzerine Başvekil İsmet Paşa'nın 1 Ağustos'ta İstanbul'a gelmesinden sonra ilk değerlendirilen hususlardan birisi milletvekilliği seçimleri olmuştu. Dolmabahçe Sarayı'nda sık olarak gerçekleştirdikleri teşrik-i mesaide seçimler ele alındı. Sonuçta, reisicumhurun gösterdiği adaylar, memleketin her tarafında seçildiler ve milletvekili oldular.

Bu dönemde İstanbul'da meydana gelen üzücü bir hadise, 23 Ağustos 1927'deki büyük Üsküdar yangınıydı. 23 Ağustos'ta Valideatik Mahallesi'nden başlayan yangın birden bire büyümüş ve 5 saat devam ederek 300 ev, 6 dükkân, 1 karakol, 1 cami ve 1 mescidin tamamen yanmasıyla sonuçlanmıştı. Gazi hazretleri, yangından sonra bütün önlemlerin alınması için yetkililere emir verirken, Reisicumhur Seryaveri Rusuhi Bey, hemen yangın yerine gelerek incelemelerde bulunmuş ve Üsküdar halkına reisicumhurun üzüntülerini beyan etmişti.[40] Ayrıca Gazi, yangın mağdurları için 5.000 lira bağışta bulunarak, bir yardım kampanyasının öncülüğünü yapmış oldu.[41] İstanbul Belediyesi ve Hilal-i Ahmer, hummalı bir faaliyet yürüterek ilk anda mağdurların beslenme ve barınma ihtiyaçlarını karşıladı. Evleri yanan memurlar için acil önlemler alınmaya çalışıldı. İlk anda, gelecek ayın yani Eylül ayının maaşları ödenerek memurlar kısmen rahatlatılmak istenmişti. Buna rağmen, bu kadar büyük bir yangının olumsuz sonuçlarından kurtulabilmek kısa sürede mümkün olmamıştır.

Eylül ayı başlarında genelde sarayda gün boyu yoğun çalışan Gazi'nin, akşam saatlerinde sarayın saat kulesi yanındaki bahçe kapısından yaya olarak çıkarak tramvay caddesini takiben yürümesi söz konusu olmuştur. Günün en kalabalık saatinde reisicumhuru aralarında gören halk Gazi'yi alkışlamış ve Gazi de tezahürata selam vererek mukabele etmişti.[42] 11 Eylül'de halkın içine karışarak uzun bir gezi programı yaşamıştır. Bu tarihte Gazi, otomobille Beşiktaş ve Akaretler Caddesi yoluyla Taksim, Şişli ve Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne gelmişti. Daha sonra Hürriyet Tepesi'nde otomobilden inerek şehitlerin mezarlarını ziyaret etti ve buradan yürüyerek etrafta toplanan halkla sohbet etti. Gazi, Bomonti'deki tramvay durağına geldiğinde buraya ilk gelen ikinci mevki tramvay arabasına bindi ve halkla beraber seyahat etti. Biletçiye tramvay ücretini bizzat veren Gazi Paşa, Tokatlıyan Oteli'nin önünde inmişti. Daha sonra Tünel'de yine ikinci mevki bir tramvayla Karaköy'e inmiş ve buradan otomobille köprüden geçerek Beyazıt'a ulaşmışlar ve gece saraya gelmişlerdi.[43]

38 *Milliyet,* 10 Temmuz 1927, sy. 504.

39 *Cumhuriyet,* 11 Temmuz 1927, sy. 1138.

40 *Milliyet,* 24 Ağustos 1927, sy. 549.

41 *Milliyet,* 25 Ağustos 1927, sy. 550.

42 *Milliyet,* 6 Eylül 1927, sy. 562.

43 *Cumhuriyet,* 12 Eylül 1927, sy. 1201.

Dolmabahçe Sarayı'ndaki çalışma odasında Gazi'yi en çok meşgul eden konulardan birisi *Nutuk* adlı eserin tamamlanması oldu ve sonunda *Nutuk*, Eylül ayı ortasında hazır hâle geldi. Basına yansıyan bilgilere göre, Ekim başında İstanbul'dan ayrılacaktı ve Fırka Kongresi'nin 15 Ekim'de Ankara'da *Nutuk* ile açılacağı kesin görülüyordu. *Nutuk*'ta Türk inkılap tarihinin bütün hadiseleri ve Türk milletinin geleceğe ait yeni mesai hamleleri işaret edilmekteydi.[44]

İstanbul ziyaretinin son günlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın şehirdeki küçük gezileri devam etmiştir. 13 Eylül akşamı geç saatlerde otomobille saraydan çıkan Gazi, yanında Başvekil İsmet Paşa olduğu hâlde önce Ortaköy, Arnavutköy, Bebek ve Rumelihisarı yolunu takiben İstinye'ye kadar gitmiş, bilahare Maslak yolunu takiben Beyoğlu'na çıkmıştı. Gazi ve beraberindekiler Beyoğlu'nda otomobillerden inerek bir müddet yürümüşler, Lebon Pastanesi'nde bir müddet istirahat etmişler ve Dolmabahçe Sarayı'na dönmüşlerdi. 15 Eylül akşamıysa Gazi, otomobille Florya'ya gitti. Burada bir gazinoda istirahat edip, daha sonra Hadımköy'den gelen umumi yolcu trenine binerek Sirkeci'ye döndü ve burada bulunan otomobile binerek Galata, Beyoğlu, Şişli ve Akaretler yoluyla Dolmabahçe Sarayı'na geldi.[45] Gazi, artık dönüş tarihinin yaklaştığı Eylül ayının son günlerinde dışarıya fazla çıkmamıştır. 23 Eylül akşamı saray bahçesinde bulunmuş ve gece kısa süre *Söğütlü* yatıyla Boğaz'da gezmişti. 24 Eylül gecesiyse *Ankara* motoruyla Moda açıklarına kadar giderek, saraya geri döndü. Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, 30 Eylül 1927'de Cumhuriyet dönemindeki ilk İstanbul ziyaretini tamamlamış ve şehirden ayrılmıştır. İzmir vapuruyla önce Mudanya'ya oradan Bursa'ya gitmiştir. Bursa'da birkaç gün dinlenen Mustafa Kemal Paşa, tekrar yoğun mesaisine başlamak üzere 10 Ekim 1927'de Ankara'ya dönmüştür.

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelişleri içinde 1927 ziyareti kuşkusuz çok özel bir yere sahiptir. Gazi, bu ziyareti esnasında Dolmabahçe Sarayı'nda yorucu bir mesai yaptı ve Nutuk adlı eserine son şeklini verdi. 1927 yılındaki milletvekilliği seçimlerini İstanbul'da takip etti. Yine bu günlerde üzücü bir olay yaşandı ve Üsküdar'da büyük bir yangın meydana geldi. Mustafa Kemal Paşa, para yardımı yaparak kampanyanın öncüsü oldu ve Üsküdarlıların yarasının sarılması için gayret gösterdi. Birçok heyetle görüştü ve bazı yabancı temsilcileri kabul etti. Cumhuriyet döneminde ilk kez 1927 yılında İstanbul'a gelen Gazi Paşa, bundan sonra her yıl en az bir kez İstanbul'u ziyaret etti ve en çok gittiği yer yine İstanbul oldu. Reisicumhur olarak yirmi beşinci gelişi 27 Mayıs 1938 tarihindeydi. Bu aynı zamanda son ziyareti olmuştu. Bu dönemde artık ağır hastaydı ve 10 Kasım 1938'de İstanbul'da vefat etti.

Harf İnkılabı

Alfabe meselesi ve tartışmalar Cumhuriyet döneminden önce Osmanlı Devleti'nde de gündeme gelmiş bir konuydu. Tanzimat Dönemi'nin önemli simalarından Münif Paşa, 1862'de verdiği bir konferansta Arap harflerinin ıslah edilmesi gerektiği fikrini ortaya atmıştı. Münif Paşa'nın bu konferansı ve daha sonra *Mecmua-i Fünûn* dergisinde yayınladığı "İmla Meselesi" başlıklı yazı bu konudaki tartışmaların başlamasında önemli bir yer tutmuştur. Tanzimat döneminde aydınlar arasında harf tartışmaları fikrî sahada devam etmiştir. Bu konuda iki bakış açısı oluştuğu görülmektedir. Bunlardan birisi, Arap harflerinin yerine Latin harflerinin düşünülebileceği, diğeri de Arap harflerinin değiştirilmemesi ancak ıslah edilmesi gerektiği şeklindeydi. Harf meselesiyle ilgili olarak ön plana çıkan bu iki farklı düşünce ve tartışmalar Meşrutiyet Dönemi'nde de kamuoyunu meşgul etmiştir.

I. Dünya Savaşı esnasında Enver Paşa tarafından bir alfabe ıslahı düşünülmüş, Osmanlıcadaki harflerin birleştirilmeden yan yana (huruf-ı munfasıla veya mukadda) yazılması denenmiştir. Fakat bu ıslah girişimi Maarif Nezareti tarafından değil, ordu tarafından askerî yazışmalarda kullanılmak üzere yapılmıştır. Bu deneme, başarısızlıkla sonuçlanmış ve genelleşme şansı bulamamıştır.

Millî Mücadele'den sonra ise İzmir İktisat Kongresi'nde Latin harflerinin kabulüyle ilgili verilen bir önerge alfabe meselesinin yine hatırlanmasına yol açmış ise de Kongre Başkanı Kazım Karabekir Paşa tarafından gündeme alınmamıştır. Yoğun şekilde tartışılması ve Latin alfabesinin önemli bir seçenek olarak ortaya konması 1924 yılından itibaren olmuştur. 25 Şubat 1924'te TBMM'de konuşma yapan İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu, yaptığı konuşmada açıkça Latin alfabesinin kabul edilmesi gerektiğini ifade etmişti. 1924-1928 yılları arasında harf meselesi ilmî bir tartışma konusu oldu.

Sürecin Latin harflerinin kabulüne doğru gittiğini gösteren gelişmelerden birisi 28 Mayıs 1928'de uluslararası Latin rakamlarının kabul edilmesi olmuştur. Latin rakamlarının kabulü sırasında cereyan eden görüşmelerde ayrıca bir komisyon da oluşturuldu. Heyetin görevi, "lisanımızda Latin harflerinin suret ve imkânı

44 *Milliyet,* 19 Eylül 1927, sy. 575.

45 *Cumhuriyet,* 16 Eylül 1927, sy. 1205.

8- Atatürk'ün Gülhane Parkı'nda Harf İnkılabı'nı ilan etmesi ve ilk ders

tatbikini düşünmek" olarak ifade edildi. Dil Komisyonu çalışmalarına Haziran 1928'de başladı.

Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa, birkaç yıldır devam eden alfabe tartışmalarını izlemekle yetinmiş, bu konuda açık bir tavır takınmamıştı. Ancak, Ankara'dan İstanbul seyahatine çıkmadan önce Dil Komisyonu'na görüşlerini bildirmişti. 1928 yılı Ağustos başında Dil Komisyonu Ankara'dan İstanbul'a gelerek çalışmalarını burada sürdürmeye başlarken, İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal Paşa her gün çalışmalara katılarak fikirlerini belirtti. Mustafa Kemal Paşa, 5 Ağustos 1928'de Başvekil İsmet Paşa'ya yeni harflerle bir mektup yazmıştı. Artık kararlaştırıldığı anlaşılan Harf İnkilabı'nı kamuoyuna açıklama zamanı gelmişti. Bu açıklamanın yapıldığı yer Gülhane oldu. Böylece, Türkiye'de Harf İnkılabı'na kesin olarak karar verildiği ilk kez ve en yetkili kişiden duyuruldu. Bu bakımdan yapılan değerlendirmelerde Harf İnkılabı'nın İstanbul'da Gülhane'de gerçekleşen bu konuşma ile başladığı kabul edilmektedir. Gülhane parkı kuşkusuz tesadüfen seçilen bir yer değildi. Bir dönemi başlattığı kabul edilen ve tarihî öneme sahip 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu burada ilan edilmişti. İstanbul, Türk basınının merkezi konumundaydı. Bir kültür ve ilim merkezi olan İstanbul'da Darülfünun bulunmaktaydı. Dolayısıyla çok önemli bir kültür inkılabının başlatılacağı ve ilan edileceği yer mutlaka İstanbul olmalıydı. Harf İnkılabı'na karşı en fazla desteğin de direnişin de geleceği merkez İstanbul şehriydi. Bu bakımdan Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa, bu inkılabı 1928'de İstanbul'a yaptığı seyahatte hayata geçirmeyi ve gelişmeleri bizzat müşahede etmeyi düşünmüştür.

9 Ağustos 1928 gecesi Mustafa Kemal Paşa Dolmabahçe Sarayı'ndan *Ankara* motoru ile ayrıldıktan sonra bir süre Marmara'da deniz gezintisi yapmış ve gece yarısına doğru Halk Fırkası'nın Gülhane Parkı'nda halka açık düzenlediği bir konser için parka geçmiştir. İlerleyen saatlerde ayağa kalkarak yeni Türk harflerinin kabul edildiğini ve vatandaşlardan isteğinin yeni harfleri bir an önce öğrenmeleri olduğunu belirten bir konuşma gerçekleştirdi. Burada, yeni Türk harfleri olarak ifade edilen Dil Komisyonu tarafından hazırlanan alfabe projesiydi. Mustafa Kemal'in Gülhane konuşması 10 Ağustos tarihli gazetelerin baskısına yetişmemiş, 11 Ağustos 1928 tarihli gazetelerde ise büyük başlıklarla haber olmuştur. 11 Ağustos tarihli bir haberin başlığı, "Büyük Gazi'nin Büyük Hitabeleri Yeni Harflerimizin Kabulünü Beyan Buyuran Nutkun Metni" şeklindeydi.[46] Aynı tarihli başka bir gazete "Gazinin Hitabesi" başlığı altında konuşma metnini yeni harflerle vermiş ve her vatandaşın yeni Türk harflerini çabuk öğrenmesi gerektiğini yazmıştı.[47] Bundan sonraki günlerde Harf İnkilabı basının ve kamuoyunun ilk gündem maddesini oluşturmuş, gazetelerde yazılar çıkmış, yeni harflerle dersler yayınlanmaya başlamıştır. Gazetelerde yeni harflere yer verilmeye başlanmış ve sonbaharda yeni harflere ayrılan sütunların sayısı artmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, halka örnek olmak için öncelikle devlet adamlarının ve yetkililerin yeni alfabe olarak ifade edilen Latin alfabesini bir an önce öğrenmelerini istemekteydi. Nitekim 11 Ağustos'ta Gazi'nin yakın çevresi ve az sayıda milletvekilinden oluşan bir gruba alfabe dersi verildi. Ardından, İstanbul'da bulunan milletvekillerinin 25 Ağustos 1928'de Dolmabahçe Sarayı'nda konferanslara katılması kararlaştırıldı. Konferansa milletvekillerinin derslerini çalışmış ve hazırlanmış olarak gelmeleri isteniyordu. Davetiyede "Yeni Türk harflerini öğrenmiş olarak teşrifleri" ifadesi yer almaktaydı. Bu talimat gereğince

46 *Vakit,* 11 Ağustos 1928, sy. 3805.

47 *Milliyet,* 11 Ağustos 1928, sy. 896.

9- Latin alfabesini öğrenen kadınlar (İRHM)

80 kadar milletvekili, Dolmabahçe Sarayı'na gitmiş ve bir salonda kara tahta önünde yeni alfabe dersleri görmeye başlamışlardı. Bu durum, yabancı gazetelerde "Milletvekilleri Okula Gidiyor" şeklinde haber başlığı oldu. 25-29 Ağustos 1928 tarihleri arasında cereyan eden ve basında konferans olarak belirtilen bu toplantılar aslında bir çeşit kurultaydı. Bu kurultayın amacı, fiilen başlamış ama henüz yasalaşmamış bu inkılabın anlamını kavrayamamış olanların aydınlatılması, ikna edilmesi ve yeni yazının onaylatılmasıydı. Dolmabahçe Sarayı'ndaki kurultay için yabancı gazetelerin esprili haberleri bir bakıma gerçeği de yansıtmaktaydı. Çünkü milletvekilleri hakikaten okullu olmuşlardı. Dersler esnasında milletvekillerine alfabe kitabından parçalar okutuldu, bazıları kara tahtaya çağrılarak yeni harflerle cümleler yazdırıldı. Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın her ortamda bir öğretmen gibi davranması, hem yeni yazı dersleri vermesi hem de bir nevi sınava tabi tutması ona basında Başöğretmen sıfatı verilmesine neden olmuştur. Yeni harflerin öğretilmesi için yurdun her tarafında kurslar ve yeni yazıyı geniş kitlelere yaymak için Millet Mektepleri açıldı. Gazi'nin Başöğretmenlik sıfatı resmî kayıtlarda da yer aldı. Nitekim, Millet Mektebi Teşkilatı'nın 4. maddesi şöyleydi: "Bu teşkilatın Reis-i Umumîliğini ve Millet Mektebinin Başmuallimliğini Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretleri kabul buyurmuşlardır."

Harf İnkılabı, İstanbul'da başlamış ve kamuoyuna mal edilmiş önemli bir kültür hareketidir. Reisicumhur Mustafa Kemal, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra da yurt içi gezilerinde yeni alfabenin tanıtılması ve bir an önce öğrenilmesi için faaliyetlerine devam etmiştir. Harf İnkılabı'nın mecliste yasalaşması ise 1 Kasım 1928'de *Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun* ile olmuştur. 2 Kasım 1928 tarihli gazeteler "TBMM Yeni Harfler Kanununu Kabul Etti" başlığıyla kamuoyunu bilgilendirmiştir.[48]

Atatürk'ün Ölümü

Atatürk, genç yaşlarından itibaren birçok sağlık problemi yaşamıştı. Yaşadığı böbrek rahatsızlıkları nedeniyle I. Dünya Savaşı sonlarında yurt dışında Karlsbad kaplıcalarında bir süre tedavi görmesi gerekmişti. Millî Mücadele'de Anadolu'ya geçtikten sonra da böbrek rahatsızlıkları devam etmiştir. 1923 ve 1927'de iki defa kalp krizi geçirmişti. Sağlığına itina göstermeyen Atatürk 1936 sonbaharında bir zatürre başlangıcı yaşadı. 1937'de sık sık burun kanamalarının olması ve vücutta meydana gelen kaşıntılar karaciğer yetmezliğinin ilk belirtileri olarak ortaya çıkmaya başlamıştı. 1937 kışında Atatürk'ün hastalığının ciddi olduğu anlaşılırken, 1938 başında kesin teşhis konulabildi. Derhâl tedaviye başlanmasına rağmen, bir sonuç vermedi. Atatürk, 10 Kasım 1938 Perşembe günü 09.05'te Dolmabahçe Sarayı'nda vefat etti.

Atatürk'ün ölümü üzerine Dolmabahçe Sarayı'ndaki Cumhurbaşkanlığı sancağı hemen yarıya indirilirken, saat 11.25'te bütün bayraklar yarıya indirildi. Her kesimden insanların yaşadığı üzüntü dönemin basınında fotoğraf ve haber olarak günlerce yer almıştır.

11 Kasım 1938'de cenaze töreninden önce Atatürk'ün naaşı tahnit edildi. Tahnit edilen ve tabuta konan naaş, 13 Kasım 1938'de hâlen yatak odasındaydı. 14 Kasım'da Dolmabahçe Sarayı merasim salonunda hazırlanan katafalka konuldu. Bu arada Cumhurbaşkanı İsmet İnönü başkanlığında 13 Kasım'da toplanan Bakanlar Kurulu, Atatürk'ün cenazesinin kendisine layık bir Anıtkabir yapılıncaya kadar Etnografya Müzesi'nde kalmasını kararlaştırdı.

Cenaze töreni için hazırlanan programa göre, 16 Kasım 1938'den itibaren Atatürk'ün katafalkının üç gün süreyle ziyarete açılması, 19 Kasım 1938'de sabah saat

48 *Milliyet,* 2 Teşrinisani 1928, sy. 978.

10- Atatürk'ün tabutu Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nda (üstte), Tabutun salondan ve Dolmabahçe Sarayı'ndan nakli (altta) (İBB, Atatürk Kitaplığı)

08.30'da cenazenin Dolmabahçe Sarayı'ndan alınması, cenaze korteji, güzergâh, *Yavuz* zırhlısına bindiriliş, İzmit'e varış, oradan trenle Ankara'ya hareket, karşılama, meclisten Etnografya Müzesi'ne doğru güzergâh ve kortej ayrıntılarıyla tespit edilmiş ve cenaze töreninin 21 Kasım 1938'de naaşın Etnografya Müzesi'ne nakliyle son bulması planlandı. Bayrakların 21 Kasım 1938 günü saat 24.00'e kadar yarıya indirilmiş olarak kalması kararlaştırılmıştı.

Belirlenen program çerçevesinde 16 Kasım 1938'de sabah 10.00'dan itibaren katafalk ziyareti başladı. Katafalka yerleştirilen tabut Türk bayrağıyla örtülmüştü. Resmî erkânın ziyaretinden sonra, 12.00'den itibaren İstanbul halkının ziyareti başladı. Bir gün sonra çıkan gazeteler ilk gün saat 24.00'e kadar 150.000 ziyaretçi sayısı vermişlerdi. 17 Kasım'da ziyaretçi yoğunluğu daha da artmıştır. Bazı gazetecilerin değerlendirmesine göre, sabahın ilk saatlerinde büyük salonun kapısından dakikada 180 civarında insan geçerken, gecenin ilerleyen saatlerinde bu sayı dakikada 250 kişi olarak gerçekleşmişti. Bu ziyaret sürecinde üzücü bir olay

oldu. 17 Kasım 1938'de saat 20.00'den sonra 100.000 fazla insanın Dolmabahçe Sarayı'nın etrafına gelmesi ve bazı tedbirsizlikler dolayısıyla izdiham oluşmuş, 11 kişi ezilerek ölmüştü. Ayrıca, 40'tan fazla yaralı söz konusuydu. Hayatını kaybedenlerin arasında gayrimüslim vatandaşlar da vardı. Bu durum, kuşkusuz Atatürk'ün ölümünden ülkedeki bütün vatandaşların, bütün unsurların derin bir acı yaşadığını göstermektedir. Hükûmetin korktuğu gerçekleşmiş, ortaya çıkan izdiham acı bir olayla sonuçlanmıştı. Yapılan otopsi neticesinde ölümlerin solunum yetmezliğinden gerçekleştiği anlaşıldı. Polislerin kordon uygulaması yapmaması ve büyük kalabalık dikkate alınmadan tramvayların işlemeye devam etmesi açık ihmaller olarak göze batmıştır. Gazeteler, olayla ilgili hükûmetin tebliğini yayınlarken, tebliğ dışında başka haber ve yorumlara yer verilmedi. İlerleyen günlerde yapılan soruşturmada hadisenin nasıl cereyan ettiğiyle ilgili ayrıntılar belli olmuştur. Buna göre, sarayın saat kulesi tarafındaki kapı kanatlarının bir ara kapatılmasından sonra tekrar açılması ve o tarafa doğru ani bir yığılmanın meydana gelmesi faciaya sebebiyet vermişti.[49] Sonuçta, kayıtlara Dolmabahçe izdihamı olarak geçen bu üzücü hadisenin soruşturması ve görevlilerle ilgili mahkeme aşaması daha sonra basında sık sık yer buldu.

Katafalk ziyaretine 18 Kasım'da devam edildi ve ziyaret 24.00'te sona erdirildi. Başvekil Celal Bayar cenazenin Ankara'ya nakil töreni için 18 Kasım'da İstanbul'a geldi. Bu arada Atatürk'ün cenaze namazının nerede kılınacağı meselesi vardı. Hükûmet, bazı istenmeyen olaylar olabileceği endişesiyle camide cenaze namazına sıcak bakmıyordu. Konu ile ilgili görüşüne başvurulan İstanbul Üniversitesi İslami Tetkikler Enstitüsü öğretim üyesi Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya, cenaze namazı için naaşın bir camiye götürülmesi zorunluluğu olmadığını belirtmiş, Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi de "bu farizanın yerine getirilebileceği her yerde kılınabileceği" açıklaması yapmıştı. 19 Kasım 1938 günü saat 08.10'da salonun ortasındaki büyük avizenin altına konan iki masa üzerine tabut yerleştirildi ve Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya tarafından cenaze namazı kıldırıldı. Namazda, Atatürk'ün sarayda bulunan bütün silah arkadaşları, bazı milletvekilleri ve doktorlar bulunmuştu. Namazdan sonra naaşın bulunduğu tabut 19 Kasım 1938'de saat 08.21'de Dolmabahçe'den çıkarılarak siyah altı atın çektiği top arabasına kondu. Galata Kulesi'nden verilen işaretle de top atılmaya başlanmıştı.

Cenaze alayının hareketi tramvay yolunu takiben Tophane, Karaköy, köprü yolu ile Eminönü Meydanı, Bahçekapı, Sirkeci ve Salkımsöğüt üzerinden Gülhane Parkı şeklinde olacaktı. Atlı polisler, yolu açık bulundurmak için ilerlerken, onları mızraklı bir süvari alayı, bandosu önde olan bir piyade kıtası ve yine bandosu önde olarak bir deniz taburu izlemekteydi. Daha sonra üniversiteli öğrencilerin ve subayların taşıdığı çelenkler bulunuyordu. Çelenklerin arkasından Atatürk'ün naaşının olduğu top arabası gelmekteydi. Generaller, İstanbul'daki konsoloslar, teşrifata dâhil mülki ve askerî erkânla, çok sayıda kuruluşun temsilcilerinin yer aldığı cenaze alayının uzunluğu iki kilometreden fazlaydı. Bu arada uçaklar sürekli top arabasının üstünde uçmuşlardı. Park yolundan Sarayburnu'na ulaşıldığında saat 12.26 olmuştu. Basına göre, İstanbul'da cenaze törenini takip edenlerin sayısı 600.000 kişiyi bulmuştu. Kuşkusuz 19 Kasım 1938'de İstanbul'un tarihî günlerinden birisi yaşandı.

Atatürk'ün naaşı Sarayburnu'ndan Zafer torpidosuna, oradan da açıkta bekleyen Yavuz zırhlısına götürüldü. Yavuz zırhlısı tarafından İzmit'e götürülen naaş buradan trenle 20 Kasım 1938'de Ankara'ya ulaştı. Atatürk'ün tabutunun meclis önünde kurulan katafalka konulmasının ardından 21 Kasım'da yapılan resmî törenle Etnografya Müzesi'ne götürüldü ve 1953 yılında Anıtkabir'e nakledilinceye kadar burada kaldı.

6-7 Eylül 1955 Olayları

6-7 Eylül 1955'te İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde gerçekleşen olayları, Kıbrıs meselesinden bağımsız olarak ele almak mümkün değildir. Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler yaşanan süreci anlaşılır hâle getirmektedir. Türk dış politikasındaki en önemli meselelerden birisi olan Kıbrıs ile ilgili 1950'li yılların ilk yarısında Türk Hükûmeti'nin aktif bir politikası olmamıştır. Türkiye, Sovyet Rusya'nın tehdidine karşı bir an önce NATO'ya dâhil olabilmeyi düşündüğünden, NATO'ya girdiği 1952 yılına kadar bu durumu anlamak belki mümkündür. Bu tarihten itibaren Yunanistan'ın Kıbrıs'ın kendisine terk edilmesiyle ilgili İngiltere nezdindeki teşebbüsleri her defasında reddedilmiş ve İngiltere adanın statüsünde bir değişikliğin söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Bu başvuruların Türkiye için bir anlamı olması gerekirken, İngiltere'nin tavrı Türkiye'yi rahatlatmış görünmekteydi. Ayrıca Türkiye, Balkan Paktı'nın imzalanmasına odaklandığından Yunanistan'la arasını bozabilecek Kıbrıs meselesine müdahil olmaktan kaçınmıştır. 9 Ağustos 1954'te Balkan Paktı'nın imzalanmış olmasını Türkiye çok önemserken, Yunanistan Kıbrıs'la ilgili taleplerinden

49 *Cumhuriyet,* 4 Birincikanun 1938, sy. 523.

11- 6-7 Eylül 1955 olaylarında İstanbul'dan kareler

geri adım atmamıştır. Nitekim sadece birkaç gün sonra 16 Ağustos 1954'te Yunanistan, Birleşmiş Milletler'e müracaat ederek Kıbrıs'ta self-determination yani kendi mukadderatını tayin hakkı isterken, Birleşmiş Milletler meseleyi inceleyip bir karar vermeyi reddetti. Böylelikle Yunanistan tüm çabalarına karşın diplomatik teşebbüslerden bir sonuç alamamıştır.

Bu dönemde Türkiye'de de bazı gelişmeler olmaktaydı. Kıbrıs meselesini halka anlatmak ve savunmak amacıyla Ağustos 1954'te Kıbrıs Türktür Komitesi kurulmuştu. Resmen kurulmasından sonra 28 Ağustos 1954'te Komite yöneticileri Başbakan Adnan Menderes'i ziyaret ettiler. Bu ziyaret esnasında Menderes, Kıbrıs konusunda asla taviz verilmeyeceğini ifade etti. Komite, Ekim 1954'te Kıbrıs Türktür Cemiyeti adını alırken, propagandayla Kıbrıs meselesini savunmaya çalıştı.

1955'ten itibaren Kıbrıs'ta önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Rum terör örgütü EOKA'nın kurulması ve 1955 ilkbaharından itibaren Kıbrıs'ta başlayan olaylar başlangıçta adadaki İngiliz yönetimine karşı gelişirken, kısa sürede Kıbrıs Türkleri EOKA'nın hedefi hâline geldiler. Olayların giderek artış göstermesi üzerine İngiltere hükûmeti, meseleyi görüşmek üzere Türkiye ve Yunanistan'ı 29 Ağustos 1955'te Londra'da yapılacak bir konferansa davet etti. Bu gelişme Kıbrıs meselesinde önemli bir kilometre taşı olmuştur.

Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin faaliyetleri Ağustos ayı içinde artış gösterirken, Kıbrıs'taki Türklerin lideri Dr. Fazıl Küçük'ün cemiyete yazdığı bir mektupta Türklerin katliam tehlikesi altında yaşadığını ifade etmesi büyük yankı buldu. 4 Eylül 1955'te Kıbrıs Türktür Cemiyeti Londra şubesi tarafından Londra'da yapılacak bir gösteriye destek olmak ve ses getirmek amacıyla İstanbul'da Rumca gazetelerin yakılması kararı da cemiyetin emriyle gerçekleşti. Londra konferansı devam ederken gerçekleşen gösteri Türkiye'de büyük heyecan ve destek bulmuştu. Mitingden bir gün sonra 5 Eylül'de çeşitli şehirlerde cemiyetin yeni şubeleri açılmış ve ülke çapında şube sayısı 135'e yükselmişti. Londra'daki gösteri zaten Kıbrıs'la ilgili yaşanan gerginliği en üst noktaya taşımıştı. Nitekim İstanbul İşçi Sendikaları Birliği de cemiyete gönderdiği telgrafta İstanbul'daki 180.000 işçinin "emre amade" olduğunu belirtmişti. Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti Başkanı Hikmet Bil anılarında, 5 Eylül 1955'te Başbakan Adnan Menderes ile görüştüğünü belirtmektedir. Buna göre Menderes, Londra'da bulunan Fatin Rüştü Zorlu'dan bir telgraf almıştı ve telgrafta "Zayıf durumdayım. Türk kamuoyunu zapt edemiyoruz diyebilmeliyim. Daha aktif olmanız lazım." denilmekteydi. Cemiyet Başkanı Bil, 5 Eylül gecesi Florya'da Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve İçişleri Bakanı Namık Gedik toplanmışlardı ve destek için bir nümayiş planlanmıştı. Hikmet Bil'in anıları ve iddialarına karşılık Ahmet Emin Yalman ise Londra'dan gönderildiği iddia olunan telgrafın Dışişleri Arşivi'nde bulunmadığını ifade etmektedir. Yine de sonuç itibarıyla, bazı kuruluşlarca kontrollü bir destek mitinginin planlandığı anlaşılmaktadır. Kıbrıs meselesine destek verirken Yunanistan ve Rumlara da mesaj verilmek istendiği açıktır. Asıl sorun ise, kontrollü olacağı düşünülen nümayişin kontrolden çıkmasıyla olmuştur. Aslında, bu durumun tahmin edilmesi gerekiyordu. Çünkü had safhada gergin günler yaşanırken, kitlelerin tahrik

edilmesi ve yönlendirilmesi için psikolojik ortam tamamen oluşmuş görünmekteydi.

6 Eylül 1955'te radyoda saat 13.00 haberlerinde Selânik'te Atatürk'ün doğduğu evin bahçesine atılan bomba neticesinde evin pencerelerinin hasara uğradığı duyuruldu. Ardından aynı gün saat 16.00'da *İstanbul Expres* gazetesinde haber "Atatürk'e bomba" başlığıyla verildi. Gazetedeki haber, radyo kaynağına dayanmasına rağmen olaylar abartılarak verilmiş ve bu durum halkta büyük heyecanın meydana gelmesine neden olmuştu. Bu sırada olayların başladığı yer olan Beyoğlu'nda, cadde aralarında bazı kalabalıklar oluşmaya başlamış ve Beyoğlu Emniyet müdürü, valiye ulaşarak bir şeylerin olabileceği bilgisini vermişti. Vali tarafından uyarılan İl Emniyet müdürü ise bir şey olmadığı ve cumhurbaşkanı ile başbakanı Ankara'ya uğurlamakta olduğu cevabını vermiştir. Aynı dakikalarda Kıbrıs Türktür Cemiyeti, bomba olayını protesto etmek için Taksim'de gösteri yapmaya başlamıştı. Saat 17.20'de Taksim Cumhuriyet Anıtı önünde nümayiş yapıldı ve anıta Türk bayrakları asıldı. Gün içinde halka çok sayıda pankart ve bayrak dağıtımı yapılmıştı. Bir süre sonra slogan atarak hareket eden bir grup Yunan Konsolosluğu'na ulaşmak istemişse de zabıta tarafından alınan önlemle dağıtıldı. Başka bir grup ise Rum Lisesi'nin camlarını kırdı. 6-7 Eylül olaylarına bizzat şahit olmuş kişilerin gözlem ve anılarına göre olayların başlamasında karanlık hususlar vardı. Taksim'de konuşma yapan ve kalabalığı yürüyüşe teşvik eden bazı kişiler bir daha ortalıkta gözükmemişlerdi. Taksim'deki birkaç yüz kişinin sayısı bir anda artmış, kitle psikolojisiyle hareket eden gruplara engel olunamamış ve kısa süre içinde olaylar İstanbul'un her tarafına sıçramıştır. Beyoğlu'nda ve diğer semtlerde Rumlara ait dükkân ve mağazaların camları kırılırken, ilk anda sadece tahrip yaşanmış gecenin ilerleyen saatlerinde yağmalar olmuştur. Saldırı ve yağmalar bir süre sonra Rumlarla sınırlı kalmamış, diğer azınlıklara da yönelmiştir. Beyoğlu'nda başlayan olaylar, hızla diğer semtlere sıçradı. Kurtuluş, Beşiktaş, Kumkapı, Bakırköy, Dolapdere, Arnavutköy ve çok sayıda Rum vatandaşın yaşadığı Adalar'da yağma hadiseleri yaşandı. Gelişmelerin çok hızlı seyretmesi hükûmeti telaşlandırmış ve olayları önlemek için askere vur emri verilmiştir. Olaylar İzmir ve Ankara'da da görüldü. İzmir'deki olayların başlangıcında Gece Postası adlı gazetenin 6 Eylül tarihli sayısında Konak'ta Yunan bayrağı olmaması gerektiği haberi yer almıştır. Ardından toplanan kalabalık fuarda Yunan pavyonunu bastı ve yaktı. Daha sonra akşam saatlerinde Alsancak'ta Yunan Konsolosluğu tahrip edildi. Rum ev ve işyerlerinin yoğun olduğu semtlerde yağma olayları görüldü. Bununla birlikte, gece yarısı askerî birliklerin müdahalesiyle İzmir'de büyük ölçüde kontrol sağlandı. Ankara'da olaylar hafif atlatılmıştır. Öğrencilerin Ulus Meydanı'nda yapmak istedikleri protestolar, alınan polisiye önlemlerle kontrol altına alınmış ve öğrenciler dağıtılmıştır. Ankara'da gayrimüslim nüfusun az olması olayların büyümemesinde rol oynamıştır. Diğer şehirlerde önemli bir sıkıntı yaşanmamış küçük çaplı protestolar olmuştur. İstanbul'da ise 6 Eylül gecesi saat 22.00'den sonra olaylar iyice kontrolden çıkmış ve tahribat artmıştı.

7 Eylül tarihli bir gazete dakika dakika olayları değerlendirmiştir. Buna göre, öğleden sonra 15.00-17.00 arasında Atatürk'ün Selânik'teki evine bomba atıldığı haberi duyulmuştu. 17.20'de gençlik Taksim'e yürümeye başlamış ve 17.50'de Aya Triada Kilisesi önünde ilk nümayiş yapılmıştı. 18.05'te İstiklal Caddesi'nde ilk Rum dükkânının saldırıya uğramasından sonra, saat 19.00'a kadar Taksim-Tünel arasındaki Rum dükkânları tahrip edilmişti. Saat 19.30'dan sonra Karaköy, Tarlabaşı ve Sirkeci'de hareketler başlarken, saat 21.00'de Bakırköy, Boğaziçi, Yeşilköy ve diğer banliyölerde saldırılar gerçekleşmişti. Giderek artan olayları önlemek için gece yarısı sıkıyönetim ilan edilmiş, askerî birliklerin desteğiyle 02.30 civarında olaylar kontrol altına alınmıştır.[50]

Sıkıyönetim ilanından sonra İstanbul'da 5.104, Ankara'da 300, İzmir'de 170 kişi tutuklanmıştı. Hükûmetin yaptığı ilk açıklamaya göre, Selânik'teki bomba olayından sonra gençlik heyecanlanmış ve miting tertip etmiş, fırsattan istifade eden komünistler de yağma ve tahribat gerçekleştirmişlerdi. Bir süre sonra ise tutukluların büyük bölümünün olaylarla ilgisi olmadığı tespit edilirken, çoğu Aralık 1955'te serbest bırakılmıştır. Yine, önceden hazırlanmış olan bir liste çerçevesinde bazı sol eğilimli şahıs ve komünistlerin tutuklandığı gözükmekteydi. Çünkü listede uzun süre önce ölmüş kişiler vardı veya olaylar esnasında askerde olanlar da bulunuyordu. 6-7 Eylül'de yaşananlardan dolayı hükûmet, 8 Eylül'de Kıbrıs Türktür Cemiyeti'ni kapattı.[51] Bir gün sonra 9 Eylül'de İçişleri Bakanı Namık Gedik istifa etti.

Olaylarda bir papaz ölürken, 30 vatandaş yaralanmıştır. 4.340 dükkân, 110 otel ve restoran, 27 eczane, 21 fabrika, 3 Rum gazetesi, 52 Rum okulu, 2.600 ev, 73 kilise, 8 ayazma, 1 havra, 2 manastır, 8 Ermeni okulu tahrip ve yağma edildi. Tahrip edilen gayrimenkullerin çoğu Rumlara ait olmakla birlikte

50 *Milliyet,* 7 Eylül 1955, sy. 1905.

51 *Milliyet,* 9 Eylül 1955, sy. 1907.

12- 27 Mayıs öncesi İstanbul'da bir nümayiş

aralarında Ermeni ve Yahudi vatandaşlara ait olanlar da bulunmaktaydı. 11 Eylül 1955'te cumhurbaşkanının himayesinde ve başbakanın fahri riyasetinde bir yardım komitesi kuruldu ve büyük bir yardım kampanyası başlatıldı. 4.433 vatandaş da toplam 69.578.744 lira zarar beyan ettiler. Yardım Komitesi, Kızılay ve 1956'da çıkartılan 6.684 sayılı kanun vasıtasıyla zararlar karşılanmaya çalışıldı.

6-7 Eylül olayları aylarca Türkiye'nin ana gündem maddesi olarak kaldı. Olaylar, mecliste uzun görüşmelere yol açtı. Muhalefet, hükûmeti zamanında ve yeterince önlem almamakla suçladı. Emniyet teşkilatının olaylarda yetersiz kalması ve koordinasyon eksiklikleri nedeniyle askerin geç müdahalesi uzun süre eleştiri konusu oldu. Hükûmet ise, gerek grupta gerekse mecliste yaptıkları konuşma ve savunmada olaylarda komünistlerin etkili olduğu tezini ileri sürmeye devam etti. Bu süreçte Yunan basınının olaylarda İngiltere'nin sorumluluğunu araması da ilginçtir. Nitekim ileriki yıllarda Kıbrıs meselesinde Türkiye ve Yunanistan'ın baş başa kalması ve aralarında büyük bir gerginliğin ortaya çıkması dikkate değer bir husustur.

27 Mayıs 1960 İhtilali

1950 seçimleri ile iktidar olan Demokrat Parti, 1954 seçimlerinde de büyük bir başarı göstermişti. Bu seçimde muhalefette bulunan Cumhuriyet Halk Partisi sadece 31 milletvekili çıkarmıştı. 1957'de yapılan seçim neticesinde DP iktidarını korumasına rağmen, Cumhuriyet Halk Partisi de güçlü bir muhalefet olarak mecliste yerini almıştı. Demokrat Parti 424 milletvekilliği kazanırken, Cumhuriyet Halk Partisi 178 milletvekilliği elde etmişti. Demokrat Parti'nin son döneminde iktisadi sorunların artışı söz konusuydu. 1958 yılı ortalarında döviz darboğazı nedeniyle ithalat ve yatırım yapılamadığı gibi var olan tesislerde girdi yokluğundan çalıştırılamamaktaydı. Bu tablo kaçınılmaz olarak iç piyasada mal kıtlıklarının yaşanması, enflasyonun artışı ve işsizliğin yaygınlaşması neticesini getirdi. Menderes Hükûmeti, ekonomik sorunları aşabilmek için Ağustos 1958'de istikrar önlemlerini uygulamaya koydu. Ekonomiyi düzeltebilmek için alınmaya çalışılan önlemlerin görünürde bazı katkıları olmakla beraber, başta ABD olmak üzere Batı'dan umulan ek yardım ve krediler temin edilemedi. Hükûmet, biraz da mecburiyetten Doğu Bloku ülkeleriyle takas

13- 27 Mayıs sonrası göstericilerden bir gurup (Yusuf Çağlar Arşivi)

yoluyla ticaret yapmaya başladı. Zaten 1954'ten beri düşük büyüme hızı, yüksek enflasyon süreci içine girilmişti. 1958'deki istikrar önlemleri ise aslında ekonomide alarm zillerinin çaldığı anlamına gelmekteydi.

Ekonomik anlamda yaşanan olumsuzluklar siyasete de sirayet etmiştir. İktidar ve muhalefet arasındaki gerginlik sürekli arttı. 1958 sonbaharında meclisteki diğer muhalefet partileriyle işbirliği yaparak muhalefetin tabanını genişletmeyi düşünen ve Millî Muhalefet Cephesi oluşturmayı planlayan İsmet İnönü'nün hamlesine karşı Adnan Menderes, vatandaşların Vatan Cephesi oluşturmalarını istedi. 19 Nisan 1959'da İsmet İnönü'nün partililer ve gazetecilerle çıktığı ve "Büyük Taarruz" adı verilen yurt içi gezileri siyasi havanın daha da ısınmasına neden olmuştu. Bu geziler esnasında Uşak'ta üzücü olaylar yaşandı. Burada atılan bir taş İsmet İnönü'ye isabet etmişti. Uşak'tan Manisa ve İzmir'e geçen İnönü, 4 Mayıs 1959'da İstanbul'a gelmiştir. CHP lideri İsmet İnönü, Yeşilköy Havaalanı'ndan arabayla şehre doğru hareket ettikten sonra Topkapı'ya geldiğinde 10-15 kişilik bir grubun saldırısına uğradı. Saldırı esnasında araba tekmelendi, camları kırıldı ve hatta arabanın üstüne çıkanlar oldu. Polisin yeteri kadar önlem almadığı ve müdahalede bulunmadığı görülürken, olay yerinden geçen bir süvari binbaşısı yanındaki askerlerle harekete geçerek, saldırganları dağıtmış ve belki de olayın büyümesi engellenmiştir. Topkapı olayları olarak kayıtlara geçen bu hadisenin ayrıntıları bir gün sonra basına yansımamıştı; çünkü haber yasağı getirilmişti. Nitekim 5 Mayıs 1959 tarihli bir gazete "Yeni Bir Neşir Yasağı" manşetiyle çıkmıştır. Başlığın altında yapılan açıklamada İsmet İnönü'nün İstanbul'a gelişi esnasında cereyan eden hadiselerle ilgili hazırlık tahkikatı yapıldığından, hadiselerle ilgili her türlü neşriyat ve beyanatın yasaklandığı belirtiliyordu.[52] Eylül 1959'da Çanakkale'de ve Şubat 1960'ta Konya'da yaşanan olaylar var olan gerilimin artmasına neden olmuştur. 1960 ilkbaharında İsmet İnönü'nün gezisinde Kayseri Yeşilhisar'da yaşanan bazı tatsızlıklar iktidar ve muhalefet arasında zaten az olan iletişim ve uzlaşma ihtimalini iyice düşürmüştür. Demokrat Parti'nin kaderinde kesin rol oynayan dönem ise Nisan 1960'ta yaşanan hadiseler olmuştur. Demokrat Parti grubunda 7 Nisan 1960'ta yapılan toplantıda, iktidarı kuvvet yoluyla devirme planları olduğu görülen muhalefete karşı sert önlemlerin alınması gerektiği ifade edilmişti. Nihayet, 18 Nisan'da parti grubunda bir anlaşmaya varıldı ve geniş yetkileri olan bir meclis tahkikat komisyonu kurulmasına karar verildi. Bu karar, olayların tetikleyicisi olmuştur. Nitekim Ankara Kızılay'da ilk öğrenci olayları başlamıştır. CHP lideri İnönü'nün Kızılay'dan geçişi esnasında lehine yapılan tezahürat kısa sürede iktidar aleyhine protestoya dönüşmüş polis ile göstericiler arasında çıkan olaylarda 1 gazeteci, 21 öğrenci gözaltına alınmış ve bunlardan 5 kişi tutuklanmıştı.

Tahkikat Komisyonu'yla ilgili hazırlanan kanun projesi 27 Nisan 1960'ta kabul edildi. Mecliste kanun ile ilgili yapılan konuşmalarda pamuk ipliğine bağlı olan ilişkinin koptuğunu söylemek mümkündür. CHP lideri İsmet İnönü yaptığı konuşmayı "Bu yolda giderseniz sizi ben bile kurtaramam." diyerek bitirmişti. Metin Toker'e göre, bu konuşma Türkiye'de ihtilalin şartlarının tamamlandığının ilanıydı ve ihtilale yakılan bir yeşil ışıktı. Tahkikat Komisyonu'na yetki veren kanunun kabulü ve yaptığı konuşma nedeniyle İsmet İnönü'nün Meclis'te yapılacak 12 oturuma katılma yasağı hakkında bilgi İstanbul'a ulaştığında CHP İstanbul Örgütü Gençlik

52 *Milliyet,* 5 Mayıs 1959, sy. 3227.

14- Başbakan Adnan Menderes ve arkadaşları Yassıada duruşmalarında savunmalarını yaparken (İBB, Atatürk Kütüphanesi)

Kolları'nın faaliyetiyle 27 Nisan akşamından bir gün sonraki protesto için hazırlıklar yapılmaya başlanmıştı. Başbakan Adnan Menderes'in görüşlerine ehemmiyet verdiği, hükûmetin hukuk danışmanı da olan İstanbul Üniversitesi Anayasa Hukuku profesörü Ali Fuat Başgil'in anılarına göre, İstanbul Üniversitesi'ndeki olayların başlangıcı 28 Nisan 1960 tarihinde saat 10.00'da öğrencilerin hükûmeti protestolarıyla olmuştu. Hukuk Fakültesi önünde konuşma yapılmış, ders boykotu ve eylemler başlatılmıştı. Öğrencilerin nümayişlerine polis müdahalesinin yetersiz kalması üzerine, öğrencileri kontrol etmek üzere büyük giriş kapısında bekleyen piyade birliği harekete geçmişti. Gelişmeleri endişe ve merak içinde üniversitedeki odasından izleyen Başgil, asker, subay ve öğrencilerin karşı karşıya geldiklerinde birbirlerine sarılmalarını görmüştür. Ali Fuat Başgil'e göre, bu durum önemli bir andı ve "hareketin orduya sirayet ettiği ve Menderes Hükûmeti'nin gittiğini" göstermekteydi. Ardından Rektör Prof. Dr. Sıddık Sami Onar'ın polis şefleriyle tartışması, yere düşmesi neticesinde gözlüğünün kırılması ve yaralanması olayların tırmanmasında etkili olmuştur. Bu sefer Beyazıt Meydanı'nda toplanan öğrencilerin protestosu devam ederken, çıkan çatışmada Turan Emeksiz adlı bir Orman Fakültesi öğrencisinin seken bir kurşunla ölmesi, bir lise öğrencisinin de kaza eseri bir tankın altında ezilmesi yaşanan süreci çığırından çıkarmıştır. Ayrıca, olaylarda 16'sı polis 40 kişi yaralanmıştı. Laleli'ye doğru genişleyen olaylarda "Menderes Eczanesi" adlı bir eczane ile "Vatan Cephesi" yazısı bulunan bir bina tahrip edildi. Aynı gün İstanbul Teknik Üniversitesi'nde öğrenciler önce dersleri boykot etmişler, ardından gösteri yapmışlardı. İstanbul Tıp Fakültesi'nde de öğrenci olayları yaşanmıştı. Neticede, 150 dolayında öğrenci gözaltına alındı. İstanbul Valisi Ethem Yetkiner'in hükûmete derhal sıkıyönetim ilan edilmesi gerektiği teklifi üzerine saat 15.00'ten itibaren İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilan edilmiştir. 29 Nisan tarihli gazeteler "Örfî İdare" başlığıyla çıkmıştı. Başlığın altında hadiselerin neşredilmesinin yasaklandığı, her türlü toplantının men edildiği ve eğlence yerlerinin kapatıldığı belirtiliyordu.[53] Sıkıyönetim ilanı öğrenci protestolarının ve olayların önüne geçemedi. Nitekim 29 Nisan'da Ankara'da Hukuk

53 *Milliyet,* 29 Nisan 1960, sy. 3582.

Fakültesi'nde başlayan protestolar, kısa sürede Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne sıçramıştır. 30 Nisan tarihli gazetelerde İstanbul ve Ankara'da üniversite ve yüksek okulların 1 ay süreyle kapatıldığıyla ilgili haberler vardı.[54]

İstanbul'daki olaylar 30 Nisan 1960'ta da devam etmiştir. Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenen gösterilerde Nedim Özpolat adlı bir öğrenci daha öldü. Daha önceden olduğu gibi İstanbul'daki olaylardan sonra yine yayın yasağı getirildi. Aslında bu yayın yasakları daha çok iktidarın aleyhine neticelenmekteydi. Çünkü "fısıltı gazetesinin" devreye girmesiyle olaylar ve ölümler çok abartılı olarak yayılmış ve bilgi kirliliği olmuştur. Olayları önleyebilmek için Sıkıyönetim komutanlıkları İstanbul ve Ankara'da kapalı ve açık yerlerde yapılacak olan her türlü toplantı ve gösterileri yasakladı. Ayrıca, gece saat 21.00-05.00 arasında sokağa çıkma yasağı getirildi. Ankara yanında özellikle İstanbul'daki olaylar hükûmet siyaseti üzerinde etkili olmaktaydı.

Başbakan Adnan Menderes'in siyasi tansiyonu düşürmek için Tahkikat Komisyonu'nun kaldırıldığının ilanı gecikmiş bir önlem olarak etkisiz kaldı ve hazırlanan askerî müdahalenin icrasını önleyemedi. 27 Mayıs 1960 Cuma günü sabahı gerçekleşen ihtilal ile Demokrat Parti dönemi son bulmuş olmaktaydı. İhtilali gerçekleştiren subayların oluşturduğu Millî Birlik Komitesi (MBK), 27 Mayıs'tan sonra idareyi ele almıştır. MBK'nin seçtiği üyelerden oluşan ve bir özel mahkeme olan Yüksek Adalet Divanı tarafından 14 Ekim 1960'ta Marmara Denizi'nde Yassıada'da Demokrat Parti yöneticilerinin yargılamaları başladı. Yargılamalar neticesinde Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan 16 Eylül 1961'de, Adnan Menderes 17 Eylül 1961'de idam edilirken, çok sayıda DP yöneticisi çeşitli cezalara çarptırıldılar. MBK tarafından ordu içinde büyük bir tasfiye gerçekleştirildi ve çok sayıda subay emekli edildi. Ayrıca, reform düşmanı oldukları gerekçesiyle içlerinde İstanbul üniversitelerinden de çok sayıda ismin olduğu toplam 147 öğretim üyesinin üniversitelerdeki görevlerine son verildi.

12 Eylül 1980 İhtilali

27 Mayıs 1960 ihtilalinden sonra Millî Birlik Komitesi idareyi eline almıştı. İhtilalin ardından yapılan ilk genel seçim 1961'te gerçekleşti. Bu seçim neticesinde 20 Kasım 1961'de CHP-AP Koalisyon Hükûmeti kuruldu. Kısa süren bu hükûmet döneminden sonra kurulan hükûmetlerde de siyasi istikrar yakalanamadı. Kararsız koalisyonlar dönemi olarak nitelenen bu süreç, 1965'te Adalet Partisi'nin tek başına iktidar olmasına kadar devam etmiştir.

1968 yılında reform talebiyle Fransa'da başlayan gençlik olayları hızla birçok ülkeyi etkilemiştir. Bu öğrenci olayları Türkiye'ye de sirayet etti. Eğitim ve öğretim sorunlarını gündeme getirmek için Ankara Üniversitesi'nde başlayan eylemler, İstanbul'a sıçradı ve 12 Haziran 1968'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde boykot kararı alan öğrenciler Rektörlük ve senato salonunu işgal ederek sınavların yapılmasını engellediler. Üniversite yönetimlerinin öğrencilerinin taleplerini kabul etmeleriyle 22 Haziran'da işgallere ve boykota son verildi. Üniversite 27 Haziran'da tekrar açılırken, sınavların 15 Temmuz'da başlayacağı açıklandı. 1968 yazı İstanbul için olaylı geçti. 15 Temmuz 1968'de Amerika'nın 6. Filo'sunun İstanbul ziyareti İstanbul Teknik Üniversitesi öğrencilerin başlattığı gösterilerle protesto edildi. 16 Temmuz'da Amerikan askerlerinin kaldığı bir otel taşlanırken, 17 Temmuz'da olaylara karışanları yakalamak için polis, İTÜ Talebe Yurdu'na baskın yaptı. Olaylarda çok sayıda öğrenci ve polis yaralandı. Bu hadise protestoların yoğunlaşmasına neden oldu. Dolmabahçe rıhtımına inen öğrenciler, burada karşılaştıkları Amerikan askerlerini döverek, denize attılar. İTÜ Talebe Yurdu baskınında başından ağır yaralanan ve komada olan Hukuk Fakültesi öğrencisi Vedat Demircioğlu'nun ölmesi tekrar yeni bir protesto dalgasının başlamasına neden oldu. Bu olaylar Türkiye'deki Amerikan karşıtlığının göstergesi olarak kabul edilmiştir. 1969 yılı Şubat ayında 6. Filo'nun yeni bir İstanbul ziyaretinde yine protestolar söz konusu oldu. 16 Şubat Pazar günü Taksim'de, "Emperyalizm ve sömürüye karşı işçi yürüyüşü" esnasında sağ ve sol grupların çatışması sonucu 2 kişi öldü. Ayrıca, 114 yaralı vardı. Bu "Kanlı Pazar", aslında ilerideki yılların nasıl yaşanacağının habercisiydi.

Demokrasiye yeni bir müdahale 12 Mart 1971'de gerçekleşti. Silahlı Kuvvetler'in muhtırası neticesinde hükûmet düştü. İstanbul ve birçok şehirde sıkıyönetim ilan edildi. Çok sayıda dernek ve gazete kapatılırken, İstanbul'da Ziverbey Köşkü, darbeye teşebbüsle suçlanan solcu aydınların sorgulandığı yer olarak meşhur oldu. 12 Mart 1971 sonrası-12 Eylül 1980 öncesi, zayıf hükûmetler ve bunalımlar dönemi olarak nitelendirilebilir. Özellikle, 1970'lerin ikinci yarısı terörün ivme kazandığı, önemli siyasi cinayetlerin işlendiği ve sosyal huzurun bozulduğu yıllar oldu. 1 Mayıs 1977'de, kutlamaların yapıldığı Taksim Meydanı'nda DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in konuşmasının sonuna doğru Sular İdaresi

54 *Milliyet,* 30 Nisan 1960, sy. 3583.

15- İstanbul Boğazı

Binası üzerinden bazı kişilerin kalabalığa ateş etmesi sonucu oluşan kargaşa kalabalığın Kazancı Yokuşu'na birikmesiyle çok sayıda vatandaş hayatını kaybetti. Ayrıca, yüzlerce vatandaş yaralandı. 3 Mayıs 1977 tarihli Milliyet gazetesine göre, ölü sayısı 36'ya çıkmıştı ve ölenlerden sadece 2 kişide kurşun izine rastlanmış, diğerleri ezilerek hayatını kaybetmişti. Olayı kimlerin düzenlediğine dair çeşitli tahmin ve yorumlar yapıldıysa da gerçek ortaya çıkarılamadı. 1 Mayıs katliamı, 12 Eylül 1980 İhtilali'ne giden süreçte siyasi terörün kazandığı ivmede zincirin ilk halkasıdır. 16 Mart 1978'de İstanbul Üniversitesi'nden çıkan öğrencilere yapılan bombalı saldırıda 5 kişi öldü, 5'i ağır 44 kişi yaralandı. Daha sonra yaralı öğrencilerden 2 kişinin daha hayatını kaybetmesiyle 16 Mart saldırısında hayatını kaybedenlerin sayısı 7 olmuştur.

1978 sonbaharından itibaren özellikle İstanbul'da çok sayıda önemli siyasi cinayet işlenmiştir. Toplumun tanınmış simalarına karşı işlenen cinayetler önlenememiş, bütün çabalara karşın terörün önüne geçilememiş, hükûmet ve genelde siyaset tam bir âcizlik görüntüsü vermişlerdir. Terörü önlemesi gereken polis teşkilatının sağ ve sol olarak iki kutba ayrılmış olması da ayrı bir husustu. 1978 sonbaharından itibaren İstanbul'da önemli siyasi cinayetler işlendi. 4 Ekim 1978'de MHP'nin İstanbul İl Başkanı Recep Haşatlı, evine dönerken pusuya düşürülerek öldürüldü. 20 Ekim 1978'de İTÜ Elektrik Fakültesi Dekanı Ord. Prof. Dr. Bedri Karafakioğlu öldürüldü. Olayların büyümesi ve kitlesel bir görüntü vermesi üzerine Aralık 1978'den itibaren İstanbul'da sıkıyönetim uygulaması başladı. 1 Şubat 1979'da Milliyet gazetesi yayın yönetmeni ve başyazarı Abdi İpekçi evine giderken suikaste maruz kaldı ve hayatını kaybetti. İstanbul Üniversitesi'ndeki akademisyenlerden Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay 20 Kasım 1979'da, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil ki aynı zamanda *Cumhuriyet* gazetesi yazarıydı, 7 Aralık 1979'da öldürüldüler. Komünizmle Mücadele Dernekleri Başkanı, *Ortadoğu Gazetesi* Başyazarı ve MHP İstanbul İl Yönetim Kurulu üyesi İlhan Darendelioğlu 19 Kasım 1979'da suikaste maruz kaldı ve hayatını kaybetti. 4 Nisan 1980'de *Ortadoğu* gazetesinin yeni başyazarı İsmail Gerçeksöz öldürüldü. Görünen o ki hem sağdan hem de soldan siyasetçi ve gazeteciler öldürülmüş ve darbe için gerekli sosyolojik ve psikolojik ortam büyük ölçüde hazırlanmıştır. 1980 yazında önemli siyasi cinayetler yine hız kesmemiştir. 15 Temmuz 1980'de CHP İstanbul Milletvekili Abdurrahman Köksaloğlu Şişli'de öldürülürken, 19 Temmuz 1980'de eski başbakanlardan Nihat Erim'in koruma polisiyle birlikte Kartal-Dragos'ta suikast neticesi hayatını kaybetmesi terörün ulaştığı nokta olarak düşündürücü bir tablo yaratmıştır. 12 Eylül İhtilali'nden önce 22 Temmuz 1980'de DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in pusuya düşürülerek öldürülmesi işçi sınıfına verilen bir gözdağı olması bakımından önem arz etmiştir.

1980 yılı sonbaharı sosyal huzursuzluğun had

safhaya çıktığı, siyasetin çözüm üretemediği ve son haftalarda meclisin yeterli çoğunluk sağlayamadığından hemen hemen hiç toplanamadığı bir zamandı. Yaklaşık 2 yıldır İstanbul'da sıkıyönetim olmasına rağmen terörün ve olayların önüne geçilememişti. Milliyet gazetesinin 12 Eylül 1980 tarihli nüshasında muhtemelen erken baskıya girdiği için ihtilalle ilgili bilgi yoktu. İlk sayfa haberinde İstanbul'da 100 noktaya bombalı pankart asıldığı ve pankartların imhası esnasında 4 polisin yaralandığı bilgisi yer alıyordu.[55] 12 Eylül 1980 tarihinde yine bir cuma sabahı Türkiye yeni bir ihtilal ile tanıştı. Ordu yönetime el koydu. Meclis feshedildi ve bütün yurtta sıkıyönetim ilan edildi. İstanbul'da Belediye Başkanı Aytekin Kotil görevinden alınarak yerine Harp Akademileri Komutanı Korgeneral İsmail Hakkı Akansel atanırken, İstanbul Valisi Nevzat Ayaz görevine devam etti. I. Ordu Komutanı Orgeneral Necdet Üruğ, İstanbul Sıkıyönetim Komutanı oldu. 12 Eylül İhtilali'nden sonra yapılan ilk genel seçim 6 Kasım 1983'te gerçekleşti ve Turgut Özal'ın (ö. 1993) lideri olduğu ANAP, hükûmeti kurdu. Bununla birlikte tam demokrasiye dönebilmek biraz daha zaman aldı. İstanbul'daki sıkıyönetim ancak 19 Kasım 1985'te kaldırıldı ve hayat tedricen normalleşmeye başladı.

KAYNAKLAR*

Ahmad, Feroz ve Ahmad Bedia Turgay, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi*, İstanbul 1976.

Akar, Atilla, *Suikastler Cumhuriyeti*, İstanbul 2010.

Albayrak, Mustafa, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Ankara 2004.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Ankara 1988.

Artuk, Cevriye, "Atatürk'ün 1 Temmuz 1927 Senesinde İstanbul'a Gelişi", *IX. Türk Tarih Kongresi: Bildiriler*, Ankara 1989, c. 3, s. 2081 vd.

Aydın, Mahir, *İstanbul Kurtulurken: İstanbul'un Kurtuluş Bayramı*, İstanbul 2011.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı*, c. I, İstanbul 1973.

Baran, Tülay Alim, "İstanbul Basınında Cumhuriyetin İlânına Tepkiler ve Yorumlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Temmuz 1999, sy. 44, s. 627-645.

Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1993.

Boran, Tunç, "Atatürk'ün Cenaze Töreni: Yas ve Metanet", *Atatürk Yolu*, Bahar 2011, sy. 47, s. 490.

Burçak, Rıfkı Salim, *On Yılın Anıları (1950-1960)*, Ankara 1998.

Çavdar, Tevfik, "Demokrat Parti", *CDTA*, VIII, 2060-2075.

Çelik, Âdem, "Harf İnkılabına Giden Süreç (1923-1928)", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.

Çoker, Fahri, "Hilâfetin Kaldırılması ve Hanedanın Yurtdışına Çıkarılması", *Toplumsal Tarih*, 1999, sy. 66, s. 4-11.

Dönmez, Cengiz, *Tarihi Gerçekleriyle Harf İnkılabı ve Kazanımları*, Ankara 2009.

Dursun, Davut, *12 Eylül Darbesi*, İstanbul 2005.

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara 2003.

Fedayi, Cemal, "Türkiye'nin Siyasal ve Sosyal Kaos Dönemi (1971-1980)", *Türkiye'nin Politik Tarihi*, Ankara 2011.

Göktepe, Cihat, "Türkiye'de 27 Mayıs Darbesi Sonrası İç ve Dış Siyasi Gelişmeler (1961-1964)", *Türkiye'nin Politik Tarihi*, Ankara 2011.

Gümüşoğlu, Hasan, *Osmanlı'da Hilâfet ve Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul 2004.

Güven, Cemal, "Atatürk'ün Ölümü ve Cenaze Merasimi", *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2000, özel sayı, s. 114-133.

Güven, Dilek, "6-7 Eylül Olayları ve Failler", *Toplumsal Tarih*, Eylül 2005, sy. 141.

Hülagü, Metin, *Yurtsuz İmparator Vahdeddin: İngiliz Gizli Belgelerinde Vahdeddin ve Osmanlı Hanedanı*, İstanbul 2008.

Kabacalı, Alpay, *Geçmişten Günümüze İstanbul*, İstanbul 2003.

Nigar, Salih Keramet, *Halife İkinci Abdülmecid*, İstanbul 1964.

Ökte, Ertuğrul Zekai, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1922-1931)*, c. I, İstanbul 2000.

Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Ankara 1998.

Öymen, Altan, *Öfkeli Yıllar*, İstanbul 2008.

Özcan, Besim, "Cumhuriyetin İlânı ve Yankıları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1999, sy. 11, s. 289-298.

Özkaya, Yücel, "Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1927 İstanbul ve Sonraki Gezileri", *Atatürk Yolu*, 1994, sy. 14. s. 185

Özkaya, Yücel, "Türk Basınında Cumhuriyetin İlânının Öncesi ve Sonrası", *Atatürk Yolu*, 1993, sy. 11, s. 299.

Sakin, Serdar ve Sabit Dokuyan, *Kıbrıs ve 6-7 Eylül Olayları*, İstanbul 2010.

Satan, Ali, *Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul 2008.

Satan, Ali (haz.), *İstanbul'un 100 Yılı*, İstanbul 2010.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, c. II, İstanbul 1973.

Şimşir, Bilal, *Türk Yazı Devrimi*, Ankara 1992.

Temel, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara 1998.

Toker, Metin, *Demokrasiden Darbeye 1957-1960*, İstanbul 1991.

Tokgöz Erdinç, "Cumhuriyet Döneminde Ekonomik Gelişmeler", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Ankara 2002.

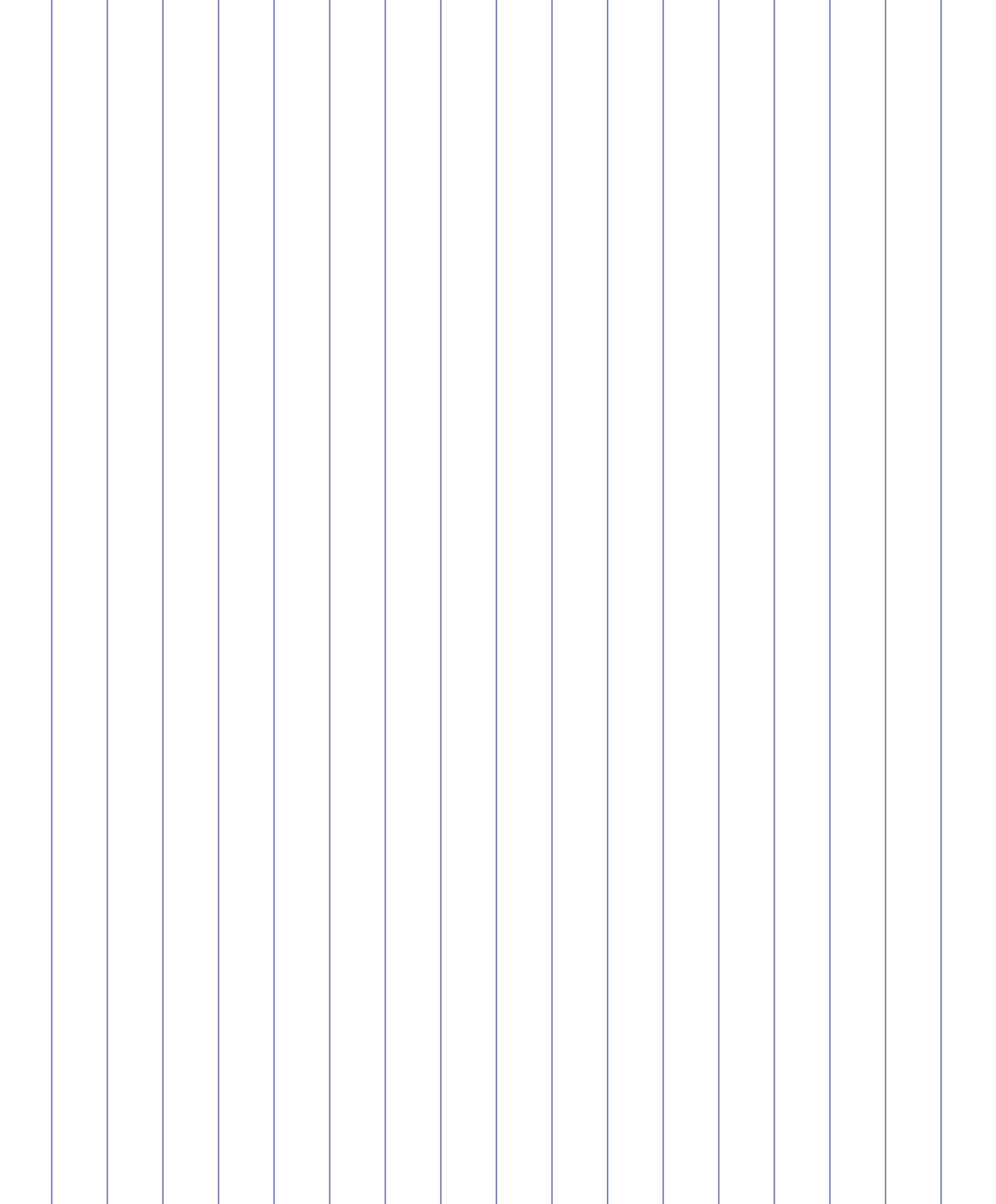
Ülkütaşır, M. Şakir, *Atatürk ve Harf Devrimi*, Ankara 1973.

Yalkın, Razi, "Son Halife Abdülmecid ve Hânedânı Âli-Osman İstanbul'dan Nasıl Çıkarıldı?", *Tarih Dünyası*, 1950, c. 1, sy. 1, s. 22-23, 42; c. 1, sy. 2, s. 58-61; c. 1, sy. 3, s. 120-122; c. 1, sy. 4, s. 165-167; c. 1, sy. 5, s. 215-217; c. 1, sy. 6, s. 261-262; c.1, sy. 7, s. 305-306; c. 1, sy. 8, s. 345-346.

Yücel, M. Serhan, *Demokrat Parti*, İstanbul 2001.

55 *Milliyet,* 12 Eylül 1980, sy. 11807.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

KUŞATMALAR VE FETİH

GAYRİMÜSLİMLERİN KONSTANTİNOPOLİS KUŞATMALARI

MICHEL DE DOBBELEER*
ÇEVİRİ: AHMET AYDOĞAN

Bin yılı aşkın tarihi boyunca herkesin gıpta ettiği bayındır bir şehir olarak Bizans Konstantinopolis'i sık sık kuşatma savaşlarına konu olmuştur. Gerçek bir kuşatma olarak düşünülen olguya bağlı olarak Boğaz'daki muazzam istihkâm alanları yirmiye yakın muhasara harekâtıyla karşı karşıya kalmıştır. Burada, Bizans Konstantinopolis'inin, II. Mehmed'in askerî kuvvetlerinin 1453'teki Osmanlı kuşatması başta olmak üzere, iki Arap muhasarası (674-678, 717-718) ve Bizanslıların, başkentlerini 1204'teki işgalin ardından Latinlerden 1261'deki geri alışı dışında kalan kuşatmalara temas edilecektir. İznik (Nikaia) güçlerinin başkenti Latinlerden geri almaya dönük teşebbüsleri (1235, 1260) de bahis konusu edilmeyecektir. IV. Haçlı Seferi'nin sonundaki muhasara(lar) elinizdeki kitabın başka bir yerinde zaten tafsilatlı olarak ele alınmıştır. Geri kalan muhasaralar arasında ise, bu saygın ve nüfuzlu şehri ele geçirmeye dönük birkaç Slav (Bulgar ve Rus) teşebbüsü ve Bizans darbeleri olarak görülebilecek çalkantılar esnasında bazı askerî simaların çabaları vardır.

Zikre değer ilk "denemeler", Erken Orta Çağ tarihinin en korkulan istilacılarından biri olarak kabul edilen Attila ve Hun orduları (434-453) tarafından yapılsa da aslında hiçbir zaman gerçekleşmemiş, ama tekrarından da vazgeçilmemiş tasarılardan başka bir şey değildir. Daha V. yüzyılın başında Konstantinopolis'in çifte Theodosios surlarının (İmparator II. Theodosios'a izafeten, 408-450; Konstantinos Suru'nun yaklaşık 2 km batısına yapılmıştır) inşaatı tam da, Tuna civarını ve Balkanlar'ı yağmalamaya başlamış olan Hunların arz ettiği tehlike sebebiyle başlatılmış ve süratle tamamlanması sağlanmıştı. 440'ların başında Attila, o zamanlar hâlâ Doğu Roma diye anılan imparatorluğun başkentini ilk defa ciddi şekilde hedefine yerleştirmişti. O dönemde kardeşi Bleda ile birlikte Hunlara komuta eden Attila, Singidunum (günümüzde Belgrad), Naissus (Niş), Serdica (Sofya), Philippopolis (Plovdiv) ve Arcadiopolis (Lüleburgaz) gibi şehirleri ele geçirip yağmalayan hayli başarılı akınlara önderlik ediyordu. Ne var ki Konstantinopolis'in tahkim ve takviye edilmiş surlarının manzarası, sonunda Attila'nın ordularını durdurmuş, onu kuzeye yönlendirmişti. Hunlar burada kendilerini durdurmak üzere gönderilmiş Doğu Roma ordusundan kalanları silip süpürdüler ve böylece İmparator II. Theodosios'u bir mütarekeye (Doğu Roma'yı yüklü miktarda ödeme yapmaya mahkûm eden 443 Anatolius Anlaşması) zorladılar. Dört yıl sonra, bu defa ordusuna tek başına hükmeden Attila (Bleda 445'te muhtemelen kardeşi tarafından öldürülmüştür) ikinci defa Doğu Roma İmparatorluğu üzerine yürüdü. Bu sefer Hunlara, Gotlar ve (keza Cermen asıllı) Gepidler de dâhil, boyun eğdirilmiş kavimlerin askerî birlikleri de destek verdiler. 447'nin ilk aylarında, başkentin içinde ve civarında binlerce kaybın yanı sıra surlarda ciddi hasara yol açmış olan bir depremler silsilesi sebebiyle imparatorluk içinde sıkıntı ve problemler daha da artmıştı. Şehri tehdit eden Attila'nın saldırısına karşı, Theodosios surları sadece -görülmedik bir hızla- onarımdan geçirilmekle kalınmadı, aynı zamanda genişletildi (ki kitabelerde bu genişlemenin kayıtları hâlâ mevcuttur). Hunlar Utus Nehri (günümüzde Bulgaristan'ın kuzeyindeki Vit) yakınında imparatorluk ordusunu bozguna uğrattı, fakat neticede bu, bir hezimete dönüşmüş Pirus zaferinden farksızdı. Kayıplar Konstantinopolis'in (her şeye rağmen hâlâ) güçlü olan surlarına yönelik ciddi bir saldırı düşündüremeyecek kadar büyüktü ve Attila önemsiz bazı küçük Balkan şehirlerini ele geçirmekle yetinmek zorunda kaldı, ancak yine de güneye, Thermopylae'ye kadar indi. 453'te yeni İmparator Markianos'un (450-457) anlaşma gereği ödenmesi gereken haracı vermeyi reddetmesinden sonra Attila'nın Konstantinopolis'e saldırı için bir kez daha birliklerini silahlandırdığı söylense de artık dikkatini daha ziyade Hun İmparatorluğu'nun batı sınırlarına teksif etmek zorundaydı. Her nasılsa düğün gecesi –Cermen asıllı Ildico, pek çok eşin sonuncusudur- Atilla için ölüm gecesi

* Gent Üniversitesi

1- İmparator III. Mikhael'in dayısı Bardas tarafından onarılan IX. yüzyıla ait deniz surları kitabesi (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

oldu. Tanrı'nın kırbacı, muhtemelen çok fazla içmiş ve iddia edildiğine göre burun kanamasından ölmüştü. Gerçi yakın zamanlarda ileri sürülen iddialara göre Attila'nın ölümünde Markianos'un dahli olmuş olabilir, ama kesin bir şey söylemek zordur. Atilla'nın ölümünden sonra Avrupa üzerindeki Hun tehlikesi çok geçmeden ortadan kalkmış oldu.

Hunlar daha sonra Konstantinopolis surlarını maddi olarak rahatsız etmemiş olabilirler, ancak bu surlar neredeyse onların bu dur durak bilmeyen tehditleri sayesinde insanoğlunun o zamana kadar inşa etmiş olduğu en karmaşık ve sağlam tahkimat sistemlerinden birine dönüştü. Söylemeye bile gerek yok ki, bu surlar gelecek yüzyıllardaki kuşatmalar esnasında paha biçilmez kıymet ve öneme sahip oldu. Konstantinopolis'in ilk gerçek muhasarası, aynı zamanda "kadim dünyanın son büyük savaşı" olarak bilinen sürecin doruk noktası Iustinianos Hanedanı'nın sonundaki iç (siyasi) karışıklığın geniş çerçevesi içinde gözlemlenmelidir. İmparator Maurikios'un (582-602), ordu komutanı Fokas (602-610) tarafından tahttan indirilmesi, Maurikios'un müttefiki İran Sasanî Kralı II. Hüsrev'e Bizans İmparatorluğu'na saldırmak için aradığı bahaneyi sunmuş oldu. Hüsrev ve Sasanîler sınır kasabası Dara'yı (Suriye'nin hemen kuzeyinde, bugünkü Mardin vilayetini) ele geçirdiler ve Küçük Asya üzerinden Konstantinopolis'e yöneldiler. Daha da önemlisi, Hüsrev, Maurikios'un oğlu Theodosios'un Sasanîlerin yanında savaştığını ileri sürüyordu. Maurikios'un oğlu, Fokas'ın adamları tarafından öldürüldüyse de Bizanslı bir ordu komutanı bu "Theodosios"un taç dahi giydirildiği başkente götürülmesine izin verdi. Fokas'ın için işleri daha da karmaşık hale getiren, isyancı babasıyla birlikte Bizans Kartaca'sından çıkıp gelmiş Herakleios ile uğraşmak zorunda kalmasıydı. Arkasında birçok taraftar topladıktan sonra, başkentin hububat tedarikini kısa bir süre abluka altına alan Herakleios, Ekim 610'da Konstantinopolis'i ele geçirmeyi başardı. Bu Herakleios, Fokas'ı idam ettirdikten sonra yeni imparator oldu (610-641) ve böylece yeni yüzyıl boyunca hüküm sürecek bir hanedanın (kendi adıyla) temelini attı. Şehir bu dinamik hükümdar döneminde, yabancı düşmanların oluşturduğu ittifaktan gelen ilk gerçek muhasarayı 626'da yaşadı: Hüsrev'in önderliğindeki Sasanî güçleri, kalabalık Avar orduları ve onlara göre daha az sayıdaki Slavlar. Daha önceki yıllarda Herakleios, geniş maddi imkânlar sunarak Avarları kontrol altında tutabiliyordu, Sasanîler ise -Maurikios'un tahttan indirilmesinden bu yana başkenti Boğaz'ın diğer yanından hemen hemen sürekli tehdit ediyorlardı- Bizans İmparatorluğu'nun Asya'daki topraklarında bazı önemli zaferler kazanmışlardı: Kudüs'ü yağmalamışlar (614) ve Kutsal Haç'ı başkentleri Ktesifon'a (günümüzde merkezi Irak, Ktesifon [Medain]) götürmüşlerdi. Artık 626 yılında (Heraklios İran'ın kuzey ve merkezî bölgelerine başarılı askerî harekâtlar düzenlemekle beraber) Sasanîler, Avar askerî birlikleriyle güçlerini birleştirdiler ve Khalkedon'daki (Kadıköy) mevzilerinden Konstantinopolis'i muhasara etmeye çalıştılar. Patrik Sergios'un büyük bir gayretle şehri müdafaa edenlere önderlik ettiği söylenir. Nihayetinde genel olarak büyük bir güçlükle karşılaşmaksızın on günlük muhasaraya karşı koydular. Böylece şehir surlarının güvenilir olduğu ve Slavlar tarafından tedarik edilmiş olan düşman botlarının Bizans donanmasına denk olmadığı anlaşılmıştı. Bizanslıların bu zaferinden sonra -ki hatırası çok geçmeden Georgios Pisides'in "Bellum Avaricum" isimli destan şiirinde terennüm edilmiştir- Sasanîler için işler kötüye gitti. Kudüs'ü ve Kutsal Haç'ı iade etmek zorunda kaldılar (628) ve Bizans takip eden on yılın sonunda Asya'da yüzyılın başında kaybettiği bütün toprakları geri aldı. Ne var ki bu geniş alanda çok geçmeden yeni ve heybetli bir düşman ortaya çıktı. Kudüs daha 638'de, Bizans'a meydan okuyan ilk Müslümanlar olan Arapların eline geçti. Araplar hızla ilerleyip 674-678'de (İmparator IV. Konstantinos döneminde) Konstantinopolis'i kuşattılar, fakat herhangi bir sonuç alamadılar. Bizanslılar, Arapların bu ilk esaslı yenilgisi esnasında muhteviyatını ve imalatını

bir sır gibi sakladıkları ünlü "Rum ateşi"ini geliştirdiler. İkinci bir Arap muhasarası da 717-718'de başarısızlıkla neticelendi, fakat muzaffer İmparator III. Leon ("Isaurialı") Arapların başarılarından etkilenmiş olmalı ki, ikonlara tapınmayı yasakladı ve böylece 726'da şimdi Bizans ikonoklazmının [Gr. eikonoklastes: tasvir kırıcı] ilk dalgası (787'ye kadar) diye bilinen hareketi başlatmış oldu.

Bir sonraki muhasaranın kahramanı, Bulgarların (veya "Bolgarlar", çünkü 865'te Hristiyanlığı kabul edinceye kadar genellikle böyle adlandırılırlar) Krum Han'dır (ykl. 800-814). Bu adam, en çok Bizans İmparatoru Nikeforos'un (802-811) kafatasını törenlerde kullandığı içki kadehine dönüştürmüş olmasıyla ün kazanmıştır. Krum Han döneminde ilk Bulgar İmparatorluğu'nun (681-1018) toprak büyüklüğü, Avarlar ve aynı zamanda hatırı sayılır derecede de Bizanslılara karşı ikiye katlandı. Krum'un güneye doğru akınlara başlayıp yağmaya girişmesinin gerisinde, Nikeforos'un 811'de Bulgar başkenti Pliska'yı ele geçirdikten sonra sergilediği menfur (bilhassa çocuklara karşı) hareketlerin yattığı söylenmektedir. Ancak Bulgarlar, Bizans askerî kuvvetlerini Konstantinopolis'e dönüş yolunda tuzağa düşürdüler ve Nikeforos öldürüldü. Bunun üzerine, bilhassa Krum'un teklif ettiği barış anlaşmasını İmparator I. Mikhael Rangabe'nin (811-813) reddetmesinden sonra yoğun ve şiddetli askerî akınlar başladı (Bunların nihai hedefinin bizzat Bizans başkenti olduğu ortaya çıktı.). Bulgarlar Thrakia ve Makedonia'daki birçok kasabayı ele geçirdi, yakıp yıktı ve 813 yazının sonuna doğru kendilerini Hadrianopolis (Edirne) yakınında karargâh kurmuş olarak buldular. Buradan Bizans ordularını yollarının üzerinden kaldırmayı başardılar ve Konstantinopolis'i ablukaya aldılar. Ellerinde bunun için uygun bir donanma olmadığından dolayı bu iş elbette imkânsızdı. Ne var ki bütün bunlar yine de I. Mikhael'in imparatorluğuna mal oldu: Tahtı bırakıp keşiş oldu ve yerine V. Leon ("Ermeni", 813-820) geçti. Leon hiç vakit kaybetmeden Krum ile müzakereleri başlattı. İmparator Leon, Krum'u surların ötesine davet etti, fakat bir çift okçuya pusu kurdurdu. Ne var ki Krum pusuyu fark etti ve tuzaktan sağ kurtulmayı başardı. Öfkeden deliye dönen Krum'un yaptığı ilk iş, zaptedilmez kent Konstantinopolis'in önündeki topraklara akınlar düzenleyip harebeye çevirmek ve Hadrianopolis ve Arkadiopolis'i (Lüleburgaz) ele geçirip intikam almak oldu. Bunun hemen akabinde başkente yeni bir saldırı için askerî birliklerini hazırladığı iddia edilmektedir. Fakat Krum'un 814'te ölümü bu planları bozdu ve takip eden otuz yıl boyunca -Krum'un oğlu Omurtag Han döneminde- Bulgarlar ile Bizans arasında bir barış dönemi yaşandı.

Aradan daha sekiz yıl geçmemişti ki Konstantinopolis bir daha muhasara edildi: Bu defa İmparator II. Mikhael (820-829) döneminde (Herakleios'un 610'daki başarılı girişiminden sonra) yine "içeriden", yani bir iç çatışmanın parçası olarak gerçekleşen bir kuşatmaydı. Tarihçiler ayaklanmanın toplumsal mı yoksa siyasi iktidarı ele geçirme mücadelesinden ibaret bir girişim mi olduğu konusunda bir fikir birliğine varabilmiş değillerdir. Slav Thomas diye bilinen isyancı elebaşısının gerçekten bir Slav olup olmadığı da açığa kavuşmamış durumdadır. Şu kadar ki Küçük Asya'dan geldiği ve çok geçmeden etrafına, imparatorluğun doğu bölgelerinin sakinlerinden birçok yoksul ve/veya ikona taraftarı (V. Leon Bizans ikonaklazmının ikinci -ve son- dalgasını başlatmıştı, 815-843) dâhil çok çeşitli zümre ve tabakalardan kalabalık bir güç topladığı bir vakıadır. 821'den 823'e kadar Thomas Küçük Asya'yı büyük ölçüde kontrol etti ve bu dönemde Konstantinopolis'i ele geçirmeye de çalıştı. Bu hedef, başkente doğru yaklaşırken onunla aynı tarafta olan birçok Slavı çok memnun ediyordu. 821'in sonuna doğru 30.000 kişiyi aşan bir kuvvet ve hatırı sayılır bir deniz gücüyle kentin önüne gelen ayaklanmacılar, surların önüne taş fırlatma bataryaları yerleştirerek Mikhael'i üç yandan taciz etmeye başladılar. Ne var ki üstün ateş gücü ve bazı elverişli rüzgârlar şehri savunanlara yardım ediyordu ve yaklaşan kış mevsimi Thomas'ı kuşatmayı kaldırmak zorunda bıraktı. Ertesi yılın (822) baharından itibaren Thomas saldırılarını esas itibarıyla surların Blakhernai kesimine (yani kuzeybatı kısımlarına) yoğunlaştırdı ve her ne kadar deniz gücü imparatorluk donanması tarafından hemen hemen yok edildiyse de isyancı güçler şehri hâlâ denizden kuşatma altında tutuyorlardı. Sonunda Mikhael yukarıda sözü edilmiş olan barış anlaşmasına dayanarak Bulgar müttefiklerine başvurmak mecburiyetinde kaldı. Yılın sonuna doğru Omurtag Han ve askerî birlikleri tarafından arkadan tehdit edilen Thomas, ordusunu geri çevirmek zorunda kaldı ve Konstantinopolis'in 100 km kadar batısında (bugünkü Marmara Ereğlisi yakınında) bir meydan muharebesine girişti. Bulgarlarla bu muharebenin sonucu belli değildir, ancak şurası kesin ki Bizans başkenti bir kez daha kurtulmuştu. Slav Thomas sığınacak nihai şehir olarak Arkadiopolis'i seçti. O ve adamlarından arda kalanlar İmparator Mikhael'in hayli etkili ablukasını göğüslemek zorunda kaldı. Birkaç ay sonra Thomas son kalan destekleyicileri tarafından derdest edilip teslim edildiği zaman, Mikhael'in -anlaşılabilir biçimde- asiye merhamet göstermediği tahmin edilebilir.

2- XX. yüzyılın başlarında İstanbul surları (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Ruslar diye bilinen bir kavmin, yaklaşık seksen yıllık bir zaman dilimi içinde imparatorluk başkenti için iki veya belki de üç defa yarattıkları ciddi tehlikelerin ilki, II. Mikhael'in torunu İmparator III. Mikhael (842-867) döneminde meydana geldi. Rus (veya Grekçe Rhos) genellikle Kiev Rusları ile ilişkilendirilmektedir ve Kiev merkezli bu devlet nihayetinde Moskova'nın genişlemesi karşısında dayanamayacak ve yerini Moskova'ya bırakacaktır. Ne var ki 860'ta Kiev muhtemelen daha henüz kurulmamıştı ve Konstantinopolis surları önünde birdenbire beliriverrmiş olan Ruslar, onlarla değil de Varangianlar veya Varyaglar[2**] ile irtibatlandırılmalıdır. Bunlar günümüz Rusya'sının batısındaki büyük nehirlerin etrafında kümelenen Doğu Slavlarını asimile etmeye başlamış olan İskandinavlardı. Tarihçiler, Bizans'ın kendi imparatorluklarının doğusunda karşı karşıya kaldığı sıkıntılardan, Rusların zamanında haberdar olduklarını düşünmektedirler. Araplar 860 baharında, Küçük Asya'da bazı korkutucu zaferler kazandılar ve bunun üzerine Haziran'ın başında askerî bir harekât başlatmak üzere İmparator Mikhael başkentten ayrıldı. Bundan kısa bir süre sonra sanki zamanlanmış gibi 200 ya da 300 Rus teknesi (monoksila) Boğazlardan geçip Konstantinopolis önlerine geldi. Ruslar Konstantinopolis'in sur dışındaki mahallelerini ağır biçimde talan ettiler ve sakinlerini öylesine vahşice kılıçtan geçirdiler ki ünlü Patrik Fotios, surların içinde, herkesin önünde Bakire Meryem'den (Theotokos) yardım istedi. Rivayetlere göre elli günü aşkın bir korku ve dehşet döneminin ardından Konstantinopolis'i mucizevi bir şekilde Meryem'in bu müdahalesi kurtarmıştır. Bu sıkıntılı haftalar süresince Rusların saldırıları ile ilgili en başta gelen kaynağımız Patrik Fotios'un vaazlarıdır. Daha sonraki Rus kaynakları pek birbirini tutmaz ve Bizans'ın "barbar" düşmanını Ruslara (ve dolayısıyla atalarına) yakıştıramamış izlenimi uyandırırlar. Şu var ki Patrik Fotios bize Rus "muhasara"sının şehri ele geçirmeye dönük aktif bir çaba mı yoksa kendi kıyıları etrafında sadece (sistematik) bir askerî akın ve yağma mı olduğu konusunda kesin bir cevap sunmaz. Bununla beraber şehir, mucizevi bir şekilde veya değil, hakikaten kurtulduysa da Ruslara gerçekten boyun eğdirilip eğdirilmediği kesin değildir: Muhtemelen

2** [Grekler ve Doğu Slavlarının Vikinglere verdikleri isim.]

Ruslar sadece Karadeniz'e ve daha da önemlisi yeteri kadar ganimet toplamış olarak geri döndüler. İki yıl sonra İmparator Mikhael, Slavların Hristiyanlaştırılması için gerekli örgütlenme ve hazırlıkları başlattı: 860'ın ortaları Kyrilos ve Methodios'un (daha sonra aziz ilan edilirler) misyonerlik faaliyeti dönemidir. Slav alfabesi oluşturulduktan sonra Slavların bu sözde havarileri beraberlerindeki Hristiyanlıkla birlikte bu alfabeyi de Moravya'ya götürdüler. Bu on yılın ardından Bulgarlar da Hristiyan oldu. Bununla beraber çarları (ve daha sonra azizleri) Vladimir 988'de Hristiyanlığı Rus(ya)'ya kesin olarak kabul ettirinceye kadar Rusların bir süre daha beklemeleri gerekecektir.

Kilit önemdeki bu dönüm noktasından önce de Boğaz'a başka Rus akınlarının vaki olduğunu biliyoruz. Bunlardan 907'de olan ilki, tarihi (bazılarına göre 904'te gerçekleşmiştir) hatta tarihselliği bakımından bile sorunludur. Ünlü bir Rus vekayinamesi, olan Geçmiş Yılların Hikâyesi, Novgorodlu Oleg'e ve onun Rus donanmasına, Konstantinopolis surlarına karşı değil de surların civarına bir askerî akın atfetmektedir. Yunanca Bizans kaynaklarının böyle bir çarpışmadan söz etmemesi, bazı uzmanları Rus kroniğinin aslında 860 yılındaki saldırılar hakkında bilgi verdiğini düşünmeye sevk etmiştir. Bununla beraber, 907 yılında Bizans ile Ruslar arasında ikincinin lehine bir barış anlaşmasının imzalanmış olması tartışma götürmez bir gerçektir. Hiç kuşkusuz bu, mütarekenin hemen öncesinde askerî bir çatışmanın olduğuna işaret edebilir, fakat bunun Konstantinopolis surları için gerçek bir tehlike arz etmiş olması ihtimal dışıdır. Her ne olursa olsun, 941'de Rusların Oleg'in halefi Kievli Igor'un önderliğinde Boğaz'a askerî akın düzenledikleri su götürmez bir gerçektir. Bizans ordusu yine Araplar ile bir muharebe içindeydi ve bu defa savaş Akdeniz'de cereyan ediyordu. Zamanlama bir kez daha Rusların bu durumun pekâlâ farkında olduklarını akla getirmektedir. İmparator I. Romanos Lakapenos (919-944) ordunun başarılı komutanlarından Ioannes Kurkuas'ı başkente gönderdi ve karşılaştığı birkaç problemi hallettikten sonra Rusları mağlup etti. Zaten bozulmuş ve kaçmaya başlamış olan Rus donanması "Rum ateşi" ile ağır zayiat verdi. Böylece "Rum ateşi"nin Bizans deniz kuvvetleri için güvenilir bir silah olduğu bir kez daha ortaya çıkmış oldu. Burada da yine bu çatışmanın ne ölçüde gerçek bir kuşatma olduğu karanlıktır, fakat daha önceki yağma ve akınlardan farklı olarak artık bunu Bizanslıların kazandıkları gün gibi aşikârdır. Byzantium ve bilhassa huşu verici Ayasofya'yla muhteşem başkenti Rus(lar) nezdinde karşı konulmaz bir cazibe konusu

3- İstanbul surları (Ayvansaray)

olmaya, günümüze kadar devam etti. Yukarıda sözü edilmiş olan Rus vekayinamesi Geçmiş Yılların Hikâyesi, içinde çokça zikredilen bir efsaneye yer verir. Buna göre Vladimir kendi tebaası için Doğu Hristiyanlığını temsilciler heyetinin Konstantinopolis'te görüp naklettikleri heyecan verici semavi güzellik sebebiyle bilhassa seçmiştir. Bu nedenle, Rusların ve Rusya'nın, zaman içerisinde kendi mimari karakteristiklerini kazanmış olmakla beraber, uçsuz bucaksız topraklarını Bizans üslubundaki kiliseler ile doldurmalarında elbette şaşılacak bir taraf yoktu. Ruslar Hristiyanlığı kabul etmelerini (988) takip eden onlarca yıl sonra Konstantinopolis yönünde veya civarına iki küçük deniz akını daha düzenlediler, fakat Osmanlı dönemine kadar Rusya şehir üzerinde bir daha (ideolojik) bir talep ve iddiada bulunmadı.

Burada ele alınacak son kuşatmanın tarihleri tam olarak bilinmektedir: 1047 yılının sonbaharının dört gününde (25-28 Eylül) başkent, Bizans ordu komutanlarından Leon Tornikios'un askerlerine karşı müdafaa edildi. İmparator IX. Konstantinos Monomahos'un (1042-1055) yeğeni olan Tornikios, iki yüzyıl önce Konstantinopolis'i yine "imparatorluğun

içinden" ele geçirmeyi denemiş olan Slav Thomas'a nazaran çok daha soylu bir asiydi. Tornikios batı eyaletlerinden hatırı sayılır miktarda destekçi ve birkaç yüksek rütbeli subayı etrafına toplayarak doğum yeri olan Hadrianopolis yakınlarından Konstantinopolis'in sağlam şehir surlarına karşı yürüyüşe geçti. İsyancılar kent surları önünde çabucak ve eğreti bir şekilde olarak oluşturulmuş bir askerî birliğin mukavemetini neredeyse derhâl kırdılar. İddiaya göre, Tornikios bu kısmi muzafferiyetin ardından, birdenbire bütün şehre yayılmış olan korku ve telaştan yararlanmak için gereğinden biraz daha fazla beklemek gafletinde bulundu. İlk gece, İmparator Konstantinos'un bozulan düzeni yeniden tesis etmesini ve dışarıdaki kuvvetlerden gelecek yardımı beklemesini mümkün kıldı. Tornikios'un yakaladığı nazik an gitmişti ve takip eden üç gün şehri savunanlar için ciddi bir tehlike oluşturmayı başaramadı. Buna mukabil İmparator Konstantinos'un bu süre içerisinde gerçek bir kahraman gibi davrandığı söylenmektedir. Güçlerinin bozulup dağılması üzerine Tornikios kaçıp kendisini başkentin 200 km batısındaki (Bulgarofigon, günümüzde Babaeski) bir kiliseye kapattı. Ancak çok geçmeden yakalandı ve kurbanı taht için elverişsiz hâle getiren tipik bir Bizans cezalandırma yöntemi ile cezalandırıldı yani gözlerine mil çekildi.

Bununla birlikte, kısa süre sonra yeni düşmanlar ortaya çıktı. XI. yüzyıl, doğudan Selçuk Türklerinin süratli gelişlerine tanık oldu, batıda ise Büyük Ayrışma [yahut bölünme] (1054) Doğu ile Batı Hristiyanlığı arasında giderek artan siyasi ve iktisadi çatışmalara teolojik bir destek sağladı. İlk haçlıların Kudüs'e doğru giderlerken daha 1097 gibi bir tarihte Konstantinopolis'e saldırma niyeti taşıdıkları söylenmektedir ve bu gerçekten bir yüzyıldan kısa bir süre sonra, IV. Haçlı Seferi'nin tarihi önem taşıyan doruk noktası olarak (1202-1204) gerçekleşmiştir. Konstantinopolis'in mağrur surları, büyük saygı duyulan kiliseleri ve başka harikulade yapıları gerçekten ilk defa yabancıların eline geçti ve üstelik bunlar Hıristiyandı. Ancak Latin Konstantinopolis'in ömrü çok kısa oldu ve şehir çok geçmeden General Aleksios Strategopoulos (1261) önderliğindeki Bizans birliklerince yeniden ele geçirildi. Ne var ki ne Bizans İmparatorluğu ne de onun başkenti bu karışık yüzyılda cereyan etmiş olan birçok tehlike ve saldırıdan tam olarak kurtulup yaralarını sarabildi. Tarih 29 Mayıs 1453'ü gösterdiğinde Konstantinopolis, neredeyse bir büyük Osmanlı denizi içinde bir ada hâline gelmiş olan Boğaz'daki bu büyüleyici şehir, nihayet Sultan Mehmed tarafından fethedildi.

KAYNAKLAR

Bayless, William N., "The Treaty with the Huns of 443", *American Journal of Philology*, 1976, c. 97/2, s. 176-179.

Gregory, Timothy E., *A History of Byzantium*, Malden 2005.

Howard-Johnston ve James Douglas, "The Siege of Constantinople in 626", *Constantinople and Its Hinterland: Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies,* ed. C. Mango ve G. Dagron, Oxford 1993, Aldershot, s. 131-142.

The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. Alexander P. Kazhdan vd., New York 1991.

Purton, Peter, *A History of the Early Medieval Siege: c. 450-1200*, Woodbridge 2009.

Shepard, Jonathan (ed.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, Cambridge 2008..

Thompson, Edward A., *The Huns*, Oxford 1996.

Turnbull, Stephen, *The Walls of Constantinople: AD 324-1453*, Oxford 2004.

The Russian Attack on Constantinople, Cambridge 1946.

"The Second Russian Attack on Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 1951, sy. 6, s. 161-225.

FETİH HADİSİ VE MÜSLÜMANLARIN İSTANBUL KUŞATMALARI

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞÇI*

İnsanın kalbine ve aklına ulaşmayı mümkün kılacak ortamı hazırlamak gibi manevi boyutu da olan fetih kavramı İslam kültürüne Hudeybiye Antlaşması'yla (Nisan 628) girmiştir. Fethin hem savaş hem de davet ve tebliğ yoluyla gerçekleşebileceğini ashabına gösteren Hz. Peygamber, İslamiyet önündeki en büyük iki engel olan Bizans ve Sasanî devletlerini ümmetine hedef olarak göstermiş, "Kisra yok olursa kendisinden sonra kisra, kayser yok olursa kendisinden sonra kayser olmaz. Onların hazineleri Allah yolunda taksim olunacaktır."[1] sözleriyle bu iki imparatorluğun Müslümanların hükmüne boyun eğeceğinin işaretini vermiştir. Aynı şekilde ilk deniz savaşına katılacak askerlerle Bizans başkentini fethetmek üzere hareket eden ilk orduların günahlarının bağışlanacağını müjdelemiş[2] ve uzun zaman alacak bu mücadelede ciddi sabır ve sebat göstermek gerektiğini de özellikle vurgulamıştır.[3] İslamiyet'le birlikte teşekkül eden Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un fethedilmesi düşüncesinin Hz. Peygamber zamanında çeşitli vesilelerle gündeme geldiğini ashabdan hadisleri yazmasına izin verilen Abdullah b. Amr b. Âs şöyle anlatmaktadır: "Biz huzur-ı saadette not tutar ve Hz. Peygamber'in hadislerini kaydederdik. Bir defasından içimizden birisi, Hz. Peygamber'e 'Ey Allah'ın Resulü! Önce hangi şehir fethedilecektir; Kostantiniyye mi, yoksa Roma mı?' sorusunu yöneltmiş, o da 'Önce Heraklios'un şehri, yani Kostantiniyye fethedilecektir.' cevabını vermişti."[4]

İlk dönem hadis ve tarih kaynaklarının hemen tamamında yer alan ve Bizans başkentine yönelik seferlere katılanların maddi ve manevi anlamda büyük kazanımlar elde edeceğine işaret eden bu rivayetler sahabeler ile daha sonra gelen Müslümanların İstanbul'un fethine odaklanmalarına ve bunu gerçekleştirilmesi gereken mukaddes bir ideal olarak benimsemelerine sebep olmuştur. Bu anlayışın oluşmasında "İstanbul mutlaka fethedilecektir, onu fetheden ordu ne güzel ordu, onu fetheden komutan ne güzel komutandır."[5] şeklindeki, İbn Abdülberr en-Nemerî (ö. 1071), Muhammed ez-Zehebî (ö. 1348), Nurüddin el-Heysemî (ö. 1405), Celalüddîn es-Süyutî (ö. 1505), Muhammed el-Münâvî (ö. 1622) gibi her biri hadis alanında otorite kabul edilen âlimlerin sıhhati hususunda ittifak ettikleri meşhur "Fetih Hadisi"dir.[6] Buharî ile Müslim'in veya ikisinden birinin *el-Câmiu's-sahîh* adlı eserlerini tasnif ederken gözettikleri şartlara uyduğu hâlde kitaplarına almadıkları rivayetleri bir araya getiren Hâkim en-Nisaburî'nin (ö. 1014) iki ünlü hadis âliminin şartlarına uyduğunu kaydettiği[7] bu rivayeti Buharî *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserine almıştır.[8]

Başta "Fetih Hadisi" olmak üzere bu konudaki bütün rivayetler fetih, gazâ ve cihad gibi kavramların içeriklerini doldurdukları gibi, ashap ile onlardan sonra gelen Müslümanların İstanbul'un fethine yönelmelerinde en belirleyici unsur olarak öne çıkmıştır.[9] Burada bir

* Marmara Üniversitesi

1 Buhârî, "Farzü'l-humus", 8, "Eymân", 3, "Cihâd", 157; Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, nşr. M. Jones, London 1965-66, c. 2, s. 460. Hz. Peygamber'in bu minvaldeki hadislerini dikkate alan Zehebî, İbn Kesîr gibi bazı âlimler Hz. Peygamber'in gelecekte olması muhtemel olan olaylara dair eserlerine bir bölüm açmışlardır. İstanbul'un fethi de bu olaylar arasında zikredilir. Mesela bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr., Beyrut 2003, c. 1, s. 711.

2 Buhârî, "Cihâd", 93.

3 İbn Mâce, "Cihâd", 11.

4 *Müsned*, c. 2, s. 176. Hâkim en-Nisaburî hadisin sahih ve Buharî'nin şartlarına uyduğunu kaydetmektedir. *el-Müstedrekale's-Sahîhayn*, nşr. M. Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1990, c 4, s. 468.

5 *Müsned*, c. 1, s. 176; c. 4, s. 335; Dârimî, "Mukaddime", s. 43.

6 Mehmed Esad Efendi, *Değeri ve Tesiri Açısından Fetih Hadisi*, haz. Necdet Yılmaz, İstanbul 2002, s. 87; Ali Yardım, "Fetih Hadisi Üzerine Bir Araştırma", *Diyanet İlmi Dergi*, 1974, c. 13, sy. 2, s. 116-120; İsmail Lütfi Çakan, "İstanbul'un Fethi Hadisi", *Fetih, Fatih ve İstanbul Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1992, s. 50.

7 Bkz. Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, c. 4, s. 468.

8 Buharî, *et-Târîhu'l-kebîr*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut 2001, c. 2, s. 81.

9 Başta Zehebî olmak üzere biyografi kitaplarının tamamında hâl tercümeleri anlatılan kişilerin İstanbul'a yönelik seferlere katıldıklarının kayıt altına alınması bu hususun İslam dünyasında farklı olarak değerlendirildiğinin bir tezahürü olmalıdır. Mesela bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 3, s. 132, 174; c. 4, s. 302.

hadisin güvenilir rivayetleri ihtiva eden *kütüb-i sitte* adı verilen hadis kitaplarında yer almamasının sahih olmadığı anlamına gelmediği, bu kitaplarda yer almayan çok sayıda sahih kabul edilen hadisin var olduğu hususunun özellikle altı çizilmelidir. Çünkü bir hadisin sahih olup olmadığı hangi kitapta bulunduğuna göre değil, onu nakleden kişilerin durumlarına ve güvenilirliklerine göre tayin ve tespit edilebilir.[10] Benzer bir durum İstanbul'un kıyamet alametleri başta olmak üzere fiten ve melâhime dair haberlere konu olması için de söz konusudur. Bu rivayetler öncelikle sıhhati ve vahiy ürünü olup olmama açılarından ele alınıp incelenmeli, tarihî olaylara uyup uymadıkları kontrol edilmeli, özellikle de klasik kaynaklarda yer alan ve hadis âlimleri tarafından zikredilen konular arasına dâhil edilmeyen rivayetlerle karıştırılmamalıdır. Bu arada hadis literatüründe fiten ve melâhim bahislerine konu olmayan "Fetih Hadisi" başta olmak üzere İstanbul'a dair hadislerin Osmanlı kaynaklarında İstanbul'un fethinden uzunca bir süre sonra yer almaya başladığının altı çizilmelidir.[11]

Sahip olduğu tabii güzellikleri, coğrafi konumu, siyasi ve stratejik önemi dolayısıyla Bizans başkenti İstanbul, İslam'ın ilk asırlarından itibaren Müslümanların da hedefi olmuştur. Hz. Peygamber zamanında başlayan İslam-Bizans mücadelesi Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İstanbul'u hedef alan Müslümanların karadan ve denizden düzenledikleri seferlerle sürmüş ve 642 yılında Sasanî Devleti'nin ortadan kaldırılmasından sonra tek hedef hâline gelen Bizans İmparatorluğu'nu yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştı. Bu bağlamda Hz. Ömer zamanından itibaren "es-sâifetü'l-yümnâ (es-sâifetü'l-kübrâ)" ve "es-sâifetü'l-yüsrâ (es-sâifetü's-suğrâ)" adı verilen Anadolu'nun iç kısımları ile Torosların aşağısında kalan sahil şeridi olmak üzere iki ayrı güzergâh üzerinden düzenlenen seferler Bizans'ı yıprattığı gibi zaman içerisinde İstanbul kuşatmaları için ön hazırlık niteliğine büründü.[12] Bundan sonraki süreçte denizde de askerî bir güç oluşturmanın gerekli olduğunun farkına varan Müslümanlar karadan ve denizden İstanbul'a yaklaşmaya yönelik stratejiler geliştirirken, Bizanslılar da başkentlerini korumanın ve Müslümanları İstanbul'dan uzak tutmanın yollarını aramaya başladı. Zira Sasanî Devleti'nin kısa zamanda çökmesiyle mukayese

1- Ayasofya'ya 1697-1698 tarihinde asılan Fetih Hadisi

edildiğinde, Bizans İmparatorluğu'nun ayakta kalışında İstanbul'un hiç de küçümsenmeyecek bir rol üstlendiği unutulmamalıdır.[13]

Hz. Osman, Suriye ve Afrika valilerinden, çeşitli askerî ve siyasi mağlubiyetlere rağmen direnerek İslamiyet için sürekli engel olan Bizans'ın doğudan ve batıdan kuşatılması yönünde faaliyetlerin yoğunlaştırılmasını emretti; Avrupa'ya ayak basan Müslümanların İstanbul'a ulaşmalarının daha kolay olacağı düşüncesiyle İspanya'nın fethine yönelik faaliyetlerin arttırılmasını istedi.[14] 649'da birinci İstanbul kuşatmasına katılan sahâbilerin de katılımıyla gerçekleştirilen ilk deniz seferinde Kıbrıs'ın barış yoluyla fethi ve 655 yılında Fenike (Phoenix) açıklarında gerçekleşen Zâtü's-Savârî (Gemi Direkleri) Savaşı'ndan sonra Doğu Akdeniz'de üstünlük Müslümanlara geçti. Doğrudan İstanbul'a yönelik en önemli girişim olan bu savaşta Bizans donanması başkentten oldukça uzak bir yerde İslam donanmasını karşılayarak imha etmeyi planlamışsa da bunu gerçekleştirmeye muvaffak olamadı.[15]

10 Çakan, "İstanbul'un Fethi Hadisi", s. 51-52.

11 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet: 1453 İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları*, İstanbul 2012, s. 30-78.

12 Vâkıdî, ashaptan Büsr b. Ebu Ertât'ın 43 (663-664) yılında çıktığı yaz seferinde İstanbul'a kadar ulaştığını ve burada kışı geçirdikten sonra geri döndüğünü kaydeder, bkz. Taberî, *Târîhu'r-rüsul ve'l-mülûk*, nşr. M. Ebü'l-Fazl, Beyrut, ts. (Dârü Süveydân), c. 5, s. 181.

13 Bernard Lewis, "İstanbul'un Sükutu II", çev. Orhan Şaik Gökyay, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1956, sy. 2, s. 190.

14 Taberî, Târîh, c. 4, s. 255.

15 Marius Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İsmail H. Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1956, sy. 2, s. 215-217; Philip K. Hitti, *İslam*

2- İstanbul kuşatmasına katılan ve burada vefat eden Ebû Eyyûb el-Ensarî'nin (Eyüp Sultan) III. Selim'in yaptırdığı gümüş şebekeden önceki sandukası (d'Ohsson)

Hz. Osman'ın asiler tarafından şehit edilmesi (656) ve Hz. Ali'nin halifeliği konusunda gruplaşmaların başlaması, Müslümanların kendi iç meselelerine dönmelerine ve Zâtü's-Savârî'den elde edilen avantajı lehlerine kullanamamaları sonucunu doğurdu. Bizans hükümeti bir taraftan idari ve askerî alanda bazı düzenlemeler yaparak ordunun yapısını değiştirirken diğer taraftan da İstanbul ve çevresinin dış tehditlere karşı nasıl korunacağının tedbirlerini almaya fırsat buldu.[16]

Emevîlerin iktidara gelmesiyle (661) İslam-Bizans mücadelesi kaldığı yerden devam etti ve ashabdan Medineli Fedâle b. Ubeyd'in öncülüğünde ilk İstanbul kuşatması gerçekleşti. 668 yılında yaz seferine çıkan Fedâle, Malatya'nın batısından (Hexapolis) başladığı seferini Halife Muaviye'den aldığı yardım ve destekle sürdürerek İstanbul'a kadar ulaştı ve o yıl kışı Kadıköy'de geçirdi. Fedâle'nin ordusuna 669 yılının ilk aylarında Muaviye tarafından gönderilen önce Süfyan b. Avf, ardından da Yezid b. Muaviye'nin komutasında, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Avf. b. Mâlik el-Escaî, Mahmud b. Rebî ve Hz. Peygamber'i hicretten sonra bir süre evinde misafir eden Ebu Eyyub el-Ensarî gibi ashabın önde gelen şahsiyetlerinin yanında çok sayıda sahabe çocuğunun da yer aldığı iki yardımcı birliğin katılmasıyla süren kuşatma, 670 yılı sonbaharında sona erdi.[17] Surlar önünde yapılan çatışmalar netice vermediği gibi, Haliç'in girişinin kalın zincirlerle kapatılmış olması denizden de olumlu sonuç alınmasını engellemişti. Arapların alışık olmadığı sert geçen kış şartları ve kuşatmanın uzamasına bağlı olarak ordu içinde çiçek ve humma gibi hastalıkların yayılması ve yaşanan erzak sıkıntısı İstanbul'un düşmesinin bir başka bahara kalmasına sebep olmuştu.[18] İlk İstanbul kuşatmasında sağlıklı olan herkesin Allah yolunda savaşa katılması gerektiğine inanan ve yardımcı kuvvetlerle geldiği İstanbul'da kuşatma devam ederken hastalanarak vefat eden Ebu Eyyub el-Ensarî'nin[19] yanında sadece ashabdan on yedi şehit verilmiş olması Müslümanların kayıplarının önemini göstermektedir. İstanbul'da Ebu Eyyub el-Ensarî başta olmak üzere birçok sahabeye ait olan mezar veya makam bu ilk kuşatmanın hatırası olarak günümüze ulaşmıştır.[20]

İlk girişim başarıya ulaşmamış olsa da başkentlerinin sürekli olarak baskı altında tutulduğunu hisseden Bizanslılar, surlarını tahkim ve tamir ettikleri İstanbul'u daha iyi savunabilmek için birtakım idari ve askerî tedbirler aldılar ve IV. yüzyıldan beri bilinen "Grejuva ateşinin (âteş-i Rûmî)" kullanılabileceği iki katlı büyük savaş gemileri hazırladılar. Bütün zorluklarına rağmen Bizans ile mücadeleden vazgeçmeyen ve alışık olmadıkları deniz hayatına alışmaya çalışan[21] Müslüman Araplar 670'te fethettikleri Kyzikos (Kapıdağ) Yarımadası'nı İstanbul'a yönelik seferler için üs hâline getirdiler.[22] 672'de İzmir'in (Smyrna) fethi, ardından da yeniden hâkim olunan Rodos'un üs hâline getirilmesi (673) ve Kos ile Sakız adalarının tahkim edilmesi, Akdeniz'de İslam hâkimiyetini daha da sağlamlaştırdığı gibi İstanbul'a yönelik tehditleri daha da artırdı.[23]

674 yılı ilkbaharında daha önce hazırlanıp Akka'da bekletilen ve 1700 parçadan oluşan İslam donanması, Çanakkale Boğazı'nı (Hellespont) geçerek Haliç yakınlarında demirledi ve karaya asker çıkarılmasıyla ikinci İstanbul kuşatması başladı. Bu kuşatmada ashabdan Fedâle b. Ubeyd el-Ensarî başkumandan, Abdullah b. Kays el-Hârisî donanma komutanı, Cünâde b. Ebu Ümeyye donanma komutan yardımcısı idi; Yezid b. Şecere er-Rahâvî de Şam birliklerinin komutanlığını üstlenmişti. İslam ordusu; surlar önünde savaşanlar, onları silah ve teçhizat yönünden destekleyip ihtiyat kuvveti olarak en geride kalacak olanlar ve gerektiğinde savaşa müdahil olacaklar olmak üzere üç gruba ayrılmıştı.[24] 674'te karadan ve denizden başlayan 678 yılına kadar durmaksızın süren ve Bizans kaynaklarında Kapıdağ Yarımadası'nın (Kyzikos)

Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, c. 1, s. 253. 663 yılında İmparator II. Konstans'ın devletin başkentini İstanbul'dan Sicilya'ya nakletmek istemesinin sebepleri arasında Sicilya ve İtalya üzerindeki Müslüman Arap tehdidi de bulunuyordu.

16 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1981, s. 109-110.

17 Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1993, s. 159; Taberî, *Târîh*, c. 5, s. 232; Ya'kûbî, *Târîh*, nşr. M. Th. Houtsma, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), c. 2, s. 138.

18 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'*, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr., Beyrut 1981-85, c. 2, s. 394; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), c. 4, s. 347.

19 Kuşatma sırasında hastalanarak vefat eden Ebu Eyyub el-Ensarî vasiyeti gereği surların dışında bir yerde defnedilmiştir. İbn Abdürabbih'in kayıtlarından Ebu Eyyub'un buraya defnedilmesinde ısrarcı olmasında Hz. Peygamber'den işittiği "Kostantiniyye surları dışında salih bir kişi defnedilecektir." şeklindeki rivayetin rol oynadığı anlaşılmaktadır (*el-İkdü'l-ferîd*, nşr. Abdülmecîd et-Terhînî, Beyrut 1987, c. 5, s. 116).

20 Geniş bilgi için bkz. Necdet Yılmaz ve Coşkun Yılmaz, *İstanbullu Sahâbeler*, İstanbul 2003.

21 Deniz yoluyla İstanbul'a ulaşmaya çalışan birlikler, en fazla on kişiyi taşıyabilen küçük çaplı tekneleri kullanıyorlardı, bkz. Zehebî, *A'lâm*, c. 6, s. 9.

22 Kapıdağ Yarımadası tahkim edilerek ikinci kuşatmanın kaldırılmasına kadar bahar aylarındaki seferler için kış aylarının geçirildiği bir üs hâline getirilmişti, bkz. Zehebî, *A'lâm*, c. 6, s. 413.

23 Taberî, *Târîh*, c. 5, s. 288; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 115.

24 Agabiyûs el-Menbicî, *el-Müntehab min tarîhi'l-Menbicî*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Trablus 1986, s. 72.

3- Fatih Haziresinin giriş kapısındaki Fetih Hadisi

fethinden (670) itibaren başlatılarak "Yedi Yıl Seferi" olarak adlandırılan kuşatmadan İstanbul, karadan müstahkem surlarının aşılamaması, denizden de İslam donanmasının önemli bir kısmının âteş-i Rûmî kullanılarak yakılması sonucunda kurtulmuştu.[25] Geri çekilen donanmanın Pamfilia sahilinde fırtınaya tutularak ağır kayıplar vermesi ve Anadolu'daki Müslüman ordusunun eşzamanlı olarak önemli kayıplara uğraması İstanbul'un fethini bir süre daha ertelenmesi sonucunu beraberinde getirmişti. G. Ostrogorsky, ilk defa ciddi bir mukavemetle karşılaşan Müslüman Arapların Doğu Roma topraklarında ilerleyişine kazanılan zafer ile dur denildiğini kaydeder ve Avrupa'yı Müslüman dalgasının kaplamasından kurtaran bu başarının sadece Bizans için değil, bütün Avrupa kültürü için de bir kurtuluş olduğunu belirtir.[26] Nitekim İstanbul'un fethedilememesi İslamiyet'in Avrupa'da yayılması önündeki en büyük engel olmuş ve İspanya'nın önemli bir kısmına hâkim olan Müslümanların bunu daha ileriye götürememelerine sebep olmuştu.[27]

Bundan sonraki süreçte Bizans İmparatorluğu karşı taarruza geçerek önce İstanbul ve yakın çevresinin güvenliğini sağladığı gibi Anadolu'da sarsılan otoritesini temin etmeye yönelik tedbirleri süratle almaya başladı. Emevî tahtına çıktığında (685) Bizans'ın Anadolu'daki ilerlemesini her yıl büyük miktarda vergi vermekle durdurabilen Abdülmelik b. Mervan, ülkedeki iç huzuru sağlayıp devleti değişen siyasi ve iktisadi gelişmelere göre yeniden yapılandırdıktan sonra İslam-Bizans mücadelesini yeniden başlattı. Babasından güçlü bir devlet devralan ve kardeşi Mesleme'yi Bizans ile mücadeleye dâhil ederek İslam tarihinin ikinci büyük fetih harekâtını başlatan Velid b. Abdülmelik İstanbul'a ulaşarak Hz. Peygamber tarafından gösterilen hedefe varmak için politika geliştirmeye başladı. H. 95'te (713-714) İmparator Herakleios tarafından İslam ordularına karşı esaslı bir şekilde tahkim edilen stratejik öneme sahip sınır kalesi Herakleia'nın (Ereğli) fethi, üçüncü İstanbul kuşatmasının önemli adımlarından birisi oldu.[28]

715'te Emevî tahtına çıkan Süleyman b. Abdülmelik, kardeşi Velid'in sadece İstanbul'un fethine yönelik çabalarını sürdürdü. Onun bu kararında bir grup âlimin kendisine gelerek Hz. Peygamber'in, İstanbul'u peygamberlerden birinin ismini taşıyan bir halifenin fethedeceğini müjdelediğini ve Emevî hanedanında kendisinden önce peygamber adını taşıyan bir halifenin olmadığını söylemeleri etkili olmuştu.[29] Bizanslıların Hıms sahilindeki Lazkiye'yi yağmalayarak tahrip etmeleri ve Müslüman halkından bir kısmını da esir almaları

25 İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, nşr. Ömer el-Amrî, Beyrut 1995-98, c. 32, s. 119; Canard, "Arapların İstanbul Seferleri", s. 223-224.

26 Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 116-117.

27 Lewis, "İstanbul'un Sükutu II", s. 191-192.

28 Taberî, *Târîh*, c. 6, s. 492.

29 Mehmed Esad Efendi, *Fetih Hadisi*, s. 44-45.

hazırlıkların hızlanmasını beraberinde getirmişti.[30]

Halife Süleyman, İspanya fatihi Musa b. Nusayr ve kumandanlığa getirdiği kardeşi Mesleme ile fethin gerçekleştirilebilmesi için nasıl bir strateji izlenmesi gerektiği konusunda uzun istişarelerde bulundu. Önceki fetihlerde takip edilen stratejilerin izlenmesi görüşünde olan Musa, Süleyman'ın Kudüs'te kalarak İstanbul'a ordu göndermesinin doğru olmadığını beyan etmiş ve yol güzergâhındaki kale, tahıl ambarı ve silah depolarına hâkim olmak gibi bir dizi tedbirden sonra İstanbul'a yönelmesini tavsiye etmişti.[31] Öbür yandan meşhur "Fetih Hadisi", sefer hazırlıkları esnasında sıkça gündeme gelmiş ve ordudaki görevli kıssacılar bu hadis başta olmak üzere Hz. Peygamber'in İstanbul'a dair hadislerini hatırlatarak insanların sefer hazırlıklarına katılmalarını sağlamaya çalışıyorlardı.[32]

Hazırlıkları yerinde görmek ve orduyu yolcu etmek için Bizans'a yönelik seferlerde üs olarak kullanılan Halep yakınlarındaki Dâbık'a gelen Halife Süleyman, rivayetlere göre 50.000'den 100.000'e kadar değişen sayıda askerlerden oluşan aralarında oğlu Davud'un da bulunduğu İslam ordusunu Eylül 715'te büyük bir törenle yola çıkardı. İstanbul'u fethetme kararlılığını göstermek için İslam ordusu Bizans başkentine girinceye kadar Dâbık'tan ayrılmayacağına yemin etti ve kumandanı Mesleme'ye de fethi gerçekleştirmeden veya kendisinden yeni bir emir almadan geri dönmemesini emretti.[33]

Maraş üzerinden Afik'e geçip kışı orada geçiren Mesleme, ilkbaharla birlikte İç Anadolu'nun batısındaki Ammuriye üzerinden İstanbul'dan Çukurova'ya giden eski Bizans askerî yolunu izledi. Musa b. Nusayr'ın tavsiyesine uygun olarak aralarında Sardes ve Bergama'nın da yer aldığı bir dizi fetih gerçekleştirdikten sonra Abydos (Nara) Burnu'na yönelip Çanakkale Boğazı'ndan Trakya'ya geçerek İstanbul'u kuşattı (Ağustos 716).[34] Donanma Komutanı Ömer b. Hübeyre'nin komutasındaki 1800 gemiden oluşan İslam donanması Haliç'in ağzını kapatan zincirlerin karşısında demirleyerek kuşatmayı denizden desteklemeye çalıştı.[35] Gelişmelerin aleyhlerine olacağını düşünen Bizanslılar, Mesleme'ye haraç ödeyerek geri çekilmesini teklif ettiler. Her ne pahasına olursa olsun İstanbul'u fethetmeyi düşünen Mesleme bu teklife iltifat etmedi.[36]

Halife Süleyman'ın vefatına kadar (ö. 14 Ağustos 717) süren kuşatma, İmparator III. Leon'un gayretinin yanında çetin kış şartları, surların aşılamaması ve Grek ateşine bir çare bulunamamasından dolayı Müslümanların aleyhine gelişti. Mesleme zincirlerle kapatılmış Haliç ile surlar önünde mücadele eden askerleri arasında mekik dokumasına ve sürekli Halife Süleyman'dan takviye birlikleri almasına rağmen İstanbul'un düşmesini sağlayamadı.[37] Süleyman'dan sonra Emevî tahtına çıkan Ömer b. Abdülaziz yaptırdığı tahkikattan sonra İstanbul önlerinde perişan durumda olan İslam ordusunun Bizans tarafından tamamen imha edilebileceği endişesiyle seferi kaldırmaya mecbur oldu.[38] Hz. Peygamber tarafından övülen ordunun içerisinde yer almayı umarak en geniş kapsamlı katılımın olduğu bu kuşatmada Emevîler devrinde Anadolu'da Bizans'a karşı yapılan savaşlarda ün kazanan Müslümanlar ve özellikle Türkler arasında büyük bir gazi-veli hüviyetiyle yüceltilip destan kahramanı yapılan Battal Gazi (Abdullah el-Battal) başta olmak üzere çok sayıda önemli şahsiyet görev almıştı. Bundan sonra Bizans başkentinin kurtarılmasında başrol oynayan İmparator III. Leon sadece İstanbul'u değil, Anadolu'daki Bizans topraklarının önemli bir kısmını Müslüman Arapların tehdidinden kurtaran bir kahraman olarak görülmeye başlandı. Bundan önceki kuşatmada IV. Konstantin, Müslüman Arapları İstanbul surları önünde durdurmuş (669), III. Leon ise bunları kesin olarak tardetmişti.[39] Bu sadece İstanbul'un değil Avrupa Hristiyanlarının da kurtuluşu anlamına geliyordu ve III. Leon bu başarısıyla orta zamanlar Hellenizm'inin Perslere karşı zaferleriyle ünlenen Miltiades'i olmayı hak etmekteydi.[40]

İstanbul'u düşürmeye muvaffak olamayan Mesleme'nin kuşatma esnasında Bizans makamlarının izniyle bir cami ve esirler için de Dâru'l-balât diye bilinen bir bina yaptırmıştır.[41] Bu caminin sonraki dönemde

30 Ya'kûbî, *Târîh*, c. 2, s. 299.

31 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire 1988, c. 9, s. 182; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 2, s. 1045-1046.

32 *Müsned*, c. 1, s. 176; c. 4, s. 335; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, c. 28, s. 315; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 2, s. 312-313.

33 Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 245; Taberî, *Târîh*, c. 4, s. 530; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, c. 32, s. 46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 9, s. 181.

34 Kayhan Atik, [Nergisî] "Gazavât-ı Mesleme", yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 1990, s. 81-83.

35 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 3, s. 132.

36 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 2, s. 1047.

37 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 2, s. 1045, Canard, "Arapların İstanbul Seferleri", s. 226.

38 Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 245; Taberî, *Târîh*, c. 6, s. 530; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 9, s. 181; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 145-146.

39 Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 117.

40 A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfit Mansel, Ankara 1943, s. 300.

41 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut 1996, s. 145; Makdisî,

4- Fetih Hadisi (Hat: Hüseyin Kutlu)

varlığını sürdürdüğüne dair işaretler vardır. Fatımî devlet başkanlarından Aziz-Billah kendisiyle barış antlaşması imzalamak için gelen Bizans heyetinden bu camide adına hutbe okunmasını istemişti.[42] Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında da gündeme gelen İstanbul'daki caminin Mesleme'nin kuşatma esnasında yapılmasına vesile olduğu ibadet mekânı olması kuvvetle muhtemeldir.[43]

Mesleme'nin kuşatmasından sonra Anadolu akınlarının sürdüğü Emevîler döneminde Müslüman Araplar bir daha İstanbul önlerine kadar ulaşamadılar. Abbasîler döneminde birkaç yıllık bir sükûnet devresinden sonra yeniden başlayan gazalarla Bizans İmparatorluğu ile mücadeleye devam edilmiştir. Üçüncü Abbasî Halifesi Mehdî, İslam Devleti'ndeki iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Bizans İmparatorluğu'na bir ders vermek maksadıyla 782 yılında İstanbul'a büyük bir sefer düzenledi. Oğlu Harun kumandasındaki İslam ordusu Üsküdar'a kadar gittikten sonra Kraliçe İrene ile yıllık vergi ödemek şartıyla yapılan barış antlaşmasıyla geri döndü.[44] Bundan sonraki süreçte Anadolu'ya seferler sürmüş, bazen bunlar başlangıçta Bizans başkentine yönelik olarak tasarlanmışsa da İstanbul'a kadar uzanan bir solukta olmamıştır.[45]

Malazgirt Muharebesi'nde yenilerek esir düşen IV. Romanos Diogenes'in tacını ve hayatını kaybetmesinden (1072) sonra Anadolu Selçuklu ailesinden Kutalmış oğlu Süleyman Şah, İznik'in hâkimiyetini eline geçirip Anadolu'da ilk Türk devletini kurmasıyla Boğaziçi kıyılarına kadar ilerleyen Türkler doğrudan İstanbul'u tehdide başladılar. Malazgirt Savaşı'nı takip eden yıllarda Alparslan'ın Anadolu'nun fethiyle görevlendirdiği Çaka Bey İstanbul önlerinde görünen ilk Türk kumandanıdır. İzmir'i ele geçirdikten sonra oluşturduğu ilk açık deniz Türk donanmasını faaliyete geçiren ve Peçeneklerle bir dostluk antlaşması imzalayan Çaka Bey, Bizans hizmetinde bulunan Türkleri de kendi ordusuna çağırdı. Ardından İstanbul'u karadan ve denizden kuşatmak üzere harekete geçti. İmparator Aleksios Komnenos, Kumanlarla (Kıpçaklar) anlaşarak, Çaka Bey'in en önemli müttefiki Peçenekleri ağır bir yenilgiye uğrattı (29 Nisan 1091). Peçeneklerle buluşamayan Çaka Bey İstanbul'u almaktan bir türlü vazgeçmediyse de Bizans başkenti uzunca bir süre Türklerin tehdidinden emin oldu.[46]

VIII. Mikhail Palaiologos'u takip eden imparatorlar devrinde arazisi gittikçe küçülen ve sonunda surlarının çevrelediği bir şehir devleti hâline dönüşen İstanbul'da

Ahsenü't-tekâsîm, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1877, s. 147; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 2, s. 1108; K. Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik, çev. R. J. H. Jenkins, Washington 1967, s. 93.

42 Zehebî, *A'lâm*, c. 15, s. 172.

43 Canard, "Arapların İstanbul Seferleri", s. 231-234.

44 Taberî, *Târîh*, c. 8, s. 152-153.

45 Zehebî, *A'lâm*, c. 6, s. 287, 297-298.

46 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 92-93.

halk özellikle XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Türklerinin tehdidini daha yakından hissederek şehirlerinin kuşatılacağı endişesiyle yaşamaya başladı. İlk ciddi muhasara teşebbüsü Eylül 1394'te İstanbul'u fethederek hem kendisinden önceki halife ve sultanlarını hem de ecdadını geçmek amacından olan Yıldırım Bayezid tarafından gerçekleştirildi.[47] Bizans imparatorunun Avrupa devletleriyle bir Hıristiyan birlikteliği oluşturmasından ve bu çerçevede Rumeli'deki faaliyetlerinin geleceğinden endişe eden Bayezid, İstanbul'u birçok yerde kurulan mancınıklarla hem karadan, hem de Gelibolu'dan gelen donanmanın Galata tarafını ele geçirerek Boğaz'a girmesiyle denizden kuşattı.[48]

Uzun süreli abluka siyaseti uygulayarak ve muhasaranın şiddetini artırarak şehrin düşmesini sağlamaya çalışan Yıldırım Bayezid'in bu girişimi sadece İstanbul'da değil Avrupa'da da büyük bir heyecana sebep oldu.[49] Bütün çabalarına rağmen zor durumda kalan İstanbul halkına denizden gelen yardımları önleyemeyen I. Bayezid, Niğbolu zaferinden sonra İstanbul'un zaptını gerçekleştirmeye yönelik faaliyetlerine hız verdi. Görevlendirdiği Yahşi Bey, Şile'yi ele geçirerek (1396) Bizans'ın Asya'daki varlığına son verirken, Anadolu yakasında boğazın en dar yerinde Bizans'a Karadeniz üzerinden gelecek yardımı engellemek için Anadoluhisarı adı verilen müstahkem bir kale yaptırdı. Ardından da halkın bütün ümitsizliğine ve yakın çevresinin muhalefetine rağmen şehri korumaya gayret eden ve Avrupa'dan yardım bekleyen İmparator II. Manuel'e elçi göndererek İstanbul'un teslim edilmesini istedi; teklifinin reddedilmesi üzerine ablukasını daha da şiddetlendirdi.[50] Niğbolu'da Osmanlılara karşı savaşan ve esir düştükten sonra fidye ödenerek kurtarılan Fransız şövalyelerinden Mareşal Boucicaut'un küçük kuvvetiyle Osmanlı ablukasını yararak İstanbul'a ulaşması şehirde büyük bir sevinç ve ümide yol açmış; II. Manuel onunla birlikte yardım bulmak için Avrupa'ya gitmişti (10 Aralık 1399). Papa IX. Bonifas'ın Bizans başkentinin kurtarılması için Avrupa devletlerine yaptığı çağrısına Fransa'nın dışında olumlu cevap veren olmaması II. Manuel'in bütün ümitlerini yitirmesine sebep olmuş ve kuşatmanın kaldırılması karşısında bazı yükümlülükleri yerine getireceğine söz vermişti. Buna göre İstanbul Sirkeci'de Müslümanlara yedi yüz ev tahsis edilerek bir Müslüman mahallesi kurularak bir cami inşa edilmesi, burada ikamet edenler ile ticaret maksadıyla bulunan Türk ve Müslüman nüfusun kendi aralarında veya Bizanslılarla olan anlaşmazlık davalarına bakmak üzere Osmanlılar

47 *16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi: 1373-1512*, haz. Şerif Baştav, Ankara 1973, s. 101.

48 Hadîdî, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, s. 112.

49 İbn Kemal, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. Koji Imazawa, Ankara 2000, c. 4, s. 237.

50 Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. Vl. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s. 30-31.

5- I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'a gelen İdris es-Senûsî'nin isteği üzerine Fatih Camii'nin avludan giriş kapısının sağına asılan Fetih Hadisi (Hat: Hâmid Aytaç)

tarafından bir kadı tayin edilmesi ve yılda 10.000 flori haraç ödemesi kayıt altına alınmıştı. Yaklaşık sekiz yıldır süren kuşatmayı kaldırmaya niyeti olmayan Yıldırım Bayezid, Timur'un Anadolu'ya girmesi ve II. Manuel ile iyi ilişkileri olan Vezir Çandarlı Ali Paşa'nın fethin kolay olmayacağı ve çok zayiat verileceği konusundaki ısrarlı tutumu üzerine razı olmak zorunda kalmıştı.[51] J. W. Zinkeisen, uzun süren bu kuşatmada İstanbul'un önemli oranda nüfus kaybettiğini ve çaresizlik içinde olan halkın bir kısmının da Osmanlı tarafına geçtiğini kaydetmektedir.[52]

1402'deki bozgunun ardından baş gösteren karışıklık devresinde Bizans İmparatoru Manuel Palaiologos dikkatli bir siyaset izleyerek Bizans'ın bir süre daha dayanmasını sağladı. Rumeli'deki tımarlı sipahilerle sancak beylerinin itaat arz ettiği Musa Çelebi, İstanbul'u 1412'de yeniden kuşattı. Bizans imparatoruna muhalif olan birçok Hıristiyan prensin yardım ettiği Musa Çelebi, bunların donanmalarını da kullanarak şehri hem karadan hem de denizden abluka altına aldı.[53] Bizans İmparatoru Palaiologos'un donanması karşısında mağlup olan Musa Çelebi, daha fazla zarar görmemek için donanma hücumunu kaldırdı ve karadan sürdürdüğü kuşatma esnasında bütün girişimleri olumsuz neticelendi.[54] Musa Çelebi Amasya'da bulunan kardeşi Çelebi Mehmed'in Bizans'ın da desteğiyle kendisine karşı harekete geçmesi üzerine İstanbul kuşatmasını kaldırmaya mecbur oldu.[55]

6- İstanbul Surları

İstanbul'un fetihten önceki son kuşatması 15 Haziran 1422'de gerçekleşti ve fetih için kararlı olan II. Murad, Bizans İmparatoru Palaiologos'un barış teklifini kabul etmedi.[56] Topçu birliklerinin desteğiyle Türk kuvvetleri Marmara'dan Haliç'e kadar uzanan surları kuşatarak şehre giriş çıkışı kontrol altına aldılar; Topkapı ile Edirnekapı arasındaki surlar üzerine hücumlarını

51 *Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 101; Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 29, 33; J. Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2011, c. 1, s. 255.

52 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, s. 213.

53 *16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 110.

54 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, s. 326-328. Askerî gücü oldukça zayıflayan Bizanslılar surdışına çıkarak birebir çatıştıkları Türkleri caydırmaya çalışıyorlardı, bkz. Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 56.

55 Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 56-57; *16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 111.

56 Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 110-111.

yoğunlaştırdılar. Altınkapı ile Odunkapısı arasında okların ulaşabileceği yere kadar şehirden gelecek top atışlarını engelleyen ve Osmanlı ordusunu da koruyacak büyük bir duvar çekildi. Ayrıca büyük bir kuşatma topunun da bulunduğu daha önceki kuşatmalarda kullanılmayan savaş mühimmatı getirildi. 24 Ağustos'ta genel hücumun gerçekleştirildiği ve yaklaşık on bir hafta süren kuşatma II. Murad'ın küçük kardeşi Mustafa'nın isyanı üzerine sekteye uğradı. İstanbul halkının tamamının şehirlerini savunmak için var güçleriyle mücadele ettikleri bu kuşatmada Osmanlı ordusunda yeniçeriler ve sipahilerden başka aralarında Emir Sultan'ın da bulunduğu dervişlerin de yer aldığına dair rivayetler vardır. Fetihten önce Meryem Ana'nın bir mucizesi olarak görülen bu son kuşatmadan kurtuluş, İstanbul'da büyük bir sevince yol açmıştı.[57]

57 Yararlanılan diğer kaynaklar için ayrıca bkz. Paul Wittek, "İstanbul'un Sukutu V", çev. Orhan Şaik Gökyay, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1956, sy. 2, s. 204-212; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990; Feridun M. Emecen, "İstanbul'un Fethi", *DİA*, XXIII, 212-220; Mustafa S. Küçükaşcı, "Sahabelerin İstanbul Seferleri", *Aydos Kalesi ve İstanbul'un Fethi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2011, s. 57-70; Mehmet Adıgüzel, "Emeviler ve Abbasiler Döneminde İstanbul Kuşatmaları", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2010; Halil İnalcık, "Bayezid I", *DİA*, V, 231-234; Mücteba İlgürel, "Çaka Bey", *DİA*, VIII, 187.

KONSTANTİNOPOLİS'İN SON KUŞATMASI VE DÜŞÜŞÜ

FERİDUN M. EMECEN*

Küçük Byzantion şehrinin yerinde I. Konstantinos tarafından "ilk Hristiyan imparatorluğun başkenti" olarak kurulan Konstantinopolis veyahut halkın deyimiyle Polis (İstin-polis/İstanbul), özellikle İslam dünyasında tarih boyunca manevi açıdan son derece önemli, kutsal bir hedef olmuştur. İslamî kaynaklarda "Konstantiniye" olarak geçen bu şehrin fethi, mukaddes bir amaç olarak mutlaka gerçekleştirilmesi gereken bir dinî vazife gibi algılanmıştır. Üstelik İslam'ın peygamberi, Hz. Muhammed tarafından bu şehre yönelik fetih müjdesi, birçok Müslüman hükümdarın rüyalarını süsleyen bir ideal olarak zihinlere yerleşmiştir. İslam'ın ilk büyük imparatorluğu olan Emevîler, bir taraftan Avrupa'nın en batısından İspanya'ya çıkmayı başarırken, diğer taraftan doğuda Hristiyan dünyasının bu mukaddes beldesi Konstantiniye'yi de ele geçirmek gibi dikkat çekici bir strateji izlemişlerdir. Bununla beraber ne onlar ne de halefleri olan Abbasîler, kuvvetli Orta Çağ surlarıyla güçlendirilmiş olan şehri fethetmeyi başarabilmişlerdir.[1] Fethi mümkün olmayan bir şehir imajıyla kuvvetlenen bir algı dâhilinde, onların esaslı ölçüde şekillendirdiği "fetih ideali", köken olarak Arap olmayan ancak "İslam'ın Kılıcı" vasfına haiz olarak Orta Doğu ve İran'da yeni büyük devletler kuran Orta Asya bozkırlarından gelen Türkler tarafından az zaman sonra kuvvetle benimsenecektir. Sadece Müslüman Türkler değil, Kuzey steplerinden Kuzey Avrupa'ya akan çeşitli Türk kavimlerinin hedefinin de (Avar, Peçenek vs.) Konstantinopolis oluşu, kökeni İslamî kaynaktan beslenmeyen farklı bir durumu ortaya çıkarmıştır.[2] Fakat 1204'te Latinler dışında diğer hiçbir devlet veya topluluk, bu kuvvetli şehri ele geçirme ve tam olarak kontrol altına alma başarısını gösteremeyecektir. Bu büyük ve mukaddes işi, çok sonraları İslamî fetih geleneğinden beslenen Osmanlı Türkleri gerçekleştireceklerdir.

Doğu Roma'nın yahut bugün yaygın adıyla Bizans'ın hemen yanı başında küçük bir Türkmen beyliği olarak ortaya çıkan Osmanlılar, kısa sürede Balkanlar'a geçerek yeni bir devletin temellerini atmayı başardıktan sonra, 1300'lü yıllardan başlayarak 1450'lere kadar geçen süre boyunca iyice yıpranmış ve küçülmüş, âdeta merkezi/başkenti dışında herhangi bir etkin emperyal gücü kalmamış Bizans'ı kendi "denizi içinde" hapsettiği "bir ada" gibi bırakmıştı. Zaman zaman abluka altına alınan, ilki 1395'te, ikincisi 1422'de neredeyse düşmekten son anda kurtulan Bizans'ın başkenti için son sahne, II. Murad'ın oğlu olup bir ara babasının iç siyasetinin bir piyonu hâline gelen ama bunun farkına vararak devleti güçlü bir imparatorluğa dönüştürmeyi planlayan, böyle bir ulvi gaye için Doğu ve Batı dünyasında çok iyi bilinen, manevi değeri yüksek olan "Konstantiniye"yi almayı büyük bir hırsla arzulayan II. Mehmed'in 1451'de ikinci defa tahta çıkışıyla açılacaktır.[3]

Rumelihisarı'nın İnşası ve Fetih Hazırlıkları

Osmanlı Devleti'nin yeni hükümdarı II. Mehmed, ikinci defa tahta cülus ettiğinde henüz 21 yaşında bir gençti. Fakat 1444-1446 yılları arasındaki ilk başarısız hükümdarlığının ardından tahttan indirilip Manisa'ya yollandığında bütün planlarını İstanbul'un ele geçirilmesi üzerine inşa etmiş; ilk hükümdarlığındaki siyasi ortamdan da çok şey öğrenmişti. Bu defa tahta çıktığı zaman kurmayı tasarladığı kuvvetli bir merkezî güce sahip "imparatorluğu" için ilk işi Bizans'ın başkenti İstanbul'un fethi maksadıyla süratle hazırlıklara girişmek oldu. Bütün askerî ve teknik hazırlıkları Edirne'de gerçekleştirdiği bilinmektedir. Daha önce Rumelihisarı'nı inşa ettirerek Boğaz'ı kontrol altına almıştı. Bu durum

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

1 Marius Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İ.H. Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1956, c. 2, s. 213-259.

2 İbrahim Kafesoğlu, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, c. 3, s. 1-16.

3 Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet: 1453*, İstanbul 2012, s. 79-140.

1- Fatih'in cülusu (*Hünernâme*)

2- Hisarbecesi, boğazdan geçen gemileri durdurmakla görevli topları ve içindeki yerleşim birimleriyle Rumelihisarı (*Hünernâme*)

onun önemli bir stratejist olduğunun ilk ciddi belirtisiydi. Rumelihisarı'nın inşası, II. Mehmed'in Konstantiniye'yi tehdit altında tutacağının nişanesi olmuştu. II. Mehmed inşaatı başlatmak ve nezaret etmek için 26 Mart 1452'de hisarın yapılacağı yere geldi.[4] Bizanslılar onun Edirne'den yola çıktığını dahi haber almışlar, bu vesileyle de yolların Osmanlılarca kesildiğini öğrenmişlerdi. Gerçekten de II. Mehmed bir taraftan Gelibolu'daki deniz üssünde bulunan 30 kadırga ve irili ufaklı yük gemilerini Boğaz'a yönlendirdiği gibi kendisi de yanında vezirleri ve askerleri olduğu hâlde inşaat alanına ulaşmıştı. İnşaatın yapılacağı sahayı bizzat kendisi seçmiş, Boğaz'ın en dar yerini ölçtürmüş, hisarın ebadını ve sınırlarını kendisi belirlemiş, kısaca hisarın inşaatıyla ilgili bütün teknik işlerle yakından ilgilenmişti.[5] Hisarın her bir bölümünün yapımını vezirleri arasında paylaştırmıştı. Halil, Saruca, Şehabeddin ve Zağanos paşalar bu işe nezaret edeceklerdi.[6] Halil Paşa, deniz tarafındaki surlar ile oradaki büyük burcun yapımı ve iç kalenin düzenlemesi işiyle vazifelendirilmişti. İnşaatın en önemli bölümleri bizzat onun kontrolü altında bulunmaktaydı. Böylece II. Mehmed, babasının eski vezirine büyük bir sorumluluk vererek onu yapacağı işlerin tam anlamıyla içine çekmekte bir beis görmüyordu. İnşaatın kara tarafındaki bir burcu ve köşesi Zağanos'a, üçüncü köşede bir burcun yapımı Saruca'ya tevdi edilmişti. Bu üç burcun her biri kendisini savunacak ölçüde müstahkem şekilde yapılmıştı. II. Mehmed ise surların ve geri kalan kısmın inşasına nezaret edecekti. Hızla başlayan ve aynı şekilde sürdürülen inşaat işinde yapı malzemeleri, daha doğrusu taşlar, hem Anadolu yakasından hem de şehrin etrafındaki bazı harabelerden temin ediliyordu. Eski Byzantion'un bulunduğu yandan yıkıntı hâlindeki büyük kiliselerin taşlarının alınıp taşındığı, hatta baş melek Mikail'e adanmış kilisenin kalıntısından sütunlar alınırken Konstantinopolis halkından bazılarının

4 Sfrancis, *İstanbul'un Fethinin Son Tanığı: Yorgios Sfrancis'in Anıları*, çev. L. Kayapınar, İstanbul 2009, s. 270.

5 *Kritovulos Tarihi, 1451-1467*, çev. Ari Çokona, İstanbul 2012, s. 65-67.

6 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Ş. Turan, Ankara 1957, VII. Defter, s. 34.

3- Rumeli ve Anadoluhisarı (Melling)

öfkelenerek Türkleri engellemek için surdışına çıktıkları, ama hepsinin yakalanıp öldürüldüğüne dair bilgiler mevcuttur.[7] Hisarın yapım şekli ise daha çok denizden geçecek gemileri engellemeye yönelik bir şekil arz etmektedir. Üstelik burçların konumu, kara tarafına da tam anlamıyla hâkim olmak düşüncesinin bir ürünüydü. İlk büyük burçları mayıs ayına doğru bitirilen hisarın inşaatı, ağustos ayında tamamlanmıştı.[8] Yapımı yaklaşık dört ay süren hisarın içine gerekli bütün teçhizat ve silahlar konuldu. Özellikle ateşli silahlar öyle yerleştirilmişti ki, hisarın önünden geçen bir küçük kayık bile bunların ateşinden kurtulamazdı. Dönemin tarihçilerinden biri, büyük topların surun altına, deniz kenarına yerleştirildiğini, çapraz atış sistemi içinde sağ ve sola yönlendirildiğini, daha yukarıya yerleştirilenlerin güllelerinin denizin ortasına yetiştiğini; eğer sektirme sistemiyle ateşlenirlerse, karşı kıyıya kadar rahatlıkla erişebildiklerini anlatır.[9] Fethe şahit olan tarihçi Tursun Bey ise deniz tarafındaki surlara yirmi top yuvası (denize açılır yirmi kapı) yapıldığını ve bunlarla Boğaz'ın kesildiğini haber verir.[10]

Hisarın inşası sırasında Bizans imparatoru çaresizlik içinde olup biteni takip etmeye çalışıyor, aradaki barışın korunması için diplomatik teşebbüslere girişmeyi daha uygun buluyordu. Hatta II. Mehmed'e bir mektup yollayarak, hasat mevsimi olduğundan Türk atlıları ve inşaat çalışanlarının hisara gelip giderken etraftaki ekinlere zarar vermemesi için önlemler alınması ricasında bulunmuş; köylüleri koruyacak muhafızlar görevlendirmesini istemişti. II. Mehmed'i yatıştırmak için ona çeşitli armağanlar, yiyecek ve içecekler göndermişti. II. Mehmed de derhâl muhafızlar çıkartarak hayvanlarını otlatmak için köylülerin tarlalarına salıverenlerin engellenmesini, eğer Rum köylüler bunlara sert müdahalede bulunurlarsa, onlara da karşı koyulmasını emretmişti.[11] Hisarın yapımının yarattığı gergin ortam ve etrafta artık sıklıkla görülen Osmanlı askerlerinin varlığı, her an bir olaya yol açabilirdi. Nitekim padişah hisarın tamamlanmasının ardından Edirne'ye dönerken kapı halkından bazılarıyla yöredeki Rum çobanlar arasında bir çarpışma olmuştu. Bunun üzerine aradaki sulhun bozulduğuna kanaat getiren Bizanslılar, surların kapılarını kapattırıp o sırada şehir içinde hiçbir şeyden habersiz gezmekte ve alışveriş yapmakta olan bazı Türk

7 Emecen, *Fetih ve Kıyamet,* s. 178.

8 E. H. Ayverdi, "Rumeli Hisarı ve İstanbul'un İlk Osmanlı Kitabesi", *Fatih ve İstanbul*, 1953, c. 1, sy. 1, s. 63-68. O sırada İstanbul'da bulunan Barbaro, inşaatın Ağustos ayında tamamlandığını bildirir (Niccolo Barbaro, *Kostantiniye Muhasarası Ruznâmesi*, çev. Ş. Diler, İstanbul 1976, s. 15) . Keza Rumelihisarı'nın inşası ve askerî önemi için genel olarak bkz. H. Dağtekin, "Rumeli Hisarı'nın Askerî Ehemmiyeti", *Fâtih ve İstanbul*, 1953, c. 1, sy. 1, s. 117-137; 1953, c. 1, sy. 2 s. 177-191.

9 *Kritovulos Tarihi,* s.71

10 *Târîh-i Ebü'l-Feth,* nşr. M. Tulum, İstanbul 1977, s. 44-45.

11 Doukas, *Tarih: Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, çev. B. Umar, İstanbul 2008, s. 214-215.

askerlerini esir dahi almışlardı. Fakat durumun yanlış anlaşılmadan kaynaklandığı belli olunca imparator adamlarının hatasından dolayı özür dilemeye çalışmış, II. Mehmed bunu kabul etmemişti. İşte bu hadise Osmanlı tarihçileri tarafından İstanbul kuşatması için resmen savaş ilanına yol açan temel faktör olarak öne çıkarılmıştır. II. Mehmed'in imparatora yönelik olarak, elçilere "Ya kal'ayı versün, ya başı kaydın görsün."[12] şeklindeki bilinen sözü bu olaya dayanır. Bu ifadeler bir savaş bahanesinin ötesinde II. Mehmed'in kararlığının açık bir göstergesi olmuştur. İçinde yine de bir ümit taşıyan Bizans İmparatoru XI. Konstantinos ise bu hadiseden sonra artık kaçınılmaz bir yola girildiğinin farkına varmıştır. Nitekim az sonra II. Mehmed, 30.000 kişiyle İstanbul surlarında bir keşif harekâtı yapmış, Karadeniz'den Marmara'ya geçmeye çalışan gemilerin bazılarını top ateşiyle batırmıştır.

Sultan II. Mehmed, Edirne'ye dönüp 1452 yılının eylül ayından itibaren kuşatma hazırlıklarını tam anlamıyla başlatır ve bunun alt yapısını oluşturmaya çalışırken, Bizans İmparatoru XI. Konstantinos, o tarihten daha altı ay öncesinde surları itinayla tamir ettirmiş, yakınlarda yaşayan köylüleri şehrin içine aldırmış, biçilmiş buğdayı harmanlama gerekçesiyle yine şehre nakletmiş bulunuyordu.[13] II. Mehmed ise yeni yaptırttığı hisarın kumandanı olan Firuz Ağa'ya Boğaz'dan geçecek olan gemilerin cinsleri ve bayrakları ne olursa olsun mutlaka yelken indirmeleri ve durmaları, gereken vergiyi ödemeleri, aksi takdirde top ateşine maruz kalacakları hususunda uyarılması talimatını vermişti. Bu durum sadece Bizanslıları ilgilendirmiyordu; kıyılarında ticari kolonilerinin bulunduğu Karadeniz'e açılan İtalyan şehir devletleri için de büyük bir zorluk ortaya koyacaktı. Bu anlamda Venedik ve Ceneviz gemileri ciddi bir tehdit altında kalmıştı. Verilen talimat Osmanlı gemilerini dahi içine alıyordu. Geçen geminin kendisini hisardakilere tanıtması gerekmekteydi. Bu sırada, hisarda, Firuz Ağa'nın emrinde 400 yeniçeri görev yapıyordu.[14] Bunların bir bölümünün ateşli silahlar kullanmakta oldukları kolayca tahmin edilebilir. II. Mehmed böylece Boğaz üzerindeki hâkimiyetini açık şekilde bütün Batılı devletlere de göstermiş bulunuyordu.

Hisarın inşasından sonra Edirne'de hazırlıklara hız verilmeye başlandı. II. Mehmed'in 1452 yılı eylül ayının ikinci haftasında Edirne'ye gelişinden ertesi yılın mart ayına kadar geçen yaklaşık altı aylık bir süre boyunca hummalı bir faaliyet yürüttüğü bilinmektedir. Edirne'ye döndüğünde sadece kendisi ve yakın adamlarının bildiği Bizans'ı ele geçirme niyetini artık diğer idareciler ve askerler yanında halk da öğrenmişti. Bu altı aylık dönem zarfında Edirne'de ne gibi hazırlıkların yapıldığına dair Osmanlı

12 *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 46-47.

13 Doukas, *Tarih*, s. 217.

14 Doukas, *Tarih,* s. 217-218.

4- İstanbul kuşatmasında kullanılan toplardan biri (Rumelihisarı)

kaynaklarında hemen hiç ayrıntı yoktur. Yalnız tarihini sonradan II. Mehmed adına kaleme alan Kritobulos, bu dönemi nispeten mufassal olarak nakleder, II. Mehmed'in karşı karşıya kaldığı meseleler hakkında da ipucu verir.

Kritobulos'a göre Edirne'ye dönen II. Mehmed, şehrin dışında Meriç yakınlarında bir kasır inşa ettirmiş; bu arada da Konstantinopolis'i alma işi bütün zihin dünyasını âdeta ele geçirmişti. Öncelikle bu fikrinin herkesçe kabulü gerekiyordu. Zaten Bizans İmparatorluğu ile köprüler tamamen atılmış durumdaydı. Genç padişah özellikle Konstantiniye'nin fethi müjdesiyle ilgili dinî tebşiratın etkisi altında bulunuyordu. Bazı keramet sahibi şahıslar, onu bu yolda desteklemekteydi.[15] Kritobulos bunların kimler olduklarını belirtmese de özellikle II. Mehmed'in hocası Molla Güranî ve Molla Hüsrev yanında muhtemelen irtibat kurduğu Akşemseddin ilk anda hatıra gelebilir. II. Mehmed şehrin zaptı işini, sadece kendi beyleri ve kapı halkına değil, dinî çevrelere ve halka da benimsetmeye çalışıyordu. Daha önce bahsedildiği gibi İstanbul üzerinde ciddi bir uğursuzluk motifi yaygındı, çok okunan ilmihâl kitaplarında bile bu fetih, kıyamet alametleri arasında sayılmaktaydı. Bu gibi yaygın inanışın zihinlerde uyandıracağı tereddütleri bertaraf etmek gerekecekti. Zira Halil Paşa ve yakın adamları, bu işe mani olmak için her türlü gerekçeyi ileri sürmekte bir beis görmüyorlardı. II. Mehmed niyetini açık şekilde duyurduğunda ve hazırlıklara giriştiğinde meseleyi tam anlamıyla vuzuha kavuşturmak ve ayrıca çeşitli kesimlerin desteğini almak için genel bir "meşveret" toplantısı yapmaya karar verdi. Toplantıya bütün devlet büyükleri, vezirler, beyler, askerin ileri gelenleri, ulema ve şeyhler davet edilmişti. Bu davete katılanlar hakkında bilgi olmamakla birlikte II. Mehmed'in kendisini destekleyecek manevi şahsiyetleri çağırdığından şüphe yoktur. Muhtemelen birçok derviş grubu bu vesileyle Edirne'ye gelmişti.

Bu toplantıda II. Mehmed uzun bir konuşma yaparak, niçin böyle muazzam bir işe kalkıştığını anlatmıştı. Önce atalarının bu devleti nasıl kurduğunu ve bu hâle getirdiğini tarihî olaylardan dem vurarak ifade etmiş, atalarının her türlü zorluğa göğüs gerdiğini, önlerine çıkan engelleri bir bir ortadan kaldırdığını, barışta ve savaşta tam bir üstünlük örneği sergilediklerini, can, mal, silah, gemi vb. bütün varlıklarını feda ettiklerini, bu sayede kendilerine mükemmel bir devlet bıraktıklarını söylemişti. Ardından atalarının mirasını korumanın boynunun borcu olduğunu, hayırsızlık göstermeyeceğini belirtip sözü İstanbul'a getirmişti. Buranın boş ve harap

15 *Kritovulos Tarihi*, s. 77. (Burada metinde "*bazı ilahi işaret ve geleceği tahmin edebilenlerin kullandığı kehanet, alâmet ve belirtiler...*" şeklindeki tercümede kastedilenler onun yanındaki din büyükleri ve şeyhler olmalıdır. Mütercimin bunları "müneccim" diye açıklaması pek uygun düşmemektedir.)

NESTOR-ISKINDER'İN KONSTANTİNOPOLİS HİKÂYESİ ve ONUN SLAVLAR ARASINDA AKIBETİ

MICHEL DE DOBBELEER*

"Konstantinopolis"in 1453'te nihai düşüşüne dair sayısız Hristiyan beyan yahut takrirleri arasında bir Rus görgü tanığı (?) Nestor-Iskinder'in tasviri özel bir yer işgal eder, çünkü müellifinin kısmen Türkleşmiş olduğu söylenir. *Konstantinopolis Hikâyesi* (*Povest' o Tsar'grade*) başlığını taşıyan ve Nestor-Iskinder'e izafe edilen bu rivayetin nasıl ortaya çıktığı hususunda muhtelif faraziyeler mevcuttur. Günümüzde bunun değişik versiyonlarından ancak birinde müellifin (ya da bir derleyicinin?) ismine rastlanır ve bu da "Iskinder versiyonu" diye tanımlanır. Bu metnin ancak sonundaki bir tür hatime yahut son deyiş içinde müellifin isminin Nestor-Iskinder olduğu açıklanır. Bu zat, güney Rusya'da yağmacılık yapan Osmanlı Türkleri tarafından bir çocukken yakalanıp tutsak edilmiş ve bunun dışında başka bir vasfı bilinmeyen (Belo veya Beyaz) bir Rustur. Onun sultanın yeniçeri ordusuna mensup olduğuna dair herhangi bir delil veya emare mevcut değildir. Fakat o son deyişten, Bizans başkentinin neredeyse fasılasız devam eden hücumlara umutsuzca karşı koymaya çalıştığı çalkantılı haftalar esnasında, Osmanlı ordugâhının bir yerinden bir yolunu bulup kaçmayı başardığını biliyoruz. O bize muhasaranın geri kalanı ile 29 Mayıs 1453'te şehrin ele geçirilişine, Hristiyan savunucuların saflarından tanıklık ettiğini söyler. Kendi gözleriyle gördükleri ve daha sonra başkalarından duyduklarına dayanarak tarihî hadiseler hakkında bir takrir yahut tasvir kaleme alır fakat bunun bugün bizim Iskinder versiyonunda okuma imkânına sahip olduğumuz metine ne ölçüde benzerlik arz ettiğini bulup çıkarmak imkânsızdır.

Muhtevası bakımından *Konstantinopolis Hikâyesi*, uzun başlığından da anlaşılabileceği üzere daha çok gayrimütecanis bir eserdir: *Kuruluşu ve 1453'te Türkler Tarafından Ele Geçirilişi Hakkında Konstantinopolis'in Hikâyesi.* Birbirinden açık seçik ayrılabilir üç bölümünden ilki şehrin, ismini veren İmparator Konstantinos tarafından MS 330'da (yeniden) kuruluşunu tasvir eder. Çok daha uzun ve daha renkli bir anlatıma sahip olan ikinci bölümü nihayetinde şehrin düşmesiyle sonuçlanmış olan 1453 baharındaki hücumlar silsilesini ele alır. Burada yazılmış olanların büyük bölümü son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos'un yaptıklarına ayrılmıştır. İmparator, bu bölümde sürekli olarak doğrudan konuşur ve ekseriya kilise ileri gelenleri, bilhassa tarihen namevcut bir patrik ile tedirgin bir muhavere ve müşavere hâlindedir. Ara sıra imparatorun kendisi de arenaya girer ve bu bazı destansı sahnelerle neticelenir. Ne var ki, metinde başından itibaren hadiselerin ne şekilde sonuçlanacağına dair hiçbir kuşku yoktur: Birçok günahı sebebiyle Konstantinopolis'in düşmesi mukadderdir ve umut içerisinde beklenen Cenevizli paralı askerler ve komutanları Giovanni Giustiniani'nin yetişmesi de şehri kurtaramayacaktır. Giustiniani yaralanır (ki bu tarihen doğrudur) ve imparator (ki tarihen kaderi belirsizdir) gerçek bir din şehidi olarak savaşta can verir. Nihayetinde Osmanlı askerlerinin fethedilmiş surları içerisinde şehri yakıp yıktıklarını görürüz. Giovanni Giustiniani (metinde *Zustuneia*) ile eserin aşikâr kahramanı İmparator Konstantinos'tan başka Fatih Sultan Mehmed (*Magumet*) de ana karakterlerden biridir. Takrir yahut tasvir alenen bir Hristiyanın bakış açısından kaleme alındığı için (dolayısıyla eğer görgü tanığı çocukken İslam'ı kabul etmiş ise kendi arzusu hilafına bütün zaman bir Müslüman olduğu izlenimine kapılırız) sultanın karakteri açık ve belirgin biçimde "düşman"dır. Gerçi metinde Sultan Mehmed lanetlenmiş olmaktan ziyade korku duyulan birisidir ve onun şehre at sırtında girişinin ve Ayasofya Katedrali'ne hayranlığının tasviri şaşırtıcı biçimde hürmetkâranedir. Üçüncü ve keza daha kısa bölümde şehrin üzerindeki Türk hükümranlığının sonuna dair -o dönemde Bizans'ta dolaşan farklı kehanetlere bağlı olarak- karmaşık tahminlerde bulunulur. Günümüz kitap ebadına göre kırk sayfayı aşan takririn bütünü tartışmalı bir hatime veya son deyiş ile sona erer.

Bu hatimeyi ve dolayısıyla "Nestor-Iskinder" ismini ihtiva eden yegâne yazma nüsha (şimdiye dek bulunmuş olan, *Troitse-Sergieva lavra*, nr. 773) XVI. yüzyılın başına kadar geri gider ve Aziz Sergios Teslis Manastırı'ndan (Moskova'nın 90 km kuzeydoğusunda, şimdi burası Rus Devlet Kütüphanesi içindedir) gelir. Nüsha Archimandritēs -Ortodoks manastır sistemi içerisinde yüksek bir paye- Leonid Kavelin tarafından keşfedilmiştir. Kavelin buluşunu dünyaya bildirirken müellifin isminin ikinci bölümü "Iskinder"i "Iskander"e dönüştürmüştür (1886). "Iskander" esasen Rusların kulaklarına daha "Doğulu" gelebilir: "Iskandar" Büyük Aleksandros'un Arapça ismiydi -baştaki "Al-" lam-ı tarif olarak

* Gent Üniversitesi

5- Levnî tarafından hazırlanan Fatih portresi (TSM, nr. A. 3109)

yorumlanmıştır- "İskender" ismi Türkçe ses değişimi kurallarına göre buradan çıkmıştır. Dolayısıyla her ne kadar el yazmasında "Nestor-Iskinder" diye yazılıysa da Kavelin'in tercihi kendisini zikreden edebiyat tarihlerinin genellikle "Nestor-Iskander" diye söz etmelerine neden olmuştur. Aşikâr ki görgü tanıklığı kendinden menkul rivayetin nasıl olup da Rusya'da sona ermiş olabileceği yahut da metnin Rusya topraklarına nasıl ve hangi yollarla ulaştığı hususunda birçok spekülasyon mevcuttur. İkincisiyle, "kronografik redaksiyon" diye bilinen metin geleneğinin isimsiz kolu ile ilgili olarak daha fazla bir kesinlik mevcuttur. Mevcut el yazmalarının önemlice bir bölümü (kimi uzmanlar 200 civarında bir rakamdan söz ederler), birçoğu Rusya kroniklerine eklenmiş olan *Konstantinopolis Hikâyesi*'nin az ya da çok benzer bütün versiyonları bu dala aittir.

Hikâyenin Sırp versiyonu da bu geleneğe uzanır: 1585'te Athos Dağı yakınlarında rahip-keşiş Vasilije tarafından tercüme edilmiş (ve bir ölçüde uyarlanmıştır). Bulgar uyarlaması günümüze daha yakın bir tarihe, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına aittir ve aslında ilk Rus matbu basımda (1713) mevcut hâliyle metnin bir tercümesidir. Hikâyenin Bulgarlara ait uyarlaması bir XVI. yüzyıl Rum piskoposu ve muallimi Damascenus Studites'e izafeten *damaskini* diye anılan seçkilerin bir bölümüdür. Bu seçkilerdeki eserlerin birçoğu Bulgar derlemelerinde tercüme edilmiş ve toplanmıştır. Bütün bu versiyonlar da sözü edilen bu kronografi dalına aittir, bunların el yazmalarının (ve ilk baskılarının) tamamı (bir XV. yüzyıl sonu ayrık nüsha hariç) hatimeli yazmaya nazaran daha yakın bir tarihten kalmadır. Bu özel konumu göz önünde bulundurulacak olursa "Iskinder" versiyonu bu yüzden dikkat çekici ve hatta kuşku uyandırıcıdır. Bu hatime yahut son deyiş -hikâyenin bu versiyonuna kendine özgü hüviyetini kazandıran, hatta onu nevi şahsına münhasır hâle getiren metnin bu küçük bölümü- bir düzmecelik ürünü müdür? Kuşkusuz *Konstantinopolis Hikâyesi* başka hiçbir rivayet yahut tasvirde sözü edilmeyen bazı tarihî teferruatlar ihtiva eder. Gerçi bir bütün olarak bakıldığında tarihçiler buna çok fazla bel bağlayamazlar fakat metni böylesine merak uyandırıcı hâle getiren şey tam da onun kendisini bir görgü tanığı beyanı olarak takdim etmesidir. Son on yıllar kuşkusuz bir *hatıra patlamasına* tanık oldu ve sıradan okur için *farazi* (görgü) tanıklığının çoğu zaman en azından tam olarak güvenilir tanıklık kadar etkileyici olduğu ortaya çıktı.

Slav dili ve edebiyatı uzmanları arasında bile *Konstantinopolis Hikâyesi* hâlâ geniş çapta bilinen bir metin değildir. Mamafih (bu kronografik daldan) günümüze ulaşan metinlerin sırf miktarı bile bunun Slavlar arasında yüzyıllar boyunca sahip olduğu öneme işaret eder. Takririn Türk karşıtı mana ve muhtevası Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttükleri siyasi propagandanın desteklenmesinde onu Ruslar ve Balkan Slavları için uygun bir vasıtaya dönüştürdü. Nüshanın 1713'teki Rus baskısı Büyük Petro'nun Azak Denizi ve Prut Nehri yakınlarındaki askerî harekât çerçevesinde yayımlandı. Bulgarcaya çevirisi ise elbette Bulgarların bağımsızlık ve sözde "Osmanlı boyunduruğu"ndan kurtulma talepleri ile irtibatlandırılmalıdır. Slavların edebiyat tarihleri içinde bu *Hikâye*, yurtseverlik düşüncesi bakımından zulme uğramış olanların bir tür destanı olarak görülebilir. Bilhassa hikâyenin Konstantinopolis'in nihayetinde bir "sarışın ırk"ın (*rusii rod*, tabir zaman zaman *ruskii rod*, "Rus ırkı" ifadesine dönüşür) ellerine geçeceği yolunda çeşitli kehanetlere yer veren üçüncü bölümü Ruslar için fevkalade elverişliydi, çünkü bu onların pekiyi bilinen ancak hâlihazırda bir dereceye kadar sorgulanan -İlk (kadim) Roma ve İkinci Roma, Konstantinopolis'ten sonra- "Üçüncü (ve nihai) Roma olarak Moskova nazariyesi"ne hizmet etti. 1453 düşüş tarihlerinden ve edebî-tarihî incelemelerden ayrı olarak, komünist dönemin ardından şimdi, tam da bu tür Rus ulusalcı diskurlar içinde "Nestor-Iskinder" ismiyle hâlâ karşılaşabiliriz.

KAYNAKLAR

Atanasov, Petăr, *Bălgaro-ruski literaturni vrăzki prez XVII i XVIII v.*, Sofiia 1986.

Azbelev, Sergei Nikolaevich,"K datirovke russkoi Povesti o vziatii Tsar'grada turkami", *Trudy Otdela Drevnerusskoi Literatury*, 1961, sy. 17, s. 334-337.

De Dobbeleer, Michel, "Het epos van 1453? Nestor-Iskinders Middeleeuws-Russische Verhaal over Constantinopel via Literatuurwetenschappelijke (om)Wegen", doktora tezi, Gent 2011.

Hanka, Walter K.,"One Source, Two Renditions: The Tale of Constantinople and Its Fall in 1453", *Byzantinoslavica*, 2004, c. 62, sy. 1, s. 239-250.

Nestor-Iskander [Nestor-Iskinder], *Povest' o Tsar'grade (ego osnovanii i vziatii Turkami v 1453 godu) XV veka: po rukopisi Troitse-Sergievoi lavry nach. XVI veka, No 773*, Sankt Peterburg 1886.

Tvorogov, Oleg Viktorovich, "Nestor Iskander", *Slovar' knizhnikov i Knizhnosti Drevnej Rusi: vyp. 2: Vtoraia Polovina XIV – XVI v., Chast' 2*, ed. D. S. Likhachev, Leningrad 1989, s. 124-125.

Tvorogov, O. V., "Povesti o Vziatii Konstantinopolia Turkami v 1453 g.", *Slovar' Knizhnikov i Knizhnosti Drevnej Rusi: vyp. 2: Vtoraia Polovina XIV – XVI v., chast' 2*, s. 195-197.

Unbegaun, B., "Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople", *Revue des Études Slaves*, 1929, sy. 9, s. 13-38.

6- İstanbul'un kuşatmasında kullanılan toplardan birisi ve taş gülleler (Askeri Müze)

bir hâlde olduğunu, Bizanslıların sürekli olarak pusuya yatıp kendilerini zora düşürmek için uğraştıklarını ve fırsat kolladıklarını, babası zamanındaki savaşlarda Haçlı birliklerini nasıl üzerlerine sevk ettiklerine hepsinin şahit olduklarını etkili sözlerle anlatmıştı. Şehri almanın öneminden bahsetmiş, buranın açık ve gizli şekilde her kötü işe kalkıştığını, artık durumun dayanılmaz hâle geldiğini, olup biteni anlatmak için bu toplantıyı düzenlediğini, kendi fikrinin ne yapıp edip büyük bir şevkle savaşa hazırlanmak olduğunu belirterek, bu şehri devletine katmak istediğini, bunu başaramazsa, bu yolda devleti bile kaybetmeyi göze aldığını beyan etmişti.

Bu sözlerden sonra II. Mehmed konuşmasını sürdürerek, yine tarihî hadiselere dönüp Yıldırım Bayezid ve babası II. Murad'ın şehri almak için yaptıkları teşebbüsler sırasında meydana gelen olayları tekrar hatırlattı. O zaman şehrin yardımına güçlü müttefiklerin koştuğunu, içindeki silahlı güçlerin de hayli fazla olduğunu belirttikten sonra şimdi şehir içinde herhangi bir büyük kuvvetin olmadığını, İtalyanlardan yardım gelme ihtimalinin de mezhep kavgaları yüzünden bulunmadığını, şehrin huzurunun bu yüzden zaten epeydir bozuk olduğunu ifade etti. Buna karşılık kendi devletinin gücünü öne çıkarttı, askerlerin mükemmel olduğunu, yaya ve atlıların hazır ve silahlı, hazinede yeterli paranın mevcut bulunduğunu söyledi. Silah ve asker bakımından onlardan sayıca kat kat üstün olup şehrin etrafındaki bütün deniz ve karaların kontrol altında tutulduğunu ekledi. Konuşmasını "Fethetmek ya da gerekirse ölümü de göze alarak fethedene kadar ondan vazgeçmemek üzere kararlılıkla ve bütün gücümüzle şehre saldıralım."[16] diye bitirmişti.

Ancak bu etkili konuşmasına karşı çıkanlar da oldu. Toplantıya katılanların bazısı işi sadece manevi bir çerçevede görmüyor, maddi kazançları ve ulaşabilecekleri mevkileri düşünüyordu. Bir kısmı padişahın yanındaymış gibi görünerek hesapta olmayan şeylerden faydalanmayı amaçlıyordu. Bazıları da savaş sanatında mahir olmadıkları için bu işi öğrenmek maksadıyla buna meyyaldi. Savaşın sonucundan emin olmayan ve isteksiz davrananlar ise diğer çoğunluğun hararetli ve coşkulu tutumları sebebiyle seslerini çıkarmaksızın onlara uymuşlardı. Muhaliflerden bir bölümü kalenin çok güçlü tahkim edildiğine temas ederek bunun efsanevi "anka kuşunu" avlamak veya "göğü fethe" kalkışmak gibi gayri mümkün bir iş olduğunu ileri sürmüşlerdi. Padişah ise zafer veya mağlubiyetin Allah'ın takdiri olduğunu, onun yardımıyla bu işin üstesinden gelineceğini, kendisinin her türlü silah ve askerle hazır durumda beklediğini, esas niyetinin "Konstantiniye üzerine İslam bayrağını dikmek" olduğunu söyleyerek onları susturmaya çalışmıştı.

Muhalifler içinde daha farklı kaygılar taşıyanlar da mevcuttu. Muhtemelen bu grup şehrin uğursuz bir yer olduğu fikri temelinde görüşlerini padişaha iletmişlerdi. Öyle ki bazı ulema, apokaliptik temaları öne sürerek, şehir fethedilirse "kıyametin kapılarının aralanacağını" dahi dillendirmekteydi.[17] Başka bir endişeyi de uç beyleri dile getirmiş olmalıdır. Uç beyleri

16 *Kritovulos Tarihi,* s. 77-109.

17 Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, s. 76-78.

İstanbul'un alınışıyla merkezî idarenin güçleneceğinden endişe ettiklerini burada açık şekilde belirterek, Edirne gibi bir sınır şehrinin gazayı canlı tuttuğunu; şimdi merkezin İstanbul'a taşınması hâlinde bu gaza geleneğinin zayıflayıp kendilerinin de durumunun sarsılacağını ileri sürmüşlerdi. Çünkü İstanbul merkez yapılırsa, bu şehrin etrafının denizlerle çevrili olması dolayısıyla bütün enerji denizciliğe verilir, böylece kara seferleri ve sınır akınları aksardı. Bağımsız hareket etme kabiliyetleri, akınları artık sona erer ve İstanbul merkezli bir imparatorluğun eli kolu bağlı askerleri olma durumuna düşerlerdi. II. Mehmed'in ise muhaliflerini yatıştırıcı şekilde alttan alarak hem İstanbul'un zaptının dinî bir mecburiyet olduğunu, hem de gaza ve akınların bu sayede daha da artacağını hissettiren sözler söylediği tahmin edilebilir. Ayrıca burayı aldığında hemen yıkıp yeni bir şehir kuracağını ifade etmiş, bu şekilde söz konusu hadislerde geçen laneti kaldıracağını dahi ima etmişti. "Hele alınsın, sonra biz yıkarız." cevabını vermesi bu anlamda son derece önemli gözükmektedir.[18] Ayrıca yanına getirttiği ulema, derviş, tarikat şeyhleriyle manevi açıdan aldığı desteği herkese göstermeye çalışıyordu. Toplumun her kesimi tarafından tanınan ve saygı duyulan büyük bir sufî olan Akşemseddin, zor anlarda onun en büyük destekçisi olacaktı.

Uç beyleri cenahından gelen karşı çıkışı genç hükümdarın pek beklemediği söylenebilir. Hazır cevaplığını gösterdiği bu toplantıda, uç beylerinin takındığı tavır çok mühimdi. Şimdilik bütün muhalifleri belirli ölçüde susturmuş gözüküyordu. Ama muhaliflerin başı olduğunu çok iyi bildiği Halil Paşa ile durumu artık tam anlamıyla açıklığa kavuşturmanın zamanı gelmişti. Bu aşamada Çandarlı Halil Paşa ve II. Mehmed arasında ciddi bir gerilimin olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu karşı çıkışları Halil Paşa'nın muhalefetine yoran II. Mehmed için öncelikle halletmesi gereken husus, bu muhalif sesleri hemen ortadan kaldırmak değil, mümkün mertebe onları kendi yanına çekmekti. Elinin güçlendiği anda ise zaten onlara nasıl bir gelecek hazırlayacağının hesabını yapmıştı. Savaş hâli muhalif askerî zümreleri gaza ve ganimet yoluyla verilen vaatlerle kendi yanına çekmesini kolaylaştırabilirdi. Konstantiniye gibi bir şehrin ele geçirilmesinin sağlayacağı büyük kazançların, askerin gözünü boyayacağını kolayca tahmin ediyordu. Buna gazi uç beyleri de dâhildi. Hem zaten onlar babasına karşı önemli bir muhalefet odağı olmuşlardı, şimdi yeni bir düzenin temsilcisi olarak bu grupları kendi safına almayı başarabilirdi. Şehrin fethi birçok bakımdan ona yarar sağlayacaktı, fakat bu ilk fasılda, askerî kesimlerin kendisine kayıtsız şartsız itaatini temin etmek, bunu onlara şimdiden hissettirmek gerekiyordu. Bütün bu gibi faaliyetler, gizli veya açık vaatler muhaliflerin önemli bir kısmının kendi yanında toplanmasını sağlamıştı, ama hâlâ emin olmadığı kesimler bulunuyordu.

Özellikle Çandarlı Halil Paşa ve taraftarlarına dikkat etmesi gerekiyordu. Bu anlamda Bizanslı tarihçi Dukas'ın çok açık şekilde Halil Paşa'nın tutumu hakkında aktardığı rivayet, tam olarak doğru olmasa da bu tarz dedikoduların dışarıya nasıl aksettiğini göstermesinin yanı sıra, tam da hazırlıkların yoğunlaştığı bir dönemde, padişahın Halil Paşa ile olan münasebetinin mahiyeti

18 Bkz. Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, s. 356-357.

7- Fatih'in kılıcı (TSM)

bakımından da önemlidir. Dukas'ın anlattıkları bir ölçüde hem Türk hem de Bizans tarafında Halil Paşa'ya karşı oluşan intibaın geç dönemdeki bir yansıması olarak mütalaa edilebilir. Halil Paşa'nın Bizans'tan sürekli rüşvet alarak onları daima kolladığı fikri, Türk kaynaklarında da Dukas'ın belirttiği tarzda onun "gâvur ortağı" şeklinde nitelendirilmesine yol açmıştı. Fethe taraftar grupla olan siyasi çekişme mantığı içinde Halil Paşa için yapılan bu yakıştırma, belirli bir yere oturtulabilir. Ama gerçekte durumun böyle olduğunu göstermez. Halil Paşa'nın Bizans tarafından genellikle eski sultanın barışçı siyasetini devam ettirmek isteyen tecrübeli bir vezir olarak görüldüğü, onun bu tutumunu sürdürmesi için kendisine türlü hediyeler yollanmış olabileceği akla yatkın gelebilir. Tarihî gelenekte hediye getirme ve alma pek çok devlette de görüldüğü gibi, rutin bir iştir. Bunun rüşvet olarak nitelendirilmesi ise tamamen dönemin şartlarının getirdiği siyasi çekişmelerle bağlantılı bir mahiyet arz eder. Osmanlı Devleti'nin ikinci adamı pozisyonundaki Halil Paşa'nın güç ve kudretinin, Bizans altınlarına ihtiyaç duymayacak ölçüde büyük olduğu açıktır. Onun böyle bir harekete karşı çıkmasının altında yatan temel sebepler, daha çok dışarıdan gelebilecek tehditlerin devleti yıkımın eşiğine götürebileceği endişesidir.

Muhalif grubun toplantı sırasında II. Mehmed'e yaptıkları itirazların başında hiç şüphe yoktur ki, daha önceki kuşatma teşebbüslerinde yaşanan olaylar gelmektedir. Yıldırım Bayezid dönemindeki kuşatmanın ardından vuku bulan hadiseler, devleti neredeyse küçük bir beylik hâline getirerek derin bir travmaya yol açmıştır. Bu dönemi hatırlayanlar hâlâ bulunmaktadır. Üstelik II. Murad'ın 1422'deki kuşatması ve hemen arkasından 1443-1444'te yaşanan Haçlı tehdidi hafızalarda canlılığını koruyordu. Avrupa'daki ciddi bir şekilde yeniden böyle bir tasavvurun hayata geçirilmesi düşüncesi, korkuları daha da beslemekteydi. Bizans'ın bu yoldaki diplomatik faaliyetleri ile ilgili haberler, zaten Osmanlı divanına ulaştırılmıştı.

İşte Halil Paşa, bu badirelerden geçmiş "teenni" sahibi bir vezir olarak, devletin yeni maceralar peşine sürüklenmesini istemiyor; belki de fetih için zamanın ve şartların henüz oluşmadığını düşünüyordu. Ayrıca iç politikada genç hükümdara karşı olan tavırlarını zaten açık şekilde belli etmişti. Bu durum düşman ve rakiplerinin eline önemli bir koz vermişti. Bunların İstanbul'un fethine bel bağlayarak ileride kendi iktidarlarını kurma hayali içinde olduklarını tahmin etmek güç değildir. Halil Paşa ve taraftarlarının bu gibi düşüncelerin farkında oldukları açıktır. Onun her fırsatta padişaha bu işin yol açacağı meseleleri hatırlatmakta olması ve üstelik bunu muhtemelen başka mahfillerde de seslendirmesi, biraz da bu hâletiruhiyenin eseridir. Kendisi hakkında gaza ve cihada çok hevesli zümrelerin türlü yakıştırma ve dedikodularından da haberdar olmalıdır. Benzeri bir durum Bizans tarafında veya konuya o taraftan bakan yazarlarda da görülür ve onun barışçı siyaseti, aldığı hediye/rüşvetlerin etkisine bağlanır.[19]

Bütün bu gibi karşı çıkışlar ve muhaliflerin yatıştırılması işini başarıyla gerçekleştirdiği anlaşılan II. Mehmed, bir taraftan da askerî hazırlıklarına büyük bir ivme kazandırmış bulunuyordu. Yapılan hazırlıklar çerçevesinde Anadolu ve Rumeli'de bulunan sancaklara emirler yollanarak, asker sevkiyatının yapılması yanında kuşatma için gerekli aletlerin hazırlanması önem arz etmekteydi. Ne yazık ki, Osmanlı kaynaklarında bu hususta detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Bizans tarafından konuyu ele alan kaynaklar içinde de bu sıralarda Osmanlı ordusunun hazırlıklarına şahit olmuş tek kaynak Dukas olarak görülmektedir. Onun yazdıkları

19 Bütün bu gelişmelerle ilgili bkz. Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, s. 188-192.

bu anlamda önemlidir. Dukas, II. Mehmed'in kuşatma ve askerî harekâtı için tam yetki alması ve mutabakatın sağlanmasının ardından muhasara planları yapmaya başladığını yazar. O, bütün gece boyunca eline kâğıt kalem alıyor, şehir ve surların krokisini çiziyor, iş bilir kişilere topların nerelere yerleştirileceğini gösteriyordu. Kazılan toprakla yapılacak olan siperlerin ve surlara uzatılacak merdivenlerin mevkilerini dahi işaretlemişti. Ayrıca sur önlerindeki hendeğin giriş yerlerini tespit etmişti. Her şeyi inceden inceye gözden geçirip yeni buluşlar peşinde koşuyordu. Şüphe yok ki, asıl dayanacağı silah, toplar olacaktı.[20]

Sultan II. Mehmed, Aralık ayında bulunduğu Dimetoka'dan ayrılıp Edirne'ye geldiği 1453 Ocak ayından itibaren özellikle çok önem verdiği top yapımıyla ilgilenmişti. Bizans tarihçileri, surları yıkacak ebatta büyük bir top dökülmesi işini Macar (bazı metinlerde Daçya doğumlu) soyundan Urban/Vrban adında bir ustaya mal ederler ve onun hakkında birbirine benzer rivayetleri aktarırlar. Türk kaynaklarından bazılarında buna benzer bir isme rastlanır, ayrıca Saruca adlı bir başka top ustasından da söz edilir. Onun "300 kantarlık" bir top döktüğünü, benzer şekilde "zümre-i küffardan Dunan" ustanın yine 300 kantarlık bir top icat ettiği belirtilir.[21] Fakat ilk sırada Saruca adlı bir top döküm ustasından söz eder. Burada adı geçen Saruca aslında II. Murad döneminde de top döküm işiyle uğraşan ve adı dönemin kaynaklarında zikredilen tanınmış bir şahsiyettir.[22] Bu bakımdan II. Mehmed'in top dökümü işinin başında Saruca'nın olduğuna şüphe yoktur. Ona sonradan Âlî'nin ifadesiyle, "icat ettiği" yeni tip topuyla Urban katılacaktır. Yani Osmanlılarda top döküm işinde yalnızca Urban'ı öne çıkarmak doğru değildir.

Bizans kaynaklarından Dukas, adını vermeksizin taş fırlatan topların yapımcılarından birinin şehirden kaçarak 1452 güzünde Edirne'ye geldiğini yazarken, onun hakkında bazı bilgiler verir. Ona göre bu zat, İstanbul'a hayli zaman önce gelmiş, kendi maharetini imparatorun aracılarına göstermiş, onlar da durumu imparatora iletmişlerdi. İmparator, sanatının seviyesine göre çok düşük bir ücret takdir etmiş, hatta ona geçimini sağlayacak ölçüde bir ödeme de yapılmamıştı. O da büyük ümitsizliğe düşüp şehirden çıkarak II. Mehmed'in yanına gitmiş, burada iyi karşılanmıştı. II. Mehmed ona surları parçalayacak kadar büyük taş gülleler atabilecek evsafta bir topun yapılmasının mümkün olup olmadığını sorunca da ne kadar büyük çapta istenirse, o ölçülerde top dökebileceğini söylemiş, hatta şehrin surlarının durumunu gayet iyi bildiğini, kendi yapacağı topun güllelerinin bunları toza çevireceğini ifade ettikten sonra hedefe atış ve nişan işlerinden anlamadığını ifade etmişti. Bunun üzerine II. Mehmed, ona "Sen topu yap, taşın fırlatılması konusunu ben kendim halledeceğim." demişti. Ardından da Urban, önce topun kalıbını hazırlamış, yeterli tunç sağlanınca, üç ay içinde bu dev boyuttaki inanılmaz topun yapımı tamamlanmıştı.[23]

Dukas'ın bu ayrıntılı bilgisinin genel hatları itibarıyla doğru olduğuna şüphe yoktur. II. Mehmed özellikle surları yıkacak her türlü araç gereci hazırlamaya özen gösteriyor ve okuduğu kitaplar vasıtasıyla gördüğü yeni kuşatma aletleri yanında eski tip alışılmış araçları da hazırlatıyordu. Taş ve alev topu atabilen büyük mancınıklar, sura darbe vurarak sarsan demirden veya ahşaptan yapılmış kaplumbağa tipli yaklaşma araçları, koçbaşları, yine surların önünde yapacağı büyük yürür

20 Doukas, *Tarih*, s. 222.

21 Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, nşr. Hüdai Şentürk, Ankara 2003, c. 2, s. 9.

22 *Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehemmed Han*, nşr. Hüseyin İnalcık-Mevlüt Oğuz, Ankara 1978, s. 47-48.

23 Doukas, *Tarih,* s. 219.

8- Fatih'in kılıcı (TSM)

kulelerin planları ve malzemeleri hazırlanmış, sayısız tipte ipten veya ağaçtan yapılmış tırmanma aletleri, merdivenler imal edilmişti. II. Mehmed muhtemelen çağına göre çok güçlü olan surları yıkacak veya tahribata uğratabilecek döneminde bilinen bütün araç-gereçlerini hazır hâle getirmişti. Çoğunun malzemesi sonradan sur önlerinde birleştirilmek için parçalar hâlinde hazırlanmıştı. Taşıma işi için de sayısız deve katarlarının, diğer yük hayvanlarının tedarikine çalışıldı. Malzeme ve topları nakletmek üzere arabalar hazırlandı, bunları çekecek öküzlerin teminine çalışıldı. Uzun sürecek bir kuşatma ve askerî hareket için askerin yiyecek ve içeceği de önemliydi, bu bakımdan daha Edirne'deyken yeterli yiyecek stoklarının yapılması istenmişti, bunlar ordunun hareketi sırasında sur önlerine yığılacaktı. Bütün bu alışılmış işler yerine getirilirken II. Mehmed'in güvendiği en yeni ve büyük silahı, döktürdüğü devasa toptu.

Topun denemesi Ocak ayında yapıldı; bir güllesi 600 kg'ı buluyordu. Patlatıldığında çıkan ses çok uzaklardan duyulmuş, topun güllesi ise bir mil mesafe katetmiş ve düştüğü yerde genişçe bir çukur açmıştı. Bu büyük topun yanı sıra bundan daha küçük ebatta toplar da yapılmıştı. Bu irili-ufaklı toplar gruplandırılarak batarya hâline getirilecek şekilde tasarlanmış olmalıdır. Bu toplar, dünya savaş tarihinde ilk defa ateşli silahların karma biçimde özel bir atış tekniğiyle kullanılacaktı.[24] Yine tüfeği andıran, iki kişi tarafından taşınabilen türden hafif el silahlarının imal edildiği de söylenebilir.

Bütün bu kara harekâtına yönelik faaliyetlerin yanı sıra padişah, şehrin deniz tarafından da kuşatılması gerekliliğini çok iyi bildiğinden donanmanın buna göre hazırlanması için emirler vermişti. Daha önce Rumelihisarı'nı inşa ettirirken Gelibolu'dan mükemmel şekilde teçhiz edilmiş altı kadırga, 18 fusta (kadırgadan küçük çektiri tipi gemi, kalyata) ve 16 yük gemisi şehir önlerinden geçerek Boğaz'a girmişti. Bu donanma, hisarın inşaatının tamamlanmasının ardından 6 Eylül'de Gelibolu'ya dönmüş bulunuyordu.[25] Ancak II. Mehmed bu büyük iş için daha fazla sayıda gemiye ihtiyaç duyulacağının farkındaydı. O kadar ki, bir taraftan Gelibolu deniz üssünde gemilerin yapımına çalışılırken, diğer küçük tersanelerde de özellikle İzmit Körfezi'ndeki tezgâhlarda yeni gemilerin sipariş edilmiş olması mümkündür.[26] Rumelihisarı inşaatı sırasında kendi denetimindeki Boğaz'ın bazı koylarında kuşatmada kullanılacak birtakım deniz araçlarını da hazırlattığına dair işaretler mevcuttur. Nitekim Sırp despotu tarafından gönderilen 1.500 kişilik birlikte yer alan bir görgü şahidi, hisarın inşasını anlatırken buraya yakın bir yerde "otuz beylik geminin" inşasının emredildiğini bildirir.[27] Onun anlattıklarından anlaşıldığına göre, karadan yürütülecek ve Haliç'e aktarılacak bir kısım gemilerin hazırlıkları daha bu sırada başlatılmıştı. Bugünkü Beşiktaş koyu veya Kabataş tarafı (Çifte Sütunlar) gemilerin çekileceği yerin başlangıç noktası olacaktı. Buna karşılık gemi yapımındaki zorluklar gerekçe gösterilerek yeni gemilerin inşasının zor olduğu, Osmanlı kaynaklarındaki gemilerin çekildiği güzergâhı tanımlamak üzere kullanılan "Galata ensesinden" tabirinin dar manada yorumlanarak bunların Tophane'den bir gecede çekilip Haliç'e indirildiği yolundaki eski bilgiler, bazı çalışmalarda hâlâ revaç bulmaktadır.[28] Öte yandan dönemin kaynaklarına göre Gelibolu üssünde hazırlanan gemilerin bir bölümü bakırla kaplanmıştı, otuz ve elli çift kürekli, çok süratli manevra yapabilen hafif gemiler yaptırılmış; bunların malzeme ve insan

24 Kelly DeVires, "Gunpowder Weapons at the Siege of Costantinople 1453", *War and Society in the Eastern Mediterranean,* Leiden 1997, s. 343-363.

25 Barbaro, *Ruznâme,* çev. Ş. Talip Diler, İstanbul 1976, s. 16.

26 Kritovulos, yeni gemilerin yapımı ve eskilerin elden geçirilmesine dair verilen emirden söz eder: *Kritovulos Tarihi,* s.123.

27 *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, çev. Kemal Beydilli, İstanbul 2003, s. 57.

28 Feridun Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi*, İstanbul 1976, s. 169-170; Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askerî Faaliyeti,* Ankara 1953, s. 77-78; Mahmut Ak ve Fehamettin Başar, *İstanbul'un Fetih Günlüğü*, İstanbul 2003, s. 54; İdris Bostan, "Fatih Sultan Mehmed ve Osmanlı Denizciliği", *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, İstanbul 2009, c. 1, s. 86.

gücü ihtiyacı, hiç zorluk çekilmeksizin tedarik edilmişti.[29] Gelibolu'dan İstanbul önlerine gelen gemi sayısı, 145 parçaydı.[30]

Böylece II. Mehmed, mart ayına kadar son hazırlıkları Edirne'de tamamlamış oluyordu. Bahar mevsiminin geldiği mart ayında artık doğrudan bütün teçhizatıyla Konstantiniye üzerine yürümeye hazırdı. Merkezde zapturapt altına aldığı ve kendisine doğrudan bağlı kıldığı kapıkulu askerleri tam teçhizatlı olarak bu büyük mücadeleye hazır hâle gelmişlerdi. Özellikle padişahın en seçme piyade askerleri olan yeniçerilerin son kertede önemli bir rol oynayacakları kesindi. Bunların sayısı 5.000 dolayındaydı. Kapıkulu süvarileri, padişahın yakın koruması olacaklardı. Ön saflarda savaşmak üzere kılıçları ve küçük kalkanları ile yaya azap askerleri ve gönüllüler de akın akın geliyorlardı. Ayrıca kale kuşatması için gerekli olan istihkâm sınıfına mensup gruplar Edirne'ye ulaşmıştı. Bunlar arasında sadece Osmanlı tebaası olanlar yoktu, metbu Hristiyan beylerinin gönderdiği birlikler de vardı. Kale kuşatmalarının vazgeçilmez bir unsuru olan tünel kazıcıları (lağımcı) içinde Sırp despotunun gönderdiği madenciler bulunuyordu.[31] Bu iş özel bir ihtisası gerektirdiğinden maden ocağı açan gruplardan istifade edilmesi son derece pratik bir düşünüş tarzının eseriydi. Tursun Bey, gümüş madenlerinden birçok kişinin "külünkler ile niçe yüz nefer bile" geldiğini belirtir.[32] Ayrıca Rum, Latin, Alman, Bohemyalı ve Macar ustaların da Osmanlı ordusunda görev yaptığına dair bilgiler vardır.[33]

Karaman seferinin ardından başlayan bütün bu hazırlıkları hızla tamamlamaya çalışan II. Mehmed, bir taraftan da Bizans'a kısa sürede gelebilecek askerî desteğin önünü kesmek için bazı teşebbüslere girişmişti. Bu sırada yaptığı en önemli iş, imparatorun kardeşlerinin bulunduğu Mora'dan gelebilecek herhangi bir yardımı önlemek olacaktı. Bunun için muhtemelen 1452 Kasım-Aralık ayında Turahan Bey'i ve oğullarını Mora'ya sevk etmişti. Bu arada Halil Paşa'yı devreye sokarak, Batı'daki komşu ülkeler nezdinde diplomatik teşebbüslerini artırmıştı. Sırp despotundan verilen tavizler sebebiyle oradan Bizans'a bir yardım gitmesi söz konusu olamazdı. Aksine ondan askerî destek almış, daha önce de sözü edildiği gibi Jakşa Brejeçic adlı bir voyvoda kumandasında, içlerinde tünel kazmakta mahir madencilerin de yer aldığı 1.500 kişilik bir süvari birliği Edirne'ye gelmişti.[34] Özellikle Macarların tavrı bu çerçevede önemli olacaktı. Ancak onların daha önce yapılan antlaşmaya sadık kalacakları düşünülüyordu. Üstelik Hunyadi Janos, Macaristan'daki iç problemlerle uğraşıyordu, İmparator III. Friedrich'in içerideki gizli faaliyetlerinden dolayı sıkıntı içindeydi.[35] Yine de Macar sınırında gerekli askerî tedbirlerin alınması ihmal edilmedi. Halil Paşa'nın diplomatik teşebbüsleri başarıyla neticelenmiş gözüküyordu. Ayrıca Bosna kralını da Osmanlı tarafına meylettirmişti.[36] II. Mehmed için yakın sınırdaş devletler daha önemliydi, uzaktaki Batılı Hristiyan devletlerin kısa sürede hazırlanarak karşı bir taarruza geçmelerinin çok güç olduğunu zaten biliyordu. Venedik ile köprüleri yıkmış olması buna en güzel misaldir. Buradan gelebilecek yardım ancak deniz yoluyla olabilirdi. Hazırladığı güçlü donanmasıyla bunu rahatlıkla engelleyebileceğini tasavvur ediyordu.

Öte yandan II. Mehmed'e casusları, 1439'daki Katolik Ortodoks birleşmesinin ölü doğmuş bir anlaşma olduğunu, zor durumdaki imparatorun son bir gayretle papaya başvurarak Ortodoks kilisesinin Vatikan ile birleşmeye hazır olduğunu bildirdiğini söylemişlerdi. Nitekim bu birleşme uyarınca gelen yardım, sadece Kardinal Isidoro başkanlığında küçük bir Napoli okçu birliğinin içinde bulunduğu bir gemiden ibaretti. Ocak 1453'te ise 400'ü Cenovalı 700 adamıyla Cenovalı savaşçı Giovanni Giustiniani şehrin savunmasına katılmak için yola çıkacaktı.[37]

II. Mehmed için önemli olan devrin şartlarına göre çok iyi tahkim edilmiş uzun şehir surlarının durumuydu; bunların aşılması için özel bir plan hazırlamak gerekiyordu. Kara birliklerini, 5,5 km uzunluğunda olan ve Marmara Denizi kıyısında Yedikule/Altınkapı'dan Haliç'e uzanan kesimde yerleştirecekti. Fakat Haliç'in karşı tepelerini göz ardı etmiyordu. Haliç kıyısındaki daha zayıf surlara karşı, Galata tepelerinde özellikle havan toplarıyla güçlendirilmiş bir askerî birlik koyacaktı. Kara surları boyunun belirli bir yere kadar olan kesiminde içi su dolu hendekleri vardı. Bunları toprakla doldurmak gerekecekti, hendek olmayan ve daha engebeli bir arazi boyunca Haliç kıyılarına uzanan kara suru önünde esas yığınağı yapmayı

29 *Kritovulos Tarihi*, s.125.

30 Barbaro, *Ruznâme*, s. 36.

31 *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, s. 57.

32 *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 47.

33 Zorzi Dolfin, "1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı", çev. Samim Suat Sinanoğlu, *Fatih ve İstanbul*, 1953, c. 1, sy. 1, s. 28-29.

34 *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, s. 57.

35 Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı,* çev. Dost Körpe, İstanbul 2002, s. 75.

36 Hüseyin İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, s. 123-124.

37 Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, s. 204-213.

9- Fethi engellemek için Haliç'in girişine zincir çekilmesini tasvir eden Oya A. Şirinöz'ün tablosu (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

10- İstanbul'un fethini engellemek için Bizanslılar tarafından Haliç'in girişine çekilen zincirin bir kısmı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

planlamıştı. Burayı yıprattıktan sonra ağırlığı Topkapı ile Edirnekapı arasında ortadan bir de derenin (Bayrampaşa/ Likos Deresi) geçtiği kesime verecekti. Haliç'e Marmara tarafından girilen kesimde kalın bir zincir çekildiğini biliyordu. Bu bakımdan içerideki limanda bulunan Bizans ve Latin gemilerinin daha da hareketsiz kalmalarını temin etmeye çalışacaktı. Marmara denizine bakan surlar boyu ise donanmaya bırakılacaktı. Beşiktaş'ta Çifte Sütunlar mevkiinde üslenmiş olan donanmanın asıl görevi, denizden gelebilecek yardımları önlemekti. II. Mehmed ayrıca, Haliç'e girebilmek için çılgın sayılabilecek bir planın hazırlıklarını çok önceden yapmıştı. Bazı gemileri Beşiktaş veya Dolmabahçe koyundan dereyi izleyerek[38] Haliç'e indirme niyetindeydi ve bunun için kuşatma sırasında her şey çok önceden hazırlanmış durumdaydı. Bu son derece dikkatli düşünülmüş planların kendiaskerinin maneviyat ve moralini artıracağını, buna karşılık surların arkasında bekleyen müdafilerin savunma gücünü ve tahammülünü kıracağını dahi hesaplamıştı. Bütün hedefi ise şehrin bir barış yoluyla ele geçirilmesi değil, daha büyük bir şan şeref kazandıracak olan kılıç gücüyle alınmasıydı. İslamî kaidelere göre imparatora teslim olma teklifini elbette yapacaktı, fakat imparatorun inatçı ve mücadeleye azimli tavrı, söz konusu niyeti için ona büyük kolaylık sağlayacaktı. Bu durum şehrin fethine karşı çıkan muhaliflerin susturulması için de önem taşıyordu.

Kararlılığını açık şekilde Edirne'de yaptığı bir toplantıda bütün kesimlere gösteren ve muhaliflerinin de gönlünü almayı başaran II. Mehmed, Edirne'den İstanbul'a hareket ettiğinde 100.000 dolayında insan gücü toplamıştı. Fakat bunların hepsi muharip güçler değildi. Seçkin askerleri olan kapıkulları ve yeniçerilerinin sayısı zaten 10.000'i bulmuyordu. Ordunun en profesyonel askerleri bu gruptu. Yaya askeri olarak yeniçerilerin bir bölümü, daha o zaman elde taşınan ateşli silahlarla da

38 Derenin adı kaynaklarda Kozluca Pınar veya Kozluca Dere diye geçer (Neşrî, *Kitab-ı Channüma*, nşr. F. Unat ve M. A. Köymen, Ankara 1957, c. 2, s. 691). Bugün Şişli/ Bomonti kesiminde Cevizdere denilen bir cadde adı dikkati çeker. Bu iki adın birbirinin aynı olduğu söylenebilir. Bunun Kasımpaşa Deresi'nin bir kolu olma ihtimali mevcuttur.

teçhizatlıydı. Bunlar ilk "tüfekli birliklerdi". Kapıkulu kuvvetleri ise atlıydı ve padişahın yakınından ayrılmazlardı. Bu özel yetiştirilmiş daimî askerî güç, muharebelerde en son nihai darbeyi vurmak üzere eğitilmişti. En önde çarpışan ve hayatlarını hiçe sayan yaya birlikler, kılıç kalkan ve mızraklarla donatılmış olan azaplardı. Bunların sayılarının da 15.000 dolayına ulaştığı sanılmaktadır. Diğer birlikleri, eyaletlerden gelen atlı askerler oluşturuyordu ve bunlar da 20.000 civarındaydı. Batılı kaynaklarda Osmanlı ordusunun sayısının çok kalabalık gösterilmesinin (en iyimser tahminle 300.000 rakamı verilir) hiçbir tarihî değeri yoktur. Osmanlı resmî defterleri savaşa çıkarılacak asker sayısının XV ve XVI. asırlarda azami 50.000/60.000 dolayında olduğunu açık şekilde gösterir. Muharip olmayan geri hizmet bölükleri içinde özellikle 1.500 kadar Sırp, Alman, Bohemya ve Macar asıllı tünel kazan bir grubun var olduğu da tespit edilmektedir.[39] Surların tahribinde bu tünel kazıcılarının çok önemli rolü olacaktı. Bütün bu kuvvetler, eli silah tutan 30.000 kadar Bizanslı müdafi ile savaşacaklarının farkındaydılar. Bunlar arasında 8.000-9.000 kişi son derece profesyonel savaşçılardan oluşuyordu. Ayrıca hiç şüphesiz, müdafaada bulunanların sağlam surlar dikkate alınırsa, saldıranlara karşı en az bire beş üstünlüğü de söz konusuydu. Ancak uzun surlar, yeteri kadar asker sevkini geciktiriyordu, bununla birlikte Osmanlı hücumları da dağınık değil, belirli noktalarda toplanmıştı. II. Mehmed'in planlamalarında en önemli sıkıntıyı muhtemelen sur boyuna göre asker sayısının yetersizliği teşkil etmiş olmalıdır.

Osmanlı tarafının bu hazırlığı sırasında Konstantinopolis'te de hummalı bir faaliyet sürüyor; surların tamiri, asker desteği, yiyecek sağlanması gibi birçok iş gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. İmparator, asker ve müdafaada bulunacak sivillerin durumunu tam olarak tespit ettirdikten sonra savunmanın başına getirdiği Cenovalı Giustiniani ile birlikte surların kimler tarafından, hangi mevkilerde savunulacağının dikkatli bir planını hazırlamıştı. Öncelikle kara surlarının 1422'de II. Murad tarafından nasıl kuşatıldığı hâlâ hatırlanıyordu. Zira bu kuşatmada Bizans müdafaası ilk dış sur hattında kurulmuştu ve Türklerin hücumları başarısızlığa uğratılmıştı. Yine aynı şekilde, dış sur hattında savunma yapılması düşünülüyordu.[40] İç surlardaki kulelerle burçlardan daha rahat ateş açılabilirdi ama bu durumda öndeki surların müdafaasız kalması problemi ortaya çıkıyordu. Şehirdeki askerî heyette bulunan Sakızlı Piskopos Leonardo ise hendek ve dış surların korunmasının çok zor bir iş olduğunu ileri sürerek, iç surlara çekilip buradan müdafaayı sürdürme teklifinde bulunmuştu. Yani ilk ve ikinci surlar kaybedildiğinde bu üçüncü iç surda sağlam bir savunma oluşturulabilirdi. Fakat iç surların durumu yüzünden teklifi kabul görmemişti. Ona göre savunma hattı bu dış surlara göre planlandığı için iç surların tamiri ihmal edilmişti. Bunda da Manuel Jagarus (Manuel Palaiologos) ile Rodos keşişi/hieromonk Neofitos'un rolü vardı. Güya bunlar surların tamiri için toplanan paraları çarçur etmiş, kendi menfaati için el koymuş ve bu sayede zenginleşmişlerdi. Saklanan bu altınlar sonradan Türklerin eline geçecekti.[41] Bununla beraber Sakızlı Leonardo'nun bu iki şahsı suçlamasının altında bunların birleşme karşıtı olmalarının yattığı, Manuel Palaiologos'un hem imparatorun akrabası hem de saygı duyulan bir idareci olduğu, surların tamirini yaptırttığı, hatta tamir kitabelerinde adı geçtiği, keşişin de yine imparatorun çok yakın dostu olduğu, kuşatma sırasında Kharsianos Manastırı'nda devlet işlerine karışmaksızın, sakin münzevi bir hayat sürdüğü belirtilir.[42] Aslında bu tarz bir müdafaa zaten yapılacaktı ve iç surların durumu da gayet iyiydi. Şehir savunmaya hazırlanırken, surların durumunda insan gücü hariç çok önemli bir eksiklik yoktu.

Bu arada imparatorun savunma ve surları takviye için gerekli parayı bulmakta zorluk yaşadığı açıktır. Kiliselerde ve sarayda bulunan madenlerden paralar basılarak askerin ücretlerinin ödenmeye çalışıldığı, dönemin çağdaş kaynaklarında belirtilir. Konstantinos'un bugüne ulaşan gümüş sikkelerinin de bu döneme ait olacağı düşünülür. Son zamanlarda tespit edilen bu sikkelerin üzerinde ondan "Tanrı'nın inayetiyle Roma imparatoru Konstantinos Despot Palaiologos" unvanıyla söz edilir. Paraların üzerinde taçlı portreleri yer alır. İmparatorun kuşatmanın son anlarına kadar büyük bir para sıkıntısı çektiği, birçok zengin Bizanslının paralarını sakladıkları yine devrin kaynaklarında belirtilir. Konstantinos'un çok az parasına rastlanması ise Türklerin fetih sırasında bunlara el koyup ganimet olarak almalarına bağlanmaktadır.[43]

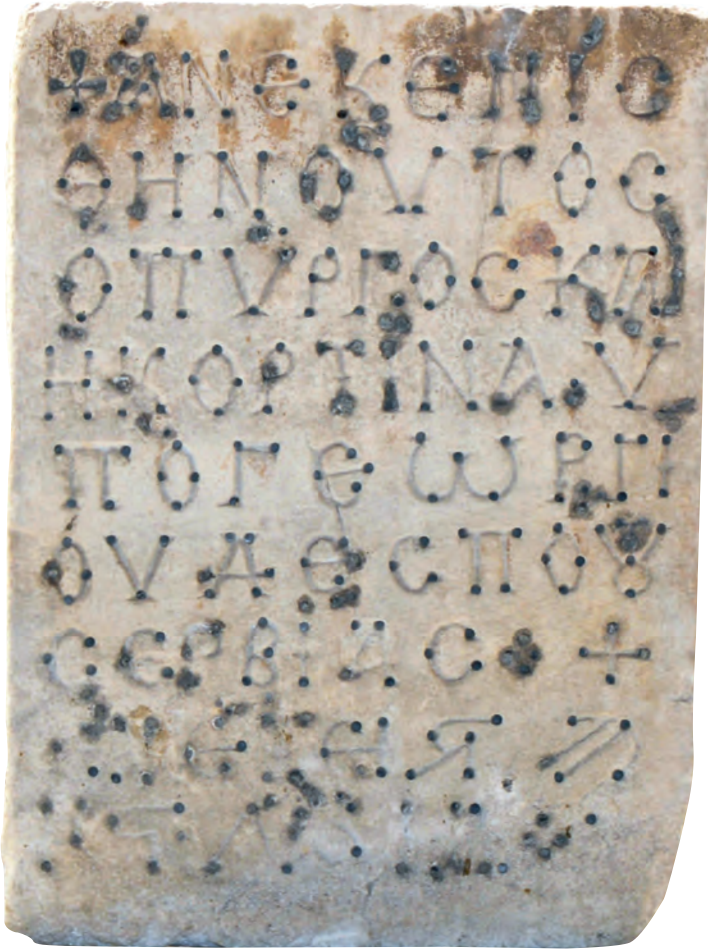
39 *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, s. 57. Asker sayılarıyla ilgili bkz. Emecen, *Fetih ve Kıyamet,* s. 228-232.

40 Chalkokondyles, *Histoire de la decadence de l'empire Grec, et establissment du celuy des Turcs*, çev. B. de Vigenere, Rouen 1660, s. 153.

41 *Yedi Çağdaş Rivayet: 1453 İstanbul Kuşatması*, haz. J. R. Melville Jones, çev. C. Tomar, İstanbul 2008, s. 36-37; krş. *İstanbul'un Fethi*: Çağdaşların Tanıklığı, haz. A. Pertusi, çev. M. Şakiroğlu, İstanbul 2004, c. s. 17 (Pertusi bu son bilgileri atlamıştır).

42 Runciman, *Kostantiniyye Düştü*, çev. D. Türkömer, İstanbul 1972, s. 148.

43 D. M. Nicol, *The Immortal Emperor*, Cambridge 1992, s. 72-74.

11- 1448 tarihli deniz surları tamir kitabesi (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

İmparator ve kurmayları, ilk Türk saldırısı karşısında surlarda müdafaa hatlarını şöyle oluşturmuştu: Marmara'dan itibaren Porta Aurea (Altınkapı) Andronikos Kantakuzenos'a; Yedikule, Venedikli Catarino Contarini'ye; Porta Aurea'dan Pegae Kapısı'na kadar Cenovalı Maurizo Cattaneo'ya; Pegae Kapısı (Silivrikapı) Nikolo Goudeles ve Battista Gritti veya Nicolo Mocenigo'ya; Polyandrio (Myriandrio/Mevlevîhane/Mevlanakapı) kesimi Cenovalı Paolo, Triolo ve Antonio Bocchiardi kardeşlere; Aziz Romanus (Topkapı) ise Giovanni Kantakuzenos'a tevdi edilmişti. En önemli bölge olarak görülen Topkapı/Hücumkapısı ile Kharisios (Edirnekapı) arası bizzat imparatora bırakılmıştı; sonra bu kesimin sağ yanında Giustiniani ve 700 adamı konuşlanmıştı. Edirnekapı'da Bizanslı Leontaris Brienno ve Venedikli Fabrizo Corner bulunuyordu. İmparatorluk sarayı kapısı önce Dolfin Dolfin, sonra da Giovanni Loredan adlı Venediklilere bırakılmıştı. İmparator sarayının müdafaası ise önce bizzat XI. Konstantinos, sonra Venedik balyosu Girolamo Minotto ile Giovanni Giorgi'deydi. Kaligaria (Eğrikapı) kesimi, Bizanslı Theodoro Caristeno ile Emanuele

12- Galata surlarının tamiri için hazırlanan 1 Nisan 1452 tarihli kitabe (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

Goudeles, Leonardo de Langasco, Gerolamo Italiano adlı Cenovalıların muhafazasındaydı. Buradan Haliç'e kadar Theofilos Palaiologos ile bir Venedikli ve bir Alman (Giovanni Alemanno) yer alıyordu. Ksiloporta'da (Tahtakapı) Bizanslı Manuel Palaiologos; Kynegon Kapısı'ndan Fener Kapısı'na kadar da Gabriel Trevisan, beraberindeki 400 Venedikli ve Nicolo da Drivasto yerleşmiş durumdaydı. Haliç boyunca müdafaada görevlendirilenler ise Fener'den Porta Basilica'ya kadar Ludovico ve Antonio Bembo ile 150 Venedikli asker; Porta Basilica'da bizzat Notaras ve beraberindeki 100 (bazı kaynaklarda 500) Bizanslı, Latin süvariydi. Yine Aziz Theodosia ile İspigas (Cibali) kapılarında Bizanslı kumandanlar vardı. Kardinal Isidoro ve Sakızlı Leonardo Sarayburnu bölgesinde 200 adamıyla tertibat almıştı. Hipodrom'un altındaki kıyıda Pere Julià komutasında Katalan grubu bulunuyordu. Muhtemelen Langa Limanı kesiminde (Eleutherius Limanı) Şehzade Orhan ve beraberindeki Türkler yer almıştı. Narlıkapı tarafında Jacopo Contarini vardı. 1.000 kişilik bir seyyar birlik, Demetrios'un kumandasında şehirde dolaşacaktı.

Kuşatma sırasında bu birliklerin mevkileri saldırı yapılan mahallere göre değişecektir. Özellikle Türk hücumlarının yoğunlaştığı Mesoteikhion ana savunma hattını oluşturacaktı. Öte yandan on gemi Haliç'in

ağzına gerilen zinciri korumakla görevlendirilmişti. Bunların beşi Cenova, üçü Girit, diğer ikisi ise Bizans ve Ancona gemileriydi. Bu filo, söz konusu zinciri geren Cenovalı Bartolomeo Soligo'nun emrindeydi. Zincir, 2 Nisan'da Aziz Eugenius (Yalıköşkü veya Bahçekapı) civarındaki Kentenarion Kulesi'nden (Sirkeci'de eski askerî sevkiyat binasının yerinde) karşı tarafta Galata Kalesi'ndeki bir kuleye (muhtemelen Yeraltı Camii'nin bulunduğu yer) kadar çekilmişti.[44] Tarihçi Kritobulos ise zincirin Galata Tersanesi'nden Eugenius Kapısı'na gerildiğini ve "Hrysokeras"ın (yani Altın Boynuz/Haliç) en dar yerinden kapatıldığını bildirir ki, bu bilgi daha doğru olmalıdır.[45] Bazı kaynaklarda ise "Sarayburnu'na gelmeden bugünkü Sirkeci civarında Sarayburnu'ndaki Yalıköşkü Kapısı'nın yanındaki Aziz Eugenius burnuyla Tophane'de Mumhane burnunun bulunduğu Galata surlarındaki Aziz Croix Kulesi arasına çekilen zincir hattından" söz edilir.[46] Bu durumda 780-800 m mesafe arasına çekilen zincirin Sirkeci tarafındaki yerinin belli olmasına rağmen karşı tarafta nereye bağlandığı tam olarak açığa kavuşamamaktadır. Bunun Galata surlarının deniz ucundaki bir kule olabileceği söylenebilir. İtalyan hekim ve kuşatma günlüğü yazarı Barbaro, bunun iri ve yuvarlak ağaçların birbirine demir kancalarla bağlanması ve yine demir bir zincirle sarılması sonucu oluşturulduğunu beyan eder.[47] Yıllar sonra Osmanlılar bu zinciri Zaporog Kazaklarının baskınını önlemek için İstanbul Boğazı'nın Karadeniz tarafındaki girişini kapatmakta kullanacaklardı.[48] Haliç'in ağzına çekilen zincir hattının arkasında ise çeşitli türden gemiler yer almaktaydı. Barbaro, limandaki zincirin iç tarafında direkleri üzerinde sepet şeklinde gözetleme yerleri bulunan on yedi gemi, üç Tuna kadırgası, iki küçük Venedik kadırgası, imparatora ait silahsız beş kadırganın yerleşmiş olduğunu, ayrıca birçok da silahsız geminin sahilde yattığını belirtmektedir.[49]

Böylece şehrin müdafaası için hazırlıkların çoğu bitirilmiş oluyordu. Bu son anlarda, kuşatmanın hemen arifesinde tarihçi Kritobulos, şehrin kara surlarının müdafaasına önem verildiğini, kuşatma anında şehrin asıl ümidinin denizden gelebilecek yardımlara bağlı olduğunu, o sırada içeride çok sayıda yabancının bulunduğunu belirtir. Önde gelenlerin ve zenginlerin çoğu para ve hazinelerini ya kendi mülklerinde ya da tapınaklarda saklamayı tercih etmişlerdi. Aslında şehirde gerekli levazım azdı ve dışarıya muhtaç bir durum söz konusuydu. Öte yandan bazı olağanüstü olaylar halkın iyice umutsuzluğa kapılmasına yol açıyordu. Her türlü tabiat olayından bir anlam çıkarılıyordu. Depremler, peşi sıra çakan şimşekler, kesilmeksizin yağan yağmurlar, çok sert esen rüzgârlar, gökyüzünde peyda olan garip ışıltılar, parlayan yıldızlar, mukadder felaketin işaretleri olarak yorumlanıyordu. Tapınaklardaki aziz tasvirleri, mezar taşları ve heykeller terliyor, bu durum kötü geleceğin habercisi olarak algılanıyordu. Ortaya çıkan kâhinler geleceğe yönelik uğursuzluklardan söz edip dinî birleşmeyle sarsılan şehir halkının içine daha büyük korku ilka ediyordu. Fakat bütün bu meşum işaretlerle maneviyatları sarsılmasına rağmen şehirlerini müdafaa için kararlılık sergilemekten geri durmuyorlardı.[50] Ümitsizliğe düşenler içinde Türk taraftarı olanların yanı sıra, şehrin dinsizlerin eline geçeceğine, Hz. İsa'yı ve onu doğuranı tanıyan Latinlerin olmasını dileyenler dahi bulunuyordu. Bununla beraber korkuların takdiriilahinin tecellisine bir faydası yoktu. İmparator bütün bu gelişmeleri biliyordu ama şimdi her şeye rağmen şehri son nefesine kadar savunmaya hazırdı.

Edirne'den Konstantiniye Önlerine

II. Mehmed, Edirne'den Kontantinopolis'e hareket etmeden önce önden gönderdiği birliklere, geçilecek yolların bakımını yaptırdı. Özellikle Edirne'den yola çıkarılan devasa top, 30 araba ve 60 manda ile çekiliyordu. Diğer toplarla birlikte çağının en gelişmiş ateşli silahları iki ayda İstanbul surları önüne getirildi. Kendisi ise 23 Mart 1453'te Edirne'den hareket etti. Nisan ayı başında İstanbul önlerine ulaştı. Başkentlerinin yeni bir tehdit ile karşı karşıya olduğunu çok önceden beri bilen Bizanslılar, şehri muhafaza için büyük bir hazırlık içine girdiler. Bu arada kendilerine Venedik'ten, Cenova'dan ve diğer bazı Hristiyan devletlerden yetersiz de olsa asker, teçhizat ve silah yardımı ulaşmıştı.[51] 2 Nisan'da Venedikli Bartolomeo Soligo Haliç'in ağzına

44 Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c. 1, s. 303.

45 *Kritovulos Tarihi,* s. 119.

46 Runciman, *Kostantiniyye Düştü*, s. 142; Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi*, s. 143.

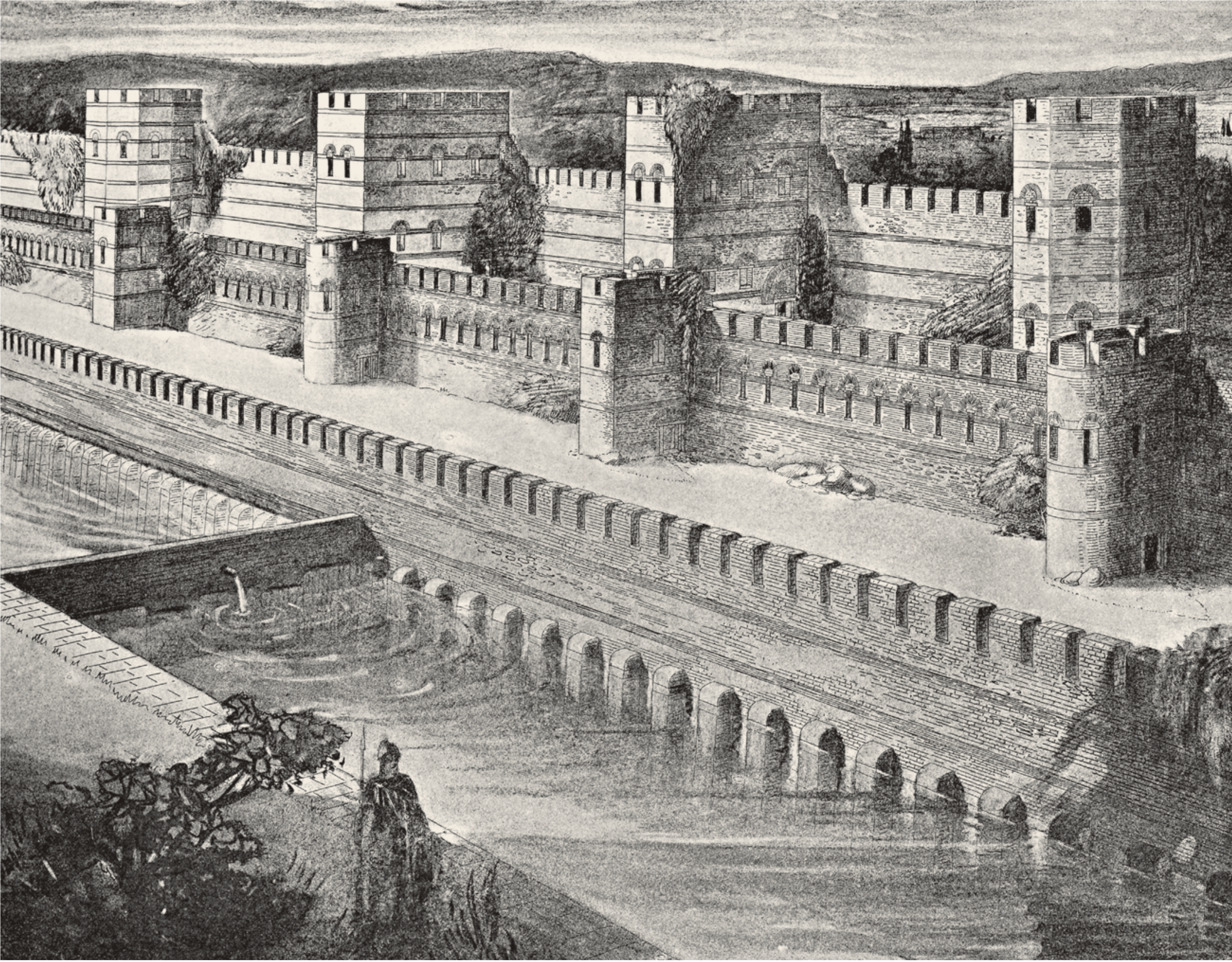
47 Barbaro, *Ruznâme*, s. 30.

48 J. W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. N. Epçeli, kontrol K. Beydilli, c. 4, s. 343.

49 Barbaro, *Ruznâme*, s. 34-35.

50 *Kritovulos Tarihi*, s. 115-117.

51 Kuşatma ve hazırlıklarla ilgili bkz. K. Hanak ve M. Philippides, *The Siege and Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography and Military Studies,* Surrey 2011.

13- İstanbul surlarının Bizans dönemindeki hâli. Önde su doldurulan hendek bulunuyor (Gurlitt)

zincir gererek iç limana girişi kapattı. Liman içinde 17 gemi, 3 Tuna kadırgası, 2 küçük Venedik kadırgası, İmparator Konstantinos'a ait silahsız 5 kadırga ve irili ufaklı yük gemileri bulunuyordu. Aynı gün Osmanlı öncü birlikleri surların önünde görüldü. Her şey 6 Nisan'da Müslümanlar için mübarek bir gün olan Cuma günü kuşatma nizamının tamamlanmasına göre planlanmıştı. Nitekim fetihnamelerde 6 Nisan'da (26 Rebiülevvel) şehir önlerinde kuşatmanın başladığı açık biçimde belirtilmiştir.[52]

II. Mehmed, Bizans imparatorunun savunma güçlerinin merkezini Topkapı-Edirnekapı arasında olacağını hesaplamıştı. Gelen haberlere göre imparatorun yanında bulunduğu yerin sağ tarafında, 700 adamıyla Cenovalı savaşçı Giustiniani bulunuyordu. Venedik temsilcisi Minotto ve yardımcıları Tekfur Sarayı (Blakhernai) savunmasını üstlenmişti. Şehrin belli başlı kapılarından dördünün muhafazası dört Venedikli kumandana verilmişti. Marmara sahillerindeki surlarda daha az asker vardı. Langa Limanı, Bizans'ta yaşayan Osmanlı hanedanına mensup Şehzade Orhan ve yanındaki küçük bir Türk birliğince muhafaza edilmekteydi.[53]

52 A. Ateş, "İstanbul'un Fethine Dair Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektublar ve Bunlara Gelen Cevaplar", *TD*, 1953, sy. 7, s. 24-25.

53 *Kritovulos Tarihi,* s. 239-240.

II. Mehmed özellikle bu taht iddiacısı olabilecek akrabasının Bizans'ın yanında yer almasından dolayı çok öfkelenmişti. Aldığı duyumlar, kuşatma arifesinde Bizans'ta önemli hazırlıklar yapıldığı, hatta Hristiyan dünyasından yardım alabilme ümidiyle, daha önce kararlaştırılmış olan Katolik-Ortodoks birliği resmen gerçekleştirildiği, ancak bu durumun Ortodoks İstanbul halkı arasında büyük bir tepkiyle karşılandığı yolundaydı.[54] Hatta böyle bir birleşme yerine Türklerin idaresine taraftar olanlar bile vardı ve bunlarla da muhtemelen bir irtibat kurmuştu.

II. Mehmed, Likos (Bayrampaşa) vadisinin sol tarafındaki tepenin (Maltepe) üzerinde otağını kurarak, daha sonra birliklerini biraz daha öne alıp bir cephe oluşturmuştu. Ayrıca Marmara sahillerinden Haliç'e kadar uzanan sahil surlarını da deniz yönünden teftiş ettirmiş, askerî birliklerini önceden hazırladığı plana göre yerleştirmişti. Zağanos Paşa'yı Beyoğlu ile Kasımpaşa sırtlarına yerleşen ordunun bir bölümüyle Ceneviz kolonisi durumunda bulunan Galata'dan Kâğıthane'ye kadarki kuzey kıyılarını ve kara surlarının başladığı güney sahillerini baskı altında tutmakla görevlendirmişti. Hatta Hasköy ile karadaki surlar arasında bir de köprü kurulması kararlaştırılmıştı. Rumeli beylerbeyi Dayı Karaca Bey sol tarafta, Haliç'ten itibaren Tekfur Sarayı'nın bulunduğu bölgeyi ve Eğrikapı/Edirnekapı'ya kadarki kara surlarını kuşatmakla vazifeliydi. Bu cephede büyük toplar bulunuyordu ve bunların hedefi, saray kesimindeki tek sıra duvar ve burçların Theodosian surlarıyla birleştiği yerdi. Anadolu beylerbeyi İshak Paşa ile Mahmud Bey Mevlanakapı da dâhil olmak üzere Topkapı'dan Altınkapı'ya ve Marmara sahilindeki Mermerkule'ye kadar uzanan kısma yerleşmişti. Merkezde Edirnekapı-Topkapı, Mevlanakapı hattında (Mesoteikhion) bizzat padişah ve veziriazam vardı. Tarihçi Kritobulos'a göre "Sultan Mehmed karargâhını Mesoteikhion ve Myriandrion/Mevlanakapı civarına surlara çok yakın bir yere, ama ateş menzilinin dışında kurmuştu."[55] Burası surların en zayıf olduğu düşünülen kesimiydi ve ordunun en seçkin askerleri bu cephede mevzilenmiş, ağır toplar ve büyük top, bu surların karşısına konulmuştu.

Karadaki bu kuşatma hazırlıklarının bir de deniz ciheti vardı. II. Mehmed, Edirne'den hareket ederken Gelibolu'daki donanmanın kaptanı Baltaoğlu Süleyman'a da hazırlanan gemilerle hareket etmesi emrini yollamıştı. Aslında bir kısım gemiler Beşiktaş tarafında veya Rumelihisarı cihetinde hazır vaziyetteydi ve bunlar gerektiğinde Haliç'e indirilmek üzere bekletiliyordu. Donanma muhtemelen Mart ayı sonlarında, belki de II. Mehmed'in Edirne'den hareketinden birkaç gün sonra Gelibolu'dan ayrılmış, büyük bir neşe ve moral üstünlüğü içinde yola koyulmuş; yol esnasında türlü yarışmalar, kürek ve yelken ustalıkları ile gösteriler yapılmış; bu neşe ve bağrışmalar âdeta Çanakkale Boğazı'nı çınlatmış, hayret ve dehşet havası salmıştı. Böyle büyük bir donanma o zamana kadar hiç görülmemişti.[56] Donanmanın şehir açıklarına ne zaman ulaştığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Osmanlı birliklerinin kara surları önünde toplanmaya başladıkları bir sırada, Mart sonu veya

54 Doukas, *Tarih*, s. 233.

55 *Kritovulos Tarihi*, s. 133.

56 *Kritovulos Tarihi*, s. 125.

Nisan başında, daha doğrusu Haliç'in zincirle kapatıldığı 2 Nisan'dan önce gelmiş olması akla daha yatkın gelir. Baltaoğlu Süleyman Bey idaresindeki bu donanma, surların etrafında dolaşmaya ve gelebilecek olan yardım gemilerini engellemeye çalışacaktı. Ayrıca Haliç'e girme teşebbüsüyle de görevlendirilmişti. Günlük yazarı Barbaro, donanmanın Nisan'ın on ikinci günü limanın önüne kadar gelip oradan Anadolu yakasına doğru çekildiğini bildirir ki, bu durumda ana üssünün Beşiktaş tarafları olduğu anlaşılır. Barbaro'nun "Şayet Marmara surları tarafından donanma Haliç'e doğru gelseydi, Bizans gemileri tarafından rahatsız edilecekti." demesi bu açıdan dikkat çekicidir. Ayrıca onun müteakip ifadeleri Osmanlı donanmasının Sütunlar (Diplokionion) mevkiindeki iskelede (Kabataş veya Beşiktaş) bulunduğunu gösterir.[57] Ona göre Sütunlar mevkii Karadeniz tarafında, şehre iki mil mesafedeydi. Bu vesileyle Barbaro, Türk donanmasının kadırga, kalyon ve küçük gemilerden oluştuğunu belirtir; içlerindeki 12 kadırga son derece mükemmel teçhiz edilmiştir, 70-80 yelkenli gemiyle (fusta) 25 parander, yani küçük yük gemileri bulunmaktadır. Bir de 300 fıçı (muhtemelen bu rakam yanlıştır, 300 fıçılık gemi 180 tonluk çok küçük bir parçaya tekabül eder. Taşıdığı malzeme itibarıyla 1.300 veya 2.300 fıçılık, yani 780 yahut 1.380 tonluk bir gemi olması lazım gelir)[58] alabilecek kapasitede top gülleleri, hasır kamış, odun vb. eşya taşıyan büyük yük gemisinden söz eder. Bu sonuncu gemi Karadeniz tarafından (Sinop'tan) gelerek, Osmanlı donanmasına katılmıştır.[59] Bunun İsfendiyaroğlu'nun yardım amaçlı gönderdiği gemi olması mümkündür. Aslında Osmanlı donanması daha önce Nisan başında Marmara'ya girmişti ama muhtemelen bu zamana kadar Trakya kıyılarının ve karşı sahillerinin emniyetini sağlamakla ve ordunun konuşlanması sırasında Çanakkale Boğazı'ndan gelebilecek yardımları engellemekle meşgul olmuştu.

Osmanlı ordusu bu şekilde şehrin önlerinde görülüp tam olarak kuşatma düzenini sağlamadan önce ilk çarpışma, surlara yaklaşan bazı başıbozuk alayların üzerine surlardan yapılan bir huruç harekâtı sonucu gerçekleşecekti. Bizanslılar bu başıbozuklara, ani baskınla önemli miktarda kayıp verdirmişlerdi, fakat hemen imdada yetişen diğer kuvvetler karşısında çekilerek kaleye kapanmışlardı. Bu huruç harekâtı bir daha hiç tekrarlanmadı, Bizanslılar bu cesareti kendilerinde bulamayacaklardı. Geri püskürtülen Bizanslılar kale içine kapandı; bazıları Osmanlı askerleri tarafından yakalanıp esir edildi veya öldürüldü.[60] Surlar önünde hazırlıklarını tamamlayan II. Mehmed artık resmen savaşı başlatabilirdi. Ama öncelikle İslamî kaidelere göre şehrin teslim olması için teklifte bulunmak gerekiyordu. Zira böyle bir durumda şehir antlaşma şartları muvacehesinde kolaylıkla ele geçirilmiş olacaktı. Kritobulos, padişahın büyük bir alicenaplık göstererek silaha başvurmadan önce Bizanslıları teslim olmaya çağırdığını anlatır. Gönderdiği elçiler Bizanslılara şu teklifte bulunmuşlardır:

> Bizanslılar şehri antlaşma ve sultanın teminatıyla teslim etsinler. Aileleriyle, çoluk çocuklarıyla ve mallarıyla her türlü rahatsızlık verecek davranışlardan korunmuş hâlde huzur içerisinde rahatlıkla şehirde kalarak servetleriyle geçimlerini sürdürsünler.

Ancak şehir halkı bu teklifi kabul etmeyip imparatorlarının şehri sonuna kadar savunma kararını desteklediler.[61] Bu noktada bazı Osmanlı tarihçileri, imparatorun bir elçi yollayarak şehrin etrafındaki bütün yerleri alabileceğini ama şehri kendisine bırakmasını, buna karşılık kendisine tabi olacağını, haraçgüzarı arasına gireceğini bildirmiş olduğunu belirtir.[62] Muhtemelen bu cevap II. Mehmed'in teslim teklifine karşı verilmiştir. Bunu II. Mehmed'in kabul etmesi tabii ki beklenemezdi.

Osmanlı ordusunun yerleşme düzenini dikkatle takip eden imparator ve kurmayları ise büyük bir endişe içinde sur boyunu takviye ederken, aynı zamanda savunma için gerekli her türlü silahı kullanmak üzere hazırlamaya çalışıyorlardı. Gerçekten müdafilerin yeterli sayıda ok, mancınık ve mızrakları yanında küçük çaplı topları da vardı. Büyük topların surlar üzerine nakli ve oradan ateşlenmesinin sakıncaları olacağından bunların kullanımından vazgeçilmişti. Ama küçük çaplı olanlar yanında ilkel tüfek tipi elde taşınabilen cinsten ateşli silahları mevcuttu. Müdafiler sayıca az olmakla birlikte etkili savunma araçlarına sahiptiler, yeteri kadar topları da bulunuyordu.[63] Günlük yazarı Barbaro müdafilerin elindeki top ve arkebüz gibi ateşli silahlardan söz eder.[64] Kuşatmaya şehir içinde şahit olan Nestor İskender de surların müdafaası için gereken yerlere toplar ve

57 Barbaro, *Ruznâme*, s. 35; krş. Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. I, s. 104.

58 Bkz. Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 305'teki not.

59 Barbaro, *Ruznâme*, s. 36; krş. Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 104.

60 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 50.

61 *Kritovulos Tarihi*, s. 133.

62 Hoca Saadeddin Efendi, *Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1279, c. 1, s. 421.

63 "1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı", s. 28-29.

64 Barbaro, *Ruznâme*, s. 37.

14- İstanbul muhasarasında Osmanlı kuvvetleri (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

arkebüzler yerleştirildiğini bildirir.[65] Tarihçi Dukas daha açık şekilde müdafilerin ellerinde bulunan tüfek benzeri bir hafif ateşli silahtan fırlatılan ceviz büyüklüğündeki güllelerin saldıranlara büyük zayiat verdiğini belirtir.[66]

Bu durum sur üzerindeki müdafilerin bu tip silahları yaygın şekilde bulup hazırladıklarını açık şekilde ortaya koyar. Ancak Sakızlı Leonardo'ya bakılırsa, toplar, barut ve gülle sıkıntısı yüzünden az kullanılmış; büyük top sebep olduğu sarsıntı yüzünden surlara zarar vereceği endişesiyle atıl kalmış, fakat ateşlenen toplar yine de Türklerin önemli ölçüde kayıp vermelerine yol açmıştır.[67] Kuşatmanın başlangıcında Bizanslılar, sahip oldukları altmış veya yetmiş livres (40-50 kg) ağırlığındaki gülleleri atabilen, birkaç parça toptan faydalanmak isteyip bunlardan birini II. Mehmed'in en büyük topuna karşı mevzilendirmişlerdi. Ama ateşledikleri anda top olduğu yerde infilak etti ve suru Türk güllelerinden çok daha fazla sarstı: Başka bir deyişle Osmanlı topçusundan çok daha fazla zarar verdi. Böylece Bizanslıların en büyük topu daha ilk atışlarında parçalanmış bulunuyordu. Onlar bu durumdan topçuyu sorumlu tutarak kendisini Türklerle işbirliği yapmakla suçladılar ve onu öldürmek istediler. Fakat bununla ilgili ne bir kanıt ne de bir işaret bulunduğundan topçuyu serbest bıraktılar.[68] Açıkça anlaşılacağı üzere Bizans tarafı müdafaa araçları bakımından çok da büyük bir eksiklik içinde bulunmamaktaydı.

Kuşatmanın Başlaması ve Safhaları

Savaş sahnesinin açılma vaktinin artık geldiğini anlayan iki taraf arasında ilk hareketli dakikalar 6 Nisan Cuma günü vuku buldu. II. Mehmed surların etrafına yerleşen kuvvetlerin tertibi ve nizamıyla meşgul olurken, imparator önce zayıf olduğunu düşündüğü Edirnekapı bölgesini teftiş etti. Venedik balyosu Minotto da aynı gün imparatorun sarayına, yani Tekfur Sarayı'na gidip buradan Osmanlı birliklerinin hareketini seyretti.

65 Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c. 1, s. 241'deki metin.

66 Doukas, *Tarih*, s. 235.

67 Jones, *Yedi Çağdaş Rivayet*, s. 19.

68 Jones, *Yedi Çağdaş Rivayet*, s. 57.

15- İstanbul kuşatması planı (Coşkun Yılmaz-Erhan Afyoncu)

Yanında birçok Venedikli tüccar ve asilzade bulunuyordu. Yine savaşa katılmak için imparatorun emriyle üç Tuna kadırgasıyla iki küçük kadırga limandan hareketle Ayvansaray taraflarında Chinigio/Kynegion (Avcıkapısı) denilen yerde karaya yanaştı. İçinde tamamıyla silahlı 1.000 mürettebat bulunuyordu. Bunlar hep birlikte saraya giderek imparatorun huzuruna çıkıp durumu görüştüler. Nasıl bir görev alacaklarını konuştular. İmparator onları kara tarafındaki surlara sevk etti. Amacı bu intizamlı ve silahlı birliğin surlarda görülmesinin, II. Mehmed üzerinde olumsuz bir etki yapmasıydı. Bunlar kara surlarında dolaşıp gövde gösterisinde bulunduktan sonra tekrar limana döndüler. Aslında bu gösteriş harekâtı Türklerden ziyade mahsur durumdaki şehir ahalisi için bir moral ve teselli vesilesi olmuşa benzemektedir. Fakat buna II. Mehmed'in cevabı gecikmedi. Ertesi gün padişah surların önündeki kuvvetlerini bir mil daha ileri taşıttı, ordu neredeyse Yedikule'den Chinigio'ya kadar tek sıra olmuş vaziyette geniş bir alana yayılmıştı.[69] Bu mukabil manevra ile yaklaşık 5 km uzunluğundaki kara surlarının önü âdeta canlı bir duvarla çevrilmiş gibi görünüyor olmalıdır.

Günlük yazarı Barbaro'nun naklettiğine göre 9 Nisan'da deniz tarafındaki hareketlilik üzerine limanın ağzını kapatan zincirin arkasında yeni tedbirler alınması gerekmişti. II. Mehmed muhtemelen kara surlarına askerlerini iyice yanaştırıp kuşatma aletlerini hazırlatırken, Haliç'i zorlamak üzere donanmasına da

69 Barbaro, *Ruznâme*, s. 31-32; krş. Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c. 1, s. 103.

16- İstanbul kuşatmasını ve gemilerin karadan yürütülmesini resmeden bir çizim (Broquiere)

hareket emri vermişti. Bunu haber alan Bizanslılar ve Venedikliler; Cenova, Venedik, Ancona ve Girit gemilerinden oluşan 9-10 gemiyi zincire paralel olarak dizdiler. Türk donanmasının faaliyetini Galata Kulesi'yle şehir tarafındaki kuleden rahatlıkla izleyebiliyorlar, buna göre hareket ediyorlardı.[70]

II. Mehmed'in 6-12 Nisan arasında surlara yönelik fiilî bir harekâta girişmediği ve bütün zamanını ordunun ve topların yerleştirilmesine sarf ettiği söylenebilir. Osmanlı tarihçisi Neşrî, Osmanlı askerlerinin çepeçevre metrisler kazdığını ve siperler hazırladığını anlatır. Bunların içine toplar, tüfekli askerler yerleştirilmiştir.[71] Tarihçi Kritobulos'a göre bu hazırlıklar sırasında lağım kazılacak yerlerin tespiti yapıldığı gibi getirilen malzemelerle küçük ve orta çaplı top dökümleri de gerçekleştirilmişti.[72] Bu durumda büyük çaplı toplar Edirne'den getirilirken, diğer küçük çaplı olanlarının surların önündeki ordugâhta döküldüğü anlaşılır. Günlük yazarı Barbaro, II. Mehmed'in topları yerleştirdiği, daha doğrusu tam olarak surların önüne çektiğe günü 11 Nisan olarak verir. Topların konulduğu mevkileri de tarif eder. Kritobulos bu topların bir yeri değil, aynı anda birçok kısmı tahrip etmek üzere yerleştirildiğini belirtirken, bunun sebebini şehri bir an evvel ele geçirme isteğine bağlar. Ona göre topların en büyükleri, padişahın bulunduğu ana ordugâhın önüne yerleştirilmiştir. Bunlardan üç büyük top bu bölümdeki surlara yönlendirilirken, diğer küçük çaplı olanlar muhtelif kesimlere dağıtılmıştır.[73] Bununla beraber Barbaro, topların yerleştirildiği yerleri daha net şekilde açıklar. Ona göre dört ana mahal seçilmiştir. Evvela Tekfur Sarayı karşısına, yani imparatorun sarayı önündeki surlara yönelik olarak üç top konulmuştur. Diğer üçü Pegae (Pigi, Silivrikapı), dördü Aziz Romanus (Topkapı) ve ikisi Cresu (Porta Aurea/Altınkapı) önüne yerleştirilmişti.[74] Bir başka yazara göre ise toplardan üçü Kaligaria (Eğrikapı), üçü Aziz Romanus ve diğer üçü de Porta Aurea ile Pegae Kapısı arasında idi.[75] Bu durum topların dört batarya hâlinde gruplandırılarak Edirnekapı-Eğrikapı yanında Topkapı ile Yedikule arasında toplandığına işaret etmektedir. Verilen rakamlardan top sayısının 9-12 adet olduğu anlaşılırsa da bunlar sadece büyük çaplı olanlardır. Bu karma sistemde ayrıca daha küçük çaplı topların mevcut olduğu da ileri sürülebilir. Yani bunlar dört batarya şeklinde olup her bir bataryada büyük toplar yanında daha küçük toplar da bulunmaktadır. Bunların sayıları hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bazıları 24, bazıları ise 36 toptan söz eder.[76] Bir görgü şahidi olarak Tedaldi, birçok topun yanında 10.000 kadar da tüfek cinsi küçük toptan bahseder.[77] Ancak bu rakamlar abartılı olmalıdır. Gerçekte top adedinin 40-50, elde taşınan türde küçük bir top görünümündeki tüfeğin ise en fazla 500 dolayında olduğu tahmin edilebilir.

Topların yerleştirilmesinin ardından ertesi gün denizde bir hareketlilik oldu, Sütunlar mevkiindeki

70 Barbaro, *Ruznâme*, s. 35.

71 Neşrî, *Cihannüma: Osmanlı Tarihi 1288-1453*, haz. N. Öztürk, İstanbul 2008, s. 311.

72 *Kritovulos Tarihi*, s. 139.

73 *Kritovulos Tarihi*, s. 151.

74 Barbaro, *Ruznâme*, s. 35.

75 Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c. 1, s. 71.

76 Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c. 3, s. 110.

77 Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c. 1, s. 181.

17- Tarih danışmanlığını Feridun M. Emecen'in yaptığı, tarihî bilgiler ışığında İstanbul kuşatmasını konu alan Panorama 1453 (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

donanma, Haliç Limanı'na doğru bir manevra yaptı. Bu durum limandaki gemilerde telaşa yol açtıysa da Osmanlı gemileri daha sonra geri çekildi. Söz konusu manevranın bir bakıma limandaki gemilerin durumunu anlamaya yönelik bir taktik olduğu kolayca anlaşılır. Nitekim aynı gün bataryalardan da toplar ateşlendi, surlar yoğun bir şekilde taş güllelerin hedefi oldu. Barbaro, 18 Nisan'a kadar büyük bir askerî hareketlilik olmadığını, yalnızca sürekli şekilde topların ateşlendiğini belirtir. Öyle anlaşılıyor ki, II. Mehmed öncelikle top ateşiyle surları yumuşatıp tahrip etmeyi ve dolayısıyla da müdafiler üzerinde büyük bir moral çöküntüsüne yol açmayı hedeflemiş bulunuyordu. Bu süre zarfında tek tük küçük grupların surlara yönelik harekâtı görülmüyor değildi. Özellikle ön surlarda bulunan Bizanslı müdafilere yönelen bu tip saldırılar, karşı tarafın gücünü ölçmeye yarayan denemelerden ibaretti. Surların önüne kadar yaklaşan Osmanlı yayaları üzerine tüfek ve ok atışı yapılıyor, yaralanan veya ölen Türkleri, arkadan gelen arkadaşı hiçbir korkuya kapılmaksızın sırtlayıp geri götürüyordu. Ölülerini düşmana bırakmamak için içlerinden on kişiyi feda edebiliyorlardı.[78]

Barbaro'nun bu canlı anlatımı, Osmanlı öncü birliklerinin bilhassa gönüllü ve azap askerinin saldırılarıyla ilgili olmalıdır. Onların fütursuzca hareketine Bizanslı müdafilerin çok şaşırdıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan bu top atışlarının şehirde ciddi bir moral bozukluğuna yol açmış olduğuna dair karineler vardır. Ancak muazzam gürültüsüyle her tarafı titreten büyük topun ilk atış sonrası çatlayarak bakıma alındığına dair bilgiler de verilir. Tamir edildikten sona topun yeniden faaliyete geçirildiği bilinmektedir. Aziz Romanus Kapısı önüne getirilen topun nasıl hedef tutturduğu konusunda bazı ayrıntılar da bulunur. Bu top yanındaki küçük topların atışıyla menzilini ve hedefini ayarlamaktadır. Bu topların atış şekillerine göre büyük topun namlusu gereken mesafeye göre zincirlerle kaldırılıp hedef belirleniyordu.[79] Hedef belirlemede karma top sistemi içinde küçük toplar daha öne yerleştirilmiş, arkadaki daha yüksekçe yere ise büyük toplar konulmuştu. Küçük toplarla surlara yapılan atışlar belli bir hedefe göre yapılıyordu. Belirlenen hedefin sağ ve soluna yapılan atışları, bunların tam ortasına isabet ettirilen büyük topun güllesi takip ediyor, sonuç tam bir yıkım oluyordu. Bu büyük topun ilk atışı ve korkunç gürültüsü halk üzerinde büyük bir panik yaratmıştı, herkes "Tanrım, bize acı" diye dua etmeye başlamıştı.[80] Topun çıkardığı sesin 40 "stadios" mesafeden duyulmuştu, her taraf sarsılmıştı. Bir Bizans kaynağı büyük topun günde yedi defa ateşlendiğini, geceleyin ise bir defa atıldığını bildirir.[81]

Topların bu tesirli atışları yanında, surların altına doğru lağım (tünel) kazma işlerinin de devreye sokulduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu iş ustalık istiyordu ve tecrübeli madencilerin istihdamını gerektiriyordu. Kazılan yerin karşı tarafa hissettirilmemesi de önemliydi. Tüneller iyi desteklenmediğinde kolayca çökebiliyordu. Bazı yazarlar çöken yerlerin görülmemesi için üzerinin derhâl çalı çırpı ve otlarla kapatıldığını yazarlar. Tünel kazma işini artık eskimiş bir yöntem ve işe yaramaz bir faaliyet gibi görenler de vardır. Bizzat Kritobulos açılan lağımlar yoluyla askerin gizlice şehrin içine girmesinin sonuçsuz bir iş olacağı kanaatiyle pek ilgi görmediğini, asıl toplara

78 Barbaro, *Ruznâme*, s. 37.

79 Neşrî, *Cihannüma* (Öztürk), s. 310.

80 Doukas, *Tarih*, s. 241.

81 Chalkokondyles, *Histoire*, s. 154; Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c. 2, s. 99.

ağırlık verildiğini bildirir.[82] Bununla beraber, ileride görüleceği gibi bu tüneller surların yıkılmasında belki toplar kadar etkili olmuştur.

Öte yandan Kritobulos'un kaydına göre II. Mehmed yine bu arada, yani 12-18 Nisan tarihlerinde askerleriyle Boğaz'da Tarabya Hisarı'nı ele geçirmiş, toplarla dövdürdüğü bu küçük hisardaki kırk kişi direnmeden teslim olmuştu. Oradan Studio denilen kale (Burgaz) üzerine yüründü, yine toplar sayesinde burası da ele geçirildi. Baltaoğlu da Büyükada'ya hareket ederek kalesini kuşatmıştı. İçindeki otuz silahlı adamın sarp kalede direnişi yüzünden sonuç alınamamıştı. Bunun üzerine iç kalesi ateşe verildi, içindekiler alevlerden kurtulamadılar ve burası da böylece ele geçirilmiş oldu.[83] Bu harekâtın amacı, şehre yardıma gelebilecek yakın askerî noktaları tamamen imha etmek olmalıdır.

18 Nisan'a kadar şehrin surlarının yoğun top ateşine maruz kalarak yer yer tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Fakat Bizanslılar bu tahribatı kapatmak için geceleri canla başla çalışıyor, yıkılan duvarları kalaslarla, taşlarla takviye ediyor, beklenen hücuma karşı da ön surlarda siperler hazırlıyorlardı. Özellikle bu kısma içine toprak konmuş fıçılar, çuvallar ve ucu sivriltilmiş kazıklar dikerek müdafaa hattı oluşturuyorlardı. Topların sur üzerindeki etkisini azaltmak için de duvarlardan aşağı hayvan derileri, pamuk balyaları sarkıtıyorlardı. Bununla beraber toplar epey tesirli olmuş, surların bir bölümünü tahrip etmişti. Ön yaklaşma duvarının ardındaki iki sura ve kulelere karşı yapılan top atışları etkili olup burçları aşağı indirmiş ve molozlar öndeki hendeğe dökülerek burayı doldurmuştu.[84] Bu bir haftalık yoğun top atışlarının hemen arkasından ise büyük bir genel hücumun yapılacağı gayet tabiiydi. İmparator sık sık şehirde dolaşıyor, asker ve kumandanları cesaretlendiriyordu.[85]

Günlük yazarı Barbaro'ya göre ilk genel hücum, 18 Nisan Çarşamba günü yapıldı. Ancak bunun bir sonraki geceye denk düşürüldüğünü söylemek yanlış olmasa gerektir. Çünkü böyle bir hücumun perşembeyi cumaya bağlayan geceye rastlaması ve 19 Nisan olarak tashih edilmesi daha doğrudur. Bu hücum gece ikide başlatılıp sabah altıya kadar sürdürülmüştür. Ancak geleneksel olarak hücumun sabah namazı vaktinden itibaren başlamış ve iki üç saat kadar devam etmiş olması daha muhtemeldir. Karanlıktan istifade ederek surlara yaklaşan Osmanlı askerleri büyük gürültüler çıkarıp dehşetli bağırışlarla ve korkunç davul sesleriyle hücuma kalktılar. Bu sesler her taraftan duyuluyordu. Bazıları ellerindeki çeşitli silahlarla ipten ve tahtadan merdivenlerle surlara yaklaştılar, bir bölümü sur yıkan makineleri getiriyordu. Top ve arkebüzlerin gürültüsü ve dumanı her tarafı kaplamıştı, surların üzerindeki Bizanslılar canla başla müdafaaya başladı. Çarpışmalar surların üzerinde ve önlerinde devam etti. Bizanslıların karşı ateşi oldukça etkiliydi. Sonunda dumandan dolayı göz gözü görmez hâle geldi ve henüz gün tam olarak ışımadan Osmanlı askerleri geri çekildi.[86] Bu hücum başarıya ulaşmayınca Osmanlı askerleri çengelli uzun mızraklarıyla ve ucu muhtemelen çengelli halatlarıyla Bizanslıların oluşturdukları barikatları aşağı çekmeye ve böylece onları koruyan siperleri indirmeye çalıştılar. Top atışları, ok yağmuru

82 *Kritovulos Tarihi*, s. 153.

83 *Kritovulos Tarihi*, s. 153.

84 Doukas, *Tarih*, s. 243.

85 Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 242 (Nestor İskender).

86 Barbaro, *Ruznâme*, s. 37; Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 243.

18- Surlar önündeki mücadele (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

ile taciz edilirken, bir kısmı yine büyük kalkanlarla kendilerini koruyarak merdivenler dayayıp surların boş bulunan kesimine çıkma gayreti gösterdi.[87]

Bu ilk genel hücum ile II. Mehmed aslında savunmanın bu yoğun top atışları sonrasındaki mukavemet gücünü ölçmek istemişti. Bizans müdafaası ilk hücumun da gösterdiği gibi pek de zayıf görünmüyordu. Bu durum II. Mehmed'e yeni planların devreye sokulmasının gerekliliğini açık şekilde gösteriyordu. Ayrıca surların hangi noktalarda daha fazla müdafaa edildiği, hangi noktalarda daha zayıf bir mukavemet gösterdiği de anlaşılmıştı. II. Mehmed'in top bataryalarını hücumdan sonra başka yerlere doğru kaydırmış olması bu bakımdan manidardır. Padişah surların durumunu iyice öğrenerek top bataryalarını daha uygun olan Topkapı-Edirnekapı arasına doğru çekecekti. Ama bunun yanı sıra diğer taraflarda Bizanslı müdafileri meşgul edecek ve buraya karşı olan ilgisinin anlaşılmamasını temin edecek başka yerlere yönelik sahte saldırıları da hesaplamış durumdaydı. Bunun için iki esas planı vardı. İlki donanma gemilerini Haliç'e sokmak, ikincisi ise kara surlarının Marmara Denizi'ne doğru uzanan kesimini göze çarpmaması neredeyse imkânsız olan büyük "yürür kuleler"le meşgul etmekti.

Savaşın çok kızıştığı bir anda, Osmanlı tarafında büyük bir manevi çöküntüye yol açan bir olay meydana geldi. Bu hadise, kuşatma tarihi bakımından bir dönüm noktası oldu. Osmanlı tarihçileri özellikle 20 Nisan'da yardım için gelen üç Ceneviz (Cenova) ve bir Bizans gemisi, Yedikule açıklarında önlerini kapatmaya çalışan Osmanlı donanmasını, rüzgârın da desteğiyle yarıp Haliç'e girmeyi başardı. Olaya şahit olan günlük yazarı Barbaro'ya göre Baltaoğlu'nun kadırgası doğrudan doğruya yük taşıyan Bizans gemisine taarruz etmiş, bunun arkasına geçerek mahmuzlamış ve böylece büyük bir çarpışma başlamıştı. Bu dört geminin her birinin etrafını 5 kadırga çevirmiş, ayrıca daha küçük çaplı 30 gemi yanında 40 kadar da yardımcı destek gemisi bunların çevresinde set oluşturmaya çalışmıştı. Bu şekilde çatışma üç saat kadar sürdü, artık akşam olmuştu ve gemiler çatışa

87 *Kritovulos Tarihi*, s. 161.

çatışa şehir önlerindeki limana doğru sürüklenmekteydi. Hava kararınca hemen zincirin arkasındaki iki kadırga bunları içeri almak için hareketlendi. Bu kadırgalar sesler çıkarıp davullar çalarak fazla sayıda olduklarını Osmanlı gemilerine hissettirmeye çalışıyorlardı. Sonunda dört gemiyi yedeğe alarak limanın içine sokmayı başardılar. Hava da iyice karardığı için Osmanlı donanması başarısız şekilde üssüne dönmek zorunda kaldı.[88]

Açıkça anlaşılacağı üzere bu gemileri kurtaran içindekilerin cesurca savaşmaları değil, yeniden esmeye başlayan lodostu. Kürekli kadırgaların bu sert esen lodosta ilerleme ve manevra yapabilme gibi bir özellikleri bulunmuyordu. Bu yüzden yardım gemileri rahatça limana girebilmişti. Ama mücadeleyi kıyıdan seyreden II. Mehmed olup biteni büyük bir başarısızlık olarak gördü. Bizans tarihçisi Dukas onun hırsından atını denize sürdüğünü, büyük bir öfkeye kapıldığını belirtir. Kritobulos ise padişahın sükûnetle kıyıda bu savaşı izlediğini, sonra sessizce oradan ayrıldığını bildirir. Bu deniz savaşında Osmanlı kaybının 10.000 veya 12.000 olduğu yolundaki bilgiler tamamen yanlıştır. Kayıpların en fazla 200 civarında olduğu ileri sürülebilir. Baltaoğlu Süleyman, kendi kayıplarını 115 olarak göstermiştir. Kritobulos, Hristiyanların kayıplarının 22 kişi olduğunu belirtirken; Osmanlı denizcilerinden 100'den fazla kişinin öldüğünü, 300 kişinin de yaralandığını kaydeder.[89]

Bu durum büyük bir ümitsizlik havası estirdiği gibi çeşitli gerekçelerle fethe karşı çıkan, başını Çandarlı Halil Paşa'nın çektiği muhalif kesim için başlıca dayanak oldu. Gençliğinin verdiği atak hâlinden eser kalmayan II. Mehmed bile neredeyse kuşatmayı kaldırmayı ciddi şekilde düşünmeye başladı. 20 Nisan gecesi II. Mehmed'in en sıkıntılı saatleri başlamıştı. Kaynaklarda açık şekilde belirtilmemiş dahi olsa o gece muhaliflerle padişah ve etrafındakiler arasında ciddi bir gerilimin yaşandığı anlaşılmaktadır. Durum askerler arasında kargaşaya yol açtı ve bunlar ikiye bölündü; daha başından beri kuşatmaya karşı olanlar böyle bir büyük kuvvetle boy ölçüşecek gücün olmadığını öne sürdüler, diğerleri ise eninde sonunda zaferin kazanılacağını belirttiler. Osmanlı tarihçilerinden İdris-i Bitlisî ise çok daha açık şekilde bu başarısızlık üzerine Halil Paşa'nın taraftarlarının arttığını, çoğu kişinin onun muhasaranın kaldırılıp sulh yapılması yolundaki görüşlerine katıldığını bildirir:

Şehir halkı gayetle sevinip surların üzerinden elleri erişemediği için mücahitlere dil uzatmaya başladılar. Hakikaten bu hadise ile Müslümanlara bir kırgınlık hâsıl olmuştu. Muhasaraya taraftar olmayanlar bu olayı delil olarak kabul etmiş ve sultana muhasaradan vazgeçmesi için yol göstermeye çalışmıştı. Nitekim devlet erkânının ekseriyeti, muhasaranın terk edilerek musalaha yolunun aranmasında Veziriazam Halil Paşa ile hemfikir olmuşlardı. Fakat Sultan Mehmed yüksek himmetinin de yardımıyla ve az sayıdaki destekçisiyle fetih işinde gayret gösteriyordu. Az sayıda din âlimi, özellikle Akşemseddin ve üstâdü'l-kurrâ ve'l-muhaddisîn Molla Ahmed Gürânî ile saltanat erkânından vezir Zağanos Paşa, bu hususta sultana destek veriyorlardı. Bunlar muhasara altındaki küffarla kesinlikle musalahaya razı değillerdi. Sultan şehrin teshîri için büyük gayret sarf etmişti, barış yapmayı uygun görmemekteydi.[90]

O gece II. Mehmed, bu tartışmalara bir son vermek ve kuşatmanın tekrar büyük bir gayretle sürdürülmesini sağlamak için divanı topladı. Bütün vezirler, beyler, ileri gelen kumandanlar ve ulemanın hazır bulunduğu bu genel toplantıda, bu dört geminin gelmesinin bir şey ifade etmediğini, cesaretlerinin kırılmamasını, savaş yorgunluğunun ileri sürülmemesini söyledi. Kur'an ve hadislerden örnekler vererek maneviyatı artırıcı telkinlerde bulundu: "nice hadis, âyât ve mesel ve hikâyât dâhi nakl ve rivayet eyledi."[91] Bu son derece sıkıntılı saatler muhaliflerin seslerinin bastırılmasıyla sonuçlandı. Bir ara, muhtemelen muhaliflerin başını çeken Halil Paşa'nın etkisiyle, II. Mehmed muhasarayı kaldırmayı bile düşünmüştü. Zira bu zor gecede divan toplantısı yapılmadan önce ordugâhta bulunan Akşemseddin'in padişaha gönderdiği mektup bu anlamda son derece önemlidir. Akşemseddin burada, başarısızlığın büyük bir hayal kırıklığına yol açtığını, kuşatmanın başarıyla sonuçlanması yolundaki iyi niyetlere gölge düşürdüğünü, düşmanı sevindirdiğini ifade ederek, bunda genç hükümdarın da payı olduğunu yazıyor ve onu "noksan-rey ve adem-i nefâz-ı hükm", yani hükmünü yürütmekte aciz kalmakla suçluyordu.

Bizzat genç hükümdarı da sert şekilde eleştiren bu mektup, bütün gece boyunca yaşananların âdeta birer muhassalası gibidir. Padişahın tereddütler içinde bulunduğu sırada Akşemseddin'in ona bu tavsiyelerde bulunması, fethi destekleyen ekip için de büyük önem taşıyordu. Bu yaşanan psikolojik savaşı II. Mehmed kazanacaktı. Zira ertesi gün öncelikli olarak Baltaoğlu'nu görevden alıp yerine Hamza

88 Barbaro, *Ruznâme*, s. 38.

89 *Kritovulos Tarihi*, s. 171-179; Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 345; Runciman, *Kostantiniyye Düştü*, s. 166-167.

90 M. İ. Yıldırım, "İdris-i Bitlisî'nin Heşt-Bihişt'ine Göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi", doktora tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2010, tercüme metin, s. 125.

91 Tâcizâde, *Mahruse-i İstanbul Fetihnâmesi, TOEM* İlavesi, İstanbul 1331, s. 16.

AKŞEMSEDDİN'İN FATİH SULTAN MEHMED'E YAZDIĞI MEKTUP

*Bu hâdise o gemi ehlinden dolayı meydana geldi, kalbe hayli melâlet ve kırgınlık getirdi. Önemli fırsatlar çıkmıştı, fakat elden kaçırıldı, olay aleyhimize döndü. Bunlardan biri kâfirlerin çok sevinmeleri ve rahatlamaları, moral kazanmalarıdır. Diğeri ise sizin olayları yeterince idare edememeniz ve emirlerinizi uygulatmadaki eksikliklerinizdir. Ayrıca benim dua ve tebşirimin temelsiz olduğu yolundaki kanaatler de buna katılabilir. Şimdi gevşeklik ve ihmal zamanı değildir. Bu gibi durumlarda hemen araştırmaya girişilip kimin böyle bir duruma yol açtığını tespit etmek gerekir. Sonra da mesul olanları derhâl ağır cezalara çarptırıp azl etmek lazımdır. Yoksa kaleye hücum yapıldığında ve hendekler doldurulmaya başlandığında ağır davranırlar. Sizin de bildiğiniz gibi bunların çoğu gönülsüz, zoraki iş ehlidir (yasak Müslümanı), Allah için başını ve canını koyacak çok azdır. Bunlar bir menfaat ve ganimet gördüklerinde işe sarılırlar, canlarını dünya için ateşe atarlar. Şimdi sizden ricam odur ki yetkinizi gösterin, emrinizi fiilen icra edin. Bu gibiler için merhameti ve yumuşaklığı az olan kimseyi iş başına getirin, şiddetle ve galiz şekilde hareket etsin. Hem bunun şeriatta da yeri vardır. Yüce Allah der ki: 'Ey Peygamber kâfirlere ve münafıklara karşı cihat et, onlara karşı sert davran' (IX/73). Melâlet içinde otururken bir acayip hâl vuku buldu. Kur'an'a baktık, sultanü's-sâdât olan Cafer es-Sâdık işaretiyle bu ayet denk düştü: 'Allah erkek münafıklara da kadın münafıklara da kâfirlere de içinde ebedî kalacakları cehennem ateşini vaat etti, o onlara yeter. Allah onlara lânet etmiştir, onlar için devamlı bir azap vardır' (IX/68). Şimdi o varmayanlar samimi Müslüman değildir, münafık hükmündedir ve kâfirle cehennem azabında beraberlerdir, işaret çıkmıştır. Böylece şiddetle iş yapmak gerekecektir, himmet ediniz, akıbet kırgınlık ve utanmayla sonuçlanmasın. Biliniz ki ferruh ve mansur ve muzaffer olacağız, Allah'ın yardım ve desteğiyle. Gerçi her şey Allah'a aittir, ondan gelir, fakat elinden geldiğince çalışıp çabalamakta eksiklik göstermemek gerekir. Resûlullah'ın ve ashabının yolu budur. Yine hüzün içerisinde Kur'an okuyup yattım. Allah'a şükr olsun ki çeşitli lütuflara, sevinçli haberlere şahit oldum, epeyidir onun gibi bir şeye mazhar olmadığım için büyük bir teselli buldum. Bu sözleri söylediğimiz hazretinize fuzuli bir kelam olmaya, sevdiğimizdendir hazretinizi.**

هو المعز النصير

* Buradaki metin tarafımdan aslına uygun şekilde yeniden uyarlanmıştır. TSMA, nr. E. 5584'teki mektup Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu'nda (İstanbul 1938, nr. VII) yayımlanmıştır. Ayrıca metin için bkz. H. İnalcık, Fatih Devri, s. 127, metin s. 217-218; Pertusi, İstanbul'un Fethi, c. 1, s. 267-268'deki metin çevirisi problemlidir.

Paşa'yı getirdiği, böylece muhaliflere gözdağı verirken, mektupta geçen "âcizlik" töhmetinden kurtulmuş olduğu düşünülebilir. Bu noktada sadece Akşemseddin değil, Zağanos Paşa'nın da büyük rolü olmuştu. Şehabeddin Paşa, Turahan Bey, Molla Güranî gibi genç hükümdar üzerinde etkili olan şahısların bu anlamda birlikte hareket ettiklerini düşünmek yanlış olmasa gerektir. Bunların askeri yeniden şevklendirdikleri ve savaşın devamını sağladıkları bazı kaynaklarda da belirtilir.[92]

II. Mehmed uykusuz geçen o gece boyunca bir taraftan muhasaranın devamı için çabalar ve askerlerini ikna etmeye çalışırken, diğer taraftan bu kırgınlığı ve oluşan kötü havayı dağıtmak için yeni planlar üzerinde duruyor, bir kısmı önceden başlatılmış hazırlıkların bir an evvel bitirilmesi için emirler gönderiyordu. Bunun için öncelikle yapılacak ilk iş limana giren gemileri rahat bırakmamak olacaktı. Özellikle havan toplarının kullanılması ve gemilerin top ateşine tutulması kararlaştırıldı. Görgü şahitlerinden Sakızlı Leonardo bu gemileri vurabilmek için Osmanlı topçularının bütün maharetlerini gösterdiklerini, bu sırada Pera'daki Cenovalılara ait bazı tüccar gemilerinin bundan zarar görme ihtimali bulunması sebebiyle onların sultan ile irtibat kurduklarını, bununla birlikte top atışlarının sürdüğünü belirtir. Yapılan bombardıman sırasında Barnaba adlı birine ait yüklü bir gemi batırılmış, bunun üzerine diğer gemiler Galata surları tarafına çekilerek topların menzilinden kurtulmuşlardı. Atılan gülle sayısını 150 olarak veren Leonardo, Galata'daki bazı evlerin isabet aldığını, yalnızca bir kadının hayatını kaybettiğini ekler.[93]

Limandaki gemilerin top ateşine tutulduğu 21 Nisan'da, özellikle Aziz Romanus kesiminde gün boyu süren yoğun bir top ateşi de başlatılmıştı. Bu bombardıman o kadar yoğun olmuştu ki, kimse başını surdan kaldıramıyordu, duvarlar parçalanıyor, dumandan göz gözü görmüyordu. Bu kesimdeki büyük bir kulenin de top atışları sonunda tahribata uğraması korkuyla karşılanmıştı. Bizanslılar artık bunu büyük bir hücumun takip edeceği kanaatindeydiler. Gemilerin limana girmesiyle oluşan iyimser hava, büyük kutlama ve sevinç, yerini yine derin bir ümitsizliğe bırakmıştı. Yıkılmaz gibi görülen surların parçalanması şehrin düşüşüyle ilgili kehanetleri yeniden halkın arasında yaygın hâle getirmişti. Fakat beklentilerin aksine, yoğun top ateşini genel bir saldırı takip etmedi. Bu da Bizanslılara yıkılan

19- Gemilerin karadan yürütülmesi (Rycaut)

yerlerin kapatılması için fırsat tanıdı. Bizans halkı ve Venedikliler surların çok tahribat görmüş kısımlarına taş, toprak yığmaya, içi su ve toprak dolu variller koymaya çalışıyorlardı. Bu oluşturulan barikatın arkasına ise yeni bir hendek kazmaya başlamışlardı. Hendekten çıkan toprak yine sırıklar, dallar ve çalı çırpıyla bir araya getirilerek arkada bir set daha oluşturulmuştu. Buraya ayrıca sivri kazıklar dikilmiş, toprak set balçık hâline getirilmiş ve âdeta taş gibi sağlamlaştırılmıştı. Bu tahkimata karşı Aziz Romanus Kapısı'na yönelik bombardıman sürüyordu. Bilhassa büyük top artık buradaydı; küçük toplarla destekli atışlar, arkebüzlerden çıkan mermiler, oklar, sapanla ve mancınıklarla atılan taş ve yanıcı maddeler âdeta göğü karartıyordu.

Gerek limandaki gemilere gerekse kara surlarına karşı girişilen bu kesif bombardıman, aslında II. Mehmed'in büyük projesini ustalıkla saklamak için bir şaşırtma harekâtı niteliği taşıyordu. Yoğun ateşle Bizanslı müdafiler meşgul edilirken, artık hazırlıkları tamamen bitirilmiş olan büyük projenin gerçeklemesi yolunda ilk adımlar atıldı. Bu ise gemilerin karadan çekilerek Haliç'e indirilmesiydi. Bu teşebbüs, II. Mehmed'in daha önceki benzeri örnekleri bildiğini ve bunlardan haberdar olduğunu açık şekilde gösterir. Zira benzeri bir harekâtı gerçekleştirmiş olan Aydınoğlu Gazi Umur Bey, Osmanlılarca da tanınan ve faaliyetleri bilinen büyük bir askerî liderdi. II. Mehmed muhtemelen onun menakıbını konu alan kitabı okumuştu. Gazi Umur Bey dışında başka benzeri uygulamalardan (mesela Venediklilerin Garda Gölü'ne gemilerini taşımaları) da II. Mehmed'in haberdar olduğu düşünülebilir. Fakat bunların hiçbiri şimdi yapılacak iş gibi büyük çaplı değildi. Aslında daha Rumelihisarı'nın inşası sırasında Haliç ile İstanbul

92 Yıldırım, "İdris-i Bitlisî'nin Heşt Bihişti", s. 125.

93 Jones, *Yedi Çağdaş Rivayet*, s. 27. Olayın bir başka anlatımı için bkz. *Kritovulos Tarihi*, s. 167-169.

Boğazı arasındaki arazinin etüdü yapılmıştı. Osmanlı donanmasına ait gemiler Beşiktaş sahilindeki koylarda üsleniyorlardı. Hatta bu koylarda küçük çaplı gemilerin inşası için hazırlıklar bile yapılmıştı. Bu husus aşağıda da temas edilecek olan bir kaynakta şüpheye mahal bırakmayacak ölçüde anlatılır. Hazırlanan gemilerin büyük bir işçilik gerektirmediği de söylenebilir. Zira bu gemilerin önemli bir kısmı Haliç üzerinde seyyar köprüler yapımı için hazırlanmıştı.

Osmanlı kaynaklarının bir bölümü gemilerin karadan yürütülerek Haliç'e sevki olayının deniz savaşının kötü izlerini silmek üzere gündeme alındığı konusunda hemfikirdirler. Ancak bazıları tıpkı diğer bir kısım çağdaş Bizans veya Latin kaynakları gibi bu olayı daha evvel, yani deniz savaşının yapıldığı 20 Nisan'dan önce anlatırlar. Bunun sebebi olayın önemiyle mütenasip olmalıdır. Osmanlı kaynaklarında ise açık şekilde bu başarısızlığa karşı II. Mehmed'in en önemli cevabı olarak bu olay gösterilir. Fakat ne yazık ki hadise hakkında hemen hemen hiçbir ayrıntıya yer verilmez. Bizans ve Latin kaynaklarında da benzeri bir durum söz konusudur. Fakat her iki tarafa ait kaynak grubunun birleştikleri nokta gemilerin karadan sürüklenerek 21-22 Nisan'da Haliç'e indirilmiş olduğu gerçeğidir.

Olayın şahidi olarak günlük yazarı Barbaro, Sütunlar veya Çifte Sütunlar denilen yerden itibaren tayfaların Pera şehri ötesinde bulunan tepeyi bir yol açmak üzere temizlediğini ve Marmara cihetinden Haliç'e kadar her yeri mükemmel şekilde tesviye edip toprak üzerine kalaslar ve yuvarlak nesneler koyup bunları yağlayarak gemilerin geçişi için müsait bir yol oluşturduğunu bildirir. Önce küçük gemiler bu tekerlek şeklinde yuvarlak nesneler üzerine konulup çekilmiş, bu tecrübenin ışığında daha büyük 15-20 çift kürekli gemilerin çekilme işine girişilmiştir. Ona göre çekilen gemi sayısı 72'dir; bunun gerçekleştirilmesinde Galata'daki Cenovalılar ile sulh içinde bulunmaları etkili olmuştur.[94] Bizans kaynaklarından Dukas da benzeri şekilde Çifte Sütunlar mevkiinden Kosmidion (Eyüp) karşısına kadar arazinin düzeltildiğini, iki dizi kürekli gemilerin tekerlekli, ahşap sekiler üzerine konulduğunu, yelkenleri açık hâlde Boğaz'ın girintisinden (Beşiktaş) itibaren Haliç'e kadar getirildiğini bildirir. Gemi sayısı 80 kadardır.[95] Kritobulos ise Beşiktaş tarafından itibaren Haliç'e uzanan kesimin 8 stadion mesafede olduğunu, gemilerin çekileceği yolun kalabalık bir insan gücüyle hazır hâle getirildiğini, gemilerin altlarına mertekler konulduğunu ve halatlarla bağlandığını, makaralarla çekilerek gemilerin hareket ettirildiğini, bu sırada yelkenlerin açıldığını, böylece Haliç'e indirildiğini, toplam sayısının 67 olduğunu yazar.[96] Osmanlı kaynaklarından Tursun Bey, gemilerin çekilmesi işinde türlü aletlerin kullanıldığını belirtmiştir. O da mühendislerin büyük çabalarıyla hazırlanan yolda gemilerin yelkenlerini açmış şekilde Haliç Limanı'na indirildiğini yazmıştır. Fakat gemi sayısı hakkında bilgi vermediği gibi bu olayı deniz savaşından önceki bir safhada zikretmiştir.[97] Diğer Osmanlı kaynaklarında da olay kısaca benzeri şekilde nakledilir.

Bu bilgileri verdikten sonra bu hadise üzerine toplanan tartışmalara burada yer vermek gerekecektir. Özellikle son zamanlarda gemilerin karadan yürütülmeyip Haliç içinde veya Okmeydanı mevkiinde inşa edildiği fikri savunulmakta, ayrıca güzergâh meselesi de tartışılmaktadır. Aslında gemilerin karadan çekilerek Haliç'e indirilmiş olduğu hadisesine inanmamak için hiçbir sebep bulunmamaktadır. Burada önemli olan husus, bunun nasıl yapıldığı meselesi olmalıdır. Bu mevzuda yaygın görüş 50-60 geminin bir gecede çekilerek Tophane'den Kasımpaşa'ya indirilmiş olduğu noktasında toplanmıştır. Bazı araştırmacılar gemilerin Tophane Limanı'ndan Kumbaracıbaşı yokuşunu takip ederek Asmalımescit'ten Tepebaşı yoluyla Kasımpaşa'ya indirildiğini belirtirken, bazıları 2-3 km'lik bu arazinin inişli-çıkışlı oluşunu hesaba katarak o sıralarda denizin içeri doğru girdiği bir koy durumunda bulunan Dolmabahçe'den veya Beşiktaş'tan itibaren daha düz ve inişi az olan Harbiye yoluyla Kasımpaşa'ya veya daha geride Eyüp tarafının karşısına indirildiği üzerinde dururlar.[98]

Öncelikle mesafe ne kadar kısa olursa olsun gemilerin bir gecede çekilmesi, zamanımızın teknolojik imkânlarıyla bile mümkün olabilecek bir iş değildir. Muhtemelen bunun hazırlıkları çok önceden yapılmış ve gemiler çekilerek hazır hâle getirilmiştir. Bunları birden denize indirilirken gören dönemin şahidi yazarlar, bir gecede olmuş gibi bir kanaate kapılmışlardır. Esasen güzergâh konusu da bunda rol oynamış gözükmektedir. Bu hazırlıkların Bizans'ın dikkatinden uzak kesimde yapıldığı açıktır. Tophane-Kasımpaşa hattı böyle bir hazırlık için asla uygun değildir. Burası hem Galata surlarına yakındır, hem de karşı taraftan görülebilecek bir yerdir. Ayrıca çekilen gemilerin Bizans donanmasının üslendiği yere

94 Barbaro, *Ruznâme*, s. 41-42.

95 Doukas, *Tarih*, s. 239.

96 *Kritovulos Tarihi*, s. 181-185.

97 *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 52.

98 Babinger, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 91.

20- Surlardaki mücadele (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

indirilmesi gibi düşünülemeyecek bir durumu da ortaya koyar. Bundan dolayı güzergâhı söz konusu hazırlıkların daha rahat yapılabileceği arka plandaki bir mevkiye çekmek gerekir. Burası ise Osmanlı donanmasının üslenmiş olduğu yer, yani Beşiktaş koyu ve Dolmabahçe/Kabataş'a kadar uzanan kesim olabilir. Dolmabahçe'nin bu dönemde içeri doğru derin bir koy hâlinde olduğu bilinmektedir.

Öte yandan II. Mehmed'in daha kuşatma hazırlıkları sırasında gemi inşa ettirdiğine ve bunların bazılarının 1452 Ağustos'unda tamamlanan Boğaz'daki Rumelihisarı'nın inşası sırasında, Boğaz'ın gözlerden uzak gizli koylarında yapıldığına temas edilmişti. Çağdaş bir gözlemci bu duruma açık şekilde atıf yapar. Hatta karadan yürütülecek ve Haliç'e aktarılacak bir kısım geminin hazırlıkları daha bu sırada başlatılmış olmalıdır. Bugünkü Beşiktaş koyu veya Dolmabahçe/Kabataş tarafı (Çifte Sütunlar) gemilerin çekileceği yerin başlangıç noktası olacaktı. Üstelik gemilerin karadan çekilmesi yerini Beşiktaş olarak gösteren kaynaklar da vardır.

Bütün bu bilgiler topluca değerlendirildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkar: Bir kısım gemiler çok önceden donanmanın açıklarında demirlediği Beşiktaş koyunun ilerisinde muhtemelen dere yatağının içinde inşa edilmiş, daha sonra limandaki diğer daha küçük çaplı gemilerle birlikte etap etap daha önce hazırlanmış yoldan çekilip bugünkü üçüncü Haliç Köprüsü civarında, Eyüp karşısındaki bir mevkide surların karşısında denize indirilmiştir. Nitekim gemilerin karadan çekilmeyip Okmeydanı'nda inşa edilmiş olduğu bilgileri de buradan kaynaklanmış olmalıdır. Okmeydanı'nda inşa edilme konusu daha ziyade geç tarihli Osmanlı kaynaklarında görülür. XVII. yüzyıl başlarında Mehmed b. Mehmed'in *Nuhbetü't-tevârih*'inde "Okmeydanı nâm mahalden gemiler tedârik edip Galata ardından deryaya aşırdılar." şeklinde ifadeye rastlanır.[99] Daha sonra Evliya Çelebi'nin eserinde bu konuda en geniş tafsilata yer verilmiştir.[100]

99 A. Sağırlı, "Nuhbetü't-Tevârih ve'l-ahbâr ve Târih-i Âl-i Osmân", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000, s. 84.

100 *Seyahatname*, nşr. R. Dankoff, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı, İstanbul 2006, c. 1, s. 42-44.

21- Aşılamaz denilen surların yıkılması (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

Ancak bu bilgiler sonradan kulaktan kulağa aktarılan rivayetlerle karışmış bir özellik arz eder. Haliç'e indirilen bu gemiler parlak bir düşüncenin ürünü olmakla birlikte kuşatmanın seyrinde belirleyici bir rol oynamadılar. Yalnız bir kısım müdafileri, deniz bölgesindeki surlara çekip diğer tarafta kara surlarındaki müdafaayı biraz zayıflattılar. Aslında bu gemiler muharip bir sıfata sahip olmayıp daha ziyade seyyar bir iskele ve kuşatma aracı gibi vazife gördüler. Nitekim bunların birbirine bağlanarak köprü gibi kullanıldığı, hatta üzerine toplar ve askerler konulup surların önüne kadar uzatılan ve geri çekilen seyyar bir tabya hâline getirildiği, bazılarının pruvalarına sur boyuna kadar uzanan tahta kuleler yapılarak buradan ok ve kurşun atıldığı yine kaynaklardan anlaşılmaktadır.[101] Ancak şurası muhakkaktır ki donanmanın Haliç'te görülüşü, Bizans'ta büyük bir maneviyat bozukluğuna yolaçmış ve Osmanlı tarafında ise deniz yenilgisinin acısını unutturmuş, yeni bir şevk ve heyecan getirmiştir.

Haliç'teki Osmanlı donanması Bizans ve Latinler için büyük bir sürpriz olmuştu. Şimdi Haliç'in ağzındaki asıl donanma ile Haliç'teki filonun müşterek bir harekâtı yapmasından korku duyuluyordu. Limandaki Latin ve Bizans gemilerinin sahipleri ve kumandanları büyük bir teyakkuz içinde bekliyor, Osmanlı gemilerinin hareketini haber alır almaz derhâl kendi kadırgalarını ileri çıkarıyorlardı. 23 Nisan'da Haliç'teki gemilerin tehdit unsuru olmasını bertaraf için bir tedbir alınmasına karar verildi. Bunun üzerine Trabzon kadırgasının sahibi Giacomo Coco, her biri 500 fıçı alır iki gemi ayırdı, bunları pamuk ve yün çuvallarıyla sardı. Böylece top güllesinden korunacaklardı. Ayrıca iki küçük kadırga daha hazırlattı. Bu baskın harekâtı 28 Nisan'da sabah vaktine iki saat kala yapıldı. Yün ve pamuk sarılı iki gemi hareket ettirildi, bunlara Gabriel Trevisan'ın kadırgasıyla Zacaria Grioni'nin kadırgası refakat ediyordu. Arkada Silvestro Trevisan, Girolomo Morosini ve Giacomo Coco kaptanlığında üç tekne, patlayıcı ve yanıcı teçhizatla geliyordu. Bunların yanında ateşe verilerek Türk gemileri üzerine sürülecek sandallar bulunuyordu. Filo Osmanlı

101 Jones, *Yedi Çağdaş Rivayet*, s. 29 (Sakızlı Leonardo); Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 3, s. 110-111 (Da Sarzana).

gemilerine doğru harekete geçti, Coco ilk saldırıya geçen olma şerefini kazanmak için kadırgasını öne çıkarıp hızla kürek çektirmeye başladı. Fakat atılan bir top güllesi gemisinin tam ortasına isabet etti, kadırga kısa sürede sulara gömüldü. Batan gemiyle birlikte başta Coco olmak üzere yetmişi kürekçi, 16'sı savaşçı bütün mürettebat ya denizde boğuldu ya da çıktıkları karada esir alınıp katledildi.[102] Diğerleri top ve tüfek atışının yarattığı dumandan bu geminin battığının farkına varmamışlardı. Gabriel Trevisan'ın kadırgası da isabet aldı, yarı yarıya battı. Bu durumu gören diğer gemiler hemen geri çekildi. Kazanılan başarı Türk tarafına büyük bir moral verdi, şenlikler yapıldı ve artık şehrin sonunun geldiği yolundaki kanaatleri güçlendirdi.

Son Hücuma Doğru

Haliç'teki mücadelenin ardından nisan ayında başka büyük bir çarpışma vuku bulmadı. II. Mehmed Bizanslıların savunmasını iyice çökertmeden ikinci büyük genel saldırıya teşebbüs etmek niyetinde değildi. Yoğun top atışlarıyla bütün ağırlık kara surlarına verilmişti ve şimdi Haliç'te kurulan seyyar köprü üzerine yerleştirilen toplarla zayıf Haliç surları ve Tekfur Sarayı kesimi ateş altına alınmıştı. Öte yandan mayıs ayının ilk günlerinde şehirdeki yiyecek sıkıntısı giderek artmıştı. Mayıs'ın üçünde Bizanslılar iki topu deniz kapılarından birine yerleştirerek manevralarını önleme amacıyla Haliç'teki gemilere ateş etmeye çalışıyorlardı. Ancak savunanların yardıma şiddetle ihtiyaçları vardı. Şehirde yiyecek ve içeceklerin düzenli dağıtılması için komiteler oluşturuluyor, yiyecek payları yeniden tespit ediliyordu. Sakızlı Leonardo bunu ailelerini düşünen müdafilerin yerlerini terk etmemeleri için alınmış bir tedbir gibi açıklar. Zira bazıları ailelerinin açlık içinde olduğunu düşünerek yerlerinden ayrılmaya başlamıştı. Şehirde daha fazla kâr elde etmek isteyen fırsatçılar yiyecek stoklayıp bunları yüksek fiyatla satıyorlardı. İmparator bile artık büyük bir karamsarlık içine düşmüştü. Ancak onun sert tedbirlere başvurmaması, muhtemelen şehir savunması için insan gücüne duyduğu ihtiyacın bir belirtisidir.

Mayıs'ın beşinde Osmanlı topçuları Pera üzerinden limandaki gemilere tekrar ateş açtı. Bir Cenova gemisi battı, diğerleri hareket ederek atışlardan kurtulmaya çalışıyordu. Günlerce süren top atışlarından kadırgalar etkilendi ve hasar gördü. Sonra bu toplar buradan alınıp muhasaranın ve çarpışmaların yoğunlaştığı Aziz Romanus tarafına nakledilecekti. Uzun süren sessizlik nihayet 7 Mayıs günü bozuldu. Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan gece sabah namazından hemen sonra ikinci büyük genel hücum başladı. Saldırının yoğunlaştığı nokta Mesoteikhion yani Edirnekapı-Topkapı-Mevlanakapı bölümüydü. 30.000 kişiyle düzenlenen bu saldırı sabah yediye kadar sürdü. Top atışlarıyla çöken duvarların molozlarıyla dolmuş hendekler hücuma müsait bir zemin hazırlamıştı, fakat büyük çabalara rağmen bir sonuç çıkmadı. Bu saldırı aslında topyekûn bir mahiyet göstermiyordu. Muhtemelen iyice zayıflamış surlardaki tahkimatı dağıtmak ve buradaki savunma gücünü iyice yıpratmak amacını taşıyordu. Bu sırada denizde de hareketlilik sürmekteydi. Top atışları sebebiyle Giustiniani'nin müdafaa ettiği Aziz Romanus kesiminde surlar tahrip olmuş, her üç surda da gedik açılmıştı. Bu açılan gedik dolayısıyla Türkler hemen buraya doğru saldırdılar ve bu dar yerde göğüs göğüse çarpışmalar meydana geldi.

Bu arada ertesi gün 8 Mayıs'ta Venedikliler ticaret mallarının limandan çıkarılıp güvenli yere nakli konusunu konuştular. Tuna kadırgalarında bulunan bu ticaret mallarının boşaltılmasına tayfalar razı gelmedi. Malları çıkaramayacaklarını, mallar neredeyse evlerinin de orası olduğunu, eğer mallar karaya çıkarılıp depoya konursa Bizanslıların onlara sahip çıkacaklarını, kendilerinin gitmek ve kalmakta serbest olduklarını, zaten şehrin Türklerin eline geçmesinin yakın olduğunu, kadırgalarını bırakıp karaya çıkmayacaklarını söylediler.[103] Olayın yankıları birkaç gün daha sürdü. 9 Mayıs'ta Gabriel Trevisan, kadırgasındaki 400 adamını alarak karaya çıktı ve kara surlarının müdafaasını takviye için bu tarafa gitti. Limandaki gemilerin korunma işi Alvisio Diedo'ya bırakıldı. Bunun ardından 12 Mayıs'ta Osmanlılar Tekfur Sarayı cihetine yeni bir hücum başlattı. Gece yarısı meydana gelen bu hücumun şiddeti Bizanslıları çok telaşlandırmıştı, o kadar ki herkes şehrin kaybedileceğini düşünmeye başlamıştı. Barbaro bu vesileyle ortalıkta dolaşan kehanetten söz ederek I. Konstantinos'un ay dolunay hâlindeyken ortalık kararmadıkça yani ayın yalnızca yarısı görünür hâle gelmedikçe o gece şehrin asla kaybedilmeyeceğini söylemişti. Ama çatışmalar ve savaşın seyri hiç de ümit vaat etmiyordu.[104] Hatta süregelen savaşlar sırasında bazı Türk sipahilerin atlarıyla şehre girmeyi başarmıştı, Giustiniani ile Bizanslı kumandanların birleşerek bunlarla savaşmış ve onları geri püskürtmüştü. Yani bilinenin aksine şehre son hücum sonrası değil, daha önce de birkaç kez girilmiş, içeride savaşlar yapılmış, fakat

102 Jones, *Yedi Çağdaş Rivayet*, s. 29 (Sakızlı Leonardo).

103 Barbaro, *Ruznâme*, s. 51.

104 Barbaro, *Ruznâme*, s. 52-53.

muhtemelen arkadan destek gelmediği için bu birlikler geri çekilmek zorunda kalmıştı.[105]

Bütün bunlar olurken, liman tarafında da bazı yeni hareketlenmeler vuku bulmuştu. 13 Mayıs'ta Gabriel Trevisan kara surlarının yıkık yerlerinin teftişini yapmış ve son ana kadar da surlarda çarpışmıştı. Ardından Türkler bütün toplarını Aziz Romanus karşısına götürmüşlerdi. Günlük yazarı Barbaro, kuşatmanın başından beri dövülen bu kesimdeki surları en zayıf nokta olarak gösterir. Bizanslılar gece gündüz yıkılan bu yerin tamirine çalışıyor, topraklar, fıçılar diziyor, kazıklar çakıyor, yeni siperler yapıyordu. İyice tahrip olmuş kapının koruması için tam teçhizatlı 300 adam görevlendirilmişti. Bunların hepsi iyi okçu ve arkebüzcüydü, her türlü savaş aletine sahipti.[106]

16 Mayıs'ta Osmanlıların şehrin içine doğru açtıkları tüneller hakkında bilgi veren Barbaro, daha önce diğer yazarlar gibi bunların etkisiz kaldığından söz eder. Aslında II. Mehmed surların altından geçirilip şehre kadar uzanacak olan bu tünellerin önemli bir tehdit oluşturacağını başından beri hesaplamış; kuşatma hazırlıkları sırasında tünel kazma işini hemen başlatmış, çalışmaların sur üzerindekiler tarafından fark edilmemesi için de tahta perdeler yapmak yahut toprak yığarak siperler oluşturmak gibi birtakım tedbirler aldırmıştı. Açılması oldukça zor ve zahmetli olan bu tünellerle ilgili Bizans kaynaklarındaki ilk bilgiler, 16 Mayıs gününe aittir. Barbaro surların yarım mil uzağından kazılmaya başlanan tünelin surların altından geçip şehre kadar Porta Kaligaria'ya (Eğrikapı) uzandığını yazar.[107] Bu vasıtayla Türklerin içeri gizlice asker sokmak istediklerini belirtir. Bu tünel gelen kazma seslerinin duyulması üzerine, açılan karşı tünel vasıtasıyla çökertilmiş, içindeki toprağı tutan kalaslar yıkılmış ve buradaki Türkler toprak altında kalmışlardı. Bizanslılara bu hususta Giustiniani ile birlikte gelen Alman mühendis Johann Grant'ın yardımcı olduğu, hem bu hem de daha sonra keşfedilen tünellerin çökertilmesini sağladığı bildirilir. Açılan tünellerin özellikle Eğrikapı'ya Tekfur Sarayı'nın bulunduğu kesime doğru ilerletilmesi ve bunda ısrar edilmesi, muhtemelen diğer yerlerde de açıldığı anlaşılan tünellerin gözden kaçmasına yol açmıştır. 21-25 Mayıs'ta Kaligaria kesiminde beş altı tünel daha tespit edilmiş ve bunlar da kazanların üstüne çökertilmiştir. Bu tünellerin

22- Osmanlı ordusunun yürür kule ile surlara hücumu (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

şehrin içine asker sokmak maksadı yanında surların altına getirilip toprak kısmı boşaltılmak veya ateş yakılarak patlayıcı maddelerle infilak ettirilmek suretiyle sur veya burçların çökertilmesi amacıyla da kazıldığı söylenebilir.

Aynı tarihlerde Osmanlılar bu defa surlara ve burçlara aynı seviyede yaklaşabilmek için büyük yürür kuleleri devreye soktular. Bir taraftan 16 ve 17 Mayıs'ta küçük bir Türk filosu limandaki zincir önünde dizili gemilere saldırılar düzenler, ağır bombardıman sürdürürken, diğer taraftan büyük bir seyyar kule inşa edilmiş ve bunun yüksekliği neredeyse ikinci surun boyuna kadar uzatılmıştı. Barbaro, hayranlıkla bu kulenin çok kısa bir sürede, dört saat içinde yapıldığını ve o zamana kadar böyle bir şey görmediğini anlatır. Bu kule o kadar hızla inşa edilmişti ki surların üzerindeki gözcüler bile bunun ne olduğunu fark edememişlerdi. Ertesi sabah ikinci surun boyunu aşan bu muazzam kuleyi gördüklerinde çok şaşırmışlardı. Ağaçtan yapılmış olan kule deriyle kaplanmış, içerisi de yarıya kadar

105 Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 250; krş. *The Tale of Constantinople*, çev. K. Hanak ve M. Philippides, New York 1998, s. 57.

106 Barbaro, *Ruznâme*, s. 53-54.

107 Barbaro, *Ruznâme*, s. 54-60.

23- Osmanlı birliklerinin surlara genel hücumu (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

taşla doldurulmuştu. Dış taraftan ise balçıkla sıvanmış hâldeydi. Bu korunaklı hâle getirilen seyyar kule, Ksilokerkos yani bugünkü Belgratkapı önündeydi. Surlara on adım mesafeye kadar çekilmişti. Bu kuleye üstü örtülü bir yoldan rahatlıkla giriliyordu. Kulenin içindekiler, dışarıdan herhangi bir tehlikeye maruz kalmaksızın sürekli toprak yığarak hendekleri dolduruyor ve bunları neredeyse ikinci surun yüksekliğine kadar getiriyordu.[108]

Yapılan bu kule aslında örnekleri çok eski dönemlerden beri kuşatmalarda görülen kulelerin işlevinden farklı bir özelliğe sahipti. Yani sura yanaştırılıp üzerindeki merdivenlerle içindeki askerlerin sur üzerine geçmelerini temin etme gayesinden ziyade, hendek boyunca yavaş yavaş çekilerek bu kesimi toprakla doldurup bu sayede askerin rahatça merdivene veya halatlara ihtiyaç kalmayacak ölçüde sur seviyesine ulaşmasını sağlamak amacına uygun tarzda tasarlanmıştı. Kuşatma tarihinde daima öne çıkarılan topların gölgesinde kalan bu kulenin çok önemli bir görev yaptığı ve bunun surlara ulaşmada büyük bir rolü olduğu Barbaro tarafından da zikredilir. Kulenin üzerindeki okçu ve tüfekçiler sürekli olarak sur üzerindeki müdafileri ok, misket yağmuruna tutuyordu. Bu kule kısmen tahrip olsa bile söz konusu kesimde hendeğin doldurulması ve diğer müdafaa hatlarının meşgul edilmesi bakımından önemli rol oynamıştı. Buna benzer başka kulelerin ise umumi hücumlar sırasında kullanıldığı ve surlara kadar yanaştırıldığı bilinmektedir. Ama bu büyük seyyar kule sadece taarruz aracı değildi, surlara rahatça askerin sokulabilmesi, hatta lağım kazılması, toprak yığılması gibi işleri kolaylaştıran bir vasıta olmuştu.

II. Mehmed bu şekilde Yedikule-Silivrikapı hattındaki cephede yeni planlarını devreye sokarken Haliç kısmından da surlara karşı birtakım faaliyetlere girişmekten geri durmadı. Limandaki gemileri baskı altında tuttuğu gibi 19 Mayıs'ta Haliç'in kuzey yanında muhtemelen Kasımpaşa civarından Haliç surlarının bulunduğu yere kadar uzanan dubalar üzerinde seyyar bir köprü yaptırdı. Bunu Chinigio/Kynegion (Küngüz) Kapısı karşısında hazır vaziyette tutuyordu. Amacı genel hücum

108 Barbaro, *Ruznâme*, s. 55-56.

sırasında bu seyyar köprüyü çekerek Haliç surlarına askerin yanaşmasını sağlamaktı. Köprü üzerinden beş kişinin geçebileceği genişlikte (4,5 m genişliğinde), 370 m uzunluktaydı. Bu köprünün yapımı ve büyük topun Topkapı önüne çekilmesi, diğer bataryalarla yapılan yoğun ateş, ayrıca kuleler vasıtasıyla hendeklerin doldurulup toprağın sur seviyesine çıkarılma gayretleri, zaman zaman bütün ana kapılara yönelen küçük çaplı saldırılar, sur altına kadar ilerlemeler, kazılan lağımlar (tünel), keza filonun mutat olarak neredeyse her gün Haliç ağzına kadar gelip manevrada bulunması, beklenen son hücumun hazırlıklarını perdeleyen hareketlerdi. Dönemin tarihçileri bu müddet zarfında bu tip faaliyetlerle iyice yorgun düşürülen ve çarpışma şevk ve moralleri bozulmaya çalışılan Bizanslı müdafilerin de aynı zamanda insanüstü bir gayretle büyük tahrip görmüş sur kesimini onarmakla uğraştıklarını naklederler. Toplar ve muhtemelen alttan kazılan lağımların ateşlenmesiyle çökertilen surların çalı çırpı, fıçı parçaları, asma kütükleri, çömlek, toprakla takviyesi için canla başla çalışılıyor, bu tamirata erkek kadın, çoluk çocuk bütün sivil halk da destek veriyordu. Fakat atılan bir top güllesi bütün bu toprak istihkâmı bir anda darmadağın edebilmekteydi. Hatta Türkler attıkları topun güllelerini düştüğü yerde bırakmıyor, ağlarla geri alıp tekrar kullanıyorlar, Bizanslı müdafiler buna karşı hiçbir şey yapamıyorlardı.[109]

21 Mayıs'ta ağır bombardıman sürdü, Bizanslılar ise yeni keşfettikleri bir tüneli çökertmekle meşguldüler. Ertesi gün yine benzeri şekilde iki tünel daha bulundu. Bunlar da tahrip edildi. Bu birbiri peşi sıra keşfedilip tahrip edilen tünellere 23 Mayıs'ta bir yenisi eklendi. İmparator sarayı yakınında tespit edilen bu sonuncusu, içine ateş verilerek patlatılmış, içindeki Türklerin çoğu hayatını kaybetmişti. Barbaro, bunlardan ikisinin sağ olarak ele geçirildiğini bildirir. Esirlere ağır işkenceler yapıldı ve diğer tünellerin yerleri öğrenilmeye çalışıldı. Nerede oldukları söyletildikten sonra da her ikisi de katledildi. Kesik kafaları Türklerin ordugâhına doğru atıldı.[110] Bu bir bakıma Bizanslı müdafilerin kazandıkları son başarı olacaktı. Zira aynı gün yardım gemilerini araştırmak için 3 Mayıs'ta yollanan keşif gemisi, Osmanlı gemilerinden kurtulup limana girmiş ve kötü haberleri getirmişti. Bunun yardım için gelen Venedik gemilerinin öncüsü olduğunu sanan Bizanslıların sevinçleri az sonra büyük bir hayal kırıklığına dönüştü. Zaten önceki gece havada garip işaretler görülmüştü, gece birde ay doğmuştu, hesaplara göre dolunay zamanıydı, ama sanki üç günlük yeni ay şeklindeydi. Hâlbuki hava bulutsuzdu, böyle görünmesini sağlayacak hiçbir engel bulunmuyordu. Fakat sonra yavaş yavaş dolunaya doğru dönüştü ve saat altıda tam bir dolunay hâlini aldı. Bu durum Bizanslıların yüreğine biraz olsun su serpmişti, zira Bizans'ın sonunun ilk imparatorla aynı adı taşıyan bir imparator zamanında geleceği inancı hâkimdi, ancak kehanete göre dolunay gökyüzünde durduğu müddetçe de şehrin düşmesi imkânsızdı. Bu yarım ay tutulması sanki buna biraz işaret eder gibiydi. Gökyüzünün akşamüstü üç saat boyunca hafif karanlığa bürünmesini de kötü işaret sayan Bizanslılar, yardım gemilerinden haber çıkmamasının da etkisiyle, büyük bir dinî tören düzenlediler. Tanrı'ya son yakarışlarını yaparak Meryem Ana'nın kutsal ikonunu sokaklarda dolaştırmaya başladılar. Alaya askerler de katılmıştı, fakat bu sırada beklenmedik bir şey oldu. Alay ilerlerken ikon taşıyanların ellerinden kurtulup düştü. Onu yerden kaldırmak çok zor oldu, sanki kurşun gibi ağırlaşmıştı. Hayli uğraştıktan sonra yeniden kaidesine oturttular, yola koyuldular. Tam bu sırada öğle vakti doluyla karışık yağmur boşandı, yollar suyla kaplandı, neredeyse yürünmez hâle geldi, bunun üzerine tören yarıda kaldı. Bunu ertesi gün kesif bir sis takip etti. Bütün şehri kaplayan bu sis, Tanrı'nın şehri artık kendi hâline bıraktığının, terk ettiğinin belirtisiydi.[111] Sis kalktığında bu defa Ayasofya üzerinde bazı garip ışıklar görüldü. Bu ışıklar Türk tarafında da görülmüş, Bizanslılar kötüye yorarlarken Türkler bunu İslam'ın nurunun Ayasofya üzerine inmesi şeklinde telakki edip fethin büyük bir müjdesi, işareti saymışlardı.[112] Bu son kertede herkes daha önceleri hiç dikkat çekmeyecek birtakım işaretlerden bile uğursuz anlamlar çıkarmaya çalışıyordu.

Bizanslılar içine düştükleri karamsar havanın Türk ordugâhında farklı şekilde de olsa mevcut olduğunu bilmiyorlardı. Gerçi sürekli olarak birtakım istihbarat elde edebiliyorlardı, hatta bazı kumandanlar ve dolayısıyla imparator, ordugâhtaki tartışmalardan kısmen haberdar olmuşlardı. Gerçekten de II. Mehmed ve kendisini destekleyenler, haftalar evvel tasarlanan genel hücum öncesi ciddi bir kriz yaşıyor, son hücum için vakit geciktikçe muhalifler baskılarını daha da arttırıyordu. Nitekim bir taraftan İtalya'dan gelecek yardım gemilerinin harekete geçtiğine dair haberler, öte yandan Macarların bir ordu toplayarak Konstantinopolis'i kurtarmak amacıyla Tuna'yı geçtiğiyle ilgili rivayetler, Osmanlı

109 Jones, *Yedi Çağdaş Rivayet,* s. 35 (Sakızlı Leonardo).

110 Barbaro, *Ruznâme*, s. 60.

111 *Kritovulos Tarihi,* s. 191-193.

112 Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 252; *The Tale of Constantinople*, s. 63.

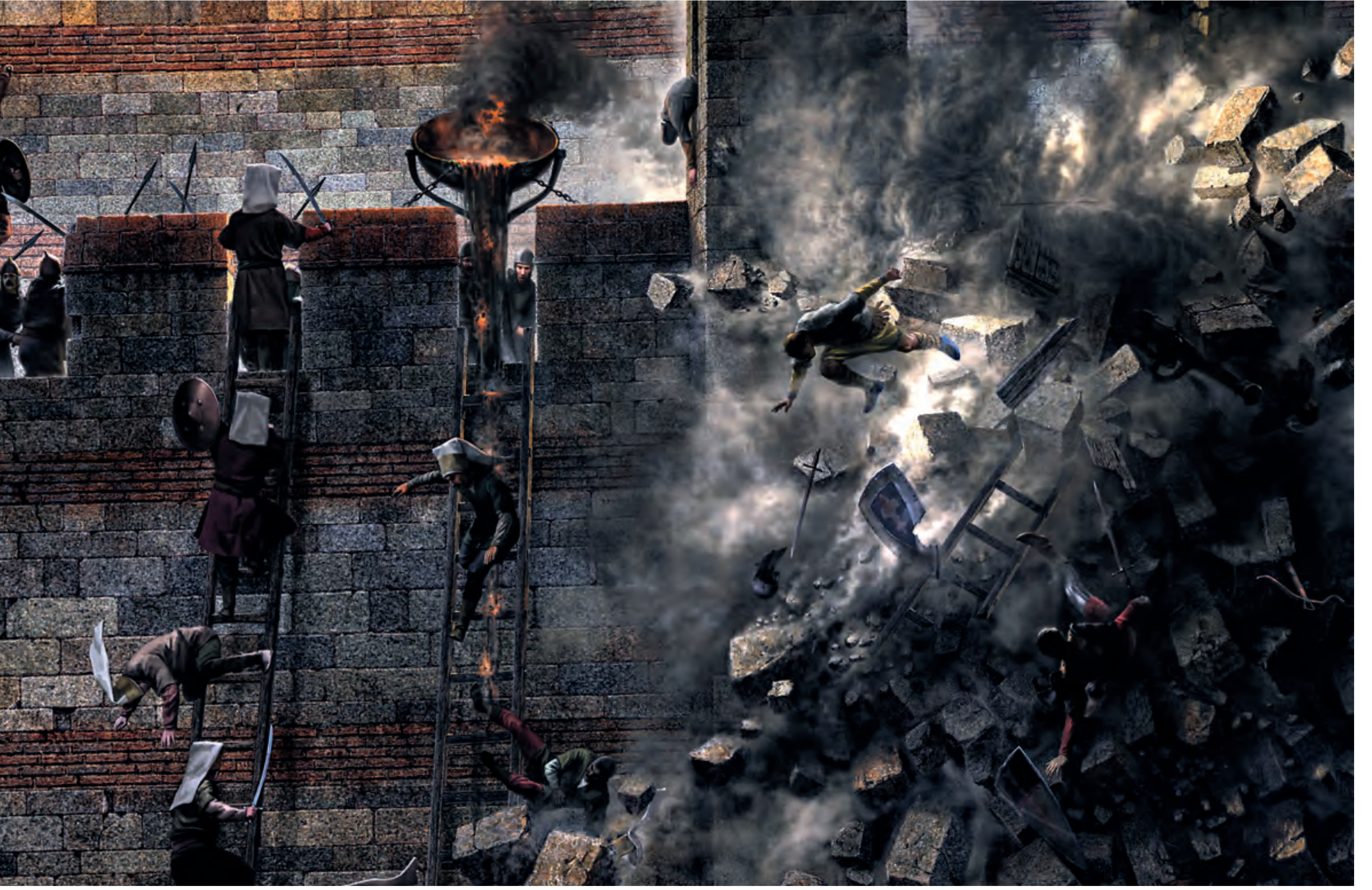
24- Osmanlı donanması ve toplar (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

ordugâhında tıpkı 20 Nisan'daki deniz savaşı dolayısıyla olduğu gibi yeni ve ikinci büyük krizin yaşanmasına yol açmıştı.

Muhalifler genel hücumun ertelenmesinden dolayı sözde öfke içindeydiler ve çok gecikildiği için böyle bir tehlikeyle karşı karşıya kaldıklarını söylüyorlardı. Veziriazam Halil Paşa, genç padişaha her zaman olduğu gibi bu defa da bu işten vazgeçmesi gerektiğini hatırlatmıştı. O şehrin kuvvetli surlarının aşılamayacağını, Bizanslıların direnişinin ve özellikle Latinlerin savunmasının güçlü olduğunu söylüyordu. Şimdi alınan haberlere göre bütün Hristiyan kral ve prensleri bir araya gelip yardıma koşabilirdi, böyle bir tehlike de belirmişti. Ancak ikinci veziri Zağanos Paşa, bu fikre karşı çıktı, efendisinin büyüklüğüne işaret etti, hiç kimse onun gücü karşısında duramazdı. Bizanslılar zaten iyice zayıflamışlardı, günlük saldırılar ve top ateşleri onları iyice yormuş ve yıpratmıştı. Hele surlar top atışıyla neredeyse un ufak olmuştu, artık zafer kolaylıkla sağlanabilirdi. İtalya'dan da yardım beklentisi boşuna idi. Cenovalılar aralarında bölünmüş, Venedikliler Milano'nun saldırısına uğramışlardı, her ikisi de yardım gönderemezdi. Rumeli akıncılarının kumandanı olan Turahan Bey, Zağanos'u destekledi, yapılacak hücumun neticeyi sağlayacağını söyledi. Bütün bu tartışmalar olur ve artık son hücum kararı alınırken II. Mehmed, Bizans imparatoruna yeni bir çağrıda bulundu. Gönderdiği elçi aynı zamanda akrabası olan İsfendiyaroğlu İsmail Bey idi.[113] Ancak bu son diplomatik teşebbüslerden bir sonuç çıkmadı. Bu görüşmeler muhtemelen 23-25 Mayıs tarihleri arasında yapılmıştı.

Aslında II. Mehmed elçi yollayarak İslamî kurallara göre kılıca el atmadan son bir defa daha teslim ol çağrısı yapmayı gerekli görmüştü. Üstelik elçi vasıtasıyla Bizans'ın içerideki durumu hakkında da daha ayrıntılı bilgi almayı hedeflemişti. Muhtemelen bu son diplomatik teşebbüs sonrası Bizans'ın içinde bulunduğu kötü vaziyeti tamamıyla kavrayan II. Mehmed, son bir genel saldırıyla bu büyük işi başaracağına iyice kani olmuştu. Canını sıkan

113 Onun Sinop sancağına atanmış Hristiyan bir dönme olduğu yolundaki bilgi (bkz. Runciman, *Kostantiniyye Düştü*, s. 196) yanlıştır.

25- Osmanlı askerinin surlara tırmanışı (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

tartışmalar son hücum için yapılacak büyük hazırlıklar dolayısıyla herkesin kendi görev yerlerinde hummalı bir faaliyete girişmesi sonucu bitmiş gözüküyordu. Artık nihai bir genel saldırıyı tam olarak planlama vakti gelmişti. Öncelikle kumanda heyetiyle bu saldırıyı görüştü, kumandanlarını da toplayarak onlara durumu anlattı.

Bu gelişmeler olurken 24 Mayıs'ta kuleye benzer bir alet, burçlarda yangın çıkarmak için Eğrikapı tarafına doğru yaklaştırılmıştı, ama bu bir sonuç vermemişti. Aynı gün yine yoğun top atışları devam ediyordu. Barbaro o gün ordugâhta büyük şenliklerin yapıldığını gördüklerini kaydeder. Bu artık son hücum kararının alındığının bir göstergesiydi, muhtemelen de askere durum bildirilmişti ve bunun sevinci yaşanıyordu. 25 Mayıs'ta yoğun top atışları sürdürüldü, surların önemli bir parçası yıkıldıysa da hemen tekrar müdafiler tarafından kapatıldı. Ertesi gün gece saat birde ordugâhta büyük ateşler yakılmıştı. Neredeyse ortalık gündüz gibi ışımıştı. Bütün ordugâhı aydınlatan bu parlak ışığa korkunç bağırtılar ve sesler de eklenmişti. Gürültüler ve çıkarılan sesler şehrin içindekiler arasında tam bir dehşet havası yaratıyordu. O gün boyunca büyük top Aziz Romanus Kapısı kesimindeki surları şiddetle dövmeye başlamıştı. Büyük toptan atılan üç büyük gülle bu kesimdeki surların büyük bölümünü neredeyse tamamen çökertmişti. Ertesi sabah Bizanslılar Türklerin sur yakınındaki tahta siper ve yanaştırdıkları kuleleri yakmak için çaba sarf ettiler. Bunun üzerine yoğun bir top atışı başlatılmış, surların en yıkık kesimine çekilen büyük topun atışlarıyla buradaki burç tamamen çökertilmişti. Bu kısım büyük ihtimalle Topkapı bölümündeki sur boyuydu. Buradaki büyük kulenin yıkılması ise son hücum sırasında saldıranlara âdeta bir yol sağlayacaktı.

Son hücum arifesindeki bu küçük çaplı çarpışmalar bir yana ağır topçu bombardımanı özellikle Topkapı yönünde çok büyük bir gediğin açılmasını sağlamıştı. Son hücum da bu cihette gerçekleştirilecekti. O bakımdan Osmanlılar buranın tamirine fırsat vermemek için top, tüfek, ok atışları yapıyor, zaman zaman da küçük birliklerle saldırıyordu. Artık her şey Salı günü sabaha karşı yapılacak olan hücuma endekslenmişti. 28 Mayıs'ta muhtemelen askere dinlenme izni verilmişti. Günlük

yazarı Barbaro, o gün Türklerin hiçbir şey yapmadıklarını yazar. Yalnız surların yakınına bol miktarda dik merdivenler yığıyorlardı. Bunlar 2.000 civarındaydı. Sonra büyük bir neşe içinde davullar ve ziller çalmaya başladılar. II. Mehmed de bütün orduyu dolaşarak askerin duracağı yerleri tespit etmiş ve kumandanların mutlaka beylerinin bayrağı altında durmaları, başka yere gitmemeleri yolunda emirler yollamıştı. Akşamüstü de bütün silahlar hazırlanmış, dağ gibi ok yığınları yapılmıştı. II. Mehmed ayrıca donanmayı teftiş etmiş, büyük hücum öncesi onların nasıl hareket edeceğini kararlaştırmıştı. Buna karşılık şehirde bu hazırlıklar artık son hücumun belirtisi sayılarak yoğun bir faaliyet başlatıldı. Venedikliler mazgallara konacak tahta siperleri yedi araba hâlinde hazırlayıp meydana getirmiş, ancak peşin para almadan kimse bunları surlara taşımak istememişti. Böylece Bizanslılarla Latinler arasında anlaşmazlık başladı. Venedikliler sonunda parayı kendi keselerinden vererek bunları taşıttılar. Fakat ortalık karardığından gereğince uygun yerlere yerleştiremediler. Aynı gün öğle üzeri Venedik balyosu, Venedikli savaşçıların hepsinin surlara gitmesini ve çarpışmalara katılmasını istemişti. Bizanslılar da gün boyunca çoluk çocuk hep birlikte surlara taş taşıyordu.[114]

Son hücuma karar verildiğinde bütün Osmanlı ordugâhında büyük heyecan hâkim olmaya başlamıştı, bütün kesimlerin morali çok iyi idi, zira Topkapı cihetinde yıkılan yer ve açılan büyük gedik kapatılabilecek gibi görünmüyordu. Derme çatma takviyeler ise bir top darbesiyle dağıtılabilecek hâlde iğreti duruyordu. Üstelik II. Mehmed artık bu işin tamamlanmasını çok arzuluyor, son teslim teklifinin kabul edilmemesi üzerine şehrin İslamî kaidelere göre savaşla alınacağı belli olduğundan askere üç gün yağma hakkı tanımış bulunuyordu. Hücum öncesi son hazırlıklar tamamlanırken, bir taraftan da II. Mehmed, kumandanları ve önde gelen askerleri teşci edici sözlerle yüreklendiriyor; manevi liderler vaazlarla, nasihatlerle gaza heyecanını canlı tutuyordu. Osmanlı tarihçileri İdris-i Bitlisî ve İbn Kemal tam da bu sırada fetih müjdesiyle ilgili olarak Akşemseddin'in rolünü öne çıkaran bir bilgiye yer verir. İbn Kemal şunları yazar:

O günün ertesi artık hisarın alınmasının zamanı gelmişti. Akşemseddin zafere alışkın askere dua ile yardımcı olmak üzere II. Mehmed'in yanında bulunuyordu. Mehmed, Veliyyüddinoğlu Ahmed Paşa'yı gönderip kalenin fethinin mümkün olup olmayacağına dair bir işaret var mıdır diye sordurdu. Akşemseddin de halis niyetle buraya kadar gelen bu kadar kalabalık mücahidin elbette muradına ereceğini, buranın fethiyle İslam'ın bayrağını kaldıracaklarını söyledi. Bu haber padişahı pek tatmin etmedi, tekrar Ahmed Paşa'yı şeyhe yolladı, etkili ve açık bir cevap istedi. Şeyh hazretleri murakebeye dalıp bir zaman durdu, sonra mübarek yüzü kızardı ve yarın sabah vakti gayretle falan yerden hisara yürüyüş ola, gün doğmadan müjdeli durum ortaya çıkar, gaziler sabah namazını şehir içinde kılarlar, cihad kılıcı küffarı ateş içinde yakar. Bu haber padişaha geldiğinde gönlü açıldı, ferahladı, artık hedefine ulaşacağına iyice kani oldu. O gece padişah, vezirler ve beyler toplandı ve yağma buyruldu, bu karar asker içinde nida ettirildi, herkese duyuruldu.[115]

İdris-i Bitlisî ise buna benzer ifadelerle Akşemseddin'in rolünü izah eder, onun ruhani kimselerle birlikte halvete çekildiğini, istihare ile ulaştığı keşfi sultana bildirdiğini, gün vererek hisarın düşeceğini belirttiğini, ezanın ise kendi sohbetlerine katılan dervişlerden biri tarafından okunacağını müjdelediğini yazar. Padişah bunun üzerine bütün orduya bir duyuru yollayarak böylesine bir şehri fethettikten sonra üç gün süreyle yağma hükmünün geçerli olacağını, ganimetin kimin eline geçerse onda kalacağını ilan etti. Şer'an Müslümanların ortak ihtiyacı olan su ve toprak hariç bütün menkullerin gazilere ait bulunacağını, arazi ve imaretler yağma ve intikale kabil olmadıklarından padişahın hissesi olmak üzere kalacağını duyurdu. Ardından da hücum için zamanı belirledi; bu son saldırı 29 Mayıs günü sabahın erken saatlerinde icra edilecekti.[116]

II. Mehmed, askerlerin nasıl bir düzen içinde karadan ve denizden hareket edeceğini planladı. Geceyi bu planlama ile uğraşarak geçirdi. Ertesi gün savaş için lazım olacak bütün malzemeleri öncelikle hazırlattı. Özellikle surlara kadar uzanan merdivenler bu planlarda önemli rol oynayacaktı. Tünel kazıcı ustalara yer altında kazılan dehlizlere barut yığmaları emrini verdi. Kementçilere de kementlerini hazır etmelerini buyurdu. Okçuların ve mızrakçıların yer alacakları bölgeleri tayin ve tespit etti. Başını surdan çıkaracak düşmanı vurmak üzere tüfekçileri vazifelendirdi. Topçu ve mancınıkçılara hazır durumda surların karşısındaki yerlerinde beklemelerini emretti. Sonra bütün askerlerine doğrudan şöyle hitap etti: Bugün mertlik ve yiğitlik gösterme günüdür. An gazilerin itaat etmeleri gereken "Kâfirle ve münafıkla

114 Barbaro, *Ruznâme*, s. 63-64.

115 İbn Kemal, *Tevârih,* VII. Defter, s. 61-62. Orijinal ifadeler tarafımdan mealen verilmiştir.

116 "Heşt Bihişt'e Göre Fatih Sultan Mehmed Dönemi", s. 130.

26- Surlardaki mücadele (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

cihat et" ayetine uyma anıdır. Mücahitlerin başlarının dik olması ve küffarın başlarının eğilmesi zamanıdır. Şimdi din ve dünya saadetine erişen o kişidir ki cesaret ve yiğitliğini yalın bir kılıç gibi ortaya çıkarıp cihat ve gaza ile yüzünü ağartsın. İkbal ve yiğitliğini nur saçan güneş gibi düşmanın kanıyla ala boyasın.

Bu konuşmayı tamamladıktan sonra mehterler çalınmaya başlandı. Padişahın planına göre güneş doğmadan önce yapılması kararlaştırılan hücum için kalabalık bir asker grubu sura yakın bölgelerde meşaleler yakacaktı. Sabaha kadar bunlar yanık tutulacaktı. Hem bunlar vasıtasıyla hem de atılan ateşli oklar yoluyla surların üzerindeki muhafızlar meşgul edilecekti. Bu emri alan kalabalık bir asker topluluğu hemen mızraklarının ucuna meşaleler taktı, uçları yanan oklarla sur üzerindeki müdafileri sürekli meşgul edip yorgun düşürdü. Yine korkunç sesler çıkartıldı, kösler ve nakkâreler çalındı, böylece müdafilerin dinlenmesi engellendi. Bu şekilde sabaha kadar sur üzerindekiler yorgun bir şekilde beklemek durumunda kaldılar.

II. Mehmed'in o gece kumandanlara ve askerlere yaptığı konuşma hem Bizans tarafından olayı yazan kaynaklarda hem de Osmanlı kaynaklarında yer alır. Bunların bazıları mesela Kritobulos'ta olduğu gibi çok uzundur. Ancak onun metni Antik Yunan hitabet sanatının bir uyarlamasıdır. Bununla birlikte bu uzun metinde askerî stratejiyle ilgili bazı önemli noktalar da yok değildir. Burada öncelikle II. Mehmed'in askeri uyardığı dikkati çeker. Ancak açılan gediklerin atlara bile yol olabilecek hâle geldiği; müdafilerin durumunun iyi olmadığı, kuleler üzerinde ve aradaki boşluklarda ancak iki üç kişinin bulunduğunun haber alındığı anlaşılır. Ayrıca askerin birbiri ardınca sürekli bir şekilde saldırmasının planlandığı da görülür. Kritobulos, II. Mehmed'in saldırı düzeni için verdiği emirleri de belirtir. Öncelikle herkes dinlenecek, sonra alaylarını düzenleyecek ve beklenecektir. Savaş için mehterler çalındığında harekete geçilecektir. Hamza Bey deniz tarafındaki surların karşısında gemileriyle dolaşıp ok menziline kadar yaklaşarak ok, top ve tüfek atışı yaptıracaktır. Gemilerden bir kısmı da surlara yanaşarak merdivenler dayamak suretiyle sur üzerine geçilmesini sağlayacaktır. Zağanos Paşa köprüyü geçerek Haliç surları üzerinde baskı kuracak, limandaki gemileri de bu amaçla kullanacaktır. Karaca Bey askeriyle surların yıkılmış yerlerine yaklaşarak gedikteki müdafileri sıkıştırırken, İshak Paşa ve Mahmud Bey yine hendeği geçip surlara çıkmaya çalışacaklardır. Halil ve Saruca paşalar ise padişahın yanında bulunacak, surun harap olduğu yerden askerler

içeri girerken yan cenahtan bunlara gelecek yardımları önlemek için koruma amaçlı saldırılar yapacaklardır.[117]

Bu planlamadan anlaşıldığına göre Zağanos Paşa Haliç surlarına yüklenecek; Karaca Bey sağ yanında merkez cepheden Haliç surlarına kadar olan bölgeye, İshak Paşa ve Mahmud Bey merkezden Marmara sahillerine uzanan kesime, padişahın bulunduğu merkez kuvvetleri Bayrampaşa Deresi üzerindeki surlara saldıracaktı ve bu son hücumun ağırlık merkezi de Topkapı ile Edirnekapı arası olacaktı. Bu büyük hazırlıklar Bizans'tan haber alınınca Giustiniani, Notaras'ın emrindeki topların Osmanlı merkez kuvvetlerinin bulunduğu kesime kaydırılmasını istedi. Fakat Notaras saldırıyı Haliç surlarına beklediği için buna karşı çıktıysa da imparatorun emri ile toplar Giustiniani'nin arzu ettiği yere gönderildi.[118] Bu arada şehir içinde maneviyat bozukluğu had safhaya varmakla birlikte, aradaki türlü çekişmelere son verilerek toplu bir müdafaa için çalışılmaya başlanmıştı. Rum, İtalyan, Ortodoks ve Katolik ahali bir arada dinî törenler icra ederek beraberliklerini gösterdikleri gibi Ayasofya'da toplananlar ve özellikle din adamları Vatikan'la birleşme sağlanmış bir görüntü içerisinde yan yana dinî törenlere katılıyorlardı. Halk akın akın Ayasofya Kilisesi'ne gidiyordu. Birleşmenin sağlanmasından bu yana ilk defa Ortodokslar Ayasofya'ya adım atıyordu. Artık aradaki kırgınlıklar, çekişmeler bir tarafa bırakılmıştı. Birleşme karşıtlarıyla taraftarları yan yana ayine katılıyordu. Hep birlikte günah çıkartılıyordu. İmparator ise tertip ettiği toplantılarla son hazırlıkları ve müdafaa planını belirlemiş, bunun ardından komutanlara dış surlardaki yerlerini almalarını emretmiş ve iç surların kapılarını bunların arkasından kapattırmıştı. Artık beklenen o meşum gün geliyordu. Yaptığı toplantının ardından imparator yanındakilerle Ayasofya'ya gitti, buradaki törene katıldı, günah çıkartıp dualar ettikten sonra herkes görevi başına hızla döndü. Hatta kaçmayı önlemek için surların iç kapıları dahi kapatılmış durumdaydı. İmparator ise Blakhernai'deki sarayına gitmişti. Saraydaki görevlileri çağırıp onlarla vedalaşmış, bilmeden veya dolaylı şekilde yapmış olduğu hatalarına karşılık onlardan af dilemiş, vakit gece yarısına geldiğinde de yanında Sfrancis olduğu hâlde surları gözden geçirmek için teftişe çıkmış, her şeyin yolunda olup olmadığını denetlemiş, oradan yine sarayına doğru dönerken Eğrikapı yakınında attan inmiş, buradaki kulelerden birine çıkmış, Türk ordusunun hazırlıklarını seyretmişti. Buradan Mesoteikhion ile Haliç tarafı rahatlıkla görülebiliyordu.

28 Mayıs'ı 29 Mayıs'a bağlayan gece şenlikler yapan ve etrafı mum donanmasıyla aydınlatan Osmanlı ordusu, gece yarısına doğru surların etrafını gündüze çeviren ve Bizans halkına dehşet veren bu ışıkları birdenbire söndürerek son hazırlıklarını tamamladı. Müdafiler bu hazırlıklara karşı hemen tedbir almaya çalıştı. İmparator ve Giustiniani yıkılmış surların olduğu Topkapı-Edirnekapı arasında idiler. Bunların yanında sayıları 3.000'i bulan Latin ve Bizanslı asker vardı. Notaras ise yanındaki 500 askerle Balatkapı tarafında idi, asıl saldırıyı buradan bekliyordu. Haliç surlarının tam batıdaki kapısından (Xylene Porta), Sarayburnu ucuna kadar (Oraia Pyle) uzanan yerde 500 okçu mevzilenmişti. Buradan Altınkapı'ya kadar Marmara surları bölümünde sur üzerine okçular yerleştirilmişti. Ancak o gece bunların hiçbirisi uyumamış, tam bir teyakkuz hâlinde bekletilmişti.[119]

Şehirde bunlar olurken bütün planlarını hazırlayıp ona göre hareket eden II. Mehmed, sabah namazı vaktinde, namazın edasından sonra hep birlikte dualarla askerleri mevzilerine sevk etti. Büyük toplar, özellikle top ateşleriyle dövülen ama altına kadar getirilen tünele barut döşenerek patlatılması sonucu temellerinden aşağı çöken büyük kulenin (adını II. Andronikos'un maiyetinde bulunmuş Selçuklu menşeli savaşçı Bahadır'dan alan Baccaturea burcu) de bulunduğu[120] Topkapı bölümüne hizalandı. Zira bu kesimde daha önce de belirtildiği gibi büyük bir gedik bulunuyordu. Burası sivriltilmiş kazıklarla çok iyi takviye edilmiş gibi görünüyordu; hemen arkada Latinler müdafaa için yerleşmiş durumdaydı.

Şehrin Düşüşü ve Fetih

29 Mayısta umumi son taarruz şafak sökmeden biraz önce başladı. Donanma Samatya'ya kadar olan Marmara surlarını abluka altına alıp yer yer azap askerlerini karaya çıkartarak hücuma kaldırırken, Edirnekapı ile Topkapı arasındaki kesimde, Bayrampaşa vadisi boyunca yıkılmış ve bazı yerleri tamire çalışılmış surlara büyük bir kuvvetle saldırıya başlandı. Bu kesime Osmanlı ordusu üç grup hâlinde hücum etti. Özellikle Bizans tarafından hadiseye bakan çağdaş yazarlar, önde başıbozuklar ve azapların, bunların arkasında düzenli güçlere mensup piyadelerin ve arkasından sipahilerin ve en sonda da bizzat padişahın seçme askerleri olarak yeniçerilerin

117 *Kritovulos Tarihi*, s. 195-209.

118 Dolfin, "1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı", s. 39-40.

119 Doukas, *Tarih*, s. 251.

120 Jones, *Yedi Çağdaş Rivayet,* s. 21 (Sakızlı Leonardo); Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 343.

27- İstanbul'un düşüşü (Rycaut)

dalgalar hâlinde saldırdıklarını ifade etmişlerdir.[121] Önde ilk grup merdivenler dayıyor, bunlara karşı müdafiler attıkları taşlarla tırmananlara engel olmaya çalışıyordu. Bunlar geri çekilince arkadaki gruplar ilerliyordu. Aslında bütün kaynakların karşılaştırmalı olarak tahlilinden anlaşıldığına göre, hücum tek bir cepheden değil, bütün cephelerden birden aynı zamanda başlatıldı. Ancak esas ağırlık Topkapı yönüne verildi. Hücum yapılırken aynı zamanda toplar ve küçük topa benzeyen tüfekler/arkebüzler ateşi kesmedi. Ağır toplar ana burcu ve derme çatma maniayı hedef alırken, bu küçük toplar 20-25 m'lik menzilde mazgallardaki ve sur üzerindeki müdafilere yöneltildi. Müdafilerin de mazgallardan benzeri ateşli silahlarla mukavemette bulundukları bilinmektedir. Bu tip hafif silahlar kolayca yer değiştirebildiğinden surların hemen neredeyse içine kadar getirilmişti. Hatta bu bölgede müdafaada bulunan İtalyanların başındaki Giustiniani'nin böyle bir silahtan atılan parça ile yaralanmıştı. Kuşatmada sadece toplar değil, mancınıklar da kullanılmış ve lağım açma girişimleri sürdürülmüştü. Çok değişik ateşli silahlar, büyük ok atan kurmalı yaylar, içi barut dolu ateşleme cihazları da burada denenmişti. Hücum sırasında daha önce Silivrikapı civarında surlara çekildiği ve yakıldığı bilinen yürür kuleye benzer bir kule de burca yaklaştırılmıştı. Bu yürür kule sura yaklaştırılırken onun koruması altındaki askerler herhangi bir tehlikeye maruz kalmaksızın surlara ve burçlara tırmanmayı başarmışlardı. Bizans tarafından olayın müşahidi olanlar, Osmanlıların surların altına doğru açtıkları tünellerin tespit edilip mukabil tünel kazılarak bunların faaliyetlerinin boşa çıkarıldığını yazarlarsa da bu tip faaliyetlerin sura yaklaşma hendekleri kazılmasında ve bazı yerlerde açılan dehlizlerin sur altından duvarların çökertilmesinde etkili olduğuna şüphe yoktur. Bir Osmanlı tarihçisi, Bizans tarihçilerinin aksine lağımların surların yıkılmasında müessir olduğuna işaret eder. Nitekim sur ve kule altları o kadar kazılmıştı ki bunlar neredeyse toprak üzerinde muallakta duruyordu. Altlarına yığılan top otları ve barut, tam da son hücuma geçileceği sırada patlatılmış, büyük bir gürültüyle surları çökertmişti.[122]

Azap ve başıbozukların dalgalar hâlindeki hücumunu piyade ve Anadolu askerinin saldırısı izledi. Bu iki hücum dalgası surlara vurduğunda onları bizzat II. Mehmed'in yönlendirdiği yeniçeri grubu takip etti. Aslında anlatımlardan çıkan sonuç bu üç hücumun birbiri peşi sıra bir düzen içinde yapılmış olduğudur. Bunlar birbirinden kopuk değildir ve üç grubun güç birliği ile içeri girenler arkadan desteklenerek sur arasındaki çarpışmalarla direniş tamamen kırılmıştır. Hücum sırasındaki top ateşinin sürmesi bunların parçaladığı sur duvarları ve etrafa saçılan parçaların birbiriyle savaşan her iki askerin de kaybına yol açtığı kesindir. Hücum sırasında II. Mehmed'in surlara kadar gelip bizzat savaşı yönettiği ve askeri teşci ettiği de tespit edilmektedir. Nitekim tarihçi Kritobulos, yanındaki askerleriyle çarpışmaların yoğunlaştığı gediğin yanına kadar gelen II. Mehmed'in kazıklar ile çevrili mahal ile surların yıkıldığı kısımdaki müdafaanın zayıfladığını görerek askerlerine şöyle seslendiğini yazar:

Şehri ele geçirdik, yoldaşlarım artık ona sahip olalım; düşman dayanamayıp kaçıyor, surlarda kimse kalmadı, artık çok az gayretle şehir bizim elimizde olacak, gevşek davranma zamanı değildir, sonuna kadar cesaretle devam ederek kendinizi gösterin. Ben de sizin yanınızdayım.[123]

Bu etkili sözlerin ardından ilk sıraya geçip bizzat askerlerini yönlendirdi. Böylece zaten iyice çökmüş olan savunma hattında askerler kazıkları söküp parçalayarak kendilerine yol açıp üçüncü sur ile ikinci sur arasının kontrolünü ele geçirdi. Üçüncü surun çöktüğü kesimde Giustiniani'nin yaralanmasıyla da Latinlerin direnişi kırılmıştı. Giustiniani adamları tarafından hemen gemisine götürüldü. Onun yerini terk etmesiyle müdafaa gücü zayıflamış, askerler korkuya kapılarak kaçışmaya başlamıştı. İmparator durumu fark edince endişeye kapılmış, tam da bu sırada Osmanlı askerlerinin saldırısı artık önlenemez hâle gelmişti.

121 Barbaro, *Ruznâme*, s. 65.

122 Neşrî, *Cihannüma* (Öztürk), s. 313.

123 *Kritovulos Tarihi*, s. 227; Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 2, s. 112.

28- Osmanlı askerlerinin surlara hâkim olması (Panorama 1453 Tarih Müzesi)

Şehre ilk olarak nereden girildiği ve surlara ilk çıkanların kimler olduğu konusu da bugün pek çok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Kaynakların incelenmesi sonucu bir yerden değil, değişik kesimlerden surların aşıldığı anlaşılır. Fakat yoğun girişin Topkapı gediğinden olduğu katidir. Osmanlı tarihçilerinden Tacizade, Edirnekapı'ya doğru olan gedikte gazilerin galip olup içlerinden 5-10'unun duvar üzerine çıkarak sancak diktiğinden ve onları gören herkesin bir anda içeri girdiğinden açık şekilde söz eder.[124] Bazı yazarlar deniz tarafındaki daha zayıf surlardan yani Haliç kesiminden girildiğini iddia ederler. Ancak bu doğru değildir. Aslında Topkapı tarafından şehre girilince müdafiler surlardan çekilmişler, diğer taraftakiler de surların üzerinde mukavemet görmeyince rahatça duvarları aşmışlardır. Yani ana giriş Topkapı'dır ve burada müdafaada bulunan Giustiniani'nin yaralanıp müdafaa hattından çekilmesi direnişi zayıflatmıştır. Ayrıca Bizans tarihçisi Dukas'ın eserinde yer alan "açık unutulan kapı" hikâyesi, doğru olmayıp kökü çok eskiye giden bir efsanenin Osmanlı fethine uyarlanmasından ibarettir. Bununla birlikte birçok modern araştırıcı bu anlatımı benimsemiş gözükmektedir. Mesela daha önce bu konuyu dile getiren Hammer'in dışında Babinger bu küçük kapı hikâyesini esas almıştır. Keza D. Nicol de elli yeniçerinin Kerkoporta adlı küçük kapıdan içeri daldığını, kapının arkasından sürgülenmemiş olduğunu, şehre ilk defa buradan girildiğini, surlardaki çarpışmalar sebebiyle ortalık çok karışmasaydı bu küçük grubun müdafiler tarafından hemen fark edilip kılıçtan geçirilmesinin işten bile olmayacağını yazmıştır.[125] Batı'da yazılan savaş tarihiyle ilgili popüler kitaplarda da Bizans askerlerinin surdaki küçük bir kapıdan huruç hareketi denedikleri, fakat geri çekilmeye çalışırlarken çıktıkları kapıyı kapatmayı unuttukları, Türklerin buradan içeri doluştuğu

124 *Mahruse-i İstanbul Fetihnâmesi*, s. 20.

125 *Bizans'ın Son Yüzyılları*, çev. B. Umar, İstanbul 1999, s. 416; Nicol, *The Immortal Emperor*, s. 67-70.

İSTANBUL SAVAŞLA MI BARIŞ YOLU İLE Mİ ALINDI: HUKUKİ BİR TARTIŞMA

FERİDUN M. EMECEN

İstanbul kuşatmasını sonradan kaleme alan bazı Osmanlı tarihçileri, dönem kaynaklarının kıtlığı sebebiyle çoğu defa rivayete dayalı bilgilerle fethi anlatmaya çalışırlarken başlıca iki tartışma noktasını öne çıkarmış görünmektedirler. Bunlardan ilki, çok iyi bilinen, gemilerin karadan yürütülmesi hususu, diğeri de şehrin savaşla mı alındığı yoksa barış yoluyla mı teslim olduğudur. Burada özellikle bu ikinci mesele, ilkine nispetle tartışma açısından hem daha eski, hem de hukuki bir temele dayalı olduğu için üzerinde yeniden durulmasını gerektirecek önemi haiz bulunmaktadır. Konumuz ana hatlarıyla bu tartışmaların ne zaman, nasıl ve hangi şartlarda ortaya çıktığı, nasıl izah edilmesi gerektiğine dairdir.

Bilindiği üzere, İstanbul'un uzun sayılabilecek kanlı bir mücadele sonrası II. Mehmed tarafından ele geçirildiği hususu, dönemin çağdaş Bizans, Latin ve Osmanlı kaynaklarında hiçbir şüpheye mahal vermeksizin yer alır. Durum böyle olduğu hâlde özellikle XVI. asırda birdenbire şehrin barışla mı yoksa savaşla mı alındığı yönünde tartışmalar ortaya çıkmış gözükmektedir. İstanbul'un fethi konusunu, XVI. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı genel tarihinde ele alan Cenabî, İstanbul'un deniz tarafından "anveten", Edirnekapısı tarafından ise "sulhen" fethedildiğini bildiren ilk Osmanlı tarihçisidir. Ona göre Aksaray'da birleşen asker Ayasofya'ya doğru yürümüştür, bu sebeple Sulumanastır tarafındaki kiliselere dokunulmamış, Aksaray'dan Ayasofya'ya kadar olanlar ise bilahare camiye tahvil edilmiştir.[1] Onun verdiği bu bilgiler muhtemelen giderek yaygınlaşmıştır. Mesela ondan yarım asır kadar sonra Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Bizanslıların aman dileyerek teslim olduklarını türlü hikâyelerle süsleyerek belirtmektedir.[2] Evliya Çelebi'nin ifadeleri, bu hususta hayli yaygın ama literatüre pek yansımamış olan bir rivayetin varlığının önemli bir delili sayılabilir.

Bunun ardından 1716 tarihinde yazmış olduğu tarihinde Dimitri Kantemir, II. Mehmed ile Bizans imparatorunun şehrin teslimi konusunda mutabakat sağladıklarını, fakat bir yanlış anlaşılma sonucu çarpışmaların başladığını, ardından deniz tarafındaki surlardan askerlerin şehre girmeleri üzerine kara surlarında mücadele eden Bizanslıların teslim bayrağı çektiklerini, teslim konusunda karşılıklı bir anlaşma yapıldığını, padişahın bunların haklarını garanti eden fermanı verdiğini yazar. Ona göre Aksaray-Ayasofya arasındaki bütün kiliseler fetih hakkı olarak cami olurken, Sulumanastır (Samatya) ile Edirnekapı arasındaki bazı kiliselere bu anlaşma dolayısıyla dokunulmamıştır.[3]

Bununla beraber İstanbul'un fethi konusunu ayrıntılı anlatan iki Osmanlı kaynağından Tursun Bey ve ondan mülhem olayı aktarıp biraz daha geliştiren İbn Kemal, sulh yoluyla teslim olmuş bir gruptan hiç bahsetmezler. İçeriden olayı yazan Bizans veya Latin yazarlar kuşatma hengâmesinde muhtemelen şehirde gelişen olaylardan çok da haberdar olmadıklarından barış ile teslim olan bölgeler hakkında hiçbir şey söylemez, aksine kent içindeki korkunç mücadeleden bahsederler. Yalnız Tursun Bey, şehir düştükten sonra bir kulede direnen küçük bir askerî birliğin, fazla dayanamayıp kendiliğinden teslim bayrağını çektiğini yazar.[4] Fakat bunu önemsiz bir olay olarak gösterir. Yani fethe şahit olan tarihçilerin hiçbiri sulh yoluyla ele geçirilen bir kent parçasından söz etmezler. Bu bakımdan öncelikle İstanbul'un sulh yoluyla bir parçasının ele geçirildiği fikrinin baştan doğru bir argüman olmadığı açıktır. O vakit bu mesele nereden ortaya çıkmıştır?

Bu sualin cevabının Osmanlı uleması arasındaki hukuki bir tartışmaya dayandığını söylemek sanırım ilk anda hayli şaşırtıcı gelebilir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı tarihlerinde de yer bulmaya başlayan bu meselenin menşei aslında tahribata uğramayan kilise ve manastırların varlığı ve dinî ayinlerini sürdürmeleri keyfiyetidir. II. Mehmed şehrin Hristiyan ahalisini yerinde tutarak onların dinî hukuklarına riayet etmiş, kilise ve manastırlarına dokunmamış, ancak tahrip olan, cemaati kalmayan yahut Müslüman çoğunluk içinde kalan kiliseler cami veya mescide çevrilmiştir. Bu sürecin başlangıç noktası bazı araştırmalarda belirtildiği gibi ne I. Selim'in bütün kiliselere el koyma ve Hristiyanları ortadan kaldırma düşüncesi ne de Osmanlı ulemasının birdenbire

1 Cenâbî Mustafa, *Cenâbî Târihi* (Türkçe muhtasar tercüme), Nuruosmaniye Ktp., nr. 3097, vr. 80b.

2 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme,* haz. R. Dankoff, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı, İstanbul 2006, c. 1, s. 48.

3 D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, çev. Ö. Çobanoğlu, İstanbul 1998, c. 1, s. 153-154.

4 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. M. Tulum, İstanbul 1977, s. 58; İbn Kemal oradan bilgi aktarır: *Tevârîh-i Âl-i Osman*, haz. Ş. Turan, Ankara 1957, VII. Defter, s. 68.

bilgisi yaygın şekilde yer bulmuştur.[126] Hatta öyle ki, açık unutulan küçük bir kapının âdeta dünyanın kaderini değiştirdiği bile belirtilmiştir. Hâlbuki Dukas dışında çağdaş diğer Bizans ve Latin kaynaklarında yer almayan bu bilgi, Osmanlı kaynaklarında da bulunmaz. Bu rivayetin daha önce Arap kuşatmaları sırasında içlerinde Ebu Eyyüb el-Ensarî'nin (Eyüb Sultan) de yer aldığı 500 kişilik bir Müslüman askerî birliğinin imparatorla anlaşıp Ayasofya'yı görmek için İstanbul'a girmeleri, sonra da imparator tarafından ortadan kaldırılmak istenmeleri üzerine komplodan haberdar olup bir mucize eseri olarak açık unutulmuş küçük bir kapıdan surların dışına çıkarak hayatlarını kurtardıkları şeklindeki hikâyeye olan benzerliği dikkat çekicidir. Öte yandan Bizans efsanelerinde istilacıların İstanbul'a Ksilokerkos/Belgratkapı'yı kırıp gireceklerine dair rivayetler, halk arasında sağlam bir yer edinmiş ve Bizans kaynaklarında fetih sırasında açık unutulan kapı hikâyesine temel teşkil etmiştir.[127]

Yine şehre ilk önce Haliç tarafındaki surlardan girildiğine dair bilgiler de doğru olmamalıdır.[128] Kara surlarının aşılmasından sonra Zağanos Paşa'nın Haliç yönündeki surları sıkıştıran askerleri, müdafilerin panik havası içinde bulundukları yerleri terk etmelerinin ardından bu cihetten de içeri girmiş bulunmalıdırlar. Günlük yazarı Barbaro güneş doğarken Türklerin Aziz Romanus Kapısı'ndan şehre girdiklerini, bu arada gün doğmadan bir saat evvel Türk donanmasının zincirin önüne geldiğini, Haliç'te bulunan Zağanos Paşa komutasındaki donanmanın Fener'e asker çıkarttığını ve bunların şehre Türk bayrakları çekildikten sonra süratle içeri daldıklarını ifade eder. Ona göre Osmanlı donanması Sütunlar mevkiinden hareket ederek limandaki zincirin ağzına gelmiş, fakat Latin kadırgalarının beklediğini görünce Yedikule taraflarına doğru yelken açmış, Marmara surları kesiminde faaliyet göstermeye başlamış; Zağanos Paşa ise Haliç'teki Osmanlı gemileriyle Fener tarafına gelmiş, Osmanlı bayraklarının surlar üzerinde dalgalanmaya başladığını görerek karaya asker çıkarmıştı.[129]

Bu arada surlara ilk çıkan Türk askerinin kimliği de tartışmalara yol açmıştır. Bunun Ulubatlı Hasan olduğu yolunda Sfrancis'e atfedilen Büyük Kronik dışında dönemin hiçbir kaynağında bilgi bulunmaz.[130] Osmanlı kaynaklarından Bihiştî, babası Karıştıran Süleyman Bey'in şehre ilk giren askerler arasında yer aldığını, hatta bu sebeple II. Mehmed'in fetih sonrası ona İstanbul subaşılığı vazifesini verdiğini belirtir. Bir başka rivayette de II. Mehmed'in sonraları 1465'te Arnavutluk'a İskender Bey üzerine yolladığı kuvvetlerin başında bulunan Balaban Bey'in (Balaban Badera) İstanbul surlarına çıkan ilk asker olduğuna işaret edilir.[131] Bu isimler arasında öne çıkan Ulubatlı ile ilgili olarak Sfrancis'e ait orijinal nüshada bu ada rastlanmaz. Onun XVI. asırdaki genişletilmiş nüshasında yer alan bu bilgi, uydurma olmaktan çok muhtemelen halk arasında yayılmış bir rivayetin yansıması şeklinde düşünülebilir. Üstelik XVI. asırda bu nüshayı genişleten şahıs, henüz millî kimliklerin gelişmediği veya önem arz etmediği, bu gibi mitosların kendi okuyucu kitlesi üzerinde herhangi bir tesiri olmayacağı böyle bir erken tarihte niçin bu ismi uydurmuştur? Asıl üzerinde durulması gereken husus budur. Zamanla tarihe yeni görevler yüklendiği, millî kimliklerin oluşumunda yeni tarihî kahramanların icat edildiği XIX. yüzyıldan itibaren bu rivayetin artık halka mal olup genelleştiği gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Bu bakımdan Ulubatlı'yı kesin dille reddetmek yerine halka mal olmuş bir efsanevi şahsiyet olarak algılamak ve olayı kendi mantığı içinde değerlendirmek daha uygun bir yaklaşım olacaktır.[132]

Diğer taraftan imparatorun hayatını nasıl kaybettiği konusunda özellikle Bizans ve Latin kaynaklarında türlü rivayetler yer alır. Bu rivayetlerin çoğunda imparatorun kahramanca savaşarak hayatını kaybetmiş olduğu tezi işlenir.[133] Hâlbuki bu karışık savaş ortamında imparatorun akıbeti hakkında kimsenin kesin bir bilgiye sahip bulunmadığı açıktır. Osmanlı kaynaklarında Yedikule taraflarına doğru çekilen imparatorun yaralı bir azap askeri üzerine at sürerken atının ayağının sürçüp düştüğü ve atın altında kalarak

126 *Dünya Savaş Tarihi: Ortaçağ 500-1500*, haz. Bennett ve Bradbury v.dğr., çev. Ö. Kolçak, İstanbul 2011, s. 209.

127 S. Yerasimos, "Ağaçtan Elmaya Apokaliptik Bir Temanın Soyağacı", *Cogito*, 1999, sy. 17, s. 297.

128 S. Tansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti,* Ankara 1953, s. 89.

129 Barbaro, *Ruznâme*, s. 69-70.

130 *Şehir Düştü,* çev. K. Dinçmen, İstanbul 1992, s. 95.

131 W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, s. 280.

132 Feridun M. Emecen, "Menkıbe-Tarih İlişkisinin Çarpıcı Bir Örneği: İstanbul'un Fethinde Surlara İlk Çıkanın Kimliği Meselesi", *İ. Aydın Yüksel'e Armağan*, İstanbul 2012, s. 251-260.

133 Kuşatma sırasında imparatorun yanında yer alan, ancak son anlarına şahit olmadığını kendisi de belirten Sfrancis'e mal edilen büyük kronikte, yanındaki adamlarla çarpışa çarpışa öldüğü bilgisine yer verilir ve büyük bir kahramanlık gösterdiği belirtilir (*Şehir Düştü*, s. 96-97).

tutucu bir tavır sergileyerek Hristiyan tebaayı bütünüyle şehirden çıkarma projesidir. Aslında mesele basit bir hadiseye, II. Bayezid devrindeki bir olaya dayanır. Fatih Sultan Mehmed'in patriklik makamı olarak tayin ettiği Çarşamba ile Draman arasındaki Pammakaristos Kilisesi bu hadisenin mihverini oluşturur. Bilindiği üzere fetihten sonra II. Gennadios'u patriklik makamına getiren Fatih, ona önce Havariyyun Kilisesi'ni makam olarak vermiş, Patrik Gennadios az sonra kadınlar manastırı olan Pammakaristos'a geçmeyi arzu edince (1455), burasını boşaltmış ve bu manastır Patrikhane hâline gelmiştir.[5] 1490'a doğru kilisenin/manastırın Hristiyan cemaati azalınca, etrafında gittikçe kalabalıklaşan Müslüman ahali buranın camiye tahvil edilmesi için başvuruda bulunmuştur. Ancak muhtemelen bu talep dönemin Osmanlı idarecileri tarafından kabul görmemiştir. Bunun sebebi de hiç şüphe yok ki buranın sıradan bir manastır olmaması ve patriklik makamı hâlinde bulunmasıdır.

Zamanla mesele daha da büyüyerek I. Selim dönemine intikal etmiştir. Osmanlı-Safevî mücadelesinin sebep olduğu ve dinî hassasiyetlerin hayli arttığı bu dönemde Müslüman mahallesi içinde kalan Patriklik makamıyla ilgili tartışmalar birdenbire tekrar alevlenmiş olmalıdır.[6] Nitekim bu hususa dikkat edilmeksizin I. Selim'e atfedilen şehirdeki hatta ülkedeki bütün Hristiyanların katli yolundaki teşebbüs ve bunun Zembilli Ali Efendi vasıtasıyla önlendiği yolundaki yaygın bilginin varlığına da inanılmaktadır. Aslında I. Selim'i sinirlendiren husus söz konusu patriklik makamı meselesinin ulema arasında tartışma konusu hâline gelmiş bulunması idi. Nitekim 1518'e doğru Hüsam Çelebi tarafından yazılmış bir risalede, bu meselenin zikredilmesi hayli ilginçtir. Ulemanın bir bölümünün kılıç gücüyle alınmış bir şehirde nasıl olup da kiliselerin ibadete açık olduğunu veya istenildiği gibi tasarrufta bulunulmadığını sorgulamaya başladığı, bu risaledeki argümanlardan açık şekilde anlaşılır. Hüsam Çelebi, Hanefî fıkhı normları içinde kiliselerin kılıçla alınmış bir şehirde mevcut olabileceğini, zimmet hukukunun da bu durumda uygulanabileceğini ifade ediyordu. Yani ona göre bir şehir ister kılıçla isterse barış yoluyla alınsın tasarruf hakkı sultana geçmişti, bu durum da ona arzu ettiği şekilde uygulama yapmasına cevaz verebilirdi.[7]
II. Mehmed bu yetkiye sahip olarak kiliseyi muhafaza edecek bir fermanı vermekte beis görmemiş oluyordu ki bu tatbikata uymakta şer'i açıdan bir sakınca bulunmuyordu. Bu yorum muhtemelen devlet idarecilerine Hristiyan tebaanın hukukuna riayet bakımından daha yakın gelmiş olmalıdır. Zembilli Ali Efendi'nin I. Selim'i yatıştırmasının ardında da bu tip bir "resmî devlet görüşü"

1- Yavuz Sultan Selim ve devlet erkânı (*Hünernâme*)

5 S. Eyice, "Fethiye Cami", *DİA*, XII, 460-462.

6 Bu dönem için bk. F. M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 357-358.

7 L. Öztürk, "Hüsâm Çelebi'nin Risâle Ma'mûle li-Beyâni Ahvâli'l-Kenâisi Şer'an Adlı Eseri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2001, sy. 5, s. 135-156.

ölmüş olduğu hususuna değinilir.[134] Yeniçeriler arasına karışan bir grup azap askerinin şehre girdikten sonra yeniçerilerden uzakta olmak için kimsenin bulunmadığı bir tarafa doğru yürümüşler, bu sırada gizlice deniz tarafına ulaşmak isteyen imparatora ve yanındakilere rast gelmişler ve imparator yaralı bir azabın üzerine saldırırken atının ayağının sürçmesi sonucu devrilip atın altında kalmış, bunun üzerine onun hücumu sırasında yaralanan bu azap kim olduğunu bilmeksizin onu öldürülmüştür.[135]

Bizans tarafına ait kaynaklarda farklı rivayetler yer alır: Nestor İskender, imparatorun Türklerin şehre girişi üzerine önce büyük kiliseye gidip dua ettiğini, sonra "Kilise ve Ortodoks inancı için ölmek isteyenlerin yanına gelmelerini" söylediğini, Arap atına binerek Yedikule tarafına gittiğini, yanında 3.000 muharibin bulunduğunu, kapıya yaklaştığında çok sayıda Türk ile karşılaştığını, onların hepsini öldürdüğünü, akşama kadar savaştığını ama sonunda hayatını kaybettiğini belirtir.[136] Dukas, yanında çok az adam bulunan imparatorun büyük bir ümitsizlik içinde "Başımı bedenimden alacak bir Hristiyan yok mu?" diye bağırdığını, çarpışma sırasında elinde kılıç ve kalkanıyla yalnız kalıp bir Türk askeri tarafından iki kılıç darbesiyle yaralandığını ve yere düştüğünü, fakat bu askerin onun imparator olduğunu bilmediğini, bir asker zannettiğini söyler.[137]

Anlaşılacağı üzere Giustiniani'nin gemisine giderek savaş mevkiini (Pempton-Aziz Romanus arası) terk etmesinin ardından, Türklerin içeri girdikleri haberi ulaşmış, imparator hemen buraya koşmuş, fakat geç kalmış, Türk birliklerinin karşısında burayı müdafaa eden Bocchiardi'nin kuvvetleri tutunamamış, bunun üzerine imparator çaresiz kalarak Bayrampaşa vadisindeki siperlere doğru uzaklaşmış, yanında bulunan yeğeni Theofilos Palaiologos ve yakın arkadaşı Ioannes Dalmata ile birlikte Giustiniani'nin geçtiği küçük kapı civarında yeniçerilerle mücadele etmiş, savaşanların arasına katılmış ve kendisinden bir daha haber alınamamıştır. Onun bu mücadeleler sırasında Türk kaynaklarının bilgisi doğrultusunda hayatını kaybettiği açıktır.

Osmanlı askerleri artık güneşin ışıklarıyla birlikte şehrin sokaklarında ilerlemeye başlamışlardı. Şehrin düşüş tarihi bazı Osmanlı kroniklerinde hatalı verilmekle birlikte, bunların bilgisinden hareketle farklı bir gün üzerinde durmak çok anlamsızdır. Şehre 20 Cemaziyelevvel 857 (29 Mayıs 1453) Salı günü girildiği bilgisi, bu büyük olayın âdeta tek resmî belgesi olan fetihnamelerde çok açık olarak, çağdaş Bizans ve Latin kayıtları ile paralellik arz edecek şekilde belirtilir ve bu konudaki tartışmaların ne kadar gereksiz olduğunu gösterir. Keza İbn Kemal gibi bazı dikkatli Osmanlı tarihçileri de aynı güne işaret etmişlerdir.

Şehrin artık düştüğü kulelere asılan Osmanlı bayraklarıyla kendisini gösteriyordu, surlarda ve kulelerde üzerinde Bizans kartalı ve Venedik aslanı bulunan bayraklar teker teker indiriliyordu. Bunu şehir halkı dehşetli bir korku içinde görüp Ayasofya'ya doğru akın akın kaçıyordu. Hâlâ içlerinde son kehanetin gerçekleşeceğine inananlar vardı. Salı günü Aziz Theodosia Yortusu'ydu,[138] böyle bir günde bu mukaddes şehir nasıl düşebilirdi? Tanrı elbette azizler vasıtasıyla kendilerini koruyacaktı. Zaten eski bir inanca göre düşman Ayasofya'ya kadar geldiğinde karşısında melekleri bulmayacak mıydı? Onlar bu inançsızları şehirden atıp yeniden burayı kurtarmayacaklar mıydı? Bu mucize beklentileri, fiilî savaşan ve Türklere karşı direnenler dışındaki sivil halkın artık son ümidi olmuştu. Fakat katı hakikat karşısında bu mucize beklentilerinin hiçbir anlamı olmayacaktı.

Türkler şehre girdiklerinde boğuşmalar devam etti. Bocchiardi kardeşler ve askerleri bulundukları Kerkoporta yakınlarında bir süre daha çarpışıp artık direnecek bir ortam kalmayınca soluğu Haliç'te aldı. Ama Paolo yakalanarak öldürülmüştü. Antonio ile Triolo ise bir Cenova gemisine binip Pera'ya sığınarak hayatlarını kurtarmayı başardılar.[139] Tekfur Sarayı mevkiinde kuşatılan Minotto'nun emrindeki Venedikli savaşçıların çoğu çarpışmalardan sağ çıkamadı, Minotto ise yakalandı. Kuşatmanın önemli figürlerinden biri olan Kievli Isidoro da Aya Dimitri yöresinde çarpışırken başına isabet eden bir ok ile yaralandı ve esir düştü, fakat kimliğini saklamayı başardı, Galata'ya götürüldü, fidyesi ödenerek kurtarıldı, sekiz gün kadar gizlendi, sonra bir Türk gemisine bindi, ardından da Cenova kolonisi olan Foça'ya geldi, burada bazı kişilerce tanınınca Sakız Adası'na, oradan da Kandiye ve sonra İtalya'ya döndü, 1463'te Roma'da öldü.[140] Birleşmenin amansız karşıtı olarak tanınan Georgios Skholarios (II. Gennadios) ise şehir düştüğünde Pantokrator Manastırı'ndaki hücresinde bulunuyordu.

134 *Tursun Bey*, s. 58-59; İbn Kemal, *Tevârîh,* VII. Defter, s. 72.

135 *Târîh-i Ebül-Feth*, s. 58-59.

136 Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 260.

137 Doukas, *Tarih*, s. 254.

138 Doukas, *Tarih,* s. 260.

139 Jones, *Yedi Çağdaş Rivayet,* s. 46 (Sakızlı Leonardo).

140 Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 129-130.

yatmaktadır.[8] Ancak bu hiç şüphe yok ki sultan tarafından verilmiş bir berat veya ferman vasıtasıyla resmî olarak tescil edilebilecekti.

Bu mesele Kanunî Sultan Süleyman zamanında tekrar gündeme getirildi, ulema arasındaki tartışmalar yeniden ortaya çıktı. Bunun zamanlamasının Kanunî'nin dinin koruyucusu vasfını tam olarak benimsediği ve kendisini hilafet makamının ve İslam dünyasının en önde gelen temsilcisi olarak gördüğü yıllara rastlaması dikkat çekicidir.[9] Üstelik Osmanlı dinî düşüncesinde giderek daha etkili olmaya başlayan -selefî akımlarla da desteklenen- katılaşma, muhtemelen dikkatleri yeniden Müslüman mahallesi içindeki Pammakaristos Kilisesi'ne çevirmişti. Olay yeniden büyüme eğilimi gösterince Patrik I. Ieremias, Yavuz Sultan Selim'in daha önce verdiği kararı hatırlatarak, ilgili fetvayı gösterdi, müdahaleleri engelledi.

1578'de derlenmiş olan *Patrikhane Tarihi*, ilginç bir hikâye takdim eder. Buna göre Patrik Ieremias ikinci patriklik döneminde, kılıçla alınmış bir şehirde hiçbir kilisenin ayakta duramayacağına dair fetvayla karşı karşıya kalmıştı. Bunun üzerine patriği çok seven dönemin sadrazamı ona akıl vererek, kentin sulh yoluyla imparator tarafından Fatih'e teslim edildiğini bundan dolayı kilise hukukunun korunduğunu söylemesini tavsiye etti. Patrik durumu yetkililere bildirdi ve bulduğu iki Müslüman şahit vasıtasıyla da kilisenin kendilerine tahsis edilmiş olduğu bilgisini doğrulattı.[10]

Bu hikâye kısmen doğru görünür. Keza Pammakaristos Kilisesi hakkındaki bitmek bilmeyen tartışmaların hâlâ devam ettiği bir zeminde ileri sürülen bir argüman olarak da değerlendirilebilir. Gerçekte ise Kanunî döneminde böyle bir durumun ortaya çıktığı, Ebussuud Efendi'nin bir fetvasından açık şekilde anlaşılır. Ebussuud Efendi'nin fetvada ileri sürdüğü görüşler esas itibarıyla hayli önemli görünür: Kontekstinden kopuk olarak kayıtlara geçen fetvadaki sual şudur: "Merhûm Sultan Mehmed Han Hazretleri mahrûse-i İstanbul'u ve etrafındaki karyeleri anveten feth mi etmiştir?" Bu sualin nereden kaynaklandığı hususu verilen gerekçeli cevabın içinde yer alır. Cevapta "Ma'rûf olan anveten fetihtir, fakat eski kiliseleri mevcut hâliyle bulunduğuna göre bu durum sulha delalet eder." şeklinde durum izah edilir. Bunu gerekçelendirmek için de 1540-1541'de (945) bu konunun teftiş edildiği, 117 ve 130 yaşında iki kişinin beyanına başvurulduğu, bunların da, şehirdeki Hristiyan ve Yahudi halkın bir kısmının gizlice el altından Fatih ile anlaştıklarını, fetih gerçekleştikten sonra hükümdarın bu grupların hukuklarına riayet ettiğini söyledikleri, bu şahitliğin makbul sayılarak eski kiliselerin varlıklarını korudukları belirtilmişti.[11]

Netice itibarıyla, ulema arasındaki tartışmayı, kadim bir Hristiyan-Müslüman dinî çatışması ve bunun sonucu Müslüman tutuculuğunun bir yansıması gibi görmek yerine, bir kiliseye geçerli gelenekler uyarınca el konulmak istenmesi gibi pek de komplike olmayan bir zemine oturtmak daha mümkün görünüyor. Şehrin barış yoluyla alındığı hususunu destekleyen modern yazarlardan bazıları, bunu Fatih'in şahsiyeti ve imparatorluk algısıyla bağdaştırarak farklı bir ideolojik çerçeveyi, biraz da romantik bir yaklaşımla takdim etmek istemişlerdir. Hüsam Çelebi'nin ileri sürdüğü görüşler, durumu açıklamak bakımından Osmanlı sistemini ve anlayışını en iyi şekilde yansıtır ve makul bir çerçeve sunar.

8 Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 358-359.

9 Bunun için bk. F. M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, İstanbul 2011, s. 114 vd.

10 H. Çolak, "Sulhen mi Anveten mi? İstanbul'un Fethi'yle İlgili Bir Hikayenin Gelişimi (16.-19. Yüzyıllar)", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine*, ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 2010, s. 206.

11 E. Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 104.

O da esir alındı, Edirne'de bir Türke satıldı. II. Mehmed şehre girdiğinde hemen onu aratmıştı. Çok sonra başına gelenlerini öğrenip yanına getirtecek ve ona patriklik makamını verecekti (1454).

Şehrin kılıç gücüyle fethedilmesi, İslamî teamüle göre yağmaya açık hâle gelmesi demekti ve askerlerin üç gün yağma hakkı bulunuyordu. Şehrin içlerine doğru hemen hemen her taraftan akan Osmanlı askerleri birçok esir alarak Aksaray'da birleşti ve Ayasofya'ya doğru ilerledi. Bu arada şehirdeki yerli halkın bir kısmı ve İtalyanlar, Haliç'teki gemilere ulaşarak Marmara'ya açılmayı başardılar. Venedik gemileri, birkaç Ceneviz savaş gemisi Osmanlı donanmasındaki askerlerin karaya çıkmalarını fırsat bilerek zinciri kaldırıp kaçtılar. Barbaro içinde kendisinin de bulunduğu gemilerin limandan çıkışını, hayli renkli olarak tafsil eder. Ona göre şehir düştükten sonra kapağı gemilere atan Latinler ve gemi kaptanları, Cenova podestasından çıkış izni istemişler, o ise durumu II. Mehmed'e bildirmek için elçi göndereceğini ve biraz beklenmesi gerektiğini söylemiş; ancak onun kendilerini oyaladığını düşünen Venedikliler gemilerine binip zinciri keserek Sütunlar mevkiine doğru açılmış, öğleye kadar diğer gemilerin çıkmasını beklemişlerdi. Osmanlı donanması daha sonra Haliç'e girecek ve ancak öğleye doğru limanı kontrol altına alabilecektir.

Şehre giren Osmanlı kuvvetlerine içeride zaman zaman direniş gösteren sivil gruplar da oldu. Bazı siviller evlerinin damlarına çıkıp içeri giren askerlere taş, kiremit, tutuşturulmuş tahta parçaları atıyordu. Askerler direnenleri kılıçtan geçirdi, ama çoğunu esir olarak almayı tercih etti; bu kargaşa ortamında bazıları kiliselere girerek tahribatta da bulundu; fakat bu yağmalamalar akşama doğru kontrolün sağlanmasıyla durdu ve her şey yatıştı. Artık "Fatih" unvanını kazanan II. Mehmed, o gün öğleden sonra şehre girdi ve durumu görerek hemen gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Askerin disiplin altına alınması için her tarafa çavuşlar yolladı. Osmanlı kayıpları konusunda bazı çağdaş kaynaklarda 60.000 rakamına varan abartılı sayılar bulunur. Kritobulos 500 kayıptan bahsederse de bu sayının 5.000 dolayında olduğu tahmin edilebilir.[141] Bizanslıların kayıplarının da asker ve sivil olarak 4.000 dolayında olduğu yine Kritobulos tarafından belirtilir. Bazı kaynaklarda her iki taraftan ölenlerin sayısı 3.000'er kişi olarak gösterilmiştir.[142]

141 *Kritovulos Tarihi*, s. 245.

142 Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 3, s. 20 (Bologna şehri kroniği).

Bizans ve Latin kaynaklarının hemen hepsinde ve onlardan istifadeyle yazılmış modern araştırmalarda ve popüler kitaplarda Türk askerlerinin şehre girdiklerinde büyük bir katliam yaptıkları anlatılır. Bunlar içinde Dukas'ın anlatımı modern müellifleri de etkilemiş görünür.[143] Nitekim Babinger ondaki bilgileri aynen aktarmıştır, ayrıca Pseudo-Sfrancis'in anlatımını da gerçeğe yakın bulmuştur.[144] Genel olarak İstanbul'un düşüşü sonrasındaki ortam, neredeyse bütün Batılı modern yazarlarca söz konusu kaynakların etkisiyle son derece elim ve romantik bir havada aktarılmıştır.
O kadar ki savaş tarihiyle ilgili bazı genel kitaplarda dahi bu hava görülür. Bunlardan birinde Latinlerin 1204'teki istilası sonucu şehirde yapılanlar "fütursuzca yağma ve talan edildiği" ifadesiyle geçiştirilirken, aynı yerde Türklerin fethi kısmında "oluk oluk kan aktığı" gibi bir metafor benimsenmiştir.[145]

Aslında askerlere şehir kılıç gücüyle alındığı için üç gün yağmalama hakkı verildiği açıktır. Askerlerin çoğu şehre daldıklarında yağmalama hareketine giriştiler, karşı koyanları öldürdüler, ama pek çok kimseyi ileride paraya döndürme ümidiyle esir olarak aldılar. Nitekim Dukas bile Türklerin 2.000 kişiyi kılıçtan geçirdiklerini, paraya düşkün olan bu askerlerin ileride fidye almak veya satmak üzere esir almayı daha çok tercih ettiklerini yazmaktan kendini alamaz.[146] Şüphesiz ki karışıklık ve yağma ortamında sivil halktan hayatlarını kaybedenler olmuştur, ancak bunların belirtildiği ölçülerde olmadığı, pek çok esirin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Aynı gün şehre girip sonra çıkan padişahın üç günlük yağmayı kısa kestirttiği ve gönderdiği çavuşlarla durumu kontrol altına aldığı bilinmektedir.[147] Binaların tahribi önlenmiş, daha sonra pek çok esir fidye verilmek suretiyle serbest kalmış, bazılarının fidyesini bizzat II. Mehmed ödemiştir.[148] Onun amacı İstanbul'u kalabalık ve payitahta yakışır bir şehir hâline koymaktı ve bunun için de insan gücüne ihtiyacı vardı, bunların kimliği de önemli değildi. Bu bakımdan büyük katliam ifadeleri ihtiyatlı karşılanması gereken bir bilgidir. Öte yandan kilise ve manastırlarınçoğuna dokunulmayışı ve bunların mevcudiyetlerini

143 Doukas, *Tarih,* s. 255 vd.

144 *Fatih Sultan Mehmed,* s. 96.

145 *Dünya Savaş Tarihi*, c. 1, s. 232.

146 Doukas, *Tarih*, s. 254-255.

147 Doukas, *Tarih*, s. 264.

148 Doukas, II. Mehmed'in parasını vererek esaretten kurtardığı asilzadelerden söz eder (s. 270). Ayrıca bkz. Kritovulos, s. 107; Sfrancis ise oraya buraya saklanmış halka serbestçe evlerine yerleşme izni verildiğini yazar (*Şehir Düştü,* s. 105).

29- Fatih'in şehre girişi (Zonaro)

30, 31, 32, 33- Fetih kutlamaları tarihinde bir ilk: İstanbul'un fethinin 562. yıldönümü en üst düzey resmi katılımla kutlandı. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul Valiliğive ve TC. Cumhurbaşkanlığı tarafından 30 Mayıs 2015'de İstanbul Yenikapı Meydanı'nda düzenlenen, Başbakan, Meclis Başkanı ve Cumhurbaşkanı'nın katılımıyla gerçekleşen kutlamalardan kesitler (İBB)

sürdürmeleri de dikkat çekicidir.[149] Bu konu daha sonra Osmanlı uleması arasında derin tartışmalara sebep olmuştur.

Hiçbir korku duymaksızın savaşın ön saflarında askerlerini kumanda etmiş olduğu belirtilen[150] II. Mehmed, o gün öğleden sonra yakın koruması olan 200 solağın eşliğinde şehre girdiğinde, etrafı seyrederek Ayasofya'ya ulaştı. Kritobulos şehrin harap olduğunu gören II. Mehmed'in yağmaya izin verdiğine pişman olduğunu, hatta bu durum karşısında duygulandığını ve gözlerinden yaşlar döküldüğünü bildirir. Böyle bir şehri yağma ederek harabeye çevirdik diyen II. Mehmed, ona göre karşılaştığı yıkıntı ve meydana gelen üzücü olaylardan dolayı çok rahatsız olmuştu.[151] Kritobulos'un bu yazdıklarını inandırıcı bulmamak için bir sebep yoktur. Zira Dukas da onun Ayasofya'ya girdiğinde, buradaki bir mermeri kırmaya çalışan askere karşı sert tavrını açık şekilde yazmakta bir beis görmemiştir. Mermeri kırmaya çalışan askere seslenerek bunu niçin yaptığını sormuş, o da din sebebiyle diye karşılık vermiş, bunun üzerine sinirlenen II. Mehmed kılıcıyla ona dokunarak şöyle demişti: "Sizin aldığınız hazineler ve esirler size artık yeter, şehrin yapıları ise bana aittir."[152]

II. Mehmed, şehrin bu ana kilisesinde fethin bir ritüeli olarak İslamî kaidelere uygun şekilde hemen ezan okutup şükür namazı kılmış; burayı camiye çevirmişti. Bu arada burada toplanmış olan halka ve din adamlarına güvenliklerinin sağlanacağı teminatını vermişti. Sonra herkesin kiliseden çıkıp emniyet içinde evlerine gitmelerini emretmiş, bunun üzerine halk öğleden sonra üç suları kiliseyi boşaltmaya başlamış; meydana yığılan kalabalığı gören padişah kilisede bu kadar insanın toplanmasına çok şaşırmıştı.[153] Bu bilgiler daha önce de belirtildiği gibi II. Mehmed'in başkent yapacağı bu büyük şehirle ilgili planlarının ilk önemli yansımasıdır ve doğru olması pekâlâ mümkün olabilir.

II. Mehmed şehirdeki bu kısa turunu, imparator sarayına giderek bitirdi. Bu arada çavuşlar şehre dağılarak orada burada dağılmış olan askerleri toplamakla meşguldüler. Bir yandan da şehrin muhtelif yerlerinde güvenlik tedbiri alınıyor, muhafızlar tayin ediliyordu. II. Mehmed sükûnet sağlandıktan sonra şehri terk edip ordugâhına geri döndü. Ertesi gün esirler arasında yer alan önde gelen aileleri, komutanları, yüksek devlet memurlarını kendi nezareti altına aldı, birçoğunun fidyesini bizzat ödeyerek onları serbest

149 Bu konuyla ilgili bir yorum için bkz. Runciman, *Kostantiniyye Düştü*, s. 237-239.

150 Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 3, s. 112 (Da Sarzana'nın mektubu).

151 *Kritovulos Tarihi*, s. 245-246.

152 Doukas, *Tarih*, s. 264.

153 Pertusi, *İstanbul'un Fethi,* c. 1, s. 262-262; *The Tale of Constantinople*, s. 91-93.

31

32

33

bıraktırdı. Dukas'a göre her şahıs başına 1.000 akçe ödemişti. Sonra Notaras'ı tekrar yanına getirtti ve ona iltifatta bulundu, imparatorun akıbetini sordu, ardından da cesedi arattı. Dukas iki yeniçerinin padişah katına çıkarak imparatoru öldürdükleri iddiasında bulunduklarını, o zaman padişahın bunları cesedi bulmakla görevlendirdiğini, iki askerin cesedi bularak kafasını kesip getirdiklerini, o sırada orada bulunan Grandük Notaras'ın bu kesilen başın imparatora ait olduğunu teşhis ettiğini, hatta başka bir kısım esirlerin de yine aynı teşhiste bulunduklarını yazar.[154] Onun cesedinin erguvan renkli "pedila"sından (çorap) tanındığına dair bilgiler vardır. Hatta güya daha sonra başı kesilmiş olan vücudunun yine bir kısım Bizanslılar tarafından çoraplarından tanınarak bilinmeyen bir yere gömüldüğünden söz edilir.[155]

1 Haziran'da Fatih Sultan Mehmed büyük bir alayla yeniden şehre girer, ilk Cuma namazını camiye çevrilen Ayasofya'da kılar, burada hâkimiyet sembolü olarak adına hutbe okuturken bu şehri yeni imparatorluk merkezi yapmak yolunda neler yapacağını zihninden geçiriyordu. Onun için bu şehir kozmopolit yapısını muhafaza edecek bir nitelik taşıyacaktı, 1204'ten beri çok şey kaybetmiş bu kadim başkenti yeniden eski şaşalı günlerine döndürmek azmindeydi ve bunun için kimlikleri ve dinleri ne olursa olsun insan gücüne ihtiyaç duyuyordu. Hatta o bir bakıma kendisini eski Doğu Roma'nın da varisi gibi görüyordu. Şimdi Bizans yeni sahiplerinin elinde yeniden kalkınabilirdi. Osmanlı tarihçileri bile onu "Roma Kayseri" unvanıyla anmakta bir sakınca görmemişti. Üçüncü Roma bu defa çok farklı bir dinin temsilcilerince başlatılıyordu. Bu yolda II. Mehmed, patriklik makamını bile ihya etti. Bir ölçüde Ortodoksluğun yeni hamisi oldu. O bunu Katolik dünyaya karşı önemli bir manevra olarak da düşünmüş olmalıdır. Birleşme karşıtı olarak tanınan Georgios Skholarios'u buldurup İstanbul'a getirtmesi ve ona II. Gennadios unvanıyla boş kalan Patriklik makamını vermesi bu bakımdan kayda değer bir gelişmedir. Artık İstanbul yeni sahiplerinin dilinde "Konstantiniye" olarak anılıyordu, az sonra da yerli halkın kullandığı "İstanbul" adı giderek benimsendi. İstanbul böylece üç kıtaya yayılan büyük bir imparatorluğun kozmopolit yapısını aksettiren başkenti hâline geldi. İstanbul'un düşüşü, Batı âleminde büyük bir teessür yaratırken doğuda Osmanlıların rakibi olan Müslüman devletlerin idarecilerince pek de büyük bir coşkuyla karşılanmamıştı. Bununla birlikte İslam âleminde halk arasında derin bir sevince yol açtı, Osmanlıların yeri ve önemi bu dünyada ön plana çıktı. Artık II. Mehmed için büyük imparatorluğun İstanbul merkezli olarak yeniden inşası vakti gelmişti.

154 Doukas, *Tarih*, s. 265.

155 Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, c. 1, s. 390.

EMPERYAL KENTLERİN UĞURSUZLUĞU:

İSTANBUL VE APOKALİPTİK TEMALAR

FERİDUN M. EMECEN*

İstanbul gibi büyük bir başkent için apokaliptik yani kıyametle ilişkilendirilen kehanetler eski tarihlere inen bir geçmişe sahiptir. Tevrat'a dayandırılan apokaliptik unsurlar İncil'de de etkili bir anlatımla sunulmuştu. İlk Hristiyanların Roma İmparatorluğu için uyarladıkları kehanetler, Roma'nın Hristiyan bir devlete dönüşmesiyle kısmi bir mahiyet değiştirdi. İmparatorluğun merkezinin Konstantinopolis'e taşınmasıyla farklı bir yönelim arz etti. Son saatlerin zuhurunda Roma'nın rolü şimdi Konstantinopolis merkezli olarak tezahür etmeye başladı. Konstantinopolis, Babil ve Roma gibi günahkâr şehirler arasında yerini bulacaktı. İmparatorluğun doğu sınırlarında yazılan kıyamet metinlerinde şehre yönelik tehdidin hep bu cihetten yani doğudan geleceği faraziyesi hâkimdi. Önce Persler, ardından da Müslümanlar bunun başaktörleri olacaktı. 375-378 yılları arasında yazılmış bir risalede dünyanın sonunu haber veren işaret, Asurluların [yani Perslerin] Roma topraklarına saldırmaları ve şehirleri yıkmalarıdır. Bunu takiben Konstantinopolis'in yıkılacağını öngören ve ona altmış yıllık bir ömür biçen bir başka metin ortaya çıkmıştı. Ermenice olarak zamanımıza ulaşan V. yüzyıla ait "Danyal'ın Yedinci Vizyonu" adlı bir başka metinde imparatorluk başkenti "Yedi Tepeli Babil" olarak anılmış, meşum bir kent olarak her türlü adaletsizliğin kaynağı şeklinde tanımlanmıştı. Zamanla ortaya çıkan benzeri metinler âdeta zamanına göre güncelleştirilerek kıyamet kopma süreleri yeniden tanzim edilmiş, nihai büyük bir savaşın ardından şehrin yıkılacağı ve kıyamet konusu sürekli işlenmişti. Ama "Mağrur olma Byzantion kenti çünkü sen üç kere altmış yıldan daha çok hâkim olamayacaksın." ifadesi daima tekrarlanmıştı. Başkentin uğrayacağı felaket çok büyüktü, surları tamamen çökecek, halkı arkalarında hiçbir iz bırakmaksızın ölecek, bunun ardından insanlar orayı işaret ederek şu soruyu soracaklardı: Gerçekten burası bir şehir miydi?

Doğu Roma'da özellikle sınırsız ihtirasıyla Iustinianus sanki bir Deccal gibi görünüyordu. Üstelik onun dönemi uzun savaşlar, depremler, iç isyanlar ve salgın hastalıklarla dolu idi. 557'deki büyük deprem sanki dünyanın sonu söylentilerini gerçeğe dönüştürüyordu. Yayılan rivayetler o kadar etkili olmuştu ki halk dehşet içinde dağlara kaçıyor, bir bölümü kendisini dine veriyor, keşiş oluyor, bazıları kiliselere büyük bağışlar yapıp zenginlikten arınıyordu. Bu felaket beklentileri, VII. yüzyılın başlarındaki olaylarla daha da beslendi. Sasanîlerle olan ümitsiz savaş ortamı, ardından 626'da başkentin Avarlar tarafından kuşatılması artık son saatlerin geldiğine yoruluyordu. Sasanî Hükümdarı II. Hüsrev'e atfedilen kehanet bu sıralarda etkili şekilde yayılıyordu. Babil, Roma üzerindeki hâkimiyetini 612'ye kadar sürdüreceği, bunun ardından 619-626'da Romalıların Sasanîleri mağlup edecekleri bildiriliyor, bunlar gerçekleştiğinde de insanlığın üzerine "akşamı olmayan bir güneşin doğacağı" belirtiliyordu. Rastlantı eseri İmparator Herakleios'un İran seferinden muzaffer şekilde dönüşü (628) de kehaneti sanki doğruluyordu. Ancak doğuda yeni bir tehdidin ortaya çıkışı, bütün bu felaketlerin başka bir kavme endekslenmesine yol açacaktı. Müslüman Arapların halifesi Hz. Ömer, Kudüs'e girip üzerine kendi mabetlerini inşa edebileceği Hz. Süleyman'ın tapınağına gitmek istediğinde, Patrik Sofronias "İşte Danyal'ın da tasdik ettiği gibi kutsal şehrin üzerindeki mekruh şey budur." demişti, yani Deccal ortaya çıkmış bulunuyordu. Araplar artık son günlerin felaketlerini gerçekleştirecek olan ve bu şekilde kutsal kitapta tanımlanan kavimdi.[1] Nitekim Arapların Kontantinopolis üzerine yürüyüşleri bu kehanetleri daha da yaygınlaştıracaktı. Arapların İstanbul'u 667-669 yılı kuşatması sırasında da Yukarı Mezopotamya'da Süryanîce yazılan *Sözde Metodios'un Kıyameti* adlı bir

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

1 Genel olarak bkz. C. Mango, *Bizans Mimarisi*, çev. M. Kadiroğlu, İstanbul 2006, s. 219-224.

risalede, ileride bahsedilecek İstanbul'un alınışıyla ilgili bilgiler de barındıran kıyamet konusunu havi, hadis rivayetine muhteva itibarıyla çok benzeyen şu ifadelere yer verilmişti:

İşte o zaman İsmailoğulları binlerce araba ve atla gelecekler, dokuzuncu dilimin ilk ayında gelecek, Anadolu şehirlerini ele geçirip işgal edecekler, üç kola ayrılacaklar, birincisi Efes, ikincisi Bergama, üçüncüsü ise Malagina'da kışlayacak, talihine küs Firigya, Pamfilya ve Bitinya, çünkü don olduğundan İsmail seni ele geçirecek, önüne gelen her şeyi yakan bir alev gibi ilerleyecek ve 70.000 denizcisiyle adaları ve kıyıları yakıp yıkacak; talihine küs Bizans, çünkü İsmail seni de ele geçirecek, İsmail'in her atlısı denizi aşacak, bunların başı karşında çadır kuracak, savaşa tutuşacak ve Kselokerkos kapısını kırarak Öküz'e kadar ilerleyecek, o zaman Öküz böğürecek...

Metnin devamında Romalıların sonunda galip gelip bunların peşine düşeceği ve Yesrib'i (Medine) vurup çoluk çocuklarını, Kudüs'te yaşayanları esir alacağı belirtilerek Bizans İmparatorluğu'nun zaferi işlenir ve kıyamet konusu bir tarafa bırakılır.[2] Aslında Konstantinopolis merkezli kıyamet kehanetleri, onun kutsal konumuyla alakalı olmalıdır. Çünkü burası Yeni Jerusalem (Kudüs) idi ve Hristiyanlığın en kıymetli yadigârlarının korunduğu bir depo durumundaydı. Bir dinî metinde kentin nasıl yok olacağına dair verilen bir cevapta, onun zamanın sonuna kadar düşmanlarından korkmaksızın yaşayacağı, hiç kimsenin onu ele geçiremeyeceği ifade ediliyordu. Kent "Tanrı'nın annesi"ne emanet edilmişti, bu yüzden surları tahrip edilse bile onu hiç kimse ele geçiremeyecekti, fakat bu kentin sonunun olmayacağı anlamına gelmiyordu. Yaşanan birçok olaydan sonra kent, havada bir değirmen taşı gibi döndürülüp gayya kuyusunun içine atılacaktı. Aziz Andreas'ın bu kehaneti kentin Arapların hâkimiyetine geçmesiyle alakalı değildi, çünkü ona göre Araplar çabucak yenileceklerdi, bununla birlikte bir sükûnet devri de yaşanmayacaktı. 45 yıllık bir refah dönemini katliamlar ve yıkımlar izleyecekti. Anlaşılacağı üzere tarihçiler ve din adamları için kaçınılmaz olan kıyamette, Hz. İsa'nın çilesini yansıtan kutsal yadigârların bulunduğu Konstantinopolis önemli bir odak noktasıydı. Kentin yeni bir bin yıla erişemeyeceği düşüncesi de kıyamet beklentileri içinde yerini almıştı. Kuzeyli kavimlerin kenti istilasına yönelik unsurların bilhassa 1204'teki Latin işgali dönemiyle birlikte belirdiği inancı, kehanetlere eklenmeye başlanmıştı. Eski kehanet metinleri bunlara göre yeniden düzenleniyor, süreler de ona göre ayarlanıyordu. Dünyanın sonu için verilen tarih 1492'ye denk gelmekteydi. Osmanlı Türklerinin ilerleyişi ve kenti tazyik etmeleri de nihai işaretler arasına girmeye başladı. Başkentte Latin karşıtı hizbin lideri konumundaki Skolarios bile dünyanın sonunun 1493-1494'te geleceğini farz ediyordu. Hatta bu sebeple fetihten sonra II. Mehmed'in Ortodoks cemaate liderlik etme teklifini kabul etmişti. Çünkü ne de olsa kıyamet çok yakındı ve dindaşlarına bu son saatlerde manevi liderlik etmesi gerekiyordu.[3] Bu tarihlerde kıyamet kopmadı, ama beklentiler kentin yeni sahiplerinin düşünce dünyalarında da hayli etkili bir yer bulmuştu. Onlar da dinî metinlerden hareketle mukadder kıyametin belirtilerini tadad ederken, söz konusu Hristiyan metinlerindeki Konstantinopolis'in kıyamet alameti olma rolünü literatürlerinde devam ettireceklerdi.

Bazı araştırmacılar Hristiyanlığın bu tür kehanetlerine dair unsurların İslami kıyamet geleneğini de etkilediği kanaatindedir. Onlara göre eldeki ilk İslami kıyamet metinleri Bizans metinlerinden sonra yazılmıştır veya en azından IX. yüzyıla ait olduklarına kesin olarak bakılır. Dünyanın sonu gibi dinî bir vurgunun başlangıçtan itibaren Peygamber'in sözleri olarak hadislere dâhil edilmesi kaçınılmazdır. Kıyametle ilgili bilinen ilk hadisler Ebu Davud tarafından (ö. 889) yazıya geçirilmiş olmalıdır.[4] Aslında kıyamet alameti olarak Kur'an'da lafız şeklinde sadece Ye'cuc-Me'cuc, dabbetü'l-arz, duhan veya güneşin batıdan doğması gibi benzeri haberler yer alır. Geri kalan bütün işaretler hadis kaynaklıdır. Bununla birlikte, Kur'an'da gelecekle ilgili ortaya çıkacak bazı olaylara işaret edilmiştir. Kıyamet alametleriyle ilgili olarak, "... Rabbinin bazı alametleri geldiği gün" mealindeki En'âm suresinin 158. ayeti, "Rumlar pek yakın bir yerde mağlubiyete uğradılar. Hâlbuki onlar bu yenilgiden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir..." hususunu belirten Rum suresinin 2-5. ayetleri, Müslümanların mal ve canları konusunda belalara uğrayacakları, ehl-i kitap ve müşriklerden üzücü sözler işitecekleri, Bedevîlerden geri kalmış olanların kuvvetli bir kavimle savaşmaya çağrılacakları, yakın bir zamanda Mescid-i Haram'a girecekleri şeklindeki gelecekle alakalı ayetler,[5] daha sonra bunların izahlarıyla ve hadislerle oluşan, bu arada İslam dışı kaynaklarla

2 Buradaki metin ve diğer Bizans rivayetleriyle ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bk. S. Yerasimos, *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul 1993, s. 196-200.

3 Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 226-232.

4 Yerasimos, *Kostantiniye*, s. 200-201.

5 Bunlarla ilgili olarak bk. İlyas Çelebi, *İtikadi Açıdan Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, İstanbul 1996, s. 19-20.

1- Üsküdar'dan Sultanahmet ve Galata'nın görünümü (Flandin)

beslenen kapsamlı bir literatüre yol açmış olmalıdır. Muhtemelen İslami kıyamet anlayışı ve işaretlerle ilgili yorumlar yakın coğrafyadaki Hristiyan kaynaklarınca da kullanılmıştır. Yani tek taraflı bir etkiden çok, çift taraflı bir etkinin ortaya koyduğu hayli zenginleştirilmiş kıyamet senaryolarının varlığı ileri sürülebilir. Zira kıyametle ilgili ilk hadislerin Ebu Davud tarafından kayda geçirilmiş olması onların o dönemle tarihlenmesini öngörmez, hadis rivayetinin kaynaklarının daha eskiye gittiği açıktır.

Fitne zamanı ortaya çıkan büyük olay, ölü sayısı fazla olan kanlı savaşların veya bu tür hadiselerin vuku bulduğu yer anlamına gelen "melâhim" konusuna müstakil bir başlıkla yer veren Ebu Davud, bunun emarelerini anlatırken Beyt-i Mukaddes'in onarılması, Medine'nin harap edilmesi, Kostantiniye'nin fethedilmesi ve Deccal'ın ortaya çıkışını sıralayarak, Kur'an'ın ilgili suresindeki yukarıda temas edilen ayet uyarınca Rumlarla yapılacak savaşı "büyük melhame" *melhametü'l-kübrâ* olarak adlandırır, bu büyük melhame ile Kostantiniye'nin fethi ve Deccal'ın zuhurunun altı ay içinde belireceğini yazar. Bu son süre hakkında altı yıl, yedi ay gibi başka rivayetler de vardır.[6]

İslami gelenek, Kostantiniye ve kıyamet konusunu bir arada zikreden iki hadisi ön plana almış ve bu hadislerle geliştirilen yorumlar daha İstanbul'un fethedilmesinden önce Osmanlı dinî literatüründe de

6 Çelebi, *İtikadi Açıdan Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, s. 23.

epey geniş bir yer bulmuştur. Bu bakımdan bu iki kıyamet hadisi, övülen ve müjdelenen Kostantiniye'nin bu vasfıyla hayli ters düşen bir yere sahiptir. Ancak bu durum onun İslami açıdan da kutsiyetinin bir başka ifadesi gibi mütalaa edilebilir.

Söz konusu hadislerin ilkinde Rumların A'mak ve Dabık bölgelerine inmesine kadar kıyamet kopmayacağı, onlara karşı Medine'den bir ordu çıkacağı, Rumlarla Müslümanların dövüşeceği, Müslümanların üçte birinin yenileceği, üçte birinin öleceği ve son üçte birinin galip gelip hiç yenilmeyeceği, Kostantiniye'yi alacakları ve kılıçlarını zeytin dallarına asıp ganimeti paylaştıkları bir sırada İblis'in onlara bağırıp Mesih'in indiğini haber vereceği, bunun üzerine oradan ayrılacakları, Şam'a gidecekleri ve orada Deccal'ın görüneceği gibi hususlar belirtilir.[7]

İkincisinde:

Resulullah "Bir tarafı karada ve bir tarafı denizde bulunan bir şehirden bahsedildiğini duydunuz mu?" diye sorar. Oradakiler "Evet ya Resullulah" deyince şöyle buyurdular: "Benî İshak'tan 70.000 kişi o şehre taarruz etmeden kıyamet kopmayacaktır. Askerler şehre gelince konaklarlar, ancak silahla savaşmazlar, tek bir ok dahi atmazlar. *Lâilâhe illallahu vallahu ekber* derler. Bunun üzerine şehrin kara tarafı düşer. Sonra tekrar Lâilâhe illallahu vallahu ekber derler şehrin diğer tarafı düşer. Sonra tekrar *Lâilâhe illallahu vallahu ekber* derler. Bu sefer onlara açılır. Oradan şehre girerler ve şehrin ganimetini toplarlar. Ganimetleri aralarında taksim ederlerken yanlarına bir münâdi gelip 'Deccâl çıktı' diye bağırır. Askerler her şeyi bırakıp geri dönerler."

ifadeleri yer alır.[8] Bu her iki hadise II. Mehmed döneminde İstanbul'un fetih müjdesini komşu devletlere bildiren fetihnamelerde vurgu yapılması ilginçtir. Ancak burada yeri gelmişken fetih müjdesini bildiren hatta fethedecek kumandanın adını veren hadislere dönemin Osmanlı kaynaklarında hiç atıf yapılmadığı, bunlara yapılan göndermelerin daha sonraki muahhar dönemlerde ortaya çıktığını belirtmek gerekir.[9] Fetih hadisesiyle ilgili yegâne belge sayılabilecek fetihnamelerde de yer alan iki hadisin kıyamet senaryolarıyla bir şekilde ilgili bulunması, kentin tanımlanması bakımından üzerinde durulması ve göz ardı edilmemesi gereken bir açılımı haizdir. Bu cümleden olarak öncelikle bu gibi kıyamet senaryoları ile ilgili Osmanlı literatürünün nasıl bir anlayış geliştirdiğine bakmak gerekir. Çünkü bu husus, emperyal bir dönüşümü bugüne ulaştıracak Osmanlı fethi öncesi kentin manevi ve siyasi açıdan nasıl bir konuma sahip olduğu hakkında fikir verecek önemdedir.

Fetih öncesi Osmanlı literatürünün incelenmesi, söz konusu apokaliptik rivayetlere Kostantiniye/İstanbul

7 Ebu Hüreyre rivayeti ile nakledilmiş hadis: Müslim, *Sahih*, İstanbul 1992, c. 3, s. 2221.

8 Müslim, *Sahih*, c. 3, s. 2238; ayrıca M. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1956, sy. 2, s. 238-240.

9 XV. asır sonlarında kaleme alınan Neşrî'nin *Târîh*'inin ilk edisyonunda (Menzel ve Manisa nüshaları) çok iyi bilinen "*Le-tuftehanne'l-Kustantiniyye*..." diye başlayan hadis yer almaz, ikinci edisyonda fetih ile ilgili bilgiler genişletilirken buna da yer verilmiştir (*Cihannümâ*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 314). XVI. asrın sonlarında eserini kaleme alan Âlî de buna atıf yapar: *Künhü'l-ahbâr,* nşr. Ahmet Uğur v.dğr., Kayseri 1997, c. 1/1, s. 434.

merkezli olarak sıklıkla atıf yapıldığını şaşırtıcı şekilde ortaya koyar. Siyasi açıdan bu kadim başkentin fethi konusunda daha Yıldırım Bayezid döneminden beri girişilen teşebbüslere ters düşer gibi görünürse de kıyamet beklentilerinin fethedilecek kent ile birlikte artık tam anlamıyla belireceği yönündeki kanaatin hayli etkili olduğu söylenebilir. Bu bakımdan fetih öncesi Osmanlı literatüründeki İstanbul imajını belirlemek gerekecektir. Fetih arifesinde İstanbul'dan bahseden en eski Türkçe iki kaynak çeşitli garip hadiseleri bir arada toplayan çoğu defa muhtelif konularda ansiklopedik mahiyette bilgiler veren *Acâibü'l-mahlûkât* adlı eserler serisine dayalı tercümeleridir. Coğrafyacı Kazvinî'nin (ö. 1283) eserini tercüme eden Ali b. Abdurrahman adlı bir yazar, şehirler hakkında bilgi verirken Kazvinî'nin bu eserinde yer almayan ama diğer bir eserinde bulunan İstanbul bahsini aynen nakletmiştir. Kimliği meçhul bir mütercim tarafından Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmed (ö. 1421) adına yapılan bir başka *Acâibü'l-mahlûkât* çevirisinde İstanbul hakkında kısa, fakat ilginç bilgiler vardır. Bunların dışında Osmanlı Hükümdarı II. Murad (ö. 1451) döneminde yapılmış Keykâvus b. İskender (ö. 1082 dolayı) tarafından yazılan ve bir nevi nasihatname vasfı taşıyan *Kâbûsnâme* tercümeleri ile Yazıcıoğlu Mehmed ve Ahmed Bîcân tarafından kaleme alınan ve halk arasında pek meşhur olup yaygın şekilde okunan bir başka üç eser, dinî metinler ve hadislere dayalı olarak, İstanbul'un nasıl algılanmış olduğunu ortaya koyar.

Öncelikle *Acâibü'l-mahlûkât* serisinde İstanbul kavramı, daha önceki Arap görgü şahidi yahut ondan hareketle bu şehri tasvir eden İslam coğrafyacılarının eserlerine dayanmaktadır.[10] XIV. asrın sonlarına doğru ortaya çıkan bu tercümeleri gören Osmanlı entelektüeli, aslında İstanbul'un iki yüz yıl önceki bir tasvirini okuduğunun ne ölçüde farkındadır bilinmez. Herevî adlı Arap seyyahının XII. asrın ortalarında gördüğü İstanbul hakkında verdiği bilgiler,[11] önce Kazvinî'nin kozmografya kitabında[12] ve Yâkut'un (ö. 1229) coğrafya sözlüğünde[13] tekrarlanmıştır. *Acâibü'l-mahlûkât* mütercimleri bu geleneği sürdürmüşler ve bilgilerin serbest bir tercümesini vermişlerdir. Bunlar içerisinde fetih öncesinde kaleme alındığı kesin olan Ali b. Abdurrahman'ın tercümesinde şu bilgiler bulunur:

Kostantin şehrine İstanbul denir, üç bucaklı muazzam şehridir, iki tarafı deniz bir tarafı karadır. Kalesi muhkemdir, sur yüksekliği 21 arşındır. Kapıları çoktur, bunlar içinde biri altın kaplıdır. Şehrin içinde dört yüz direkli büyük bir kasır vardır. Kapısına kadar iki tarafa canavarlar dizmişlerdir, bakırdan fil, aslan, kaplan vb. hayvan şekilleri sıralamışlardır. Bunun etrafında bir minare (yani sütun) vardır, kurşun ve demirden bentlerle berkitilmiştir. Rüzgârda sallandığında ne tarafa eğilse dibine konulan kiremit parçaları un gibi ezilir. Diğer minare bakırdandır. Ortada bir timarhanesi vardır, şimdi kilisedir. Etraftan onu ziyarete gelirler. Bunun üstünde Kostantiniye melikinin kabri var ve kabrin üzerinde bakırdan bir at mevcuttur. Sağ ayağı havada yürür gibidir. Üzerindeki binicinin bir eli açıktır, Şam'dan yana işaret eder. Bu işaret şehri bu yönden gelecek ordu tarafından fethedileceğini gösterir. Diğer elinde ise bir top tutmuştur. Bunun anlamı dünyaya sahip oldum ama bu dünyadan ayrıldığımda yanımda hiçbir şey götüremedim demektir. Şehrin ortasında bir meydanda at koştururlar, ortasında bir taş var, bakırdan kürsü üzerine sanatkârane şekilde dikmişlerdir. Kim üzerine çıkarsa şehrin tamamını oradan görür.[14]

Bu kısa anlatım, Türkçe literatürde İstanbul hakkındaki en eski bilgileri ortaya koymaktadır. Üstelik çeviri yapılırken mütercimin diğer metinlerden ayrıldığı bazı noktalar da dikkat çeker. Bunlar İstanbul'un etraf memleketine "Rum ili" denmesi ve at üzerindeki heykelin el işaretinin yorumlanmasıdır. Kazvinî dışında diğer eserlerde bu işaretin Müslüman memleketleri gösterdiği bilgisi yer alırken mütercim bununla şehrin bu yönden fethedileceği temennisinde bulunmaktadır. Bu son derece nahif bilgiler, İstanbul'u hedefleyenler için çok fazla bir anlam ifade etmemektedir. Ancak bunların şehir imajı hakkında olumlu bir katkı yaptığı da açıktır. Öte yandan buradaki tariflere uygun bir minyatürün varlığı da bilinmektedir. Keza Buondelmonti'nin bugüne ulaşan en eski İstanbul planında da yer almıştır.[15] Minyatürde dört ayağı aynı kaideye raptedilmiş at ve üzerinde elleri açık olan binici tasvir edilmiş ve sütunlar da gösterilmiştir. Burada atın bir ayağının hareketli olarak resmedilmemiş olması ilginç bir ayrıntıdır.[16] P. Gyllius da IV. yüzyılda

10 Casim Avcı, "Arap-İslam Kaynaklarında İstanbul", *Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu, Bildiriler,* ed. Sümer Atasoy, İstanbul 2004, s. 99-112.

11 Bunun için bkz. Semavi Eyice, "Bazı İslam Yazarlarına Göre Fetihten Önce İstanbul", *İstanbul Araştırmaları*, 1997, sy. 2, s. 11-12.

12 *Âsârü'l-bilâd: Geography/Cosmography,* nşr. F. Wüstenfeld, Göttingen 1848, s. 407-409.

13 *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1990, c. 4, s. 396.

14 Ali b. Abdurrahman, *Acâibü'l-mahlûkât*, İÜ Ktp., TY, nr. 524, vr. 135b-136a.

15 Bkz. Kemal Beydilli, "XV. Yüzyıl Bir İtalyan Hümanistinin Gözüyle İstanbul ve Ege Adaları", *Osmanlılar ve Avrupa,* ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 638'deki plan.

16 Bu minyatür için bk. *Cogito*, 1999, sy. 17, s. 302. Küre mefhumu, söz konusu heykelin 1461 seferi sırasında top yapımında kullanıldığı, heykel etrafında türlü söylencelerin var

yaşamış Bizans tarihçisi Prokopios'un heykel hakkında verdiği bilgiyi eserinde nakletmiştir. Onun tasviri tıpkı Arap seyyahlarının tanımlaması gibidir. Şüphesiz bazı ayrıntılar farklıdır. Burada imparatorun bindiği at heykelinin yüzünün doğuya doğru baktığı, ileri doğru adım atacakmış gibi sol ayağını kaldırmış olduğu, diğer ayağının taşa bastığı, sanki dörtnala yola çıkacak gibi durduğu, imparatorun çok büyük tunç heykelinde, ayağında yarım çizmeler bulunduğu, Akhillus tarzında giyindiği, göğüslük zırhı taşıdığı, başında miğfer olduğu ve ışık saçarak doğuya baktığı, Perslere doğru atını sürdüğü, sol eliyle yerküre taşıdığı, bununla tüm dünyanın onun egemenliği altında bulunduğunu anlatmak istediği, elinde ne kılıç ne de mızrak tuttuğu, buna karşılık kürenin üstünde savaşta kazandığı başarıların nişanesi haç bulunduğu, sağ elini doğuya doğru uzattığı ve parmaklarını açarak o barbarlara sınırları içerisinde kalmaları gerektiği ve daha ileri gitmemelerini emrettiği bilgisi yer alır.[17] Bizans ve Arap kaynakları temelli bu intibalar, Ali b. Abdurrahman'ın söz konusu tercümesiyle birlikte Osmanlı/Türk literatürüne de girmiştir.

Türkçe literatürdeki bu ilk olumlu ifadelerin Çelebi Mehmed'in emriyle yapılan ve en eski nüshası Nisan 1448 (Safer 852) tarihini taşıyan bir başka *Acâibü'l-mahlûkât* tercümesinde değiştiği dikkati çeker.[18] Burada kısa bir fiziki tanımdan sonra şehir hakkındaki olumsuz bilgiler özetlenir. Bu bilgiler İbnü'l-Fakih'in eserinden[19] ihtisar edilerek alınmıştır. Burada şehirler bahsinde "Kostantiniyye" başlığı altında şu bilgiler vardır:

Burası Rum melikinin payitahtıdır. Büyük bir deniz kenarında bulunup iki taraf denizle, bir tarafı sahrayla çevrilidir. Peygamberin tâbiînden Ka'b el-Ahbâr[20] (ö. 32/652-653?) Kostantiniye halkının Kudüs'ün yıkılmasına sevinmeleri dolayısıyla Allah'ın onları cezalandıracağını, şehrin tamamen harap olacağını, hatta horoz dahi ötmeyecek durumda bırakılacağını, zelzelelerle sarsılacağını, zift, neft, kibrit/kükürt ile çıkacak üç ateşin burayı halkıyla birlikte yakacağını, feryatlarının semaya ulaşacağını; bu hâldeyken on iki padişahın hazinesinin kalkanlarla dağıtılıp paylaştırılacağını rivâyet etmiştir. Bundan dolayı bu şehrin şaşılacak yerleri çoktur, şehirde hiç yılan bulunmaz.[21]

Bu durum oldukça erken bir tarihte İstanbul tanımlamasının böylesine olumsuz imaj ile birlikte öne çıkarıldığını açık şekilde işaret eder. Bu coğrafyacılara dayalı tasvirler ve kentin imajı, erken tarihli Türkçe dinî metinlerde hayli farklı bir çerçeve çizer. Bunlarda özellikle yukarıda temas edilen Ebu Hureyre'nin naklettiği iki hadis yorumlar ve şerhlerle yerini alır. Dönemin Osmanlı entelektüelleri ve dinî çevreleri yanında bunları dinleyen halkın kıyametle ilişkilendiren bu bahisleri heyecanla takip ettiklerine şüphe yoktur. Bu metinler içinde söz konusu hadislerden de etkilenerek İstanbul'un alınışını bir kıyamet alameti olarak belirtenler hayli fazladır. Fetihten biraz önce yazılmış dinî ve ahlaki maksatlı *Kâbûsnâme* tercümesi olan ve 1427'de telif edilen *Muradnâme* adlı manzum eser ile Yazıcıoğlu kardeşlerin Türkçe olarak halk diliyle kaleme aldıkları, muhtemelen döneminde sıklıkla okunan kitaplar, İstanbul'un alınışını kıyameti başlatacak bir işaret olarak verir.

Muradnâme'de Kur'an'daki kıyamet alametlerinden bahsedildikten sonra hadislerdeki rivayetlere geçilir, Mehdi'nin hurucu, Benî Asfar'ın ortaya çıkışı, Medine'ye kadar gelişi anlatılır, orada işin içine İstanbul sokulur, Benî Asfar'ın üç bölüğünün yenilmesinden sonra, "Kıralar kamu kalmaya bir diri/Olar feth idiserler İstanbul'u/Olardan yirün yüzü ola tolu" mısralarına yer verilir ve oradan ilgili hadis doğrudan manzum şekle dönüştürülerek nakledilir. Burada yorumsuz verilen ifadeler şöyledir:

Feth-i Kostantiniye:

Dahi Bû Hüreyre rivâyet kılur/Resulün sözünü hikâyet kılar/Buyurmuş ki her giz işitmiş misiz/İşitmeye yarar iş etmiş misiz/Ki bir şehr var key muazzamdur ol/Dahı burc u bârûda muhkemdür ol/Kuruyadır onun ulu cânibi/Denizdür kalan yanı burcun dibi/Didiler sahabe ne'am ya Resul/Senünle olana ne gam ya Resul/Dimiş kopmayısar kıyâmet güni/ Halâyık dirildüği sa'at güni/O şehre gaza etmeyince tamâm/Beni İshakilerden aleyhis-selâm/Bular cümle yetmiş bin er olalar/Evet her biri mu'teber olalar/Kaçan kim varalar o şehre bular/Savaş

olduğu ve bu heykel durdukça buranın Rumlarda kalacağı inancı ve atın parçalarının P. Gyllius tarafından müşahede edildiği bilgisi için ayrıca bk. S. Yerasimos, "Ağaçtan Elmaya. Apokaliptik Bir Temanın Soyağacı", *Cogito*, 1999, sy. 17, s. 304-309.

17 *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1997, s. 85-86.

18 Bu nüsha İstanbul'da Millet Ktp. Ali Emîrî, Tarih, nr. 897'de bulunmakta olup XVI. asrın sonlarına ait bir başka nüshası ise Süleymaniye Ktp., Nuri Arlasez, nr. 128'de yer alır. Yine Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 897/1'de ise Ahmed Bîcân'ın *Terceme-i Acâibü'l-mahlûkât*'ı bulunur, ancak bu eserin muhteviyatı farklıdır.

19 *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*, çev. H. Masse, Şam 1973, s. 174-175. Tercümeye esas olan metinde bu bilgi İbnü'l-Fakih'ten alınırken anlam bozukluğuna yol açacak derecede ihtisar edilmiş gözükmektedir.

20 İsrailiyata dair rivayetleriyle eleştirilen ve ilk Müslümanlardan olan bu zat hakkında bk. Yaşar Kandemir, "Kâ'b el-Ahbâr", *DİA*, XXIV, 1-3.

21 Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 897, vr. 126a; karşılaştır Süleymaniye Ktp. Arlasez, vr. 171a-b.

etmeden bula behre bular/Silah ile her giz vuruşmayalar/ Çeri çekişüben turuşmayalar/Heman anı tekbîr ile alalar/ Anun içine fitneler salalar/Çün evvelki tekbîri eyleyeler/ Yıkıla denizden yanı hurd ola/Çü kâfirler anı göre mürd ola/İkincide yerden yanı yıkıla/Şu resme ki zahmesizün çıkıla/Üçüncüde iy ışk eri tâlibi/Yıkıla bozula kamu cânibi/ Bir kez gireler iğtinâm edeler/Birbirine ihtirâm edeler/ Asalar silahını zeytünlere/Gam anlara gide ferah bulara/

Hurûc-ı Deccâl:

Bular ülüşürken ganimetleri/Toya durur iken dükeli çeri/Gelip anda Şeytan çığırsa gerek/Götin yırtı yırtı bağırsa gerek/Ki Deccâl çıktı nefir eyledi/Sizin ehlinüzi esir eyledi/Yalandur bular anı gerçek sana/ Birbirisine bu işi tana/Koyalar ne var ise azm edeler/Dönüp Şam iklimine gideler...[22]

Görüldüğü gibi *Muradnâme*'de hadis herhangi bir ekleme veya tevile gidilmeksizin olduğunca aktarılmaya çalışılmıştır. Fakat *Muhammediye*'de bu bilgiler yazarın yorumuyla biraz farklı şekle bürünmüştür. *Muhammediye*'de şu ifadeler bulunur:

Pes anda bu iki leşker kıtale ettiler ikdâm/ Müslümanlar üç bölük ola birisi olalar meskûr/İkincisi şehid ola üçüncüsü gele galib/Sıyalar kâfiri anda Beni'l-Asfar ola makhûr/Buyurdu pes Resulullah hiç işittiğiniz var mı/Ki vardır bir medîne kim olupdur şöyle mevfûr/ Kim onun bir yanı berre dahi bir cânibi bahre/Dediler kim işitmişiz harâb ola mı ol ma'mûr/Ayıttı çünkim A'mak'da sınısardır Beni'l-Asfar/Medîne leşkeri onu sıyıp kırıp edeler hor/Ki yetmiş bin Beni İshak bile ol şehre erişe/ Ki Kostantiniye derler pes onu edeler mecrûr/Silah u ok ile onlar kıtâl etmeyeler aslâ/Velîkin onu zikr ile yıkalar edeler mecbûr/Ki yerden kamu tahlîl edeler/Sonunda diyeler Allahu ekber/Denizden yanı önden yıkılısar/ İkinci kez bular öyle kılısar/ Yıkıla bir yanı dahı tamâmet/ Yıkılmasın mı kopısar/Üçüncü kez ki Hakkı zikr edeler/ Be külli açıla şehre gideler/Bular yağmada işit ne ola hâl/ Bir âvâz işidile çıktı Deccâl/Koyalar geri ol mâlı alanlar/ Gideler Şam iline geri onlar/Demişlerdir haberde ehl-i tarih/Buyurmuşdur Resulullah tevârih/Ki Kostantiniye tâ yıkılınca/Beni İshak ona onu kılınca/Beni'l-Asfar hurûcundan ona dek/Olısar altı yıl demişti bî-şek/Yedinci yılda çıkar dedi Deccâl/Niçe çıkar işit kim imdi Deccâl...[23]

Yukarıdaki metinlerden anlaşılacağı üzere konu tamamıyla ilgili hadisler çerçevesinde nazm edilmiştir. Ancak özellikle Yazıcızade'nin manzum metninde hadislerde yer almayan bazı ufak farklılıklar da göze çarpar. Burada İstanbul'un alınışı sonunda kopması muhtemel kıyamet için bir farklı yorum getirildiği dikkati çeker. Eğer şehir tamamen harap hâle getirilirse ve yıkılırsa o zaman kıyamet kopmayacaktır. Şehri alanlar ise Deccal'ın belirmesi üzerine Şam'a dönmekle işlerini yarım bırakmışlardır. Bundan dolayı Peygamber kıyamet alametlerinin belirdiğini söylemiştir. Burada Yazıcıoğlu Mehmed'in yorumu, *Muradnâme* yazarınınkiyle karşılaştırıldığında zihinlerde İstanbul ile ilgili birtakım beklentilerin olduğuna işaret edildiği anlaşılır. Fakat İstanbul'un düşüşü ile kıyamet alametinin zuhuru beklentisi Osmanlı entelektüel dünyasında önemli bir yer edinmiş ve hafızalara yerleşmiş olmalıdır. Bu metinlerde ilginç olan husus tıpkı Bizans dönemindeki rivayetler gibi sarışın kavimleri niteleyen Benî Asfar'dır. *Benî Asfar/Benü'l-Asfar* ifadesi Arap kaynaklarında Bizanslıları nitelemek üzere kullanılmıştır, daha sonra kelime yaygınlaşınca Bizans dâhil bütün Batılılar için

2- Eyüp sırtlarından İstanbul'un görünüşü (Bartlett)

22 *Bedr-i Dilşad'ın Muradnâmesi*, nşr. A. Ceyhan, İstanbul 1997, c. 2, s. 1037-1038. *Kâbûsnâme*'de bu kısımlar yoktur: Keykâvus, *Kabusname*, çev. Mercimek Ahmed, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1974; keza *Kitâb-ı Nasihatnâme: Kabusnâme,* nşr. P. Levy, London 1951.

23 *Muhammediye,* nşr. Amil Çelebioğlu, İstanbul 1996, c. 2, s. 314-315.

de kullanılır olmuştur.[24] Fakat Yazıcıoğlu'nun bu kadar bilinçli bir şekilde hareket etmesi anlamsızdır. Nihayet o aldığı kaynağı kendi nazmıyla aktarmaktadır. Fatih Sultan Mehmed dönemi tarihçilerinden Enverî, ilginç şekilde kelimeyi önce Bizans, ardından da onun yerini alma iddiasındaki Macarlar için kullanır ve bundan sonra Macar kralının kendisini Benî Asfar olarak gördüğünü yazar.[25] Yani Batılıları kasteder tarzda kullanılışı İstanbul'un fethinden sonradır. Öte yandan bu tabirin geçtiği hadis metinlerinde bir problem daha dikkati çekmektedir. Aynı konudaki hadis rivayetlerinde bazen "Benî Asfar" geçerken bazılarında da "çekik gözlü kavim" cümlesine rastlanır ve bu sonuncuları doğudan gelen Moğollar veya Türkler olarak yorumlanır.[26] "Asfar" ile "sıgar"dan gelen "asgar"ın birbirine benzemesi aydınlatılması gereken bir probleme işaret eder. Aynı mealdeki hadislerde geçen bu tabirin birbiriyle aynı olma ihtimali, hadis ravilerinden gelen bilgilerin bu anlamda dikkatli bir şekilde yeniden ele alınmasına ihtiyaç gösterir.

Muhammediye'den sonra bu defa benzeri konuları nesir hâlinde toplayan, muhtemelen II. Mehmed'in padişahlığı döneminde telif edilen ve zamanla çok popüler olan *Envârü'l-âşıkîn*'de alametleri türlü hadis kaynaklarına ve bunların şerhlerine dayalı olarak belirtilirken aynı husustaki farklı yorumlar arka arkaya verilerek oldukça karışık bir metin ortaya çıkarılır. Burada ilkin Araplar arasında fitnenin çoğalacağı, müminlerin bütün âlemi alacağı, Benî Asfar ile barış yapacağı, sonra barışın bozulup kâfirlerin galip çıkacağı, Rumlar ve Frenklerin bir araya geleceği ve 960.000 kişiyle batıdan hücum edecekleri; ikinci olarak Muhammed ümmetinin doğuya ve batıya sahip olacağı, bütün dünyayı kâfirden alacağı, ancak üç şehrin geride kalacağı, bunların İstanbul, Roma ve Amuriyye olacağı, ondan sonra hükmün kâfirlere geçeceği; üçüncü olarak *Muhammediye*'deki ilgili pasaja uygun şekilde, Benî Asfar, A'mak'a varmadıkça kıyametin kopmayacağı, A'mak'ın Şam yakınlarında bir köy olduğu, kâfirlerin oraya kadar gelecekleri, Medine'den çıkan İslam ordusunun üç bölük olup kâfirleri yenecekleri, müminlerden bir bölüğünün kaçıp münafık olacakları, bir bölüğünün şehit düşeceği, diğer bölüğünün galip geleceği, ondan sonra İshak Peygamber'in çocuklarından 70.000 askerin İstanbul'u alacakları, önce deniz tarafını yıkacakları, ardından bir duvarını daha yıkıp her üç duvarını da yerle beraber edecekleri, gaziler ganimet malını paylaşırken şeytanın çıkıp "Ey müminler Deccal çıktı, evlerinizi harap ediyor." diye bağıracağı, onların da İstanbul'u bırakıp Şam'a gidecekleri, ondan sonra halkın kötü işler yapacakları bütün bunların da kıyamet alametlerinin belirmesine yol açacağı anlatılır.[27]

Kıyamet ile İstanbul'un ilişkilendirilmesi Ahmed Bîcân'ın *Dürr-i Meknûn* adlı eserinde bambaşka bir şekle bürünür ve şehrin inşasıyla Ayasofya'nın yapımı konusundaki hikâyelere dönüşerek mahiyet değiştirir. Daha inşası sırasında İstanbul lanete uğramış bir şehir olarak takdim edilir. Burada, "... Pes ol vakitten berü ol şehr niçe kerre belâ ve kazâ, gâh ta'ûn ve gâh zelzele ve gâh ateş harab olup ve bir an olmadan ceng dahi eksük olmaz." iken Kostantin adlı bir padişahın gelip imar ettiği, ama "... Âhir zamânun şerrinden niçe bunun

24 Literatür için bk. I. Goldziher, "Asfar", *İA*, I, 664-665; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 18-19.

25 *Düsturnâme-i Enverî, Osmanlı Tarihi Kısmı, 1299-1466,* nşr. Necdet Öztürk, İstanbul 2003, s. 51, 54, 62, 64.

26 *Sünen-i İbn Mâce Tercümesi ve Şerhi,* haz . Haydar Hatiboğlu, İstanbul 1983, c. 10, s. 359, 360, 362.

27 *Âşıkların Nurları: Envârü'l-Âşıkîn*, haz. Ahmet Kahraman, İstanbul 1973, c. 3, s. 174-175.

3- Galata ve İstanbul

4- İstanbul (*Hünernâme*)

gibi hâdiseler olıserdi…" denilerek bu uğursuzluğun sürdüğü ima olunur.[28] Yazar daha sonra Rum'da Kostantiniye padişahının Süleyman Peygamber Mescidi'ne nazire bir mescit yaptığını, dairesinde 10.000 hücre olduğunu, şeytanın o kavmi azdırıp dinden çıkardığını, padişahının kendi suretinde bir sütun inşa ettirip halkı buna taptırttığını, 400 yıl küfr üzre kaldıktan sonra büyük bir zelzele olduğunu ve 60.000 keşişin o yapılan deyrin/tapınağın altında kaldığını belirtir ve ardından

28 *Dürr-i Meknûn*, Süleymaniye Ktp., Pertevniyal, nr. 456, vr. 77b-79a. Eserin tenkitli neşri: Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, *Dürr-i Meknûn*, haz. Ahmet Demirtaş, İstanbul 2009.

Ayasofya'nın inşası hikâyesine geçer. Yapılan mabedi İslami motiflerle süsleyerek anlatır. Hatta Hz. Peygamber dünyaya geldiğinde yıkılan kubbesi bir türlü tamir edilemeyince, sonradan onun bir avuç toprak vererek bunu kirece katmalarını söylediğini, bunun üzerine kubbenin yapılabildiğini, ashabın şaşkınlıkla niçin böyle bir yardımda bulunduğunu sorduğunda ise, "… Anı kâfirler için vermedim, bir zaman gele ümmetim anda namâz kıla ve tilâvet-i Kur'an edeler…" dediğini ifade eder.[29]

İlerleyen bahislerde ise bu defa yine *Muhammediye* ve *Envârü'l-âşıkîn*'deki gibi aynı üslupta kıyamet alametlerini söz konusu yapar. Burada diğerlerinden farklı olarak bir tarihlendirme dikkati çeker. Hz. Peygamber'e atfen hicretin 900'ünden[30] sonra zamane halkının kibirlenip ulema sözü dinlememeye başlamaları, sonunda veba ve diğer salgın hastalıkların çıkacağı, çok yağmur yağıp seller olacağı, olumsuzlukların devamı üzerine devletin kâfirlerin eline geçeceği, Hristiyanların önce Mısır'a sonra Kudüs'e ardından da Rum ülkesine gelip İslambol'u[31] alacakları, İslam askerinin Halep'e çekileceği, burada büyük bir cenk olacağı, Benî Asfar'ın onların ardından geleceği, Medine'den İslam askerinin çıkıp 70.000 kişi hâlinde Benî Asfar'ın karşısında duracağı, Benî Asfar'ın onlara elçi gönderip kendileriyle düşmanlıkları olmadığını bildireceği ve Müslümanların üç bölük olup bunlardan bir bölüğünün bunu makul görerek gidecekleri, diğerlerinin ise "Sizin düşmanlığınız yoksa bizim vardır." diyerek cenk edecekleri, kâfirleri kovarak İslambol'a tıkacakları, şehri kuşatacakları, içeri girip ganimet toplamaya başlayacakları, şeytanın yüksek bir yere çıkıp Deccal'ın belirdiğini ve evlerini harap ettiğini söyleyeceği, bunun üzerine İstanbul'u bırakıp dönecekleri, ondan sonra ise halkın azacağı ve kıyamet belirtilerinin görüleceği anlatılır.[32]

Ahmed Bîcân, ilk versiyonunu İstanbul'un fethedildiği gün tamamladığı, İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem* adlı eserinin tercümesinde, "eşrât-ı saat" bahsine tekrar yer vermiştir. *Müntehâ* adlı bu eserinin söz konusu bölümünde, muhaddislerden naklederek şu alıntıya yer verir:

Evvel Benu'l-Asfar çıkar Mağrib'den Frenk ile ittifâk ederler. Seksen sancak cem' olur ve her sancakta on iki bin kişi olur, yani ser-cümle on kere yüz binden kırk bin er eksik olur. Hâsıl-ı kelâm Şam katında A'mak derler ona değin varırlar ve Medine'den İslâm leşkeri gelirler, üç bölük olurlar, kâfirlerle uğraşırlar. Bir bölüğün kâfiri sıyar ve bir bölüğünü kırarlar, efdal-i şehid onlar olurlar ve bir bölüğü kâfiri sıyarlar, Beni Ishak'tan yetmiş bin kişi İstanbul'un üzerine geleler bir kez "Lâilâhe illallah vallahu ekber" derler, denizden tarafı yıkılır ve bir dahi ancılayın derler bir yanı dahi yıkılır ve bir dahi derler bir tarafı dahi yıkılır. Andan Kostantiniye'yi yağma ederler. Şeytan gelip çığırır ki Deccâl çıktı, oğlunuzu ve kızınızı esir etti, siz yağma içindesiz diye. Bunlar dahi Şam'a varınca Deccâl çıkar, ondan sonra kıyamet nişanları belirmeye başlar.[33]

Ahmed Bîcân İstanbul'un fethi dolayısıyla bu yukarıdaki hadisi ileride biraz yumuşatma gereği hissederek, "… Ammâ Kostantiniye yani İstanbul feth olmak imân kuvvetleri galebe eyleyüp Şeytan şehirlerini yıkıp harap etmekten ibârettir…" der.[34] Böylece İstanbul'u kıyamet başlangıcının alameti olmaktan çıkarmaya çalışır.

İstanbul'un fethinden hemen sonra yazılmış olan bu metinlerdeki kıyamet başlangıcı, diğer metinlerden biraz daha farklı bir vurguyla, dolaylı olarak fethe karşı olan bir tavrı ortaya koyması bakımından ilginçtir. Bu aynı zamanda daha önce bahsedilen iki hadisin muhalif kalemlerce nasıl yorumlandığının da bir göstergesidir. Söz konusu muhalefet, yalnızca siyasi, sosyal ve ekonomik gerekçelerle değil aynı zamanda dinî endişelerle de beslenmiştir. İstanbul'un daha kuruluşunda lanetli olduğu ve burayı ele geçirmekle kıyamet alametlerinin belireceği düşüncesi, fethe farklı gerekçelerle de olsa karşı çıkan gruplarca öne sürüldüğü gibi, fetihten çok sonra bile, büyük bir şehrin sürekli karşı karşıya kaldığı, salgın hastalıklar, yangınlar, sel felaketleri, zelzele gibi tabii afetler vesilesiyle daima hatırlanmıştır ve yaygınlık kazanarak zihinlere yerleşmiştir. Bununla beraber bu teze karşı olanların da yine dinî kaygıları ön plana çıkararak, şehri alıp tamamen harap ettikten sonra üzerindeki lanetin kalkacağı görüşünü savundukları dikkati çekmektedir. Bu bile kıyamet senaryolarının İstanbul

29 *Dürr-i Meknûn*, vr. 84b-87b.

30 Dünyanın sonunun 900'den (1495) sonra geleceği görüşü, II. Bayezid'in saltanatı sırasında ortaya çıkan birtakım hadiselerle desteklenince, büyük bir endişe kaynağı olmuş gözüküyor. Bunun için bkz. Yerasimos, *Kostantiniye*, s. 210-211. Benzeri bir travmanın H 1000 yılında da yaşandığı anlaşılıyor: bkz. C. H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âlî: Bir Osmanlı Aydını ve Bürokratı*, çev. A. Ortaç, İstanbul 1996, s. 138-147.

31 1092'de (1681) istinsah edilen metinde *İslambol* kelimesi özellikle mi kullanıldı, yoksa ilk nüshalarda da böyle mi geçiyordu, bu konu hakkında kesin bir şey söylemek zordur.

32 *Dürr-i Meknûn*, vr. 146a-149a ; krş. *Dürr-i Meknûn,* haz. Demirtaş, s. 211, 217-218.

33 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 630, vr. 102b-103a (Bu eser bir yüksek lisans tezine konu olmuştur: Ayşe Beyazıt, "Ahmed Bican'ın Münteha İsimli Füsûs Tercümesi Işığında Tasavvuf Düşüncesi", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2008). Ahmed Bîcân'ın bu iki eserindeki kıyamet konusunda ayrıca bkz. Kaya Şahin, "Constantinople and the End Time: The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour", *Journal of Early Modern History*, 2010, sy. 14, s. 317-354.

34 *Münteha*, vr. 109b.

4- Dabbetülarz'ın ortaya çıkışını resmeden bir minyatür (Şerif b. Seyyid Muhammed, *Tercüme-i Miftâh-ı Cifrü'l-Câmi*, TSMK, nr. B 373)

5- İsrafil'in Sur'u üflemesi (*Ahvâl-i Kıyâmet*, Süleymaniye Ktp., M. Hafid Efendi, nr. 139)

ile bağlantılı ayağının ne kadar etkili bir tema hâline geldiğinin bir başka yönüdür.

Özellikle fetihten hemen sonra II. Mehmed'in Mısır sultanına ve Karakoyunlulara gönderdiği iki fetihnamede de İstanbul ile ilgili öne çıkarılan ve vurgu yapılan hadislerin, kıyamet ile ilgili aynı hadisler olmaları, âdeta bir antitez geliştirme çabalarını hatırlatır. Ayrıca ilginç bir şekilde bu hadisler tam metinleriyle değil ancak maksada uygun biçimde eksik olarak alıntılanmışlardır.

İlki şöyledir: "Onlar kılıçlarını zeytin ağaçlarına asmış oldukları hâlde ganimetleri bölüşürken Kostantiniye'yi fethederler." Diğeri ise bunun biraz daha kısaltmış hâlidir: "Onlar ganimetleri paylaşırken Kostantiniye feth edilecektir." Üçüncüsü ise şu şekilde kısaltılmıştır: "Bir tarafı karada bir tarafı denizde olan şehri duymadınız mı, evet ey Tanrı elçisi denildi. O dedi 70.000 kişilik bir ordu ona gaza yapacaktır."[35]

Açık olarak görülmektedir ki metinler ustalıkla ayıklanmış, istenmeyen bahisler tamamen çıkarılmıştır. Özellikle son hadiste çıkarılan iki cümle 70.000 kişinin Benî İshak'tan olduğu ve hadisin devamında bu ordunun o şehre saldırmadan kıyametin kopmayacağıdır. Yukarıda ilk zikredilen hadis Molla Güranî tarafından hazırlanmış olup Memlük sultanına gönderilen fetihnamede yer alır, ancak burada başka bir hadis zikredilmez.[36] Öyle anlaşılıyor ki Molla Güranî ustalıkla fetih müjdesiyle ilgili hadislerden diğerine göre daha anlaşılabilir, daha makul ve tabii en az tehlikeli olanına yer vermeyi tercih etmiştir. Hâce Kerimî'nin hazırladığı ve Karakoyunlu Cihan Şah'a yollanan fetihnamede üçüncüsü daha kuvvetli bir vurgu yapmak ve örneklemeleri çeşitlendirmek amacıyla metne alınmış olmalıdır.[37] Fakat hadisin müjde dışında başka bir gayeyi öne çıkardığını gören Hâce Kerimî, bu iki netameli cümleye yer vermeyerek asıl hedefine işaret etmek istemiştir. Hadisi metne alan münşi, kimler olduklarında şüphe bulunan, daha doğrusu Osmanlı

35 Bu fetihnameler için bkz. A. Ateş, "İstanbul'un Fethine Dair Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gelen Cevaplar", *TD*, 1952, c. 4, sy. 7, s. 11-50.

36 Ateş, "İstanbul'un Fethine Dair", s. 18.

37 Ateş, "İstanbul'un Fethine Dair", s. 38-39.

Hanedanı ile ilgisi konusu tartışmalı olan Benî İshak'ı ve şehri almış olmakla kıyamet sürecinin başlayacağı vurgusunu dikkatle ayıklayarak bu bahislere hiç temas etmemeyi ehven bir yol görmüş olmalıdır. Fakat bu lanetin ve kıyamet konusunun farkında olan Hâce Kerimî, şehir hakkındaki olumsuz kanaatlerin varlığına karşı da hadisin tam metnini ve gayesini bilenlere cevap vermeyi ihmal etmemiştir. Nitekim yukarıda alıntılanan üçüncü hadisi naklettikten sonra, Peygamber hadislerinde geçen namlı bir yer ve sağlam bir kale olan bu şehrin ilk zamanından bu ana kadar müşriklerin ocağı ve şeytanların sığınağı olduğunu, yeryüzünde bu kadar eski ve âdeta zamanla yaşıt olan bir hisarın görülmediğini ve üç taraflı duvar gibi sağlam ve alınamaz olarak bilindiğini belirtirken[38] kıyamet senaryolarıyla ilgili metinlerde geçen tanıdık unsurlara yer vermiştir. Ancak şehir ele geçirilip ev ve ocaklarının yıkılması, halkın esir alınması, puta tapanların mabetlerinin iman ehlinin mescitleri hâline getirilmesiyle[39] bir bakıma zımnen bu lanetin ortadan kaldırılmış olduğunu ima etmiştir.

Asıl ilginç nokta bu fetihnamelere gelen cevaplardadır. Memlük sultanının gönderdiği cevabi mektupta hiçbir hadis atfı olmamasına rağmen, "Tanrının elçisinin düşmanı olan Benî Asfar'ın burnunu yere sürümekle..." ifadesi, bu tanımlamanın kimin için kullanılmakta olduğunun önemli bir delilidir. Öte yandan Memlük sultanı kıyamet söylentileriyle ilgili en küçük bir imada bile bulunmamıştır.

Fetihten sonra şehir hakkındaki olumsuz kanaatlerin siyasi rekabetin de etkisiyle sürmekte olduğu açıktır. Bu rekabet bir başkent rekabeti, yani Edirne, İstanbul çekişmesi olmaktan öte muhtemelen daha farklı tonlar taşımaktadır. Serhat boylarındaki grupların imparatorluğun merkezîleşmesine karşı çıktıklarını açık şekilde dile getirdiklerini bildiren bir anekdot, 1470'lerde padişahın Akkoyunlular üzerine yaptığı sefer sırasında, Cem Sultan namına kaleme alınmış *Saltuknâme*'de bulunur. Eserin müellifi Ebülhayr-ı Rumî, İstanbul üzerine yürüme kararı alan II. Mehmed'e bazı beylerin bu hareketin zorluğundan bahsederken, fethi düşünülen şehrin uğursuz bir yer olduğunu, şeytan dünyaya indiğinde ayağını ilk defa buraya bastığını, bu şekilde lanetlenmiş olmakla her devirde yıkılacağını, rivayete göre zina, livata ve fesadın eksik olmayacağını, yerden kara sular çıkacağını, bunun alametinin zelzeleler olduğunu, veba yatağının bu şehrin altında bulunduğunu, bütün bunların da Peygamber'in hadisiyle bilindiğini, ayrıca kıtlığın eksik olmayacağını, huzur ve sükûnet sağlanamayacağını bildirdiklerini yazar. Ayrıca beylerin, şayet padişah kararından dönmez de bütün bunlara rağmen şehri alırsa, bu durumda sadece Ayasofya ve çevresine duvar çekip geri kalan bütün şehri yerle bir etmesi gerektiğini ve imar etmeye de uğraşmamasını, çünkü zaten yıkılacağını söylediklerini ekler. Bunları dinleyen padişah ise şu cevabı vermiştir: "Hele feth olsun nihayet biz yıkarız."[40]

Metnin yazıldığı tarihin Fatih'in yaşlılık dönemine rastlamış olması, burada ince bir siyasi amacın hedeflendiğine de işaret eder. Gerçi daha sonra İstanbul'un fethi olayına tekrar temas edilirken beylerin gerçek niyetleri açıklanır. Beylerin bu işe karşı çıkmaları, onun mamur hâle gelmesinin bütün ülkeyi harap edeceği, içine girip burayı taht merkezi yapan bir padişahın gazadan kalacağı, havasının ağır olup nikris ve diğer hastalıkların belireceği, etrafının denizle çevrili oluşu yüzünden harp ehli gazilere, akıncılara rağbetin azalacağı ve denize ağırlık verileceği endişelerinden kaynaklanmakta idi. *Saltuknâme*'deki bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, İstanbul hakkındaki olumsuz hava sürmekte ve anakronik bir yaklaşımla dahi olsa yer yer çeşitli vesilelerle beslenmektedir. Öte yandan bu bilgilerin kaynağının yine ilgili hadisler ve onların dinî ve ahlaki maksatlarla yazılmış yukarıda sözü edilen Türkçe kitaplar yoluyla yayılan ve yayıldıkça da değişmelere uğrayan rivayetler olduğu söylenebilir.

Benzeri şekilde Osmanlı tarihçilerinden Şükrullah'ın 1460'ta yazdığı belirtilen ilmihâl tarzında türlü konuları ele aldığı *Menhecü'r-reşâd* adlı eserinde herhangi bir yoruma girişilmeksizin kıyamet alametleri konusuna yer verilerek Kostantiniye'nin fethi bahsi öne çıkarılmıştır. Burada ahir zamanda gönderilecek bir halifenin kimliğinden söz edilerek İshakoğullarından 70.000 kişinin Kostantiniye-i uzmâ, Rumiye-i kübrâ ve Çin şehirlerini alacağı, hak dininin bütün her yerde hâkim olacağı belirtildikten sonra Mehdi'nin zuhuru bahsine geçilir ve onun Kostantiniye-i uzmâyı fethedeceği, ordusunun İshak Peygamber'in neslinden 70.000 kişiden ibaret Şam yiğitleri olduğu bildirilir. Bu fetih Deccal'ın çıkmasına vesile olacaktır. Bu hususta bir başka rivayete daha temas eden Şükrullah, Kostantiniye, Rumiye-i Kübra'nın fethinden Deccal'ın hurucuna kadar altı ay gibi bir zaman geçeceğini; ancak doğru rivayetin (yani Kostantiniye'nin fethiyle Deccal'ın

38 Ateş, "İstanbul'un Fethine Dair", s. 39.

39 Ateş, "İstanbul'un Fethine Dair", s. 42-43.

40 Bu metin için ayrıca bk. F. M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet,* İstanbul 2012, ekler kısmı.

7- İstanbul'un fethini haber veren Hadis'i tasvir eden bir miyatür (Şerif b. Seyyid Muhammed, *Tercüme-i Miftâh-ı Cifrü'l-Câmi*, TSMK, nr. B 373)

zuhuru arasında) yedi yıllık bir zaman dilimi olduğunu Davud-ı Bicistanî'ye atfen ifade etmektedir.[41] Eserin yazıldığı tarih dikkate alınırsa bu hesaplanan tarihin 1460'a tekabül etmekte olması ilginçtir. Şükrullah belli belirsiz fetih olayıyla kendi yaşadığı dönemde ortaya çıkacak gelişmeleri âdeta büyük bir endişeyle beklemektedir. Zira konuya girerken Allah'tan mağfiret

41 Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2112, vr. 105a-110a. Şükrullah hakkında bk. Sara Nur Yıldız, "Şükrullah", *DİA*, XXXIX, 257-258.

dilemekte olması bu anlamda manidardır.

II. Bayezid döneminde yazılan anonim *Tevârîh-i Âl-i Osmân* nüshalarından bir grubunun çok rağbet ettikleri İstanbul'un kuruluş hikâyesi ve Ayasofya'nın inşasıyla ilgili uzun pasajları, bu tür rivayetleri türlü sebepler tahtında daha da süsleyerek geliştirmişlerdir. Karamanî Mehmed Paşa gibi II. Mehmed'in yakın adamları ise şehrin süratle imarı sonucu buranın lanetinin ve kıyamet tehlikesinin kalkacağını savunurken, aslında bu söylentilerden -hadis de çok bilindiği ve ortada olduğu için- ciddi şekilde etkilenmiş olduklarının işaretlerini verirler. Benzeri hava, Enverî, Tursun Bey ve hatta İbn Kemal gibi tarihçilerin fetihle ilgili bahislerinde, satır aralarında ima yoluyla bile olsa görülür, hatta XV. yüzyıl sonlarında eserini yazdığı anlaşılan Oruç Bey şu ilginç cümlelere yer verir:

Ve dahı bir rivâyet kıldı kim Mesâbih Şerhi'nde denilmiştir kim Deccâl-ı la'în çıkmazdan öndin bir dahı Kostantin[iye] seyf ile alına, andan sonra kıyâmet kopacak. Ebu İshak oğlanlarından Mehdi adlı ol gele yürüyüş edip tekbîrle ala derler. Ol seyfle alınan dedikleri budur kim şimdi zamanımuzda kim pâdişâhü'l-İslâm ve'l-müslimîn ... Sultan Mehemmed... Kostantin'i feth ettikte...[42]

Öte yandan gelecekte vuku bulacak hadiselerden haber almayı sağladığına inanılan ve bir ilim dalı hâline gelen cefr/cifr[43] literatüründe de kıyamet alametleri bahsinde Kostantiniye/İstanbul'un fethinin öne çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Bu gelenek Arap ve Fars edebiyatı vasıtasıyla Osmanlı literatürüne de geçmiştir. XVI. yüzyıl sonları veya XVII. yüzyıl başlarında hazırlandığı tahmin edilen bir cifr kitabı tercümesinde ilginç şekilde bu bahisler aynen nakledilmiş, hatta ilgili hadise atıf yapılarak bunun bir de tasviri (minyatürü) çizilmiştir. Seyyid Şerif b. Seyyid Mehmed tarafından yapılan *Miftâhu'l-Cefri'l-câmi'* tercümesindeki ifadeler bu tip kitaplardaki konumuzla alakalı yaklaşımlar açısından örnek olarak zikredilebilir:

... Harâb-ı Mekke Habeşe'dendür, Beyt-i şerîfi kal' edip taşların perâkende eyleseler gerekdür, bu fakir eydür ki eğer sual olunursa ki Beyt-i şerîfi Hak te'âlâ ashâb-ı Fil'den hıfz edüp Habeşe'yi musallat etmesine hikmet nedür? Cevâb budur ki Beyt-i şerîf dâim tavâf olunup mu'azzez iken âhir zamânda battâl kalıp mu'attal olmasın içün ol kavmi müstevlî kılup hedmine irâdet-i celîliyesi te'alluk eder, ba'dehu çok geçmeyüp kıyamet kopar. Bu mefhûmu ulema-i hadîs yazmışlardır.

Ve dahi dedi ki kıyamet kopmaz çâk sizinle Zengîler tâifesi mukatele etmeyince ve dahi dediler ki Beytullah'ın harâbı Deccâl'den kırk yıl sonradır. Haleb'in harâbı istilâ-yı Etrâk'tendir. Harâb-ı Kuds yangındandır. Harâb-ı diyâr-ı Mısriyye inkıtâ'-ı Nil'dendir ve âhir zamânda Kostantiniye'yi Hak te'âlâ feth edüp ehl-i Beyt'ten bir recül-i sâlih elinden ana Muhammed b. Abdullah derler, eğer bu şehrin sükkânı yerinde bâki olsa miskinleri çıkmazdı. Bu medîne-i İstanbul'un sûretidir ve fethidir ve mâl-ı ganimetin taksîm olunmasıdır ve bu esnâda fedyâdcı gelip Deccâl çıkmış deyü haber vermesidir ki nakş u tasvîr olunmuşdur...[44]

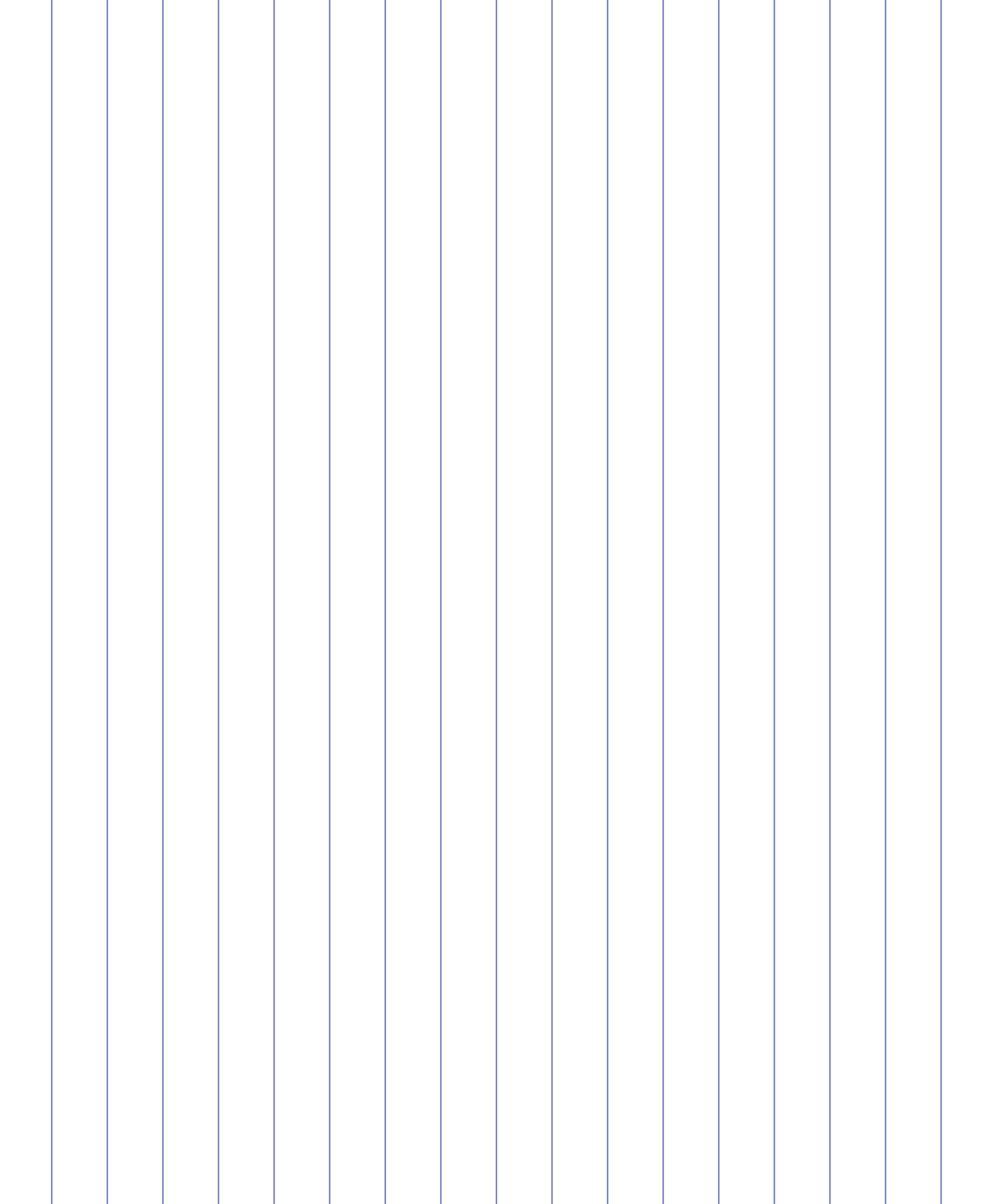
Bu ifadeler, İstanbul ve kıyamet alametleri hususundaki bilgileri takviye eder bir özellik gösterir; XIII. asırda kaleme alınmış bu eserdeki cümlelerin mütercim tarafından aynen korunarak, zaten fethedilmiş olan İstanbul konusuna hiç temas edilmemesi ise ilginçtir. Keza burada bu fethin Muhammed b. Abdullah adlı biri tarafından gerçekleştirileceği kehaneti ayrıca dikkat çekicidir. Mütercim, bu hususta da bir yoruma girişmeksizin daha önce yukarıda zikrettiğimiz hadisi özetleyerek bunun bir resmine (minyatür) yer vermiştir. Bu minyatür İstanbul'un fethinin yegâne tasviri özelliği taşımakla birlikte, resme dikkat edilirse hadis bağlamında Arabî kıyafetli askerlerin ve şehri alan kumandanın çiziminin yapıldığı; Osmanlı tarzı dışına çıkıldığı görülür. Bir tahtta oturan kumandanın yüzü ise Fatih Sultan Mehmed'e benzetilmemiştir; hadis uyarınca, şehre deniz surlarından girildiği tasvir edilmiştir. Keza yine aynı yüzyılda yani şehrin Türkler tarafından fethinden yaklaşık iki yüz yıl sonra bir Osmanlı tarihçisinin İstanbul hakkında aynı argümanları ileri sürmesi, fetih sonrası bu Osmanlı başkentinin uğursuz bir yer olduğu yolunda zihinlerdeki kanaatin hâlâ kuvvetle yaşadığını göstermesi bakımından manidardır.[45] Kısaca; İstanbul gibi büyük bir metropol etrafında oluşturulan kıyamet beklentileri ve uğursuzluk temaları, döneminde halk arasında hayli yaygın bir "fenomen" hâline gelmiştir.

42 *Oruç Beğ Tarihi,* haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2007, s. 112.

43 Metin Yurdagür, "Cefr", *DİA*, VII, 215-218.

44 TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 373, vr. 258a-259a. Bu eserin asıl müellifinin Şeyh Kemaleddin Muhammed b. Talha (v. 652/1254) olduğu tahmin edilebilir (Kâtib Çelebi, *Keşfüz'z-zunûn,* nşr. Şerefeddin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, İstanbul 1971, c. 2, s. 592).

45 Mehmed Halîfe, *Târîh-i Gilmânî*, haz. Ertuğrul Oral, doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2000, s. 77-78.

DİPLOMASİ

BİZANS İSTANBUL'UNA GELEN ELÇİLER

BİRSEL KÜÇÜKSİPAHİOĞLU*

Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak kendisini gören ve evrensel imparatorluk iddiasıyla hareket eden Bizans İmparatorluğu'nun uzun süren imparatorluk dönemi boyunca pek çok milletle siyasi, askerî, ticari ve kültürel ilişkileri olmuş, bu ilişkilerin zemininin hazırlanmasında elçilerin büyük rolü bulunmuştu.

Bizans İmparatorluğu'nda, diplomasi ile ilgilenen özel bir birim bulunmaktaydı. Bu birimin başında VII. yüzyıla kadar *Magister Officiorum* adı verilen yüksek unvanlı bir görevli yer alırdı. Ülke dışına gönderilecek elçilerin seçilmesi, yurt dışından gelen yabancı elçilerin ağırlanması ve imparatorun huzuruna çıkarılması ile resmî törenlerin yapılması Magister Officiorum'un görevleri arasındaydı. VII. yüzyıldan itibaren bu görevler *Logothetes tou dromou* denilen bağımsız bir birimin eline geçti. Bu birime bağlı *Scrinium Barbarorum* adı verilen bir alt birim yabancı elçilerin özel misafirhanede ağırlanmasını, onlara gezilerinde eşlik edilmesini ve onların takip edilmesinden sorumluydu.[1] Diplomatik görüşmeler esnasında Bizans İmparatorluğu, usul ve geleneksel olarak bazı hususlara dikkat ederdi. Bunlar görgü kurallarına ve anlaşmalara uyulması, gelen elçi heyetlerine göz kamaştırıcı hediyeler sunulması, imparatorluğun büyüklüğünü gösterecek davranışların sergilenmesi ve zaman zaman siyasi evliliklerin yapılmasıydı.

İmparatorluk için diplomatik ilişkilerde çok önemli rol oynayan elçiler ise genelde imparatorun güvendiği kişilerden seçilmekte ve bu kişilerin yetenekli, diplomatik davranışları gösterebilecek vasıflara ve ikna kabiliyetine sahip, kültürlü, dil bilen, sağduyulu ve ketum olmalarına özen gösterilmekteydi. Elçiler, tahta yeni çıkan bir Bizans imparatorunu dış devletlere bildirmek ve tahta çıkan yabancı devlet başkanının Bizans tarafından kabul edildiğini söylemekle görevliydi. Onlar aynı zamanda imparatorluğun büyük başarılarını, zaferlerini, imparatorluk ailesi içerisindeki doğumları, evlilikleri ve ölümleri de haber vermekle görevliydi. Elçi görevini yaparken imparatorluğun menfaatini her şeyin üstünde tutmalıydı. İmparatorluğa gelen elçilere veya yabancı misafirlere uygulanan teşrifatla ilgili en detaylı bilgiler İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos'un *De Cerimoniis* adlı eserinde bulunmaktadır.[2]

Bizans'a gelen elçiler genelde İstanbul'un kapılarından herhangi birinde, limanda veya Kadıköy'de (Khalkedon) ilgili devlet görevlileri tarafından karşılanırdı. İmparatorluk görevlileri onlara yolculuğun nasıl geçtiğini, sorun yaşayıp yaşamadıklarını sorar, ardından onları kalacakları özel bir binaya getirerek yerleşmelerini sağlarlardı. Burası yeme-içme, ısınma ve yatma ile ilgili her türlü donanıma sahipti. Elçiler kaldıkları bu yerden saraya veya herhangi bir yere özel yetiştirilmiş ve süslenmiş atlarla giderlerdi. Bu yolculukları anında onlara üniformalı ve zırhlı korumalar da eşlik ederdi.

Elçiler Büyük Saray'da bulunan Magnaura'da veya XI. yüzyıldan başlayarak Blakhernai Sarayı'nda ağırlanıyordu. Sarayda "Magister Officiorum" veya daha sonraları "Logothetes tou dromou" tarafından karşılandıktan sonra imparatorun huzuruna çıkarılan elçilere imparatorluğun ihtişamı gösterilmeye çalışılırdı. Salonda taht üzerinde altın taç ve erguvani kıyafetler içinde gururlu bir edayla oturmakta olan imparatorun huzuruna önce tören kıyafetleri içerisinde

* İstanbul Üniversitesi

1 Konstantinos Porphyrogenitos, *De Cerimoniis aulae Byzantinae*, ed. I. Reiske, Bonnae 1829, c. 1, s. 400, 405, 461; D. A. Miller, "The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period", *Byzantion*, 1966, sy. 36, s. 438-470; A. Kazhdan, "Logothetes tou Dromou", *ODB*, II, 1247; Franz Tinnefeld, "Ceremonies for Foreign Ambassadors at the Court of Byzantium and their Political Background", *Byzantinische Forschungen*, 19(1993), s. 198-199; N. Oikonomides, "Diplomacy", *ODB*, I, 634; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 45; Birsel Küçüksipahioğlu, "Bizans Sarayı'nda Yabancı Elçilerin Kabulü", *Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı Semineri (23 Mayıs 2005): Bildiriler*, İstanbul 2006, s. 99-100.

2 E. Chrysos, "Byzantine Diplomacy, A.D. 300-800: Means and Ends", *Byzantine Diplomacy*, ed. J. Shepard-S. Franklin, 1992, s. 29, 31-32; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 46-47; Küçüksipahioğlu, "Bizans Sarayı'nda Yabancı Elçilerin Kabulü", s. 97, 99.

olan senato üyeleri ve ileri gelen devlet adamları hiyerarşik sıraya göre girerek saygılarını sunar ve hemen imparatorun etrafında yerlerini alırlardı. Daha sonra uzun koridorlardan geçirilerek salona getirilen elçiler altından yapılmış suni aslanların kükreyişleri ve altın kuşların ötüşleri arasında yerlere eğilerek imparatora doğru giderlerdi. İmparator bu esnada genellikle konuşmaz, onun yerine elçilere Logothetes sorular sorardı. Elçiler yanlarında getirdikleri mektubu imparatora sunmak için ona doğru yaklaşırken imparatorun oturmakta olduğu taht teknik bir sistemle yukarıya doğru yükseltilir ve bu şekilde imparatorun büyüklüğü ve erişilmezliği gösterilmeye çalışılırdı. Törenin sonlarına doğru barış, dostluk ve iyi niyet adına getirilen hediyeler imparatora takdim edilirdi. Daha sonra elçiler suni hayvan sesleri arasında geldikleri salondan ama başka bir kapıdan çıkartılırdı.[3] 949-950 yılları arasında İmparator VII. Konstantinos döneminde İtalya Kralı II. Berenger adına elçi olarak ilk kez başkent İstanbul'a gelen Liutprand, Magnaura'da huzura kabul edilişi ve imparatorun huzurunda yaşadıklarını anlatırken benzer ifadeler kullanmaktaydı. Magnaura'nın olağanüstü güzellikte ve büyüklükte bir yer olduğunu belirten Liutprand, İmparator VII. Konstantinos'un tahtının önünde pirinçten yapılmış fakat üstü altınla yaldızlanmış bir ağaç ve bu ağacın üzerinde koro hâlinde şarkı söyleyen altınla kaplı bronz kuşların durduğunu, yerle aynı seviyede olan tahtın sonra birdenbire yükselerek havalara çıktığını, kükreyen aslanlar ve öten kuşlar arasından geçerek imparatorun huzuruna vardığını, üç kez yerlere kapanarak imparatoru selamladığını, başını kaldırdığında imparatoru yerden yükselerek tavana değmiş olarak gördüğünü ve buna hayret ettiğini söylemekteydi. Liutprand, kabul sırasında imparatorun kendisiyle âdet olduğu üzere hiç konuşmadığını, Logothetes aracılığı ile Berenger'in yaptığı işler ve sağlığı ile ilgili sorular sorduğunu, törenin bitiminde bütün yabancı elçilerin yaptığı gibi kendisinin de barış niyetinin göstergesi olarak efendisinden getirdiği hediyeleri imparatora takdim ettiğini kaydetmekteydi. Bu hediyelerin 9 zırh, 7 kalkan, 2 altın kaplama gümüş kupa, kılıçlar, mızraklar ve 4 hadım olduğunu söyleyen Liutprand, kükreyen aslanların ve öten kuşların arasında mekânı terk ettiğini belirtmekteydi.[4] XIV. yüzyılın en önemli seyyahlarından İbn Battuta 1332 yılında Özbek Han'ın hanımı ve Bizans İmparatoru III. Andronikos Palaiologos'un (1328-1341) kızı Beylun Hatun'un maiyetine katılarak İstanbul'a gelmiş ve imparatorun huzuruna kabul edilmişti. İbn Battuta bu töreni anlatırken dört muhafız eşliğinde duvarları mozaikle süslü, ortasında fıskiye ve bunun etrafında ağaçların bulunduğu geniş bir salona geldiğini, sağda ve solda sessizlik içinde ayakta bekleyen ve kimse ile konuşmayan kişilerin olduğunu, salonun ortasında duran üç görevlinin kendisini dört muhafızdan teslim alarak imparatorun bulunduğu kubbeli salona götürdüklerini, bu esnada tahtında oturan İmparator III. Andronikos'un yanında imparatoriçenin de olduğunu belirtmekte, ardından Beylun Hatun ve kardeşlerinin tahtın biraz aşağısında yerlerini aldıklarını, imparatorun sağ tarafında altı, sol ve arka tarafında da dörder silahlı muhafızın durduğunu ifade etmekteydi. Kendisinin imparatoru selamlayacağı zaman heyecanının geçmesi için İmparator Andronikos tarafından oturmasının söylendiğini, ancak dinlendikten ve heyecanı yatıştıktan sonra imparatoru selamladığını bildirmekteydi. İbn Battuta, imparatorun kendisine Kudüs, Kubbetü's-sahre, Beytüllahm, Dımaşk, Mısır, Irak ve Anadolu gibi yerler hakkında tercüman aracılığıyla sorular sorduğunu, verdiği cevaplardan memnun kalarak kendisinin iyi bir şekilde ağırlanması için emir verdiğini sonrasında da hilat giydirip kendisine koşum takımları mükemmel bir at ve imparatorların başında taşınan şemsiye verilmesini istediğini aktarmaktaydı. İmparatorluğun bu diplomatik uygulamalarından farklı duygularla ayrılan elçilerde olmuştu. Mesela, Abbasî Halifesi Ebu Cafer el-Mansur (754-775) tarafından gönderilen ve İmparator V. Konstantinos zamanında (741-775) İstanbul'a gelen Abbasî Elçisi Umare b. Hamza imparatorun huzuruna çıkıncaya kadar yaşadıklarını anlatırken kimi zaman "Öyle korktum ki içimden kesin ömrümün sonu geldi dedim." sözleri ile açıklamakta ve huzura kabul için ilerlerken salona vardığını, buranın büyüklüğünden imparatoru göremediğini, bu esnada kırmızı ardından yeşil bir dumanın etrafı kapladığını, dumanın dağılmasından sonra imparatorun huzuruna ulaştığını aktarmakta, ardından V. Konstantinos'u selamladığını

3 Konstantinos Porphyrogenitos, *De Cerimoniis,* I, 566 vd; S. Runciman, *Byzantine Civilization*, New York 1956, s. 125-126; Miller, "The Logothete....", s. 459-461; Tinnefeld, "Ceremonies for Foreign..", s. 198 vd; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri,* s. 48; Küçüksipahioğlu, "Bizans Sarayı'nda Yabancı Elçilerin Kabulü", s. 100-102.

4 Liutprand of Cremona, *The Embassy to Constantinople and Other Writings*, ed. J.J. Norwich, çev. F.A. Wright, London 1993, s. 153-154. Krş. Küçüksipahioğlu, "Bizans'a Elçi Olarak Gelen Cremona Piskoposu Liutprand'ın İzlenimlerine Bir Bakış, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIV (2009), s. 162-164.

ve sonrasında halifeden gelen mektubu imparatora takdim ettiğini söylemekteydi. İfadesine göre bir süre sonra imparatorun isteği üzerine onunla birlikte saray ve çevresini gezen Umare, yaşadığı korkudan imparatora bahsetmiş ve uygulanan bu protokolün sebebini sormuştu. V. Konstantinos ise "İmparatorluk sarayına gelen yabancı elçilerin kalplerine korku salmak için bu yola başvuruyoruz." diye cevap vermişti.[5]

Karşılama töreni esnasında dikkat çekici bir husus gerek elçilerin gerekse yabancı hükümdarların imparatorun huzurunda ayakta bekletilmeleriydi. Bu mecburiyet sadece imparator izin verdiği takdirde değişebilir, o da ancak daha alçak bir yere oturmaları koşuluyla olabilirdi. Mesela 1162 yılında İmparator Manuel Komnenos'u (1143-1180) ziyaret etmek için başkent İstanbul'a gelen Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıcarslan (1155-1192) son derece gösterişli bir şekilde karşılanmış ve kendisine imparatorluğun görkemi sunulmaya çalışılmıştı. Bu esnada altın, inci, yakut ve safir taşlarla süslü ve yüksekte yer alan tahtında incilerle bezenmiş mor kıyafeti ile bulunan Manuel, oturması için sultana ısrar etmiş, ancak II. Kılıcarslan geleneklere aykırı olur düşüncesi ile ilk başta bunu reddetmişti. Fakat imparatorun ısrarları karşısında kabul ederek tahtın yanında alçak bir yere oturmuştu.[6] İmparatorun huzurunda ayakta durmak bazılarına gereksizmiş gibi görünmekteydi. Örneğin böyle bir olay Birinci Haçlı Seferi esnasında yaşandı. Bizans tarihçisi Anna Komnene'nin kaydına göre İmparator I. Aleksios Komnenos, Haçlı liderlerini Blakhernai Sarayı'nda kabul ettiğinde Batılı bir şövalye imparatorun tahtına oturma saygısızlığını gösterdi. Orada bulunanlardan olup ileride Urfa Haçlı Kontluğu'nu kuracak Baudouin de Boulogne şövalyeye yaptığının yanlış olduğunu belirterek "Böyle bir şeyi yapmamalıydın… Roma imparatorları tebaalarının yanlarına oturmalarına izin vermezler…" diyerek uyarıda bulundu. Şövalye ise sinirli bir şekilde imparatora bakarak "Şu adama bakın! Böyle cesaretli kumandanlar ayakta beklerken, kendisi tahtına tek başına oturuyor." diye söylenmişti.[7]

Törenden sonra anlaşıldığı kadarıyla imparatorluk tarafından elçilere hediyeler sunulmakta ve onları onurlandırmak için daha çok II. Iustinianos tarafından yaptırılan salonda yani Triklinos'ta yemek verilmekteydi. Müzik eşliğinde yenen yemek sırasında elçiler imparatorla konuşma fırsatı bulurlardı. Yemekten sonra onlara altın tepsiler içerisinde gümüş hediyeler sunulurdu. Ancak bu yemek ziyafeti kimi zaman bir kerede kalmaz, daha fazla sayıda da olabilirdi. Mesela Liutprand, VII. Konstantinos tarafından Triklinos'ta verilen yemeğe davet edilmiş ve bu esnada imparatorla bizzat görüşme fırsatı bulmuştu. Hatta imparator görüşme sırasında hem kendisine hem de maiyetine hediyeler vermişti. Yine 946 yılında İmparator VII. Konstantinos zamanında başkent İstanbul'a misafir olarak gelen Rus Prensesi Olga'ya Magnaura'da düzenlenen törenden sonra aynı gün iki kez resmî ziyafet verilmişti. İkinci yemek İmparatoriçe Helene tarafından düzenlenmiş ve yemek esnasında Olga ile imparatoriçe arasında konuşmalar olmuştu. Elçilerin veya yabancı misafirlerin imparatorla bu seremoni ve yemek merasimi hariç başka ortamlarda görüşme fırsatı buldukları da olurdu ve genelde Bizans sarayında ülkelerinin imparatorluk nezdindeki önemine göre ağırlanırlardı.[8] Birinci Haçlı Seferi'nin ana ordularından önce yanındaki birliklerle yola çıkarak başkent İstanbul'a gelen Pierre I'Hermite, İmparator Aleksios Komnenos tarafından sarayda ağırlanmış ve Aleksios, ona imparatorluğun tüm görkem ve haşmetini göstermek için pek çok hediye ve para vererek kendisine hayran kalmasını sağlamıştı.[9] Yine Birinci Haçlı Seferi liderlerinden biri olan Bohemund, başkent İstanbul'a geldikten ve İmparator Aleksios ile görüştükten sonra imparatorun kendisine verdiği hediyelerle şaşkına dönmüştü. Aleksios'un kızı tarih yazarı Anna Komnene'nin kaydına göre Bohemund, içinde giysilerin, altın, gümüş ve çok kıymetli eşyaların bulunduğu bir odaya götürülerek buradaki her şeyin kendisine ait olduğu söylenmişti. Bu manzarayı gören Bohemund'un şaşırdığı, hayrete düştüğü ve gördüklerine inanamayarak "Bu kadar çok mala sahip olsaydım,

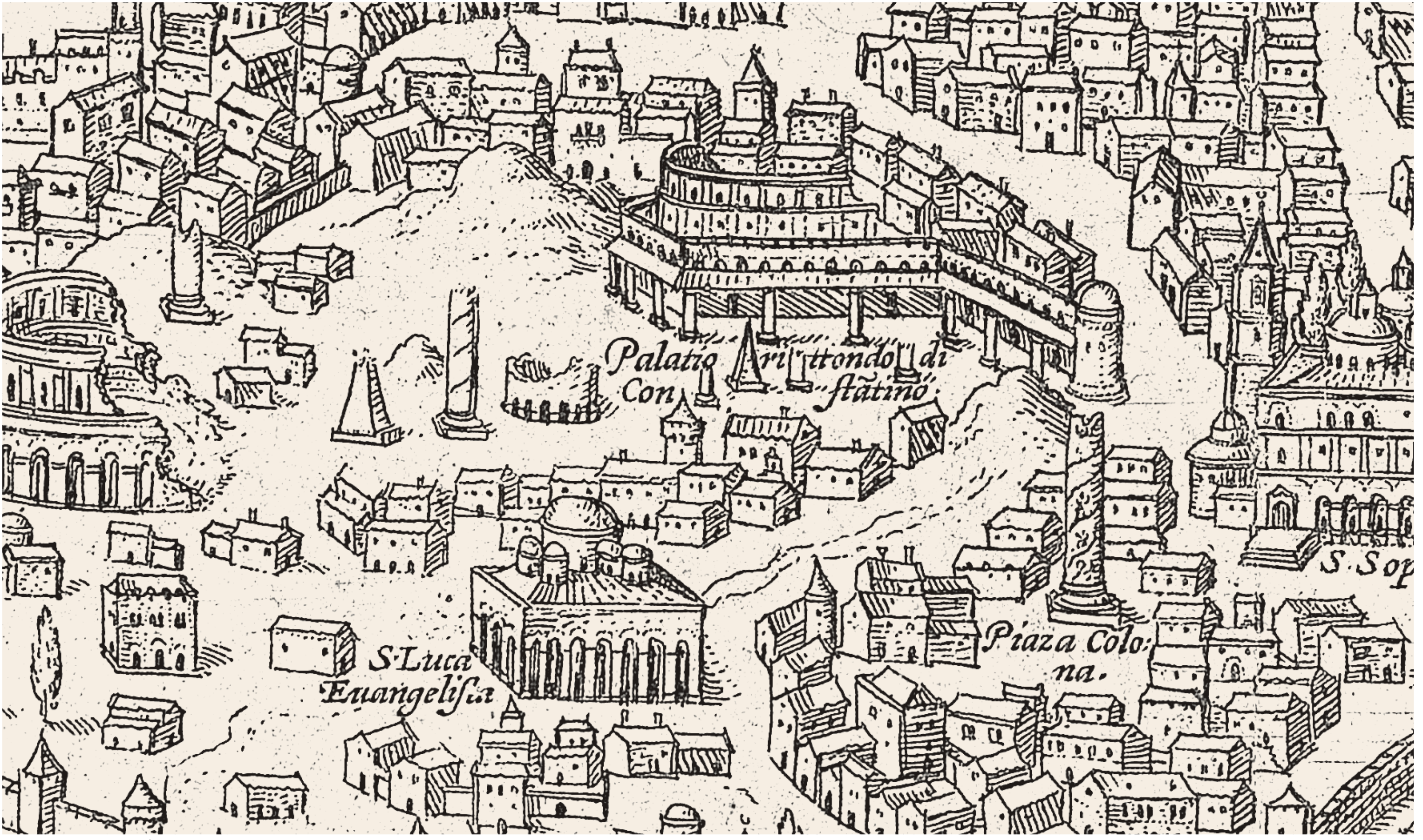
5 Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri,* s. 89-90; Casim Avcı, "Arap-İslâm Kaynaklarında Bizans Sarayının Tasviri", *Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı Semineri (23 Mayıs 2005): Bildiriler*, İstanbul 2006, s. 108-111.

6 Ioannes Kinnamos, *Historia,* çev. Işın Demirkent, Ankara 2001, s. 149-150.

7 Anna Komnene, *Aleksiad,* çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 320. Krş. Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri,* İstanbul 1997, s. 23; G. Ostrogorsky, "Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni", çev. Özden Arıkan, *Cogito,* 1999, sy. 17, s. 65; Küçüksipahioğlu, "Bizans Sarayı'nda Yabancı Elçilerin Kabulü", s. 102-103.

8 Konstantinos Porphyrogenitos, *De Cerimoniis*, c. 1, s. 594-596; Liutprand of Cremona, *The Embassy to Constantinople,* s. 154; krş. Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri,* s. 48-49; Tinnefeld, "Ceremonies for Foreign", s. 200 vd.; Küçüksipahioğlu, "Bizans Sarayı'nda Yabancı Elçilerin Kabulü", s. 102; Küçüksipahioğlu, "IX-X. Yüzyıllarda Bizans-Rus İlişkileri ve Kiev Prensesi Olga'nın Hristiyanlığı Kabulüne Dair Bazı Görüşler", *Kafkas Dosyası*, İstanbul 2006, s. 1 vd; Küçüksipahioğlu, "Bizans'a Elçi Olarak Gelen…, s. 164.

9 Birsel Küçüksipahioğlu, "Türklerle Haçlıların İlk Karşılaşması: Drakon Savaşı", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, 2013, sy. 3, s. 43-51.

1- Bir XVI. yüzyıl İstanbul haritasında varlığını sürdüren Bizans devri anıtları (TSMK, nr. Y.B.3854)

şimdiye kadar çok sayıda ülkenin sahibi olurdum." dediği kaydedilmekteydi. Bu sözler üzerine Bohemund'u odaya götüren görevlinin bunların hepsinin kendisine ait olduğu ve bunun imparatorun bahşetmesi sayesinde gerçekleştiğini söylediği belirtilmekteydi.[10]

Bizans İmparatorluğu'nun bu saray seremonisinden hiç mi hiç hoşlanmayan elçiler de olmuştu. Mesela bunlardan biri II. Nikeforos Fokas zamanında (963-969) ikinci kez İstanbul'a gelen Cremona Piskoposu Liutprand'dı. Bu sefer Alman İmparatoru I. Otto'nun elçisi olarak başkentte bulunan Liutprand, bilindiği gibi VII. Konstantinos zamanında başkentte İtalya Kralı Berenger'in elçisi olarak görevini ifa etmiş, imparatorluğun kendisine yaklaşımından memnun kalarak ülkesine dönmüştü. Ama İmparator II. Nikeforos Fokas döneminde 968 yılında gerçekleşen ikinci ziyaretinde imparatorluktan hiç memnun kalmamıştı. Bunda imparatorluğun Otto'ya duyduğu olumsuz hislerin de etkisi olmuş ve bu yüzden Liutprand'a Otto'nun adamı gözüyle bakılmıştı. İmparatorluğun kendisini karşılayış biçiminden memnun kalmayan elçi, bu davranışı şahsına ve efendisi Otto'ya karşı saygısızlık olarak addetmişti. Bu yüzden seyahati ile ilgili Otto'ya yazdığı raporda imparatorluğun teşrifatını küçümsemekte, aynı zamanda alaycı bir tarzda eleştirmekteydi. Kaldığı yerden hoşnut kalmayan, imparatorluk sarayına at ile değil yaya olarak götürüldüğünü belirten Liutprand, İmparator Nikeforos'un huzuruna çıkarıldığında ve yemek daveti esnasında yaşadıklarını anlatırken şunları söylüyordu:

Canavara benzeyen bu adam küçük gözleri ile âdeta köstebeği andıran koca kafalı bir bücürdü... Ağzı bozuk ve tilki gibi kurnaz olan bu adamın giysileri çiftçi kıyafeti gibiydi, zamanla yırtılmış ve rengi de solmuştu. ... Beni sarayının ileri gelenlerinden hiçbirinin önüne geçmeye layık görmediğinden kendisinden uzak, örtüsüz bir masaya oturttu... Bu sofrada sadece bir çeşit yağ ve balık likörü vardı. Bana sizin ordunuz ve gücünüzle ilgili sorular sordu. Cevaplarım samimi ve doğruydu ama o bana bağırarak "Yalan söylüyorsun. Senin efendinin askerleri ata binemez. Nasıl savaşacaklarını dahi bilmezler. Onların kalkanlarının biçimi, zırhlarının ağırlığı, kılıçlarının uzunluğu, miğferlerinin hafifliği savaşmalarına

10 Komnene, *Alexiad*, s. 322.

2- Elçilerin ağırlandığı Tekfur/Blakhernai Sarayı (Pardoe)

> engel olur." cümlelerini kullandı ve kahkaha attıktan sonra "Onların oburluğu iş yapmalarına manidir..." sözlerini sarf etti. Benim cevap vermeme müsaade bile etmeden aşağılayıcı bir tarzda "Sizler Romalı olamazsınız, Lombardsınızdır..." dedi. [11]

Yabancı elçi eğer Bizans'a kültürlü, sempatik ve bilge biri olarak görünürse o zaman ona sarayın hazineleri ve değerli eşyaları gösterilir ve Hipodrom'da oynanan oyunlara veya kutlamalara gitmesi sağlanırdı. Mesela Hz. Ebubekir tarafından İmparator Herakleios'a (610-641) 633 yılında İslam'a davet etmek için gönderilen elçilere imparator yaldızlı bir çekmecede sakladığı ipek kumaş üzerine işlenmiş peygamberlere ait resimler göstermişti.[12] Elçilerin Hipodrom'da kutlama ve oyunları izlediğine dair örneklerden biri İmparator Iustinianos döneminde (527-565) yaşanmış ve imparator, 556 yılı Mayıs ayında şehrin başkent oluşunun yıldönümü törenlerini Hipodrom'da İran elçileri ile birlikte izlemişti. Hatta bu esnada başkentte ekmek kıtlığı yaşandığından halktan bir grubun imparatorun önünde şehrin valisine beddua etmesi ve bu olayın rakip imparatorluğun elçilerinin yanında gerçekleşmiş olması Iustinianos'un üzülmesine neden olmuştu.[13] Yine Sultan II. Kılıcarslan'ın 1162 yılında İstanbul'a gelmesi esnasında İmparator Manuel'in sultanı Hipodrom'daki at yarışlarına davet ettiği görülmüştü.

Bir elçinin imparatorun huzurunda diplomatik kurallara aykırı, saygısız bir şekilde davranması veya itaatini arz ederken herhangi bir kusur işlemesi onun huzurdan kovulmasına ve hapse atılmasına neden olabilirdi. İmparatorluğun teşrifatını küçük gören elçilerin diplomatik dokunulmazlıkları asla olmazdı. Bizans'a gelen yabancı elçiler ülkede kaldıkları süre boyunca göz hapsinde tutulur, devlet hakkında izin verilenler dışında fazla bilgi toplamalarına kesinlikle müsaade edilmezdi. Casusluk yapabilecekleri ve devletin âlî menfaatlerine zarar verecekleri düşüncesiyle elçiler titizlikle izlenirler, böyle davranışta bulunanlar ise

11 Liutprand of Cremona, *The Embassy to Constantinople,* s. 178-183; krş. Michel Kaplan, *Bizans'ın Altınları*, çev. İhsan Batur, İstanbul 2004, s. 134-135; Küçüksipahioğlu, "Bizans'a Elçi Olarak Gelen..., s. 167 vd.

12 Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri,* s. 62-63.

13 Birsel Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, ed. Sait Öztürk, İstanbul 2009, s. 24-25.

derhal hapisle cezalandırılırdı.[14] Mesela Cremona Piskoposu Liutprand'ın İmparator II. Nikeforos ile yaptığı başka bir görüşme sırasında imparatoru sinirlendirdiği ve kendisine imparatorun "Defol git!" diye bağırdığı kaydedilmekte; bundan sonra Liutprand'ın kaldığı yerden dışarı çıkmasına izin verilmediği, kapısının önüne nöbetçiler konduğu hatta tercümanının bile dışarı çıkarılmadığı belirtilmekteydi.

Bizans İmparatorluğu diplomasiye çok önem vermiş, savaşın kaçınılmaz olduğu zamanlarda bile diplomasi yolunu tercih ederek tehlikelerin önüne geçmeye çalışmıştı. Ülke dışından gelen elçilere veya misafirlere uygulanan seremoni ve geleneksel yöntemlerle imparatorluğun debdebe ve ihtişamını gözler önüne sermeye çalışmış aynı zamanda devletin büyüklüğünü, imparatorun ise erişilmezliğini göstermek için uğraşmıştı.

KAYNAKLAR

Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.

Avcı, Casim, "Arap-İslâm Kaynaklarında Bizans Sarayının Tasviri", *Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı Semineri (23 Mayıs 2005), Bildiriler*, İstanbul 2006, s. 105-113.

Chrysos, E. , "Byzantine Diplomacy, A.D. 300-800: Means and Ends", *Byzantine Diplomacy*, ed. J. Shepard ve S. Franklin, 1992, s. 25-39.

Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri,* İstanbul 1997.

Kaplan, Michel, *Bizans'ın Altınları*, trc. İhsan Batur, İstanbul 2004.

Kazhdan Alexander, "Logothetes tou Dromou", *ODB*, II, 1247.

Kinnamos, Ioannes, Historia, trc. Işın Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176),* Ankara 2001.

Komnene, Anna, *Aleksiad,* trc. Bilge Umar, İstanbul 1996.

Küçüksipahioğlu, Birsel, "Bizans Sarayı'nda Yabancı Elçilerin Kabulü", *Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı Semineri (23 Mayıs 2005): Bildiriler*, İstanbul 2006, s. 97-104.

Küçüksipahioğlu, Birsel, "IX-X. Yüzyıllarda Bizans-Rus İlişkileri ve Kiev Prensesi Olga'nın Hristiyanlığı Kabulüne Dair Bazı Görüşler", *Kafkas Dosyası*, İstanbul 2006, s. 1 vd.

Küçüksipahioğlu, Birsel, "Bizans'a Elçi Olarak Gelen Cremona Piskoposu Liutprand'ın İzlenimlerine Bir Bakış, *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIV (2009), s. 159-173.

Küçüksipahioğlu, Birsel, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, ed. Sait Öztürk, İstanbul 2009, s. 1 vd.

Küçüksipahioğlu, Birsel, "Türklerle Haçlıların İlk Karşılaşması:Drakon Savaşı", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, 3 (Mayıs-Haziran 2013), s. 43-51.

[14] Runciman, *Byzantine Civilization,* s. 125-126; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 49; Küçüksipahioğlu, "Bizans Sarayı'nda Yabancı Elçilerin Kabulü", s. 104.

Liutprand of Cremona*, The Embassy to Constantinople and Other Writings*, ed. J.J. Norwich, London 1993.

Miller, D. A., "The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period", *Byzantion*, 1966, sy. 36, s. 438-470.

Oikonomides, N., "Diplomacy", *ODB*, 1, 634.

Ostrogorsky, G., "Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni", Türkçe Çev. Özden Arıkan, *Cogito. Bizans,* İstanbul 1999, sy. 17, s. 51-67.

Porphyrogenitos, Konstantinos, *De Cerimoniis aulae Byzantinae*, ed. I. Reiske, Bonnae 1829.

Runciman, S. *Byzantine Civilization*, New York 1956.

Tinnefeld, Franz, "Ceremonies for Foreign Ambassadors at The Court of Byzantium and their Political Background", *Byzantinische Forschungen*, 19 (1993), s. 193-213.

BİR DİPLOMASİ MERKEZİ OLARAK YENİ ÇAĞ İSTANBUL'U

EMRAH SAFA GÜRKAN*
ÇEVİRİ: ÖYKÜ ÖZER-ABDÜRRAHİM ÖZER

Byzas'ın kurduğu küçük Grek kolonisinin Büyük Konstantin tarafından Konstantinopolis'e dönüştürülmesinden kısa bir süre sonra batıda Roma otoritesinin çökmesi, Konstantinopolis'i medeni dünyanın tek merkezi hâline getirdi. Batılı tarihçilerin gelecekte Bizans İmparatorluğu olarak adlandıracakları devletin başkenti olarak Konstantin'in şehri; tüccarlar, seyyahlar, hacılar, diplomatlar ve türlü işlerde aracılık yapan mutavassıtların akın ettiği bir çekim merkezi oldu. Hem dinî hem de idari bir merkez olmasının yanı sıra, Akdeniz havzasının en büyük şehri de olan ve *caput mundi*, yani "dünyanın başı" sıfatına sahip bu *Nea Roma*, imparatorluk sarayının ona bahşettiği prestijden fazlasıyla istifade etti. Şehrin emperyal görkemi, Ayasofya, Hipodrom ve sayısız ihtişamlı saray ve kiliseye hayran kalan yabancıları âdeta büyülüyor, saray kültürü ve teşrifatı yabancı elçileri derinden etkiliyordu. Özgün kültürü, girift toplumsal yapısı ve Doğu'ya özgü âdetleriyle Yeni Roma ziyaretçilerinde hem şüphe hem de merak uyandırıyordu.

Bizanslılar şehrin kendisini diplomatik bir ikna aracı olarak kullanmaktan geri durmadılar. Ne boyut, ne de güzellik, ihtişam ve şatafat bakımından Konstantinopolis'in dengi olabilecek tek bir şehrin bile bulunmadığı "barbar" dünyadan gelen resmî ziyaretçilerin şehirde gezdirilmeleri âdettendi. Zira başkentin devasa anıtları, nefis manzarası, müstahkem surları, disiplinli askerleri, işlek limanları ve düzenli toplumsal yapısı zengin ve güçlü bir imparatorluk imajı çiziyordu. Bütün dünyada Bizans'ın şanını artırmaya yönelik bu imaj çalışması işe yaramış olmalıdır: Yüzyıllar boyunca bu şehre Avrupalıların *Nea Roma*, Slavların *Tsargrad* (Kayser'in Şehri) ve İskandinavlar ile İzlandalıların *Miklagard* (ya da *Mikligardr* or *Micklegart,* Büyük Şehir) demesi boşuna değildir.

Öte yandan, bu güçlü imparatorluk imajını daha da pekiştirerek elçilerde hayranlık uyandırmak için son derece tafsilatlı saray âdetleri de geliştirilmiştir. Teferruatlı saray teşrifatının ve karmaşık törenlerin yanı sıra ziyaretçiler yaklaştığında imparatorun tahtını yükselten hidrolik düzenek gibi pek çok icatla karşılaşan yabancı elçilerin bu gördüklerinden ne kadar etkilendiklerini tahayyül etmek zor olmasa gerek. Bütün bunlar Bizans'ın emperyal stratejisinin bir parçasıydı.[1] Teşrifat usullerinin henüz X. Yüzyılda *Peri tes Basileou Takseos - De Cerimoniis Aulae Byzantinae*[2] adlı kitapta belirli bir sisteme oturtulduğu bir sarayda yabancı konukların nasıl ağırlanacağı oldukça mühim bir husustu. Bu kitabın yazarının imparatorun bizzat kendisi olduğunu göz önüne alırsak (en azından tarihçiler böyle zannetmektedir) Bizans başkentinde saray teşrifatına verilen önemi daha rahat anlayabiliriz.

İstanbul'un Roma ve Bizans dönemindeki bu durumu Türklerin eline geçmesinin ardından da sürdü. Şehir gerçek anlamda bir cazibe merkezi hâline gelmişti, ama aynı zamanda önceki dönemlerle kıyaslanmayacak derecede bir diplomasi merkezine de dönüşmüş görünüyordu.

Birbirine paralel iki tarihî gelişme erken dönem başkentlerinin kaderini şekillendirdi. Bir tarafta, idari-bürokratik yapıların yükselişi başkentlere salt hükümdarın ikametgâhı olmaktan öte bir nitelik kazandırdı. Hükümdarın hane halkı yani "kapı"sından gitgide bağımsızlaşan yarı özerk kurumlar sayesinde bu şehirler tedricen merkezîleşen devletlerin payitahtları hâline geldi. Buna paralel olarak, XV ve XVI. yüzyıllarda ikamet elçiliklerinin ortaya çıkması ve sürekli diplomasiye geçilmesi bu başkentleri birer diplomasi ve casusluk merkezine dönüştürdü.

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

1 Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge and London 2009, s. 124-129.

2 *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* içinde, ed. J. Reiske, Bonn 1829, s. 679-692.

1- Kanunî Sultan Süleyman'ın Nemçe (Avusturya) elçisini huzuruna kabulü (Ârifî, *Süleymannâme*)

Konstantinopolis/İstanbul'un bir diplomasi merkezi olarak ortaya çıkması işte bu çerçevede ele alınmalıdır. Bir tarafta yavaş ama kararlı adımlarla Osmanlı İmparatorluğu, sultan figürünün bir *primus inter pares*ten, yani eşitler arasında birinciden ibaret olduğu ve merkezkaç kuvvetlerin merkezî idarenin kendilerini kontrol edemeyeceğini birçok kez kanıtladığı bir uç beyliğinden, başkentte bulunan profesyonel bir bürokrat kadrosunun idare ettiği merkezî bir devlete dönüşüyordu. İstanbul'un kendisi de bu devlet inşası sürecinin önemli bir parçasıydı. Bu şehrin fethi, ihyası ve iskânı, geleneksel muhalif güçleri bertaraf eden ve akıncı beyleri gibi merkezkaç kuvvetleri merkezî idarenin sıkı denetimi altına alan Fatih Sultan Mehmed'in özenle hazırladığı bir planın parçasıydı. İstanbul, Osmanlıların yeni başkentiydi ve tıpkı on bir yüzyıl önce Roma imparatorlarına beyaz bir sayfa açtığı gibi, Osmanlı Hanedanı'na da Osmanlı toplumunun geleneksel güç odaklarından kendilerini uzaklaştırmak, yeni bir kuvvet üssü kurmak ve emperyal prestijlerini pekiştirmek fırsatını vermişti. Edirne, sonraki yüzyıllar boyunca zaman zaman saray halkına ev sahipliği yapmaya devam etse de, yeni devletin kalbi İstanbul'da atacak, yani imparatorluk kurumları ve gelişen bürokrasi mekanizması bu şehirde konuşlanacaktı.

Aynı esnada meydana gelen bazı küresel gelişmeler ise sürekli diplomasinin ortaya çıkmasına vesile oldu.

2-Kanunî Sultan Süleyman'ın Fransa elçisini huzuruna kabulü (Ârifî, *Süleymannâme*)

3- Kanunî Sultan Süleyman'ın İran elçisini huzuruna kabulü (Ârifî, *Süleymannâme*)

Geçmişte hükümdarlar spesifik görevler için birbirlerine gönderdikleri ve görevlerini tamamlar tamamlamaz ülkelerine geri dönen muvakkat elçiler aracılığıyla müzakere ederken, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki devlet arasında kalıcı diplomatik ilişkilerin ve güvenilir iletişim kanallarının tesisi amacıyla yabancı başkentlere ikamet elçileri gönderilmeye başlandı. Her ne kadar ikamet elçiliklerinin münferit öncülerine XIII. yüzyıl gibi erken bir dönemden itibaren rastlamak mümkünse de, bu elçiliklerin gerçek manada ortaya çıkışı ilk kez Kuzey İtalya'da bulunan Floransa, Milano ve Venedik gibi şehir devletlerinde gerçekleşmiştir. Lodi Barışı'nın (1455) kurduğu hassas diplomatik dengenin sürekli müzakereler yoluyla korunması için başvurulan bu uygulama birkaç on yıl gibi kısa bir sürede bütün Avrupa'ya yayılmıştır.

Konstantinopolis, bu yeni uygulamanın yaygınlaşmasından çok önce, daha Bizans döneminde yabancı güçlerin "mukim" temsilcilerine ev sahipliği yapıyordu. Çeşitli ticaret yollarının kesiştiği önemli bir liman şehri olan Konstantinopolis'in hemen karşısında, Haliç'in öte yakasında, Cenevizli bir *podestà*nın yönettiği Galata'da konuşlanan ve genellikle Cenevizli, Venedikli, Floransalı ve Ragusalılardan oluşan büyük bir tüccar cemaati bulunmaktaydı. Osmanlılar şehri fethettiklerinde, Cenevizliler Galata'nın anahtarlarını Osmanlı sultanına vererek zimmî statüsünde onun koruması altına girmekte mahzur görmediler. *Magnifica Communità* şeklinde adlandırılan bu Katolik Latin cemaati, fethi izleyen yüzyıllar boyunca Osmanlı koruması altında varlığını sürdürmeye devam edecekti. Bu cemaatin mensupları Osmanlı tebaası hâline gelirken, diğer yabancılar da uluslararası bir ticaret limanı olan Galata ve Pera'ya akın etmekte gecikmediler. Venedikli tüccarlar gibi daha önce şehir surlarının içinde ticaret yapan bazı Avrupalı

4- II. Selim'in İran elçisini huzuruna kabulü (*Şehnâme-i Selim Hân*)

5- Veziriazam Osman Paşa'nın İran elçisini kovması (Lokman, *Şehinşâhnâme*)

tüccarlar da fethi müteakip buraya nakledildiler. Anlaşılan her ne kadar ahitnamelerde belirtilen katı kısıtlamalarla Avrupalı tüccarların şehirdeki varlığını düzenlemiş olsalar da, Osmanlılar bu tüccarları şehre kabul etmenin maddi ve stratejik faydalarını hemen fark etmişlerdi.

Mensup oldukları milletlere göre örgütlenen bu yabancı tüccarlar, cemaatlerini konsolosun başkanlığını yaptığı bir kurul yoluyla idare ediyorlardı. Sürekli diplomasinin uygulanmaya başlandığı bu ilk yıllarda elçiler ile yabancı tüccar cemaatlerini temsil eden konsoloslar arasında net bir ayrım olmadığı için Osmanlılar diplomatik ilişkilerini bu konsoloslar vasıtasıyla yürütüyorlardı. Ticaret ve diploması arasındaki iç içe geçmiş bir ilişki söz konusuydu zira tüccarlar tarihin kilit noktalarında çok önemli diplomatik roller üstlenmişlerdir. Mesela, 1499-1503 Osmanlı-Venedik Savaşı'nı sona erdiren anlaşmayı imzalayan kişi, İstanbul'a yerleşmiş Venedikli bir tahıl tüccarı olan Andrea Gritti idi (Gritti, daha sonra Venedik doçu olacaktır: 1523-1538).[3] Gritti'nin çatışmanın her iki tarafındaki bağlantıları olmadan böylesine bir barış müzakere edilemezdi. Benzer bir şekilde, 1578 senesinde İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasında düzenli diplomatik ilişkileri tesis eden kişi, bir diplomat değil, William Harborne adında bir tüccardı. Doğu Akdeniz'de ticaret yapmak isteyen bir grup İngiliz tüccarının ücret karşılığı görevlendirdiği Harborne, ilk iş olarak III. Murad'dan Osmanlı topraklarında ticaret yapma izni aldı. Daha sonra ilk daimî İngiliz elçisi olarak atandığında maaşını devletten değil, Doğu Akdeniz Kumpanyası'ndan alacaktı.[4] Gene de bu iki örnek arasındaki süreçte tüccar ile elçi arasında bir ayrım

3 Gritti'nin diplomatik görevinin detayları için bkz. A. Gritti, *Copialettere*, Biblioteca Nazionale Marciana, Mss. Italiani, VII. 878 (8652).

4 S.A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, Oxford 1977.

ortaya çıkmış olmalıdır; zira bir hizmetkârın efendisi Harborne'den "elçi" olarak bahsetmesi karşısında Fransız elçisinin dehşete düşmesi, yalnızca bir İngiliz elçisine Osmanlı başkentinde iyi muamele edildiğini görmekten duyduğu hayal kırıklığıyla açıklanamaz. Nitekim Fransız elçisi hislerini saklayamayarak şu sözleri söylemiştir: "Ne elçisi? Senin efendin elçi değil, tüccar."[5] Harborne, Jacques Savary de Brèves'in düzgün bir elçinin sahip olması gerektiğini düşündüğü özelliklere sahip olmayabilir; ancak onun İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkileri yürüttüğü inkâr edilemez. Üstelik Fransız elçinin ticaret zümreleriyle olan ilişkisinin İngiliz meslektaşınınkinden aşağı kalır yanı da pek yoktu: Marsilya Ticaret Odası, Fransız elçinin yaptığı harcamaların bir kısmını üstlenmişti (1678 yılında yaptığı 52.000 Fransız liralık harcamanın %31'ine denk düşen 16.000 Fransız lirası).[6]

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki diplomatik ilişkileri tanzim eden ahitnameler (kapitülasyonlar) aynı zamanda yabancı elçilerin İstanbul'daki ikametleriyle ilgili düzenlemeleri de içeriyordu. Bu noktada şu husus hatırda tutulmalıdır ki; sürekli diplomasinin henüz yeni ortaya çıktığı bu süreçte, hükümdarlar yabancı güçlerin temsilcilerinin başkentlerinde ikamet etmesini kabul etmekte ilkin gönülsüz davrandılar. Örneğin, her ne kadar 1455'te Fransa'ya daimî bir elçi göndermiş olsa da, Milano dükü casusluk faaliyetlerinde bulunmaya ve dükalığın iç işlerine karışmaya teşebbüs edeceği korkusuyla başkentinde ikamet edecek bir Fransız elçisine cevaz vermemiştir. Görünüşe göre, Osmanlılar da ilk başta böyle bir endişe taşımışlardır. Venedik balyosunun İstanbul'daki ikamet süresine 1503 ahitnamesiyle bir senelik, 1513 ahitnamesiyle 3 senelik bir sınır koymaları bunun kanıtıdır.[7] Venedik temsilcilerine karşı duyulan şüphe, Osmanlıları zaman zaman daha katı tedbirler almaya da sevk etmiştir: 1492 yılında Venedik

6- İran elçisinin önünden geçen alay-ı hümayun (Lokman, *Şehinşâhnâme*)

5 Archivio di Stato di Venezia (bundan sonra kısaca ASV olarak anılacak), Senato, Dispacci Costantinopoli (bundan sonra kısaca *SDC* olarak anılacak), fil. 23, c. 181v (16 Nisan 1586).

6 Archives Nationales, B^1 377, 1678 tarihli, referans veren Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal*, *İktisadi*, *Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. M. Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, Ankara 1990), c. 2, s. 153, dipnot 32.

7 H. Theunissen, "Ottoman-Venetian Diplomatics: the 'Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents", *Electronic Journal of Oriental Studies*, 1998, c. 1, sy. 2, s. 391, 397.

balyosu Girolamo Marcello, Venedik'e bilgi gönderdiği gerekçesiyle sınır dışı edilmişti.[8]

XV. yüzyıl İstanbul'unda sadece İtalyan tüccar cemaatleri ve onların konsolos/elçileri yaşarken, bir sonraki yüzyılda diğer milletler de onların izinden gidip Osmanlı başkentinde elçilik açmakta gecikmediler. Buna neden olan önemli etmenlerden biri, merkezî idarelerin daha da güçlenmesinin sonucu olarak, çağın gerekliliklerinin üstesinden gelemeyen küçük komşu ülkeleri yutan, daha büyük ve güçlü devletlerin ortaya çıkmasıydı. Böylece bir yanda uluslararası siyasette rol oynayan aktörlerin sayısı azalırken, öte yanda da erken XVI. yüzyılda Akdeniz havzasının her iki tarafında eşi benzeri görülmemiş bir güce kavuşan iki hanedan arasındaki (doğuda Osmanlılar, batıda Habsburglar) emperyal rekabet, diplomasinin daha da önem kazanmasına yol açtı.

Akdeniz ve Avrupa'yı tamamen etkisi altına alan bu rekabet, irili ufaklı bütün devletleri taraf seçmeye ve diplomatik manevralara girişmeye zorladı. Bütün bir XVI. yüzyıl boyunca Avrupa devletleri Osmanlı başkentinde ardı ardına ikamet elçilikleri açtılar. 1535 senesinde İstanbul'a bir ikamet elçisi yollayan Fransa'yı, 1547 senesinde Avusturya Habsburgları ve 1583'te İngiltere takip etti. Hollanda 1612'de, Rusya 1700'de, Polonya, Karlofça Antlaşması'ndan (1699) bir süre sonra, İsveç 1737'de ve Prusya da 1761'de İstanbul'da ikamet elçilikleri açan diğer devletler oldular. İstanbul, sözü edilen mukim elçilerin yanı sıra, geçici görevlerle gönderilen sayısız muvakkat elçiye de ev sahipliği yaptı; bunların bazıları Polonya, İran ve Fas gibi bağımsız devletler tarafından yollanmışken, bazıları da Ragusa, Moldovya, Eflak ve Kırım gibi Osmanlı vasallerini temsil etmekteydiler. Bağımsız devletleri temsil eden diplomatlarla, vasallerinin gönderdikleri arasında herhangi bir ayrım gözetmeyerek her ikisine de "ilçi" unvanını layık görmeleri, Osmanlıların imparatorluklarını ve başkentlerini dünyanın merkezi olarak telakki ettiklerinin farklı bir yansımasıdır.

Her ne kadar Avrupalı ikamet elçiliklerin İstanbul'daki aktiviteleri arşiv belgelerinden daha rahat takip edilse de, İslam dünyasından elçiler de Osmanlı başkentini ziyaret etmekteydi. Fetihten sonra Memlük, Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi devletlerin temsilcilerinin çeşitli siyasi vesilelerle kente geldikleri bilinmektedir. Bunlara irili ufaklı diğer Müslüman devletleri de katmak mümkün görünmektedir. Bununla beraber

8 *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero*, ed. Francesco Longo, Firenze 1843, c. 1, s. 141-142.

7- İran elçisi İbrahim Han'ın sulh için İstanbul'a gelişi (Lokman, *Şehinşâhnâme*)

عجمدن ایلچی ابراهیم خان کلدکده

siyasi ağırlığı sebebiyle öncelik, tarih sahnesinden silinmelerine kadar Memlüklerde idi. Memlüklerin Osmanlılar tarafından ortadan kaldırılmasının ardından doğuda siyasi ağırlık Safevîlere kaydı. Safevî elçileri daha II. Bayezid döneminden bu yana Osmanlı payitahtında hayli ilginç seremonilerin hedefi de oldu. İki devlet arasındaki gösteriş ve şaşaa merakı, kalabalık elçilik heyetlerinin İstanbul'a gelişiyle halk arasında da hayli ilgi çekici bir manzaraya yol açıyordu. Tuhaf hediyeleri ve renkli kıyafetleriyle kalabalık bir elçi "ordusu" Osmanlı bürokratlarını sadece ağır masraflar sebebiyle endişelendirmekle kalmıyor, onlara nasıl mukabele edileceği hususunda da uğraştırıyordu. İlginç olan husus, Safevî elçisine de tıpkı Batılı meslektaşları gibi davranılmakta olduğudur. Minyatürlerde de görülebileceği gibi Safevî elçisi padişahın huzuruna çıktığında, koluna giren iki görevli tarafından sultanın önünde eğilmeye zorlanmaktadır. Şüphe yok ki Osmanlı'nın gücünün zirveye ulaştığı çağlarda İstanbul, Batı Akdeniz'den, Orta Asya ve Hint Okyanusu'na, Deşt-i Kıpçak'tan Orta Afrika'ya kadar uzanan geniş bir alandaki irili ufaklı bir sürü Müslüman devletin diplomatik temsilcilerine de geçici süre ev sahipliği yapmıştır. Hatta diplomatik özellik taşımamakla birlikte, Osmanlı idaresine gevşek bağlarla bağlı olan devletlerin temsilcileri de İstanbul'a hayli renk katmış bulunmaktaydı. Zamanla İstanbul kendisi dışındaki Sünnî dünya tarafından kabul gören bir hilafet merkezi vasfını kazanarak ayrı bir siyasi-dinî önemi haiz olacaktı.

Sözün kısası, kalabalık muvakkat elçi heyetlerine ve Avrupalı ikamet elçiliklerine ev sahipliği yapan İstanbul, fetihten kısa bir süre sonra kozmopolit bir diplomasi merkezi hâline geldi. Bu durum doğal olarak devlet tarafından birtakım düzenlemelerin yapılmasına ve tafsilatlı saray âdetlerinin, yerleşmiş diplomasi uygulamalarının ve şehrin Bizans'ın altın çağındaki şanlı geçmişini akla getiren resmî törenlerin ortaya çıkmasına neden oldu.

Avrupa-merkezci tarih yazımı uzun bir süre Osmanlıların Avrupa diplomasisinin bir parçası olmadığını öne sürmüştür. Bu savın doğal bir çıkarsaması da, Osmanlıların kendilerini *pacta sunt servanda* (ahde vefa) ilkesine uymakla yükümlü hissetmedikleridir. Bu sav Osmanlıları, Hristiyan Avrupa'nın karşısında bir "öteki" ve hak hukuk tanımayan Doğulu barbarlar olarak betimleyen yüz yıllık bir gelenekten beslenen argümanlarla da desteklenmiştir. Ne var ki tarihçiler artık bu tür yanlı ifadeleri sorgulamaya başlamışlardır. Osmanlı ve

8- İran elçisi İbrahim Han'ın III. Murad'ın huzuruna çıkıp name ve hediyelerini sunması (Lokman, *Şehinşâhnâme*)

Avrupa arşivlerinde yapılan çalışmalar Osmanlıların diplomatik yükümlülükleri fazlasıyla ciddiye aldıklarını ve diplomasinin pek de net olmayan meşru ve makbul sınırları içerisinde hareket etmek için büyük çaba sarf ettiklerini hemen ortaya koyacaktır. Mutavassıtların yabancı diplomatlarla Osmanlı erkânı arasında sürekli mekik dokumalarını açıklayan da işte bu sorumluluk duygusudur. Osmanlı başkentindeki elçiler kendi milletlerine mensup tüccarların ahitnamelerle korunan hakları ihlal edildiğinde, çoğu zaman sorunu ilgili

ahitname hükümlerine, ya da bu tip bir hükmün yokluğunda, gelenek, âdet ve emsallere dayanarak çözebilmekteydiler.

Elçilerin İstanbul'a geliş ve gidişleri bir devlet töreni olduğu kadar halkın da katıldığı bir temaşaya dönüşür, kalabalıklar meraklı gözlerle yabancı diplomatları ve maiyetlerini izlemek için İstanbul sokaklarını doldururdu. Elçiler kendilerinden önce bir haberci göndererek gerekli mercileri durumdan haberdar eder ve şehre girmek için ruhsat talep ederlerdi. Daha sonra bir süvari alayının eşliğinde, peşlerinde elçilik personeli, kendi milletlerinden tüccarlar ve diğer elçiliklerin temsilcileri olmak suretiyle oldukça görkemli bir şekilde şehre girerlerdi. Şehre bu giriş 1616'da olduğu gibi[9] aşırı debdebeli bir hâl aldığında, mağrur İstanbul ahalisini kızdırmaya yeterdi. Öte yandan, Osmanlıların elçilere yaraşır bir kabul töreni düzenlemeyi ihmal etmeleri, elçiler tarafından hakaret olarak algılanabilirdi. Örneğin, bir Osmanlı çavuşu tarafından alelacele sultanın huzuruna çıkarılmak istenen Avusturya elçisi, kendisi gibi itibarlı bir elçiye *ibrâm* ve *terk-i hürmet* (aşırı ısrar ve saygısızlık) ile muamele edilmemesi gerektiğini belirterek sitem etmiş ve böyle yağmurlu ve çamurlu bir günde âdet olan merasimler icra edilmeden kralın hediyesini Topkapı Sarayı'na götürmeyeceğini belirtmiştir (... bir küşâde günde müretteb alay gûne cem'iyyetle varıp hedâyâsı dahi müte'addid kimseler yediyle gidip tantana-i mâlâ-kelâm arz-ı ihtişâm etmek merâsimi).[10]

Bu tip törensel anların en mükemmel örnekleri Osmanlı sultanlarının yabancı elçileri huzura kabulleri esnasında görülebilir. Topkapı Sarayı'nın 1520'lerde kapsamlı bir yeniden düzenlemeye tâbi tutulmasının ardından törenlerde, bir taraftan saray teşrifatı ile mimari, diğer taraftan da diplomasi ile emperyal propaganda arasındaki karmaşık ilişkiyi gözler önüne seren birtakım köklü değişikliklere gidilmiştir. Tıpkı Bizanslı selefleri gibi, Osmanlılar da yabancı elçilere Devlet-i Aliyye'nin azametini, görkemini ve mimari ihtişamını göstermek için büyük çaba sarf ederlerdi. Elçilerin Osmanlı sarayındaki ilk deneyimi, kollarına giren iki kişi eşliğinde sarayın avlularından geçerek sultanın huzuruna çıkarılmak olurdu. Huzurda bulundukları süre boyunca ayakta durmaya mecbur olan elçilerin sultanla doğrudan iletişim kurmaları da yasaktı.[11] Elçiler, sultan için getirdikleri hediyeleri bu ilk görüşmede takdim ederlerdi. Elçi ile maiyetine yine bu görüşmede hilat giydirilirdi. Öncesinde elçilerin Osmanlı erkânı ile yemek de yedikleri bu görüşmede, Osmanlı sultanı ya tahtında sessizce oturur ya da sadece birkaç kelime zikreder, vezirler ise elçinin sultana verilmek üzere beraberinde getirdiği mektubu birbirlerine uzatmak suretiyle sadrazama ulaştırırlardı.

9 Adam Werner, *Padişahın Huzurunda: Elçilik Günlüğü, 1616-1618*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2011, s. 58.

10 Naîmâ, *Târih-i Naîmâ*, nşr. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, c. 3, s. 1017.

11 Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge and London 1991.

Sultanın hareketsizliğinin, esrarının ve saygı uyandıran sessizliğinin esasını teşkil ettiği böylesine katı bir saray adabının benimsenmesinden maksat, sultanın itibarını pekiştirmekti.[12]

Köklü törenler yabancı diplomatlara mutlak bir hiyerarşiyi empoze etmekteydi. Örneğin, Osmanlı vakanüvisi Na'îmâ, elçiler arasında Fransa elçisine öncelik (*tekaddüm ü tasaddur*) verildiğini, zira Fransız kralının diğer hükümdarlara nazaran daha uzun bir zamandır Osmanlı sultanı ile gönülden bir samimiyet içerisinde dostane bir ilişki sürdürdüğünü kaydeder (hulûs-ı bâl ile dostluk edip mâ-beynde nakz-ı ahd vâki' olmayıp kemâl-i ihlâsda sebt-i kadem olduklarından ötürü).[13] Dahası 1676 tarihli bir Osmanlı kanunnamesi, törenler sırasında ehl-i İslam elçilerine Hristiyan mevkidaşlarına göre daha çok hürmet edildiğini açıkça ortaya koyar. Buna göre, Müslüman bir elçiyi Divan-ı hümayunun kapısından girdiği anda ayağa kalkarak karşılayan sadrazam ve diğer üst düzey bürokratlar, Hristiyan bir elçi huzura kabul edildiği vakit oturmaya devam ederlerdi. Üstelik sadrazamın Hristiyan elçilerin huzura kabulünden önce abdesthaneye girmesi ve elçi içeri girdikten sonra onu buradan çıkıp kabul etmesi de âdettendi. Ayrıca, Müslüman diplomatlar, nişancının sofrasına otururken, Hristiyan meslektaşları iskemleye otururdu. Müslüman ve Hristiyan diplomatlar yalnızca sadrazamla yedikleri yemek sırasında eşit (*ale's-seviyye*) olurlardı. Diplomatlar arası hiyerarşiyi belirleyen tek etmen din değildi. Yine yukarıda sözü edilen kaynak sarayda Ragusa ve Transilvanya elçilerine yemek verilmediğini ve Transilvanyalı meslektaşının aksine, Ragusa elçisinin sarayı hiç oturmadan terk ettiğini kaydeder.[14]

Osmanlılar zaman zaman yabancı elçileri etkilemeye çalışmanın ötesinde onlara itinayla hazırlanmış mizansenler yoluyla diplomatik mesajlar da iletirlerdi. Örneğin, 1616'da Avusturya elçisi ve maiyetindekiler, sultanın huzuruna kabul merasimi için geldikleri Topkapı Sarayı'nda, yanlarında Osmanlı askerleri ve birbirlerine zincirlerle bağlı beş İranlı tutsak olmak suretiyle, develere

12 Pál Fodor, "Sultan, Imperial Council, Grand Vizier: Changes in the Ottoman Ruling Elite and the Formation of the Grand Vizieral *Telhis*", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1994, sy. 47, s. 80; Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power*, s. 102-103; Dariusz Kołodziejczyk, "Semiotics of Behaviour in Early Modern Diplomacy: Polish Embassies in Istanbul and Bahçesaray", *Journal of Early Modern History*, 2003, c. 7, sy. 3-4, s. 245-256.

13 Naîmâ, *Tarih*, c. 2, s. 379.

14 *Abdurrahman Abdî Paşa Kanunnâmesi*, haz. Ahmet Arslantürk İstanbul 2012, s. 36-37.

9- III. Murad'ın Fas elçisini kabulü (Lokman, *Şehinşâhnâme*)

binmiş iki kişinin kocaman davullarla ikinci avluya girdiğini görmüşlerdir. Bunların yanı sıra yüz kadar adam tırmığa benzer değnekler taşımakta ve bunların ucunda üç beş İranlının içleri samanla doldurulmuş kesik başları görülmektedir.[15] Bunların üçüncü avlunun girişi olan Bâbüssaâde'nin solunda yerlerini alması Avusturya heyetini derinden etkilemiş olmalıdır. Bütün bunlardan maksat sadece güç gösterisi yapmak değil, aynı zamanda Avusturya elçisinin, Osmanlı ordusunun gerçekte büyük bir başarısızlık içinde olduğu Doğu cephesinde zaferler kazandığına ikna edilerek kasten yanlış bilgilendirilmesiydi.

Sultanın büyüklüğünün ve cömertliğinin nişanesi olarak misafirleri olan yabancı elçilere ve bunların maiyetlerine inam verilmesi âdettendi. Zira yeniçerilerle özdeşleşen kazan kaldırma geleneğinin sembolik mahiyetinin de açıkça ortaya koyduğu üzere, hükümdarın verdiği yemeği kabul etmek bir tür tabiyet göstergesiydi ve onun hâkimiyetini tanımak anlamına geliyordu. Yabancı diplomasi heyetlerine İstanbul'a geliş gidişleri de dâhil olmak üzere tüm seyahatleri süresince eşlik eden Osmanlı mihmandarları, yerel mercilerle işbirliği yaparak heyetin konaklaması ve yiyip içmesi için gerekli düzenlemeleri yaparlardı. İstanbul'daki ikametleri boyunca elçi ve maiyetindekilere düzenli olarak yiyecek, yakacak ve hayvan yeminin yanı sıra hediyeler ve masrafları için harcırah verilirdi. Bu tür ödemeler savaş zamanlarında elçiler hapsedildiğinde dahi yapılmaya devam edilirdi.[16]

Bir yandan elçilik personelinin güvenliğini sağlamaları, diğer yandan da elçilerin faaliyetlerini yakından takip etmeleri için yabancı elçilerin hizmetine yasakçı adı verilen ve yeniçerilerden oluşan küçük bir birlik verilirdi. Her ne kadar Osmanlı askeri olsalar da, bu yasakçılar koşullar gerektirdiğinde bazı durumları görmezden gelmekten ve hatta zaman zaman elçilerle işbirliği yapmaktan çekinmezlerdi. Zira maaşlarını elçilerden aldıkları gibi, onlardan alacakları iyi bir referans da terfi etmelerini sağlardı.

Elçilerin gidiş gelişleri ve sultanın huzuruna ilk ve son kez kabul edilişleri katı kurallara bağlanmıştı bağlanmasına ama bu teşrifat çılgınlığı buzdağının sadece görünen kısmıydı. Normal şartlarda elçiler sıklıkla bir araya geldikleri üst düzey Osmanlı idarecileriyle daha rahat bir atmosferde görüşür, sık sık Osmanlı saraylarını ziyaret eder, evinde Osmanlı ekâbirini ağırlar, onlara hediyeler verir ve onlarla beraber çeşitli sosyal aktivitelerde bulunurlardı. Dahası, elçiler Osmanlı Hanedanı'nın başkentte bulunan diğer mensuplarıyla bile temasa geçmekten çekinmezlerdi. Mesela hanedanın kadın mensuplarının Avrupalı diplomatlarla türlü kişisel ilişkileri vardı; yabancı ülkelerdeki mahmilerinin kayrılması için onlardan yardım ister, aracılar vasıtasıyla hediyeler, elbiseler ve sanat eserleri ısmarlarlardı. Şaşırtıcı bir şekilde elçiler, Osmanlı şehzadeleriyle dahi temaslarda bulunur ve bu uğurda bazen sultanı kızdırmayı bile göze alırlardı. Örneğin, Lorenzo Bernardo, kâtibini Şehzade Mehmed'le görüşmek üzere şehzadenin valisi olduğu Manisa'ya göndermek istediğinde, sadrazam, oğlunu kıskanan III. Murad'ın böyle bir hareketi yanlış yorumlayacağını söyleyerek balyosu uyarmıştır. Balyosun, elçilerle Osmanlı şehzadelerinin bu şekilde haberleşmesinin son derece doğal olduğunu, zira geçmişte de bunun örneklerinin bulunduğunu söyleyerek kâtibini Manisa'ya göndermekte ısrarcı olması, Osmanlı başkentinde belirli kural ve âdetler çerçevesinde bir diplomatik geleneğin XVI. yüzyılın sonunda artık yerleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. III. Murad ise kendi şehzadeliği esnasında bu tarz bir haberleşme içerisinde olmadığını söyleyerek balyosun oğluyla temasa geçmesini engellemiştir. Buna karşın Şehzade Mehmed'in İstanbul'daki kâhyası balyosla görüşerek efendisinin kendisinden memnuniyetini iletmiştir.[17] Bu memnuniyet balyosu mutlu etmiş olmalıdır; zira şehzadenin bir gün babasının tahtına geçmesi durumunda, bu memnuniyet önemli diplomatik sonuçlar doğurabilirdi.

Elçiler ara sıra önemli görüşmeler söz konusu olduğunda Pera'daki ikametgâhlarından ayrılıp şehre gitseler de, görüşmelerin çoğunu elçiler ile Osmanlı idarecileri arasında mekik dokuyan elçi kâtipleri ve tercümanları yürütürdü. Pek az istisna dışında bu elçilerin hiçbirinin Türkçeye hâkim olmayışı, Avrupalı elçilerle Osmanlı erkânı arasında günlük diplomasi faaliyetlerinin sürdürülmesinde tercümanların önemini artıran bir etmendi. Osmanlılar gerekli dil becerilerine sahip mühtedileri sarayda Divan-ı hümayun tercümanı olarak görevlendirirken, elçiler de kendi tercümanlarını kullanırlardı. Her ne kadar Venedikliler kendi vatandaşları arasından tercüman yetiştirmeye teşebbüs etmişse de, bu teşebbüs başarısız olacak ve sonuçta

15 Werner, *Padişahın Huzurunda*, s. 61-2.

16 ASV, Senato, Archivio Proprio Costantinopoli (bundan sonra kısaca APC şeklinde anılacaktır), fil. 5, c. 177r (1 Ağustos 1551), 197r (1 Eylül 1551). Örneğin zindana atılan Avusturya elçisine verilen para 1551'de günlük 5 akçeden 15 akçeye yükseltilmiştir, zira "elçilerin refahını sağlamak büyük hükümdarların görevi"dir. ASV, APC, fil. 5, c. 212v-213r (22 Eylül 1551).

17 ASV, *SDC*, fil. 21, c. 557r-557v (16 Ağustos 1585) ve 599r-600r (30 Ağustos 1585).

elçilerin hizmetindeki tercümanların çoğu İstanbul'un yerli Hristiyan halkı arasından seçilecekti.

Hem yerel hem de imparatorluklar ötesi bağlantılarını kullanan bu tercümanlar, Osmanlı saray adabına ve diplomatik protokole olan aşinalıkları sayesinde günlük diplomasi faaliyetlerinin sürdürülmesine aracılık ederlerdi. Üstelik bunu yaparken sadece diplomasi konusundaki meziyetlerini sergilemekle kalmazlar, aynı zamanda farklı kültürler arasında köprü işlevi görmek ve kendi çıkar ve hedeflerini gözetmek suretiyle girişimciliklerini ortaya koyarlardı. Saray, Edirne'ye taşındığı zaman saray halkı ile birlikte bu şehre giden, Osmanlı idarecileriyle sıradan meseleleri görüşen, elçiliklerle Osmanlı sarayları arasında mekik dokuyan işte hep bu tercümanlardı. Elçilerin Osmanlılarla yaptıkları görüşmelerde tercümanlara o kadar çok iş düşerdi ki, 1585'te Balyos Bernardo, bu görüşmelerde "Başkalarının diliyle konuşmak, başkalarının kulaklarıyla duymak ve başkalarının beyni ile müzakere etmek." zorunda kaldığını kaydetmiştir.[18] Aynı cümleyi iki yıl sonra tekrar eden Bernardo, Fransa elçisinin tercümanının sadrazamı rencide etmemek için elçinin sözlerini birebir tercüme etmediğini yazacaktır; söz konusu tercüman, bir "Türk" ve dolayısıyla da Osmanlı tebaası olduğu için başına bir badire gelmesinden korkmuştur. Tercüman, sadrazamın gazabından kendisini kurtarmıştır kurtarmasına ama Fransa elçisi durumun farkına varır varmaz onu görevinden almıştır.[19]

Avrupalı seyyahlar sık sık Galata'nın bir "Frenk kenti" olduğunun altını çizmişler ve modern tarihçiler de bunu tekrar edegelmişlerdir.[20] En geniş yerinde yalnızca 750 m genişliğe sahip olmasına rağmen, Haliç, İstanbul ile Galata'yı birbirinden ayırmayı başarıyordu; çünkü iki kıyı arasında bir köprü bulunmuyor ve ulaşım sayıları XVII. yüzyılda 15.000'i bulan perame veya kayıklarla sağlanıyordu.[21] Bu noktada Galata'da Müslüman nüfusun da bulunduğunu hatırlatmak gerekmektedir. Ayrıca evlerini Haliç'in öte yakasına taşıyanların yanı sıra, İstanbulluların dikkatli gözlerinden uzakta şeytani hazları biraz olsun tatmak isteyen pek çok Müslüman da Galata'ya sık sık uğramaktaydı.

Galata'nın bir "Frenk kenti" niteliklerine sahip olmasında burada Avrupa ülkelerinin elçiliklerinin

10- Sultan III. Murad'ın İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'e İngiltere'ye yardım için büyük bir donanmanın gönderileceğini bildiren mektubunun kopyası, 25 Ekim 1593 (BOA, A.DVNS.MHM.d, nr. 71141)

bulunmasının payı büyüktü. Geçici görevlerle İstanbul'a gelen diplomatlar şahıslara ait saray ve evlerde misafir edilirken,[22] Avrupalı daimî elçiler şehir surlarının dışında ve Galata'ya bakan tepelerin üzerinde bulunan Pera bağlarında (*vigne di Pera*) kalırlardı. Bu kurala tek istisna, Divanyolu üzerinde bulunan Çemberlitaş yakınlarındaki Elçi Hanı'nda yaşamak zorunda bırakılan

18 ASV, *SDC*, fil. 22, c. 273r (6 Aralık 1585).

19 ASV, *SDC*, fil. 25, c. 161v-162r (15 Nisan 1587).

20 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, s. 71.

21 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, s. 71.

22 Örneğin 1634 yılında Polonya elçisi Tekfur Sarayı'nda misafir edilmiştir (Naîmâ, *Târih*, c. 2, s. 780). Bundan üç sene sonra Safevî elçisi Davut Paşa Sarayı'nda kalacaktır (Naîmâ, *Târih*, c. 2. s. 857). İstanbul'a 1656'da gelen Hindistan elçisi ise birkaç gün Üsküdar'da, buranın ayanına ait bir evde kaldıktan sonra, suriçinde Koca Siyavuş Paşa Sarayı'na nakledilmiştir (Naîmâ, *Târih*, c. 4, s. 1670-1671).

11- Gürcü Kralı Simeon'a elçi olarak gönderilen Hüseyin Ağa'nın bir vesileyle hünerini göstermesi (Lokman, *Şehinşâhnâme*)

Avusturya elçisiydi. XVI. yüzyıl İstanbul'unda köle olarak yaşayan Michael Heberer'e göre, Osmanlılar şehir surlarının içinde bulunan Elçi Hanı'nda yaşamaya mecbur ederek, elçiyi sıkı bir denetim altında tutmayı amaçlamaktaydılar.[23] Heberer, muhtemelen söylediklerinde haklıydı; zira çeyrek yüzyıl sonra, sadrazam Avrupalı bütün elçileri, gözetim altında tutmak amacıyla şehir surlarının içinde yaşamaya mecbur bırakacağını söyleyerek tehdit edecekti.[24] Geriye kalan Avrupa elçilikleri Pera'da birbirlerine yürüyüş mesafesi kadar yakındı; elçiler Pera'nın sükûnetini Galata'nın hareketliliğine ve kaotik limanına tercih ediyorlardı.

Elçiliklerin birbirlerine yakın olması, elçilikler arası işbirliğini ve iletişimi kolaylaştırıyordu. Venedik ve Fransız elçilikleri arasında gizli bir kapı dahi vardı. Bu kapı her iki ülkenin elçilerinin arasının iyi olduğu zamanlarda, *per consento commune*, yani her iki tarafın rızası ile açık tutulurdu. Ne var ki bu kapının Fransız kâtip ve maslahatgüzarı tarafından kapattırıldığı ve balyosun küplere bindiği 1585 yılında iki ülke arasında dostane ilişkilerden söz etmek mümkün değildi.[25]

23 Michael Heberer von Bretten, *Osmanlı'da Bir Köle: Brettenli Michael Heberer'in Anıları: 1585-1588*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2003, s. 311.

24 Eric R. Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore 2006, s. 26.

25 ASV, *SDC*, fil. 21, c. 38r (20 Mart 1585).

Elçilikler arasındaki gizli geçitlerin bunda etkisi olsun ya da olmasın, zaman içerisinde diplomat çevrelerinde hayli canlı bir sosyal yaşam teşekkül etti. Elçiler birbirlerini düzenli olarak ziyaret ediyor; kulak misafiri oldukları söylentiler, Osmanlılarla yaptıkları görüşmeler ve dönemin siyasi ve askerî olayları hakkında konuşuyorlardı. Bu buluşmalar, basit akşam yemeklerinden ziyafetlere, doğa sporlarından bahçede yapılan yürüyüşlere kadar çok çeşitli şekillerde gerçekleşiyordu. Bu elçilikler aynı zamanda İstanbul'a gelen üst tabaka Avrupalı ziyaretçilere ev sahipliği de yapmaktaydılar.[26]

Avrupalı diplomatların oluşturduğu bu sosyal çevre dışlayıcı bir topluluk değildi. Bu grubun Osmanlı halkının geneliyle olan karşılıklı ilişkileri hakkında daha fazla akademik araştırma yapılması ve Avrupa menşeli kaynaklarda anlatılan egzotik hikâyelerle hakikatlerin birbirinden ayrılması gerekmektedir. Ancak elimizde Osmanlı erkânı ile Avrupalı elçilerin sosyal ilişkilerine en azından bazı açılardan ışık tutmak için yeterli bilgi vardır. Dönemin bütün önemli Avrupa şehirlerinde olduğu gibi, İstanbul'da da siyasi ve diplomatik elitlerin birbirleriyle sosyalleşebileceği çok sayıda mekân bulunmaktaydı. İlk olarak, çok sayıda mühtedinin Osmanlı idari ve askerî hiyerarşisinde kritik mevkilerde bulunuyor olması, medeniyetler ve dinler arası sınırları aşan sosyal ilişkilerin kurulmasını kolaylaştırmaktaydı. Örneğin, Kalabriyalı bir İtalyan olan Kaptanıderya Uluç Ali, Venedik balyoslarıyla yaptığı samimi görüşmelerinde hem Türkçeyi hem de ana dili olan İtalyancayı kullanmaktaydı.[27] Öte yandan onun halefi olan, Avrupalıların Venedikli Hasan (*Hasan Veneziano*) dedikleri Uluç Hasan Paşa, Venedik'te top oynamaya (*palla*) evine gittiği Venedik balyosu Lorenzo Bernardo ile çocukluk arkadaşıydı.[28]

Bununla birlikte farklı dinlere mensup kişiler arasındaki bu tip sosyalleşmeler sadece Avrupalılar ile mühtedi Osmanlılar arasında gerçekleşmiyordu. Yabancı diplomatlar ile kentin doğuştan Müslüman ahalisi de düzenli temas hâlindeydi. Bu durum bize Akdeniz havzasını Hristiyanlık ve İslam gibi uzlaşmaz

12- 1582'de İngiltere kraliçesinin gönderdiği saat orgun III. Murad huzurunda nasıl çalıştığının izah edilmesi (Rycaut)

iki zıt bloğa ayırdığı farz edilen kati sınırların aslında ne kadar geçişken olduğunu göstermektedir. Medeniyetler ve dinler arası bariyerlerin aşıldığı bu tür temasların vaka-yı adiyeden olması, yalnızca Erken Modern Dönem İstanbul'unun kozmopolit bir yapıya sahip olduğunu göstermekle kalmaz. Aynı zamanda Osmanlı toplumu ve hatta genel olarak tüm Müslüman toplumlarını, Batı dünyasıyla etkileşimde bulunmak gibi bir kaygısı bulunmayan statik toplumlar olarak sunan oryantalist tarih yazımının da sorgulanmasını sağlar.

Osmanlı ekâbiri Avrupalı elçilerle özel akşam yemeklerinde[29] ve av seferlerinde[30] düzenli olarak bir araya gelir, Avrupalı elçilerin himayesinde Galata/Pera'da verilen ziyafetlere ve partilere katılır, felsefi sohbetlere ve gündemdeki olaylara, siyasete, dine ve kitaplara dair tartışmalara dâhil olurlardı.[31] Türkçeye hâkim olan az sayıda elçi dil becerilerini yalnızca Osmanlılarla yaptıkları diplomatik görüşmeler sırasında değil, aynı zamanda farklı dinlere mensup kişilerin oluşturduğu sosyal çevrelerde de kullanırlar ve bu becerileri onlara önemli avantajlar sağlardı. Örneğin, Fransız elçisi François Savary de Brèves, Türkçe bilgisi sayesinde Osmanlı ekâbiriyle önemli arkadaşlıklar kurmuştur. Elçinin Süleymaniye ve Ayasofya'nın "molla"ları diye adlandırdığı

26 A. H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations*, *1610-1630*, Leiden and Istanbul 1978, s. 199.

27 Emilio Sola Castaño, *Uchalí: El Calabrés Tiñoso, o el mito del corsario muladí en la frontera*, Barcelona 2011, s. 68, 366. Gene de yaşlılık yıllarında Uluç Ali'nin İtalyanca konuşarak kendini ifade etmekte zorlandığını belirtmek gerekir.

28 AGS, *E*, 1417, fol. 41, 62 ve 109 (1583). ASV, *SDC*, fil. 30, no. 38'e (20 Ocak 1590) referans veren Antonio Fabris, "Hasan 'il Veneziano' tra Algeria e Costantinopoli", *Quaderni di Studi Arabi*, 1997), sy. 5, s. 52, dipnot 5.

29 ASV, *SDC*, fil. 23, c. 186r (12 Nisan 1586).

30 de Groot, *The Ottoman Empire*, s. 51-2.

31 Dursteler, *Venetians in Constantinople*, s. 178. Ayrıca bkz. ASV, *SDC*, fil. 57, c. 208r-208v (16 Mayıs 1603); fil. 32, c. 138v (8 Ekim 1590).

birtakım üst düzey ulema ve nişancı gibi Osmanlı bürokratları bunlara örnek gösterilebilir.[32]

Avrupalı elçiler ile üst düzey Osmanlı bürokratları arasındaki sosyal münasebetler yalnızca her iki tarafın birbirlerini tanımalarını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda fikir ve bilgi alışverişinde bulunmalarını da mümkün kılmıştır. Bu buluşmalar sadece muhabbet amacı taşımazdı; zaten konuşulanlar da masumane şeyler değildi. Her iki taraf da muhatabından değerli bilgiler edinmeye ve karşılığında da elinden geldiğince az bilgi vermeye çalışırdı. Avrupalı elçilerin bu hedeflerine ulaşmak için çeşitli hilelere başvurdukları da bilinmektedir. Örneğin, Avusturya elçisi Bartholomäus Petz, Türk misafirlerinden bilgi alabilmek için bu tip sosyal münasebetlere özgü samimiyeti kötüye kullanmaktan çekinmezdi. Kendisi, arpa suyunda kişniş kaynatılarak ve tarçın ilave edilerek elde edilen misket şarabı rengindeki alkolsüz içeceğini içerken, Türk misafirleri de ona eşlik etmek zorunda kalır ve gerçek misket şarabını içtiklerinde dilleri çözülüverirdi.[33] Bilgi edinmek için başvurulan bir diğer kullanışlı araç ise paraydı. Her ne kadar Avrupalı elçilerin Osmanlı idarecilerine yardımları ve aracılıkları karşılığında çeşitli hediyeler vermesi yerleşik bir âdettiyse de, makul bir hediye ile rüşvet arasındaki pek de belli olmayan sınır zaman zaman aşılırdı.

Bu tür temaslar Osmanlı seçkinlerini belirli bir ölçüde Batı etkisine maruz bırakmaktaydı. Elçiler, siyasi yardımlar karşılığında Osmanlı ekâbirine sık sık hediyeler ve nadir eşyalar verdikleri için, bu elçilerden talep ettikleri hediyelere mercek tutmak, Osmanlıların konu Avrupa sanatı olduğunda nasıl bir zevke sahip olduğunu ortaya koyacaktır. Bu noktada Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kültürel etkileşimde diplomasinin oynadığı hayati rolü gösteren birkaç örnek vermek isteriz. Piyale Paşa, 1568'de Venedik balyosuna bir org sipariş eder. Venedik kayıtlarına göre, Piyale Paşa bu orgu sadece kendisi için değil, *per servitio anco di quella Mta*, yani Sultan II. Selim'in hizmetine sunulmak üzere de istemiştir. Böylesine talepler diplomatik açıdan o denli büyük bir önemi haizdi ki, sözü edilen orgun güvenli bir şekilde nakli geciktiğinde Venedik Senatosu, Piyale Paşa'yı

13- İran elçisinin padişahın huzuruna aslan, gergedan, fil gibi armağanlarla gelmesi (Nâdirî, *Şehnâme*)

düzenli olarak bilgilendirmekte yarar görecekti.[34] Tam da İstanbul'da bir klasik müzik geleneğinin oluşmakta olduğu bu dönemde, Osmanlı saraylarında Batı müziği enstrümanlarının nasıl kullanıldığını bilmek mümkün değildir.[35] Fakat Avrupalı diplomatların bu konuda aracılık yapma kapasitesi ortadadır. Osmanlı seçkinlerinin ilgisini çeken yegâne güzel sanat müzik değildi. Bahsedilen tarihten on sene sonra, Venedik balyosunun ricası üzerine Sokullu Mehmed Paşa, köleleri arasında bulunan

32 Viorel Panaite, "A French Ambassador in Istanbul, and his Turkish Manuscript on Western Merchants in the Ottoman Mediterranean (Late 16th and Early 17th Centuries)", *Révue des etudes sud-est éuropeennes*, 2004, sy. 42, s. 124. De Brèves nişancıyı "Sultan'ın kâtibi" olarak adlandırmıştır.

33 W. Sahm (ed.), *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2012, c. 1, s. 252-3.

34 ASV, Senato, Secreta, Deliberazioni, Costantinopoli, reg. 3, c. 109v (26 Haziran 1568), 116r (24 Ağustos 1568), 118r (18 Eylül 1568), 124r (8 Ocak 1568, m.v.), 131r (5 Şubat 1568, m.v.); reg. 4, c. 7r (21 Mayıs 1569).

35 Cem Behar, "The Ottoman Musical Tradition", *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, ed. Suraiya N. Faroqhi, Cambridge 2006, c. 3, s. 393.

ressamlardan birini daha sonra geri dönmesi şartıyla azat edecek; fakat ressam sözünü tutmayıp sırra kadem basacaktır. İş başa düşecek, sadrazama bir başka ressam bulmak yeni Venedik balyosuna kalacaktır.[36]

Diplomatlar Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlılar hakkında kaleme aldıkları metinler yoluyla Avrupa'da "Türk imgesi"nin şekillenmesi sürecinde aktif bir rol oynamışlardır. Geniş bir okuyucu kitlesi bulan seyahatnameler ve anı kitapları dışında, diplomatların düzenli olarak kaleme aldıkları görevlerini özetleyen raporlar da geniş kitlelerle buluşmuştur. Bu tür metinler bir yandan ileride İstanbul'da görev yapacak olan geleceğin diplomatlarını göreve hazırlarken, öte yandan da bu diplomatların gözlemleri ışığında Avrupa kamuoyunu Osmanlı'nın siyasi ve askerî kurumları, kültürü ve toplumsal yapısı hakkında bilgilendirmekteydi. Bu tür metinler arasında en etkili olanları 1425'te yürürlüğe giren, bir kanun gereği Venedikli diplomatların yazılı olarak senatoya sunmakla yükümlü oldukları *relazione*ler (çoğ. *relazioni*) idi.[37] Her ne kadar sadece senatoda okunmak için yazılmış olsalar da, Avrupalı entelektüeller arasında oldukça popüler olan *relazioni*, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren tekrar tekrar basılmıştır. Bu metinler aynı zamanda modern Avrupa'nın "Doğu" tahayyülünde de silinmez izler bırakmıştır; zira XIX. yüzyılın ilk yarısında derlenip basılmalarının hemen ardından Leopold von Ranke, Joseph von Hammer-Purgstall ve Johann Wilhelm Zinkeisen gibi önde gelen tarihçiler başyapıtlarını yazarken bu metinlerden yoğun olarak istifade edeceklerdir.

Bu tip empresyonist metinlerin dışında, Avrupalı diplomatlar Osmanlı'ya dair hemen her türlü konuda kapsamlı çalışmalar kaleme almış ve Hristiyan Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yoğun bir kültürel aktarımın gerçekleşmesini sağlamışlardır. Aynı zamanda ilk müsteşrikler olan bu diplomatlar zaman içerisinde belirli bir uzmanlık seviyesine ulaşmış ve Osmanlı kültürü konusunda daha sonra Avrupalı bilim adamlarının çalışmalarına da öncülük edecek önemde eserler vermişlerdir. Bu eserler arasında en çığır açıcı olanı Venedik balyosu Giambattista Donado tarafından Osmanlı edebiyatı hakkında kaleme alınan *Della Letteratura de' Turchi*'dir.[38] Elçilerin yanı sıra diğer elçilik çalışanları da bu entelektüel üretime katkıda bulunmuşlardır. Erken Şarkiyatçılığın örnekleri arasında elçiliklerde çalışan Avrupalıların kaleme aldığı eserlere de rastlanır.
Bu elçilik çalışanlarından ikisi *Lettere informative* (1746)[39]

36 ASV, *SDC*, fil. 12, c. 166r (3 Ağustos 1578).

37 1425 yılından önce de elçiler *relazione*lerini Venedik Senatosu'na sunmakla yükümlüydüler, ancak bu sunumu sözlü olarak da yapabilmekteydiler. "Oratores in reditu dent in nota ea quae sunt utilia dominio" şeklinde hüküm veren 1268 tarihli bir yasaya göre, hükûmetin işine yarayacak bazı önemli hususları yazılı olarak arz etmeleri yeterliydi. Armand Baschet, *Les Archives de Venise*, *Histoire de la Chancellerie Secrète*, Paris 1870, s. 346-347.

38 Venezia 1688; Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenze1975, s. 351; Mustafa Soykut, *Image of the "Turk" in Italy: A History of the "Other" in Early Modern Europe*, *1453-1683*, Berlin 2001, Altıncı Bölüm.

39 Pietro Businello, *Lettere informative delle cose de Turchi riguardo alla religione et al governo civile*, *militare*, *politico*, *et economico*, Biblioteca Universitaria di Padova'da bulunan elyazması. Preto, *Venezia e i Turchi*, s. 442-450.

14- Büyükelçi Cornelis Calkoen'in yeniçerilerin çanak yağması sırasında Topkapı Sarayı İkinci Avlusu'ndan geçişleri (14 Eylül 1727) (Vanmour, Pera Müzesi)

adlı eserin yazarı olan balyos kâtibi Pietro Businello ile balyosun oğluna hocalık yapmak için beş sene İstanbul'da kalan Venedikli meşhur filozof Giambattista Toderini'dir. İstanbul'da geçirdiği süre içerisinde Toderini, büyük bir merakla şehrin sahaflarını, kütüphanelerini ve arşivlerini gezmiş, Osmanlı entelektüelleriyle görüşmüş ve Osmanlı kültürü hakkındaki merakını gidermiştir. Bu süreçte edindiği bilgileri ise ülkesine döndükten sonra, Osmanlı edebiyatı hakkında dünya çapında şöhrete ulaşacak *La Letteratura Turchesca*[40] adlı üç ciltlik eserini kaleme almakta kullanmıştır. Osmanlı tebaasından yabancı elçiliklerde çalışan bazı kişiler de önemli eserler ortaya koymuşlardır. Örneğin, geç XVIII. yüzyıl Osmanlı hükûmeti ile İslam ve Osmanlı hukuku üzerine taksonomik bir çalışma olan yedi ciltlik *Tableau Général de l'Empire Othoman*'ı kaleme alan Ignatius Mouradgea d'Ohsson (Muradcan Tosunyan), İsveç elçiliğinde tercümanlık yapan İstanbullu bir Ermeni Katoliğidir.[41] Ayrıca, yukarıda bahsedilen iki grubun işbirliği içinde kaleme aldığı eserler de mevcuttur. "Venedik balyosunun ikametgâhında 1660 yılı civarlarında Venedikli bir diplomat ile onun tercümanları, Osmanlı nakkaşları ve İtalyan teknik ressamların işbirliğiyle resmedilmiş olan"[42] *Cicogna Codex 1971* adlı minyatür albümü buna güzel bir

40 Venezia 1787; Preto, *Venezia e i Turchi*, s. 525-533.

41 Paris (1788-1820). Ayrıca bkz. C. Findley, "Mouradgea D'Ohsson (1740-1807): Liminality and Cosmopolitanism in the Author of the *Tableau Général de l'Empire Othoman*", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 1998, c. 22, sy. 1, s. 21-35; Kemal Beydilli, "Ignatius Mouradgea d'Ohsson (Muradcan Tosunyan): Ailesi Hakkında Kayıtlar, "Nizâm-ı Cedîd"e Dâir Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyasi Hayatı", *TD*, 1983-84, sy. 34, s. 247-324.

42 E. Natalie Rothman, "Visualizing a Space of Encounter: Intimacy, Alterity and Trans-Imperial Perspective in an Ottoman-Venetian Miniature Album", *The Journal of Ottoman Studies*, 2012, sy. 40, s. 39-80, özellikle bk. s. 39, 43.

15- III. Ahmed'in Büyükelçi Calkoen'i Topkapı Sarayı Arzodası'nda kabulü (Vanmour)

örnektir. Bu tarz eserlerin Avrupa'nın Doğu algısının şekillenmesinde ne denli önemli bir rol oynadığı, özellikle Yakın Çağ'ın başlarında, yani geç XVIII. yüzyılda diğer Avrupa dillerine hızla tercüme edilmelerinden bellidir. Örneğin, *Letteratura Turchesca* yayımlanmasından üç sene sonra Fransızca ve Almancaya, *Tableau Général* ise yayımlanmasından kısa bir süre sonra Rusça dâhil birkaç dile tamamen ya da kısmen tercüme edilerek basılmıştır.

Kısacası İstanbul (Galata/Pera dâhil) Avrupalı diplomatlar ve maiyetleri ile Osmanlı seçkinleri ve İstanbullular arasında bir tür "kentsel buluşma noktası"[43] işlevine sahipti. Avrupalıların ülkelerinden getirdikleriyle, nevi şahsına münhasır girift sosyal yapısını ve kozmopolit kültürünü bir araya getiren bu *caput mundi*, bir temas bölgesi, bir etkileşim, alışveriş ve buluşma zemini olarak çok büyük öneme sahipti. Bu medeniyetler ve dinler arası iletişim sadece Avrupa'nın Doğu algısını belirlemekle kalmıyor, aynı zamanda Osmanlı toplumunu da derinden etkiliyordu. Hiç kuşkusuz diplomasi, denklemdeki ögelerden sadece biriydi; ancak Avrupalı diplomatlarla Osmanlı seçkinleri arasındaki yakın ilişkilerin de gösterdiği gibi oldukça önemli bir ögeydi. Dahası, Avrupalı diplomatların İstanbul'daki varlığı Osmanlılarda Avrupa'da neler olup bittiğine dair derin bir farkındalık yaratmış, etraflarındaki dünyayı algılamalarını sağlayan bir pencere işlevi görmüştür. İstanbul'un bir "diplomasi merkezi" olma mahiyeti Avrupa'da Osmanlı elçiliklerinin bulunmayışını telafi etmiş olmalıdır; bu eksikliğin modern tarih yazımı tarafından Osmanlıların yabancı ülke, toplum ve kültürlerdeki gelişmelere ilgi duymadığı varsayımını desteklemek için kullanıldığını da belirtelim.

Diplomatik sorumluluklarını yerine getirmenin yanı sıra, elçiler İstanbul'daki "milletleri" ile ilgilenmekle de yükümlüydüler. Tebaalarının ticari haklarını

43 Dursteler, *Venetians in Constantinople*, Altıncı Bölüm.

16- Bir elçinin İstanbul'a girişi (Vanmour, Pera Müzesi)

güvenceye almak ve gerekirse onları Osmanlı mercileri karşısında temsil etmek zorundaydılar. Ayrıca, tebaaları arasındaki anlaşmazlıklarda hakemlik yapmak, ticari sözleşmeleri onaylamak, tebaalarından ahitname hükümlerine mugayir bir şekilde köle yapılanları kurtarmak için Osmanlılar nezdinde girişimde bulunmak ve -şayet varsa- seçimle oluşturan bazı kurumlara başkanlık yapmak gibi bir dizi sorumluluğa da sahiptiler. Bu geniş yetkilerin ve sorumlulukların kendi cemaatlerinde merkezî bir konuma yerleştirdiği bu elçiler, aynı zamanda Galata'daki Hristiyan cemaatinin gözünde de çok önemliydiler. Hem kendi, hem de hükümdarlarının şeref ve itibarlarını korumak için pazar ayini gibi dinî törenlere katılmak, ziyafetler vermek, davetler düzenlemek, cemaatlerinin türlü faaliyetlerinde hazır bulunmak ve bu sayede özenle inşa edilmiş bir toplumsal imaj sergilemek zorundaydılar.

Tıpkı diğer Avrupa başkentleri gibi, İstanbul da farklı elçilikler arasındaki güç ve itibar mücadelesine sahne olan bir diplomasi arenasıydı. Temsil etmekle mükellef oldukları hükümdarlarının şeref ve itibarını korumak amacıyla elçiler ve maiyetleri sürekli olarak birbirleriyle rekabet ve münakaşa ediyorlardı. Bu rekabet yalnızca diplomatik ve siyasi amaçlarla Osmanlı saraylarında değil, elçiliklere ev sahipliği yapan Galata/Pera'da da vuku buluyordu. Elçilerin sık sık birbirleriyle çekişmesine neden olan meselelerden biri, şeref ve itibarın savaş ve barış için mazeret olarak gösterilebildiği Yeni Çağ dünyası üzerine düşünürken modern zihinlerimizin çabucak alay konusu yapmaması gereken diplomatik öncelik meselesiydi. Aydınlatıcı olduğu için şu örneğin üzerinde duralım: Osmanlıların İngiliz elçisini aşırı derecede onurlandırması, böyle bir muameleye sadece kendi elçisinin layık olduğunu düşünen Fransa kralını ziyadesiyle rahatsız etmiştir. Bu duruma içerleyen kral, elçisini İstanbul'dan çekecek ve yerine maslahatgüzar olarak elçilik kâtibini bırakacaktır. Fransızların diplomatik öncelik hakkındaki duyarlılıkları kısa bir süre sonra 1585'te yeniden gün yüzüne çıkar. Mesleği ve rütbesi gereği diğer elçilerden daha düşük bir mevkide olmasına karşın, Fransız maslahatgüzar/kâtip diplomatik konumunu güçlendirmek için çeşitli entrikalara başvurmaktan çekinmeyecektir. Bir pazar günü, ayinden bir saat önce, Galata'da bulunan San Francesco Kilisesi'ne gelen kâtip, geleneksel olarak İstanbul'daki en eski elçi statüsündeki Venedik balyosuna ayrılan yere oturmuştur. Balyosun bütün çabalarına rağmen, işi balyosu ve maiyetini adamlarına tehdit ettirmeye kadar götüren inatçı kâtip yerinden kımıldamayacaktır. Yeni elçi Jacques Savary de Lancosme de görevine başlar başlamaz ilk iş

17- XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı diplomasisinde ön plana çıkmaya başlayan reisülküttab (Vanmour)

olarak bir yıl önce ciddi bir karmaşaya ve skandala neden olan bu meseleyi kurcalayacaktır. Mesele ancak kilise başpapazının müdahalesiyle çözülebilecektir: Bu iki elçi için "birbirine denk iki tabure" yaptırılarak kilisenin uygun bir yerine yan yana koydurulmuştur. Ne var ki Fransız elçi, balyosu daha değersiz bir tabureye oturtmak için türlü hilelere başvurmaya devam edecektir; besbelli ki Fransız elçinin gözlerini diktiği şey "eşitlik" değildir.[44] Aynı elçi 1587 yılının Haziran ayında bu kez Avusturya elçisiyle benzer bir mücadeleye girecektir. Avusturya elçisinin taburesi için silahlı çatışma çıkarmaya bile hazır olan elçi, kiliseye 60 silahlı Fransız göndermiş, neyse ki Avusturya elçisi barışçıl bir tavır sergileyerek muhtemel bir skandalın önünü almıştır.[45] Elçi şansını birkaç hafta sonra tekrar denediğinde, Peralılar, San Francesco Kilisesi'nin kapılarını kilitleyerek Fransız elçiyi çaresizce sokağın ortasında, "yüzlerinden gülücüğü eksik etmeyerek onu izleyen sayısız Türkün ve halkın" gözü önünde, kapıları yumruklar vaziyette bırakacaklardır.[46] Osmanlıların Peralıların dinî özerkliğine ve San Francesco Kilisesi'nin içişlerine müdahale etmesine yol açabileceği için böylesine bir davranış düpedüz sorumsuzluktu. Sadrazam Siyavuş Paşa, Fransız elçinin hâlâ vazgeçmediğini ve komşu manastırın camından kiliseye girmeye çalıştığını duyunca, San Francesco Kilisesi'nin kapatılmasını emrederek, Peralıları mabetlerini "ya bir camiye ya da şarap satılan bir meyhaneye" çevirmekle tehdit edecektir. Çok kısa bir süre önce Osmanlıların camiye dönüştürmek üzere[47] Ortodoks Patrikhanesi'ne[48] ev sahipliği yapan Pammakaristos Kilisesi'ne el koydukları bir dönemde zikredilmiş olması, bu tehdidin hiç de boş olmadığını gösterir.

Galata'nın ve İstanbul'un sokaklarında dolaşanlar sadece elçiler değildi elbette. Bu elçilerin evlerinde misafir ettikleri kalabalık bir maiyetleri vardı. Kâtipler, yaverler, muhasebeciler, papazlar, hekimler, kâhyalar, tercümanlar ve dil oğlanlarının yanı sıra pek çok başka hizmetkârdan oluşan ve hatta içlerinde Müslüman bir Osmanlıca hocasının da bulunduğu bu elçi maiyetlerinden söz ederken Venedikliler Türkçede "aile" manasına gelen *famiglia* sözcüğünü kullanırlardı.[49] Elçilerin sorumluluklarından biri de aynı çatıyı paylaştıkları "ailelerini", geleneksel toplumsal disiplin mekanizmalarının işlemediği dinler ve medeniyetler arası sınırların öte yakasındaki bu kozmopolit başkentin ahlaki yozluklarından korumaktı. Güncelliğini yitirmeyen meselelerden biri de, elçi maiyetinden kimselerin, özellikle de gençlerin ihtida etmesinin önüne geçmekti. Bu tür din değiştirmelerin Osmanlı mercileri tarafından hevesle desteklendiği doğruydu. Buna karşın, bu tehdidin abartılmaması gerektiğini belirtmekte de fayda vardır. İstanbul gibi kozmopolit ve çok sayıda gayrimüslimin yaşadığı bir şehirde, genç ve deneyimsiz Avrupalıları bekleyen manevi tehlikeler o kadar da çok değildir. Buna karşın elçinin maiyetinden birisinin ihtida etmesi ciddi bir güvenlik zafiyeti oluşturabilirdi. Örneğin, 1564'te *giovane di lingua*lardan, yani dil oğlanlarından biri Müslüman olduğunda, ilk iş olarak Osmanlılara, balyosun mektup yazarken kullandığı şifreyi öğretecektir.[50]

44 ASV, *SDC*, fil. 21, c. 35r-47r (20 Mart 1585); fil. 23, 150r-151r, 156r-156v (12 Nisan 1586).

45 Sahm (ed.), *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*, c. 1, s. 407-410; ASV, *SDC*, fil. 25, c. 534r-534v (5 Ağustos 1587).

46 ASV, *SDC*, fil. 25, c. 573v-574v (20 Ağustos 1587).

47 Venedik elçisinin mektuplarından anlaşıldığı üzere, Osmanlılar Pammakaristos Kilisesi'ne 1587 yılında el koymuşlardır. Ancak kilisenin camiye çevrilmesi 1591 yılını bulmuştur. İran cephesinde kazanılan zaferlerin şerefine, camiye Fethiye Camii adı verilmiştir (Semavi Eyice, "Fethiye Camii", *DİA*, XII, 459-460.)

48 ASV, *SDC*, fil. 26, c. 16r-17r (2 Eylül 1587).

49 Dursteler, *Venetians in Constantinople*, Birinci Bölüm.

50 ASV, *Consiglio di Dieci*, *Lettere Ambasciatori*, b. 3, fol. 55; Christiane Villain-Gandossi, "Les Dépêches Chiffrées de Vettore Bragadin, Baile de Constantinople (12 Juillet 1564 – 15 Juin 1566)", *Turcica*, 1978, c. 10, s. 77; Maria Pia Pedani, *In Nome del Gran Signore: Inviati Ottomani a Venezia dalla Caduta di Costantinopoli alla Guerra di Candia*, Venezia 1994, s. 42.

18- Fas Emiri Mustafa b. el-Hac Ali el-Kayravanî'nin III. Ahmed'e gönderdiği dostluk mektubu, Temmuz 1728 (BOA, C.HR, nr. 9202)

19- Elçi onuruna Divan-ı hümayu'nda ziyafet verilmesi (Hörmann-Gemminger, Doha, Orientalist Müzesi)

Balyosun memnuniyetsizliğini açıkça ifade etmesine karşın, *Colombina* adlı bu kişi yıllar boyunca Osmanlı idaresinde görev almıştır; hatta 1578'de Osmanlılar onu diplomatik bir görevle Venedik'e göndermeyi bile düşünecekler ve Venediklilerin yoğun itirazları ve öfkeli tepkileriyle karşılaşacaklardır.[51]

Manevi tehlikelerin yanı sıra, ahlaki açıdan da tehlikeli durumlar söz konusuydu. Kumardan hırsızlığa, kavga gürültüden cinayete kadar her türlü olay, Osmanlıların elçiliklerin iç işlerine karışmasının önünü açıyor ve bu da Osmanlılar ile Avrupa devletleri arasında çok çeşitli sorunlara ve diplomatik skandallara yol açıyordu. Üstüne üstlük bu tip olaylar yerli halk ile teorik olan sultanın koruması altında olan yabancı elçilik personeli arasında da çeşitli sıkıntılar yaratıyordu.

İstanbul resmî diplomatik faaliyetlerin yanı sıra, gizli diplomatik faaliyetlere de sahne oluyordu. Diplomatik faaliyetlerin başkentlerde casusluk faaliyetlerine yol açması kaçınılmazdır. Fakat İstanbul'u yabancıların istihbarat elde etme ve casus sızdırma girişimleri karşısında diğer başkentlere nazaran daha zayıf kılan birkaç etmen vardı. Bunlardan ilki Osmanlı başkentinde muhbir bulmanın hiç de zor olmayışıydı. Avrupalı diplomatlar kritik bilgilere ulaşmak için Osmanlı sarayındaki bağlantılarından, özellikle de imparatorluğun idari ve askerî teşkilatında görevli mühtedilerden istifade ediyorlardı. XVI. yüzyılın sonlarında çok sayıda Venediklinin stratejik idari ve askerî mevkilerde bulunması bu iddianın gerçekliğini ortaya koyar niteliktedir. Balyos, İstanbul'da Venedik tebaası bulmakta hiç zorlanmıyordu: Osmanlı sarayını otuz yıl yöneten Bâbüssaâde Ağası Gazanfer Ağa, Kaptanıderya Uluç Hasan Paşa (*Hasan Veneziano*), bir başka harem ağası olan Zara doğumlu Ömer Ağa, balyosun aracılar yoluyla düzenli olarak temas kurduğu sarayın nüfuzlu kadınları ve beylerbeyilik, sancakbeyliği ve serdarlık gibi kilit mevkilerde bulunan çok sayıda Osmanlı ekâbiri...[52] İkinci olarak, İstanbul'un kozmopolit dokusu her türlü bilgi alışverişinin kolaylıkla yapılmasını mümkün kılıyordu. Diğer Avrupa başkentlerinden farklı olarak, İstanbul kolay bir hedef, âdeta casusların cirit attığı bir şehirdi. Osmanlılar, bu devasa imparatorluk başkentindeki yabancı ziyaretçiler ile çeşitli etnik ve dinî

51 ASV, *Consiglio di Dieci*, *Parti Secrete*, reg. 11, c. 154v (24 Mart 1578), fil. 20, 24 Mart 1578.

52 Maria Pia Pedani Fabris, "Veneziani a Costantinopoli alla fine del XVI secolo", *Quaderni di Studi Arabi*, 1997, c. 15, s. 67-84; Eric Dursteler, *Renegade Women: Gender, Identity, and Boundaries in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore 2011.

20- 1732'de İsveç'e elçi olarak giden Mehmed Said Efendi ve maiyeti (Schröder, Pera Müzesi)

cemaatler arasındaki bilgi alışverişini kontrol etmekte hâliyle yetersiz kalıyorlardı. İdari ve ticari bir merkez olan Osmanlı başkenti aynı zamanda bir "istihbarat merkezi"ydi.

Elçiler gizli diplomasi faaliyetlerinin yürütülmesinde önemli rol oynuyorlardı; bunlara *honorable espion*s, yani "saygıdeğer casuslar" denmesi boşuna değildi.[53] Casusları işe alan, Devlet-i Âlî'nin idari ve askerî teşkilatlarında kilit mevkilerde muhbirler bulan, gerekli ödemeleri yapan, istihbarat toplayıp bunları rapor hâline getirdikten sonra şifreleyen ve kuryeler aracılığıyla hükûmetlerine gönderen, elçilerden başkası değildi. Zaman zaman elçiler, bizzat casusluk da yaparak birbirlerini göz hapsine alırlar ve devlet sırlarını ele geçirebilmek için sosyal bağlantılarından ve resmî ziyaretlerinden istifade ederlerdi. Dahası, düşmanlarının casusluk faaliyetlerini yakından takip eder ve hükûmetlerini, Avrupa'da istihbarat toplamak için İstanbul'dan ayrılan Osmanlı casuslarından ve diğer Avrupalı güçlerin İstanbul'da istihbarat toplamak için görevlendirdiği ajanlardan haberdar ederlerdi. Son olarak, bu elçiler hükümdarlarının Osmanlı payitahtındaki imajını pekiştirmeye ve Osmanlıların kendi devletleriyle ilgili algılarını manipüle etmeye çalışırlardı. Bu yolla Osmanlı mercilerini kasten yanlış bilgilendirerek, yani dezenformasyon yaparak Osmanlı karar alma sürecine müdahil olurlardı.

İstihbarat ağlarının yönetilmesinde elçilerin son derece önemli oluşu, İstanbul'da ikamet elçileri olmayan Avrupalı güçlerin İstanbul'da casusluk faaliyetleri yürütmediği anlamına gelmemektedir. Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu, Doğu ve Batı Akdeniz arasında

53 Bu terim ilk kez XIV. Louis dönemi Fransa'sında yaşamış bir yazar ve diplomat olan François de Callières tarafından kullanılmıştır. *De la manière de négocier avec les souverains* Amsterdam 1716, s. 30.

seyahat eden mutavassıtların Avrupalı hükümdarlara para karşılığı casusluk yaptıkları çok olmuştur. Bu mutavassıtlardan oluşan istihbarat ağlarının dikkate değer örneklerinden biri, 1560'lardan itibaren İstanbul'da faaliyet göstermeye başlayan İspanyol istihbarat ağıydı. Bu ağı oluşturan Hristiyan tüccarlar ile Donanma-yı Hümayun ve Tersane-i Âmire'de görevli mühtediler sadece Madrid, Messina ve Napoli'ye Osmanlı başkentindeki siyasi ve askerî gelişmeler hakkında düzenli olarak istihbarat vermekle kalmıyorlardı. Bu kişiler aynı zamanda tersanenin ve donanmanın ateşe verilmesi, Osmanlı ekâbirinin rüşvet yoluyla İspanyollara hizmet etmesinin sağlanması ve Osmanlı başkentinde İspanyolların çıkarları doğrultusunda bazı Osmanlı ekâbirine suikast düzenlenmesi gibi pek çok gizli operasyonun da fikir babalarıydı.[54]

Osmanlı başkentinde gerçekleşen çok çeşitli türde resmî, gayriresmî ve gizli bilgi alışverişinin ışığında, Konstantinopolis/İstanbul idari ve ticari bir merkez olduğu kadar, bir diplomasi ve casusluk merkezi olarak da değerlendirilmelidir. Burada yaşayan sayısız diplomatla beraber bu diplomatların maiyetleri ve casusları, şehrin emperyal ihtişamına ve çok kültürlü karakterine katkıda bulunmuşlardır. Bu kişilerin varlığı Pera'ya bir "Frenk kenti" havası verirken, faaliyetleri de Osmanlı İmparatorluğu ile Hristiyan Avrupa arasındaki kültürel farklılıklar arasında bir köprü vazifesi görmüştür.

54 Emrah Safa Gürkan, "Espionage in the 16th Century Mediterranean: Secret Diplomacy, Mediterranean Go-betweens and the Ottoman-Habsburg Rivalry", doktora tezi, Georgetown University, 2012, Beşinci Bölüm.

DİPLOMATİK MERKEZ OLARAK İSTANBUL

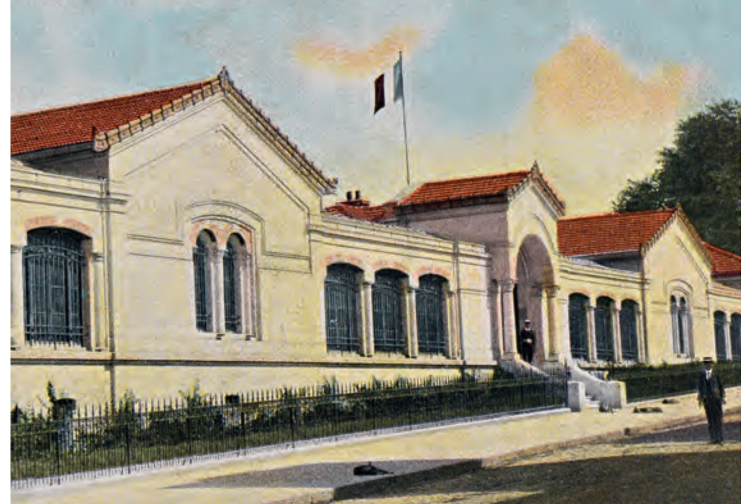
FATİH YEŞİL*

İstanbul XIX. yüzyılda da Avrupa'nın önde gelen diplomatik merkezlerinden biri olma özelliğini korumuş ve önemli gelişmelere şahitlik etmiştir. Bu dönemde Osmanlı siyaseti de büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşümde siyasi amaçlarına savaş meydanlarında ulaşamayan Bâbıâli'nin Avrupa diplomasisiyle bütünleşme çabaları ve özellikle XVIII. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen Polonya paylaşımlarının ardından, Osmanlıların Avrupa başkentlerinde *Doğu*'daki tek sorun olarak görülmeye başlanması önemli bir rol oynadı. XIX. yüzyılda haberleşme ve ulaşım teknolojisinde kaydedilen gelişmeler ise süreci hızlandıran etkenlerdir. 1833'te Odessa'ya, 1837'de Marsilya'ya düzenli gemi seferlerinin başlaması, hızlanarak artan tren seferleri ve 1855'te ilk telgraf bürosunun açılması, İstanbul'u temas hâlinde bulunduğu diğer Avrupa başkentlerine yakınlaştırmaktaydı. Bu yakınlaşma aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir bölgesinde çıkan yerel sorunların kısa zamanda uluslararası problemlere dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Artık imparatorluğun neresinde olursa olsun, bilhassa gayrimüslimlerle ilgili sorunlar sadece İstanbul'un değil, İstanbul'daki düvel-i muazzama elçilerinin de sorunuydu. Bu sorunlar, Avrupa diplomasisinin yeniden şekillendiği Viyana Kongresi'nden (1815) sonra İstanbul'u, Avrupa tarih yazımında *Pentarşi* olarak isimlendirilen İngiltere, Fransa, Habsburglar, Rusya ve Prusya'nın diplomatik çatışma alanına dönüştürecekti.

Osmanlı başkentinin, en ciddi işgal tehditlerinden birisini yaşadığı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ve değişen İngiliz politikası, Berlin yönetiminin XIX. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'daki diplomatik mahfillerde galebe çalmasının en önemli sebepleridir. Alman askerî uzmanlarının ve şirketlerinin İstanbul'a

1- Pera'daki Alman Sefareti

2- Pera'daki Fransa Sefareti

akın etmesine yol açan bu sürecin sonunu I. Dünya Savaşı'nda alınan yenilgi getirecektir. I. Dünya Savaşı, aynı zamanda Osmanlı başkentinin işgalini hazırlayan olaylar dizisinin de başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Galip devletlerin atadıkları yüksek komiserler tarafından idare edilen İstanbul artık tam manasıyla, çoğu asker

* Hacettepe Üniversitesi

3- II. Abdülhamid'in elçileri kabul ettiği Yıldız Sarayı Sefir Köşkü

kökenli olan diplomatlar tarafından idare edilen uluslararası bir şehre dönüşmüştür.

Pera'nın Diplomatik Cephesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik merkezi İstanbul ise, İstanbul'un diplomatik merkezi de XVI. yüzyıldan itibaren sefaretlerin kurulmaya başlandığı Pera (Beyoğlu) ve çevresidir. 1831'deki İstanbul yangınında büyük zarar gören Beyoğlu ve çevresindeki sefaret binaları, zamanla temsil ettikleri ülkelerin gücüne uygun olarak yeniden inşa edilmişlerdir. Ortodoks inancının en kutsal mabedi olarak bilinen Ayasofya Camii'ni restore eden Gaspare Fossati'ye, 1836-1843 yılları arasında, inşa ettirilen yeni Rus Sefarethanesi'nde, büyük bir balo salonunun yanı sıra çok sayıda kabul odası bulunmaktaydı. Rus elçiler tarafından Avrupa'ya ve Bâbıâli'ye dair bilgilerin edinildiği bu mekânların, Rusya'nın Avrupai ruhunu yansıtan St. Petersburg manzaralarıyla süslenmesi dikkate değer bir ayrıntıdır. Kasıtlı olarak emperyal bir anıta dönüştürülmüş olan binanın inşası sırasında çarın kendisine İstanbul'da bir yazlık saray yaptırdığı, Avrupa'da ve Osmanlı başkentinde dolaşan söylentiler arasındadır. 1844-1851 yılları arasında inşa edilen İngiltere Büyükelçiliği de temsil ettiği ülkenin karakterini yansıtan sefaretlerden birisidir. Zira elçilik, Londra'da, Pall Mall'ın güney yakasında bulunan ve 1832'de İngiltere'de kanunlaşan *Büyük Reform Yasası*'nı destekleyenlerin müdavimi olduğu *Reform Club* binasının tıpatıp aynısıydı. Sir Charles Barry tarafından inşa edilen her iki bina da İngiliz reformculuğunun ülke içindeki ve dışındaki birer simgesiydi. Bu bağlamda İngiltere Sefarethanesi'ni, Lord Palmerston tarafından kurulan uluslararası sistemin Osmanlı başkentindeki alametifarikası olarak görmek de mümkündür. 1839-1847 yılları arasında Fransa Malikânesi'nin (*Maison de France*) yerine inşa edilen Fransa Saray'ı (*Palais de France*) Büyükelçi Edouard Thouvenel'e göre Rusya ve İngiltere elçilik binaları gibi "Üstün bir zevkin yansıdığı bir bina olmayabilir ama ... büyüklüğü, bölümlerinin çokluğu ve genişliği yönünden tam bir hükümdar sarayıydı." Dolayısıyla büyük devletlerin İstanbul'daki sefaret binaları âdeta sahiplerinin Şark'taki emelleriyle örtüşmekteydi.

Diplomatik Birer Merkez Olarak Bâbıâli ve Yıldız Sarayı

II. Abdülhamid'in tahta çıkışına kadar Osmanlı Devleti'nin diplomatik merkezi tartışmasız bir şekilde Bâbıâli olacaktı. İç meselelerin uluslararası bir boyut kazanmasıyla beraber iş yükü artan Hariciye Nezareti ise Sadaret'le koordinasyon içerisinde sadece günlük diplomatik meselelerin çözümlendiği mekândı. Ancak XIX. yüzyıl özelinde, İstanbul'da yürütülen diplomatik faaliyetleri belirleyen tek karar merci Sadaret ve Hariciye Nezareti değildir. Bu dönemde İstanbul'un takip ettiği dış politika, nüfuz sahibi elçilerle yapılan resmî ya da gayriresmî görüşmelerde varılan uzlaşmalara ya da çatışmalara ve sorunla alakalı Avrupa başkentlerinde

5- Yıldız Sarayı Sefir Köşkü'nde II. Abdülhamid'in elçileri kabul salonu

alınan kararlara nazaran şekillenmekteydi. Elçiler sadece dış politika konusunda değil, İstanbul'da belirlenen dış politikayı hayata geçirecek kişilerin seçiminde de etkiliydi. İstanbul'da büyük nüfuz sahibi oldukları gözlenen düvel-i muazzama elçileri Hariciye nazırlarının ve hatta sadrazamların belirlenmesinde dahi söz sahibiydi. Reşid ve Âlî paşaların sadaret mevkiinde sık sık halef selef oluşunda, hatta daha sonra Şûrâ-yı Devlet azalıklarına yapılan atamalar gibi örneklerde de görüldüğü üzere bu durum, Bâbıâli'nin İngiltere, Fransa

6- Fransa'nın İstanbul elçiliğinde görevli tercüman Yaseb'in oğlu ile ilgili bir ferman (1797) (BOA, MF, nr. 463/3)

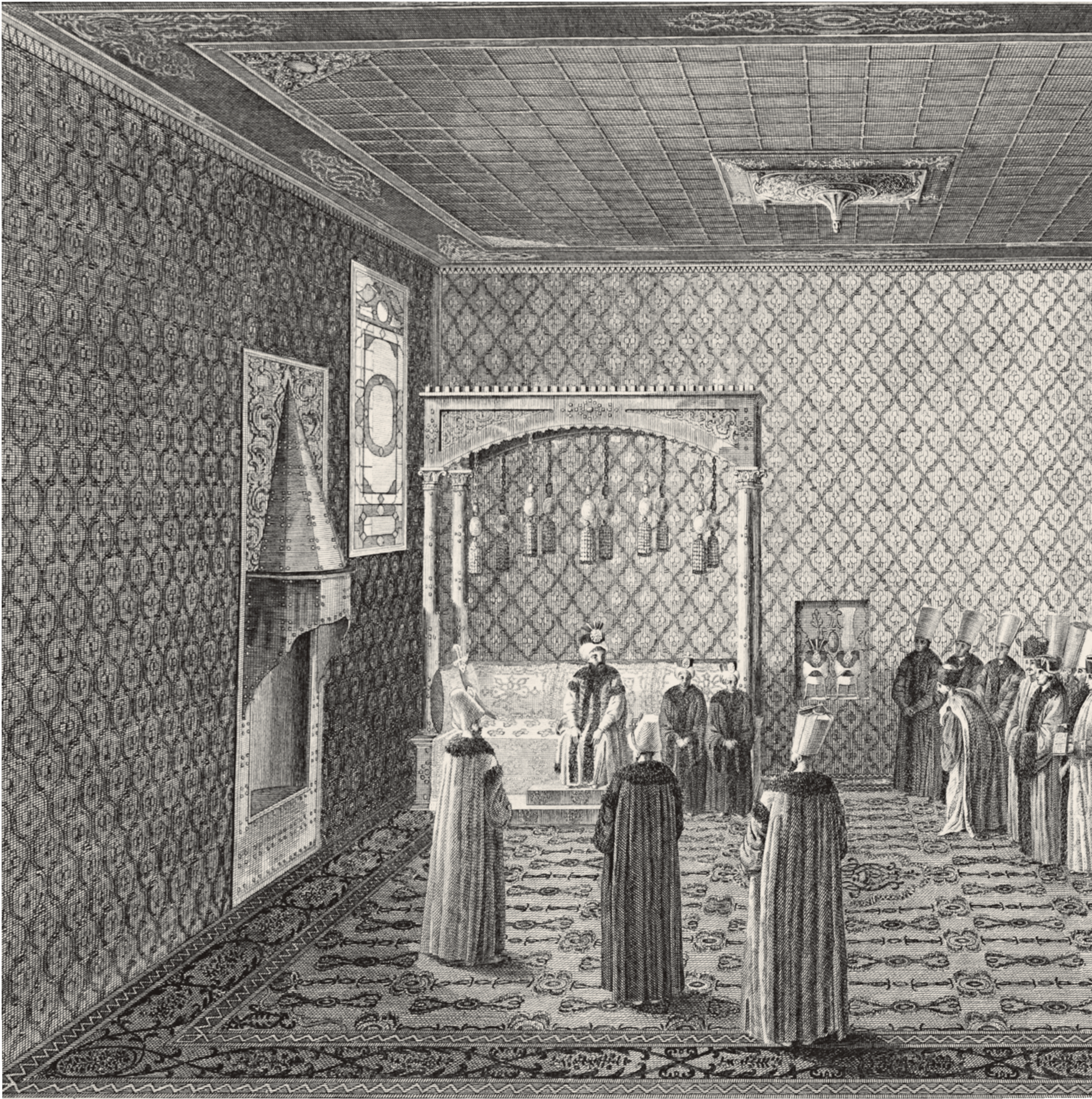
7- Elçilik tercümanı (Lachaise, 1821)

ve Rusya arasında gidip gelen dış politikasında kontrol ve dengenin sağlanması hususunda azımsanmayacak bir paya sahiptir. Diplomatik alanda Bâbıâli bürokratlarının kurduğu üstünlüğün sona ermesi, II. Abdülhamid saltanatında yaşanan gelişmelerin doğal sonucudur. Elçiliklerin nüfuzunun artarak devam ettiği II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı, Osmanlı dışişlerini temsil eden yegâne kurum hâline gelmiştir.

Elçiler ve Tercümanlar

Çalışma saatleri dışında İstanbul'daki diplomatlar vakitlerini karşılıklı ziyaretler, resmî yemek davetleri, akşam toplantıları, tiyatro temsilleri ve konserlerle geçirmekteydi. Büyük güçlerin İstanbul'daki temsilcilerinin başkent sayfiyelerinde aileleriyle beraber yaptıkları piknikler, resmî görüşme statüsünde olmasa da siyasetin ve Osmanlı politikasının görüşüldüğü toplantılardı. Leydi Stratford'un ev sahipliğinde verilen öğle yemekleri ya da Rus Büyükelçisi Nikolay Ignatyev'in Rusya Sefarethanesi'nde verdiği balolar aslında *Doğu sorunu*nun ve bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinin tartışıldığı, temsilcilerin birbirlerini yokladığı sosyal ortamlardı. Ancak bu tür sosyal aktiviteler doğrudan siyasetle bağlantılıydı ve Avrupa'da iplerin gerilmesi, İstanbul'daki diplomatlar arasındaki ilişkileri en alt seviyeye indirmekteydi.

Her ne kadar XIX. yüzyıl süresince elçilikleri temsil ettikleri başkentlere daha sıkı bağlayan teknolojik ilerlemeler hususunda devrim niteliğinde adımlar atılmış olsa da İstanbul'daki sefarethaneler hâlen başkentlerine oldukça uzaktaydı. Osmanlı başkentindeki elçilerin, günümüzdeki meslektaşlarıyla karşılaştırılamayacak ölçüde geniş siyasi karar alma özgürlüğüne sahip olması doğrudan bu durumun bir sonucuydu. Başkentlerinde alınan kararları icra etmekten öte çoğu zaman karar merci olan büyükelçiler, iki devlet arasındaki ilişkilerin kapsamı,

8- Arzodası'nda III. Selim'in elçi kabulü (d'Ohsson)

ittifakların geleceği ya da anlaşma koşulları konusunda tayin edici bir rol üstlenmekteydi. Hatta büyükelçiler bizzat diğer Avrupa başkentlerini ziyaret ederek, müttefiklerinin fikirlerini almakta ve İstanbul'da hayata geçirecekleri siyaseti bu zemin üzerine inşa etmekteydi. Elçilerin karar alma sürecinde sahip oldukları özgürlük, onların aynı zamanda Bâbıâli'nin izlediği dış politikaya temel oluşturan genel strateji konusunda da bilgi sahibi

olmalarını zorunlu kılıyordu. Sefirlerin her konudaki bilgilenme ihtiyacı öncelikle elçiliklere bağlı olarak çalışan yerli ya da yabancı casuslar tarafından karşılanmaktaydı.

Gayriresmî kanalların dışında elçilikler ve Bâbıâli arasındaki diplomatik trafik çoğunlukla tercümanlar

9-10- Uluslararası anlaşmaların mahfazalarında kullanılan altın mühür (BOA, TŞH, nr. 254)

aracılığı ile yürütülmekteydi. Sefaretlerdeki tercümanlık makamları, genelde İstanbul'daki köklü gayrimüslim ailelerin tekelinde bulunmaktaydı. Bunlar, elçiler ve Bâbıâli arasında bir köprü işlevi görmekteydiler. Osmanlı idaresini ve İstanbul'u diplomatik manevra yapabilecek kadar tanımayan büyükelçilerin Bâbıâli ile temaslarını düzenleyen sefaret tercümanları, kimi zaman elçiler kadar nüfuzlu olabilmekteydi. Elçiliklere tercümanlık hizmeti veren ailelerin üyeleri eğitimlerini genellikle Avrupa'nın önemli başkentlerinde yapıyorlardı. Kendi aralarında evlilik bağı ile ilişki kuran tercüman aileleri aynı zamanda İstanbul'a büyükelçi olarak atanan yabancılarla da

11- 1802 tarihli bir konsolos vekilliği tayini beratı (BOA)

akrabalık tesis etmekteydi. Evlilik bağı ile kurulan bu tür ilişkiler, söz konusu devletin İstanbul'daki temsilciliğinin neredeyse tamamıyla tercüman ailenin egemenliğine girmesi anlamını taşıyordu. Örneğin 1740'lı yıllardan beri Habsburg Elçiliği'nde tercümanlık yapan Testa ailesinden Bartolomeo Testa'nın kızı, önce dil oğlanı olarak sonra da büyükelçi olarak İstanbul'a gönderilen Ignaz Lorenz von Stürmer'le evliydi. Tıpkı babaları gibi Viyana Doğu Dilleri Akademisi'nden (*Orientalische Akademie*) mezun olan oğulları Bartholomäus ve Karl Stürmer sırayla 1796 ve 1802'de dil oğlanı olarak İstanbul'a gelmişlerdi. Viyana'da Avrupa diplomasisini öğrenen çocuklardan Bartholomäus Stürmer'in, 1833-1850 arasında, İstanbul'da Habsburg Hanedanı'nı temsil etmesi, Testa ailesinin Habsburg Elçiliği'ndeki hâkimiyetini gözler önüne sermektedir. Ailenin bir başka üyesi Antoine Testa'nın aynı dönemde (1831-1858) İsveç'in İstanbul maslahatgüzarı olması, Testa ailesinin Pera'da kurduğu hâkimiyetin bir başka yansımasıdır.

Elçiliklerdeki tercüme işleri sadece bu aileler eliyle yürütülmemekteydi. Fransa ve Habsburglar özelinde gözlemlendiği üzere, İstanbul'a atanacak elçiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemine binaen öncelikle Türkçe öğrenmekte ve hatta kendi ülkelerinde teorik olarak öğrendikleri Türkçeyi, belirli bir süre İstanbul'daki elçilikte kâtiplik hizmeti yaparak geliştirmekteydiler. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu genel gözlemler geçerliliğini kaybeder. Bu dönemde İstanbul'daki elçilerin artık Türkçe donanımlı olduklarını -istisna teşkil edenler dışında- ileri sürmek mümkün değildir. Zaten artık buna gerek de yoktur, zira Osmanlı başkentinde padişahlar dâhil olmak üzere hemen bütün devlet ricali ortak bir dil hâline gelmiş olan Fransızcayı kullanabilmektedir.

İstanbul'un köklü gayrimüslim ailelerinin, Fenerliler olarak da isimlendirilen, bir diğer bölümü de Bâbıâli'ye tercümanlık hizmeti vermekteydi. Eflak ve Boğdan voyvodalıklarını da tekellerinde bulunduran bu aileler aynı zamanda Fener'deki Patrikhane ile Bâbıâli arasındaki ilişkileri de düzenlemekteydi. 1821'de başlayan Rum İsyanı'na kadar Bâbıâli tercümanlığını tekellerinde bulunduran Fenerli ailelerin, isyanı müteakip kurulan Tercüme Odası'yla beraber etkileri azalmıştır. Ancak bundan sonra da pek çok sadrazam ve Hariciye nazırının yetiştiği Tercüme Odası'nda ve genel olarak Bâbıâli'de Fenerli ailelerin üyelerini görmek mümkündür. Örneğin babası da kendisi gibi Bâbıâli'de tercümanlık yapan Stavraki Aristarki Bey (d. 1799-ö. 1866), Patrikhane ile Bâbıâli arasındaki ilişkileri düzenleyen Büyük Legofetlik görevinin yanı sıra mabeyn tercümanlığını da yürütmüş, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'in şehzadeliklerinde kendilerine Fransızca hocalığı yapmıştır. İstanbul'un diplomatik mahfillerinde yetişen oğlu Gregory Aristarki Bey ise Osmanlı İmparatorluğu'nu, büyükelçi unvanıyla, Amerika Birleşik Devletleri'nde temsil etmiştir. Vogorides ailesi de tıpkı Aristarkiler gibi İstanbul diplomasisi açısından büyük bir öneme sahiptir.

12- Divan-ı hümayu'nda elçiye ziyafet verilmesi (d'Ohsson)

Esasen Bâbıâli'de tercümanlık yapan Stefanaki Vogorides, aynı zamanda John Ponsonby ve Stratford Canning gibi İngiliz büyükelçilerine danışmanlık hizmeti vermekteydi. Bulgar varlığının ve kültürünün canlandırılması için çaba sarf eden aile, 1870'te kurulan, Rum Ortodoks Patrikliği'nden bağımsız Bulgar Kilisesi'nin (*Eksarhlık*) de mimarları arasındadır. İstanbul diplomasisinde Fener geleneğinin ve etkisinin sona ermesi genellikle, bu geleneği başlatan Mavrokordato ailesinden Aleksandros Karatodori Paşa'nın 1906'daki ölümüyle ilişkilendirilir. Bâbıâli'de birinci tercümanlık görevini yürüten, 1878-1879'da Hariciye Nazırlığı yapan, Berlin Konferansı'nda

Très haut très Excellent très Puissant très Magnanime et invincible Prince

LE GRAND EMPEREUR DES MUSULMANS

SULTAN ABDUL MEDJID

en qui tout Honneur et Vertu abondent, Notre très cher et parfait Ami, Dieu veuille augmenter Votre Grandeur et Hautesse avec fin très heureuse.

Les sentimens d'attachement que Nous portons à Votre Majesté Nous ayant déterminé à remplir le poste de Notre Ministre à Constantinople qui reste vacant depuis que Nous avons jugé utile à Notre service d'appeler à d'autres fonctions en Grèce le Sieur Christidis, et désirant d'avoir auprès de Votre Majesté une personne qui puisse Lui paraître agréable et contribuer à maintenir entre Nous et Nos Etats les relations d'amitié et de bon voisinage si heureusement existantes, Nous avons choisi pour résider auprès de Votre Majesté avec un caractère plus élevé celui de Notre Envoyé extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire le Sieur Alexandre Mavrocordato, Notre Conseiller d'Etat en service extraordinaire dont les talens et la prudence Nous font espérer qu'il ne négligera rien pour se concilier Son estime et mériter ainsi Notre approbation. Nous prions en conséquence Votre Majesté d'accueillir Notre Ministre avec bienveillance et d'ajouter une créance entière à tout ce qu'il Lui dira de Notre part, surtout lorsqu'il Lui exprimera les assurances de Notre sincère estime et parfaite amitié. Sur ce Nous prions Dieu qu'il augmente les jours de Votre Majesté et les remplisse de toute prospérité avec fin très heureuse. Écrit en Notre Palais d'Athènes le 27 Janvier / 8 Février de l'an de Grâce mil huit cent quarante deux et de Notre Règne le dixième.

Votre sincère et parfait ami

Othon

13- İstanbul'a atanan Yunanistan Büyükelçisi Aleksandros Mavrokordato'nun güven mektubu (8 Şubat 1842) (BOA, HR.MTV, nr. 752/66)

(1878) Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil eden Kara Todori Paşa, gerçekten de II. Abdülhamid devrinin önemli diplomatlarındandır. Fakat İstanbul'da Fener geleneğinin sonunu hazırlayan onun ölümü değil, milliyetçiliğin çok uluslu bir imparatorluğun başkentindeki önlenemez yükselişiydi.

Diplomatik Çatışma Alanı Olarak İstanbul

Osmanlı askerî gücünün azalmasıyla doğru orantılı olarak diplomasinin ve sembolik dilinin önem kazanması, XIX. yüzyıl süresince İstanbul'daki Avrupa temsilcilerinin nüfuzunu arttırmıştır. Diplomatik teşrifat, bu değişimin en sarih şekilde gözlemlenebileceği alandır. Elçi için unutulmaz bir tecrübe olması amacıyla sarayda olağandışı bir toplantıya denk düşürülmeye özen gösterilen huzura kabuller, XIX. yüzyıldan itibaren Avrupai usullere uygun bir şekilde icra edilmeye başlanmıştı. Klasik sefaret alaylarının unutulduğu, huzura kabul edilen elçilere boyun eğdirmek için kapıcıbaşıların görevlendirilmediği bir dönemde, sefirler İstanbul'da ihtiramla karşılanır olmuştu. XIX. yüzyılda savaş gemileriyle İstanbul'a gelen, maiyetlerinde kendi askerî güçleri bulunan elçiler, on çifteden büyük, önünde ülke bayraklarının dalgalandığı sefaret kayıklarıyla sefarethaneler ve Tarabya'daki yazlık konutları arasında mekik dokuyor, Dolmabahçe Sarayı'nın önünden geçerken şemsiye kapatmıyor, eskiden davet bile edilmedikleri gösteri ve toplantıları locadan izliyorlardı. Sadrazamların sık sık elçilikleri ziyaret etmeleri, Mısır'ın, Sırbistan veya Karadağ'ın akıbeti konusunda karar almak üzere başkentte düzenlenen toplantılar, bir taraftan elçilerin İstanbul'da kazandıkları nüfuza işaret ederken diğer taraftan da imparatorluğun iç meselelerinin uluslararası boyutuna referans vermekteydi. Kapitülasyonlar ve sefaret mahkemeleri ise

AVRUPALI İHTİLALCİLER VE İSTANBUL

FATİH YEŞİL

Büyük güçlerin dikkate aldığı çok uluslu bir imparatorluğun, çok uluslu başkenti olan İstanbul, kaçınılmaz bir şekilde dünya tarihini değiştiren ihtilallerden etkilenmiştir. İletişimin günümüzle karşılaştırılamayacak kadar zayıf olduğu bir çağda İstanbulluların, Avrupa'da gelişen olaylardan günü gününe ve etraflıca haberdar olamasalar da Bâbıâli'nin Avrupa'daki elçileri vasıtasıyla söz konusu ihtilalleri yakından takip ettiği açıktır. Fransız İhtilali'nin başlangıç noktaları olarak kabul edilen Genel Meclis'in toplantıya çağırılması (Mayıs 1789) ve Bastille Hapishanesi'nin basılışı (Temmuz 1789) İstanbul'da duyulmamış olsa da XVI. Louis'in tutuklanması başkentteki diplomatik mahfillerde hayretle karşılanmıştı. Fakat tıpkı Bâbıâli gibi İstanbul'da hayatını sürdüren sıradan bir Müslüman Osmanlı da Fransız İhtilali'nin ardından Avrupa'nın bir savaş alanına dönmesinden memnundu. Ancak Müslüman ya da gayrimüslim İstanbulluların devrimci fikirleri anlaması ya da gönülden benimsemesi pek de mümkün değildi. Feodal sosyal organizasyonun öngördüğü sınıflı toplum yapısından azade bir sosyal çevrede, Avrupa mekânında anlamını bulan *özgürlük* ya da *eşitlik* gibi kavramlar İstanbullular için manasızdı. *Kardeşlik* ise vatandaşlık bağına değil, dinî aidiyete vurgu yapmaktaydı. İhtilalin en önemli simgesi olan özgürlük ağacının, Topkapı'dan görülebilecek şekilde, Sarayburnu'nun karşısındaki sahile dikilmesi ya da XVI. Louis'in giyotinle idamının (ö. Ocak 1793) Fransız elçiliğinde kutlanması Müslüman İstanbulluların ilgilenmedikleri vakalardı. Dolayısıyla sokaktaki İstanbullular için *cumhuriyetçi*; üç renkli kokart takan bir gâvurdan, *eski rejim taraftarı* ise doğduğu yerden, *vatan*ından, ayrılmak zorunda kalmış olan zavallı bir Hristiyandan başka bir anlam taşımıyordu.

Fransız İhtilali'nin İstanbulluların dikkatini çeken tarafları, yoğun olarak gayrimüslim ve yabancı nüfusu barındıran Pera'da artık sıkça karşılaşılan sokak kavgaları, Fransa ile yapılan ticaretin zayıflaması ve nihayet İstanbul'a Fransa'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden akın eden göçmenlerdi. 1790'larda İstanbul'daki elçiliklerin personelleri ve yabancı uyruklular arasında fiilî saldırılar ve silahlı çatışmalar meydana gelmekte, Bâbıâli ise bu tür anlaşmazlıklarda genellikle kapitülasyonlara sığınarak tarafsızlığını korumaya çalışmaktaydı. Fransa'daki yeni düzenle birlikte ticari bağları güçlenen ya da zayıflayan İstanbullu gayrimüslimlerin, tam da ne olduğunu bilemedikleri devrim konusundaki tartışmaları da Pera'daki şiddeti körüklemekteydi. Nitekim Fransa ile ticari bağları bulunan ve fakat imparatorluğun liman şehirlerinde kendilerini güvende hissetmeyen Osmanlı gayrimüslimleri de Cumhuriyet ordularının Dalmaçya sahillerine inişiyle birlikte evlerini terk ederek İstanbul'a göç etmekteydi. İhtilal dolayısıyla Fransa'yı terk etmek zorunda kalan göçmenler (*emigré*) ve Eski Rejim'le ticari bağı bulunan Osmanlı gayrimüslimleri İstanbul'daki devrim aleyhtarı gruplardı. İhtilal taraftarlarının da homojen bir yapısı yoktu. Maddi ve siyasi çıkarların şekillendirdiği iki grup İstanbul'da, iki farklı derneğin -*Club Populaire de Constantinople* (İstanbul Halk Kulübü) ve *Société Republicaine des Amis de la Liberté et de l'Egalité* (Hürriyet ve Eşitlik Dostları Cumhuriyetçi Cemiyeti)- çatısı altında toplanmıştı. Ancak söz konusu derneklerin müdavimleri sadece Fransız uyruklular değildi. Amerikalı hatta İngiliz devrimciler ya da ihtilalden sonra kurulan düzenle yeni ticari bağlar kurmaya çalışan gayrimüslim İstanbullular da söz konusu derneklerin üyeleri arasındaydı. Fransız elçiliğinin yürüttüğü propaganda faaliyeti de zaten bunlara yönelikti. Fransız elçiliğinin çıkarmakta olduğu *Le Bulletin de Nouvelles* adlı gazete 1790'larda *La Gazete Française de Constantinople* ismiyle yeniden yayımlanmaya, elçilik matbaasında basılan *Fransız Anayasası*, *İnsan Hakları Bildirisi* ve devrimci propaganda broşürleri Pera sokaklarında dağıtılmaya başlanmıştı. Fakat propaganda metinlerinin İngilizce ya da Fransızca kaleme alınması, kahvehane gibi sosyal ortamlarda tedavüle giren bildirilerin etkisini azaltmaktaydı. Zaten Fransız elçiliğinin amacı da İstanbul'da devrimci ideolojiyi yaygınlaştırmak değil, Fransa'nın Osmanlı coğrafyasındaki siyasi ve daha da önemlisi ticari çıkarlarını korumaktı. Avrupa'daki ihtilal karşıtı ülkelerin başını çeken Habsburglar, Prusya ve Rusya'nın İstanbul elçileri ilk andan itibaren devrimci faaliyetleri Bâbıâli nezdinde protesto etseler de devrim propagandasının sonunu Napoléon'un 1798'deki Mısır işgali getirecekti. Nitekim saldırıdan hemen sonra Paris'le çıkar ilişkisi içinde bulunan tüccarların dışında neredeyse hiç kimsenin umursamadığı, devrimci gazete ve broşürler tedavülden tamamen kaldırılmış, özgürlük ağaçları sökülmüş, Fransız elçisi Yedikule'ye hapsedilmiş ve Devrim Hükûmeti'yle iş yapan tüccarların mallarına el konulmuştur. İstanbul'daki devrimci

14- Fransa'nın İstanbul elçiliği tercümanı Tanaşaki'nin her türlü vergiden muaf olduğuna dair berat (1796) (BOA, MF, nr. 475/3)

TO

His Imperial Majesty

SULTAN

ABDUL MEDJID KHAN

EMPEROR OF TURKEY

MAY IT PLEASE YOUR MAJESTY

We the undersigned NOBLEMEN, GENTLEMEN & Inhabitants of

IRELAND,

beg leave most respectfully to approach Your Majesty, in order to testify our deep-felt thanks and gratitude for the munificent act of benevolence and attention lately displayed by Your Majesty towards the suffering and afflicted Inhabitants of IRELAND, and to thank Your Majesty on their behalf, for the liberal Contribution of

One Thousand Pounds

lately given by Your Majesty to relieve the wants and mitigate the sufferings of the Irish People.

It has pleased PROVIDENCE in its wisdom to deprive this Country suddenly of its staple article of food and to visit the poor Inhabitants with privations, such as have seldom fallen to the lot of any civilized nation to endure. In this emergency the People of Ireland had no alternative but to appeal to the kindness and munificence of other Countries less afflicted than themselves, to save them and their Families from Famine and Death and Your Majesty has responded nobly to the call, thereby displaying a worthy example to the other great nations of Europe, to assist their suffering fellow-creatures in affliction.

For this timely and benevolent act whereby numbers were relieved and saved from perishing, We beg leave again on their behalf, to testify our grateful acknowledgments to Your Majesty and to express an ardent hope that the vast territories which acknowledge Your sway and participate in Your bounties will be saved from these privations and afflictions which it has been our unhappy destiny to endure.

15- İrlandalı fakirlere yapılan maddi yardımdan dolayı Sultan Abdülmecid'e gönderilen teşekkür mektubu (1847) (BOA, HSD.MLE, nr. 12)

dış temsilciliklerin gücünü toplumun tüm katmanlarında hissedilmesini sağlamaktaydı.

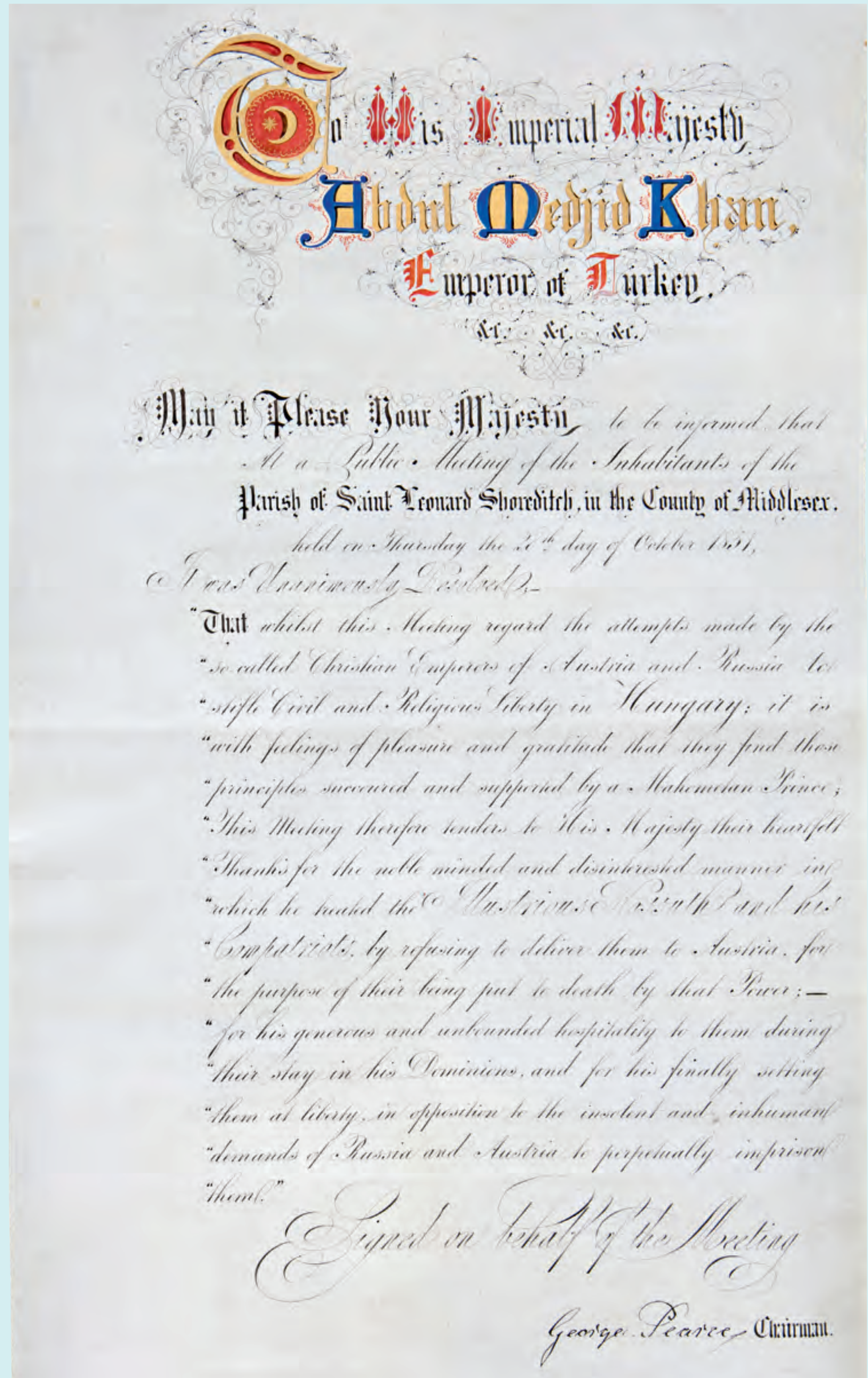
İstanbul'daki büyükelçilerin, Bâbıâli nezdinde artan nüfuzlarının kendisini gösterdiği bir diğer alan da sadrazamlar ve padişahlar ile elçiler arasındaki ilişkilerde yaşanan değişimdir. XVIII. yüzyıl boyunca genellikle sadece İstanbul'a geldiklerinde ve ülkelerine dönerken huzura çıkabilen elçiler, diplomatik meseleleri genellikle Bâbıâli'de, Bebek Kasrı'nda ve muhatapları olan reisülküttapların konaklarında yaptıkları görüşmelerde tartışmaktaydı. Avrupa diplomasisinin ve diplomatik yöntemlerinin yeniden düzenlendiği 1815 Viyana Kongresi'ne doğrudan katılmamış bir devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun, kongrede büyükelçilere dair alınan kararları benimsemesi, İstanbul'daki sefirlerin muhatabını da değiştirmiştir.

Artık büyükelçiler, görülmemiş bir biçimde, sadrazamlarla ve hatta padişahlarla çok daha sık görüşür olmaya başlayacaklardı. Bu görüşmelerde uygulanan teşrifat kuralları da tamamıyla dış dengelere bağlıydı. 1853 başında İstanbul'a gelen Habsburg İmparatorluğu'nun özel temsilcisi Kont Leiningen'in, Sultan Abdülmecid'le yaptığı görüşme esnasında sözlerine ve sesinin

faaliyetlerin sonunu getiren Napoléon, aynı zamanda söz konusu faaliyetlerin yeniden başlatıcısı da olacaktı. 1806'da General Sebastiani'nin İstanbul'a tayini ile başlayan yeni dönemde propagandanın rengi değişmiştir. Artık hedef, İstanbul'un Müslüman ahalisidir. Ancak Napoléon ve Fransız devrimcileri, Müslümanları *Moskof* zulmünden kurtaracak birer kardeş olarak takdim eden Türkçe propaganda bildirileri de İstanbul'da bir işe yaramayacaktı.

1830'da Fransa'da ve 1848'de İtalya'da fitili ateşlenen ve kısa sürede tüm Avrupa'yı etkisi altına alan ihtilaller de çağın gereklerine uygun olarak, uluslararası siyasi ve ticari sistemle bütünleşen İstanbul'da derinden hissedilmiştir. Avrupa'nın dört bir tarafında neredeyse eşzamanlı olarak başlayan ihtilallerden, 1830'da Polonya'da (Kasım Devrimi) ve 1848'de Macaristan'da meydana gelenler, Osmanlı başkentinde etkisi en çok hissedilenlerdi. Söz konusu tarihlerde İstanbul, siyasi dengelerin çok çabuk değişebildiği diğer Avrupa başkentlerine nazaran daha korunaklı bir yer olarak bilinmekte ve Avrupalı devrimci gruplar için âdeta sığınılacak bir liman olarak görülmekteydi. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde devrim yapmak üzere siyasi faaliyette bulunan İtalyan ve Rus *seyyal devrimciler* bir tarafa, Macar ve Leh devrimci mülteciler İstanbul'un çehresini değiştiren gruplar arasında önde gelenlerdi.

İşgal altındaki Polonya'da 1830'da başlayan isyanın önderlerinden Michael Czajkowski'nin (Mehmed Sadık Paşa) İstanbul'a gelişi bu bağlamda bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Zira Czajkowski'nin amacı bir taraftan Osmanlı politikasını İngiltere ve dolayısıyla Polonya'ya yaklaştırmak diğer

To His Imperial Majesty
Abdul Medjid Khan,
Emperor of Turkey,
&c. &c. &c.

May it Please Your Majesty to be informed that At a Public Meeting of the Inhabitants of the Parish of Saint Leonard Shoreditch, in the County of Middlesex, held on Thursday the 2nd day of October 1851,

It was Unanimously Resolved—

"That whilst this Meeting regard the attempts made by the "so called Christian Emperors of Austria and Russia to "stifle Civil and Religious Liberty in Hungary; it is "with feelings of pleasure and gratitude that they find those "principles succoured and supported by a Mahomedan Prince; "This Meeting therefore tenders to His Majesty their heartfelt "Thanks for the noble minded and disinterested manner in "which he treated the Illustrious Kossuth and his "Compatriots, by refusing to deliver them to Austria, for "the purpose of their being put to death by that Power;— "for his generous and unbounded hospitality to them during "their stay in his Dominions, and for his finally setting "them at liberty, in opposition to the insolent and inhuman "demands of Russia and Austria to perpetually imprison "them."

Signed on behalf of the Meeting

George Pearce Chairman.

1- Osmanlı Devleti'nin Macarların mülki ve dini hürriyetlerine destek vermesine teşekküren Sultan Abdülmecid'e Londra'dan yollanan mektup (BOA)

taraftan da Polonya'nın Rus işgali altında bulunduğu sırada dünyanın görece güvenli yerlerinde Polonyalı ihtilalciler için *bağımsız kolonilerin* ilkini kurmaktı. Aslında projenin fikir babası Avrupa diplomasisini yakından tanıyan Leh devrimci Adam Jerzy Czartoryski'ydi. Bu projeyi gerçekleştirmek üzere Czartoryski'nin İstanbul'u seçmesi tesadüfi değildir. Nitekim XVIII. yüzyılda Polonya'nın paylaşılmaya başlanmasından

16- Dış ilişkilerden sorumlu reisülküttab ile elçinin mülakatı (Mehmed Arif)

yüksekliğine yansıyan sertliği İstanbul Büyükelçisi Kletzl'i dahi şaşırtacak nitelikteydi. Fakat Leiningen'in İstanbul'dan ayrılmasından on gün sonra, 28 Şubat 1853, Osmanlı başkentine ayak basan Rus özel temsilci Prens Menşikov'un tavrı çok daha sertti. Çarın birinci yaveri ve Bahriye Nazırı Menşikov'un İstanbul'a gelişi aslında Rusya'nın Londra Mukavelesi (13 Temmuz 1841) ile kaybettiği Boğazlardan geçiş haklarını yeniden kazanmak için yapılan bir gövde gösterisi niteliğindeydi ve bilindiği gibi neredeyse bütün Avrupa'nın taraf olduğu büyük bir savaş ile sonuçlandı.

İmparatorluğun uluslararası alandaki itibar kaybıyla doğru orantılı olarak başkentteki elçilerin ve padişahları ziyarete gelen özel temsilcilerin tavırları da giderek tuhaflaşmıştır. 24 Şubat 1878'de Rus Orduları Başkomutanı Grandük Nikola'nın, Sultan II. Abdülhamid'i ziyareti, İstanbul diplomasisi açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir. II. Abdülhamid, Rus zaferiyle biten 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından İstanbul'u fethetmeye çalışan muzaffer bir ordu komutanı gibi davranan grandük ile hiçbir şekilde Rusya Elçiliği'nde görüşmek istemez. Zira Grandük Nikola'nın Beyoğlu'nun ortasındaki sefarethanede ikamet etmeyi istemesi ve padişahı da kendisini orada iade-i ziyarete mecbur etmesi İstanbul'da hiç yaşanmamış büyüklükte bir diplomatik krizin habercisiydi. Çözüm, Rus prensin ikameti için bir Osmanlı sarayının tahsisinde bulundu. Grandük Nikola'nın ikameti için derhâl, daha önce kardeşi Prens Konstantin'in, 1859 ve 1872'de kaldığı Beylerbeyi Sarayı tahsis edilmiş ve II. Abdülhamid, Rus çarının kardeşine, Rus toprağında değil, fakat bir Osmanlı sarayında iade-i ziyarette bulunmuştu. Sadece II. Abdülhamid'in yaşadığı *sıkıntılı anlarla* atlatılan kriz, bundan sonra yaşanacaklar için de bir örnek teşkil edecekti. Hiçbir resmî görevi ya da unvanı bulunmaksızın doğrudan padişahla görüşmek isteyen yabancılara ya da huzurda bacak bacak üstüne atacak kadar teklifsiz davranan sefirlere İstanbul'da artık sıkça rastlanacaktır. Mütareke Dönemi İstanbul'unda ise padişaha ya da Osmanlı Hükûmeti'ne yapılan diplomatik nezaketsizlik zirveye ulaşmıştır.

itibaren Lehlerin tarafında yer alan ve Palmerston'la birlikte İngiltere ile yakın temas içinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti, bir Polonya kolonisi için seçilebilecek en güvenli yerdi. Sultan Abdülmecid'in tahta oturmasıyla birlikte çalışmalarını hızlandıran Polonyalılar, İstanbul yakınlarında, ancak Osmanlı idari sisteminin dışında kendileri için küçük ve özerk bir köy inşa ettiler. Koloninin ilk ismi de projenin mimarı Adam Jerzy Czartoryski'ye atfen *Adampol* olarak belirlendi. Zamanla Polonezköy adını alacak olan bu küçük yerleşim, 1848 İhtilali'nin ardından daha da gelişti. Ocak 1863'te patlayan bir diğer Leh isyanından önce bölgede yüzün üzerinde Polonyalı yaşamaktaydı. Rusya'nın 1865'te isyanı bastırmasıyla beraber İstanbul bir kez daha Polonya mültecilerinin akınına uğramıştır. Ancak buna rağmen, dış baskıya dayanamayan Osmanlı idaresi köyün özerk yapısında değişiklikler yapmaya başladı ve nihayet 1880'li yıllarda Polonezköy tamamıyla Osmanlı idari yapısı içine alındı.

Leh ve Macar mülteciler İstanbul'un sadece fiziki çevresini değiştirmemişlerdir. Mülteciler arasında önemli miktarda aristokrat ve iyi eğitim görmüş askerler, bürokratlar, doktor ve mühendisler de bulunmaktaydı. Avrupa'da bir orta sınıf ideolojisi olarak yükselen milliyetçi ideallerle ve Fransız devriminin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik fikirleriyle yetişen iyi eğitimli mülteciler, kısa bir zaman içerisinde İstanbul'daki idari ve askerî kadrolarda kendilerine yer bulmuştur. Örneğin Murad Paşa (Józef Bem, d. 1794-ö. 1850), Nihad Paşa (Seweryn Bieliński, d. 1815-ö. 1895) ve daha sonra Türkiye'nin Washington büyükelçiliğini yürütecek olan oğlu Rüstem Bey, Paris askerî ataşesi olarak atanan Arslan Paşa

2- Rus elçilik binası

(Ludwig Bystrznowski, d. 1791-ö. 1878), Harbiye'de hocalık yapan Muzaffer Paşa (Wladyslaw Czajkowski, d. 1843-ö. 1907) gibi pek çok yazar, mühendis ve bilim adamı İslamiyet'i seçen Leh ve Macar mülteciler arasındadır. Artık kozmopolit bir dünya başkentine dönüşen İstanbul, bu yeni sakinlerini kolaylıkla kabul eder. Bu kabullenişte, Tanzimat'ın toplumsal alandaki yansımaları ne kadar etkiliyse, pek çok mülteci ailenin Müslümanlığı seçmesi de bir o kadar etkilidir. Fakat din değiştirmek, kişinin sahip olduğu bilgi birikiminin silinmesi ya da hayat tarzı ve geleneklerin bir anda yok olması anlamına gelmez. İstanbul'daki modernist elite dâhil olan Müslümanlaşmış mülteciler İstanbul'daki ev ve aile hayatı için yeni bir alternatif sunmakta ve Avrupai gündelik hayatı ve siyasi fikirleri âdeta telif etmekteydi. Eskisine nazaran değişime daha açık "orta hâlli" İstanbullulara Avrupai bir model sunmanın ötesinde Macar ve Leh mülteciler, XIX. yüzyılda şekillenen yenidünya görüşünün Osmanlı başkentindeki tercümanıydılar. İstanbul'un sosyolojik ve ideolojik çehresinin değişmesinde müessir olan Macar ve Leh mülteciler, eşit yurttaşların oluşturduğu özgür milletlerin, İstanbul'un siyasi mahfillerinde keşfedilmesinde de önemli bir rol oynamışlardı. Öyle ki, "Türklerin kökeni" ile ilgili ilk kitaplardan birisini kaleme alan Mustafa Celaleddin Paşa (Konstanty Borzecki, d.1826-ö.1876) mühtedi bir göçmendi. Macar mültecilerin, milliyetçiliğin gelişimindeki etkileri o kadar tayin ediciydi ki, İstanbul'a ilk gelen Macarların yerleştirildikleri Tarlabaşı civarındaki Macar Caddesi'nin adı, daha sonra Turan Caddesi olarak değiştirilecektir.

1848 İhtilali'nin ardından İstanbul'da bir Macar kolonisinin bulunması zamanla aynı fikrî iklimi paylaşan Balkanlar'ın yetiştirdiği önemli Türkologların dikkatlerinin İstanbul'a dönmesine sebep olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçiliğin gelişiminde rol oynayan Macar Türkolog Arminius Vambéry bu konuda ilk akla gelen isimdir. Yine Macar ve Leh mültecilerle Osmanlı Hükûmeti'nin ilk temasını sağlayan ve daha sonra bu teması sürdüren Ahmed Vefik Paşa'nın Türk milliyetçiliğinin doğuşundaki rolü ve Türk dili araştırmalarındaki önderliği tesadüfi olmasa gerektir. 1830 ve 1848 ihtilallerinin ardından İstanbul'a akın eden mülteciler, Avrupa'daki

17- II. Wilhelm ve eşi İmparatoriçe Auguste Victoria'nın Eyüp'ü ziyaretleri (Yıldız Albümleri)

18- İsveç-Norveç Kralı II. Oscar ve eşi Kraliçe Sophie ile küçük oğulları Prens Eugen'in 1885'te İstanbul'u ziyaretleri (Yıldız Albümleri)

19- 1900'de İstanbul'u ziyaret eden İran Şahı Muzafferüddin Şah'ın Ayasofya Camii'nin avlu kapısından girişi (Yıldız Albümleri)

İstanbul'un Önemli Konukları

İstanbul, Avrupa'nın dikkatlerini Osmanlı İmparatorluğu'na yönelttiği XIX. yüzyılda pek çok hanedan mensubuna de ev sahipliği yapmıştır. 1854'te Kırım Harbi'nin devam ettiği esnada İstanbul'u ziyaret eden Fransa veliahdı Prens Napoléon, Habsburg imparatorunun kardeşi Ferdinand Maximilian, Britanya Kraliçesi Victoria'nın amcasının oğlu Cambridge dükü ve savaşın bitiminden sonra İstanbul'a gelen Rus Çarı II. Aleksandr'ın biraderi Prens Konstantin bunlardan sadece birkaçıdır. Bu önemli konuklar arasında Prens Napoléon'un ziyareti İstanbul diplomasisi açısından ayrı bir yere sahiptir. İki aydan uzun bir süre İstanbul'da kalan Fransa veliahdı, Fransız Elçiliği'nde bir büyükelçinin bulunmamasından da faydalanarak, elçilik muhaberatını ele almak, cephedeki Fransız generallere müdahale etmek gibi salahiyeti dışında kalan meselelere el atmıştı. İstanbul'da çıkan dedikoduların Paris'e ulaşması prensin İstanbul'da, kendi emrinde küçük bir Fransa yaratma girişimini akim bırakacak ve derhâl imparator tarafından Fransa'ya çağırılacaktır.

Kırım Harbi gibi I. Dünya Savaşı da Avrupa'da hüküm süren müttefik hanedan üyelerinin İstanbul'a ziyaretlerini arttıran gelişmelerden birisidir. Kayzer II. Wilhelm'in Ekim 1898 ve Eylül 1917'de gerçekleşen İstanbul ziyaretleri, kuşkusuz Almanya ve Osmanlı

düşünce akımlarını sadece İstanbul elitine tanıtmakla kalmayıp, başkentin eğitimli orta sınıfı arasında da taraftar bulmasını sağlamıştır. Zira devlet kadroları içinde kendisine yer bulamayan mültecilerden bir kısmının İstanbul'da kitapçılık ve sahaflıkla meşgul olması, Avrupa'da basılan yeni kitapların ve fikir akımlarının Osmanlı başkentine ulaşmasına ve benimsenmesine zemin hazırlamıştır.

İlkinde kendi devrimiyle ve sonra da Cihan Harbi'yle meşgul olan İstanbul, 1905 ve 1917 senelerinde art arda gelen iki Rus devrimini, 1830 ve 1848 ihtilallerinin aksine uzaktan takip etmiştir. Rusya'da meşruti idarenin ilanı ve çok partili siyasi hayatın doğumuyla sonuçlanan 1905 Devrimi'nin ve aynı yıl İran'da başlayan Meşrutiyet Devrimi'nin yarattığı özgürlük rüzgârı İstanbul'da da hissedilmiş ve Osmanlı başkentindeki hürriyet ve müsavat taraftarlarını fikrî açıdan beslemiştir. Osmanlı başkentindeki münbit düşünce hayatının oluşumunda hiç şüphesiz bu dönemde Kazan'dan İstanbul'a gelen Tatar entelektüellerinin büyük bir etkisi vardı. Sosyalist devlet idealinin hayata geçirilmesini sağlayan ve Rusya'nın I. Dünya Savaşı macerasına son veren 1917 Ekim Devrimi'ni ise önce büyük bir coşkuyla karşılayan İstanbullular, ihtilalin üzerinden üç sene geçmeden Bolşeviklerin başlattığı *dine karşı cidale* tepki göstermeye başlayacaktı. Ekim Devrimi'nden duyulan bu memnuniyetsizlikte, Rus İmparatorluğu'nda, Bolşeviklere (*Kızıllara*) ve dolayısıyla komünizme karşı güçlerin oluşturduğu bir koalisyon olarak da görülebilecek *Beyazlar* hareketi ve *Beyaz* ordunun yaptığı propaganda da etkiliydi. Zira Rus iç savaşının devam ettiği dönemde (1917-1923), kendilerini Beyaz Ruslar olarak isimlendiren Bolşevik aleyhtarı, karşı devrimci Rus göçmenlerin İstanbul'a akın etmesi Osmanlı başkentinde Sovyet karşıtlığının oluşumunda önemli bir pay sahibidir. Savaştan henüz çıkan ve işgale uğrayan İstanbul'da, mal arzının düşmesine koşut olarak yükselen enflasyon ve baş gösteren geçim sıkıntısına, şehir nüfusunu yaklaşık %30 seviyesinde artıran mültecilerin de eklenmesi, başkentteki sofraların daha da küçülmesi anlamına geliyordu. Rusya'daki iç savaş sebebiyle İstanbul'a kaçan devrim aleyhtarı sivil Ruslar, Adalar ve İstanbul'da iskân edilmeye çalışılırken, Beyaz Rus ordusu askerleri için, diğerlerinin yanı sıra, Çatalca civarında kamplar oluşturulmuştur. Ancak bu dönemde İstanbul'a gelen (*Beyaz*) Ruslar, Macar ve Leh mülteciler gibi başkentin siyasi ve entelektüel portresine katkıda bulunmaktan çok, Osmanlı toplumunun hiç de alışkın olmadığı türde yeni bir eğlence tarzını getirmişlerdi. Başta Pera olmak üzere İstanbul'un çeşitli yerlerinde Rus tarzı gece kulüpleri ve lokantalar sıradanlaşırken, siyah havyar, Smirnov votkası ve borş çorbası menülerin vazgeçilmezi olmuştur. Mültecilerin başkent eğlence hayatına soktukları tombala ve rulet gibi kumar oyunları ve nihayet fuhuş vakalarındaki önlenemez artış, Rus mültecilerin, İstanbullular tarafından *şer ve fesat amili* olarak görülmesine yol açacaktır. Rusya'da iç savaşın bittiği sene, 1923 başlarından itibaren İstanbul'dan ayrılmaya başlamış olsalar bile, tıpkı Leh ve Macar mülteciler gibi, karşı devrimci Rus mültecilerden bir kısmının İstanbul'a yerleşmesi, ulus devlet çatısı altında çok uluslu kimliğini korumaya çalışan imparatorluk başkentine yeni bir katkı yapmıştır.

KAYNAKLAR

Bakar, Bülent, *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*, İstanbul 2012.

Clément-Simon, F., "La Révolution et Le Grand Turc, 1792-1796", *Revue de Paris*, 1907, c.1, s. 426-448.

Csorba, György, "Hungarian Emigrants of 1848-1849 in the Ottoman Empire", ed. H. C. Güzel, C. Cem Oğuz, Osman Karatay, *The Turks*, Ankara 2002. c. 4, s. 224-232.

Haddad, George M., "A Napoleonic Arabic Fragment of Anti-Russian Propaganda in the Ottoman Empire", *The Muslim World*, 1981, c. 71, sy. 2, s. 99-103.

Jamgocyan, Onnik, "La Révolution Française vue et vécue de Constantinople (1789-1795)", *Annales Historiques de la Révolution Française*, 1990, sy. 282, s. 462-469.

Karpat, Kemal, "Kossuth in Turkey: The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman Empire", *Studies in Ottoman Social and Political History*, Leiden 2002, s. 169-184.

Kocabaşoğlu, U. ve M. Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Ankara 1994.

Kuneralp, Sinan, *L'Empire Ottoman et L'Europe IV, Documents diplomatiques ottomans sur les affaires de Pologne*, İstanbul 2012.

Latka, Jerzy, *Lehistan'dan Gelen Şehit, Mustafa Celaleddin Paşa/Konstanty Borzecki*, İstanbul 1987.

Macar, O. D. ve E. Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*, İstanbul 2010.

Nazır, Bayram, *Osmanlıya Sığınanlar, Macar ve Polonyalı Mülteciler*, İstanbul 2006.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Reformlar ve Polonyalı Mülteci Subaylar", *Askeri Tarih Bülteni*, 1989, c. 14, sy. 27, s. 181-193.

20- Fransa Konsolosluğu ve konsolosluktan İstanbul'a bakış (Melling)

21- Bulgar Kralı Ferdinand'ın 1910'daki İstanbul ziyaretinden bir kare (İBB, Atatürk Kitaplığı)

22- Yabancı devlet adamlarının gezisine de tahsis edilen *İzzeddin* vapur-ı hümayunu (Yıldız Albümleri)

imparatorlukları arasındaki yakınlaşmanın bir sonucuydu. Osmanlı başkentine âdeta *Doğu*'nun hamisi olarak gelen kayzerin, İstanbul kamuoyunun büyük ilgi gösterdiği her iki ziyaretinde de Osmanlı tarafı imaj çalışması içerisindeydi. İlk seyahatinde İstanbul surlarını, müzelerini, Hereke Halı Fabrikası'nı gezen II. Wilhelm için Yıldız Sarayı'na yeni bir merasim köşkü eklenmiştir. II. Wilhelm'in ikinci ziyareti ise uygulanan teşrifat ve gösteriler bakımından daha sonra Türkiye'de gerçekleşen diplomatik zirvelerin ilk örneklerinden birisidir. Zira İstanbul'da kaldığı süre boyunca II. Wilhelm'e, Türklerin de en az Almanlar kadar disiplinli bir toplum olduğunu gösterecek şekilde, yol kenarlarına nizami bir şekilde dizilmiş, ellerinde Osmanlı ve Almanya bayraklarını taşıyan ve eşzamanlı bir biçimde tezahürat yapan *yeknesak elbiseler* giymiş talebeler eşlik etmiştir. II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yapılan bu imaj çalışmasının sonucu nedir bilinmez ancak bu seyahatlerin ardından Almanya, askerî anlaşmaların yanı sıra önemli ticari imtiyazlara sahip olmuş, başkentin elektrikle aydınlatılması ve Haydarpaşa Limanı'nın işletme hakkı Alman şirketlerine devredilmiştir. Kayzerin ziyaretinin ardından 19 Mayıs 1918'de İstanbul, bu sefer bir diğer müttefiki, Avusturya-Macaristan imparatoru ve eşini ağırlar. Bulgaristan kralının küçük oğlunun İstanbul'a gelişi de bu döneme rastlar. Müttefikler arasındaki diplomatik nezaketin birer sonucu olarak da görülebilecek bu ziyaretlerin yanı sıra Avrupa'da hüküm süren hanedan üyeleri farklı sebeplerle de Osmanlı başkentine konuk olmuştur. Örneğin 1885'te Birleşik Norveç ve İsveç Kralı II. Oscar'ın oğlu Prens Karl ile birlikte yaptığı ziyaret ya da Belçika veliaht prensinin İstanbul seyahati bu kabildendir.

Avrupa Topraklarına Ayak Basan Padişahlar

İstanbul'un pek çok Avrupa ülkesinden, hanedan mensubunu ağırladığı XIX. yüzyıl aynı zamanda, padişahların mevcut saray geleneklerinin dışına çıkarak, müttefik Avrupa ülkelerine seyahat ettikleri ve Pera'da bulunan müttefik devletlerin sefarethanelerini ziyaret etmeye başladıkları bir dönemdir. Sultan Abdülaziz'in 1867'de Paris, Londra, Brüksel, Berlin ve Viyana'yı kapsayan Avrupa seyahati İstanbullular için ne kadar şaşırtıcıysa, Sultan Abdülmecid'in Fransa ve İngiltere sefaretlerini ziyareti de bir o kadar şaşırtıcıydı. Nitekim 1854 senesi Kasım ayı sonlarında, bir cuma selamlığı esnasında, müttefik orduların Balaklava ve İnkerman'da kazandıkları zaferleri Fransa sefareti baştercümanı Charles Schoefer'den öğrenen Sultan Abdülmecid, Osmanlı geleneklerinin dışına çıkarak, Fransa Sefarethanesi'nde ikamet eden Prens Napoléon'u ziyaret etmiştir. Müttefik orduların, Rusya karşısında büyük bir zafer kazanacağının anlaşıldığı 1856 senesi başında Sultan Abdülmecid bir kez daha Fransa Elçiliği'ni ziyaret edecektir. Şubat ayı başında İstanbul'daki Fransa Sarayı'nda verilen baloya, göğsünde Légion d'honneur nişanı olduğu hâlde icabet eden sultanın, Osmanlı Devleti'nden emekli maaşı ya da nişan talep eden Fransız generallerin yakın ilgisinden oldukça sıkıldığı anlaşılmaktadır. Ertesi gün Sultan Abdülmecid bu sefer, İngiliz sefaretinde verilen bir kıyafet balosunun konuğudur. İngiltere büyükelçisinin, sultanla birlikte İstanbul'daki dinî liderleri de baloya davet

23- Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye" yazılı, zarfları kapatmak için kullanılan pullar (BOA, TŞH, nr. 541)

24- "Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye" yazılı mühür (BOA, TŞH, nr. 1110)

etmesi, Lord Stratford'un gayrimüslimlerin hamiliğini kimseye kaptırmamak konusunda gösterdiği çabanın bir ürünüydü. Bu iki baloya Osmanlı sarayı, 22 Temmuz 1856'da Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen yüz otuz kişilik büyük bir davetle karşılık vermiştir. Sofranın başköşesinde oturan Sadrazam Âlî Paşa'nın sağında İngiltere Büyükelçisi Stratford Canning'in, sol tarafında ise Fransa ordusunun muzaffer komutanı Pélissier'in bulunması, saray bandosunun sırayla Mecidiye, İngiltere ve Fransa millî marşlarını çalması Londra ve Paris'in İstanbul'daki ezici ağırlıklarına işaret etmektedir. Davetten birkaç ay sonra Sultan Abdülmecid'e, III. Napoléon'un Légion d'honneur ve Kraliçe Victoria'nın Dizbağı nişanının takdimi İstanbul'da yaşanan İngiltere-Fransa çatışmasının bir işaretiydi.

Uluslararası Siyaset ve İstanbul Kamuoyu

İstanbul ve Avrupa arasındaki temasın bir diğer yansıması da uluslararası baskının Osmanlı başkentinde gün geçtikçe daha çok hissedilmesidir. Ancak Bâbıâli artan dış baskıyla sadece diplomatik kanallardan mücadele etmiyordu. İstanbul'da yabancı dilde yayımlanan gazeteler de Osmanlı başkentindeki diplomatların yönlendirilmesini sağlayan birer araçtı. Yarı resmî olarak kabul edilen, merkezi Pera'da, Asmalımescit'te bulunan, *Levant Herald* (1858-1914) bu gazetelerden biriydi. Bâbıâli'nin, Avrupa basınında Osmanlı İmparatorluğu hakkında yayımlanan "yanlış" haberlerle mücadele etmek amacıyla cepheye sürdüğü *Journal de Constantinople* (1846-1866) ve daha sonra *La Turquie* (1866-1895) ise nerdeyse tamamıyla Osmanlı dış politikasına paralel yayımlar yapmaktaydı. Bir başka ifadeyle bu gazeteler, diplomatik krizler esnasında sık sık tutum değiştiren Avrupa kamuoyunda ve İstanbul'da yaşayan yabancılar nezdinde Osmanlı dış politikasını savunmaktaydı. Fakat bu savunma durumu zamanla yerini çok daha aktif önlemlere bırakacaktı. Ciddi bir imaj takıntısı bulunan II. Abdülhamid'in Nisan 1883'te kurduğu Matbuat-ı Hariciye Kalemi'yle birlikte İstanbul'da görev yapan yabancı muhabirler, sefaretlerin protestolarına rağmen, kontrol altına alınmaya çalışılmaktaydı. Bu süreçte XIX. yüzyıl İstanbul'unda oluşmaya başlayan orta sınıf ve efkâr-ı umumiye de Osmanlı idaresi tarafından unutulmaz. İstanbul kamuoyu, artık gittikçe artan oranda dış haberlere, özellikle imparatorluk dışında hayatlarını idame ettirmeye çalışan Müslümanlara yapılan mezalime ya da büyük güçlerin Bâbıâli'ye yaptıkları baskıya yer veren Türkçe gazetelerle seferber edilmeye çalışılır. Nitekim diplomatik ve askerî açıdan baskı altındaki Osmanlı idaresi, özellikle uluslararası konularda her zamankinden daha çok desteğe ve birliğe ihtiyaç duymaktadır.

Muharebe meydanlarında alınan yenilgiler, İstanbul'daki diplomatik karar alma sürecini de değiştirmekteydi. Osmanlı idaresi, özellikle kriz dönemlerinde, kamuoyunu daha fazla dikkate almaya ve daha fazla yöneticiyi karar alma sürecine dâhil etmeye başlamıştı. İstanbul'un Rus tehdidini ilk defa yakından hissettiği 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi esnasında, 24 Haziran 1810 tarihinde II. Mahmud'un, Fatih Camii'nde topladığı genel meşveret bu tür toplantıların ilkiydi.

25a-b- Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti hatırasına hazırlanan madalyanın ön ve arka yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

Fakat zamanla, savaş meydanlarında alınan yenilgilerin ağırlığını daha çok hisseden İstanbul idaresi, izlediği dış politika konusunda protestolara muhatap olmaya başlayacaktır. İstanbulluları, siyasetin bir aktörü hâline getiren bu tür protestoların savaş dönemlerinde yoğunlaştığı özellikle belirtilmelidir. Zira Kırım Harbi başlamadan hemen önce, barış yanlısı bir siyaset izlemeye çalışan Mustafa Reşid Paşa'yı, medrese öğrencileri Beyazıt Camii minaresine rahlelerini asarak protesto etmişlerdi. 10 Eylül 1853'te önde gelen otuz beş ulemanın imzaladığı bir dilekçenin Meclis-i Vükela'ya sunulması ve Beyazıt'tan sonra Süleymaniye ve Ayasofya camilerine de sıçrayan *isyanın* büyümesi Osmanlı idaresinin, İstanbul kamuoyunu tek başına kontrol edemediğini göstermekteydi. XIX. yüzyılda İstanbul'da oluşan kamuoyunun ve gelişen orta sınıfın dış politikaya verdiği tepki, Kırım Harbi ile sınırlı değildir. 1876'da İstanbul'da Bahriye Nezareti'nde toplanan Tersane Konferansı da İstanbulluların protestolarının hedefindedir. Gösterilerde medrese talebelerinin başrolü yine kimseye kaptırmaması dikkat çekicidir. Nitekim suhteler İstanbul'un, Rus ordusu tarafından tehdit edildiği 1877 senesinde iki kez daha sahne alacaklardır. İstanbul'da aynı yıl örfi idarenin ilan edilerek ahalinin siyasetten uzaklaştırılmaya çalışılması ve medreselerin sıkı bir şekilde takip edilmeye başlanması, işte bu gösterilerin bir sonucudur.

İstanbul'un XIX. yüzyıl süresince Avrupa diplomasi çevresine entegrasyonu ve büyükelçilerin artan nüfuzu sadece diplomatik karar alma mekanizmalarında değil, başkentin sosyal hayatında da önemli değişimleri gündeme getirmiştir. İstanbul'da yaşayan gayrimüslim Osmanlı tebaasının önemli bir kısmı daha az vergi ödemek ya da diplomatik koruma şemsiyesinin altında güvenli bir yer edinmek için tâbiyet değiştiriyordu. Fransızcanın Müslüman tebaa arasında yaygınlık kazanması da yine aynı döneme rastlar. Frenkmeşrepliğin oldukça karikatürize tasvirlerine sıkça rastlandığı İstanbul'da "Napoléon'un torunu gibi kendisine süs vererek" gündelik hayatta Fransızca konuşan, tam da vâkıf olmadığı Avrupai hayat tarzını taklit ederken komik duruma düşenlerin sayısı hiç de az değildir. Ancak İstanbul kamuoyunun eleştiri okları sadece bu tür "tatlı su Frenkleri"ne yönelmez, devlet adamları ve hatta padişahlar da zaman zaman bu eleştirilerden nasiplerini alırlar.

Düvel-i Muazzama ve İstanbul: Tehditler ve Antlaşmalar

Dış siyaset açısından İstanbul, XIX. yüzyılı Rus ordusunun, İngiliz kraliyet donanmasının ve Alman askerî heyetlerinin kıskacında geçirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburg-Romanov ittifakı arasındaki savaşlar XVIII. yüzyıl sonlarında son bulmuş ve Avrupa başkentlerinde, İstanbul artık Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olarak değil, kontrol edilmesi gereken stratejik bir bölge olarak

26- Dolmabahçe Sarayı elçi kabul salonu

mülahaza edilmeye başlanmıştır. Akdeniz ve Karadeniz arasındaki bağlantıyı sağlaması İstanbul'u, önemli bir stratejik merkez hâline getirmiştir. Büyük devletlerden herhangi birinin Osmanlı başkentinde ağırlık kazanması durumunda Avrupa'nın diğer büyük devletlerinin ona karşı harekete geçmesi bu bağlamda oldukça anlaşılır bir durumdur.

Avrupa'da tüm hızıyla sürmekte olan Napoléon savaşlarından nasibini alan Osmanlı başkenti, 1807'de İngiltere donanmasının, müttefiki Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na açtığı savaşa son vermek üzere yaptığı gövde gösterisine sahne olur. Mikhail Kutuzov komutasındaki Rus ordularının birkaç sene sonra, İstanbul açısından en önemli stratejik bariyer olan Tuna'yı aşarak Edirne'ye doğru yönelmesi, bu dönemde İstanbul kamuoyunu tedirgin eden vakalardan bir diğeridir. Nitekim Osmanlı ordusunu kuşatan General Kutuzov, önerdiği şartlar kabul edilmediği takdirde İstanbul'u işgal ederek, II. Mahmud'a anlaşmayı bizzat kendisinin, Osmanlı başkentinde imzalatacağını belirtmekteydi. İstanbul açısından psikolojik bariyer olarak görülen Edirne ise 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde aşılacaktır. Rus komuta heyetinin karargâhını Edirne'ye taşıdığı savaşta, düşman kuvvetleri Çorlu önlerinde kendisini gösterecektir. Rus ordularının Edirne'yi işgali ile birlikte İstanbul, XIX. yüzyılda çok daha büyüklerinin yaşanacağı, ilk muhacir akınıyla da karşılaşır. Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında ateşkesin imzalanmasının ardından barış antlaşması için Prusyalı özel temsilci General von Müffling'in arabulucu olarak İstanbul'a gelmesi ise bundan sonra sık sık karşılaşılacağı üzere Avrupa'nın savaş dışında kalan büyük güçlerinin Osmanlı diplomasisine müdahalesine örnek oluşturacak bir gelişmeydi.

1832'de II. Mahmud'un, kendi valisi Mehmed Ali Paşa'ya karşı yürüttüğü harekâtın tersine dönmesiyle Mısır ordusunun İstanbul'u tehdit eder hâle gelmesi, büyük güçlerin bir kez daha gözlerini İstanbul'a çevirmesine yol açmıştır. İngiltere ve Fransa'dan beklediği desteği göremeyen II. Mahmud, Rus yardımını kabul eder. 5 Nisan 1833'te Rus ordusunun İstanbul'a ayak

27- Hünkar İskelesi Antlaşması (BOA)

28- Hünkar İskelesi Antlaşması imzalanırken II. Mahmud'un bölgeye gelişi. Tepelerde Rus askerlerin çadırları yer alıyor (Allom)

basmasından yaklaşık kırk gün sonra iki taraf arasındaki anlaşmazlığın Kütahya'da sona erdirilmesi, Bâbıâli'nin yaptığı manevranın bir zaferi olarak da görülebilir. Ne de olsa Rus ordusu dostane bir biçimde İstanbul'a ilk kez gelmiyordu. 1799'da imzalanan Osmanlı-Rus ittifakının ardından da Osmanlı başkenti, hiç olmazsa bazı Rus subaylarını ağırlamış ve hatta bunların Ayasofya'yı ziyaret etmelerine izin verilmişti. Gizli maddelerinde Rus donanmasının Boğazlardan serbestçe geçmesine izin veren ve Rusya'ya karşı vuku bulacak herhangi bir saldırı durumunda Boğazların kapatılmasını öngören Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalandığı 8 Temmuz 1833'e kadar bölgede kalan Rus ordusundan sadece komuta heyetinin suriçini gezmesine izin verilmiştir. İstanbul'daki *mirî binaları* ziyaret eden heyet üyelerine, Darphane'ye yaptıkları gezi esnasında madalyalar takdim edilmiş ve ordugâhlarının kurulduğu yere, Rusça ve Türkçe birer kıtanın hak edildiği bir anıt dikilmiştir. Ancak II. Mahmud'un iki kez ziyaret ederek talimlerini izlediği Rus birliklerinden Osmanlı kamuoyu rahatsızdı. Rus yardımının doğal sonucu olarak imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması ise sekiz yıl olan geçerliliği akabinde, yine Mısır meselesi dolayısıyla çıkan bir krizle beraber (1840) çözülmüş ve 13 Temmuz 1841'de imzalanan Londra Antlaşması ile hükümsüz kalmıştır. Bu antlaşmayla Boğazlar, devletlerarası hukuka dayanan bir deniz yolu hâline getirilmekte ve kullanılırlığı tek başına Osmanlı Devleti'nin elinde olmaktan çıkartılmaktaydı. Bundan sonra bütün enerjisini yeniden 1833 şartlarına dönebilmek için harcayan Rusya'nın bu çabası iki kez daha, 1853 ve 1878 senelerinde çatışmayla sonuçlanacaktır.

XIX. yüzyıl başlarından itibaren Bâbıâli ve İstanbul'daki elçiler arasında yürütülen müzakerelerin gözde mekânlarından birisi olan Baltalimanı Kasrı'nda 1849 senesinde bir araya gelen Rusya ve Osmanlı temsilcileri, Eflak ve Boğdan'ın 1848 ihtilallerinin devrimci fikirlerinden korunması konusunda önemli bir anlaşmaya imza atmışlardır. Bu anlaşma ile Kırım Harbi'nin bir ön hazırlığı olarak da görülebilecek Macar ve Leh mülteciler konusunda aradığı fırsatı bulamayan

29- Baltalimanı Antlaşması'nın mahfazası (BOA)

Rusya, Kutsal Yerler meselesini devreye sokacak ve birkaç sene içinde İstanbul'u tehdit eder bir konuma gelecektir. Avrupa'daki diplomatik mahfilleri bir kez daha hareketlendiren bu tehdidin Kırım Savaşı'yla sonuçlandığı malumdur.

Kırım Savaşı'nın ardından 1856'da Paris'te imzalanan barış anlaşması İstanbul'u Avrupa'nın en önemli diplomatik merkezlerinden birine dönüştürmüştür. Bundan sonra İstanbul'daki düvel-i muazzama elçileri, Eflak ve Boğdan, Karadağ ve Sırbistan işlerine karışıp bir bakıma "Pandora'nın kutusunu" açacak, Mısır'da Süveyş kanalındaki "arı kovanına çomak sokacak"lardı. Ancak İstanbul açısından, Balkanlar'da yaşanan sorunlar Mısır'a nazaran çok daha belirleyiciydi. Avrupa devletleri ve Rusya için büyük öneme sahip Balkanlar'da hayatlarını sürdüren gayrimüslim nüfusu korumak üzere 1875'te harekete geçen büyük güçler İstanbul'da bir konferans toplanmasına önayak olmuşlardır. 23 Aralık 1876'da başlayan toplantıların Kasımpaşa'da bulunan Bahriye Nezareti binasında yapılması sebebiyle tarihe Tersane Konferansı olarak geçen görüşmelerin başlamasından önce Büyük Güçler kendi aralarında bir dizi toplantı yapmışlardır. Konferansta yapılacak tartışmalara zemin oluşturması için yeni bir reform programının hazırlandığı bu görüşmelere Rusya Sefareti ev sahipliği yapmıştır. Toplantıların katılımcıları ise İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya temsilcileridir. İngiltere'nin, Hindistan'dan sorumlu Devlet Bakanı Lord Salisbury tarafından temsil edilmesi Londra'nın, yeniden şekillenen İstanbul stratejisini de gözler önüne sermektedir. Nitekim İstanbul'un er ya da geç Osmanlıların elinden çıkacağını düşünen Lord Salisbury, Hindistan savunması için stratejik bariyerin artık Osmanlı başkenti olmadığını düşünmekteydi. Balkanlar'ın ve İstanbul'un geleceğinin tartışıldığı Rus Sefarethanesi'ndeki toplantılara Osmanlı temsilcilerinin davet edilmemesi ise birkaç gün sonra başlayacak konferansa karşı Osmanlı başkentinde duyulan rahatsızlığı arttırmaktaydı. Osmanlı tarafının kendi reform planını hazırlamasının belki de en önemli sebebi de buydu. Bâbıâli'nin hazırladığı planın

30- Harezm Hâkimi Mehmet Emin Bahadır Han'ın Rusya'ya karşı İstanbul'dan yardım isteğini içeren mektup (1845-1855) (BOA, A.DVN.NMH, nr. 43/29)

ilk sırasında yer alan Meşrutiyet'in ilanı, konferansın açılış konuşmasının bitimiyle birlikte uzaktan gelen top salvoları ve Osmanlı Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın duyurusuyla Avrupalı temsilcilere bildirilir. Fakat bu bildiri aslında konferansın sonuçsuz kalacağına işaret etmektedir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi), sonuçları açısından İstanbul için hayati öneme sahiptir. 20 Ocak 1878'de Edirne'nin düşmesinin ardından Osmanlı payitahtını Rusya'nın "Çarigrad"ı hâline getirmek isteyen St. Petersburg idaresinin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Rusya'nın tek başına İstanbul'u ele geçirebilecek bir konuma gelmesi Londra'yı da hareketlendirmiştir. Londra'daki siyasi mahfillerde halifenin yaşadığı Osmanlı başkentinin Rus işgaline uğramasının, Hindistan Müslümanları arasında çıkartacağı huzursuzluk tartışılıyordu. Fakat İngiltere'nin arabuluculuğunda 31 Ocak 1878'de Edirne'de imzalanan ateşkes anlaşması dahi Rus ordusunu durdurmaya yetmemiştir. Rus birliklerinin İstanbul'un son savunma hatlarının bulunduğu Büyükçekmece'ye ulaşması Disraeli Hükûmeti'ni askerî tedbirler almaya sürüklemekteydi. 8 Şubat tarihli emrin ardından, Amiral Hornby komutasındaki altı zırhlıdan mürekkep İngiliz filosu 13 Şubat 1878'de, *İngiliz tebaasını ve mallarını korumak* üzere İstanbul sularında görünmüştür. İngiltere'nin çıkarlarını gözeterek Osmanlı başkentini Ruslara teslim etmemek için aldığı bu tedbir gerçekten de haklı nedenlere istinat etmekteydi. Zira 10 Şubat 1878'de Çar, Rus orduları başkomutanı kardeşi Grandük Nikola'ya gönderdiği telgrafta İstanbul'u işgal etme emrini vermişti. İstanbul'un düşmesinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının Rusya açısından tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini gören Rusya Şansölyesi ve Dışişleri Bakanı Gorçakov'un girişimiyle Edirne'de ateşkes müzakereleri başlamış olsa da Rusya, Osmanlı başkentine mümkün olduğu kadar yaklaşarak barış masasına daha avantajlı konumda oturmak istiyordu. Bu tür siyasi mülahazaların ötesinde ordunun ikmal merkezinden çok fazla uzaklaşmış olması, Rusya için aşılması zor lojistik problemleri gündeme getirmişti. Nitekim 16 Şubat 1878 tarihli telgrafta Grandük Nikola uzun bir mesafe kat ederek İstanbul'a ulaşan yorgun Rus ordusunun şehri ele geçirmesinin önceden düşünüldüğü kadar kolay olmadığını görmekteydi.

İki düşman arasında sıkışan İstanbul idaresi ise askerî tedbirlerin hiçbir işe yaramadığı mevcut durumda, Rusya ile anlaşabilmek için çaba sarf etmektedir. Fakat yapılan diplomatik girişimler, köşeye sıkışan İstanbul Hükûmeti'nin ağır ateşkes şartlarını kabulüyle sonuç verecektir. Bu bağlamda 24 Şubat 1878'de binlerce Rus askeri kendilerine, Adalar açıklarında demirli bulunan İngiliz donanmasını ve Osmanlı başkentini aynı anda kontrol edebilme imkânı veren Yeşilköy'e (Ayastefanos) kamp kurmuştur. Bu noktada, Edirne'de imzalanan ateşkes, neredeyse başkente giren Rus ordusu ve Adalar açıklarında demirli İngiliz donanması İstanbul'daki havayı daha da ağırlaştırmaktaydı. Öyle ki, başkentte yaşanacak muhtemel bir çatışmadan korkan İngiltere Büyükelçisi Henry Layard, sefaret arşivinin İngiliz savaş gemilerinden birine taşınmasını talep ediyordu. Sultan II. Abdülhamid'in Bursa'ya yerleşeceğine dair dedikodularla

31- Ministre des Affaires Etrangeres Sublime Porte (Dışişleri Bakanlığı) yazılı mühür (BOA, TŞH, nr. 514)

32- "Nezaret-i Celile-i Hariciye Tahrirat-ı Hariciye Kitâbeti" (Dışişleri Bakanlığı Dış Yazışmalar) yazılı mühür (BOA, TŞH, nr. 517)

çalkalanan başkentte, hükûmet, ordu ve sultan hedefteki isimlerdir. Rus ordusunun Yeşilköy'e girmesi, İstanbul'daki gayrimüslimleri de hareketlendirir. Bu sırada Grandük Nikola ile görüşen Ermeni Patriği Nerses, imzalanacak anlaşmada taleplerinin yer bulmasını sağlar. Şiddetli muhalif seslerin yankılandığı ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı da bu süreçten payına düşeni alır ve feshedilir. 11 Şubat 1878'de, müzakerelerin yapılacağı yeri tespit için İstanbul'a gelen Rus Sefareti baştercümanının tavrı ve görüşmelerin Yeşilköy'de yapılması hususundaki ısrarı imzalanacak anlaşma konusunda bir fikir vermektedir. Yüzyıllardır düşmanın ayağına gitmekten imtina eden Osmanlı diplomatları artık başkentlerinde kurulmuş Rus ordugâhında barış müzakeresi yapmak zorundadır. Arakel Bey ve Dadyan Artin Paşa malikânelerinde sürdürülen barış görüşmeleri, yine Yeşilköy'de bulunan Neriman Köşkü'nde imzalanan antlaşmayla son bulur.

Balkanlar'da büyük Bulgaristan'ın kurulmasıyla sonuçlanan Ayastefanos Antlaşması, İstanbul'un Osmanlı idaresinde kalmasını öngörüyordu. Fakat Rus birliklerinin İstanbul'dan ayrılması da büyük bir diplomatik krize yol açacaktı. Yeşilköy sahilinin, ağır topları ve hayvanları gemilere yüklemek için müsait olmadığını öne süren Rus komuta heyeti, Büyükdere Limanı'ndan İstanbul'u terk etmek istemekteydi. Gerçi Rus ordusunun Yeşilköy'de kaldığı süre boyunca sık sık İstanbul'a gidip gelen Rus subaylara karşı herhangi bir şiddet eylemi yapılmamıştı. Ancak Bâbıâli neredeyse tüm Rus ordusunun İstanbul'a girmesiyle, Almanya'nın 1871'de işgal ettiği Paris'te yaşananlara benzer hadiselerin Osmanlı başkentinde de yaşanmasından, şehir ahalisinin isyan etmesinden çekinmekteydi. Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın çabası grandükü, en azından bu isteğinden vazgeçirmeye yetti. Buna mukabil Ruslar, Yeşilköy'e Rus emperyal

33- Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanan Paris Antlaşması'nın mahfazası (3 Mart 1856) (BOA, MHD, nr. 121)

simgeleriyle süslü bir zafer anıtı dikerek Osmanlı başkentinden ayrıldılar.

Rus ordusunun ve Slav çetelerin katliamından kaçarak İstanbul'a kafileler hâlinde göç eden muhacirler İstanbul'da Rusya'ya karşı duyulan nefreti daha da derinleştirmiştir. Büyük muhacir akını karşısında çaresiz kalan Bâbıâli, muhacirlere İstanbul'da ikamet edebilecekleri yer bulmakta zorlanmaktaydı. Bu bağlamda uluslararası toplum, İstanbul'a akın eden muhacirlere de yardım etmeyi ihmal etmez. 22 Ocak 1878'de Avusturya-Macaristan elçisinin başkanlığında ve İstanbul'da görevli on iki konsolosun öncülüğünde kurulan *Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi* İstanbul'un yeni sakinlerine yardım etmeye çalışmaktaydı.

İstanbul ve Berlin arasındaki yakınlaşma, II. Abdülhamid devrine damgasını vuran diplomatik olaylardan bir diğeridir. Fakat kendi seyri içinde artarak I. Dünya Savaşı sonuna kadar süren bu dostluk, 93 Savaşı'ndan sonra oluşan yeni uluslararası durum karşısında askerî yönden savunulması âdeta imkânsız hâle gelen İstanbul'un güvenliği için yeterli

34- Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında Eflak-Boğdan prenslikleriyle ilgili yapılan antlaşmanın mahfazası (19 Ağustos 1856) (BOA, MHD, nr. 165)

değildir. Örneğin Osmanlı ordusunda bölük ve alay komutanlıkları düzeyinde görev alan Alman subaylara rağmen, Balkan Harbi esnasında Edirne bir kez daha elden çıkmış ve Bulgar ordusu 15 Kasım 1912'de kendisini Çatalca önlerinde göstermiştir. 19 Kasım'a kadar süren muharebe Bulgarlar için sonuçsuz kalmış olsa da çatışma seslerinin İstanbul'da duyulması şehirde büyük bir panik yaşanmasına sebep olmuştur. Büyük güçleri yeniden harekete geçiren çatışmalar, hükûmetin müsaadesiyle elçilikler ve diğer yabancı müesseseleri korumak üzere çok uluslu bir filonun Osmanlı başkentine gelmesi ve karaya çıkan Avrupa askerleriyle sonuçlanmıştır. Çatalca tahkimatlarının yakınında yapılan barış müzakerelerinin kesilmesiyle yeniden başlayan çatışmalarda ise İstanbul'un son savunma hattı 18 Mart 1913'te yarılmış ve Bulgar

ordusu Çatalca'da Baba Nakkaş köyüne girmiştir. Son çare olarak Harbiye öğrencilerinin, bugün Gaziler Tepesi olarak anılan bölgede yaptıkları kahramanca savunmayla Bulgar ordusu 30 Mart'ta geri püskürtülmüştür. Sarf ettiği tüm çabaya rağmen Bulgar ordusunun İstanbul'a girememesi biraz da Osmanlı başkentinin konumuyla alakalıdır. Tıpkı 93 Harbi'nde Rus ordularının tecrübe ettiği üzere, uzun bir mesafe kat ederek İstanbul önlerine gelen yorgun Bulgar ordusu, ikmal hatlarından oldukça uzaklaşmıştır. Artık İstanbul, sahip olduğu eşsiz konumuyla bir anlamda âdeta kendi kendisini savunmaya başlamıştır.

İşgal'den Kurtuluşa: Mütareke Dönemi İstanbul Diplomasisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılması İstanbul tarihinde dönüm noktalarından birisine işaret etmektedir. Selanik cephesinin yarılmasının ardından 23 Temmuz 1918'de İstanbul semalarında görünen düşman uçakları bir taraftan ağustos ayı içerisinde şiddetli hava taarruzlarıyla şehri bombalarken, diğer taraftan da İstanbulluları kendi taraflarına çekebilmek için beyannameler atmaktaydı. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus ve Bulgar ordularının yaşadığı deneyimden ders alan İtilaf devletleri karadan İstanbul'u işgal etmeyi düşünmüyordu. Savaşa son vermek üzere Mondros Limanı'nda İtilaf devletleriyle sürdürülen ateşkes görüşmeleri esnasında ise, 8 Şubat 1918 tarihinde Fransız General Franchet d'Espéray göstermelik bir zafer alayı düzenleyerek şehre girer ve Fransız Elçiliği'ne yerleşir. Bu, aslında İtilaf devletlerinin İstanbul'u işgal planlarının ve şehrin geleceğini tayin konusunda kendi aralarında çıkacak çatışmanın ilk sinyalidir. Gerçekten de Osmanlı idaresine verilen tüm güvencelere rağmen 13 Kasım 1918'de 22 İngiliz, 17 İtalyan, 12 Fransız ve 4 Yunan savaş gemisinden müteşekkil filo İstanbul Limanı'na girmiştir. Daha iyi şartlara sahip bir barış anlaşması yapabilmek için çaba sarf eden Osmanlı Hükûmeti bu sırada muzaffer devletler arasında savrulmaktadır. 1919 senesinde Karadeniz bölgesinde çıkan karışıklıkları bastırmak üzere Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gönderilmesi, sonuçları bakımından bu dönemin en önemli hadisesidir. Zaten işgal altında olan Osmanlı başkentinin 16 Mart 1920'de resmen işgal edilmesinin ardından İstanbul'daki elçilikler ve işgalci ülkelerin dışişleri bakanlıklarına çekilen protesto telgrafının altında Heyet-i Temsiliye Reisi unvanıyla Mustafa Kemal'in imzası bulunmaktaydı. İstanbul idaresine rakip bir güç olarak diplomatik alanda ilk kez kendisini gösteren Ankara, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasının ardından tam manasıyla bir diplomatik aktör olarak oyuna dâhil olacaktır. Nitekim 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'yla, imparatorluktaki hükümranlığını kaybeden Osmanlı idaresi artık tamamıyla İstanbul'da bulunan yüksek komiserler aracılığıyla idare edilmektedir. XIX. yüzyılda İstanbul'un kralları olarak isimlendirilen elçileri kıskandıracak kadar geniş yetkilere sahip olan Yüksek Komiserler, Osmanlı içişlerini artık tamamıyla uluslararası ilişkilerin bir mevzuu hâline getirmiştir. Şehrin iç güvenliği uluslararası zabıta heyeti tarafından sağlanmakta, davalar İtilaf devletlerinin atadıkları yargıçlar tarafından görülmekte, şehirdeki yabancı kurum ve kuruluşlar işgal kuvvetleri tarafından korunmaktadır. Her ne kadar Şubat 1920'de Paris'te yapılan Yüksek Müttefik Konseyi toplantılarında İstanbul'un uluslararası bir serbest bölge olmayacağına dair önemli bir karar alınmış olsa da Osmanlı başkenti tamamıyla İtilaf devletlerinin kontrol ettiği bir şehre dönüşmüştür.

İtilaf devletlerinin kıskacındaki İstanbul diğer taraftan hanedan ile Anadolu hareketi arasındaki karmaşık ilişkilerin de merkezindedir. İşgal kuvvetlerinin top menzilinde hayatını sürdüren Sultan Vahdeddin, Tevfik Paşa'nın sadarette bulunduğu dönemlerde Anadolu'ya yaklaşır, Damat Ferid Paşa iktidarından uzaklaşır. Sultanın takip ettiği dış politika da benzer bir seyir izler. Babası ve ağabeyini takliden Sultan Vahdeddin, İngiltere ve Fransa ile yakın münasebette bulunup, sorunları zamana yayarak vakit kazanmaya çalışmaktadır. Aslında sultan her ne olursa olsun ayakta kalmak ve İstanbul'u korumak için çabalamaktadır.

Büyük zafer akabinde Trakya Fevkalade Komiseri Refet Paşa (Bele) 19 Ekim 1922'de yanında sadece 126 jandarma neferiyle İstanbul'a girer. İstanbul'a ayak bastıktan hemen sonra şehrin ilk Fatihi, II. Mehmet Türbesi'ni ziyaret etmesi, işgalcilere karşı yürütülen mücadelenin başarıyla bittiğinin sembolik ifadesidir. 1-2 Kasım 1922 tarihinde saltanatın ilgasını takiben 17 Kasım 1922'de Sultan Vahdeddin'in İstanbul'dan ayrılması ise siyaseten işgal güçleri ve Ankara Hükûmeti'nin İstanbul'da baş başa kalması anlamına geliyordu. Zira Lozan'da yürütülen barış görüşmelerini daha avantajlı bir konumda yürütmek isteyen işgal kuvvetleri İstanbul'dan ayrılmamakta ısrarlıydı. Fakat Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından tam bir ay sonra 24 Temmuz 1923'te İtilaf devletleri işgal ettikleri İstanbul'dan çekilmek zorunda kalacak ve 6 Ekim'de Türk askerleri Müslüman ahalinin coşkulu tezahüratlarıyla İstanbul'a girecektir. İşgalin

bitmesinin ardından, 13 Ekim 1923 tarihinde Ankara'yı başkent yapan kanunun TBMM'de kabul edilmesi, İstanbul'un emperyal bir başkent olma hüviyetini de kaybetmesi anlamına geliyordu. Uluslararası ilişkiler açısından önemini ve ağırlığını Cumhuriyet devrinde de sürdürmüş olsa da İstanbul, bundan sonra büyükelçiliklere değil, konsolosluklara ev sahipliği yapacaktır.

KAYNAKLAR

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, haz. N. Sağlam, İstanbul 2001.

Bolsover, G. H., "Lord Ponsonby and the Eastern Question, 1833-1839", *Slavonic and East European Review*, 1934, sy. 13, s. 98-118.

Bolsover, G. H., "Nicholas I and the Partition of Turkey", *Slavonic and East European Review*, 1948, sy. 27, s. 115-145.

Câbî Ömer Efendi, *Târih,* haz. M. Ali Beyhan, II c., Ankara 2003.

Cunningham, Allan, "Stratford Canning and Tanzimat", *Eastern Questions in the Nineteenth Century, Collected Essays*, ed. E. Ingram, London 1993, c. 2, s. 108-129.

Cunningham, Allan, "The Preliminaries of the Crimean War", *Eastern Questions in the Nineteenth Century, Collected Essays,* ed. E. Ingram, London 1993, c. 2, s. 130-225.

Daly, John, *Russian Seapower and the Eastern Question, 1827-1841*, Maryland 1991.

Davison, H. Roderic, "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, Texas 1990, s. 133-165.

Deringil, Selim, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Simgesel ve Törensel Doku: 'Görünmeden Görünmek'", *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul 2007, s. 53-91.

Erkan, Davut (haz.), *II. Abdülhamid'in İlk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı*, İstanbul 2011.

Fesch, Paul, *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul,* çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 1999.

Figes, Orlando, *Kırım, Son Haçlı Seferi,* çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2012.

Gaerte, Felix, *Das Deutsche kaiserliche Palais in Istanbul*, İstanbul 1989.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid,* çev. Ali Berktay, İstanbul 2006.

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1999.

Karateke, Hakan, *Padişahım Çok Yaşa, Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul 2004.

Knudsen, Erik Lance, *Great Britain, Constantinople and the Turkish Peace Treaty*, New York 1987.

Koloğlu, Orhan, *Avrupa Kıskacında Abdülhamid*, İstanbul 1998.

Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara 1968.

Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul,* çev. Kerem Işık, İstanbul 2007.

Lane-Poole, Stanley, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*, II c., London 1888.

Lutfî, *Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi,* haz. Yücel Demirel, IV-V. c., İstanbul 1999.

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, İstanbul 1327.

Mansel, Philip, *Konstantiniyye, Dünya'nın Arzuladığı Şehir, 1453-1924,* çev. Şerif Erol, İstanbul 2007.

Mordtmann, A. David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, çev. G. Songu-Habermann, İstanbul 2000.

Mufassal Osmanlı Tarihi, V-VI. c., İstanbul 1960.

Oran, Baskın, "Sévres Barış Anlaşması", *Türk Dış Politikası,* ed. Baskın Oran, İstanbul 2002, s. 113-138.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfûzu*, İstanbul 1998.

Özcan, Besim, "Kırım Harbi Sırasında Bazı Avrupalı Devlet Adamlarının Osmanlı Ülkesini Ziyaretleri (1854-1855)", *OTAM*, 1998, sy. 9, s. 287-321.

Rosen, G., *Geschichte der Türkei*, II c., Leipzig 1866.

Senior, William N., *Bir Klasik İktisatçı Gözüyle Osmanlı,* çev. Hüseyin Al, Ankara 2011.

Slade, Adolphus, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları,* çev. Candan Badem, İstanbul 2012.

Sumner, Benedict H., *Russia and the Balkans, 1870-1880*, London 1937.

Şeni, Nora, *Marie ve Marie, Konstantiniye'de Bir Mevsim, 1856-1858,* çev. Şirin Tekeli, İstanbul 1999.

Temperley, Herald, *The Crimea, England and the Near East*, London 1936.

Testa, M. ve A. Gautier, *Drogmans et Diplomates Européens Auprés de la Porte Ottomane*, İstanbul 2003.

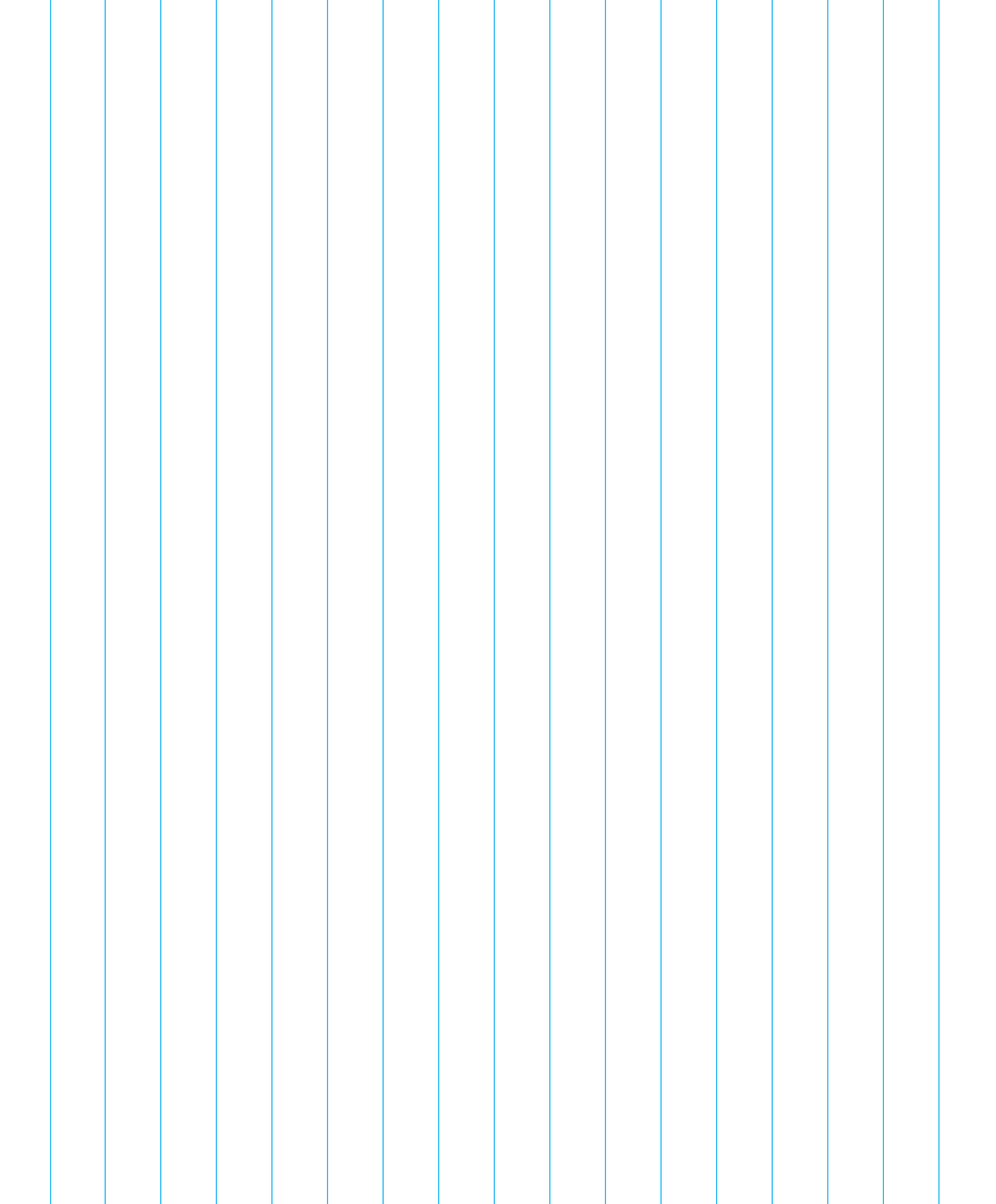
Theolin, Sture, *İstanbul'da Bir İsveç Sarayı,* çev. Sevin Okyay, İstanbul, ts.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye,* haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 2010.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Ricâl-i Mühime-i Siyâsiye,* haz. Hayrettin Pınar ve Fatih Yeşil, İstanbul 2012.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Tersane Konferansı Mukarreratı Hakkında Şura Mazbatası", *TTK Belleten*, 1939, c. 3, s. 120-127.

“DÜNYANIN ARZULADIĞI ŞEHİR”DEN DÜNYAYI ARZULAYAN ŞEHRE İSTANBUL VE DİPLOMASİ

(1923-2013)

BESTAMİ S. BİLGİÇ*

Giriş

İstanbul, iki imparatorluğa başkentlik yapmış bir şehirdir. Bunlardan birisi daha çok Bizans olarak bilinen Doğu Roma İmparatorluğu (285-1453), diğeri ise Osmanlı İmparatorluğu'dur (1299-1922). 1453 yılına kadar Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul, bu tarihten itibaren şehri fetheden Osmanlılara payitahtlık yapmıştır. Yani, İngiliz yazar Philip Mansel'in "dünyanın arzuladığı şehir" diye nitelendirdiği İstanbul, kesintisiz bir şekilde yaklaşık 1.600 yıl ona hâkim olan devletlerin merkezi olmuştur. Dünya tarihinde bu özelliğiyle İstanbul ile yarışacak başka bir şehrin var olduğunu ileri sürmek herhâlde zordur. Bu süre zarfında İstanbul, özel olarak Yakın Doğu diplomasisinde ve genel olarak dünya siyasetinde en önemli şehirlerden bir tanesi hâline gelmiştir. Başkent olma özelliğini 1923 yılının 13 Ekim günü Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'yı seçmesi ile yitiren şehir, aynı yıl ilan edilen Cumhuriyet rejiminin diplomasisinde merkezî bir rol oynamayı sürdürmüştür.

1923 yılında Türkiye'de başkent değişikliği yaşanmasına rağmen, İstanbul Batı hafızasında uzun bir müddet Türkiye'nin merkezi olarak düşünülmeye devam etmiştir. Öyle ki, ünlü İngiliz tarihçi Richard Crampton, Doğu Avrupa tarihi üzerine yazdığı ve artık referans hâline gelmiş olan *Eastern Europe in the Twentieth Century* isimli kitabında 1940'lı yıllarda Avrupa'daki tarafsız ülke merkezlerini sayarken Lizbon ve Stockholm'ün yanına İstanbul'u da eklemiştir.

İstanbul'un 1923 sonrası Türk diplomasisinde önemini muhafaza edebilmesinin bazı nedenleri vardır. Birincisi; İstanbul'daki yabancı diplomatik temsilcilikler Ankara'ya uzun sayılabilecek bir süre taşınmamışlardı. Mesela; 1923 yılının Temmuz ayındaki Lozan Antlaşması'ndan sonra Türkiye ile diplomatik ilişki tesis eden ülkelerden Japonya, 1924 yılında büyükelçiliğini Ankara'da değil İstanbul'da açmıştı. Yine, 1927 yılının Ağustos ayında Türkiye'ye atanan Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Joseph Grew, uzun süre İstanbul'da kalmıştı. Gerektiği zamanlarda gece trenine binip Ankara'ya gidiyor, görüşmelerini yapıp hemen İstanbul'a geri dönüyordu. İngilizler de aynı şekilde ilk başlarda Ankara'ya taşınmayı reddetmişlerdi. Zira İstanbul'da alışık oldukları bir düzen vardı. Ayrıca, dış dünya ile iletişim Ankara'ya göre İstanbul'dan daha kolay gerçekleşiyordu. İkincisi; henüz büyükçe bir taşra kasabası havasındaki Ankara'da toplum hayatı bağlamında da yapacak pek fazla bir şey yoktu. Nitekim ünlü şair Yahya Kemal'in "Ankara'nın nesi güzel?" sualine, "İstanbul'a dönüşü." cevabını verdiği söylenir. Hatta Mustafa Kemal Atatürk'e en yakın bazı isimlerin bile ilk fırsatta trenle İstanbul'a gittikleri bilinmektedir. Daha sonra zaten Atatürk'ün kendisi de İstanbul'da uzun süreler kalacak ve Dolmabahçe Sarayı'nı daha sık kullanmaya başlayacaktı. Yeni Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı, bazı yabancı misafirlerini İstanbul'da ağırlayacaktı. Üçüncü bir sebep ise Ankara'daki hükûmetin uluslararası alanda tanınmasını sağlayan *Lozan Antlaşması*, İstanbul'daki gayrimüslimler hakkında özel maddeler barındırdığı için Rumlar, Ermeniler ve Musevîler bir süre daha Yakın Doğu diplomasisinin gündeminde kalmaya devam ettiler. Özellikle Rumlar ve Fener'deki Rum Ortodoks Patrikhanesi, 1923 sonrası dönemde Türkiye'nin sadece Yunanistan ile ilişkilerinde değil üçüncü ülkelerle olan

* İpek Üniversitesi

münasebetlerinde de gündeme gelmişlerdir. Ermeniler ise Batılı devletlerin kendilerini yeni Türkiye'nin iç işlerinin bir unsuru olarak görmelerinden dolayı diplomatik platformlarda pek gündeme gelmediler. İstanbul'daki Musevîler de aynı şekilde çok taraflı diplomaside öne çıkmadılar. 1934 yılındaki Çanakkale ve Edirne olayları yüzünden Türkiye'deki Musevîler yabancı basına konu olmuşlardı. Ancak yine de İstanbul Musevîleri diplomatik platformlarda gündeme gelmediler. Sadece 1948 yılında İsrail'in kurulması sürecinde bazı İstanbul Musevîleri Filistin'e kaçak yollarla göç etmeye çalışmışlardı. Türk Hükûmeti çoğunlukla bunlara izin vermemişti. Daha sonra İsrail'in bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmasından sonra Ankara, İstanbul Musevîlerinin bu ülkeye göç etmelerine izin verdi. İstanbul'un yeni Türkiye'nin diplomasisinde görünür olmaya devam etmesinin son sebebi ise Karadeniz ile Akdeniz'i bağlayan suyollarından bir tanesinin bu şehrin ortasından geçmesiydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yakın Doğu siyasetinin başlıca çatışma unsurlarından olan İstanbul Boğazı yeni Türkiye Devleti'nin dış politikasını da meşgul etmeye devam etti. 1936 yılında *Montrö Boğazlar Sözleşmesi* ile Türkiye, İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerinde büyük oranda egemenliğini dünyaya kabul ettirmişti. II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ise Sovyet Rusya'nın Boğazların idaresinde söz sahibi olmak istemesi yüzünden küçük ölçekli bir kriz çıktı. Ancak Türkiye'nin batı savunma bloğunda yer almasından sonra bu sorun dondurulmuş oldu.

Genel olarak Soğuk Savaş Dönemi'nde İstanbul, diplomatik gündemden uzak kaldı. Bununla birlikte Soğuk Savaş sırasında dünyadaki en kalabalık casus nüfusunu barındıran şehirlerden biri olarak anılır. Hatta *James Bond* serisinin 1963 yılında gösterime giren *From Russia With Love* isimli filminin bir bölümü İstanbul'da geçmektedir. Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra İstanbul tekrar Türk ve dünya diplomasisine farklı konularda ev sahipliği yapmaya başladı. Bu süreç günümüze kadar sürmüştür.

İstanbul, Türkiye-Yunanistan İlişkilerinin Merkezinde

Yeni Türkiye'nin dış politikasında en çok münasebette bulunduğu ülkelerden biri Yunanistan'dır. Büyük oranda bu ülke ile yapılan 1919-1922 yılları arasındaki uzun savaştan sonra *Lozan Antlaşması* imzalanmıştı. Türkiye ve Yunanistan, birtakım protokollere imza koymuş olmalarına rağmen aralarındaki ilişki hemen normalleşmemişti. Özellikle nihai *Lozan Antlaşması*'na dâhil edilen 30 Ocak 1923 tarihli nüfus mübadelesi protokolünün uygulanmasından kaynaklanan sorunlar 1930 yılına kadar halledilemediği için iki ülke zaman zaman yeni bir savaşın eşiğine gelmişlerdi. 1930'da iki ülke, aralarındaki bütün sorunları çözmüşler ve tarihi Türk-Yunan yakınlaşmasını başlatmışlardı.

Türkiye ile Yunanistan arasındaki iyi komşuluk ilişkileri, 1954 yılında Kıbrıs sorununun Yunanistan'ın konuyu Birleşmiş Milletler'e götürmesi sonucu uluslararası bir niteliğe kavuşmasıyla son bulmuştu. Yunanistan, adanın kaderinin belirlenmesi adına self-determinasyon prensibinin işletilmesini istemişti. Self-determinasyon prensibinin işletilmesi adanın Yunanistan'a ilhakı anlamına geleceği için Türkiye bu teklife şiddetle karşı çıkmıştı. Türkiye adadaki mevcut hâlin devamından yanaydı. Eğer adanın statüsünde bir değişiklik olacaksa adanın daha önceki sahibine, yani kendisine bırakılması gerektiği tezini savunmuştu. Dolayısıyla, 1954 yılında Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkiler gerginleşmiş ve bu gerginlik günümüze kadar devam etmiştir. Bu tansiyondan İstanbul da payını almıştır. Çünkü İstanbul'da Türk-Yunan ilişkilerinin seyrinden doğrudan etkilenen bir Rum azınlık ve Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi bulunmaktadır.

İstanbul'daki Rum azınlığın Türk-Yunan ilişkilerinin gündemine girmesi, daha nüfus mübadelesi protokolü yürürlüğe girer girmez hangi Rumların mübadeleden hariç tutulacağının bir türlü belirlenememesi sonucu gerçekleşmiştir. Bu mesele, siyasi tarih literatüründe yerleşik (etabli) sorunu olarak bilinmektedir. Ankara'daki hükûmet, olabildiğince fazla sayıda İstanbul Rum'unu mübadeleye dâhil etmek istemişti. Bunun birkaç sebebi vardır. Birincisi; XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslimler, büyük devletlerin, Devlet-i Aliyye'den birtakım siyasi ve ekonomik tavizler koparabilmek için kullandıkları bir bahane hâline gelmişlerdi. İkinci bir sebep ise Türk tarihçiliğinde "Millî Mücadele" olarak adlandırılan 1919-1922 yılları arasındaki dönemde İstanbul'daki bir kısım Rumlar, Ankara Hükûmeti aleyhinde yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardı. Bu yüzden Ankara, ülkedeki Rum sayısını olabildiğince alt düzeyde tutmaya çalışmıştı. Yunanistan ise önemli bir nüfusun ülkeye gelmesi sonucu karşılaştığı sosyal, ekonomik ve siyasi problemlerden dolayı ve muhtemelen gelecekte İstanbul Rumlarını Türkiye'ye karşı dış politikasında bir unsur olarak kullanabilmeyi hesap ettiği için mümkün mertebe çok sayıda Rum'un İstanbul'da kalmasına çabalıyordu. Bu bağlamda; nüfus mübadelesinin uygulanmasına nezaret eden Muhtelit Mübadele Komisyonu'ndaki Türk temsilciler Mondros

1- Fener Rum Patrikhanesi'nin girişi

Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a gelen ve Osmanlı makamlarına kendilerini kayıt ettirmeyen Rumların yerleşik (*etabli*) sayılamayacaklarını iddia etmişlerdi. Yunan temsilciler ise Lozan'da imzalanan mübadele protokolünde Osmanlı makamları tarafından kayıt yapılmış olmasına dair herhangi bir atıf bulunmadığını belirtmişlerdi. Yunanlara göre, yerleşme amacıyla İstanbul'a gelmiş olan tüm Rumlar yerleşik (*etabli*) sayılmalıydılar. Neticede taraflar anlaşamadılar ve bu konu ancak 1930 yılında bir çözüme kavuşturuldu.

1930-1954 yılları arasında sonra aşağıda değinilecek olan Patrikhane meselesi dışında İstanbul'daki Rumlar Türk-Yunan diplomasisinde pek fazla gündeme gelmediler. Ancak 1954'ten sonra Kıbrıs'taki olaylara paralel olarak İstanbul Rumları tekrar Türk-Yunan ilişkilerinde bir unsur hâline gelmişlerdir. 1955 yılındaki 6-7 Eylül olayları ve 1964 yılında Rumların kitleler hâlinde Yunanistan'a göç etmeleri ise sadece Türk-Yunan ilişkilerini değil Türkiye'nin üçüncü ülkelerle olan ilişkilerini de etkilemişti.

İstanbul'un Türk-Yunan ilişkilerinde gündemde kalmasının bir diğer nedeni de Ankara Hükûmeti temsilcilerinin Lozan'daki bütün uğraşlarına rağmen Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin İstanbul'da kalmaya devam etmesidir. Ankara mütemadiyen Rum Ortodoks Patrikhanesi ile ilgili bütün meselelerin Türkiye'nin iç işlerinin bir parçası olduğunu iddia etmişse de Patrikhane, 1923 yılından beri Türk dış politikasını zaman zaman meşgul etmektedir. Zira Patrikhane'nin yeni Türkiye'deki statüsüne bile bir uluslararası antlaşma ile karar verilmişti.

Ankara'nın Patrikhane meselesinde hassas olmasının birtakım somut gerekçeleri vardı. Millî Mücadele Dönemi'nde IV. Meletios'un liderliğinde Patrikhane, Ankara Hükûmeti'ne karşı siyasi kışkırtma ve aleyhtarlığın merkezlerinden biri idi. Bu yüzden Lozan'da Patrikhane meselesi görüşülürken Ankara Hükûmeti bu kurumun Türkiye sınırları dışarısına çıkarılması için ısrarcı olmuştur. Ancak Lozan'daki görüşmelerde Patrikhane'nin sadece dinî işlerle uğraşacağı vaadi verildiği için Türkiye'de kalmasına razı olmuştu. Bu ara formülün önemli sayılabilecek bir unsuru da Meletios'un patrik olarak İstanbul'da kalmaması idi. Sonuçta, Ankara Hükûmeti'nin istediği olmuş ve Lozan Antlaşması imza edilmeden Meletios, Yunanistan adına Lozan'da müzakereleri yürüten eski Başbakan Eleftherios Venizelos'un da araya girmesiyle Temmuz ayının başlarında Yunanistan'a gitmişti. Meletios ayrıldıktan bir gün sonra Patrikhane bir bildiri yayınlayarak her türlü siyasi faaliyetten uzak duracağını taahhüt etmişti.

İstanbul'daki Patrikhane 1930 yılındaki Türkiye-Yunanistan yakınlaşmasının meydana getirdiği atmosferden müspet bir şekilde etkilendi. Bu yakınlaşmanın mimarlarından ve bir zamanlar *Megali Idea*'nın en ateşli savunucularından Eleftherios Venizelos, Türkiye ile siyasi ve ekonomik işbirliği protokollerini imzalamak için Ekim ayında Türkiye'ye bir ziyarette bulundu. Venizelos, Ankara'ya gidecekti. Ancak İstanbul'daki Patrikhane'ye uğramadan gitmek istemiyordu. Patrikhane'yi bir Yunan devlet adamının ziyaret etmesinin de nazik bir durum olduğunun farkındaydı. Ancak Türk Hükûmeti Venizelos'a bir mesaj göndererek Patrikhane'yi ziyaret etmesinin sorun olmadığını ifade etti. Böylece Venizelos Ankara dönüşü Patrikhane'ye uğrama kararı aldı.

Venizelos, 1930 yılının Ekim ayında Ankara'ya vardı. 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına katıldı. Ankara'da, Türk ve Yunan devlet adamları tarihi Türk-Yunan yakınlaşmasını başlatacak olan önemli protokoller imzaladılar. Bu ziyaret sırasında liderler Patrikhane meselesini de görüşme fırsatı buldular.

Türk-Yunan yakınlaşması hakkında Yunanistan'daki en ciddi çalışmalardan birini yazmış olan Ifigenia Anastasiadou, Venizelos'un Patrikhane'nin Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunlardan sadece bir tanesi olduğunu ve diğer temel meseleler halledildikten sonra artık bu konunun ilişkilerde herhangi bir probleme yol açmayacağını düşündüğünü yazmaktadır. Nitekim o dönemde patriklik makamında oturan Fotios, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'e bir Cumhuriyet Bayramı tebriği göndermiş ve Gazi Mustafa Kemal bu tebriğe verdiği cevapta Fotios'a "Başpapas" olarak değil de "Fener Ortodoks Patriği" diye hitap etmiştir. Dolayısıyla, Türkiye ile Yunanistan arasındaki temel siyasi meselelerin gidişatı Patrikhane'nin durumunu doğrudan etkilemekteydi. Patrikhane meselesi tek başına Türk-Yunan ilişkilerinin seyrine tesir etmiyordu. Daha sonra Venizelos, Ankara'yı ziyareti dönüşünde Patrikhane'de Fotios'u ziyaret etti.

1954-1955 yılları Türk-Yunan ilişkileri açısından gayet sorunlu geçti. 1955 yılının sonlarına doğru ortam iyice gerginleşti. 6 Eylül'de bir İstanbul gazetesi Selanik'te Atatürk'ün evine bomba atıldığına dair bir haber yaptı. Bunun üzerine Kıbrıslı Türklerin kurduğu bir dernek İstanbul'da protesto mitingi düzenledi. Bu miting kısa süre içerisinde İstanbul'daki gayrimüslim azınlıklara, özellikle de Rumlara karşı bir saldırıya dönüştü. Mitinge katılanlar Rumlara ait ev, dükkân, kilise ve okullara saldırdılar. Saldırılar 7 Eylül'e kadar sürdü. İstanbul'un merkezi kısa sürede yakılıp yıkıldı. Dünyanın gözü yeniden İstanbul'a çevrildi. Dış basında Türkiye'nin itibarını zedeleyen haberler yapıldı.

Türkiye'nin yurt dışındaki imajı bugün hâlâ 6-7 Eylül olaylarından dolayı zarar görmektedir. Bu olayı tertip edenlerin kim oldukları hâlâ tam olarak belli değildir. 1960 yılındaki askerî darbeden sonra yapılan Yassıada mahkemelerinde suç o zamanki Demokrat Parti Hükûmeti'nin sorumluluğunda kalmıştır.

1960'lardaki göç yüzünden İstanbul'daki Rum sayısı önemli miktarda azaldı. Bundan sonra Türk-Yunan ilişkilerinde İstanbullu Rumlar pek konu edilmedi. Patrikhane de 1965-1990 yılları arasında daha az gündeme geldi. Patrikhane ile ilgili son dönemdeki en önemli gelişmelerden bir tanesi 1971 yılında Heybeliada Ruhban Okulu'nun kapatılmasıdır. Patrikhane, ruhban okulunun kapanmasından dolayı ihtiyacı olan din adamını yetiştirmekte zorlanmaktadır. Bununla birlikte 1987'de Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na tam üyelik başvurusunda bulunmasından sonra Patrikhane kendisiyle ilgili sorunların Türkiye'nin üyelik müzakereleri sırasında önüne konması için yoğun bir faaliyet başlatmıştır. Patrikhane'nin bu türlü girişimleri ve kamuoyu oluşturma çabaları sonucu İstanbul daha uzunca bir süre hem Türk-Yunan ilişkilerinin hem de Türkiye'nin Batı ile münasebetlerinin gündem maddelerinden bir tanesi olmaya devam edecek gibi görünmektedir.

İstanbul, Yabancı Misafirleri Ağırlıyor

Ankara başkent olduktan sonra doğal olarak Türkiye'yi ziyaret eden yabancı devlet adamları çoğunlukla bu şehre gitmişlerdir. Ancak yine de İstanbul daha az oranda olmak üzere yabancı misafirleri ağırlamaya devam etmiştir.

1933 yılında Türkiye ile Yunanistan sınırlarını ortak bir şekilde koruyacaklarına dair bir misak imza ettiler. Bu misak daha sonra aşağıda da belirtileceği üzere Balkan Paktı'na giden süreçte en önemli yol taşlarından biri olacaktı. Misakın imzalanmasından sonra o dönemde Yunanistan'da ana muhalefet lideri durumunda olan Eleftherios Venizelos, Türkiye'ye gayriresmî bir ziyarette bulundu. Gazi Mustafa Kemal, Yunan devlet adamını İstanbul'da ağırladı. İstanbul'daki bu görüşmede Gazi Mustafa Kemal, Venizelos'a Balkanlar'da kalıcı barışın tesis edilebilmesi, istikrarın muhafazası ve Avrupalı devletlerin bölge dışında tutulabilmesi için siyasi ya da askerî bir ittifak kurulmasına dair planlarını anlattı. Venizelos, Türk devlet adamının Balkanlar'daki barış ve istikrara katkı adına attığı adımlardan dolayı 1934 yılının ocak ayında onu Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterdi.

1936 yılında İngiliz Kralı VIII. Edward, Türkiye'yi ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında Türk devlet adamları İngiliz kralını İstanbul'da ağırladılar. Almanya ve İtalya'nın Avrupa'da ortamı gerdiği bir zamanda gerçekleşen bu ziyareti Türk basını Türk-İngiliz dostluğunun bir nişanesi olarak değerlendirdi.

İstanbul, 1952 yılında Yunanistan'dan iki önemli misafiri ağırladı. Bunlardan birincisi ocak sonu şubat başı Türkiye'yi ziyarete gelen Başbakan Sofokles Venizelos'tu. İkincisi ise Kral Paul idi. Kral Paul ve Kraliçe Frederika 8 Haziran 1952'de İstanbul'u ziyaret ettiler. Bu seyahat sırasında kral, Patrikhane'yi de ziyaret etti. Bu ziyaretler Türk-Yunan dostluğunun zirveye ulaştığı bir döneme denk gelmişlerdi.

İstanbul'un önemli konuklarından bir tanesi de Amerikan savaş gemisi *USS Missouri* idi. 1946 yılının Nisan ayında *USS Missouri*, yaklaşık on altı ay kadar önce vefat etmiş olan Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün naaşını İstanbul'a getirdi. *USS Missouri* sadece müteveffa büyükelçinin naaşını getirerek

2- Cumhuriyet devrinde de Türk diplomasisinin önemli merkezlerinden ve yabancı misafirlerin ağırlandığı Dolmabahçe Sarayı'nın 1950'lerdeki hâli (İBB, Kültür A.Ş.)

Türkiye'ye karşı bir jest yapmamıştı. Bu ziyareti Amerikan Donanma Bakanı James Forrestal bir güç gösterisi olması amacıyla planlamıştı. Amerika Birleşik Devletleri, Kars ve Ardahan ile Boğazların statüsünün yeniden değerlendirilmesi gerektiğini söyleyen Sovyet Rusya'ya Türkiye'yi desteklediği mesajını vermek istemişti.

İstanbul, İkili ve Çok Taraflı Diplomasiye Ev Sahipliği Yapıyor

Ankara'nın başkent ilan edilmesinden sonra bile İstanbul uluslararası toplantılara ev sahipliği yapmaya devam etmiştir. 1930'lardan itibaren bu konuda Ankara daha merkezî bir rol oynamış olmasına rağmen hem Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde hem de Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra İstanbul tekrar çok taraflı diplomasinin içinde yer almıştır. Dolayısıyla yabancı misafirleri ağırlamaya da devam etmiştir.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türk dış politikasını en çok meşgul eden konuların başında Musul sorunu yer alıyordu. Musul, 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan çekildiğini ilan eden Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler tarafından işgal edilmişti. İngilizler, mütarekeden haberlerinin olmadığı gibi pek de inandırıcı olmayan bir gerekçe sunarak işgallerini meşrulaştırmaya çalışmışlardı. Millî Mücadele boyunca da İngilizler Musul'dan çıkmadılar. Buna rağmen Ankara Hükûmeti Musul'u Misak-ı Millî sınırları içerisinde kabul etmeye devam etti. Millî Mücadele'den sonra toplanan Lozan Konferansı'nda Musul ile ilgili herhangi bir ilerleme kaydedilemedi. Lozan Antlaşması imza edildikten sonra İngiltere 1923 yılının Ekim ayında Ankara'dan Musul hakkında ikili görüşmelere başlanmasını talep etti. Ankara bu talebi kabul etti ve 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da bir konferans toplandı. Bu konferans Haliç'te toplandığı için siyasi tarih literatüründe Haliç Konferansı olarak da bilinir. Ancak bu konferanstan somut bir netice çıkmadığı için İngilizlerin talebiyle Musul meselesi İngiltere'nin üye olduğu ve Türkiye'nin üye olmadığı Milletler Cemiyeti'ne havale edildi.

İstanbul'un ev sahipliği yaptığı bir başka uluslararası toplantı ise 1934 yılında Balkan Paktı'nın imzalanmasına giden süreçte 1931 yılındaki Balkan

جمهوريت

موصل قونفرانسی دون باشلادی

3- Musul sorununu görüşmek üzere Türkiye ile İngiltere arasında 19 Mayıs 1924'te toplanan Haliç Konferansı ile ilgili gazete haberi (*Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1924)

4-Endonezya Devlet Başkanı Sukarno 1959'da İstanbul ziyaretinde Dolmabahçe Sarayı'nın girişinde T. C. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile tören kıtasını selamlarken

Konferansı'dır. 1930 yılında Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve Türkiye Yakın Doğu'da İtalyan yayılmacılığına karşı bir kısım tedbirleri görüşmek üzere toplandılar. Bu ülkeler aralarına Bulgaristan'ı da almak istediler. Ancak Bulgaristan revizyonist bir politika izliyordu ve Balkanlar'da sınırların muhafazasından ziyade değişmesinden yanaydı. Bu yüzden görüşmelere katılmadı. Balkanlar'da siyasi iş birliğine yönelik ilk konferans 1930 yılında toplandı. 1931 yılının 20-26 Ekim tarihleri arasındaki Balkan Konferansı ise İstanbul'da toplandı. Bu konferans sırasında bir yıl önce aralarındaki tüm politik sorunları çözmüş olan Türkiye ve Yunanistan görüşmelerin bir pakt ile sonuçlanması için büyük çaba gösterdiler. Hatta bu ikili 1933 yılında bir ortak savunma protokolü imzalayarak özellikle de Bulgaristan'a Türkiye ile Yunanistan'ın sınırlarının ortak olduğu ve Bulgaristan'ın bu iki ülkeden birine saldırması durumunda ikisine saldırmış gibi bir durum ile karşılaşacağı mesajı verdi. Türkiye ile Yunanistan'ın verdikleri bu güçlü mesaj sonunda 1934 yılında Romanya ve Yugoslavya bu ikiliye katıldılar ve Balkan Paktı imzalanmış oldu.

İstanbul, 1955 yılında kurulan Bağdat Paktı'nın 1958 yılındaki toplantısına ev sahipliği yapmıştır. Rutin geçmesi beklenebilecek bu toplantı 14 Temmuz 1958 günü, yani toplantının yapılacağı gün, Irak'ta General Kasım liderliğindeki darbe yüzünden ilginç bir hâl aldı. Zira toplantı için İstanbul'a gelmesi beklenen Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Said darbe sırasında öldürülmüşlerdi. Bu yüzden Irak darbesine rağmen 14-17 Temmuz tarihleri arasında gerçekleştirilen toplantıda Irak olayları masaya yatırıldı. Bağdat Paktı'nın diğer üyeleri, Türkiye, İngiltere, İran ve Pakistan darbeyi kınadılar. Ayrıca Sovyetler Birliği'ni ima ederek bu darbenin dışarıdan desteklendiğini belirttiler.

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle İstanbul eskiye nazaran daha fazla uluslararası toplantıya ev sahipliği yapmaya başladı. 1990'ların başında Cumhurbaşkanı Turgut Özal eski Doğu Bloku üyeleriyle ekonomik ve siyasi işbirliği fırsatlarını değerlendirebilme adına bir kısım girişimlerde bulundu. Bu girişimlerin meyvesi 1992 Haziran'ında İstanbul'da yapılan bir toplantı sonrasında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı hâlinde ortaya çıktı. Bu toplantıya Türkiye, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Moldova, Ukrayna, Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan devlet ya da hükûmet başkanlığı seviyesinde katılım oldu. İstanbul'daki toplantıda katılımcılar ülkeler arasındaki ticaretin önündeki tüm engellerin kaldırılması yönünde işbirliği yapacakları taahhüdünde bulundular. Teşkilatın daimi sekreterliğinin İstanbul'da kurulmasına karar verdiler.

Türkiye'nin Karadeniz ile ilgili girişimleri ve İstanbul'un burada rol alması KEİ ile sınırlı kalmadı. Türkiye, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin donanmalarının katılımı ile ve bunlar arasında işbirliğini geliştirmek için oluşturulan BLACKSEAFOR'un (Karadeniz Deniz İşbirliği Görev Grubu) kurulmasında da öncü bir rol oynadı.

5- 2004'te İstanbul'da toplanan NATO Zirvesi

Bu tür bir yapının kurulması fikri ilk olarak Türkiye tarafından Bulgaristan'daki Karadeniz'e kıyısı ülkelerin Deniz Kuvvetleri komutanlarının toplantısında ortaya atılmıştı. İki yıl süresince bir Türk amiralin nezaretinde kuruluş çalışmaları yürütüldü. 2001 yılının Nisan ayında ise Türkiye, Bulgaristan, Gürcistan, Romanya, Rusya ve Ukrayna'nın dışişleri bakanları İstanbul'da toplandılar ve kuruluş protokolünü imzaladılar.

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle Türkiye sadece Karadeniz'e kıyısı olan devletlerle değil Orta Asya'daki Türkî Cumhuriyetlerle de iş birliği içerisine girmeye çalıştı. 1992 yılının Ekim ayında Türkî Cumhuriyetlerin devlet başkanları İstanbul'da bir zirve toplantısına katıldılar. Bu zirve sonrasında Türkiye'den Orta Asya'daki cumhuriyetlere doğrudan uçak seferlerine başlanması kararı alındı. Ayrıca uydu üzerinden Türkiye'den Orta Asya'ya televizyon yayını yapılabilecekti. Türk dünyası içindeki etkinlikleri ve Türkiye'nin Orta Asya'daki yardım faaliyetlerini koordine etmek üzere 1992 yılının Ocak ayında Türk Dünyası İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) kuruldu. 1993 yılında Antalya'da Türkî Cumhuriyetlerin genel meclisi toplandı. Bu toplantıda Türk birliği vurgusu yapıldı ve "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganı öne çıktı. Türkiye'de bu dönemde Türkçü akımlar güç kazanmıştı. Doğal olarak Rusya, Türkiye'deki bu gelişmelerden rahatsızdı. Bu yüzden Antalya'daki toplantıya Rusya'dan ağır eleştiriler geldi. Türkî Cumhuriyetlerin temsilcileri bir yıl sonra İstanbul'da toplandılar. Bu sefer Rusya'nın tepkisini çekmemek için toplantıya katılan bütün taraflar dikkatle seçilmiş ifadeler kullandılar. Buna rağmen Rusya yine bu toplantıya ağır eleştiriler yöneltti. Toplantı sonunda yapılan açıklamada

petrol ve doğal gaz boru hatlarının inşa edilmesinin tarafların çıkarlarına olduğu vurgusu yapıldı. Bunun yanında kültür ve eğitim alanında işbirliğinin devam ettirilmesinin gereği ifade edildi. 2001 yılında İstanbul'da bir zirve daha yapıldı. Bu zirvede de Türkî Cumhuriyetler arasındaki ikili ve çok taraflı ilişkilerin önemine vurgu yapıldı. Ayrıca devlet başkanları terörizm ve uyuşturucu ticareti ile mücadele gibi konularda birlikte hareket etme kararı aldılar.

Türkiye 1990'ların sonlarına doğru, Hazar petrollerinin Türkiye üzerinden sevk edilmesi için de aktif bir politika takip etti. Bu politikalar Kafkasya bölgesinde aktif lobicilik yapılmasını da gerektiriyordu. Türkiye, bu lobi faaliyetleri için merkez olarak yine İstanbul'u seçti. 1998 yılının mart ayında Türkiye'nin davetiyle Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan ve Gürcistan'ın dışişleri bakanları İstanbul'da toplandılar. Ancak, burada Bakü-Ceyhan boru hattı için Türkiye gerekli olan desteği elde edemedi. Bu toplantıdan yaklaşık bir yıl sonra İstanbul bu sefer Amerikalılar ve Türklerin Bakü-Ceyhan boru hattı hakkındaki görüşmelerine sahne oldu. Bu görüşmelerden yaklaşık yedi ay sonra İstanbul'da AGİT zirvesi yapıldı. Bu zirvede boru hattı görüşmeleri devam etti ve boru hattının inşası hakkında ABD Başkanı Bill Clinton'un nezaretiyle bir çerçeve anlaşması imzalandı ve boru hattı Bakü-Tiflis-Ceyhan ismini aldı.

Türkiye'nin, Soğuk Savaş sonrasında aktif dış politika takip ettiği platformlardan bir tanesi de İslam Konferansı Örgütü idi. Türkiye, İslam Konferansı Örgütü'nü özellikle Bosna'daki savaşa bir son verilmesi adına harekete geçirmeye çalıştı. Türkiye'nin talebiyle 1992 yılının haziran ayında İslam Konferansı Örgütü'ne

6- 2004'te İstanbul'da toplanan NATO Zirvesi ve toplantıda Türkiyeyi temsil eden Başbakan R. Tayyip Erdoğan

üye ülkelerin dışişleri bakanları İstanbul'da toplandılar. Bu toplantıdan sonra yapılan ortak açıklamada Bosna'daki çatışmalardan Sırpların sorumlu olduğu belirtildi. Ayrıca Yugoslav Federal Ordusu'nun derhâl Bosna'dan geri çekilmesi talep edildi. Sırp milis güçlerinin de dağıtılması gerekliydi. Bu ortak bildiride dikkat çeken unsur ise Birleşmiş Milletler'in Bosna'daki anlaşmazlık konusundaki tavrının desteklendiği ifadesiydi.

İstanbul, Yakın Doğu'daki çatışmalarda taraflara arabuluculuk faaliyetlerine de sahne oldu. 1990'ların sonunda Gürcistan yönetimi ile bu ülkeden bağımsızlık ilan eden Abhazya arasındaki sorunun çözümü için Türkiye, İstanbul'da uluslararası bir konferans toplanması için girişimlerde bulundu. 2000'li yılların başında bu sefer Irak'ta sorun patlak verince Türkiye yine İstanbul'da uluslararası bir konferans toplanmasını teklif etti. Türkiye, Irak krizinin barışçı yollarla çözülmesi taraftarıydı. Irak'ı, Birleşmiş Milletler'in kararlarına saygı duymaya davet etti. Eğer Irak bu kararlara uymazsa ve bu ülkeye karşı askerî operasyon söz konusu olacaksa, Türkiye bunun için BM Güvenlik Konseyi'ne ihtiyaç olduğunu söyledi. Bu bağlamda, 2003 yılının Ocak ayında dönemin Başbakanı Abdullah Gül, Mısır, Suudi Arabistan, Ürdün, Suriye ve İran'ı kapsayan bir Orta Doğu turuna çıktı. Daha sonra bu ülkelerin dışişleri bakanları İstanbul'da toplandılar. Ancak bu toplantıdan herhangi bir karar çıkmadı.

İstanbul'da düzenlenen belki de en önemli ve ses getiren uluslararası toplantı NATO'nun 2004 yılındaki zirvesiydi. NATO'nun bu on yedinci zirvesi 28-29 Haziran tarihlerinde toplandı. Bu zirvenin, NATO Sovyet tehdidine karşı oluşturulmuş bir örgüt olma hüviyetinden NATO bölgesi dışındaki güvenlik meselelerine de cevap verebilecek bir yapıya dönüşmesi sürecinde önemli bir adım hükmünde olduğu değerlendirilmektedir. Zirve sırasında İstanbul'da yoğun güvenlik önlemleri alındı. Zira dünyanın çeşitli yerlerinden toplantıyı protesto etmek için birçok insan İstanbul'a akın etti. İstanbul, NATO zirvesi ve protestolar yüzünden yine dünya basınının manşetlerinde yer aldı.

Sonuç

İstanbul, XX. yüzyılın başlarından itibaren artık bir devletin başkenti değildi. Buna rağmen hem Türk diplomasisinden hem de genel olarak dünya siyasetinden uzak kalmadı. Ankara'nın inşası sürecinde İstanbul bir süre daha Türk diplomasisinin merkezi olarak kaldı. İkili ve çok taraflı görüşmeler İstanbul'da yapıldı. Yabancı devlet adamları Türkiye'yi ziyaretlerinde daha çok İstanbul'u kendilerine merkez aldılar. Daha sonra Ankara öne çıktı ve uzunca bir süre Türk diplomasisi yeni başkentten idare edildi. Ancak özellikle Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra Türk dış politikasının çok boyutlu bir hâle gelmesiyle İstanbul yine sahne almaya başladı. Ancak bu sefer "dünyanın arzuladığı bir şehir" değil, dünyayı arzulayan bir şehir olarak...

KAYNAKLAR

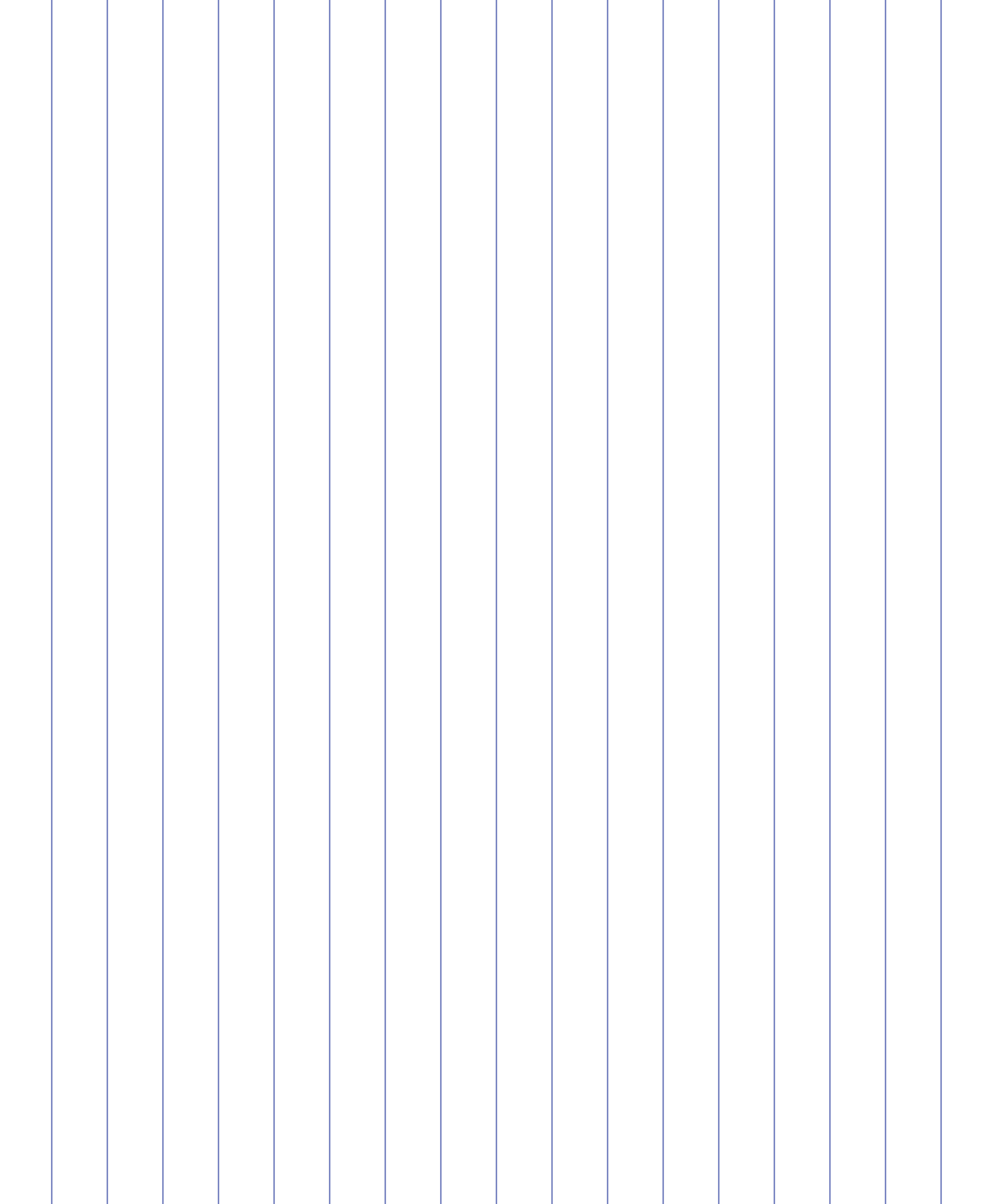
Ahmad, Feroz, "The Historical Background of Turkey's Foreign Policy", *The Future of Turkish Foreign Policy,* ed. L. G. Martin ve D. Keridis, Cambridge 2004, s. 9-36.

Alexandris, Alexis, "The Expulsion of Constantine IV: The Ecumenical Patriarchate and Greek-Turkish Relations, 1924-1925", *Balkan Studies*, 1981, sy. 22, s. 337.

Anastasiadou, Ifigenia, *O Venizelos kai to Ellinotourkiko Symfono Filias tou 1930*, Athina 1982.

Aydın, Mustafa, "Between Euphoria and *Realpolitik*: Turkish Policy toward Central Asia and the Caucasus", *Turkey's Foreign Policy in the Twenty-First Century: A Changing Role in World Politics,* ed. Tareq Y.

Ismael ve Mustafa Aydın, Aldershot 2003, s. 139-156.
Crampton, Richard, *Eastern Europe in the Twentieth Century*, London 1994.
Çelik, Yasemin, *Contemporary Turkish Foreign Policy*, Westport 1999.
Bal, İdris, "Turkey-USA Relations and Impacts of 2003 Iraq War", *Turkish Foreign Policy in Post Cold War Era,* ed. İdris Bal, Florida 2004, s. 119-152.
Erhan, Çağrı, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Cilt I: 1919-1980,* haz. Baskın Oran, İstanbul 2001, s. 689-690.
Fırat, Melek, "Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Cilt I: 1919-1980*, haz. Baskın Oran, İstanbul 2001, s. 102-106.
Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Cilt I: 1919-1980,* haz. Baskın Oran, İstanbul 2001.
Grew, J. C., *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945*, London 1953.
Hale, William, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Oxon 2013.
Hill, Fiona, "Caspian Conundrum: Pipelines and Energy Networks", *The Future of Turkish Foreign Policy,* ed. Lenore G. Martin ve Dimitris Keridis, Cambridge 2004, s. 211.
Ladas, Stephen, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932.
Macar, Elçin, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İstanbul 2003.
Macartney, C.A. ve V.M. Boulter, *Survey of International Affairs: 1925,* Oxford 1928, c. 2.
Psomiades, Harry, "The Ecumenical Patriarchate Under the Turkish Republic: The First Ten Years", *Balkan Studies, 1961*, sy. 2, s. 47-70.
Robins, Philip, *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy Since the Cold War*, Seattle 2003.
Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı: 1923-1934, Ankara 1974 (T.C. Dışişleri Bakanlığı).
Uslu, Nasuh, *Turkish Foreign Policy in the Post-Cold War Period*, Hauppauge 2004.
Uzgel, İlhan ve Ömer Kürkçüoğlu, "Batı Avrupa'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Cilt I: 1919-1980,* haz. Baskın Oran, İstanbul 2001, s. 269-271.

HUKUK

KONSTANTİNOPOLİS VE ROMA HUKUKU

PERVİN SOMER*

Küçük bir şehir devletinden imparatorluğa dönüşen Roma, yüzyıllar içinde egemenliği altındaki topraklarda adalet ve hakkaniyetle uygulanan bir hukuk oluşturmayı da başarmıştır. Geleneklerden başlayıp Roma-Germen hukuk sistemine damgasını vuran hukuk kurallarına giden süreçte, ince ince işlenen Roma hukuku sadece Avrupa için değil, dünyada pek çok ülke için de önem taşır. Türkiye Cumhuriyeti açısından ise bu önem iki yönlüdür: Birincisi Ön Asya adı verilen coğrafya, yüzyıllar boyu Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak Roma hukuku kuralları içinde yönetilmiştir. İkincisi, bugün Roma hukukunu, Roma-Germen sistemine dönüştüren çalışmanın ilk adımı Doğu Roma İmparatoru Iustinianos tarafından İstanbul'da atılmıştır. Roma hukukunun modern hukukta varoluşuna neden olan bu çalışma yapılmamış olsaydı, tarih sayfalarında İstanbul, Roma İmparatorluğu'nun diğer başkentleri gibi sıradan bir yer olarak kalacaktı.

Bu nedenle Konstantinopolis/İstanbul'un önemini ve ilişkisini Roma siyasi tarihine ve hukukuna değinmeden izah edebilmek mümkün değildir. Hukuk ise imparatorluktaki siyasi ve toplumsal değişim ve dönüşümden etkilenmiştir.

Giriş

Roma Devleti'nin, cumhuriyet döneminin (MÖ 527-510) ilk yüzyıllarına damgasını vuran sınıf mücadelesine rağmen akıllıca idare edildiğini söylemek mümkündür. Bu akılcı idare, Roma'nın tüm İtalya'ya hâkim olmasını sağladığı gibi sınıf mücadelesinin devletin temellerini sarsmasının da önüne geçmiştir.

MÖ II. yüzyılda imparatorluk sınırlarına ulaşan Roma'da, süregiden cumhuriyet rejimi İtalya'daki sorunları çözemez hâle gelmiştir. Nüfusu milyonları aşan Roma, başkent olarak siyasi çalkantıların içine girmeye başlamıştır. En üst düzeyde yaşanan iktidar mücadelesinde her iki sınıf tarafından kullanılan *proletarius* sınıfı, toplumsal huzursuzluklara yol açmaya başlamıştır: Yapılmak istenen toprak reformu iki kez kanlı bir şekilde engellenmiş, monarşiye doğru giden bir süreç başlamıştır. Paralı ordu sisteminin getirilmiş olması iktidar mücadelesine orduyu da eklemiş; kendisi de bir ordu komutanı olan Caesar'ın Helen benzeri bir diktatörlük kurmak istemesi ve cumhuriyete sadakatle bağlı bir grup Romalı tarafından öldürülmesiyle toprak reformu süreci sonlanmıştır. Caesar'dan itibaren yeni bir dönem başlamıştır: imparatorluk dönemi.

Başa geçen Augustus (Octavianus), Roma toplumunda tek kişinin idaresine tepki gösterildiğinden "görünürde" cumhuriyet döneminin kurumlarını (halk meclisi ve senato) korumuştur. Ne var ki yetkilerini bu kurumlardan alan Augustus, "önde gelen" (*princeps*) sıfatıyla Roma Devleti'ni tek başına idare etmeye başlamıştır.[1] Marcus Aurelius'tan itibaren babadan oğula geçen mutlak monarşik bir idare, Severus Hanedanı ile askerî bir idare başlamıştır.

Roma Hukuku

Konstantinopolis/İstanbul, uzun bir süre Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkentliğini yapmıştır. Ancak hukuk açısından kentin asıl önemi, 565 yılına kadar çıkartılan yasalar ve emirnameler toplanarak bir külliyat oluşturulmasında yatmaktadır.

Romalıların en büyük eseri, şüphesiz ki hukuklarıdır. Roma hukukunu hukukçular için cazip kılan, Roma hukuk düşüncesinin teknik olarak mükemmelliği ve geliştirdiği hukuk mantığı olmuştur. Böylece Roma hukuku aklın, bilginin, hukuk mantığının ve hukuk kurumlarının gelişmesi ve gerektiğinde değiştirilmesi (*mutatis mutandis*) konusunda uygarlığa tüketilemeyecek bir miras bırakmıştır. Bu yolla Roma hukuku yüzyıllar içinde, Avrupa ortak hukuk kültürünün oluşmasında önemli rol oynamıştır.

* İstanbul Medipol Üniversitesi

1 Benzer bir örnek 1789 Fransız İhtilali'nin sonunda görülecektir: 18 Mayıs 1804'te senato kararıyla cumhuriyet açıkça kaldırılmadan, imparatorluk kurulmuştur. Özetle kurumların kalması her zaman rejimin değişmediği anlamına gelmez.

Eski Çağ dünyasının ilk ve tek devleti Roma değildir; ancak üzerinde yüzyıllar süren ilmî çalışmaların yapıldığı tek Antik Dönem hukuku Roma'nınkidir. MÖ VIII. yüzyıldan MS XV. yüzyıla kadar süren (23 yüzyıl) bir imparatorluk ömründen ve geliştirdiği hukuktan bahsedildiğinde, hiçbir devletin hukuk kuralları üzerinde hukukçular, hukuk mektepleri mensupları ve hukuk felsefecileri tarafından sekiz yüzyıl çalışılmamıştır. Ayrıca Roma, çok erken devirlerden itibaren, *fas* (din) kuralları ile *ius* (hukuk) kurallarını birbirinden ayırarak hukuku laik bir yapıya kavuşturmuştur.

Yüzyıllara yayılan bir süreç içinde önce diğer kavimler "*ius gentium*" çerçevesinde Roma hukuku ile tanışmışlar, bu hukukun üstün ve hakkaniyeti sağlayan yönünü görüp deneyimlemişlerdir. Bu deneyim aynı zamanda Roma hukukçularının daha esnek ve yumuşak kurallar oluşturmaları bakımından onlara değerli bir çalışma alanı da sunmuştur. Böylelikle *ius gentium*la somut meseleleri çözmek adına hakkaniyete uygun hâle getirilen Roma hukuku, vatandaşın hukukuna (*ius civile*) aktarılmıştır. İmparatorluk sınırları içinde yaşayan kavimlere Roma vatandaşlığı verildikten sonra (212), herkes doğrudan doğruya *ius civile*nin uygulama alanına dâhil olmuşlardır.

VI. yüzyılda Doğu Roma İmparatoru Iustinianos Konstantinopolis'te hukukçuların eserlerini bir araya toplatarak, bunlara kanun gücü kazandırmıştır. Iustinianos'tan sonra, Orta Çağ'da bu derlemeye *Corpus Iuris Civilis* adı verilmiştir. Bu çalışma esnasında o zamana kadar eskimiş ve/veya uygulanma imkânı ortadan kalkmış olan kurallar tamamen kaldırılmış, yeni ihtiyaçlara cevap vermeyen kurallar ayıklanarak yerine yenileri konmuş veyahut *interpolatio* yoluyla eski hukuk kuralları güncellenmiştir. Bu derleme neticesinde İlk Çağ hukuk çeşitleri içinde en iyi muhafaza edilme özelliğini kazanan Roma hukuku, sonraki yüzyıllar içinde bilinen, uygulanan ve sonuçta modern hukuklara intikal eden bir hukuk olmuştur. Dolayısıyla söz konusu eser hem o dönemin yürürlükteki hukukunu bize tanıtmakta hem de önemli bilgi kaynağı olmaktadır.

Oluşan ve yerleşen bu yapı XI. yüzyıldan itibaren hukukçuların ve felsefecilerinin üzerinde çalışmalarıyla Avrupa ülkelerinin millî kanunlarına dönüşmüş; Roma hukukunun "ikinci hayatı" denilen gelişmeler sonucu Avrupa ülkelerinin birçoğunda hukuk düşüncesi ve hukuk terminolojisi Roma hukuk kavramlarının açık etkisi altında kalmıştır. Roma kültürü ise Rönesans aracılığıyla günümüz Avrupa Birliği'nin ortak temellerinden birini oluşturmuştur.

Bu sürecin merkezinde Konstantinopolis/İstanbul durmaktadır.

Roma'da hukuk, Roma şehrinin MÖ 754-753 yıllarında kurulmasından, MS VI. yüzyılda Iustinianos'un kanunlaştırma hareketine değin uzun bir gelişme süreci geçirmiştir. Bu süre içinde Roma hukuku birdenbire radikal tarzda değil, organik ve sürekli olarak değişmiştir. Oluşması ve gelişmesi 1200 yıldan fazla sürmüş olan Roma hukukunun, Roma şehrinin kuruluşundan Iustinianos'un ölümüne kadar geçen sürede birbirine benzemeyen biçimler göstermesi, Roma uygarlığının siyasal, toplumsal, törensel ve dinsel ögelerine uygun olarak değişip gelişmiş olmasının bir sonucudur.

Eski dönem Roma hukuku hakkında bildiklerimizin hemen hepsi Doğu Roma İmparatoru Iustinianos'un emriyle VI. yüzyılda derlenmiş hukuk metinlerinden öğrendiklerimizdir. Iustinianos derlemesinde toplanmış olan Roma hukukunun çağdaş özel hukuk sistemlerine etkisi; derlemede bulunan hukuk malzemelerinin hukuk bilginlerinin, hukuk bilimini öğretenlerin ve hukuk okullarının incelenip araştırılması aracılığıyla olmuştur. Bu derlemede kabul edilen metinler yüzyıllarca kesintisiz devam eden hukuk geleneğinin bir toplamıdır. Bu süreç içinde hukuk, ayırt edici bir özellik kazanmış ve bu özellik de Roma hukukunun geleceğine ilişkin karakterini belirlemiştir.

Doğu Roma İmparatorluğu ve Konstantinopolis

VI. yüzyılda şimdiki ismi İstanbul olan Konstantinopolis'te derlenmiş olan Roma hukuku, Avrupa'da XI. yüzyıldan itibaren ilmî çalışmaların konusunu oluşturmuş ve bu yolla Avrupa hukuk ilmi doğmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, MÖ 212'de İmparator Caracalla tarafından yayınlanan emirnameyle (*Constitutio Antononiana*) imparatorluk sınırları içinde yaşayan herkese vatandaşlık verilmiştir. Roma hukukunun, yalnız Romalılara değil, bütün kavimlere uygulanan bir hukuk hâline gelmesi bu devirden itibaren başlar.

III. yüzyılın sonlarından itibaren yapılan reformların en önemlileri şüphesiz Diocletianus ve Konstantinos'un gerçekleştirdiği ve antik dünyanın siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümünü başlatan reformlardır.

Bütün Akdeniz'i içine alan ve Hazar Denizi'ne kadar dayanan imparatorluğun, III. yüzyıldan itibaren ağırlık merkezi batıdan doğuya doğru kaymaya başlamıştır: Saygınlığına rağmen Roma'nın artık imparatorluğun siyasi ve askerî başkenti olma görevini etkili biçimde

yürütemeyeceği açıkça bellidir. Bu nedenle gittikleri yeri başkent yapma niyetiyle imparatorlar[2] pek çok kent[3] denemişlerdir. Ancak, I. Konstantinos, Byzantion/Byzantium'a gözünü dikene kadar hiçbir kent başkentlik için tatmin edici olamamıştır.

Byzantion, zaman içinde kurulmuş ve gelişmiştir. İlk hâliyle Megaralıların bir ticaret kolonisiyken, 330 yılında Byzantion'un başkent yapılması, küçük bir yerleşim yerinin dünyanın merkezi hâline getirilmesi ve imparatorların bu şehirde yaşamaya başlaması Konstantinos döneminin en önemli olaylarından birisidir. Diocletianus'un güvenlik ve idari nedenlerle imparatorluk merkezini doğuya kaydırmasının ardından, bu tehlikenin geçmediğinin farkında olan Konstantinos, o zamana kadar adı Byzantion olan şehri, başkent olarak inşa ettirmiştir. Bu şehir, kurucusundan dolayı Konstantinopolis olarak tarihe geçecektir. 330 yılına kadar Byzantion olarak bilinen şehre, planlanırken Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma örnek alındığından *Roma Nova*, "Yeni Roma" adı verilmiş, şehir gerek Roma'dan gerek başta Yunanistan olmak üzere imparatorluğun farklı yerlerinden değerli eserler getirtilerek imar edilmiş ve sonrasında Konstantinopolis adını almıştır.[4] 395'te Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye ayrılması, bu şehri Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti, uygarlık, kültür ve din merkezi yapmıştır.

İmparatorluğun her yanından getirtilen süsleme malzemesi, mezar taşı ve heykellerle Byzantion, şaşırtıcı bir hızla imar edilmiştir.[5] Asya ve Avrupa arasında yer alan Konstantinopolis'in ulaşım, ticaret ve savunma açısından stratejik bir yerde bulunması, üç tarafının suyla çevrili ve karadan surlarla korunan bir başkent olması, şehri Roma İmparatorluğu sonlanana kadar imparatorluğun merkezi konumunda tutmuştur.[6] Ne var ki en parlak günlerinde Doğu'yu kendine benzetemeyen Roma, giderek "Doğululaşma"ya başlamıştır.

Bizans İmparatorluğu, Konstantinopolis'in 330 yılında kutsanmasından itibaren artık bir Hristiyan imparatorluğudur. Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmî dini olarak kabul edilmesi pek çok yönüyle toplum ve hukukun yapısını da etkilemiştir. Din ile devlet işleri iç içe girmiştir. Doğu yani Kilise başarı kazandıktan sonra geçmişini bir yana atmayıp Roma temelleri üzerinde[7] ve Roma İmparatorluğu'nun sağladığı çerçeve içinde yükselmiştir; kurumlarını, örgütlenmesini, yönetim sistemini ve yasalarını Roma'dan miras almıştır.

Roma İmparatorluğu'nu, Romalıyı ve hukukunu dönüştüren gelişmeler, ilk imparatorluğun sonu itibarıyla 50-60 yıl sürmüş; nihayetinde yeni bir karaktere sahip Dominatus devri başlamıştır. Romalılar vatandaş değil tebaa; imparator ise *Dominus et Deus* yani "efendi ve ilah"tır. İmparator her şeye, hatta Hristiyanlığın imparatorlukta serbest bırakılmasından ve imparatorluk tarafından resmî din olarak benimsenmesinden itibaren kiliseye de, hâkim olmuştur.

Bu dönemde tam teşekküllü bir memur sınıfı, bürokrasi oluşmuştur. Halk sınıflara ayrılmıştır. Yargı teşkilatı ve vergi sistemi değişmiştir.[8]

Mutlakiyet idaresinin tam anlamıyla hüküm sürdüğü bir dönemde, imparator dışında başkalarının hukuk yaratması mümkün olamayacağından, bu dönemde klasik hukukçu özelliğine sahip hukukçuların varlığından da bahsedilemez. Hukuku yaratan tek kaynak "imparator emirnameleri", tek kanun koyucu ise imparatordur.

2 Caesar neredeyse imparatorluk oradadır.

3 III. yüzyılda Mediolanum (Milano), Augusta Trevirorum (Trier), Serdica (Sofya), İzmit (Nikomedia) bunlardan birkaçıdır.

4 Genellikle, şehri ifade etmek için *urbis* kelimesi kullanılırken, bu yeni şehrin adını *polis* sadece "şehir" diye ifade etmek yetmiştir. Bundan dolayı "şehirde, şehre" anlamında kullanılan *stinpoli*, İstanbul'un eski adı olarak ortaya çıkmıştır. Müslüman Emevî kuşatmasında "İstinbol" deyimi yerleşti.

5 V. yüzyıla ait kaynaklar kentte yapılan eserlerden bahsetmektedir. Ne yazık ki bugün Büyük Saray, üniversite, iki tiyatro, elli iki kemer, dört mahkeme binası, on dört saray, beş pazaryeri, sekiz kamu hamamı, yüz elli üç özel hamam, yirmi halk fırını, yüz yirmi özel fırın, elli iki revak ve dört bin üç yüz seksen sekiz aile konutundan hiçbiri kalmamıştır. Günümüzde, döneminin bütün tarihî dokusunu koruyan Roma ile İstanbul arasındaki fark budur.

6 İmparatorluk merkezinin Konstantinopolis'e taşınması, imparatorların Batı'da egemenlik etkisinin azalmasına yol açtığından Roma piskoposuna (Papa) politik bir avantaj da sağlamıştır.

7 *Eclesia vivet lege Romana*: "Kilise Roma hukukuna göre yaşar."

8 Batı Roma İmparatorluğu'nun neden önce yıkıldığı sorusuna cevap arayan araştırmacılar bazı başka sebeplerin yanında vergi adaletsizliğini de anmaktadırlar. Nitekim daha önce (400-470) Salvianus da vergilendirmenin yıpratıcı etkileri konusunda şunları söylemiştir: "Vergi, ne kadar sert ve acımasız olursa olsun eğer toplumun tümünde eşit bölüşülseydi, o kadar ağır olmazdı. Fakat yükü herkes birlikte taşımadığı için durum daha utanç verici ve daha yıkıcı. Zenginlerden alınacak vergi yoksullardan alınıyor; zayıf, güçlünün yükünü taşıyor. Yoksulların tüm yükü taşıyamamalarının tek nedeni istenenin onların kaynaklarını aşıyor olmasıdır… Bugünkü durumumuzun berbatlığını anlatacak sözcükleri kim bulabilir? Şimdiden yok olmuş ya da can çekiştiği o köşede son soluğunu vermekte olan Roma topluluğu, haydutların elindeymiş gibi boynuna vergi ipinin ilmiği geçirilmiş ölürken, hâlâ zenginlerin sayısı kabarık ve vergilerinin yükünü yoksullar taşıyor…"

Konstantinopolis ve *Corpus Iuris Civilis*

Dönemin en önemli hukuk okullarından biri Konstantinopolis'teydi. 425 yılında II. Theodosios'un emirnamesiyle Konstantinopolis'te hukuk mektebi kurulmuştur. Bu okullarda Roma hukuku öğretiliyor ve bilimsel çalışmalara konu oluşturuluyordu. Öğretim süresi önceleri dört yılken daha sonra beş yıla çıkarılmıştır. İmparatorlar kaliteli eğitimi sağlamak için okula birçok kez müdahale etmişlerdir. Emirname ile o zamana kadar yapılan özel hukuk eğitiminin yerini kamu hukuku eğitimi almıştır. Bu nedenle, çoğu hukuk eğitimi almış yüksek bürokratların denetiminde, devlet dairelerinde hazırlanan mevzuat, belli bir hukuk kültürünün varlığını yansıtır.

V. yüzyıla kadar Atina, Roma İmparatorluğu içinde meşhur felsefe okulları bakımından önemli bir merkezdi. Özel dersler ve konferanslar, bütün şehirlerden daha fazla Atina'da revaçtaydı. IV. yüzyılın sonunda Hristiyanlığın zaferi, Atina mektebine darbe vurmuş; Vizigotların Yunanistan'ı istilası Atina'nın fikrî hayatını altüst etmiştir. Bunda Konstantinopolis'te açılan hukuk mektebinin de etkisi olmuştur.

Konstantinopolis, imparatorluğun merkezi olmasından itibaren birçok hatip ve filozof buraya gelmiştir. Gerçi Theodosios'tan önce de burada bir nevi üniversitenin mevcut olduğu; profesör ve öğrencilerin Afrika'dan, Suriye'den ve diğer yerlerden İstanbul'a geldikleri bilinmektedir.[9] Theodosios'un yüksek mektep kurulmasına ilişkin emirnamesine göre, profesörlerin sayısı 31 olacak; felsefeye 1 ve hukuka da 2 kürsü tahsis edilecektir. İstanbul'daki bu mektep, kısa süre içinde imparatorluğun en büyük fikir adamlarının toplandığı bir merkez hâline gelmiştir.

Konstantinopolis'teki saray aynı zamanda klasik Yunan kültürünün bir sığınağı olarak hizmet vermiştir. Bilginlerin oluşturduğu seçkin zümre yüzyıllarca burada yaşamış; onların Yunan metinlerini özenli bir şekilde kopyalamaları sayesinde, Platon, Eukleides, Sofokles'in pek çok eseri yok olmaktan kurtulabilmiştir.

Theodosios zamanında, günümüze kadar gelmiş olan *Codex* (imparator emirnameleri) yayınlanmıştır. Konstantinos'tan Theodosios dönemine kadar çıkartılan emirnameleri içine alan bu *Codex*, sekiz yıllık bir çalışmanın ürünüdür; küçük bazı parçaları hariç elimize ulaşmayan *Codex Gregorianus* ve *Codex Hermogenianus* örnek alınarak hazırlanmıştır. Bu eser, Hristiyanlığın devlet dini olduğu bir dönemi içermesi hasebiyle yeni dinin hukuk alanında ve kanunların uygulanmasında getirdiği değişiklikleri aktarması bakımından önemlidir.

Nihayet *Corpus Iuris Civilis* adı verilen ve Roma hukukunun modern millî kanunları etkilemesine sebep olan hukuk tarihinin en önemli kanunlaştırma hareketi, Iustinianos döneminde Konstantinopolis'te (İstanbul) gerçekleşmiştir. Konstantinopolis'te oluşturulan Roma hukukunun tüm Avrupa hukuklarını etkilemesi, dünya hukuk tarihi içinde İstanbul'a özel bir önem atfetmemizi sağlar.

Latin kültürünün egemen olduğu bir geçmişten gelen Iustinianos, VI. yüzyılda Cebelitarık Boğazı'ndan Mezopotamya'ya uzanan imparatorluğu Konstantinopolis'ten idare etmiştir. 527-565 yılları arasında Doğu Roma İmparatoru olan Iustinianos'un[10] büyük çabası sonucunda Roma hukuku, yazılı olarak toplanmıştır. Bu çalışma onun ilk başarısıdır. Esasen Iustinianos'un bu çabasının arkasında yatan sebep daha başkadır: Iustinianos, hukuku derleme girişimiyle aslında Roma İmparatorluğu'nu siyasi ve coğrafi olarak tekrar eski görkemli hâline döndürmek istemiş, ilaveten başarılı savaşlarla sağladığı siyasal birliği hukuk açısından da tamamlayarak pekiştirmeyi amaçlamıştır. Geçen beş yüz yıl boyunca Roma hukuku, arasına hukukçuların fikirlerinin serpiştirildiği, imparator emirnamelerinin hantal bir yığını hâline gelmişti. O zamana kadar çıkartılan kanunların ve emirnamelerin çokluğu ve dağınıklığı da (bunların toplandığı tek bir arşiv de olmadığından) zorluk yaratıyordu. Özetle bu dağınıklık, bütün hukuk sisteminin resmî makamlar tarafından gözden geçirilmesi ve asırlar süren gelişimin bilançosunun çıkartılması ihtiyacını doğurmuştur. Ayrıca Iustinianos'a göre, Roma geleneklerine dayalı birleştirilmiş bir kanun sistemi, devletin güvenliği için de bir gereklilik oluşturuyordu.

Roma hukuk tarihinde, "Klasik Hukuk Dönemi" olarak adlandırılan dönemde zirve noktasına varan Roma hukuku aradan geçen yüzyıllar içinde toplumun, siyasi yapının ve imparatorluk dinamiklerinin değişmesi ve gelişmesi neticesi eskimiş ve ihtiyaçlara cevap verememeye başlamıştır. Klasik Dönem hukukunu yeni

9 Bu nedenle kaynaklarda üniversitenin Theodosios tarafından kurulmadığı, sadece yeniden yapılandırıldığı da ifade edilmektedir.

10 Iustinianos, savaşlar çok pahalıya mal olduğundan birçok ekonomik düzenlemeye girişmiştir. Bu dönemde kamu hizmetleri azaltılmış, yerel yönetimin ve ordunun hesaplarının denetiminde sıkı bir inceleme sistemi devreye sokulmuştur. Yeni bir toprak vergisi (*aerikon*) çıkartılması ve birçok madde üzerine tekel konulması gerekmiştir. İmparatorluğun her yerinde uygulamaya konan imar programına da çok para harcanmıştır. Mimarlık alanındaki birçok yenilikten biri ve imparatorun en önde gelen başarısı Konstantinopolis'teki Ayasofya Kilisesi'nin yeniden yapımıdır.

ihtiyaçlarını karşılayacak oranda değiştirerek yeniden geçerli kılmak ve bütün imparator emirnamelerini de bir *Codex*'te toplamak isteyen Iustinianos, on yılda tamamlamayı öngördüğü bu kanunlaştırma hareketinin başına Tribonianos'u getirmiştir. Tribonianos, avukatlardan ve profesörlerden oluşan on kişilik bir kurula *Corpus Iuris Civilis*'i hazırlatmıştır. Bu kurul tarafından Roma hukukçularının eserleri ve Roma imparatorlarının emirnameleri elden geçirilmiş, ayıklanmış, değerlendirilerek çelişkiler giderilmiş ve belli bir düzen içinde bir araya toplanmıştır. Bu komisyon kısa sürede 3.000.000'dan fazla satır ihtiva eden 2.000 kitap okumak zorunda kalmıştır.

Bu derleme Orta Çağ'dan itibaren *Corpus Iuris Civilis* olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla *Corpus Iuris Civilis*, 528-534 yılları arasında Konstantinopolis'te hazırlanmıştır. Iustinianos'un asıl amacı "Roma hukukunun gelecek nesillere aktarılması, yazıya dökülmesi, kaybolmamasının sağlanması" olmasa da *Corpus Iuris Civilis* eğer hazırlanmış olmasaydı, Roma hukukunun modern hukukları bu derece etkilemesi söz konusu olamazdı. Hazırlandığı dönem itibarıyla amaç, uygulanacak hukuku derlemek olduğundan *Corpus Iuris Civilis*, bir kanun olarak düşünülmüşse de çağdaş hukuklardaki kanun derlemelerinin özelliklerini taşımamaktadır. Şöyle ki bugün bir kanun yapılırken kurallar, genelden özele doğru bir sistem içinde toplanır. Gerçi *Corpus Iuris Civilis*'te de dönemin hukuksal ihtiyaçlarına cevap verecek kurallar sistematik olarak bir araya toplanmıştır ama bu kurallar, münferit özel olaylara ilişkin kurallardır. Bu sebeple bu münferit olaylardan hareketle her olayda uygulanacak genel kurallar elde etmek zordur. Kuralların tümüne yakını Latince yazılmıştır, oysa Doğu Roma'da Yunanca konuşuluyordu. Bu nedenlerle *Corpus Iuris Civilis*'ten daha çok hukuk öğretiminde yararlanılmıştır. Iustinianos'un bu derlemesi 3 bölüm (*Institutiones*, *Digesta* ve *Codex*) olarak hazırlanmış, 4. bölüm (*Novellae*) daha sonra eklenmiştir.

Derlemeyi yapanlara *compilator* adı verilmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, *compilator*lar klasik döneme ait metinleri daha önceki imparatorların ve Iustinianos'un emirnameleriyle hukukta yapılan yeniliklere göre değiştirerek bir araya toplanmıştır.

Institutiones için kanun gücünde bir öğrenci kitabı denilebilir. Ders kitabı olarak hazırlanmasına rağmen imparatorun mutlak iradesinin ifadesi olarak yayınlanmasıyla kanun gücü kazanmıştır.

Digesta ise 530 yılında hazırlanmıştır. Klasik hukukçuların eserlerinden zamanın ihtiyaçlarına göre kullanılabilecek parçaları derlemek, gerekli görülmeyenleri ayıklamak, çelişkileri ortadan kaldırmak ve eskimiş kavramlarda değişiklikler yapmak üzere işe başlayan kurul, klasik eserleri elden geçirerek metinlerde *interpolatio* denilen değişiklikleri yapmış ve çalışmalarını 533 yılında tamamlamışlardır. Metinler üzerinde, eskimiş metinleri çağa uydurmak için yapılan değişikliklere *interpolatio* denilmektedir. *Interpolatio*lar çeşitli sebeplerle yapılmıştır. Örneğin, klasik dönemde mal ayrımı *res mancipi-res nec mancipi* şeklinde yapılmaktaydı; *res mancipi* mallar *mancipatio* veya *in iure cessio* ile, *res nec mancipi* mallar ise *traditio* ile devrediliyordu. Iustinianos devrinde ise, *res mancipi-res nec mancipi* şeklinde yapılan mal ayrımı yerine menkul-gayrimenkul mal ayrımı kullanıldığından, bu dönemde tüm mallar için devir muamelesi olarak *traditio*nun geçerli kılındığını olduğunu görüyoruz. Bu sebeple *mancipatio* ve *in iure cessio* kavramları değiştirilerek yerine *traditio; res mancipi-res nec mancipi* yerine de menkul-gayrimenkul yazılmıştır.

Bunun gibi, öğretimde kolaylık sağlamak için ya da dinî ve ahlaki sebeplerle veya klasik hukukçuların aralarındaki görüş ayrılıklarını ortadan kaldırmak için de *interpolatio* yapılmıştır. *Digesta*'yı hazırlamak amacıyla klasik dönem hukukçularının eserleri taranmış, üzerlerinde değişiklikler yapılmış olsa da bu çalışma, dönemin önemli hukukçularının eserlerinin zamanımıza kadar gelmesine yardımcı olmuştur; ancak Roma hukukunun orijinalliğinin bozulması noktasında oldukça fazla eleştiri de yapılmıştır.

Codex, *Corpus Iuris Civilis*'in üçüncü bölümüdür. Emirnameler eskisinden başlayarak yenisine doğru sıraya dizilmiştir. Her emirnamenin başında o emirnameyi çıkaran imparatorun adı, sonunda da emirnamenin yazım tarihi yazılıdır. Uzun emirnameler paragraflara bölünmüştür. Bundan böyle mahkemelerde yalnızca *Codex* kullanılacaktı. 528 yılında hazırlanmaya başlanmış, yıl içinde tamamlanarak 529'da yayınlanmıştır. Daha sonra *Institutiones* ve *Digesta*'nın hazırlanması sürecinde geçen dört yıl içinde çıkarılan yeni emirnamelerde dikkate alınarak *Codex* bir kez daha gözden geçirilmiş ve 534 yılında gerekli eklemeler ve değişiklerle yeniden yayınlanmıştır. Bu *Codex*, daha önce hazırlanmış olan üç *Codex*'i ortadan kaldırmış ve bu son *Codex*, bütün imparatorluk için uygulanması zorunlu hâle getirilmiştir.

Orta Çağ İtalyan hukuk okullarından geçecek ve Güney Afrika, Fransa ve Almanya gibi çeşitli ülkelerin hukuk geleneklerinin de bir bölümünü oluşturacak

olan, işte bu derlemeydi. Daha da önemlisi bu derleme, Iustinianos'un imparatorluğa Yunan değil, Roma prensiplerine dayalı idari bir birlik getirme kararlılığının da bir sembolüydü.

Roma hukukunun içinde doğup geliştiği coğrafya, yedi tepe üzerine kurulu Roma'da başlamış ve Roma İmparatorluğu'nun yaşamı bir başka yedi tepeli şehir olan İstanbul'da sona ermiştir. İstanbul şehri, sadece Iustinianos derlemesinin vatanı olmasıyla değil, IV. yüzyıl başından itibaren Roma İmparatorluğu'nun başkenti olması itibarıyla da hukukun gelişmesinin iki büyük merkezinden birisi olmuştur. Konstantinopolis'in Roma hukukundaki fonksiyonu, onu sadece muhafaza etmek değildir. O devrin Doğu hukuk anlayışı ile Roma hukuk anlayışı bu bölgede çatışmış; bunun sonucu, sadece bir kavme değil bütün kavimlere hitap edebilen nitelikte yeni bir hukuk sistemi doğmuştur. Şüphesiz Roma hukuku, sadece İtalya'daki Romalılık özelliğini korusaydı, sonraki yüzyıllarda Avrupa'nın değişik görüşler taşıyan ülkelerinde gerçekleştirdiği etkiyi yapamazdı.

Roma hukukunun Türkiye'yle ilişkisine gelirsek, Fatih Sultan Mehmed'in Bizans'ı fethinden (1453) Cumhuriyet'in ilanına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan hukuk İslam hukukudur.

Roma hukuku ve İslam hukuku birbirinden çok farklı iki hukuk yapısıdır. Roma hukuku çok eski devirlerde laik hukuk hâlini almış, yani beşerîleşmiştir. Din (*fas*) ve hukuk (*ius*) kuralları erken dönemde birbirinden ayrılmış ve ihtiyaçlardan doğan, insan aklının, eşyanın tabiatı gereği konulan kurallardan oluşmuştur; etkilendikleri felsefe de farklıdır.

Son olarak şu hususlar ilave edilmelidir. 1453'te yıkılan Doğu Roma İmparatorluğu, sonraki çağlarda etkisini üç alanda sürdürmüştür:

- Siyaset alanında: Özellikle Alman imparatorları Roma imparatoru unvanıyla taç giymişler, böylelikle imparatorluklarına meşruluk kazandırmak amacıyla Roma imparatorlarının halefi gibi davranmışlar ve aynı sebeple ülkelerinde Roma hukukunu uygulamışlardır.
- Din alanında: Merkezi Roma'da olan Hristiyanlık dini ile Avrupa'yı birleştirmekte de etkili olmuştur. Hâlen Hristiyanlığın en önemli merkezi olan Vatikan, Roma'nın içindedir.
- Hukuk alanında: Orta Çağ biterken Roma, hukuk alanında Avrupa'yı birleştiren bir merkez oldu. Roma İmparatorluğu'nun kültür ve hukuk alanındaki etkisi XIX. yüzyılın sonundaki kanunlaştırma hareketlerine kadar doğrudan doğruya sürmüştür.

KAYNAKLAR

Baker, S., *Eski Roma: Bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, çev. Ekin Duru, İstanbul 2012.

Barrow, R. H., *Romalılar*, çev. Ender Gürol, İstanbul 2006.

Buckland, W. W. ve P. Stein, *Textbook of Roman Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1963.

Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. Vl. Mirmiroğlu, İstanbul 1926.

Freeman, C., *Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Ankara 1996.

Grant, M., *Roma'dan Bizans'a*, çev. Z. Zühre İlkgelen, İstanbul 2000.

Hausmaninger, H. ve W. Selb, *Römisches Privatrecht*, Wien 1997.

İznik, E., "Pagan Bir İmparatorluğun Hıristiyan İmparatorluğa Dönüşümü: Geç Antikçağ'da Roma İmparatorluğu", *Doğu Batı*, 2009, c. 11, sy. 49, s. 41-76.

Koschaker, P., K. Ayiter, *Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları*, Ankara 1975.

Mansel, P., *Konstantinopolis-Dünyanın Arzuladığı Şehir*, çev. Şerif Erol, İstanbul 1996.

Ortaylı, İ., *Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek*, İstanbul 2006.

Schwind, F., *Römisches Privatrecht*, Wien 1950.

Schwarz, A., *Roma Hukuku Dersleri*, çev. T. Rado, İstanbul 1965.

Sieber, H., *Römische Rechtsgeschichte*, Darmstadt 1968, c. 1.

Somer, P., "Roma'da Vergilendirme", *Doç. Dr. Mehmet Somer'e Armağan*, haz. Murat Yusuf Akın, İstanbul 2006.

Tahiroğlu, B., *Roma Borçlar Hukuku*, İstanbul 2012.

Tahiroğlu, B. ve B. Erdoğmuş, *Roma Hukuku Dersleri - Genel Kavramlar*, İstanbul 2012.

Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfit Mansel, Ankara 1943.

Villey, M., *Roma Hukukunun Güncelliği*, çev. B. Tahiroğlu, İstanbul 1996.

İSTANBUL'DA HUKUK

M. ÂKİF AYDIN*

İstanbul fatihi II. Mehmed, Osmanlı Devleti'ne imparatorluk kimliğini kazandıran hükümdar olarak tanınır. Bir imparatorluğun dayandığı en büyük güçlerden birisi şüphesiz hukuk sistemidir. Üç kıtaya yayılmış bir coğrafyada üç dine, bu dinlere ait yirmiye yakın mezhebe ve bir o kadar da etnik gruba mensup insanları bünyesinde toplayan Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm bu insanları uyum içinde bir arada yaşatacak bir hukuk sistemi kurmaksızın 600 yıl ayakta kalması mümkün olamazdı. Bu bakımdan dünya tarihinin en dikkate değer devletlerinden birini teşkil eden Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar bir imparatorluk kimliği ve yapısıyla var olmasında Osmanlı hukukunun inkâr edilemeyen bir rolü olmuştur denebilir.

Osmanlı hukuk sisteminin ve kurumlarının oluşmasında en önemli rolü de yine II. Mehmed oynamıştır ve bu oluşuma devletin dört buçuk asır merkezi olan İstanbul da mekân olarak ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı hukukunun şüphesiz bütün kurum ve kurallarıyla İslam hukuku, Roma hukuku, Anglosakson hukuku gibi bütünüyle kendine özgü bir hukuk sistemi olduğu söylenemez. Şu da var ki Osmanlı hukuku teorik olarak kendisinden çok önce doğmuş ve gelişimini büyük ölçüde tamamlamış İslam hukukunun uygulamadaki en gelişmiş ve altı asırlık yorumlarıyla zenginleşmiş şeklini temsil etmektedir ve bu yönüyle İslam hukuk tarihi içinde ayrıca ele alınıp incelenmeyi hak etmektedir.

II. Mehmed'in ve İstanbul'un Osmanlı hukukunun şekillenmesi ve uygulanmasındaki rolü çeşitli bakımlardan incelenmeye değerdir. Osmanlı örfi hukukunun ortaya çıkmasında ve kanunnamelerle derli toplu hukuk derlemesine dönüşmesinde II. Mehmed'in inkâr edilemez bir payı bulunmaktadır. O güne kadar ceza, arazi ve vergi hukuku başta olmak üzere hukukun muhtelif alanlarında dağınık olarak çıkarılan padişah fermanları ilk defa II. Mehmed döneminde genel bir kanunname olarak bir araya getirilmiş, böylece Osmanlı örfi hukukunun derli toplu bir hukuk olması yolunda somut bir adım atılmıştır. Bu dönemde hem bir genel kanunname -ki şu ana kadar türünün bilinen ilk örneğidir- hem de esas teşkilat/anayasa hukuku alanında özel bir kanunname çıkarılmıştır. Kanunname çıkarılmasında en önemli rolü oynayan Divan-ı hümayun da esas itibarıyla Fatih döneminde şekillenmiş ve çalışmalarını çoğu kere bu şehirde yapmıştır. II Mehmed'in hazırlattığı kanunnamede devletin esas yapısı, Divan-ı hümayunun hangi üyelerden ibaret olduğu, çalışma esasları, tâbi olduğu protokol kuralları belirlenmiştir. Örfi hukukun oluşmasında ve kanunnameler hâlinde neşredilmesinde başrolü oynayan nişancılar bu divanın üyesi olarak görev yapmışlardır.

Kanunnameler fıkıh kitaplarında ortaya konmuş bulunan İslam hukuk kurallarının yanı sıra padişahlar tarafından konan örfi hukuk kurallarını bir araya getiren derlemeler olarak dikkati çeker ve Osmanlı örfi hukukun istikrarlı ve bir tür kanun hâkimiyeti ilkesine uygun olarak uygulanması açısından son derecede önemlidirler. Osmanlı hukuk sistemlerinin temelini oluşturan İslam hukukuyla, padişah fermanlarıyla zaman içinde oluşan örfi hukukun ahenkli ve birbirini tamamlar bir biçimde götürülmesine özel bir özen gösterilmiştir. Bu ahenkte bizzat padişahların bu konuda dikkatli olmaları, örfi hukukta belirleyici bir rolleri bulunan nişancıların başlangıç asırlarında esasen İslam hukuk âlimleri (müderris) arasından seçilmesi, padişah divanında şer'î hukuku çok iyi bilen iki hukukçu olarak Rumeli ve Anadolu kazaskerinin mevcudiyeti ve özellikle İslam dini ve hukukunun en önemli temsilcisi olan şeyhülislamların müşterek çabalarının rolü vardır demek yanlış olmasa gerektir. Özellikle Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Osmanlı hukukunun temel yapısını oluşturmadaki rolü dikkate değer. Çünkü o bir taraftan *Budin Kanunnâmesi*'ne yazdığı mukaddime ile Osmanlı arazi hukuku esaslarının İslam hukuku içinde nereye yerleşmesi gerektiğini belirlerken diğer taraftan padişaha

* İstanbul Medipol Üniversitesi

sunduğu ve İslam hukuku içindeki muhtelif görüşlerden derlediği fetvaları (*Ma'rûzât*) padişah fermanıyla yürürlüğe sokarak İslam hukukunun sosyal şartlara göre şekil almasında padişah fermanlarını devreye sokmuştur. Bir diğer ifadeyle bir yandan örfi hukuku şer'î hukuka yakınlaştırırken diğer yandan şer'î hukukun uygulanmasındaki hükümdarların rolünü ön plana çıkarmış, şer'î hukuku bir anlamda kanunileştirmiş, bir diğer ifadeyle bir içtihat hukuku olan İslam hukukunu kanun hukuku hâline getirmiş, en azından bunun kapısını aralamıştır.

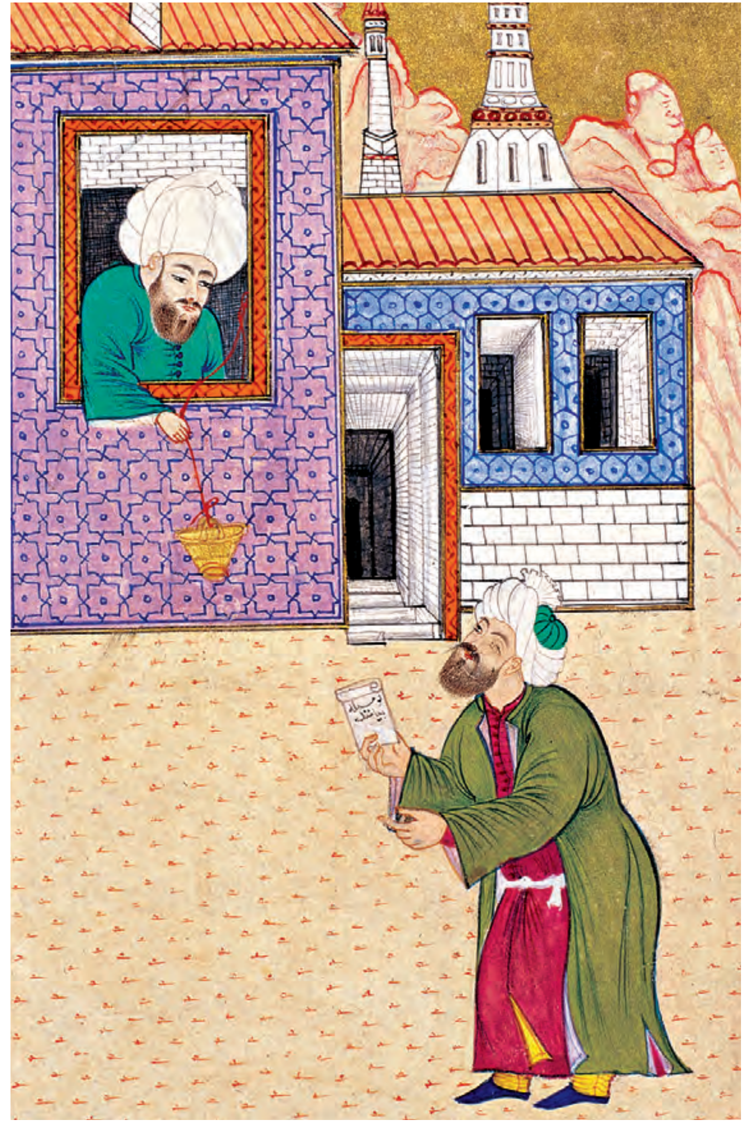
İSTANBUL'DA HUKUK VE HUKUK KURUMLARI

Divan-ı Hümayun

Bu genel girişin ışığında Osmanlı Devleti'nin İstanbul merkezli hukuk kurumlarını, genel hatlarıyla işleyişini ve imparatorluğa verdiği genel çerçeveyi görmek gerekir. Bu kurumların başında hiç şüphesiz Divan-ı hümayun gelir. Osmanlı Devleti'nin en önemli siyasi karar organı ve en üst yargı kurumu olan Divan-ı hümayun İstanbul'un fethinden itibaren esas itibarıyla bu şehirde, padişahın İstanbul dışına çıktığı dönemlerde ise padişahın bulunduğu yerde toplanmıştır. Abbasîlerden itibaren İslam devletlerinde görülen merkez divanlarının en gelişmiş örneğinin Divan-ı hümayun olduğu söylenebilir. Divan-ı hümayunun bir siyasi, idari ve askerî karar organı olması sebebiyle genel yönetimle ilgili idari, harp ilanı, sulh akdi gibi askerî-siyasi, vergi tarh ve tahsili gibi mali kararlar burada alınırdı. Keza en üstün bir yargı kurumu olması hasebiyle ilk ve son derece mahkemesi olarak bu divanda yargılama da yapılırdı. O aynı zamanda özellikle örfî hukukla ilgili kararların alındığı, kuralların hazırlandığı bir tür yasama organıdır. Divanın yaptığı bu çok yönlü faaliyetlere uygun bir yapısı vardır. Başlangıç dönemlerinde bizzat padişah tarafından yönetilen bu divan Fatih Sultan Mehmed'den itibaren onun adına sadrazam tarafından yönetilmiştir. Divan-ı hümayun padişah divanı olduğundan bizzat divana katılmasa bile onun bulunduğu yerde toplanır ve istendiğinde padişahlar tarafından izlenirdi.

Meşihat/Şeyhülislamlık

Her ne kadar ilk şeyhülislam olarak kabul edilen Molla Fenarî, İstanbul'un fethinden önce bu unvanla anılmış ve dolayısıyla şeyhülislamlık (meşihat-ı İslamiye) ilk önce Bursa'da Osmanlı dinî-hukuki sistemine dâhil olmuş görünüyorsa da Fahreddin Acemî'den itibaren bu unvan şahsi olmaktan çıkarak zamanla

1- Zenbilli Ali Efendi'nin fetva vermesi (*Şekaik*)

İstanbul merkezli olarak bir müessese hâline gelmiş ve imparatorluğun sonuna kadar böyle devam etmiştir. İstanbul merkezli şeyhülislamlık hem İslam-Osmanlı hukukunun şekillenmesinde hem de uygulamasında çok belirgin bir rol oynamıştır. Ulemanın reisi anlamında "şeyhülislam" unvanıyla zikredilen ve fetva makamını temsil eden Molla Hüsrev (Feramurz b. Ali) yirmi yıl kadar bu makamda bulunmasının ötesinde Osmanlı dönemi İslam hukuk literatürüne kazandırdığı eserlerle de dikkati çekmektedir. Özellikle kendi yazdığı *Gurer* isimli esere şerh olarak kaleme aldığı *Dürer* uzun yıllar hem medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş hem de mahkemelerde âdeta bir kanun metni gibi bilgi ve yürürlük kaynağı olarak kullanılmıştır. XVI. yüzyılda şeyhülislamlık tam anlamıyla bir devlet kurumuna dönüştüğünde bunun en dikkat çekici temsilcileri olan İbn Kemal, kısmen Çivizade ve özellikle Ebussuud Efendi bu makamdaki rolleri ve vermiş oldukları fetvalarla

2- Şikâyeti olan bir kadının davasının, Kanunî Sultan Süleyman'ın emri ile Rumeli beylerbeyi ve İstanbul kadısı huzurunda görülmesi (*Hünernâme*)

3- Ebussuud Efendi (TSMK, nr. R 1296)

imparatorluk hukukunun şekillenmesinde dikkate değer roller üstlenmiştirler.

Şeyhülislamlar başlangıçta daha çok vermiş oldukları fetvalarla dinî-hukuki meselelerin çözümünde, daha çok şer'î hukukun, bir ölçüde de örfi hukukun şekillenmesinde etkin bir rol oynarken şeyhülislamlık, Ebussuud Efendi'den itibaren müderrislerin ve kadıların tayininde daha ön plana çıkarak idari-adli bir kurum olarak da etkin olmaya başlamıştır. Sonraki asırlarda şeyhülislamlığın bu hukuki-adli yönü gittikçe ön plana çıkmaya başlamıştır. Örfi kanunlar konurken en azından zaman zaman şeyhülislamlığın görüşünün alındığı, zaman zaman da şeyhülislamların bazı örfi uygulamalara, hâkim hukuk sistemi olan İslam hukukuna aykırı gördükleri için karşı çıktıkları bilinmektedir.

Sadrazam veya kaymakamının başkanlığında İstanbul kadılarının katılımıyla toplanan Çarşamba divanı, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin katılımıyla toplanan Cuma divanlarındaki huzur murafaaları 1838 yılında ilgili üyelerin katılımıyla şeyhülislamın başkanlığında toplanmaya başlanmış 1861 yılında da huzur murafaaları Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye adıyla kurumsallaşmış[1] ve zamanla şer'iye mahkemelerini temyiz mahkemesine dönüşmüştür.

1 Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşîhat) Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul 2006, s. 64-65.

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ

BİLGİN AYDIN*-EKREM TAK**

İhtiva ettiği 10.000 ciltlik malzemeyle yakınçağ İslam dünyasının en büyük hukuk külliyatlarından birini oluşturan İstanbul Kadı Sicilleri, XV. yüzyıldan itibaren İstanbul'da faaliyet gösteren 26 ayrı mahkemenin hukuki ve idari tasarruflarını belgelemektedir. Kadı sicilleri, hukuki hakların korunması ve belgelenmesi bakımından olduğu kadar, tarihî, sosyal ve iktisadi araştırmalara kaynaklık etmesiyle de önemlidir.

Kadı sicilini, "kadılar tarafından görülen davalar ile kadıların idari ve hukuki faaliyetleri sonucu ortaya çıkan her türden belgenin kaydedildiği defter" şeklinde tanımlayabiliriz. Bu defterler "kadı sicili", "kadı dîvânı", "sicillât-ı şer'iyye" ve yaygın kullanımı ile "şer'iye sicili" adlarıyla tanınmaktadır.

Sicil tutma geleneğinin Osmanlı Devleti'nde ne zaman başladığı ve bu uygulamanın nasıl kurumsallaştığı bilinmemektedir. Siciller kadılık müessesesinin ortaya çıkışına paralel olarak tutulmuş olabileceği gibi, mahkeme faaliyetlerinin artışına ve merkezî hükümetin taleplerine bağlı olarak daha geç bir tarihte de ortaya çıkmış olabilir. Osmanlı Devleti'nden günümüze ulaşmış en eski siciller Fatih dönemine ait Bursa kadılığı sicilleridir. Bu sicillerin en eski tarihlisi 860 (1455-1456) yılından başlamaktadır.[1] Daha önceki dönemlere ait siciller muhtemelen Timur ve Karamanoğullarının Bursa'yı istilâları sırasında yanmış veya yok olmuştur.[2]

1- İstanbul Kadı sicilleri

Osmanlı Devleti'nden günümüze intikal eden siciller arasında hem tarihlerinin eskiliği hem de muhteva zenginliği bakımından ayrı bir öneme sahip olan İstanbul sicilleri sayıca Türkiye'de Osmanlı döneminden günümüze ulaşmış bütün mahkemelerin sicillerinin toplamından daha fazladır. Başta İstanbul ve Bilâd-ı Selase mahkemeleri (Eyüp, Üsküdar ve Galata) ve bunlara bağlı nâiblerin sicilleri olmak üzere Rumeli ve Anadolu kazaskerlik mahkemeleri ile Kassam ve Vakıf mahkemeleri sicillerinin toplam sayısı 10.000'i bulmaktadır.

İstanbul mahkemeleri arasında sayıca en fazla sicile sahip olan mahkeme Kısmet-i Askeriye mahkemesidir. Bu mahkemeye ait sicil sayısı 2144'e ulaşmakta olup mahkemenin en eski tarihli sicili 1000 (1591-1592), son tarihli sicili ise 1342 (1923-1924) yılına aittir.

İstanbul kadı sicilleri arasında en düzenli koleksiyonlardan birisi Üsküdar kadılığına aittir. Bu kadılığın faaliyetleri sonucunda oluşan siciller, Yavuz Sultan Selim döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süre içerisinde Üsküdar'ın dört yüz yıllık tarihini bütün zenginlikleriyle ortaya çıkaran büyük bir külliyat teşkil eder. Üsküdar sicillerinin ilki 919 (1513-1514) yılından başlamakta

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi

** İstanbul Medeniyet Üniversitesi

1 Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *TTK Belleten*, 1951, c. 15, sy. 6, s. 636.

2 İnalcık, "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", s. 636; Halil İnalcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler I", *TTK Belgeler*, 1980-81, c. 10, sy. 14, s.1-91.

4- Bir kadının, Kanunî Sultan Süleyman'a şikâyetini sunması (*Hünernâme*)

Hukuk Mektepleri/Medreseleri

Fetihten sonra İstanbul'u bir an önce imparatorluğa layık bir payitaht yapmak isteyen II. Mehmed'in ilk icraatlarından birisi bu imparatorluğa hukuk adamlarını ve ilmiye sınıfını yetiştirmek üzere bir medrese kurmak olmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in fethi takiben kurdurduğu ilk medrese Ayasofya Medresesi'dir. Bugün İstanbul Üniversitesi'nin kuruluş tarihi 1453 olarak belirlenirken Ayasofya Medresesi'nin kuruluş tarihi esas alınmıştır.[2] Fatih'in Havariyyun Kilisesi'nin yerine şehrin merkezinde kendi ismiyle anılan caminin kuzey ve güney taraflarında inşa ettirdiği (1470) sekiz bölümden oluşan Sahn-ı Seman Medresesi'nin bulunduğu külliye ise İstanbul merkezli yükseköğretim kurumları arasında önemli bir yere sahiptir. Sahn-ı Seman Medresesini Kanunî döneminde aynı adı taşıyan muhteşem cami etrafında kurulan (1557) Süleymaniye Medresesi başta olmak üzere muhtelif dönemlerde İstanbul'da kurulan diğer medreseler izlemiştir. Bu medreselerde genel olarak dinî ilimler okutulmakla birlikte, felsefe, mantık, belagat kimi medreselerde de özellikle XVII. yüzyıla kadar matematik, astronomi ve tıp da okutulmaktaydı. İslamî ilimler arasında özellikle İslam hukuku/fıkıh özel bir yere sahipti. Uzun Osmanlı tarihi boyunca kadı, naip, müftü, müderris gibi Osmanlı hukukunun yürütülmesinde önde gelen hukuk adamlarını yetiştiren kurumlar bu medreseler olmuştur.

Bu medreseler orada ders veren müderrislerin almış oldukları günlük akçeye göre sınıflandırılmaktadır; otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı medreseler gibi. Altmışlı medreseler bugünkü anlamda yükseköğretim kurumları olarak değerlendirilebilir. Daha düşük akçeli medreseler

2 Mehmet Tevfik Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 2003, c. 61, sy. 1-2, s. 86.

son sicil ise 1342 (1923-1924) yılına ait bulunmaktadır. Üsküdar kadılığına ait 1074 sicil mevcuttur.

İstanbul'un cami ve medreselerinde asırlarca dağınık olarak kalan siciller ancak XIX. yüzyılın sonunda bir araya toplanmaya çalışılmıştır. Bu maksatla inşa edilen Şer'iye Sicilleri Arşivi, Osmanlı Devleti'nde Hazine-i Evrak'ın kurulmasından yaklaşık yarım asır sonra tesis edilmiştir. Günümüzde İstanbul kadı sicillerinin tamamı, İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi ile Meşîhat Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

Kadı sicilleri, mahkemelerin hukukî faaliyetlerini yansıttığından öncelikle Osmanlı devletinde işleyen hukukun yapısını açıklamak ve İslam hukukunun son dört asrına ait uygulamaları görmek bakımından önemlidir. Hukuk tarihçileri Osmanlı hukuk mevzuatını, şeri ve örfi kanunların uygulanış şekillerini şer'iye sicillerinden tespit edebilmektedirler.[3]

Şer'iye sicilleri, tutuldukları devrin iktisadi ve ticari hayatına ışık tutan belgeler olarak bir bölgede üretilen, satılan, ihraç ve ithal edilen malları, servet ve mal dağılımını, alım-satım, alacak-borç ilişkilerini, mübadele, kredi, vekalet ve kefalet, dönemin tedavüldeki paralarını, iflas davalarını ve ticarî hayatta karşılaşılan her türlü meseleyle alakalı belgeleri ihtiva etmektedir.[4]

İstanbul kadı sicilleri, zengin muhtevası dolayısıyla İstanbul tarihi araştırmalarında en sık kullanılan kaynakların başında gelmektedir. Bu sicilleri kaynak olarak kullanan çalışmalara XX. yüzyılın başından itibaren rastlamak mümkündür. Bu çalışmaların öncülüğünü *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* isimli eseri ile Osman Nuri Ergin yapmıştır. Osmanlı mahallî idareleri çalışmaları için temel kaynak olan ve ağırlıklı olarak belge neşirlerine dayanan *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*'nin hazırlanmasında büyük ölçüde şer'iye sicillerinden yararlanıldığı görülmektedir.[5]

Şer'iye sicillerine artan ilgi 1960'lardan itibaren sicillerin kataloglanması sürecini başlatmış ve İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde muhafaza edilen İstanbul'a ait 9883 sicilin

2- İstanbul Şer'iye Siciller Arşivi

3 M. Akif Aydın, *Kadı Sicillerinde İstanbul: XVI. ve XVII. Yüzyıl*, İstanbul 2010; Murat Şen, "Osmanlı Hukukunun Yapısı", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara 1999, c. 4, s. 324; Münir Atalar, "Şer'iye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe", *AÜ İlâhiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1980, c. 4, s. 312-313.

4 Dursun Kaya, "Millî Kütüphane Şer'iyye Sicilleri Toplu Kataloğu Projesi Çalışmaları", *Milli Kütüphaneye Armağan*, Ankara 1999, s. 160-161.

5 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, İstanbul 1338/1922.

5- Kadı (d'Ohsson)

ise Sahn-ı Seman, Süleymaniye gibi medreselere hazırlık (Tetimme/Musıla) konumunda olan medreseler grubunda yer almaktadır. Üniversite seviyesinde eğitim ve öğretim verdiğini kabul etmemiz gereken altmışlı medreselerden İstanbul'da yedi medrese bulunmaktaydı.[3] Bu medreselerden mezun olanlar bir tür staj (mülazemet) dönemini atlattıktan sonra imparatorluğun muhtelif yerlerindeki mahkemelere kadı olarak atanırlar, buralarda bilgi ve tecrübe birikimlerini sağladıktan sonra nihai basamak olarak İstanbul kadılıklarında ve kazaskerliklerinde görev yaparlardı. Bu sebeple söz konusu medreseleri dönemin hukuk fakülteleri olarak saymamız gerekir. Aynı şekilde medreselerden mezun olanların bir kısmı da yine bir mülazemet sürecinin ardından müderris olarak eğitim öğretim hayatına atılırlardı.

Modernleşme dönemine kadar başta İstanbul olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif şehirlerindeki medreseler o zamana kadar uygulanan eğitim ve öğretim programı çerçevesinde hukukçu yetiştirmeye devam etmişlerdir. Tanzimat Dönemi'nden itibaren ise daha sonra göreceğimiz üzere klasik medreselerin yanı sıra bugünkü hukuk fakültelerinin kurulmasına kadar varan bir süreç içinde farklı eğitim ve öğretim metodu izleyen hukuk okulları kurulmaya başlamıştır. Bu okullarının ilk örnekleri de İstanbul'da ortaya çıkmış ve yine bugünkü hukuk fakültelerinin ilk gelişmiş örneği olan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi de bu şehirde kurulmuştur.

İstanbul Mahkemeleri

İstanbul'da bulunan mahkemelerin fetih öncesine kadar giden bir geçmişi olduğundan söz edilebilir. İstanbul'un fethinden çok önce İstanbul'a gelip giden Müslümanların ihtiyacını karşılamak üzere suriçinde cami/camiler yapıldığı bilinmektedir. Bugün Arap Camii olarak bilinen cami o dönemin eseri zannedilmekte ise de muhtemelen Latin hâkimiyeti döneminde yapılan bir kilisenin Fatih tarafından camiye çevrilmiş şeklidir. Bu camilerin yanı sıra bir mahkemenin varlığından da bazı kaynaklarda bahsedilmektedir.[4] Yıldırım Bayezid'in İstanbul'u muhasara etmesi üzerine Bizans imparatoruna suriçi İstanbul'da bir Türk mahallesi kurulmasını ve camiler yapılmasını kabul ettirdiği yine bize kadar gelen bilgiler arasındadır. Evliya Çelebi bir İslam mahkemesinin

3 Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri,* İstanbul 1976, s. 470 vd.

4 Bilgin Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi ve İstanbul Kadı Sicillerine Dair Tetkikler", *İstanbul Araştırmaları,* 1998, sy. 6, s. 71-72.

3- İstanbul kadı sicillerinin muhafaza edildiği Meşihat Arşivi'ndeki II. Abdülhamid tarafından yapılan dolaplar

kataloğu neşredilmiştir.[6] Şer'iye Sicilleri Arşivi dışında İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nde bulunan 900 civarındaki sicilin listesi ise *Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu* adlı çalışmada neşredilmiştir.[7]

İstanbul kadı sicilleri, İstanbul tarihi konusunda temel kaynakların başında geldiği için bunların kısmen veya külliyat halinde neşri çalışmaları da gündeme gelmiştir. Bu konudaki en kapsamlı çalışma İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ile Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nin işbirliği ile hazırlanan 40 ciltlik "İstanbul Kadı Sicilleri/İstanbul Mahkeme Defterleri" projesidir.[8] İSAM tarafından gerçekleştirilen *İstanbul Kadı Sicilleri Projesi* kapsamında bu defterlerin ilk dönem örneklerine yer verilmesi esası benimsenmiş ve dört bölgeden XVI. ve XVII. yüzyıllara (1500, 1600'lü yıllar) ait defterler tespit edilmiştir. Yaklaşık her on yıldan birer defter seçilerek bu bölgelerin bir yüzyılına ışık tutulması hedeflenmiştir. Seçilen kırk defter günümüz alfabesine aktarılmış ve aslî nüshaları da karşılaştırma imkânı vermek üzere her cilde eklenmiştir.

İstanbul Kadı Sicilleri projesi öncelikle İSAM tarafından 10 cilt olarak tasarlanmıştır. İSAM tarafından 2008 yılında başlatılan bu proje 2012 yılı itibariyle tamamlanarak kırk cilt halinde yayımlanmıştır. Toplam 24.000 sayfa tutan bu eser sayesinde, sadece İstanbul'a ait 40.000'den fazla mahkeme kaydına erişmek mümkündür. Proje için İstanbul ve Bilâd-ı selâse (Üsküdar, Galata, Eyüp) mahkemelerine ait defterlerden seçilen 40 defterin çalışmaları tamamlanarak neşredilmiştir.[9] İstanbul Kadı Sicilleri, 25 Ocak 2014 tarihinde online erişime açılmıştır (http://www.kadisicilleri.org/). Açılışından 1 Eylül 2014'e kadar (217 gün) 40.302 kişi tarafından yaklaşık 135.542 arama yapılmış, 40.984 basılı sayfa pdf, 13.290 varak görüntülenmiş ve 9.700 ciltten fazla

6 Ahmet Akgündüz, *Şeri'iye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Katalogu ve Seçme Hükümler,* II c., İstanbul 1988.

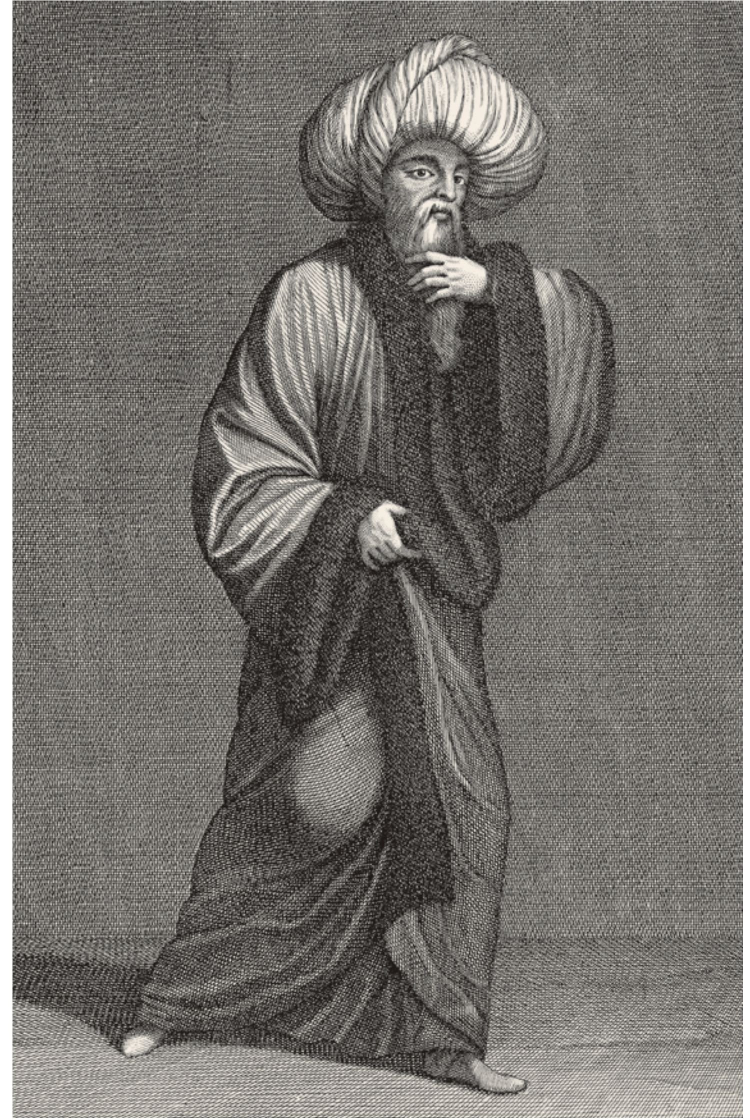
7 İsmail Kurt, Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, *Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul 2006.

8 Proje hakkında bkz. Aydın, *Kadı Sicillerinde İstanbul*; Mustafa Birol Ülker, "İstanbul Kadı Sicilleri Projesi'nin İlk Eseri Yayımlandı", *Toplumsal Tarih*, 2009, sy. 182, s. 12.

9 Sicillerin künyesi için bu eserin son cildinde yer alan bkz. Cemal Toksoy-Yunus Uğur, "Seçme İstanbul Bibliyografyası"

6- Şeyhülislam (TSMK, nr. 3690)

7- Kadıasker (Ferriol)

kurulmasının da bu cümleden olduğunu söylemektedir.[5] Evliya Çelebi'nin bahsettiği mahkemenin Yıldırım Bayezid'in İstanbul'da ikamet eden Müslümanlar için Üsküdar'da kurdurduğu mahkeme olması da mümkündür.

İstanbul'da fetihten sonra kurulmuş bulunan mahkemeler bütün imparatorluk tarihi boyunca hem İstanbul'da hem de bütün Osmanlı ülkesinde yaşayan insanların sosyal ve hukuki hayatında önemli bir yer tutmuştur. Fetihten sonra İstanbul kadılığına Hızır Çelebi Bey'in getirildiği bilinmektedir. Hızır Bey'in altı sene bu görevde bulunduktan sonra vefatı üzerine bu görev daha sonra şeyhülislamlık makamına yükselmiş olan Molla Hüsrev'e verilmiştir.[6] İstanbul Kadılığı *mevleviyet* denilen en üst derecedeki kadılıktır. İstanbul kadısı da şeyhülislam ile Rumeli ve Anadolu kazaskerinin ardından adli hiyerarşide dördüncü sırada yer almaktadır. Adli teşkilat bakımından İstanbul'un dört ana bölgeye (kadılığa), bu dört bölgenin de daha küçük alt bölümlere (naipliklere) ayrıldığı görülür. İstanbul ve Bilad-ı Selase olarak adlandırılan bu dört bölge İstanbul (suriçi İstanbul, nefs-i İstanbul), Üsküdar, Galata ve Eyüp'tür (Havass-ı Refia).

İstanbul (nefs-i İstanbul) Kadılığı 1586 yılına kadar tek bir mahkeme olarak çalışmışken bu tarihte İstanbul Kadılığı'na bağlı olarak dört mahkeme daha kurulmuş ve bu mahkemelere İstanbul kadısı tarafından kendisine vekâleten yargılama yapan ve diğer adli/idari görevleri ifa eden naipler atanmıştır. Bu mahkemeler Mahmutpaşa Mahkemesi, Davutpaşa Mahkemesi, Ahi Çelebi Mahkemesi ve Balat Mahkemesi'dir.[7] Üsküdar Kadılığı XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar Gebze Kadılığı'na bağlı bir naiplikken bu dönemden itibaren müstakil bir kadılık hâline getirilmiş,

5 Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi", s. 72-73.

6 Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi", s. 73.

7 Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi", s. 75.

indirim gerçekleştirilmiştir.

M. Âkif Aydın'ın Proje yöneticiliğini, Coşkun Yılmaz'ın editörlüğünü, M. Akif Aydın, İdris Bostan, Feridun M. Emecen, İsmail E. Erünsal, Mehmet İpşirli, Mustafa Oğuz'un bilim kurulu üyeliğini yaptığı proje kapsamında yayımlanan siciller şunlardır:

1. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 49 Numaralı Sicil (H. 1054/M. 1644),*
2. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 983-984/M.1575-1576),*
3. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 32 Numaralı Sicil (H. 1015-1016/M.1606-1607),*
4. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil (H. 985-986/M. 1577-1578),*
5. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H. 1005-1007/M.1596-1599),*
6. *İstanbul Kadı Sicilleri Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970-971/M. 1563),*
7. *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096-1097/M. 1685-1686),*
8. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 65 Numaralı Sicil (H. 1051-1053/M.1641-1644),*
9. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521),*
10. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 61 Numaralı Sicil (H. 1065-1066/M.1655),*
11. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil (H. 993-995/M. 1585-1587),*
12. *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053/M.1612-1643),*
13. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H.930-936 / M. 1524-1530),*
14. *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H. 1002-1003/M. 1594-1595),*
15. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663-1664),*
16. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1022-1024/M.1613-1615),*
17. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 14 Numaralı Sicil (H.953-955/ M. 1546-1549),*
18. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H.956-963/ M.1549-1556),*
19. *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 /M. 1666 - 1667),*
20. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1562-1563),*
21. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaları Sicil (H. 987-988/ M. 1579-1580),*
22. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591),*
23. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521*
24. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata*

4- Meşihat Arşivi

8- İstanbul kadısı (Castellan)

XVI. asrın sonlarından itibaren de Şile ve Kandıra kazalarının ilavesiyle mevleviyete dönüşmüştür. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılda Üsküdar kadısına bağlı olarak Kartal, Pendik, Gebze, Şile ve Anadolukavağı'nda beş naip görev yapmaktaydı. Galata Kadılığı'nın görev ve yetki alanı ise Boğaziçi'nin Kırkkilise (Kırklareli) sancağına kadar olan Rumeli sahilindeki yerleşim bölgeleri ile Bandırma yakınındaki Kapıdağı Yarımadası'nı içine almaktaydı. Galata Mahkemesi her türlü davaya bakmakla birlikte bu bölgenin Osmanlı deniz ticaretindeki yeri dolayısıyla deniz ticaretiyle ilgili uyuşmazlıkların yoğun olarak bulunduğu bir mahkeme özelliği taşımaktadır. Çekmece, Çatalca ve Silivri kazaları Eyüp (Havass-ı Refia) Kadılığı sınırları içinde yer almıştır. Bunların dışında Hadımköy, Büyük ve Küçükçekmeceler, Terkos ve Uzunova'da Eyüp kadısının birer naibi görev yapmaktaydı. Eyüp Mahkemesi de su uyuşmazlıklarının kendisine en çok getirildiği bir mahkeme olma özelliğine sahiptir.

İstanbul Kadılığı esas itibarıyla İstanbul sakinlerinin hukuki problemleriyle ilgilenmekte idi. Ancak bu, mutlak bir kural değildi; padişah fermanıyla İstanbul'da sakin olmayan kimselerin davalarına da özel izinle İstanbul kadılarının baktığı olurdu. İstanbul ve Bilad-ı Selase kadıları gerek adli gerekse mülki-idari işlerde benzer yetki ve sorumluluklara sahip idiyseler de imparatorluğun adli teşkilatındaki merkezî konumu sebebiyle bazı hukuki ve idari görev ve yetkiler münhasıran İstanbul kadıları tarafından kullanılırdı. Mesela İstanbul ve Bilad-ı Selase dâhilindeki uncu, ekmekçi ve francalacı gediklerinin satış vesair işlemlerinde tek yetkili mahkeme İstanbul Kadılığı idi. Sonraları genel olarak mülk gedikler konusundaki işlem yetkisi de İstanbul Kadılığı'na hasredilmiştir.[8] Öte yandan başta et olmak üzere süt, sebze, buğday, un, ekmek gibi yiyecek ve kereste, dokuma, fes, ayakkabı gibi temel tüketim maddeleriyle ilgili narhların hem İstanbul hem de Bilad-ı Selase için tespiti İstanbul kadısının görevleri arasındaydı. İstanbul kadısı Çarşamba Divanı'ndan sonra zaman zaman veziriazamla denetime çıkar bazen de bunu maiyetiyle birlikte kendisi yapardı. Bu denetimler sırasında narha riayet etmeyenler, eksik tartanlar, fırınlarda ve lokantalarda temizliğe dikkat etmeyenler uyarılır, uygun cezalarla tecziye edilirlerdi.[9] Kamu binaları dışındaki yapıların tamamına yakını ahşap olarak inşa edildiğinden yangınlar İstanbul'un tarih boyunca önemli felaketlerinden biri olmuştur. Yangınların önlenmesi için bacaların temizlenmesi, yangının yayılmasına neden olacak malzemelerin ortada bırakılmaması, saçakların yangınların yayılmasını kolaylaştıracak tarzda inşa edilmemesi için gerek görülen tedbirlerin alınmasında da kadıların önemli görevleri bulunmaktadır. Şer'iye sicillerinde yangınlara yönelik alınacak tedbirlerle ilgili fermanlara oldukça sık rastlanmaktadır.[10]

Bütün kadılar gibi İstanbul kadıları da XIX. asra gelinceye kadar kendi konaklarında yargılama yaparlardı. 1253 (1837/1838) yılında bu durum değişmiş ve kadılar kazaskerlik mahkemeleri gibi şeyhülislamlık bünyesinde kendilerine tahsis edilen mekânlarda yargılama yapar olmuşlardır.

İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılarının da birincil görevleri şüphesiz yargısal görevlerdir. Kendi mahkemelerinde önlerine gelen davalar şer'î hukukla ilgili ise fıkıh kitaplarında yer alan İslam hukuku kurallarına göre, örfi hukukla ilgili ise kanunnamelerde yer alan örfi hukuk kurallarına göre karar vermekte idiler. Bunun yanı sıra Çarşamba günleri sadrazam konağında akdedilen Çarşamba divanında görev almakta ve bu divanda sadrazam veya kaymakamının huzurunda yargılama yapmakta idiler. Bu görevlerine vakıfların kurulması ve senetlerinin tanzimi, köle azadı, vasiyetnamelerin tanzimi, terekenin taksimi, alım satım, kira, vekâlet, rehin, nikâh akitleri gibi her türlü hukuki işlemlerin

8 Aydın, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi", s. 76.

9 Gül Akyılmaz, "İstanbul Kadısı", *İstanbul Tarihi: Medeniyetlerin Buluşma Noktası Olarak İstanbul*¸ Ankara 2011, c. 1, s. 89-92.

10 Akyılmaz, "İstanbul Kadısı", c. 1, s. 97.

5- İSAM ve İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı tarafından 40 cilt olarak yayınlanan İstanbul Kadı Sicilleri ve indeks CD'leri

Mahkemesi 15 Numaralı Sicil (H. 981-1000/M.1573-1591),

25. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1024-1029/M.1615-1620),*
26. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 37 Numaralı Sicil (H. 1047/M. 1637-1638),*
27. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/M. 1675-1676),*
28. *Karaca, Yılmaz, Rasim Erol (haz.), İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil (H. 1028-1030/ M.1619-1620),*
29. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H.1027/ M. 1618),*
30. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H.990-991/ M. 1582-1583),*
31. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil (H. 1072-1073/M. 1661-1662),*
32. *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H. 1102/M. 1691),*
33. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 82 Numaralı Sicil (H. 1081/M.1670-1671),*
34. *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1085-1090/M. 1674-1679),*
35. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091/ M.1679-1680),*
36. *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (H. 1057-1059/M. 1647-1649),*
37. *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1042-1043/M. 1633),*
38. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M.1726-1738)*
39. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M.1663)*
40. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536*

Bunların dışında Eyüp kadılığındaki Mâ-i leziz sicilleri de *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Mâ-i Lezîz Defterleri* adıyla İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi tarafından yayınlanmıştır.[10]

Sabancı Üniversitesi de Packard Humanities Institute ile yürüttüğü ortak projenin ilk defteri olarak İstanbul kadılığının 121 numaralı sicilini neşretmiştir.[11]

10 XI c., İstanbul 1998-2001.

11 *İstanbul Mahkemesi 121 Numaralı Şeriyye Sicili Tarih: 1231-1232/1816-1817*, ed. Nejdet Ertuğ, İstanbul 2006.

9- İstanbul'da bir kadı konağı (*Nâdirî Divânı*, TSMK, H. 889)

yapılması boşanmaların tescili gibi bugün bir kısmı noter, evlenme ve nüfus memurları tarafından yapılan hizmetlerin de eklenmesi gerekir.

Öte yandan İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılarının aynı zamanda çarşı-pazarı, satılan malları, bu mallarda bulunması gerekli nitelikleri, fiyatları denetlemek ve bugün büyük ölçüde belediyeler tarafından ifa edilen birçok görevi yerine getirmek gibi idari görevleri de bulunmaktaydı. İstanbul kadısı (İstanbul efendisi) çarşı pazarı bazen bizzat denetler bazen da muhtesip denilen görevliler onun adına bu denetimi yapardı. Yağ Kapanı, Un Kapanı gibi belirli hâl mekânlarında İstanbul kadısının birer naibi de görev yapmaktaydı. Çarşı ve pazarı denetlemek üzere İstanbul kadısının ayak naibi atadığı da olurdu. Evliya Çelebi ayak naipleri için "çarşı gammazları" tabirini kullanmaktadır.[11] Bunların narhların kontrolünde, ölçü ve tartıların denetlenmesinde önemli görevleri vardı. İstanbul kadısının mülki, beledi ve inzibati yetki ve sorumluluğu 1826 yılına kadar devam etmiş, bu tarihte bu görevlerde kadıya yardımcı olan muhtesip ihtisap nazırı olarak görevlendirilmiş, yetki ve sorumluluklar İhtisap Nezareti'nin doğuşuyla bu nezarete devredilmiştir. Şer'iye sicil defterlerinde kadıların 1826'ya kadar olan dönemdeki bu tür idari-beledi hizmetleriyle ilgili birçok kayıt bulunmaktadır.

İstanbul Müftülüğü bünyesinde bulunan Şer'iye Sicili Arşivi'ndeki defter dağılımına göre İstanbul'da zaman içinde 27 adet mahkeme kurulmuştur. Bunlar şunlardır: 1. İstanbul Mahkemesi, 2. İstanbul Bâb Mahkemesi, 3. Kasımpaşa Mahkemesi, 4. Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Mahkemesi, 5. Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, 6. Üsküdar Mahkemesi, 7. Ahî Çelebi Mahkemesi, 8. Davutpaşa Mahkemesi, 9. Bakırköy Mahkemesi, 10. Kartal Mahkemesi, 11. Adalar Mahkemesi, 12. Beykoz Mahkemesi, 13. Bilad-ı Metruke Mahkemesi, 14. Galata Mahkemesi, 15. Havass-ı Refia Mahkemesi, 16. Mülga Beledi Kassamlığı Mahkemesi, 17. Balat Mahkemesi, 18. Yeniköy Mahkemesi, 19. Hasköy Mahkemesi, 20. Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti Mahkemesi, 21. Mahfel-i Şer'iyat Mahkemesi, 22. Anadolu Sadareti Mahkemesi, 23. Beşiktaş Mahkemesi, 24. Tophane Mahkemesi, 25. Mahmutpaşa Mahkemesi, 26. Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi, 27. Beytülmal Kassamlığı Mahkemesi.

İstanbul'da bulunan bir başka mahkeme Yahudi ve Hristiyanların evlenme, boşanma, nafaka, miras gibi ahval-i şahsiyeleriyle ilgili uyuşmazlıklara bakan kendi dinî mahkemeleridir. Cemaat mahkemeleri denilen bu mahkemeler patrikhane, hahambaşılık gibi gayrimüslimlerin dinî kurumlarında patrik ve hahambaşının denetiminde belirtilen alanlarda yargı görevi yaparlardı. Aslında Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler ahval-i şahsiye de dâhil her türlü uyuşmazlıklarını Osmanlı mahkemelerine götürmek durumundaydılar ve onlara ister kendi aralarında isterse Müslümanlarla olan uyuşmazlıklarında İslam-Osmanlı hukuku uygulanırdı. Ancak evlenme boşanma gibi alanların dinî özelliğinin ön planda olması sebebiyle Osmanlı yönetimi İslam hukuk geleneğine de uyarak onlara bir tür hukuki-adli muhtariyet tanımıştır. Gayrimüslimlerin isterlerse söz konusu alanlarda kendi cemaat mahkemelerine gitme ve kendilerine Yahudi veya kilise hukukunun uygulanmasını talep etme hakları vardı. Şu da var ki gayrimüslimler mutlaka cemaat mahkemesine gitmek zorunda değillerdi; taraflar anlaşırlarsa cemaat mahkemesine gider ve aralarında uyuşmazlarsa veya taraflardan birisi Müslüman olursa ceza, borçlar ve ticaret

11 Osman Nuri [Ergin], *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* İstanbul 1338/1922, s. 308.

DİVAN-I HÜMAYUN

M. ÂKİF AYDIN

Osmanlı Devleti'nde bulunan İstanbul merkezli kurumların başında şüphesiz Divan-ı hümayun gelir. Divan-ı hümayun önceki İslam devletlerinde de görülen merkez divanların en gelişmiş şeklidir. Osmanlı Devleti'nin en üst siyasi ve idari karar organıdır. Osmanlı örfi hukukunun şekillenmesinde önemli bir paya sahiptir. Bütün bunların yanı sıra devletin en üst yargı organıdır. Divan-ı hümayun şu üyelerden oluşmaktadır: 1. Veziriazam: Divanın başkanıdır ve devletin genel yönetiminden esas itibarıyla o sorumludur. 2. Kubbealtı Vezirleri: Başlangıç dönemlerinde ilmiyeden, daha sonraki dönemlerde idari-askerî görevlerde senelerce tecrübe kazanan devlet adamlarının arasından seçilen görevlilerdir. Divan toplantıları XVI. asırdan itibaren Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı denilen mekânda yapıldığından bu isimle anılır olmuşlardır. Merkez teşkilatında doğrudan kendilerine bağlanan ve sorumlu oldukları bir idari birim mevcut değildir. Sayıları dönemlere göre üç ila yedi arasında değişmektedir. 3. Kazaskerler: Osmanlı yargı teşkilatının en üstünde bulunan görevlidir. XVI. asrın ortalarından itibaren yargı teşkilatındaki idari fonksiyonları şeyhülislam lehine azalmaya başlamıştır. Kazaskerlik XV. asrın sonlarından itibaren Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri olmak üzere ikiye çıkarılmıştır. Rumeli, Kuzey Afrika ve Kırım'daki kadı tayinleri Rumeli kazaskeri, Anadolu'daki kadı tayinleri de Anadolu kazaskeri tarafından yapılmıştır. 4. Nişancı: Padişah ferman, berat vesair belgelerine tuğra çeken nişancı, bu şeklî görevinin ötesinde örfi hukuk alanında önemli bir yeri ve yetkileri

1- XVI. yüzyılda Divan-ı hümayun'da Adalet Kulesi'nde Kanunî Sultan Süleyman'ın bir kadıyla ilgili şikayeti dinlemesi (*Hünernâme*)

bulunan bir görevlidir. Örfi kanunların konulmasında veya değiştirilmesinde nişancıların belirleyici rolü vardır. Örfi hukuk alanındaki bu yeri sebebiyle nişancılar şer'î hukuktaki müftüye benzetilmiş ve kendilerine *müfti-i kanun* denmiştir. Bir diğer ifadeyle şeyhülislamın şer'î hukuktaki konumu ne ise nişancının da örfi hukuktaki konumu da bir anlamda odur. Kanunnamelerdeki ifadeyle "Kavanin-i Osmaniye nişancılardan sorula gelmiştir." Kanunî döneminin hukuki düzenlemelerinde önemli rolü bulunan Mustafa Çelebi bunlardandır ve "Koca Nişancı" diye şöhret bulmuştur. Öte yandan Osmanlı Devleti'nde arazi ve tımar kayıtlarıyla ilgili defterhane de nişancıya bağlı olarak çalışır ve bu defterlerdeki değişiklikler belli usullere uyularak bizzat nişancı tarafından yapılırdı. 5. Defterdar: Devletin mali işlerinden birinci derece sorumlu olan kimsedir. Başlangıçta sadece bir defterdar varken devletin büyüyüp mali işlerin çoğalmasıyla sayıları önce ikiye (Rumeli-Anadolu defterdarı) çıktı.

10- Meşihat binası (Günümüzde İstanbul İl Müftülüğü)

hukuku davalarında olduğu gibi ahval-i şahsiye davalarını da İstanbul mahkemelerine getirirler ve bu durumda kendilerine İslam hukuku kuralları uygulanırdı. Bir diğer ifadeyle cemaat mahkemelerine gitmek bütünüyle gayrimüslimlerin seçimine bırakılmıştı. Bununla birlikte bu mahkemeler vasıtasıyla gayrimüslim dinî liderler, cemaatleri üzerinde otorite sağladıklarından ve mahkeme harçlarından ciddi bir gelir elde ettikleri de bir vakıadır. Bu sebeple hahambaşı ve patriklerin gayrimüslimlerin ahval-i şahsiye davalarında İstanbul mahkemelerine gitmeyi engelleyici tedbirler aldığı, zaman zaman İstanbul mahkemelerinin bu tür davalarda gayrimüslimlerin müracaatlarını yasaklayıcı padişah fermanı istihsal etmeye çalıştıkları da görülmüştür. Getirilen bütün cemaat içi ve dışı tedbirlere rağmen şer'iye sicil defterlerinde küçümsenemeyecek bir sayıda gayrimüslimlerle ilgili ahval-i şahsiye yargılamaları ve kayıtları yer almaktadır.

İstanbul'da bulunan bir diğer mahkeme de yabancı elçilikler bünyesinde bulunan konsolosluk mahkemeleridir. Kapitülasyonlarla verilen imtiyazlar çerçevesinde kurulan ve gittikçe sayıları artan bu mahkemelerde yabancıların kendi aralarındaki hukuki ihtilaflar kendi hukuklarına göre karara bağlanırdı. Konsolosluk mahkemelerinin varlığı 1914 yılına kadar devam etmiş, bu yıl Osmanlı Hükûmeti tek taraflı bir kararla adli kapitülasyonları ilga ederek konsolosluk mahkemelerinin yargı yetkisini kaldırmıştır.

Yüksek Mahkemeler

Suriçi İstanbul'da bulunan mahkemelerin esas itibarıyla iki tür olduğu unutulmamalıdır. İstanbul mahkemeleri olarak isimlendireceğimiz yargı kurumlarının yanı sıra Divan-ı hümayun gibi, kazaskerlik mahkemesi gibi, Cuma divanı, Çarşamba divanı gibi üst mahkemeler olarak niteleyebileceğimiz yargı kurumları da yer almakta ve bu mahkemelerde daha çok mahallî mahkemeler tarafından karara bağlanmış davalar bir istinaf veya temyiz mahkemesi gibi yeniden değerlendirilmekteydi. İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin başkenti olması dolayısıyla fevkalade yetkiye sahip ve bütün imparatorluk coğrafyasından gelen hukuki ihtilaflara bakan mahkemelerin burada olması en tabii bir durumdur.

Divan-ı hümayun yukarda geçtiği üzere Osmanlı siyasi ve idari yapısındaki, örfi hukukun oluşumundaki rolünün yanı sıra bütün Osmanlı mahkemelerinin verdiği kararları denetleyen, adaleti ve hukuki istikrarı sağlayan bir mahkeme olarak da ön plana çıkmıştır. Osmanlı adli hiyerarşisinin en üstünde bulunan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri bu divanın üyesidir; esas itibarıyla Rumeli

2- Divan-ı hümayun (*Hünernâme*)

Daha sonra buna bir üçüncüsü (şıkk-ı sani defterdarı) eklendi. Divanda maliyeyle ilgili şikâyetler başdefterdar (Rumeli defterdarı) tarafından dinlenir ve karara bağlanırdı. 6. Rumeli Beylerbeyi: Osmanlı Devleti'ndeki en büyük idari birim olan Rumeli eyaletinin idari ve askerî amiridir. Devlet merkezinin Rumeli'de olması ve Rumeli'nin cihat yurdu olarak kabul edilmesi bu beylerbeyliğini diğerleri arasında ön plana çıkarmıştır. Bunun sonucu olarak XVI. asrın ortalarından itibaren Rumeli beylerbeyleri divan üyesi olarak kabul edilmiş ve İstanbul'da bulundukları zamanlar divan toplantılarına katılmışlardır. 7. Kaptanıderya: Sadece vezir payesine ulaştığında divan üyesi olmaktadır. Kaptanıderya seferde olduğu dönemlerde İstanbul'da bulunmadığından divandaki rolü sınırlı olmaktadır. 8. Yeniçeri Ağası: Yeniçeri ağası da ancak vezir olduğu zaman divan üyesi olabilir.

Siyasi ve idari görevlerine paralel olarak divanın önemli

11- Suçluların cezalandırılması (Taeschner)

kazaskeri bazı durumlarda da Anadolu kazaskeri kimi davalarda ilk derece mahkemesi, kimilerinde ise son derece mahkemesi veya kanun mahkemesi olarak imparatorluğun her tarafından intikal eden hukuki anlaşmazlıklara bakmaktadır. Divan-ı hümayun sabah namazından sonra kendine has bir merasimle Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı denilen yerde toplanır, idari, siyasi ve hukuki konuları bitirene kadar çalışmalarını sürdürürdü.

İstanbul'da görev yapan ve yargı yetkisi olan divanlar sadece Divan-ı hümayundan ibaret değildir. Bu divanda görülmeyen bir kısım şikâyetler, hukuki ihtilaflar sadrazam başkanlığında toplanan Cuma ve Çarşamba divanlarında görülmekteydi. Bu iki divanı da bu yönleriyle yüksek yetkili birer mahkeme olarak kabul etmek gerekir. Cuma divanına Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Çarşamba divanına da İstanbul kadıları (İstanbul ve Bilad-ı Selase kadıları) katılmakta ve hukuki ihtilafları kazaskerler ve kadılar karara bağlamakta idiler. Cuma ve Çarşamba divanları da toplantılarını sadrazam konaklarında yaparlardı. Buna bağlı olarak sadrazamlar değiştikçe bu divanların/mahkemelerin

hukuki görev ve yetkileri de vardır. Örfi hukukta önemli görev ve yetkileri bulunan nişancı bilindiği gibi divan üyesidir. Örfi hukuk kurallarının konulması sırasında bu kurallar büyük bir ihtimalle divanda tartışılıp kararlaştırılmakta, keza bu alandaki değişiklikler de yine divanca belirlenmekteydi. Öte yanda gerek örfi hukuk ve gerekse şer'î hukuk alanında divanın bir üst yargı organı olarak çalışmakta ve örfi ve idari davalar veziriazam, şer'î davalar da Rumeli kazaskeri tarafından dinlenip karara bağlanmaktadır. Örfi şikâyetler fazla olduğunda ikinci vezir, şer'î davalar fazla olduğunda da Anadolu kazaskeri veziriazamın isteği üzerine ayrıca dava dinlerdi.

Divan-ı hümayun başlangıçta her gün toplanırken XVI. asrın ortalarından itibaren haftada dört gün toplanmıştır. XVII. asrın sonlarından itibaren haftada iki gün toplanmaya başlayan divanın XVIII. asrın başlarından itibaren önemi ve çalışmaları iyice azalmıştır. Divan toplantılarından sonra divan üyeleri bilgi vermek ve onayını almak üzere padişahın huzuruna çıkarlar ki buna arza çıkmak denir.

Osmanlı hukukunda sistematik bir temyiz usulü bulunmamakla beraber padişah divanının bir yüksek mahkeme olarak zaman zaman kadıların kararlarını temyiz mahkemesi gibi denetlediği görülmektedir. Divanın aynı şekilde bazı tür davaları, keza normal mahkemelerin bakmaktan kaçınıp divana havale ettikleri anlaşmazlıkları ilk ve son derece mahkemesi olarak yargıladığına da rastlanmaktadır. Davalara kural olarak Rumeli kazaskeri bakmakta, işlerin yoğun olduğu günlerde veziriazamın isteği üzerine Anadolu kazaskeri de dava dinlemekteydi.

3- Kanunî Sultan Süleyman'ın bir mesele sebebiyle Veziriazam Ali Paşa'dan hesap sorması *(Hünernâme)*

Özellikle örfi ceza davalarıyla kamu görevlilerinin taraf oldukları davalarda divanın adil bir yargılama bakımından önemli bir fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Bu yönüyle Divan-ı hümayun diğer İslam devletlerinde rastlanan mezalim mahkemelerinin görevlerini üstlenmiştir. Padişah tarafından da her an denetlenmesi söz konusu olan divanın Osmanlı Devleti'nde kanun hâkimiyetini sağlama bakımından önemli bir rol üstlendiği inkâr edilemez.

Divan-ı hümayuna başvurmak isteyenler dilekçe ile veya bizzat veyahut da vekilleri aracılığıyla başvurabilirlerdi. Bunun yanı sıra bizzat padişaha başvurmak da mümkündü. Divanda duruşmalı veya duruşmasız olarak yapılan yargılamada kadılar tarafından verilen kararlar hukuka aykırı bulunduğunda çoğu kere aynı, bazen de farklı bir mahkemeye tekrar yargılanmak üzere geri gönderilmekteydi. Bu iade sırasında divan zaman zaman dava ile ilgili reyini ihsas ederdi. Bizzat kendisinin kesin hüküm verdiği durumlarda ise karar süratle icra ve infaz edilirdi.

Bütün bunların yanı sıra Divan-ı hümayun adli şikâyetlerin yoğun bulunduğu bölgelere soruşturma yapmak üzere özel kadılar da (mehayif müfettişi) gönderirdi.

12- Rumeli kazaskeri ve nakibüleşraf (Mehmed Arif)

toplantı yerleri de değişmekteydi. Bu divanlar daha sonra şeyhülislamlığa nakledilmiş ve toplantılarını şeyhülislamın başkanlığında yapar olmuşlardır.

İstanbul'da bulunan bir diğer yüksek mahkeme de Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi'dir. Rumeli kazaskerleri hem toplantı günlerinde Divan-ı hümayunda yargılama yapmakta hem de sair zamanlarda kendi konaklarında yargılamada bulunmaktaydılar. Rumeli Kazaskerlik Mahkemesi'nin belirli davalar için hem bir ilk derece mahkemesi olarak çalıştığı ve belli hukuki uyuşmazlıkların doğrudan doğruya kendisine geldiği hem de diğer mahkeme kararlarını gözden geçiren bir üst mahkeme olarak görev yaptığı görülmektedir. Hatta mali davalara bakan defterdarlık mahkemesinde de Rumeli kazaskerinin mirî kâtibi denilen bir memuru görev yapardı. Başbâki kulu odasındaki bu mahkeme, devlet görevlilerinin muhallefat tespitiyle ilgili hususları bakar, defterdarlık ile halk arasındaki mali davaları görürdü.[12] XIX. yüzyıldan itibaren Anadolu Kazaskerliği'nin de bir üst mahkeme olarak hukuki uyuşmazlıklara baktığına şahit olunmaktadır. Kazaskerlik mahkemelerinin XIX. yüzyıla kadar belli bir mekânlarının olmadığı kazaskerlerin kendi özel konaklarının aynı zamanda mahkeme olarak da fonksiyon icra ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla kazaskerler değiştikçe kazaskerlik mahkemelerinin yerleri de değişmekteydi. Bu durum 1253 (1837-1838) tarihine kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren kazaskerlik mahkemeleri şeyhülislamlığa tahsis edilen Ağakapısı'nda diğer bir ifadeyle bugünkü İstanbul Müftülüğü'nün içinde

12 Bkz. F. M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan: Devlet ve Toplum*, İstanbul 2011, s. 218-228.

yer aldığı külliyede devamlı bir çalışma mekânına sahip olmuştur.

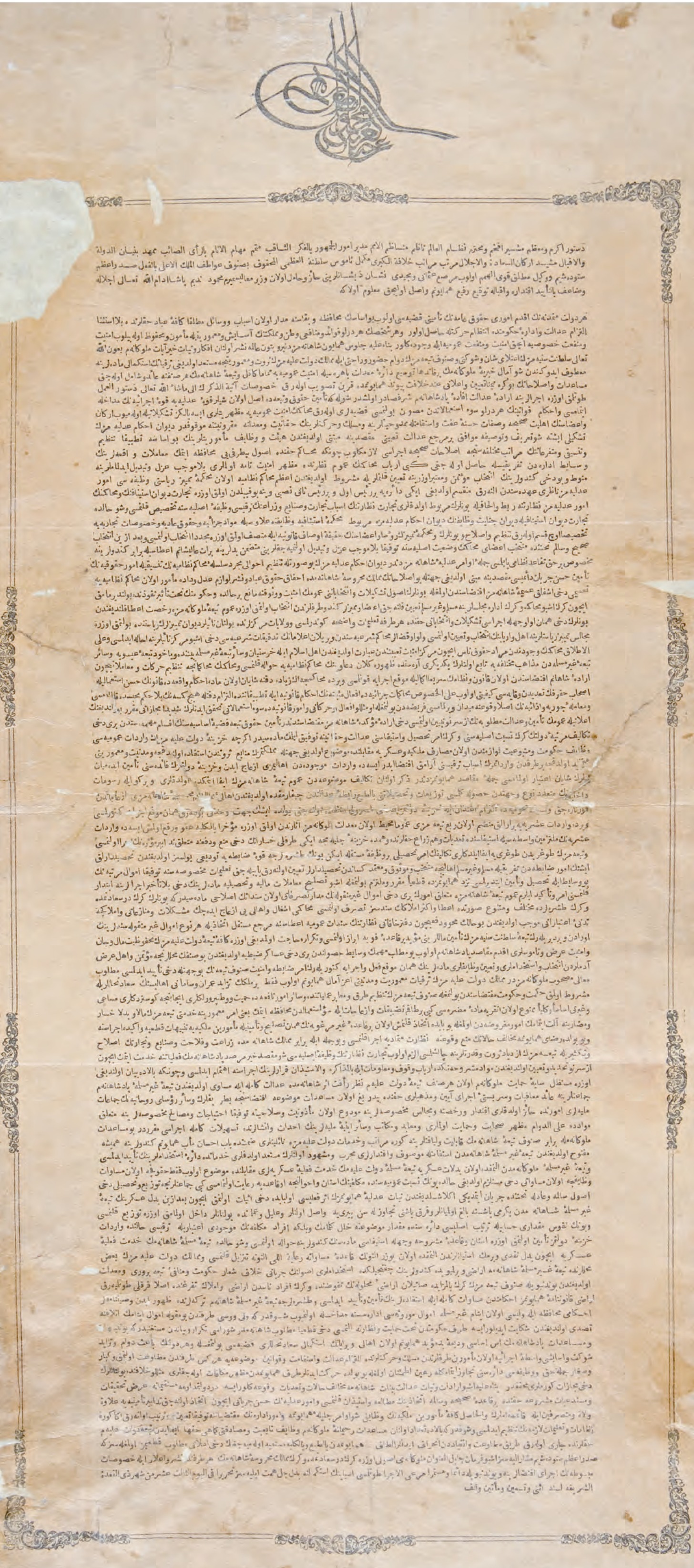
BATILILAŞMA/MODERNLEŞME DÖNEMİ

Osmanlı hukukunun klasik yapısı, kurumları ve uygulanma biçimi Tanzimat'ın ilanıyla başlayan Batılılaşma dönemine kadar köklü bir değişiklik geçirmemiştir. Ancak Tanzimat'la başlayan Batılılaşma döneminde hem uygulanan kanunlar/kurallar hem bunları uygulayacak mahkemeler bakımından köklü bir değişimin gerçekleştiği ve buna da tabiatıyla payitaht olması dolayısıyla İstanbul'un ev sahipliği yaptığı görülmektedir.

Bu dönemde kanunlaştırma alanında yapılan değişiklikler, bir taraftan şekli yenilikler içerirken (maddeler hâlinde yazılma ve kolay anlaşılır bir Türkçe ile ifade edilme) diğer yandan bazı alanlarda içerik olarak da köklü değişiklikler ihtiva etmiştir. Şöyle ki 1858 yılında *Arazi Kanunnâmesi*, 1868-1876 yıllarında *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* ve 1917 yılında *Hukuk-ı Aile Kararnâmesi* arazi, borçlar, eşya, kısmen de yargılama hukuku ve aile hukuku alanlarında o güne kadar uygulanan şer'î ve örfi kuralları kanunlaştırırken, 1850'de *Ticaret Kanunnâme-i Hümayunu*, 1858'de *Ceza Kanunu*, 1861'de *Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi*, 1863'te *Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi*, 1879'da *Usul-i Muhakeme-i Cezaiye* ve *Usul-i Muhakeme-i Hukukiye* kanunları büyük ölçüde Fransız kanunlarından yararlanılarak hazırlanmışlardır. Adli teşkilat alanında da bir taraftan şer'iye mahkemeleri dışında toplu hâkimli bir mahkeme yapısına geçilirken diğer yandan hukuki problemlerin çoğalmasına ve çeşitlenmesine paralel olarak ceza, hukuk, ticaret mahkemeleri gibi çoklu bir mahkeme sistemine geçilmiştir. Bu köklü değişiklikler Türkiye Cumhuriyeti'ne geçildikten sonra Ankara'da devam eden hukuk reformlarının esasını oluşturmuştur.

Batılaşma Dönemi Hukuk Okulları

Batılılaşma döneminde klasik eğitim kurumları olan medreselerin yanı sıra özellikle yeni kurulmakta olan mahkemelerin hâkim vesair hukukçu ihtiyacını karşılamak üzere yeni hukuk okullarının kurulmaya başladığı görülmektedir. Bunlardan birincisi 1854'te kurulan Muallimhane-i Nüvvab'dır. Daha sonra bu okul sırasıyla Mekteb-i Nüvvab, Mekteb-i Kudat ve Medresetü'l-Kudat ismini almıştır. Daha çok şer'iye mahkemelerine hâkim yetiştirme hedefine hizmet eden bu mekteplerin yanında aynı dönemde yine İstanbul'da yarım asırlık

13- Mülki, askerî, mali ve adlî konularda gerekli iyileştirmeleri sağlayacak düzenlemelerin hazırlanması hakkında Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya hitaben yazılan ferman, 11 Aralık 1875 (BOA, C.DH, nr. 2046)

bir süreç içinde başlangıçta nizamiye mahkemelerine hâkim yetiştirme amacını taşıyan, nihayetinde genç Türk Devleti'nin hâkim ve hukukçu ihtiyacını karşılayacak olan

14- Kanun-ı Esasi'nin ilanı (L'Illustration)

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne dönüşen bir hukuk mektebi teşebbüsü vardır.

Hukuk Mektebi'nin ilk olarak 1868'de Galata'da bulunan Mekteb-i Sultanî içinde açıldığını söyleyebiliriz.[13] Ancak bu mektebin fakülte seviyesinde olduğunu söylemek zordur. Bunu takiben 1874 yılında bir irade-i seniye ile Darülfünun-ı Sultanî Hukuk Mektebi açılmış, ne var ki halka duyurulması ancak 1876'da olabilmiştir.[14] 1877'de derslerine ara verilen Hukuk Mektebi 1878'de yeniden eğitime başlamış ancak 1881 yılında ilk mezunlarını verdikten sonra muhtemelen kapanmıştır. Bu okulun yerini 1880 yılında Adliye Nezareti'ne bağlı olarak açılan Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne almıştır. Bu okul 1888 yılına kadar Adliye Nezareti'ne bağlı olarak eğitim öğretim yapmış, bu tarihte Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır. Bir süre bu yapı içinde devam eden Hukuk Mektebi 1909'da İstanbul Darülfünunu'nun bir şubesi hâline gelmiştir.[15] 1933 yılında İstanbul Darülfünunu İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmüş ve bu sırada yeni yönetimle uzlaşamadığı düşünülen 157 öğretim üyesi görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Bunlardan 14'ü hukuk fakültesi öğretim üyesi idiler. Yine bu dönemde Hitler Almanya'sından kaçan

13 Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi", s. 115.

14 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı,* İstanbul 2010, c. 1, s. 140-141; Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi,* İstanbul 2009, c. 1, s. 135-136.

15 İhsanoğlu, *Darülfünun,* c. 1, s. 154-155; Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi,* c. 1, s. 141, 161-164.

MECELLE-İ AHKÂM-I ADLİYE

M. ÂKİF AYDIN

İstanbul, dünya hukuk tarihinde önemli bir yeri olan iki büyük kanun derlemesine ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan birincisi Roma hukukunun hukuk derlemesi olan *Corpus Iuris Civilis*, diğeri İslam hukukunun derlemesi olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'dir. Her ikisi de İstanbul'da hazırlanmıştır.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Osmanlı Devleti'nde 1868-1876 yılları arasında hazırlanan ve daha çok borçlar, eşya ve yargılama hukuku esaslarını içeren kanundur. Tanzimat'tan sonra kanunlaştırma alanında köklü değişikliklerin yapıldığı bilinmektedir. Bu değişikliklerin bir kısmı İslam hukukunun kanunlaştırılması şeklinde yapılmış bir kısmı da Batı'dan bazı kanunların kısmen veya tamamen alınması şeklinde olmuştur. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, İslam hukukuna dayalı olarak hazırlanan bir kanundur ve bu alandaki ilk kanun olması bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu yönüyle İslam hukuk tarihinde kanunlaştırma dönemini başlatmış ve İslam ülkeleri tarafından hazırlanan kanunlara öncülük ve örneklik etmiştir.

Tanzimat sonrasında tek hâkimli şer'iye mahkemelerinin yanı sıra kurulan toplu hâkimli ticaret, hukuk ve ceza mahkemelerine (nizamiye mahkemeleri) tayin edilen üyeliklerin yeterli hukuki bilgileri yoktu. Gerçi bu dönemde hukukçu ihtiyacını karşılamak için klasik medreselerin yanı sıra 1854 yılında Muallimhane-i Nüvvab adıyla bir hukuk mektebi açılmış, Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi'nde de bir hukuk şubesi kurulmuştu. Ancak bunların bütün imparatorluktaki ihtiyacı karşılaması mümkün değildi. Üstelik nizamiye mahkemelerinin üyelerinin bir kısmı gayrimüslim olduğu için bunların İslam hukukundan hiç haberleri yoktu. Bu sebeple bu üyelerin yararlanabileceği, Türkçe kanun metinlerinin yazılması ihtiyacı ortaya çıkmıştı.

Öte yandan Hanefî mezhebinde zaman içinde farklı görüşler ortaya çıkmıştı, bu görüşler arasından en doğru ve uygulanabilir olanını tespit etme kadılar için zaman zaman problem yaratmaktaydı. İşte bu zorluğu aşmak, uygulamaya esas teşkil edecek hükümlerin bir araya getirilmesiyle yani bir kanun hazırlanmasıyla mümkün olabilirdi.

Batı'da gerçekleşen Sanayi Devrimi bu alandaki üretimi çok fazla artırmış, bu da ticari faaliyetleri çoğaltmış ve çeşitlendirmişti. Öncekilerle kıyaslanamayacak bu ticari yoğunluk özellikle borçlar ve ticaret hukuku alanında yeni hukuki düzenlemeleri gerektirmekteydi. Bütün bu sebepler bu alanda bir kanun hazırlanmasını gündeme getirmiştir. Hazırlanacak kanunun nasıl olacağı konusunda iki temel görüş ortaya çıkmıştı. Başta Sadrazam Âlî Paşa olmak üzere bir kısım devlet adamları *Fransız Medeni Kanunu*'nun alınması görüşünü savunuyor, Ahmed Cevdet Paşa ve Fuad Paşa gibi devlet adamaları da İslam hukukunun kanunlaştırılmasını istiyorlardı. Fransızlar da kendi kanunlarının alınması için ciddi bir baskı uyguluyorlardı. Sonunda Ahmed Cevdet Paşa'nın görüşü ağır basarak onun başkanlığında bir heyet (Mecelle Cemiyeti) kurulup *Mecelle*'nin hazırlanmasına başlandı. 20 Nisan 1869'da ilk bölümü yayımlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin son bölümü 15 Eylül 1876'da yayımlandı ve böylece *Mecelle* yedi yılı aşkın bir sürede tamamlanmış oldu.

1- *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin iç kapağı ve içindekiler sayfası

Mecelle bir mukaddime ve on altı kitap içinde 1.851 maddeden meydana gelmektedir. 100 maddeden oluşan mukaddime kısmında fıkhın tanımının yapıldığı birinci madde ile doksan dokuz külli kaide (genel prensip) yer alır. Bunlar, meseleci metoda göre oluşan İslam hukuk

15- Darülfünun Hukuk Şubesi hoca ve talebeleri (*Şehbâl*)

Yahudi öğretim üyelerinden bir kısmı İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde görev almışlardır. Andreas B. Schwartz, Ernst Hirsch, Richard Honig ve Karl Strupp bunlardandır.[16]

Kuruluşunu önce Ayasofya sonra Sahn-ı Seman medreselerine kadar götürebildiğimiz İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi bugün de eğitim ve öğretim hizmeti veren en eski ve en köklü hukuk fakültesi olarak varlığını sürdürmektedir. İstanbul Üniversitesi'ni 1982 yılında kurulan Marmara Üniversitesi ve 1994'te kurulan Galatasaray Üniversitesi Hukuk fakülteleri izlemiştir. Bu hukuk fakültelerinden sonra 1982 anayasasının yaptığı düzenleme çerçevesinde çok sayıda vakıf üniversitesi hukuk fakültesi kurulmuştur. 2013 yılı itibarıyla İstanbul'da vakıf üniversitelerinin 20 hukuk fakültesi bulunmaktadır. Bünyesinde hukuk fakültesi bulunan İstanbul merkezli vakıf üniversiteleri şunlardır: 1. Doğuş Üniversitesi, 2. İstanbul Aydın Üniversitesi, 3. İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi, 4. İstanbul Beytepe Üniversitesi, 5. İstanbul Bilgi Üniversitesi, 6 İstanbul Maltepe Üniversitesi, 7 İstanbul Medipol Üniversitesi, 8. İstanbul Ticaret Üniversitesi, 9. Kadir Has Üniversitesi, 10. Kemerburgaz Üniversitesi, 11. Koç Üniversitesi, 12. Kültür Üniversitesi 13. Fatih Üniversitesi, 14. Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, 15. Okan Üniversitesi, 16. Özyeğin Üniversitesi, 17. İstanbul Şehir Üniversitesi, 18. Türk Alman Üniversitesi, 19. Yeditepe Üniversitesi, 20. Yeni Yüzyıl Üniversitesi.

16 Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi", s. 154; Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi,* c. 3, s. 384-386.

Batılılaşma Dönemi Mahkemeleri

İlk Derece Mahkemeleri

Batılılaşma döneminde önce İstanbul'da tek hâkimli şer'iye mahkemelerinin yanı sıra toplu hâkimli mahkemeler de kurulmaya başlanmıştır. Nizamiye mahkemelerinin ilk çekirdeğini Tanzimat sonrasında çıkarılan ceza kanunlarının uygulanması için İstanbul'da muhtemelen 1854'te kurulan Meclis-i Tahkik oluşturur.[17] Meclis-i Tahkiklerin bütün imparatorluk sathında yaygınlaşmasıyla nizamiye mahkemelerinin kuruluşunu hazırlayan süreç başlamış oldu. Bu alanda en önemli düzenleme 1864 tarihli *Vilayet Nizamnâmesi* ile yapıldı. Bu nizamname ile kazalarda dava meclisi (meclis-i deavi), sancaklarda temyiz meclisi (meclis-i temyiz) ve vilayetlerde de temyiz divanı (divan-ı temyiz) isimleri altında hukuk ve ceza mahkemeleri kuruldu. Yine bu nizamname ile Osmanlı adli yapısında tek dereceli şer'iye mahkemelerin yanında ilk defa ilk derece (bidayet) ve ikinci derece (istinaf) mahkemeleri kurulmuş oldu. Bu mahkemelerle ilgili muhtelif nizamnamelerle çeşitli değişiklikler yapılmış, en son 1879 yılında çıkarılan Mehakim-i Nizamiye'nin *Teşkilat Kanunu* ile yeni bir şekil verilip eksikleri giderilmiştir.[18]

17 Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul 2004, s. 138-140.

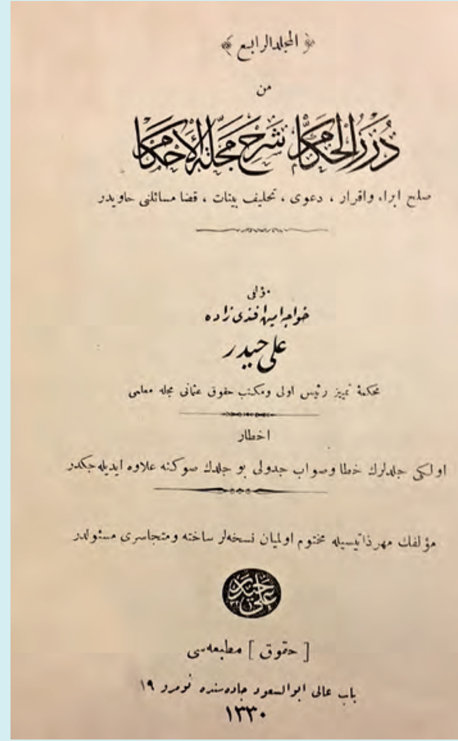
18 1879 tarihli kanunun metni için bkz. *Düstur,* Birinci Tertip, İstanbul 1296, c. 4, s. 245-260; Nizamiye Mahkemeleri için ayrıca bkz. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996, s. 116-126; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri,* s. 161-174, 203 vd.

literatürü içinde zamanla çıkarılmış genel hukuk prensipleri olup diğer normatif hükümlerin fıkhın bütünlüğü içinde daha iyi anlaşılmasına yardımcı olurlar. On altı kitap esas itibarıyla borçlar, kısmen eşya ve yargılama hukukunu kapsamakta olup tam bir medeni/ borçlar kanunu özelliğine sahip değildir. *Mecelle*'nin bölümleri şunlardır: 1. Kitâbü'l-Büyû' (Satım), 2. Kitâbü'l-İcârât (Kira), 3. Kitâbü'l-Kefâlet, 4. Kitâbü'l-Havâle, 5. Kitâbü'r-Rehin 6. Kitâbü'l-Emânât (Emanetler), 7. Kitâbü'l-Hibe, 8. Kitâbü'l- Gasb ve İtlâf, 9. Kitâbü'l-Hacr (Kısıtlama), İkrah (Zorlama) ve Şüf'a (Önalım), 10. Kitâbü'ş-Şirket, 11. Kitâbü'l-Vekâlet, 12. Kitâbü's-Sulh ve İbrâ, 13. Kitâbü'l-İkrâr, 14. Kitâbü'd-Dâva, 15. Kitâbü'l-Beyyinât (Delilller), 16. Kitâbü'l-Kazâ (Yargılama).

Mecelle'nin, dönemine göre sade bir dili ve nispeten basit bir üslubu vardır. Birçok maddenin normatif nitelikteki birinci kısmını konuya açıklık getiren örnek kısmı takip etmektedir. Ayrıca *Mecelle*'de her bölümün girişinde o bölümle ilgili tanımlara yer verilir.

Mecelle, Mısır ve Arap Yarımadası hariç bütün Osmanlı mahkemelerinde yürürlükte kalmıştır. *Mecelle* Osmanlı Devleti'nin sona ermesinden sonra da bugünkü Suriye, Ürdün, Irak, Lübnan, İsrail ve Filistin'de bir süre daha yürürlükte kalmıştır. İsrail Devleti, çeşitli bölümlerinin yerini alacak kanunlar hazırlanıncaya kadar *Mecelle*'yi yürürlükte bırakmıştır. Günümüzde Filistin Devleti'ni oluşturan Batı Şeria ve Gazze'de *Mecelle* hâlen mahkemelerin en fazla başvurduğu kaynaklar arasında yer almaktadır.

İstanbul'da hazırlanan ikinci büyük hukuk derlemesi olan *Mecelle* (Birincisi Roma hukuku derlemesi olan *Corpus Iuris Civilis*'tir.) günümüz İslam hukukçularının kendisine sıklıkla ve güvenle başvurduğu bir kaynaktır.

2- *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin Ali Haydar Efendi tarafından yapılan şerhinin kapağı

Üzerine Türkçe ve Arapça birçok şerh yazılmış, başta Arapça, Fransızca, İngilizce, Almanca, Rumca, Boşnakça, Bulgarca, Urduca ve Malayca olmak üzere birçok Doğu ve Batı diline çevrilmiştir.

دولت علیهٔ عثمانیه

مدرسة القضاة صنف مخصوص ماذونیت رؤسی

16- Medresetülkuzât mezuniyet belgesi (Üsküdar Belediyesi Arşivi)

17- Sultanahmet'teki (1934'te yanan) Adliye Nezareti binası (Yıldız Albümleri)

Yine bu kanunla halk arasında karışıklığa sebep olan mahkemelerin isimleri bidayet ve istinaf mahkemeleri olarak değiştirilmiştir.

Şer'iye ve nizamiye mahkemeleri şeklindeki bu ikili yapı gerek İstanbul'da gerek İstanbul dışında Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını korumuştur. Cumhuriyet döneminde ise bu alanda köklü bir değişikliğe gidilmiş ve 1924 yılında kabul edilen 469 sayılı kanunla şer'iye mahkemeleri kapatılmış, şer'iye mahkemelerinin ve bidayet mahkemelerinin yerine, bütün ilk derece mahkemelerinin görevlerini yapmak üzere sulh ve asliye mahkemeleri kurulmuştur. Yine bu kanunla temel bir değişiklik olarak nizamiye mahkemeleriyle Türk adli sistemine dâhil olan istinaf mahkemeleri de kaldırılmış, ilk derece mahkemeleri ve temyiz (yargıtay) şeklinde ikili bir adli yapıya geçilmiştir. İstanbul'da kurulan sulh ve a sliye mahkemesi ihtiyaca göre ilk önce asliye hukuk, asliye ceza ve asliye ticaret mahkemeleri bölümlerine ayrılmış ve bu mahkemelerin sayıları yine ihtiyaca göre zaman içinde artırılmıştır. Kuruluşu takip eden ve günümüze kadar gelen süreç içinde de ihtiyaçlar çoğalıp çeşitlendikçe İstanbul mahkemeleri sadece sayı olarak değil, çeşit olarak da artmış; hukuk mahkemeleri bünyesi içinde iş mahkemeleri, kadastro mahkemeleri, tüketici mahkemeleri, aile mahkemeleri, icra ve tetkik mercileri, fikrî ve sınai haklar hukuk mahkemeleri; ceza mahkemeleri bünyesi içinde devlet güvenlik mahkemeleri, çocuk mahkemeleri, trafik mahkemeleri fikrî ve sınai haklar ceza mahkemeleri kurulmuştur.

Günümüzde medeni ve ceza yargılamasını içine alan İstanbul mahkemeleri üç ana merkezde; İstanbul Adalet Sarayı (Çağlayan), Anadolu Adalet Sarayı ve Bakırköy Adalet Sarayı'nda toplanmış olmakla birlikte 2013 yılı itibarıyla bu üç merkez dışında Adalar, Bakırköy,

Büyükçekmece, Küçükçekmece, Gaziosmanpaşa ilçelerindeki mahkemeler de İstanbul mahkemeleri içindeki yerini almaktadır.

İstanbul'da bulunan bir diğer önemli yargı kurumu da idare mahkemeleridir. İdare mahkemelerinin Tanzimat sonrasına kadar giden bir geçmişi vardır. 1868'de kurulan Şûrâ-yı Devlet belirli süre idare mahkemesi olarak çalışmıştır. Daha sonra uzun süre İstanbul'da bir idare mahkemesi olmamış, idari yargı Ankara'da bulunan Danıştay tarafından yürütülmüştür. Danıştay'ın bütün idari uyuşmazlıklara yetişememesi üzerine 1982 yılında kabul edilen kanunla bölge idare ve vergi mahkemeleri kurulmaya başlanmıştır. Bu kanuna göre 2013 yılı itibarıyla İstanbul'da iki kurul hâlinde çalışan bir bölge idare mahkemesi, on idare mahkemesi, on bir vergi mahkemesi bulunmakta ve ilk derece ve bir tür istinaf mahkemesi olarak idari uyuşmazlıklara bakmaktadır.

Yüksek Mahkemeler

Batılılaşma döneminde İstanbul'da kurulan yüksek mahkemelere gelince; Divan-ı hümayunun yüksek mahkeme olarak Osmanlı adli yapısındaki yerinin XVII. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş gerilemeye başladığı görülmektedir. Bunun yerini önceleri Rumeli Kazaskerlik Mahkemesi almış, daha sonra ise bu alanda süratli bir yapısal değişikliğe gidilerek XIX. yüzyılda, 1838'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuştur. Meclis-i Vâlâ hem bir yasama organı olarak çalışmış hem de özellikle bütün imparatorlukta görülen ceza davalarının temyiz mahkemesi olarak görev yapmıştır. Üye sayısı zaman içinde değişiklik göstermekle birlikte toplu hâkimli bir mahkeme olan Meclis-i Vâlâ 1868 yılına kadar bir üst mahkeme niteliğini hep korumuştur. 1868 yılında Meclis-i Vâlâ ikiye ayrılarak, hukuk ve ceza davalarına bir temyiz mahkemesi olarak bakmak üzere Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, idari davalara bakmak üzere de Şûrâ-yı Devlet kurulmuş oldu. Şûrâ-yı Devlet aynı zamanda kanunları hazırlayan bir yasama organı olarak da görev yapmıştır.

Öte yandan yine İstanbul'da şer'iye mahkemelerinin üst yargı kurumu olarak 1861'de Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye kuruldu. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şûrâ-yı Devlet, Adliye Nezareti'ne, Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye II. Meşrutiyet döneminde 1917'de belirli bir süre hariç şeyhülislamlığa bağlı olarak görev yapmıştır. Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye 1917'de şer'iye mahkemeleriyle birlikte kısa bir süre Adliye Nezareti'ne bağlanmış, daha sonra önceden olduğu gibi yine Şeyhülislamlığa bağlı olarak görev yapmıştır. Sonuç olarak gerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ya da sonraki ismiyle Mahkeme-i Temyiz, gerekse şer'iye mahkemelerinin temyiz mahkemesi olan Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar üst mahkeme olarak İstanbul'da görev yapmayı sürdürmüşlerdir.

KÜLTÜR A.Ş.

İSAM

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ